

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ČZN
1999

39

120000061,1/2

COBISS •

CASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

KOROPČEV ZBORNIK

1-2	ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 70 NOVA VRSTA	STR. 1-378	MARIBOR	1999
-----	---	-------------------------	---------------	---------	------

Fotografija na naslovnici:
Zaslužni profesor Univerze v Mariboru dr. Jože Koropec

Izvečke prispevkov v tem časopisu objavljata "Historical – Abstract" in "America: History and Life"

Abstracts of this review are included "Historical – Abstract"
and "America: History and Life"

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

KOROPČEV ZBORNIK

Letnik 70 – Nova vrsta 35

1.-2. zvezek

1999

IZDAJATA

UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

MARIBOR 1999

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

REVIEW FOR HISTORY AND ETHNOGRAPHY

IZDAJATA

UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

ISSN 0590-5966

Uredniški odbor – Editorial Board

dr. Janez Cvirn, dr. Darko Friš, dr. Paul Garde (Francija),
Miroslava Grašič, Jerneja Ferlež, dr. Walter Lukan (Avstrija),
dr. Janez Marolt, dr. Jože Mlinarič, dr. Franc Rozman, mag. Vlasta Stavbar,
dr. Janez Šumrada, dr. Igor Žiberna in dr. Marjan Znidarič

Glavni in odgovorni urednik – Chief and Responsible Editor

dr. Darko Friš
Pedagoška fakulteta
p.p. 129
SI · 2001 Maribor
telefon: (062) 22 93 6558
fax: (062) 28 180
e-pošta: darko.fris@uni-mb.si

Tehnična urednica – Technical Editor

Mateja Ratej

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Mestne občine Maribor

<http://www.pfmb.uni-mb.si/czn/>

Jože Koropec, akvarel (avtor neznan), foto Bogo Čerin

KAZALO – CONTENTES

Predgovor – Foreword

Jože Mlinarič, PRVIH 75 LET PROF. DR. JOŽETA KOROPCA	7
Ljubica Šuligoj, NEKAJ SPOMINOV NA ZASLUŽNEGA PROFESORJA DR. JOŽETA KOROPCA	9

Razprave – Studies

Jože Mlinarič, VINOGRADNIŠTVO IN VINSKA TRGOVINA NA OŽJEM MARIBORSKEM OBMOČJU DO KONCA 19. STOLETJA	11
Wine growing and wine trade in the closer Maribor area	
Peter Štih, OGLEJSKI PATRIARHI KOT MEJNI GROFJE NA KRANJSKEM ...	39
The patriarch of Aquileia as margraves of Carniola	
Tone Ravnikar, PRISPEVEK K SREDNJEVEŠKI TOPOGRAFIJI ŠALEŠKE DOLINE	55
Contribution to the medieval topography of the Šala valley	
Jože Curk, SLOVENJEBISTRIŠKO GRADBENIŠTVO MED RENESANSO IN HISTORICIZMOM	81
Civil construction in Slovenska Bistrica between renaissance and historicism	
Andrej Hozjan, MARIBORSKA VOJNOPOŠTNA POSTAJA IN POŠTARJI V 16. STOLETJU	101
The Maribor war post office station and postmen in the 16 th century	
Vasilij Melik, NEKDANJI VOLILNI SISTEMI NA SLOVENSKEM	121
Former voting system on the Slovene territory	
Darke Friš, VZGOJITELJ DR. PAVEL TURNER	127
The educator dr. Pavel Turner	
Bruno Hartman, ZALOŽNIŠTVO V MARIBORU MED SVETOVNIMA VOJNAMA	143
Das Verlagswesen in Maribor zwischen der zwei Weltkriegen	
Franc Rozman, PRAZNOVANJA SLOVENCEV 1848-1918	161
Festivities in lower Styria	
Ignacij Voje, GREGOR ČREMOŠNIK IN NJEGOVA ŠTIRIDESETLETNICA MATURE	173
Gregor Čremošnik and the 40th anniversary of his secondary school final examination	
Anton Ožinger, DNEVNIŠKI ZAPISI KURATA V MARIBORSKI KAZNILNICI (1889-1913)	185
The chronicle kept by the chaplain of the Maribor prison (1889-1913)	
Ljubica Šuligoj, MESTNA OBČINA PTUJ V DESETLETJU 1908-1918	203
The city municipality of Ptuj in the 1908-1918 decade	
Dragan Potočnik, KINEMATOGRFSKE PREDSTAVE V MARIBORU V LETIH 1918-1941	223
Cinematographic presentations in Maribor during 1918-1941	
Božo Repe, REFLEKSIJA TREH NAJVEČJIH JUGOSLOVANSKIH POVOJNIH ZNOTRAJPARTIJSKIH OBRAČUNOV ("INFORMBIROJA", "DILASOVŠČINE" IN PARTIJSKEGA "LIBERALIZMA") V SLOVENIJI	239
Reflections of the three major Yugoslav post world war II inter-party power struggles ("informbureau", dilasism" and party "liberalism") in Slovenia	
Marjan Žnidarič, MIKLAVŽ V ČASU NACISTIČNE OKUPACIJE IN OSVOBODILNEGA BOJA (1941-1945)	255
Miklavž during the time of the Nazi occupation and the liberation struggle (1941-1945)	
Matjaž Klemenčič, DELOVANJE SLOVENSКИH IZSELJENCEV V KANADI ZA NEODVISNO SLOVENIJO	273
The Activities of the Slovene Emigrants in Canada for the Independent Slovenia	

Milan Divjak, RAZVOJ SLOVENSKE OSNOVNE ŠOLE IN OTROKOVE PRA- VICE	285
The development of Slovene primary school and children's rights	
Iva Mikl Curk, NIT, ŠIVANKA, PRESLIČNO VREteno IN RIMSKI GROBOVI V SLOVENIJI	303
The Thread, the Sewing needle, the Distaff spindle and Roman graves in Slovenia	
Mirko Križman, PESMI KOT ZRCALJENJA ZGODOVINSKIH DOGODKOV ALI KOT LITERARNI VPLIVI	317
Poems as the mirror images of historical events or as literary influences	
Bernard Rajh, PRISPEVKI K ZGODOVINI VZHODNOŠTAJERSKEGA KNJIŽ- NEGA JEZIKA	343
Contribution to the History of the East-Styrian literary language	
Marko Jesensek, SLOVAROPISJE NA ŠTAJERSKEM DO KONCA 19. STOLETJA ..	355
The drafting of dictionaries in Styria until the end of the XIX. Century	
 Bibliografija – Bibliography	
Janez Marolt, BIBLIOGRAFIJA ZASLUŽNEGA PROFESORJA UNIVERZE V MARIBORU ZGODOVINARJA PROF. DR. JOŽETA KOROPCA	373

PRVIH 75 LET PROF. DR. JOŽETA KOROPCA

Dr. Jože KOROPEC, rojen 17. marca 1923 na Bukovcu pri Zgornji Polskavi, je v letu 1948 diplomiral iz zgodovine in geografije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, na kateri je v letu 1970 tudi doktoriral. Leta 1983 je postal redni predavatelj na Pedagoški akademiji v Mariboru, za docenta je bil imenovan 1972. leta, za izrednega profesorja 1978 in za rednega profesorja leta 1984. V letu 1989 se je upokojil, v naslednjem letu pa je prejel naslov zaslužnega profesorja.

Dr. Jože Koropec je postal s svojim delom na področju izobraževanja začetnik višješolskega in od 1986 visokošolskega študija zgodovine v Mariboru ter je v tridesetih letih vzgojil cele generacije bodočih zgodovinarjev, med katerimi so se nekateri izkazali kot odlični strokovnjaki, za kar gre zasluga v veliki meri prav njemu. S svojim bogatim znanjem je znal pri študentih vzbuditi zanimanje za slovensko zgodovino, posebej pa še za preteklost slovenske Štajerske.

Bibliografski opus dr. Jožeta Koropca je izredno pester, poudarek pa je na raziskavah zemljiških gospoščin na slovenskem Štajerskem, ki se jim je posvetil do te mere, da je ostalo do danes neraziskanih le manjše število gospoščin. Pri tem velja omeniti, da je upošteval do tedaj malo uporabljen, a za gospodarsko zgodovino izredno pomemben vir, t. i. imenjske cenitve iz let 1542 in 1543. Drugo področje njegovega znanstvenega zanimanja je družbenosocialni položaj slovenskega podeželja v 16. in 17. stoletju ter kmečka upora v letih 1573 in 1635. Tretje področje raziskovanja so starejše matične knjige, ki so bile doslej v zgodovinske pisje premalo upoštevane. Znanstveni izsledki dr. Jožeta Koropca temeljijo skoraj izključno na arhivalnih virih, zato so le-ti še toliko bolj dragoceni. Dr. Koropec je bil namreč med prvimi povojnimi zgodovinarji, ki so se posvetili intenzivnemu raziskovalnemu delu v tujini ter je bil skozi dolga leta najpogosteje viden gost v obeh čitalnicah Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu. Prav to delo je dr. Koropcu pri avstrijskih arhivarjih in zgodovinarskih koleghih prineslo sloves temeljitega in vztrajnega raziskovalca.

Dr. Jože Koropec je izsledke raziskovalnega dela predstavil na številnih simpozijih doma in v tujini: tako na Mednarodnem simpoziju Modinci, katerega odbornik je bil več kakor petnajst let, za kar je prejel priznanje dežele Štajerske. Udeleževal se je tudi številnih posvetovanj in kongresov slovenskih in jugoslovanskih zgodovinarjev, na katerih je udeležence seznanjal s svojimi raziskovalnimi dosežki. Zanj je značilno tudi to, da se je rad odzval, in se tudi še danes, na povabila za predavanja, na katerih na njemu lasten način, ki pritegne slehernega poslušalca, vedoželjnemu občinstvu razkriva preteklost njegovega kraja in njegovih ljudi.

Dr. Jože Koropec velja tudi za pobudnika splošnega raziskovalnega dela, saj je bil kot urednik glavni kreator Nove vrste Časopisa za zgodovino in narodopisje (1965-1984), ki si je po nasilni prekinitvi v letu 1941 pod njegovim uredništvom ponovno pridobil sloves solidne in ugledne znanstvene revije Maribora in njegove Univerze. Veljal ni le za odličnega urednika, ampak si je s svojimi objavami pridobil sloves najbolj agilnega sodelavca. S svojimi številnimi

študijami (nad 100 bibliografskih enot), obogatenimi z novimi spoznanji in pisanimi na podlagi predvsem zgodovinskih virov, sodi dr. Jože Koropec nedvomno k tistim našim povojnim raziskovalcem na Štajerskem, ki so si pridobili največ zaslug za odkrivanje naše preteklosti starejših obdobj, zlasti še preteklosti slovenske Štajerske. S tem je izpolnil nalogo, ki sta si jo na začetku stoletja zadala Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko (1903) in Časopis za zgodovino in narodopisje (1904) ter njuni udje in sodelavci, med njimi tudi dr. Franc Kovačič.

Neutrudnemu raziskovalcu in posredovalcu vednosti o preteklosti naših krajev in o življenju naših ljudi naj izrazimo svojo zahvalo za neumorno delo, ki ga šteje za svoje poslanstvo in za izpolnitev življenjske naloge, hkrati pa mu želimo zdravja, da bi se mogel še vrsto let posvečati delu, ki se mu je zapisal za vse življenje.

Jože Mlinarič

NEKAJ SPOMINOV NA ZASLUŽNEGA PROFESORJA DR. JOŽETA KOROPCA

Pišem te vrstice in nenehno me spremlja misel, ali mi bo uspelo ob drobnih spominskih utrinkih predstaviti življenjsko širokega človeka in znanstvenika, zaslužnega profesorja dr. Jožeta Koropca. Bil je prijeten sodelavec, s katerim sva nekaj let krmarila barko katedre za zgodovino na Pedagoški akademiji v Mariboru. Sama na omenjeni katedri sva si ob pomoči zunanjih sodelavcev prizadevala storiti kar največ v dobro bodočih učiteljev zgodovine.

Brskam po spominu pred dvajsetimi leti, ko me je v ptujskem muzeju čakalo vabilo iz Maribora, da naj na Pedagoški akademiji prevzamem didaktiko zgodovine in pomagam zgodovinski katedri premostiti kadrovske težave. Presenečena in hkrati zadovoljna, da se bom vrnila v pedagoški poklic, o novem življenjskem koraku nisem dolgo pomišljala. Za seboj sem imela več kot dvajset let pedagoškega dela na različnih stopnjah izobraževanja in moj začasni umik iz šolskega življenja je bil samo odraz naveličanosti nenehnih reformnih posegov v vzgojno-izobraževalno delo.

Z mešanimi občutki, da bom spet delala z mladimi, in hkrati s kančkom bojazni, ali bom svoje pedagoške izkušnje znala prenašati na bodoče učitelje, sem se po dogovoru podala na Pedagoško akademijo, kjer me je pričakal tudi prof. dr. Jože Koropec.

Prijazno me je nagovoril in v sproščenem dialogu sem spoznala delo in probleme na katedri, kjer je trenutno sameval kot profesor in hkrati kot predstojnik v danih okoliščinah skrbel za kontinuiran študijski proces. Spominjam se, da me je popeljal po šolskih prostorih, me seznanil s posamezniki in mi hkrati predstavljal življenje na akademiji. Ko sva se dogovorila o nadaljnjem delu, sem odhajala z vtisom, da sem se srečala s preprostim, odprtim človekom, ki mi bo s svojimi strokovno-pedagoškimi izkušnjami prav gotovo v veliko pomoč.

Nisem se zmotila. V razgovoru, ko sva hodila po "našem" hodniku ali na poti proti avtobusni postaji, sva izmenjavala misli o delu s študenti, o problemih na katedri, strokovnih vprašanjih, študijskih programih in o izvajanju pedagoškega dela. Njegovi napotki na didaktičnem področju, ki mi jih je nevsiljivo ponujal, so mi veliko pomenili. Danes lahko zapišem, da je prof. dr. Jože Koropec že pred dvema desetletjema resno razmišljal o vrzelih višješolskega programa, zavedajoč se, da sta dobremu učitelju potrebna trdno strokovno znanje in pedagoška usposobljenost. Večkrat je ponavljal, da je dvoletni študijski program za študenta lahko samo informacija in da bomo le s štiriletnim študijem dosegli kvalitetno rast učiteljev. Zato je tudi veliko govoril o reformi zgodovinskega oddelka, ki more zaživeti le z lastnimi, strokovno usposobljenimi kadri. Katedra za zgodovino, na kateri je prof. dr. Jože Koropec utrl pota višješolskemu študiju, bo po njegovem morala tudi v prihodnosti doživeti kvalitetno preobrazbo.

Profesor dr. Jože Koropec je živel z zgodovinsko stroko, s svojim znanstveno-raziskovalnim delom, z urejanjem Časopisa za zgodovino in narodopisje. Zato

mu upravno-administrativni posli ali pisanje različnih poročil niso šli od rok. Kaj kmalu je predstojništvo katedre prenesel name. Svoje raziskovalne dosežke pa je s pridom prenašal na svoje študente ali pa je na predavanjih po različnih krajih seznanjal ljudi z zgodovino njihovega domačega kraja. Ker sem bila včasih tudi jaz med poslušalci, vem, da je ljudi pritegoval s svojo neposrednostjo in širokim znanjem. Njegova širina in življenjskost predavanj sta pritegnili tudi študente, ki so se zavedali, da jim ponuja veliko zgodovinskih spoznanj, da pa je kljub svoji doslednosti in zahtevnosti zanje vselej človek. Zase bi dejala, ko sklepam svoja razmišljanja o zaslužnem profesorju dr. Jožetu Koropcu, da sem ga v letih najinega sodelovanja sprejemala kot uglednega zgodovinarja, človeka s kritičnim posluhom za dogajanja, kdaj tudi hudomušnega, pristnega, navezanega na svoj urejeni dom, na svoje framsko Morje in njegove ljudi. Tak ostaja pred menoj spoštovani profesor tudi danes! Po njegovi upokojitvi se, žal, redkeje videvava. Večkrat pomislim, da bi danes na oddelku za zgodovino Pedagoške fakultete lahko bolj segali po bogatem znanju našega zaslužnega profesorja.

Ljubica Šuligoj

RAZPRAVE - STUDIES

VINOGRADNIŠTVO IN VINSKA TRGOVINA NA OŽJEM MARIBORSKEM OBMOČJU DO KONCA 19. STOLETJA

Jože Mlinarič *

UDK 634.491(497.4 Maribor):339

Jože Mlinarič: Vinogradništvo in vinska trgovina na ožjem mariborskem območju do konca 19. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 11-37, 128 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor je na podlagi arhivalnih virov in literature podal krtek pregled razvoja vinogradništva in vinske trgovine s posebnim ozirom na ožje mariborsko območje od 12. stoletja do konca prejšnjega stoletja. V uvodu pa je na podlagi ustreznih literature podal bežen pregled teh dejavnosti od najstarejših obdobij do prvih omemb vinogradov pri nas v 9. stoletju.

UDC 634.491(497.4 Maribor):339

Jože Mlinarič: Wine growing and wine trade in the closer Maribor area. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, pp. 11-37, 128 notes.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author presents on the basis of archival sources and literature a brief overview of the development of wine growing and wine trade with special reference to the closer Maribor area from the 12th century to the end of the 19th century. The introduction presents a brief general survey of the above-mentioned activities since the first mentions of vineyards on the Slovene territory in the 9th century.

* Dr. Jože Mlinarič, izredni član SAZU, redni profesor, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, SI- 2000 Maribor.

"Vino je več kakor le alkoholna pijača. Vino že tisočletja obdaja poseben mitos. Vsekakor pa je najplemenitejši in najlepši dar narave. Vino preprosto ne samo pijemo, ampak ga tudi vonjamo, opazujemo njegovo barvo in čistost, ga okušamo in se o njem pogovarjamo. Že od prvih začetkov zahodne civilizacije je vino mistični vir za duhovne, religiozne in umetniške sile. Pesništvo, slikarstvo in glasba si ga že tisočletja prisvajajo za svoje kulturno blago. Vino je življenju narodov, ki so gojili vinsko trto, in njihovi kulturi, vtisnilo neizbrisen pečat." Tako je v svojem sestavku "Rebe und Wein - ein altes Kulturgut" zapisal Walter Ruckebauer.¹

Samorodnica (*vitis silvestris*) je bila že pred milijoni let, v starejšem terciarju, razširjena po Evropi in Severni Ameriki ter na Japonskem, o čemer pričajo dobro ohranjeni odtisi listja vinske trte, jagodne koščice ter les vinske trte v okameninah. Tak fosilni ostanek je bil najden tudi pri kraju Leoben na Štajerskem.² Vinska trta (*vitis vinifera*) pa je bila v mnogih predelih Evrope razširjena že v pred-rimskem obdobju.³ Odprto pa ostaja seveda vprašanje, kdaj so pričeli iz grozdnih jagod delati vino.

Egipt in Sirija sta bili že v 3. tisočletju deželi z močno razširjenim vinogradništvom. Egipčansko stensko slikarstvo, reliefi in druge najdbe nam dajejo verno sliko o takratni vinski trgovini in o pripravi vina. Vinska trta in vino sta v Starem testamentu pogosto izraz globoke simbolike, kar se očituje tudi v Novem testamentu.⁴ Vinogradništvo je prišlo po vsej verjetnosti z Vzhoda na Kreto okoli leta 2000 pred Kristusom, na Cipru je dokazano za 13. stoletje in homerski junaki pijejo okoli leta 1000 dragoceni sok vinske trte. Z vinsko trgovino so se močno ukvarjali zlasti grški vinski trgovci, tako tisti iz matične Grčije kakor oni iz kolonij v Mali Aziji.⁵ Že v starejši železni dobi, v halštatu (750/700 - 500/400), se je vinska trgovina močno razširila na področju te kulture, ki je zajemalo srednjo Evropo od Italije do reke Main in od vzhodnih Alp do današnje vzhodne Francije. Še bolj pa se je uvoz vina razširil v času latena (od 5. stoletja), ko je sok trte našel pot k bogatejšim slojem družbe, o čemer priča veliko število najdene vinske posode.⁶

V rimski cesarski dobi (od 1. stoletja po Kristusu pa do l. 476) naj bi samo v Italiji porabili do 30 milijonov hektolitrov vina. Rimljani so zaradi velike porabe vina povsod, kjer so to dopuščale klimatske razmere, pospeševali gojenje vinske trte in jo tam, kjer je niso še poznali, na novo sadili. Ščasoma so v provincah pridelali toliko vina, da je bila gospodarska eksistenca italjskih vinogradnikov resno ogrožena, pa tudi državna blagajna je zaradi tega utrpela precejšnjo škodo. Zato je cesar Domicijan (81-96) prepovedal, da bi v provincah širili vinsko kulturo. Prepoved je veljala skorajda dvesto let in šele cesar Probus (276-282) jo je preklinal

¹ Ruckebauer, Walter, *Rebe und Wein - ein altes Kulturgut*, v: *Weinkultur: Gesamtedition* Heane Schwarzkogler und Harald Vetter. Herausgegeben vom Kulturreferat der Steiermärkischen Landesregierung. Graz 1990 (= *Weinkultur*), str. 11.

Prim. Hugh Johnson, *Der Wein und sein Wirken*, v: *Mysterium Wein. Die Götter, der Wein und die Kunst*. Speyer: Historisches Museum der Pfalz. Speyer 1996, str. 55-57.

² Kramer, Diether, *Aus der Ur- und Frühgeschichte der Weinkultur*, v: *Weinkultur*, str. 21. Prim. Leskoschek, Franz, *Weinbau*, v: *Der steirische Bauer. Leistung und Schicksal von der Steinzeit zur Gegenwart*. Ausstellungskatalog. Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 4 (1966), str. 240.

Prim. Katschner, Engelbert, *Ein Beitrag zum steirischen Weinbau*, v: *Weinkultur*, str. 68.

³ Kramer, Diether, o. c., str. 25 sl.

⁴ Bauer, Johannes, *Der Wein in Kult und Religion*, v: *Weinkultur*, str. 121-128.

⁵ Aigner, Heribert, *Zum Weinbau im Altertum*, v: *Weinkultur*, str. 135-140.

Prim. Kramer, Diether, o. c., str. 23-24.

⁶ Kramer, Diether, o. c., str. 25-30.

in s tem odpravil italški vinski monopol. Od tedaj je bilo v rimski državi vinogradništvo povsod, kjer so bili zanj dani ustrezni pogoji, pomemben del kmetijske proizvodnje.⁷

Pivski rog v obliki škorenjčka iz prazgodovinske gomile na Znančevih njivah v Novem mestu, Dolenjski muzej Novo mesto

Trta in vinogradništvo pa sta preživela tudi nevihto preseljevanja narodov. Za Franke je znano, da so se na mnogih področjih svoje države ukvarjali z gojenjem vinske trte in s pridelovanjem vina. Na področju današnje Nižje Avstrije so vinsko trto gojili že v 5. stoletju, kar je za naslednja stoletja dokazano tudi za druge pre-

⁷ Leskoschek, Franz, Geschichte des Weinbaues in Steiermark. Heft I. Die Geschichte und Topographie des steirischen Weinbaues von der vorrömischen Zeit bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts. Graz 1934, str. 8-18. Kramer, Diether, o. c., str. 30.

dele današnje Avstrije.⁸ Zahodni in južni Slovani so dokazano gojili vinsko trto že od 8. stoletja naprej. V Panonski nižini naj bi vinogradništvo nikoli ne zamrlo, o čemer pričajo najdbe iz obdobja od 5. do 9. stoletja na južni obali Blatnega jezera. Znano je npr., da so že v 8. in 9. stoletju uspevali vinogradi pod praškim gradom. O kontinuiteti vinogradništva od rimskih časov naprej naj bi po mnenju izvedencev smeli trditi tudi za južni del Štajerske, torej tudi za slovensko Štajersko.⁹

Za gojenje vinske trte in širjenje vinogradništva v zgodnj srednjeveški Evropi pa imajo vsekakor največje zasluge benediktinski samostani, ki so obnavljali že opuščene vinograde in skrbeli za napravo novih povsod, kjer so bili pač dani pogoji zanje. Benediktinski samostani niso bili le središča misijonske, verske, kulturne in izobraževalne dejavnosti, ampak so bili hkrati tudi pospeševalci umnega gospodarstva; ko so uvajali novo tehniko obdelovanja zemlje in nove kulture. Znano je, da so benediktinci samostana sv. Petra v Salzburgu, od koder je izšla ena najpomembnejših misijonskih dejavnosti na naših tleh, močno pospeševali gojenje vinske trte.¹⁰ Vino ni le razveseljevalo srce, ampak je bilo potrebno tudi pri mašnem bogoslužju.¹¹ 40. poglavje Regule, ki jo je v letu 534 na Monte Cassinu za svoje sobrate sestavil sv. Benedikt, govori tudi o uživanju vina. Takole pravi: "Vsak ima svoj dar od Boga, eden tako drugi tako (1 Kor. 7, 7). Zato z nekim strahom določamo količino hrane za druge. Vendar z ozirom na potrebe slabotnejših menimo, da bi vsakemu bilo dovolj okrog četrta litra vina (hemina) na dan. Komur pa je Bog dal moč, da lahko prebije brez vina, naj ve, da bo prejel posebno plačilo. Ako pa bi krajevne razmere, delo ali poletna vročina zahtevale več, naj presodi predstojnik, ki pa mora skrbeti, da ne bo kdo pil čez mero ali se celo upijal. Beremo sicer, da vino sploh ni za menihe. Ker pa jih o tem danes ni mogoče prepričati, se držimo vsaj tega, da ne bomo pili, kolikor se nam zljubi, marveč manj, ker vino celo modrega pripelje k odpadu."¹² Zanimivo je, da tudi kasnejši redovi v svojih redovnih pravilih niso prepovedali pitja vina.

K redovom, ki so se v prvi dobi svojega obstoja v veliki meri ukvarjali z obdelovanjem zemlje in gojili vinsko trto, štejemo cistercijane.¹³ V svoja Pravila so zapisali, da hočejo živeti "od dela svojih rok in na lastne stroške", in so zato odklanjali druge dohodke.¹⁴ Mnoge postojanke tega reda so se intenzivno ukvarjale s pridelovanjem vina ter se aktivno vključile v vinsko trgovino. Med take štejemo npr. opatijo Ebrach v Frankoniji, ki je v 15. stoletju hranila v svoji vinski kleti sod dolžine osem in pol metra in višine blizu tri metre, v katerem je bilo nekaj manj kakor sto tisoč litrov dragocenega soka vinske trte. Sod so primerjali s sedmerimi čudesi antike ter ga opevali.

Neka pesem v latinskih distihih pravi med drugim zanj tudi tole:¹⁵

*Sod se tvoj, Eberbach, primerja s čudesi antike,
večjega, glej, naš planet nikdar pač videl ne bo!
V njem se hrani morje, se jezero rujnega vinca,
iz njega dan in pa noč Bakhov se nektar cedi.*

⁸ Kramer, Diether, o. c., str. 31-33.

⁹ Ibidem, str. 33-34. Leskoschek, Franz, Geschichte des Weinbaues in Steiermark I, str. 18-21.

¹⁰ Mlinarič, Jože, Kartuzija Pleterje 1403-1595. Ljubljana 1982, str. 20-29.

¹¹ Bauer, Johannes, Der Wein in Kult und Religion v: Weinkultur, str. 124-125.

¹² Pravilo svetega Benedikta (prevedel Gregorič, Jože). Stična 1981, str. 45.

¹³ Mlinarič, Jože, Kostanjeviška opatija 1234-1786. Kostanjevica na Krki 1987 str. 73-76.

¹⁴ Mlinarič, Jože, Gospodarska dejavnost cistercijanskih samostanov in kartuzij na Slovenskem, v: Kulturna dediščina meniških redov. The Heritage of Monastic Orders. Ljubljana 1996, str. 25-26.

¹⁵ Lekai, Ludwig J., Geschichte und Wirken der Weissen Mönche. Köln 1958, str. 238.

Prvo kolonizacijo so tudi na naših tleh okoli leta 900 v precejšnji meri uničili Ogrji ob številnih plenilnih pohodih in pustošenjih. Šele po zmagi nemškega kralja Otona I. nad tem nomadskim ljudstvom v letu 955 je prišlo do postopne umiritve. Sledila je t.i. druga kolonizacija, ki je dobila največji zagon pod Konradom II. (1024-1039).¹⁶ Nemški vladarji so pričeli razdeljevati zemljo tudi na naših tleh,

Menih · kletar: Inicialka D, francoski rokopis, 14. stoletje

tako svetnim ljudem kakor tudi cerkvenim ustanovam, zlasti še samostanom starejših redov: benediktincem, cistercijanom in kartuzijanom.¹⁷ Naj na tem mestu omenimo le mejnega grofa Rachwina, ki je prebival na današnjem Pohorskem dvoru in ki mu je kralj Oton III. v letu 985 podaril petnajst kraljevskih kmetij v

¹⁶ Prim. Grafenauer, Bogo, *Zgodovina slovenskega naroda II*. Ljubljana 1965, str. 136 sl. Prim. Kos, Milko, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo I*. Urbarji salzburske nadškofije. AZU Ljubljana 1939, str. 10-12.

¹⁷ Prim. Mlinarič, Jože, *Cerkev na Slovenskem v srednjem veku*, v: *Cerkev na Slovenskem*. Celje 1991, str. 77-80.

Razvanju in na Dravskem polju.¹⁸ V listini se prvičkrat v zgodnjem srednjem veku omenja nek kraj v mariborski okolici, vendar se ob naštevanju "pravic in pritikin", ki so sodile k podarjeni posesti, ne omenjajo vinogradi. Število svobodnih kmetov se je vedno bolj manjšalo in nastal je več ali manj enoten stan podložnikov, "zavezan grudi" (glebae adscriptus), osebno odvisen od zemljiškega gospoda, ki mu je bil za hasnovanje zemlje dolžan dajati predpisane dajatve in opravljati tlačo. Osnovni gospodarski dejavnosti podložnika pa sta bili obdelovanje zemlje in živinoreja.

Gojenje vinske trte tudi v naših krajih kljub viharjem preseljevanja narodov ter avarskim in ogrskim pustošenjem ni nikoli docelo zamrlo. V listini nemškega kralja Arnulfa za salzbursko nadškofijo iz leta 890 se omenja deset vinogradov pri Ptujju.¹⁹ Griči v neposredni mariborski okolici, od Bresternice na zahodu do Malečnika na vzhodu, so bili zaradi svoje odlične lege posajeni z vinsko trto vsekakor že v 11. stoletju, ko imamo na voljo prve podatke o vinogradih pri Kamnici in sosednji Bresternici.²⁰ Prve priče o vinogradništvu v Dravski dolini oziroma na sedanjem mariborskem območju na levem bregu Drave so listine iz benediktinskega samostana Št. Pavla v Labotski dolini na Koroškem, ustanove družine Spanheimov iz leta 1091. Ustanovna listina za to duhovno ustanovo navaja, da ji je njen ustanovitelj grof Engelbert "v Marki onstran (Dravskega) gozda" podelil dva vinograda (vineas duas).²¹ Okoli leta 1100 pa so menihi dobili od Spanheimov dvor in cerkev v Kamnici s posestmi, med katerimi se izrecno omenjajo tudi vinogradi (cum vineis).²² Šentpavelski benediktinci so s tem postali gospodarji zemlje in tudi vinogradov najprej na zahodnem obrobju današnjega mariborskega mesta, sčasoma pa še na drugih krajih. Tako se v listini iz leta 1164, izdani na mariborski trdnjavi, omenjajo samostanski vinogradi v Melju, ki so jih tedaj menihi podelili v dosmrtno hasnovanje mejnemu grofu Otakarju III. Traungavcu.²³ Konec 13. stoletja se omenjajo deželnoknežji vinogradi na Krivcu pri Kamnici, ki pa so očitno v prvi polovici naslednjega stoletja prišli v roke zgoraj omenjenega samostana.²⁴

¹⁸ Mlinarič, Jože, Preteklost območja med Razvanjem in Dravo do leta 1600, v: Razvanje skozi 1000 let: 985-1985, str. 9 in 13-15.

¹⁹ 985, oktober 17., Eitenstadt: orig. perg. listina v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju. Objavi: Zahu, Joseph von, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I, št. 32, str. 39, in Mlinarič, Jože, Preteklost..., str. 9 (s prevodom).

²⁰ Levec, Wladimir, Pettauer Studien III, str. 94-96.

²¹ Leskoschek, Franz, o. c., str. 21-23.

²² Kos, Milko, Srednjeveški urbarni za Slovenijo I. Urbarji salzburske nadškofije. AZU Ljubljana 1939, str. 8-9.

²³ Mlinarič, Jože, Trta in vinogradništvo na ožjem mariborskem območju, v: Cvetje, sadje, vino. Vиноforum 92 Maribor 1-4. oktober 1992. Maribor 1992, str. 53-65.

²⁴ Prim. Idem, Admontski Račji dvor pri Mariboru, v: Časopis za zgodovino in narodopisje (= ČZN) NV 14 (1978), str. 34-35.

Na desnem bregu Drave se omenjajo vinogradi: pri Limbušu 1331 (Gradivo za zgodovino Maribora = GZM III/106); pri Rušah 1367 (GZM IV/12); pri Laznici 1454 .. (GZM VII/56).

²¹ Kos, Franc, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku (= Gradivo) III. Ljubljana 1911, št. 395, str. 233.

Prim. Mlinarič, Jože, Kamnica in njena župnija do prve polovice 18. stoletja, v: ČZN NV 13 (1977), str. 92.

²² Med leti 1096 in 1105: Kos, Franc, Gradivo III., št. 408, str. 240.

²³ 1164, oktober 20., mariborska trdnjava: orig. perg. listina v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju. Objava. GZM I/3.

²⁴ Dopsch, Alfons, Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter 2. Band. Wien und Leipzig 1910, str. 261.

bila na tem griču pozidana kapela, medtem ko se je grič predtem imenoval "hrib nad mestom" (Vorderberch), 1337, ter na griču med današnjo Piramido in Kalvarijo, ki ga dokument iz 15. stoletja imenuje Kolperg (Kcholbmperg).²⁶ Vzhodno od mesta pa se vinogradi omenjajo v dokumentih v časovnem sosledju takole: v Melju (Melnich) 1164, v Počehovi (Potzegowe) v dokumentu iz obdobja med 1220 in 1230,²⁷ na Meljskem hribu (Sleife) v urbarju iz 1265-1267²⁸ ter v urbarju iz obdobja 1280-1296 pa v Sojči (Sultz) in na Cvajniku (Zweinich).²⁹ Končno naj omenimo še vinograde v Košakih (Choschach), ki jih izpričuje listina iz leta 1288.³⁰

Do začetka 13. stol. so ohranjeni le skromni podatki za vinograde na obravnavanem območju. Posest je bila zvečine v rokah deželnega kneza, ki jo je oddajal za letne dajatve in plačilo različnim interesentom: podložnikom, meščanom, duhovni gosposki in drugim svobodnim osebam ali ustanovam. Precejšnji zemljiški kompleksi pa so na podlagi darovnic prišli v last samostanov. Šele deželnoknežji urbarji 13. stoletja nam dajejo obilo podatkov o razširjenosti vinske trte, hasnovalec vinogradov in o dohodkih, ki jih je deželni knez prejemal iz svojih uradov v deželi Štajerski. Urbarialni zapisi iz omenjenega časa potrjujejo našo trditev o že dolgoletni tradiciji vinogradništva v mariborski okolici.³¹

Le redko srečamo tako zelo pisano družino lastnikov in hasnovalec vinogradov na nekem območju ali celo na posameznih gričih, kakor je to razvidno za griče v neposredni mestni sosesčini. T.i. alpski samostani so si prizadevali za pridobitev vinogradniških parcel na krajih, za katere je bilo znano, da tod uspeva vino odlične kvalitete, čeprav bi si nekateri med njimi mogli pridobiti vinograde bliže. Vemo namreč, da je bila v poznem srednjem veku trta razširjena tudi na takih območjih, kjer danes o vinogradništvu ni več sledu (npr. na avstrijskem Koroškem, v okolici Dravograda, na zgornjem Štajerskem in Gorenjskem).³² Za pridobitev vinogradniških parcel so si prizadevali nadalje svetni gospodje in

²⁶ 1305, july 12., Marihor: orig. perg. listina še 1874 v Škofijskem arhivu Maribor, propis (št. 1678 c) iz 1874 v StLA. Objava: GZM II/112.

1325, marec 19., Marihor: orig. perg. listina (št. A 227), Koroški deželni arhiv. Celovec (=KLA). Objava: GZM III/72

1337, september 14., Solzburg: orig. perg. listina v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju. Objava: GZM IV/3.

1460, april 25.: orig. perg. listina (št. 6790), StLA. Objava: GZM VII/86

²⁷ 1164, oktober 20., mariburska lrdnjava: orig. perg. listina v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju. Objava: GZM I/3.

Ok. 1220-1230 Dapsch, Alfons, Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter 2. Band. Wien und Leipzig 1910, str. 24/6-34 in 38.

²⁸ 1265-1267: Otokarjev urbar: ibidem, št. 336, str. 116.

²⁹ Ok. 1280-1296: urbar vojvode Albrehta I.: ibidem, str. 264 in 265.

³⁰ 1288, september 26., (Maribor): orig. perg. listina, AR. Objava: GZM II/62.

³¹ Laskosehek, Franz I, str. 25-38.

Prim. Cerwinka, Gunther, Steirischer Weinbau im Mittelalter, v: Weinkultur, str. 162.

Gurnina (Jus montanum) ok. 1280-1296: Krivec (Chriwütz) 33 sugornikov, 45 veder in 1 1/2 qr. (Dapsch, Alfons, str. 261-265).

Krčevina (Karlussen): 26 sugornikov, 29 veder gornine.

"Gereut": 25 sugornikov, 31 veder in 1 qr.

Počehova (Patzkaw): 25 sugornikov, 27 veder in 3 qr.

Cvajnik (Zweinich): 33 sugornikov, 53 veder in 3 qr.

Sojča (Sultz): 13 sugornikov, 12 veder in 2 qr.

Meljski hrib (Slaif): 17 sugornikov, 12 veder in 3 qr.

Prim. Kurupec, Jože, Mariborski grajski zemljiški gosposki, v: Maribor skozi stoletja. Razprave I. Maribor: 1991, str. 73-146.

³² Prim. Gartner, Herbert, Weinbau in Kärnten, v: Weinkultur, str. 87.

Prim. Hutz, Ferdinand, Das Stift Vorau und der Weinbau, ibidem, str. 167-175.

Prim. Mlinarič, Jože, Gosposčina Puhenštanj pri Dravogradu do okoli leta 1600, v: Kronika 23 (1975), str. 158-159.

duhovna gosposka v mestu (svetna duhovščina, manjši bratje) in v veliki meri mariborski meščani.⁴¹ V deželno knežjih urbarjih iz 13. stoletja se kot hasnovalci vinogradov pogosto pojavljajo prav mariborski meščani, od katerih so nekateri tudi listinsko izpričani.⁴² Osnovni gospodarski dejavnosti meščanstva sta sicer bili obrt in trgovina, vendar se je meščan vselej poskušal sam oskrbeti z nekaterimi živili, in sicer tako, da jih je pridelal na lastni zemlji. Zato ni nič čudnega, če so bili meščani gospodarji ali hasnovalci njiv zunaj mestnega obzidja ter na desnem bregu Drave (Pobrežje, Tabor).⁴³ Poleg vinogradov severno od mesta in v Slovenskih goricah so si meščani pridobili tudi številne vinograde na desnem bregu Drave (pri Pekrah in Limbušu).⁴⁴ V kriznih obdobjih so se meščani z vinski pridelkom vključevali v trgovino, s čimer so si izboljšali svoj gospodarski položaj. Vsaka cenitev količine vinskega pridelka pa je za obravnavano obdobje tvegana. Omenimo naj le količino vina, ki jo je deželni knez prejemal z naslova vinskih dajatev iz svojih uradov na Štajerskem. Medtem ko je ta količina v 13. stoletju znašala letno okoli 116.000 litrov, pa urbarji ob koncu 15. stoletja zabeležijo skoraj štirikratno količino, kar nedvoumno priča o povečanju vinske kulture na Štajerskem.⁴⁵

O pomenu in vlogi samostanov tudi za razvoj vinogradništva pričajo številni srednjeveški viri. O pridobitvah vinogradniške posesti tudi na mariborskem območju pa pričajo mnoge ohranjene listine, saj so samostani znali v svojih arhivih dobro varovati pisne priče o svojem lastništvu.⁴⁶ Zato je povsem razumljivo, da smo najboljše poučeni o vinogradih, ki so jih na ohranjanem območju imeli samostani. Listine izkazujejo pridobitve posesti na podlagi darovnic in kupoprodajnih pogodb, odprodajo in zamenjavo zemlje ter oddaje vinogradov interesentom po t.i. gorskem pravu. Ugotavljati moremo, da so samostani budno bdeli nad svojo posestjo in da so jo smeli odprodati le z izrecnim privoljenjem redovnega vodstva. V letu 1368 je npr. vetrinjski samostan prosil, naj bi mu red dovolil prodati vinograd pri mestu, ker so redovniki imeli od njega zaradi oddaljenosti posesti od Vetrinja kaj malo koristi. Denar pa so želeli uporabiti za nakup drugega vinograda ali zemlje, od katere hi imeli več koristi.⁴⁷

⁴¹ Mlinarič, Juže, Maribor od začetkov do sredine 18. stoletja, v: Maribor skozi stoletja. Razprave I. Maribor 1991, str. 150-151.

⁴² Prim. Baš, Franja, Maribor I. Historično-geografski razvoj, v: Geografski vestnik II (1926), str. 64 sl. Kot hasnovalce vinogradov na gorah na levem bregu Drave najdemo tudi prebivalce z desnega brega. Zupani iz Zrkovec daje gorumom od vinograda v Melju (Dopsch, Alfons, str. 265 p. 9.).

⁴³ Neki Muntz z dravskega nabrežja (na Taboru) hasnuje vinograd na Malem Cvajniku (1390, november 21., orig. perg. listina, št. A 568, KLA). Objava: GZM V/60.

⁴⁴ Rupert na Zgoranjem Pobrežju in njegov brat Janez iz Zrkovcev sta imela dva vinograda na Velikem Cvajniku (1438, februar 7., orig. perg. listina, št. 747, Pokrajinski arhiv Maribor (=PaM). Objava: GZM VI/68.

⁴⁵ Leskoscsek, Franz I, str. 40-41.

⁴⁶ Meščan Nikolaj Goldener in Jud Chatsim prodata mestnemu pisarju Mataju dohodke na desnem bregu Drave: 1358, februar 22., orig. perg. listina, št. 713, PaM. Objava: GZM IV/79.

⁴⁷ Meščan Otmar Gihler podari meščanskemu špitalu pol hube na Pobrežju: 1358, maj 25. (vizitacijski zapisnik iz 1731, str. 10, Škofijski arhiv Maribor). Objava: GZM IV/80.

⁴⁸ Meščan Matej Künig prida marenberškim domniškam njive na desnem bregu Drave: 1389, oktober 9. orig. perg. listina, št. 3881, StLA. Objava: GZM V/56.

⁴⁹ Meščan Peter Vischer prida špitalu njivo v Žabji ulici (na Taboru): 1431, september 29. (orig. perg. listina, št. 1100, PaM). Objava: GZM VI/43.

⁵⁰ Mlinarič, Jože, Gosposčina Limbuš pri Mariboru, v: ČZN NV 12(1976), str. 70-71.

⁵¹ Cerwinka, Gunter, Steirischer Weinbau im Mittelalter, v: Weinkultur, str. 162.

⁵² Prim. Mlinarič, Juže, Usoda arhiva cistercijske opatije Kostanjevica, v: Kronika 20(1972), str. 148.

⁵³ 1368, maj 13., Vetrinj: orig. perg. listina (št. A 402), KLA. Objava: GZM IV/114.

⁵⁴ Prim. Mlinarič, Jože, Posest vetrinjske opatije na Štajerskem (ok. 1145-1786), v: ČZN NV 17(1981), str. 43.

Omenili smo že šentpavelsko opatijo, za katero vemo, da je imela pri nas kot prva posest, tudi vinogradniško. Z nakupi in z darovi si je v naslednjih stoletjih na mariborskem območju pridobila še več zemlje.⁴⁰ Samostan je imel svoj gospodarski sedež na Fali, v Mariboru pa od leta 1316 t.i. svobodno hišo (freihaus) s kletjo pri Gorenjih vratih (v zahodnem delu mesta), v kateri je ukletil del svojega vinskega pridelka.⁴¹ Kot naslednjo naj omenimo žičko kartuzijo, ustanovo štajerskega mejnega grofa Otakarja III. (1129-1164) iz okoli leta 1160.⁴² Samostan je svojo najbolj zgodnjo posest v mariborski okolici prejel konec 12. stoletja.⁴³ Vinograd tega samostana je izpričan pri Nebovi, vzhodno od Maribora, že za leto 1207.⁴⁴ Leta 1243 je Friderik s pridevkom Monachus poklonil žički kartuziji dva vinograda: enega na današnji Piramidi (in monte castris), drugega pa na šentpavelski zemlji, po vsej verjetnosti vzhodno od mesta.⁴⁵ V 14. in 15. stoletju so si menihi pridobili med drugim še številne vinograde na območju današnje Kalvarije, sosednjega Bezovja in na hribu med Piramido in Kalvarijo ter v Krčevini, kakor tudi v Počehovi in po sosednjih gričih.⁴⁶ Gospodarsko in upravno središče za žičko posest v mestu in zunaj njega pa je bil Žički dvor ob Dravi, v katerem so v posameznih obdobjih prebivali tudi upravitelji posesti - laiki. Žički kartuzijani so se s svojim vinskim pridelkom vključevali v vinsko trgovino. Po podatku iz konca 16. stoletja naj bi menihi pridelali na vinogradih v mariborski okolici tudi do 60000 litrov vina.⁴⁷

Naslednji pomembni posestnik vinogradov v mariborski okolici je bil cistercijanski samostan Vetrinj (Viktring) na Koroškem, ustanova Spanheimov iz leta 1142.⁴⁸ Prve sledi o posesti te duhovne ustanove v Mariboru in v njegovi bližnji okolici segajo na začetek 13. stoletja, ko so si redovniki z nakupom pridobili hišo, ki je postala upravni in gospodarski sedež za njegovo posest pri mestu.⁴⁹ Nakupi zemlje in darovi so za samostan izpričani za čas od 1290. leta naprej, ko si je ta pridobil zlasti vinogradniške parcele na področju od Kamnice na zahodu do Malečnika na vzhodu (Krivec, Vinarski breg, Račji breg, Košaki, Počehova, Melje).⁵⁰ Menihi so si zagotovili svoboden prevoz vina na Koroško ter se vključili

⁴⁰ Idem, Odnosi med šentpavelsko opatijo in gospodi iz Melja, gospodi Mariborskim in mariborskimi meščani v srednjem veku, v: Krenika 29 (1981), str. 243-250.

Leskoschek, Franz, Die Geschichte und Topographie des steirischen Weinbaues vom 13. Jahrhundert bis zum Ausgang des Mittelalters. Hoft II. Graz 1935, str. 93-96.

⁴¹ 1316, marec 24., Maribor: orig. perg. listina v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju. Objava: GZM III/41.

⁴² Prim. Mlinarič, Jože, Kartuziji Žiče in Jurkloster: Žička kartuzija ok. 1160-1782. Jurklosterka kartuzija ok. 1170-1595. Maribor 1991.

⁴³ Idem, Mariborski samostanski dveri in njihova pesest do 16. stoletja, v: ČZN NV 34(1998), str. 22.

⁴⁴ 1207: orig. perg. listina (št. 346), StLA.

⁴⁵ 1243, Maribor: orig. perg. listina (št. 581), KLA. Objava: GZM I/69. Prim. ČZN NV 34(1998), str. 22.

⁴⁶ Zapis v rokopisu št. 3192, fol. 27, Zgodovinski arhiv Celje. Prim. Mlinarič, Jože, Kartuziji Žiče in Jurkloster . . . , str. 90 in 204.

⁴⁷ Mlinarič, Jože, Mariborski samostanski dvori in njihova pesest do 16. stoletja, v: ČZN NV 34(1998), str. 25-26.

⁴⁸ Prim. Krallert, Wilfried, Beiträge zur Geschichte des Zisterzienserklosters Viktring, v: Carinthia 123(1933), str. 93-110 in 126(1936), str. 13-15.

⁴⁹ (1220-1224): orig. perg. listina (št. A 1526), KLA. Objava: GZM I/55.

⁵⁰ 1290, januar 9., Maribor: orig. perg. listina (št. A 155), KLA. Objava: GZM II/66. Prim. ČZN NV 34(1998), str. 16-18.

v trgovanje z vinom.⁵¹ V Vetrinjskem dvoru je prebival upravitelj samostanske posesti, včasih je bil to cistercijan, včasih laik, v pomoč pa mu je bil poseben vinogradnik (vinitor).⁵² Naj še omenimo, da je imel samostan v novem veku v svoji mariborski kleti tudi do 40.000 litrov vina.⁵³

Lastnik vinogradov v mariborski okolici je bil tudi cistercijanski samostan Rein pri Gradcu, ustanova Traungavcev iz leta 1129.⁵⁴ Prva znana posest tega samostana pri Mariboru je zabeležena v letu 1276, ko je mariborski meščan Oton menihom podaril vinograd v Krčevini.⁵⁵ Glavne pridobitve posesti so iz 14. stoletja, tako je opatija postala predvsem pomemben gospodar vinogradov na območju od Račjega brega do Bresternice.⁵⁶ Pred letom 1316 so si pridobili redovniki hišo v mestu za potrebe uprave, saj dokument izrecno pravi, da so si jo pridobili za potrebe svojih vinogradov in da v njej prebiva tudi nekaj menihov. Nakup nepremičnin v mestu v letih 1330 in 1361 jasno kaže na načrtno gospodarsko politiko samostanskih predstojnikov - pridobitev predvsem vinogradniške posesti v mariborski okolici.⁵⁷ Na začetku 15. stoletja pa je prišlo do preobrata v gospodarski politiki opatov, saj so ti načrtno odprodajali vinograde ali pa jih zamenjali za druge pri Radgoni. Opat Herman Molitor (1439-1470) navaja naslednje kot razlog za spremembo: neobstojnost mariborskih vin, ki da se rada kvarijo in imajo zato nižjo ceno. Opat je tudi tožil nad slabimi potmi, zato je bilo po njegovih besedah vino težko "pravočasno" prepeljati na redovno postojanko. Opat pa je navedel kot razlog za svojo odločitev tudi poseganje meščanov v pravice samostana v pogledu njegovega mariborskega dvora.⁵⁸ Ker je bila opatija močan konkurent meščanom glede prodaje vina, je seveda nujno prihajalo do sporov. S pridobitvijo vinogradov pri Radgoni in zlasti še pri Ljutomeru si je opatija pridobila tudi zemljo, na kateri so uspevala najboljša vina. Vemo, da je veljal Ljutomerčan v 16. stoletju za eno najbolj kvalitetnih vin, kar je veljalo vse do 19. stoletja.⁵⁹ Med korespondenco reinskih opatov je nekaj take s prošnjami duhovne gosposke za Ljutomerčana.⁶⁰

⁵¹ Npr. 1444, januar 10., Št. Vid ob Glini: orig. perg. listina (št. A 888), KLA. Objava: GZM VI/96 Mlinarič, Jože, Posest vetrinjske opatije na Štajerskem (ok. 1145-1786), v: ČZN NV 17(1981), str. 44-45.

⁵² 1322, april 26., Maribor: orig. perg. listina (št. C 221), KLA. Objava: GZM III/64.

1323, februar 24., Maribor: orig. perg. listina (št. A 230), KLA. Objava: GZM III/66.

1353, april 8.: orig. perg. listina (št. A 339), KLA. Objava: GZM IV/59.

⁵³ ČZN NV 17(1981), str. 57.

⁵⁴ Prim. Mlinarič, Jože, Posest cistercijanske opatije Rein na slovenskem Štajerskem od 1276 do okoli 1600, v: ČZN NV 24(1988), str. 93-118.

⁵⁵ (1276), april 24.: regest v Diplomatarium Runense (XVIII. stol.) I, str. 360, AR. Objava: GZM II/34.

Prim. Leskoscsek, Franz H, str. 87-90.

⁵⁶ Mlinarič, Jože, Mariborski samostanski dvori in njihova posest do 16. stoletja, v: ČZN NV 34(1998), str. 26-28.

⁵⁷ 1316, maj 6.: orig. perg. listina (št. A V/84), AR. Objava: GZM III/43.

1330, december 5.: orig. perg. listina (št. A VI/46), AR. Objava: GZM III/101.

1361, junij 24.: orig. perg. listina (št. A VI/73), AR. Objava: GZM IV/93. Prim. ČZN NV 24(1988), str. 101-102.

⁵⁸ Kasnejši vpis v urbarju D(1395), fol. 127, AR. Mlinarič, Jože, Cistercijanska opatija Rein na slovenskem Štajerskem od 1276 do okoli 1600, v: ČZN NV 24(1988), str. 103.

⁵⁹ ČZN NV 24(1988), str. 104-114. Prim. Valentinitsch, Helfried, Der steirische Weinhandel vom Spätmittelalter bis zum 18. Jahrhundert, v: Weinkultur, str. 222.

⁶⁰ Pismo z dne 20. decembra 1561, Rein: Diplomatarium Runense III, str. 851-852, AR.

Pismo z dne 21. marca 1566, Rein: Regesta Runae intermonastica conscriptis p. Martinus Wild, professor Runensis MCMLXVII (regesti 1129-1736) (tipkopis v AR), št. 1552.

K velikim zemljiškim posestnikom, ki so imeli vinogradniške parcele v mariborski okolici, štejemo tudi komendo malteškega viteškega reda v Melju, prvokrat omenjeno v letu 1217.⁶¹ Vinogradi v Melju se omenjajo prvokrat v letu 1164 kot

Die perckrecht vnfers hofs ze maredpurg
 forrg tramutenstorffer dint vij wa
 sser empfer most. v helbling
 Thoman ledler dint. i wasser emp
 most. i. helbling von amem holtz
 Item Albing ledlering dint. i wasser
 emp most. am helbling
 Peter Greiff dint i ledemp most.
 in d
 forrgm lrv gosthacst dnt i led
 emp most in d
 Anderleker pecht dint in ledemp
 most. vnd die perckphering
 Item des Germalz roemgact dint
 i ledemp most in d

Seznam sogornikov z dajatvami (mošt in denar), ki so sodili pod mariborski Vetrinjski dvor
 (Urbar opatije vetrinj iz 1488, rokopis 3/16, fol. 137, Koroški deželni arhiv Celovec)

⁶¹ 1217, oktober 23., Maribor: orig. perg. listina (Jo 2060) v Osrednjem državnem arhivu v Pragi, Arhiv Velikega češkega priorata. Objava: GZM I/54.

last šentpavelskih benediktincev, ki so meljsko posest podeljevali tudi v fevd Meljskim gospodom, po vsej verjetnosti ustanoviteljem omenjene komende.⁶² Komendski vinogradi so ležali na Meljskem hribu, v Košakih, Počehovi in v Frajgrabi. Komturji so si v mariborskem mestu pridobili svobodno hišo, v kateri so imeli ukleten del svojega vinskega pridelka, namenjenega za prodajo. Del parcel je komenda obdelovala v lastni režiji, del pa je oddajala v zakup po gorskem pravu. Ustanova je v letu 1684 imela na področju Melja, Košakov in Počehove sto osem parcel, od katerih je prejela blizu 40.000 litrov vina.⁶³ Komtur Janez Jožef grof Herberstein je pričel v letu 1684 razmišljati o odprodaji meljskih vinogradov, ker so po njegovem le-ti bili ustanovi le v breme. Ugotavlja, da sicer vinogradi dajejo najboljše vino, da pa ga je težko unovčiti oziroma ga mora dati naprodaj po najnižji ceni. Komenda je morala namreč vino najprej ponuditi v skladu z mestnim privilegijem meščanom, ki so zanj ponudili ceno, ki ni ustrezala kvaliteti vinskega pridelka. Komtur je v pismu redovnemu vodstvu tudi navedel, da ima težave pri obdelovanju vinogradov, češ da ima le dvanajst podložnikov, ki hodijo na tlako, in da dninarjev ni moč dobiti.⁶⁴ Malteški red je svojo postojanko v Melju v letu 1800 prodal Alojziju Kriehuberju, ki je kmalu veljal za enega največjih in najpremožnejših vinskih trgovcev v Mariboru.⁶⁵

Na mariborskem območju je veljal za velikega posestnika zemlje, zlasti vinogradniških parcel, tudi nemški viteški red, gospodar Račjega dvora, upravnega in gospodarskega središča za njegovo posest pri Mariboru. Vemo, da je dal komtur Ortolf iz Traiskirchna v letu 1236 hasnovalcem vinogradov pri Trčovi in pri Sv. Petru (Malečniku) vinograde in kmetije v dedni zakup ter določil pogoje za njihovo hasnovanje.⁶⁶ Nemški viteški red pa je zaradi prevelike zadolženosti v letu 1279 prodal benediktinskemu samostanu Admont na zgornjem Štajerskem vso posest in dohodke z izjemo nekaj vinogradov (npr. na Gorci pri Sv. Petru).⁶⁷ Podjetni opatje so z načrtno gospodarsko politiko večali samostansko posest, v prvi vrsti vinograde. Pod upravno središče na Račjem dvoru je sodila posest pri mestu ter tista v okolici Limbuša. Ta posesna enota pa je sodila pod glavno upravo admontske posesti pri nas in je imela svoj sedež na Jareninskem dvoru, na posesti, ki jo je benediktincem v letu 1139 podelil salzburški nadškof Konrad I. Admont⁶⁸ si je pred letom 1297 pridobil tudi nepremičnine v mariborskem mestu.

⁶² 1164, oktober 20, mariborska trdnjava: orig. perg. listina v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju. Objava: GZM I/3.

Prim. Mlinarič, Jože, *Melje in njegova malteška komenda do leta 1803*, v: ČZN NV 16(1980), str. 217-238.

⁶³ Ibidem, str. 231-232.

⁶⁴ Osrednji državni arhiv v Pragi, Arhiv Velikega češkega priorata, šk. 812, št. 103. ČZN NV 16(1980), str. 228.

⁶⁵ Ibidem, str. 237.

⁶⁶ 1236, december 6., Sv. Peter: orig. perg. listina v arhivu samostana Admont. Objava: GZM I/65. Prim. Leskoschek, Franz I, str. 34.

⁶⁷ 1279, marec 28., Judenburg: orig. perg. listina v arhivu samostana Admont. Objava: GZM II/43. 1279, april 30., Maribor: orig. perg. listina v arhivu samostana Admont. Objava: GZM II/44. Wichner, Jakob, *Geschichte des Benediktiner-Stiftes Admont von der Zeit des Abtes Isenrik bis zum Tode des Abtes Heinrich II. (1178-1297)*, Band II. Graz 1876, str. 385-387 in 131.

⁶⁸ Mlinarič, Jože, *Admontski Račji dvor pri Mariboru*, v: ČZN NV 14(1978), str. 35-39. 1139, oktober 10., Breže (Friesach): Wichner, Jakob, *Geschichte des Benediktiner-Stiftes Admont von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1177*. Band I. Graz 1874, št. 15, str. 244-249. Prim. Leskoschek, Franz I str. 28-30.

Po podatkih iz leta 1807 je bilo moč v kleti Račjega dvora ukletiti za okoli 60.000 litrov vina.⁶⁹

V obdobju fevdalizma je mogel zemljiški gospod del svoje zemlje obdržati zase in jo obdelovati v lastni režiji, večji del pa jo oddati podložnikom v hasnovanje. Gospod je ponavadi zemljo okoli gosposčinskega sedeža obdržal zase in jo obdeloval v lastni režiji, bodisi z delom pridvornih hlapcev in dekel ter dninarjev bodisi s tlako podložnikov. K tej t.i. dominikalni zemlji so mogle soditi tudi vinogradniške parcele - dominikalni vinogradi. Večkrat pa so podložniki, kjer so bili za to dani pogoji, del zemlje namenili za napravo vinogradov, ki so bili sestavni del kmetije in so zato imeli značaj hubnih ali pravnih vinogradov. Dajatve, zabeležene v urbarju, so se zemljiškemu gospodu oddajale v moštu ali vinu.⁷⁰ Dajatve od hubnih vinogradov na ozemlju deželno knežjega mariborskega urada se omenjajo že v urbarju iz obdobja 1265-1267.⁷¹ Številčno največ pa je bilo t.i. gorskopravnih zemljišč. Gorskopravni vinogradi so nastali na novo izkrčenem svetu zunaj vaškega obdelovalnega sveta za razliko od pravnih vinogradov, ki so sodili v kompleks vaške obdelovalne zemlje. Zemljiški gospod, prvotno praviloma teritorialni zemljiški gospod, lastnik neobdelanega sveta, je pri krčenju zemljišča zunaj vasi odredil ob primernih pogojih del le-tega za napravo vinogradov. H krčenju je pritegnil najrazličnejše interese: lastne podložnike, podložnike tujih gospod ali pa celo svobodne osebe. Za zemljišče na t. i. gori se je mogel potegovati kdorkoli: podložnik, meščan, fevdalec ali duhovnik, svetna ali cerkvena ustanova. Gorskopravna zemljišča so bila sicer podložna zemljišča, toda bistvena razlika med takimi in drugimi kmečkimi zemljišči je bila v tem, da je bila gorskopravna podložnost le stvarnopravna, ni pa ustvarjala nobenih osebnopravnih pravic lastnika takih zemljišč, gorskega gospoda, do hasnovalca zemljišča, sogornika. Z uživanjem vinograda po gorskem pravu - zemljišča so bila dana v zakup po gorskem pravu - sogornik ni postal osebno podložen. Stvarnopravna podložnost sogornika je bila le v tem, da je moral dajati gorskemu gospodu dolžno gornino in jo v omejenem obsegu tudi prevažati na za to določeni kraj.⁷² Obdelava vinogradov je terjala večje začetne napore in trajno vzdrževanje vinske kulture, zato je bil zakup po gorskem pravu deden.⁷³ Sogornik je zato smel, s privoljenjem gorskega gospoda seveda, zemljišče odtujiti, vendar je bilo treba ob spremembi hasnovalca gorskemu gospodu odšteti predpisano vsoto denarja.⁷⁴

Gorskopravna zemljišča so bila praviloma zasajena z vinsko trto, izjemoma tudi z drugimi kulturami, npr. posejana z žitom ali porasla z grmovjem ali gozdom.

⁶⁹ Mlinarič, Jože *Admontski Račji dvor...*, str. 42 sl.

Prim. Čurk, Jože, *Račji dvor pri Mariboru*, v: ČZN NV 14(1978), str. 48-54.

Leta 1303 je imel marenberški dominikanski samostan vinograd na Cvajniku: 1303, februar 2., marenberški samostan (prepis 1/4 v fondu Marenberška gosposčina in samostan, str. 17-18, SiLA). Leskosešek, Franz I, str. 37 in II, str. 103.

⁷⁰ Prim. Vilfan Sergej, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1996, str. 183-184.

⁷¹ "Ille est vinum de urbor" (Dopsch, Alfons, str. 118).

"Marchardus officialis" daje 50 veder in "Hainricus de Sancto Uodalrico" daje pet veder mošla. (Ibidem, št. 373 in 376, str. 118).

⁷² Vilfan, Sergej, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1996, str. 184-185.

Idem, *Od vinskega hrama do bajle* (Prispevki k zgodovini bjaljarstva in gostajstva v dolenskih vinogradih), v: *Slovenski etnograf V*(1952), str. 208-209.

Prim. Kocher, Gernut und Pöschel, Susanne, *Wein und Recht*, v: *Weinkultur*, str. 206-208.

⁷³ Vilfan, Sergej, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1996, str. 353. Deželno knežje, duhovne in plemiške gosposčine so ob koncu srednjega veka premogle skupaj nad 17.000 sogornikov, ki so bili dolžni oddajati gornino ali vinsko desetino. (Czerwinka, Günler, *Steirischer Weinbau im Mittelalter*, v: *Weinkultur*, str. 161).

⁷⁴ Vilfan, Sergej, o. c., str. 354.

Swager Das Onedon

- It Non est nūq. Swager q. nūq. d. nūq.
 It ab nūq. Swager q. nūq. d. nūq. d. nūq.
 It ab nūq. Swager q. nūq. d. nūq. d. nūq.
 It ab nūq. Swager q. nūq. d. nūq. d. nūq.

Das est hamen

- It Non est nūq. hamen q. nūq. d.
 It ab nūq. hamen q. nūq. d.
 It ab nūq. hamen q. nūq. d.
 It ab nūq. hamen q. nūq. d.
 It ab nūq. hamen q. nūq. d. nūq. d. nūq.
 It ab nūq. hamen q. nūq. d. nūq. d. nūq.

Das Stoccyffen

- It nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q.

Das est pmitly

- It nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q.

IV

It ab nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q.

It ab nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q.

Das Stelch

- It nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q.

Das and hamen

- It Non est nūq. hamen q. nūq. d. nūq. d. nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q.
 It ab nūq. hamen q. nūq. d. nūq. d. nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q.
 It ab nūq. hamen q. nūq. d. nūq. d. nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q.
 It ab nūq. hamen q. nūq. d. nūq. d. nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q.
 It ab nūq. hamen q. nūq. d. nūq. d. nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q.

Das and pmitly

- It nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q. nūq. d. nūq. nūq. q.

Stran iz letnega obračuna (1535) za admontski dominikanski vinograd na Račjem bregu
 (Arhiv samostana Admont)

V takih primerih gre ponavadi za opuščene vinograde, ki so ob začetni vnemi pri izkrčevanju terena mogli nastati na tleh, ki za gojenje vinske trte niso bila primerna. Osnovna zemljiška enota je bil vinograd, vendar se neredko pojavijo tudi manjše enote: četrtinski, polovični, tričetrtinski vinogradi. Sogorniki so imeli praviloma na gorci (gori) po eno enoto (en vinograd), izjemoma pa tudi po več enot. Do kopičenja vinogradniških parcel je največkrat prihajalo pri svobodnih osebah (fevdalci, meščani), redkeje pri podložnikih. Gorskopravna zemljišča in

njihovi hasnovalci so bili zapisani v t.i. gorninskih registrih, razporejeni po posameznih gorah, z navedbo višine in vrste dajatev od vsake parcele posebej.⁷⁵ Zemljiške gosposke s skromnim številom hub in gorskopravnih zemljišč so podložnike in sogornike zapisovale kar v skupnem urbarju.⁷⁶

Praviloma je bila dajatev za hasnovanje gorskopravnih zemljišč mošt ali vino, včasih tudi še denar (schreibpfenig), od zemljišč z drugimi kulturami pa se je pogosto dajala dajatev zlasti v žitu.⁷⁷ Od gorskopravnih zemljišč in hubnih vinogradov se je dajala vinska desetina. Spočetka je bila desetina v rokah duhovščine, s katero se je ta v glavnem mogla preživljati, kasneje pa je desetina vse bolj prehajala v tuje roke in se je delila na tretjine. Desetino je bilo namreč moč prodati ali zamenjati, skratka z njo ravnati kakor z drugimi dohodki in nepremičninami. Praviloma pa je vsaj del desetine na ozemlju neke župnije pobiral župnik.⁷⁸ Od duhovne gospode sta na ožjem mariborskem območju na levem bregu Drave pobrala največ vinske desetine mariborska župnija in salzburška nadškofija.⁷⁹

Zadeve v zvezi s hasnovanjem gorskopravnih zemljišč, morebitne spore med sogorniki in med gorskim gospodom so obravnavali na skupnih shodih, ponavadi pri podružničnih cerkvah ali na drugih dogovorjenih krajih, na t.i. gorski pravdi, ki jo je vodil ali gorski gospod sam ali pa njegov pooblaščenec.⁸⁰ "Posebnost gorske pravde je bila v tem, da je odločala le o zadevah, ki so bile v zvezi z uživalno lastnino na vinogradu ali ki so se zgodile na njegovih tleh. Imela je pristojnost le za upravne, imovinske in male kazenske zadeve."⁸¹ Ob teh shodih so se dogovorili tudi o skupnih delih, npr. o popravilu cest in plotov na gori, se pogovorili o obdelanosti zemlje, oddaji gornine in o zadevah medsebojnih odnosov. Obravnavali so tudi pritožbe sogornikov ter morebitne moralne prestopke, ki so se zgodili na gorskopravnem zemljišču, kar so ponavadi kaznovali z globo. Gorski gospod je budno pazil, da so bile parcele dobro obdelane, sicer je dal zemljo drugemu interesentu. Odvzem so simbolično opravili tako, da so parcelo "zakrižali": pred vhodom na parcelo so v zemljo zasadili dva kola v obliki Andrejevega križa, kar je za sogornika pomenilo prepoved vstopa na zemljišče.⁸²

Od 15. stoletja naprej so se iz enotnega tipa podložnika pričele izločevati razne skupine agrarnega prebivalstva, med katerimi so najbolj znani kajžarji. Na vinorodnih območjih so se marsikje pričeli v hramu ali zidanici naseljevati sogorniki ali pa celo gostači. Gorska pravda je zato po načelu bivališča avtomatično razširila svojo pristojnost na zasebnopravne in kazenske zadeve naseljencev.⁸³ Ponekod pa so se na gorskopravni zemlji naseljevali tudi podložniki, ki so zapustili

⁷⁵ Prim. Mlinarič, Jože, *Kostanjeviško gospostvo po urbarju iz leta 1625*. Kostanjevica na Krki 1970, str. 36-39.

⁷⁶ *Urbur gosposčine Viltuš pri Mariboru iz leta 1588: fond gosposčina Viltuš*. PaM. Prim. Mlinarič, Jože, *Gosposčina Viltuš pri Mariboru po urbarju iz leta 1588*, v: ČZN NV 8(1972), str. 220-253.

⁷⁷ Prim. idem, *Kostanjeviško gospostvo po urbarju iz leta 1625...*, str. 46-47.

⁷⁸ Ibidem, str. 49-50.

⁷⁹ Mlinarič, Jože, *Mariborska župnija do leta 1600*, v: ČZN NV 9(1973), str. 254 sl.

⁸⁰ Vilfan, Sergej, *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana 1996, str. 184-185 in 355.

Dolenc, Metod, *Pravosodstvo kostanjeviške opatije v letih 1631-1655*, v: ČZN 11 (1914), str. 33-67. Idem, *Pravosodstvo cistercienske opatije v Kostanjevici in jezuitske rezidence v Pleterju od konca 16. do konca 18. stoletja*, v: *Zbornik znanstvenih razprav juridične fakultete* 3(1924), str. 1-118.

Idem, *Pravosodstvo klevevske in boštanjске graščine od konca 17. do začetka 19. stoletja*, v: ibidem 5(1926), str. 1-95.

⁸¹ Vilfan, Sergej, o. c., str. 355.

⁸² Kocher, Gernot und Pöschl, Susanne, *Wein und Recht*, v: *Weinkultur*, str. 207-208.

⁸³ Vilfan, Sergej, o. c., str. 355.

njimi v prvi vrsti od deželnega kneza, pridobiti vrsto privilegijev v zvezi s prodajo in prevažanjem vinskega pridelka. Sicer pa so si mnogi meščani te dežele poskušali izboljšati svoj gospodarski položaj z vključitvijo v vinsko trgovino ali pa se sami oskrbovati z vinom. Zadnje je veljalo zlasti za meščane srednje in spodnje Štajerske, kjer so vinogradi uspevali tako rekoč pred samimi mestnimi vrati. Posest vinogradov je pri meščanih veljala za zunanji znak imovitosti in ugleda v meščanski srenji. Na slovenskem Štajerskem so bili v vinogradništvu in vinski trgovini najbolj uspešni meščani Maribora, Ptuja in Slovenske Bistrice, od sosednjih mest na današnjem avstrijskem Štajerskem pa je bila to Radgona (Radkersburg).⁸⁹ V vinski trgovini pa so iskali svoj zaslužek tudi podložniki, plemstvo, duhovna gosposka in Judje, ki so postali močan konkurent meščanu in s tem slabili njegovo gospodarsko moč. Razumljivo je, da so si ne le meščani, ampak tudi drugi stanovi poskušali pri mestnih gospodih, v prvi vrsti pri deželnem knezu, izposlovati različne ugodnosti glede vinske trgovine.

Že vinotoči nemeščanov po mestih so neugodno vplivali na gospodarski razvoj meščanstva. Po policijskih redih iz let 1542 in 1543 bi se z omenjeno gospodarsko dejavnostjo ne smeli ukvarjati nemeščani in osebe, ki so sicer živele v mestu, a niso nosile vseh bremen, ki so jim bili zavezani meščani (npr. davkom, obrambi mesta itd.). Nemeščani pa se kljub prepovedim niso dali odvrniti od te donosne dejavnosti.⁹⁰ Omenimo naj, da so se zoper gostilne in vinotoče duhovne gosposke, že v letu 1418 pritožili tržani in meščani dežele Štajerske pri vojvodi Ernestu Železnem.⁹¹ Prva znana krčma (gasthaus) se omenja v mestu Mariboru v letu 1325, leta 1511. pa se omenja krčma (taberna) v mariborskem župnišču.⁹² Omenili smo tudi že svobodne hiše (freihaus) vrste bogatih samostanov s Koroške in Štajerske, lastnikov kleti, ki so poskušali že v samem mestu unovčiti svoj vinski pridelek z okoliških vinogradov.⁹³ Redovni predstojniki so si poskušali izposlovati pri deželnem knezu pravico do točenja vina oziroma do prodaje predpisane količine vinskega pridelka na leto znotraj mestnega obzidja. Za žičko kartuzijo je znano, da ji je deželni knez in kralj Friderik III. (1306-1330) potrdil vse pravice v zvezi z mariborskim samostanskim dvorom ter privilegije, po katerih so menihi v Žičkem dvoru smeli imeti vinotoč in je eden izmed samostanskih podložnikov, ki mu je ta duhovna ustanova dala "to milost", smel brez dajatev prodati v dvoru po pol tovara vina na leto.⁹⁴

Na področje omenjene zgornje gospodarske dejavnosti je zlasti še od konca srednjega veka vedno bolj posegalo tudi plemstvo, lastnik dominikalnih vinogradov ter prejemnik dajatev s hubnih ter gorskopravnih vinogradov. Poživitev trgovine na daljavo z luksuznimi predmeti in izdelki, ki so si jih mogli privoščiti

⁸⁹ Prim. Valentinitz, Helfried, *Der steirische Weinhandel vom Spätmittelalter bis zum 18. Jahrhundert*, v: *Weinkultur*, str. 223.

⁹⁰ Prim. Mlinarič, Jože, *Maribor od začetkov do sredine 18. stoletja*, v: *Maribor skozi stoletja*. Razprave I. Maribor 1991, str. 155.

⁹¹ 1418, julij 12., Dunajsko Novo mesto: prepis v I/1, fond Mesto Maribor (XVI. stol.), fol. 7 - 8, StLA. Objava: GZM XIII/5.

⁹² 1325, oktober 16.: "hintz Marchburch in ein offenz gasthaus" (orig. perg. listina, št. 87, arhiv samostana Št. Pavel). Objava: GZM III/7.

⁹³ Inventar mariborskega župnišča iz 1511 (1511, november 21.: LXII-1a, Arhiv krške škofije v Celovcu).

⁹⁴ V letu 1441 se omenja gostilna na desnem bregu Drave (na Taboru): "schenckhhaus gelegen am Rain bey Marchburg" (orig. perg. listina, št. 5762, StLA). Objava: GZM VI/83.

⁹⁵ Prim. Mlinarič, Jože, *Mariborski samostanski dvori in njihova posest do 16. stoletja*, v: *ČZN NV 34(1998)*, str. 11-12.

⁹⁶ Idem, *Kartuziji Žiče in Jurkloster...*, str. 74.

bogatejši meščani, je zbudila pri plemstvu željo po posnemanju le-teh v načinu življenja. Zgornje pa je terjalo več denarnih sredstev, ki si jih je poskušal omenjeni stan pridobiti z večjo obremenitvijo podložnikov ter z vključitvijo v trgovske posle, na Štajerskem v prvi vrsti z donosno vinsko trgovino. Znano je, da je zemljiški gospod pričel večati obseg dominikalne zemlje, na Štajerskem je seveda to pomenilo povečanje obsega vinogradniške zemlje. Razumljivo je, da pritožbe meščanov na deželnega kneza niso bile učinkovite tako glede točenja vina po mestih, kjer je imelo plemstvo hiše in kleti, kakor tudi glede vinske trgovine nasploh.⁹⁵ Naj na tem mestu omenimo, da je nekaterim deželnoknežjim uradnikom uspelo pridobiti si posebne privilegije od deželnega kneza glede vinotočev. Cesar Friderik III. (1452-1493) je npr. brata Baltazarja in Štefana Pruschinka zaradi njune zveste službe oprostil davkov in drugih bremen v Mariboru ter jim dovolil prodati v svoji mariborski kleti po petnajst polovnjakov vina na leto.⁹⁶

Velik del mariborskih meščanov je bil že v srednjem veku posredno ali neposredno vključen v vinsko trgovino, od katere so imeli koristi posamezniki kakor tudi vsa meščanska skupnost. Omenili smo že konkurenco plemstva v vinski trgovini, na tem mestu pa naj omenimo še tisto s strani judovskega življa. Tudi za mariborske Jude je znano, da so imeli vinograde v mestni okolici in v Slovenskih goricah. Le-te so si pridobili tako od podložnikov kakor tudi od svobodnih oseb kot posojilodajalci. Dolžniki pogosto niso mogli poravnati dolga z obrestmi in jim je bila zato posest zasežena. Ker so Jude posojali tudi na vinski pridelek, so se mogli vključiti v vinsko trgovino tudi na ta način. Vrsta dokumentov iz 15. stoletja priča o vinskih zalogah v kletah mariborskih meščanov, zasoženih po judovskih posojilodajalcih.⁹⁷ Priča pa tudi o pritožbah meščanov zoper "nelojalno konkurenco" ne le plemstva in podložnikov, ampak tudi Judov.⁹⁸ Odredbe vojvode Ernesta Železnega so se nanašale tudi na Jude in deželni knez jim je ostro prepovedal trgovanje po mestih, trgih in vaseh na Štajerskem, hkrati pa je izdal nekaj odredb glede odnosov med meščani in judovskim življem kakor tudi glede posojanja denarja in zastavljanja premoženja posojilojemalcev.⁹⁹

Glavna trgovina štajerskega Podravja s Koroško je bila vinska trgovina, ta je bila sprva izključno v rokah Ptujčanov, ki so se posluževali obdravske prometnice preko Maribora. Druga prometnica je vodila preko Slovenske Bistrice in Konjic na Kranjsko. Omenimo naj še pot, ki je vodila preko Vitanja in Slovenjega Grada. Ko so Habsburžani postali gospodarji vseh Vzhodnih Alp, so skušali monopolizirati vso vinsko trgovino Podravja v Mariboru. Odslej so smeli skozi Slovensko Bistrico prosto prevažati vino le Mariborčani. Leta 1339 je vojvoda Albreht II. prepovedal svoboden prevoz vina s Ptuja skozi Slovensko Bistrico ter odredil, da so trgovci dolžni vino najprej uskladiščiti v tem mestu in njegovi meščani so ga smeli odpremiti naprej. Zgornje določilo pa ni veljalo za mariborske trgovce. Ob koncu 14. stoletja pa se je odnos Habsburžanov nekoliko spremenil.¹⁰⁰

⁹⁵ Idem, Maribor od začetkov do sredine 18. stoletja..., str. 183.

⁹⁶ 1453, junij 23., Gradec: GZM VII/47.

⁹⁷ Davčni registri in obračunske knjige za mesto Maribor 1452-1593: fond Mesto Maribor, StLA. Objava GZM XVII.

Prim. Mlinarič, Jože, Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi. Katalogi PaM št. 7. Maribor 1996, str. 18-20.

⁹⁸ Prim. ibidem, str. 16.

⁹⁹ 1418, julij 12., Dunajsko Novo mesto: fond Mesto Maribor 1/1, fol. 7^r - 8^r. StLA. Objava: GZM XIII/5.

¹⁰⁰ Prim. Mlinarič, Jože, Maribor od začetkov do sredine 18. stoletja..., str. 157.

1339, december, Gradec: prepis v fondu Mesto Maribor 1/1, fol. 110. StLA. Objava: GZM IV/12.

V letu 1383 je namreč vojvoda Leopold III. Bistričanom in Mariborčanom prepo-vedal, da bi Ptujčane pri prevozu vina skozi Maribor na Koroško in preko Sloven-
ske Bistrice na Kranjsko v čemerkoli ovirali.¹⁰¹

Stara trta na mariborskem lentu. Upodobljena je že na podobi Maribora iz sredine 17. stol.
(olje, Štajerski deželni arhiv Gradec).

Z izbruhom sovražnosti med ogrskim kraljem Matijem Korvinom in cesar-
jem Friderikom III. v drugi polovici 15. stoletja se je spremenil tudi odnos dežel-
nega kneza do ptujskih meščanov in njihove vinske trgovine. Friderik III. in nje-
gov sin Maksimilijan I. sta vodila protiptujsko politiko, kar je bilo seveda v inte-
resu mariborskih meščanov, ki so si prizadevali za ohranitev privilegijev v zvezi
z vinsko trgovino s Koroško, medtem ko so ptujski meščani želeli odpravo takih
privilegijev. Ptuj je želel uveljavljati svojo trgovsko premoč, saj je mogel dati na-
prodaj izredno kvaliteten vinski pridelek iz haloških, ormoških in jeruzalemskih
goric, in je bil tako glavni konkurent ne le srednještajerskim in posavskim, ampak
tudi vinom iz mariborske okolice. Do leta 1516 so smeli ptujski vinski trgovci
svobodno prevažati vino v vse smeri¹⁰² in istega leta so se pritožili Maksimilijanu
I., češ da jih zlasti mariborski trgovci ovirajo pri prevozu vina skozi Slovensko
Bistrico na Koroško.¹⁰³ Za začetek 16. stoletja je značilen pravi boj med meščani

¹⁰¹ 1383, februar 6., Donajsko Novo mesto: prepis v fondu Mesto Maribor I/I, fol. 105^v, StLA. Objava: GZM V/42.

Prim še: 1399, januar 29., Dunaj: ibidem, fol. 105^v, 106^r. Objava: GZM V/73.

1458, november 3., Dunaj: ibidem, fol. 106. Objava: GZM VII/76.

1459, marec 8., Donajsko Novo mesto: ibidem, fol. 106. Objava: GZM VII/76.

¹⁰² Mlinarič, Juže, Maribor od začetkov do sredine 18. stoletja..., str. 157 in 184-185.

¹⁰³ 1516, december 5.: prepis v fondu Mesto Maribor, I/I, fol. 75, StLA. Objava: GZM XIII/28.

Maribora in Ptuja glede vinske trgovine, ki ga nekateri imenujejo kar "vinska vojna". Ohranjeni dokumenti iz let 1516 in 1517 pričajo o prizadevanju Mariborčanov za čim večjo omejitev ptujske vinske trgovine. Deželni knezi so nato v letih 1521, 1523, 1565 in 1595 Mariborčanom potrjevali pravico monopola v trgovanju z vinom med Slovenskimi goricami in Rogaško goro.¹⁰⁴ Mariborčani pa zaradi vinske trgovine niso bili v sporu le s Ptujčani, ampak tudi z Radgončani. Spor med prebivalci obeh mest je izbruhnil že pred letom 1391. Tedaj je vojvoda Albreht III. naročil štajerskemu deželnemu glavarju, naj zasliši Mariborčane in Radgončane zaradi spora glede vinske poti, saj prvi drugim niso priznali pravice do poti preko Radlje in dalje na Koroško.¹⁰⁵ Pet let kasneje je vojvoda Viljem skušal zaječiti vinsko trgovino iz smeri Ptuja proti Slovenski Bistrici ter iz smeri Ljutomer in Radgona ter preko prelaza Radelj tistim, ki za to niso imeli privilegija.¹⁰⁶

Deželni knezi so že v 14. in 15. stoletju izdajali za posameznike, za duhovno gospodo, zlasti še za samostane, ter za nekatera mesta na Koroškem privilegije, s katerimi so jim dovoljevali svoboden prevoz vina na Koroško. Takih ugodnosti pri prevozu vinskega pridelka tudi brez plačila mitnine so bili deležni v prvi vrsti vsi, ki so imeli na slovenskem Štajerskem, zlasti še v mariborski okolici, tako na levem kot na desnem bregu Drave, dominikalne vinograde ali pa so prejemale mošt ali vino z naslova gornine in vinske desetine. Omenimo naj le vetrinjski in šentpavelski samostan ter krško škofijo in mesto Pliberk. V letu 1336 je vojvoda Albreht II. oprostil šentpavelske benediktince oddaje mitnine za vino, ki so ga pridelali v Marki in okoli mesta Maribora, leta 1444 pa je kralj Friderik IV. dal vetrinjskim cistercijanom privilegij, ki jim je dovoljeval brez mitnine prepeljati skozi Maribor in Dravski gozd letno po dvanajst sodov pri Limbušu in Pekrah pridelanega vina.¹⁰⁷ Leta 1371 je vojvoda Albreht III. dovolil krški škofiji neovirano prevažati svoj vinski pridelek in pobrano gornino pri Limbušu preko Drave in ga uskladiščiti v svoji mariborski hiši ter ga voziti po obdravski poti proti Strassburgu na Koroško.¹⁰⁸ Mesto Pliberk pa si je na začetku 15. stoletja pridobilo svoboščino, da sme brez mitnine vsako leto pripeljati iz Pekar in Limbuša po dvaintrideset sodov vina, vendar le za lastne potrebe, ne pa za prodajo. Meščani Pliberka so bili tudi dolžni o nakupu in prevozu vina predhodno obvestiti mariborskega mestnega sodnika. Omenjene privilegije je Pliberku znova potrdil v letu 1457 isti deželni knez.¹⁰⁹

Po letu 1500 je vinska trgovina na Štajerskem dosegla izreden vzpon, vzporedno s tem pa so se večale tudi vinogradniške površine. Veliko vlogo je pri tem nedvomno igralo tudi dejstvo, da je turška zasedba Ogrske izrinila konkurenco ogrskih vin. Znano je, da je že vojvoda Albreht II. v letu 1335 prepovedal

¹⁰⁴ 1517, avgust 16., Augsburg: ibidem, fol. 76 -77. Objava: GZM XIII/35.

Predhodni akti iz 1517: ibidem, fol. 71 - 80. Objava: GZM XIII/29-34.

Prim. Mlinarič, Jože, Maribor od začetkov do srednje 18. stoletja ..., str. 184.

¹⁰⁵ 1391, februar 20., Dunaj: prepis iz 1869 (št. 3720 a), StLA. Objava: GZM V/61.

¹⁰⁶ 1396, januar 31., Dunaj: prepis v fondu Mesto Maribor, 1/1, fol. 45, StLA. Objava: GZM V/67.

¹⁰⁷ 1336, oktober 16., Gradec: orig. perg. listina (št. 104), v arhivu samostana Št. Pavel. Objava: GZM IV/1.

¹⁰⁸ 1444, januar 10., Št. Vid ob Glini: orig. perg. listina (št. A 888), KLA. Objava: GZM VI/96.

¹⁰⁹ 1371, maj 19., Dunaj: orig. perg. listina (št. 117) v arhivu krške škofije v Celovcu. Objava: GZM V/2.

¹¹⁰ 1457, december 5., Gradec: prepis 1/1 v fondu Mesto Maribor, fol. 113, StLA. Objava: GZM VII/74.

uvoz vina iz Ogrske in Nižje Avstrije na Štajersko.¹¹⁰ Največjo korist so od 17. stoletja naprej imeli od vinske trgovine zemljiški gospodje, med njimi v veliki meri duhovni gospodje, škofije in veliki samostani. Vinska trgovina je v precejšnjem delu dežele Štajerske in tudi na slovenskem Štajerskem postala za zemljiške gospode glavni vir dohodkov. Povečal se je izvoz vina s Štajerske na Kranjsko, saj dolenska vina niso mogla konkurirati odličnim štajerskim, kar je povzročilo gospodarsko krizo na Dolenjskem. Zato so kranjski stanovi v letu 1548 dosegli prepoved uvoza vina s Štajerske, vendar prepoved ni imela velikega učinka. Štajerskim vinom pa so v 17. stoletju pričela konkurirati tudi vina iz Italije in Furlanije. Protireformacija je bila namreč vzrok za izselitev marsikatere plemiške družine iz dežele in le-te so morale odprodati svojo zemljiško posest. Novi lastniki, ki so prihajali iz Italije, niso hoteli opustiti svojih pivskih navad in so pač uvažali vino, ki so ga bili vajeni piti doma. Vsekakor pa se je v deželi Štajerski popilo največ domačega vina. Tako je samo v letu 1587 šlo preko mitnice na Plaču pri Svečini na sever 5.700 hl vina.¹¹¹

Spori zaradi vinske trgovine med Ptujčani in Mariborčani tudi v 17. stoletju niso ponehali. Pritožbe ene ali druge strani na deželnega kneza so značilne tudi za omenjeno obdobje. Sredi stoletja je bil s pomočjo štajerskih deželnih stanov, ki so hili v strahu za svoja kvalitetno slabša posavska in srednještajerska vina in zaradi ne preveč habsburškega mišljenja Ptujčanov, dosežen med Mariborom in Ptujem kompromis, ki ga je v letu 1654 potrdil cesar Ferdinand III. Po tem sporazumu je bila Mariborčanom pridržana večina vinske trgovine s Koroško, kar je bilo zanje izredno ugodno, saj vemo, da je tudi v tem obdobju prinašala trgovina s Koroško velike dohodke. Ptuj pa je bila priznana pravica do izvoza vinskega pridelka na področju severne in srednje Štajerske.¹¹² Mariborska vinska trgovina se je s tem poživila: obogatel je vinski trgovec, a tudi meščan - obrtnik, si je mogel izboljšati svoj gospodarski položaj. Medtem ko so na mitnici na Plaču pri Svečini v letu 1587 zabeležili 5.700 hl vina, ki je našlo svoj trg predvsem na srednjem in severnem Štajerskem, pa je šlo preko iste mitnice v letu 1709 okoli 17.000 hl. V letu 1764 pa naj bi se na isto območje izvozilo okoli 210.000 hl vina. Že iz teh podatkov se da razbrati izredno povečan obseg vinogradništva na Štajerskem. Pač pa je osvoboditev Ogrske od Turkov poživila ogrsko vinsko trgovino in z njo se je pojavila nova konkurenca štajerskim vinom. Z 18. stoletjem se je izvoz vinskega pridelka s Štajerske pričel vedno bolj omejevat na Salzburško in Koroško, saj je marsikje postalo konkurenca vinu tudi pivo.¹¹³ Tudi v 18. stoletju so bili med mariborskimi trgovci najpomembnejši tisti, ki so se v prvi vrsti ukvarjali z vinsko trgovino.¹¹⁴ Znano je, da so tudi v omenjenem stoletju imeli največ koristi od vinske trgovine zemljiški gospodje, ki so vse do Jožefa II. ohranili večino svojih privilegijev. V letu 1760 je raziskava, ki jo je izvedla vlada, ugotovila, da pridelava žita na Štajerskem ne more več prehraniti prebivalstva, kar je bila

¹¹⁰ Valentinič, Helfried, *Der steirische Weinhandel vom Spätmittelalter bis zum 18. Jahrhundert*, v: *Weinkultur*, str. 224.

Pritožbe zaradi prevoza in uvoza ogrskih vin:

1506, januar 1., Ljubljana: prepis 1/1 v fondu Mesto Maribor, fol. 47, StLA. Objava: GZM XIII/12.

1506, december 29., Celje: *ibidem*, fol. 46. Objava: GZM XIII/15.

1516, januar 5., Schwanberg: *ibidem*, fol. 45. Objava: GZM XIII/19.

¹¹¹ Valentinič, Helfried, o. c., str. 227-228.

¹¹² Mlinarič, Jože, *Maribor od začetkov do sredine 18. stoletja...*, str. 184-185.

¹¹³ Valentinič, Helfried, o. c., str. 227-228.

¹¹⁴ Leskovec, Antoš, *Gospodarstvo 1752-1848*, v: *Maribor skozi stoletja. Razprave I. Maribor 1991*, str. 319.

posledica prevelikega obsega vinogradništva. Presežki vina slabših kvalitet niso našli tržišča ne doma in ne na tujem. Zato je proti koncu 18. stoletja vinogradništvo na Štajerskem zajela kriza.¹¹⁵

Nadvojvoda Janez s Felberjem pri sajenju vinske trte na svojem posestvu pri Pekrah (olje, ljudska umetnost) (inv. št. 03243/6, Joanneum, Gradec).

¹¹⁵ Valentinitš, Helfried, o. c., str. 228.

Najobsežnejši vinogradniški zemljiški kompleksi so tudi v obravnavanem obdobju bili v rokah velikih zemljiških gospodov, svetne in cerkvene gospode, med katere do jožefinske dobe štejemo v precejšnji meri samostane (Admont, Št. Pavel, Vetrinjš, Žiče). Posesti v letih 1782-1786 ukinjenih samostanov so prišle v upravo Verskega sklada, vendar je začela država nekako po letu 1820 posesti zaradi nerentabilnosti odprodajati. S tem se je povečal zemljiški fond mnogih svetnih gospodov in odslej so bili svetni gospodje, tako plemiči kakor druge bogate svobodne osebe, gospodarji tudi obsežnih vinogradov.¹¹⁶ Omenimo naj samo primer posesti nekdanje žičke kartuzije, ki jo je v letu 1827 kupil Werian knez Windischgrätz,¹¹⁷ in posesti nekdanje malteške komende v Melju pri Mariboru, ki jo je v letu 1800 kupil bogataš Alojzij Kriehuber, ki je v letu 1815 veljal za enega "največjih in najpremožnejših" mariborskih vinskih trgovcev.¹¹⁸ Maribor je ob glavni komercialni cesti postal tudi sedež velikih vinskih trgovcev, med katerimi se poleg omenjenega Kriehuberja leta 1815 omenjajo še Vincenc Friedauer, gostilničar in pivovar Franc Vogl, Andrej Tscheligi in Anton Zörer, od katerih naj bi vsak izmed njih prodal na leto okoli 400 hl vina. Drugi "majhni in nepomembni" mariborski vinski trgovci pa naj bi prodali skupaj po 1075 hl vina.¹¹⁹ Nekateri mariborski vinski trgovci so bili hkrati tudi posestniki velikih vinogradov v mariborski okolici, zlasti je bil tak omenjeni Alojzij Kriehuber, saj je nekdanja posest meljske komende ležala na izrazito vinorodnem svetu.¹²⁰ Del vina pa so vinski trgovci pokupili, deloma od meščanov, manj pa seveda od podložnikov.

Podložniki, ki so obdelovali lastne vinograde ter na tlaki ali dnini vinograde drugih, kakor tudi viničarji, družbeni sloj brez zemlje, živeč na viničariji, so obdelovali zemljo na način, kot so pač bili to stoletja vajeni. Zlasti od sredine 18. stoletja so tudi glede vinogradništva in kletarjenja prišli do novih spoznanj, za katera pa omenjeni niso kaj prida vedeli. Poseben problem je bilo pomanjkanje gnoj. Strokovnjaki so opozarjali na vrsto pomanjkljivosti v vinogradništvu: na slabo obdelavo, na zamujanje pri nekaterih opravilih, na preveliko število trtnih sort in na njihov nepravilen izbor, na večkrat prezgodnjo trgatve, v kletarstvu pa predvsem na pomanjkanje higijene. Do nekaterih izboljšav je prišlo sicer že v drugi polovici 18. stoletja, vendar moramo velike zasluge za izboljšanje vinogradništva pri nas pripisati prizadevanjem nadvojvode Janeza, ustanovitelja tudi c.k.r. Kmetijske družbe (1819). V letu 1831 so njene podružnice v Mariboru, na Ptuj in v Radgoni (Radkersburg) predlagale ustanovitev viničarskih šol v najpomembnejših vinorodnih krajih na Štajerskem. Šolski načrt je predvideval teoretični in praktični pouk in za potrebe slednjega so uredili t.i. vzorne vinograde (Musterweingärten).¹²¹ Vemo, da je imel nadvojvoda vzorno urejeno vinogradniško posest (Meran) pri Pekrah. Omenimo naj, da sta v letu 1830 Meran obiskala cesar Franc I. in njegova žena Karolina Avgusta. V spomin na ta dogodek so tamkajšnji lastniki vinogradov, osem po številu, med njimi tudi samostan Št. Pavel, naložila kapital v višini 700 goldinarjev, da so iz obresti med drugim vsako leto

¹¹⁶ Prim. Mlinarič, Jože, Marenberški dominikanski samostan 1251-1782. Celje 1997, str. 213-220.

¹¹⁷ Idem, Kartuziji Žiče in Jurkloster Maribor 1991, str. 458.

¹¹⁸ Idem, Melje in njegova malteška komenda do leta 1803, v: ČZN NV 16(1980), str. 237. Leskovec, Antoša, o. c., str. 319

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ ČZN NV 16(1980), str. 229-232.

¹²¹ Schwarzkogler, Heane, Der Weinbau des 19. Jahrhunderts in der ehemaligen Untersteiermark im Spiegel zeitgenössischer Berichte und Reportagen, v: Weinkultur, str. 202. Katschner, Engelbert, Ein Beitrag zum steirischen Weinbau, v: Weinkultur, str. 69. "Entwurf einer Weinzerordnung für Steyermark. Filiale Marburg am 16. Juny 1831.

nagradili nekaj najbolj prizadevnih viničarjev.¹²² Prav po zaslugi nadvojvode so bile uvedene nove trtne sorte. V letu 1871, torej že deset let po ustanovitvi prve vinarske šole v vsej avstro-ogrski monarhiji, v Klosterneuburgu pri Dunaju, je bila ustanovljena podobna šola tudi v Mariboru (pričela delovati 1872). Ustanovljena je bila na posesti Picardie, imenovana po nekdanjem lastniku posesti Picardu. Zemljo je za 42.000 goldinarjev dežela Štajerska kupila od veletrgovca Pfrimerja. Ta sadjarskovinarska šola je postala središče za izobraževanje sadjarjev in vinogradnikov na slovenskem Štajerskem, a tudi za širše okolje. V letu 1871 so bila ustanovljena tudi vinogradniška društva in kot prvo je bilo ustanovljeno tako društvo v Mariboru, ki se mu je v letu dni pridružilo še šest društev s 189 udi v Radgoni in Cmureku (Mureck), Ormožu, Ljutomeru, na Ptuj in v Brežicah.¹²³

Do velikih družbenih sprememb je prišlo s kmečko odvezo sredi 19. stoletja, posledica česar so bile tudi spremembe v lastništvu in gospodarstvu ter v načinu ohdelovanja zemlje. Z letom 1848 so gorskopравни vinogradi postali prava lastnina nekdanjih sogornikov. Okoli leta 1880 so imeli v najožji mariborski okolici na obeh bregovih Drave za okoli 1930 hektarjev ali dobro petino zemlje graščaki ter župnijska in druga imetja. Ni podatkov o deležu, ki so ga v okoliških občinah imeli Mariborčani, znano pa je, da je bil ta odstotek zelo visok na področju občin z velikimi vinogradniškimi kompleksi. Na območju severno od Drave so bile to občine od Bresternice in Kamnice na zabodu do Pekla, Meljskega hriba in Lajtersperka na vzhodu.¹²⁴ Vinograde so lastniki obdelovali z delom plačanih dminarjev ali pa so imeli v goricah viničarje, ki jim je dajal lastnik na razpolago stanovanje, mezdo v denarju in naturalijah, pogosto tudi v uporabo nekaj zemljiških površin in živino. Viničarska razmerja so na Štajerskem urejevali posebni viničarski redi (1863, 1886).¹²⁵ Zgraditev južne železnice (1846) je nedvomno pospešila tudi vinsko trgovino. V letu 1884 je bila v Mariboru ustanovljena zadruga mariborskih trgovcev. Največji vinski trgovci so bili tudi v drugi polovici 19. stoletja Kriehuberji s svojo vinsko kletjo na današnjem Trgu svobode. Kasneje (1878-1881) je vinska trgovina prešla v roke meščanov - družabnikov. Tvrdka Pugel in Rossmann obstaja nato vse do konca druge svetovne vojne. K bogatim vinskim trgovcem so sodili tudi Badli, ki so si v 60. in 70. letih pridobili obsežne posesti, med njimi tudi velike vinogradniške komplekse na severnem obrobju mesta. V letu 1902 se vključi v vinsko trgovino Kletarska zadruga za Maribor in okolico, ki jo je vodil lastnik nekdanje mariborske gosposčine baron Pij Twickel.¹²⁶

Za razvoj vinogradništva tudi na ozemlju slovenske Štajerske je pomenil pravo katastrofo pojav trtne uši (*phylloxera vastatrix*) že v osemdesetih letih 19. stoletja. V letu 1891 so bili vinogradi na območju Maribora, Celja in Ptuja skorajda povsem uničeni, na Ljutomerskem pa že napadeni in deloma uničeni. Vinogradništvu na slovenskem Štajerskem je grozil popoln propad. Poskusi, da bi bolezen zatrli, so bili sprva povsem neuspešni. Šele uvedba metode, uporabljene v Franciji,

¹²² Dokument z dne 26. decembra 1830: arhiv samostana Št. Pavel. 123/482.

Prim. Mlinarič, Jože, Gosposčina Limbuš pri Mariboru, v: ČZN NV 12(1976), str. 89.

Prim. Schwarzkogler, Heane, o. c., str. 203.

¹²³ Schwarzkogler, Heane, o. c., str. 203.

¹²⁴ Kocher, Gernot und Pöschl, Susanne, Wein und Recht, v: Weinkultur, str. 206-207.

Leskovec, Antoša, Gospodarstvo 1752-1848, v: Maribor skozi stoletja.

Razprave I. Maribor 1991, str. 349-350.

¹²⁵ Vilfan, Sergej, Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana 1996, str. 492-493.

Prim. Kocher, Gernot und Pöschl, Susanne, o. c., str. 208.

¹²⁶ Leskovec, Antoša, o. c., str. 335-336.

je rodila uspehe: odstranitev starih trt, globoko rigolanje in sajenje novih, proti trtni uši odpornih sort.¹²⁷ Vsekakor gre v prizadevanju za ohranitev vinogradništva na slovenskem Štajerskem velika zasluga mariborski sadjarski in vinarski šoli.¹²⁸ S sanacijo vinogradov okoli leta 1900 se pričenjata tudi pri nas novo obdobje in razcvet vinogradništva.

Jože Mlinarič

WEINBAU UND WEINHANDEL AUF DEM ENGEREN GEBIET VON MARIBOR

Zusammenfassung

Der Weinbau ist auch hierzulande trotz der regen Völkerwanderung und den ungarischen und awarischen Plünderungen nicht stillgelegt worden. In der Urkunde des deutschen Königs Arnulf für die Salzburger Diözese aus dem Jahre 890 werden zehn Weingärten bei Ptuj erwähnt. Es ist bekannt, dass die sich in der unmittelbaren Nähe von Maribor befindenden Hgel, die sich von Brestermura im Westen bis Malečnik im Osten erstrecken, wegen ihrer hervorragenden Lage auf jeden Fall bereits im 11. Jahrhundert mit Rebstöcken angepflanzt worden waren. Das ist eine Zeit, aus welcher wir Angaben über Weingärten bei Kamnica und Brestermura besitzen. Für das untersuchte Gebiet sind uns bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts nur bescheidene Angaben über den Weinbau erhalten geblieben. Die Grundstücke befanden sich zumeist im Besitz des Landesfürsten, der sie für jährliche Abgaben an verschiedene Interessenten verpachtete: den Zinsbauern, den Bürgern, der Geistlichkeit und anderen freien Personen und Institutionen. Viele Weingärten gingen auf Grund von Schenkungsurkunden in den Besitz der Kloster St. Paul, Vetrinje, Rem, Žiče, Admont und der malthesischen Kommende in Melje über.

In der Feudalperiode konnte der Landherr einen Teil seiner Grundstücke in Eigenregie herstellen, den Großteil verpachtete er aber an die Zinsbauern. Im Hinblick auf die rechtliche Grundlage unterscheiden wir zwischen drei Arten der Weinbaugrundstücke: dominikale, die der Landherr in Eigenorganisation herstellte, gepachtete Grundstücke, die Bestandteil des Zinsbauernhofes waren und sogenannte bergrechtliche Weingärten, die vom Herrn gemäß des Bergrechts an Interessenten verpachtet wurden. Die meisten waren bergrechtliche Weingärten, für welche ihre Nutznießer dem Bergherrn eine Berggebühr in Form von Most oder Wein abgeben mußten. Gegen Ende des Mittelalters besaß die landesfürstliche, geistliche und adlige Grundherrschaft in der Steiermark insgesamt über 17.000 Pächter (?), was auf eine weite Verbreitung der Weingärten hindeutet.

Das Entstehen der Marktflecken und Städte seit dem 12. Jahrhundert trug zur außerordentlichen Ausdehnung der Weinbaukomplexe und zur Steigerung der Bedeutung des Weinbaus innerhalb der steirischen Wirtschaft bei. Auch die Mariborer Bürger werden schon in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts als Weingartenpächter erwähnt, denen der Weinertrag nicht nur zum Deckung eigener Bedürfnisse diente, sondern auch zu ihrer Integration in den Weinhandel. Es waren jedoch nicht nur die Bürger, die im Weinhandel ihren Verdienst suchten, sondern auch der Adel und die Geistlichkeit, vor allem die Klöster. Ihre Konkurrenz schwächte auf jeden Fall das Wirtschaftspotenzial unseres Bürgers. Zahlreiche an den Landesfürsten gerichteten Beschwerden blieben zumeist fruchtlos. Wohl hat aber der Landesfürst in den Streitigkeiten zwischen den Mariborern und den Salzburger Bürger von Ptuj für die Mariborer Partei ergriffen, wodurch der Mariborer Weinhandel wegen zahlreicher Privilegien Unterstützung fand. Nach langen Auseinandersetzungen, die von manchen schlicht und klar "Weinkrieg" genannt werden, wurde im Jahre 1654 den Mariborern der Großteil des Weinhandels mit Karnten eingeräumt, Ptuj bekam hingegen das Recht zur Ausfuhr des Weinertrags in das Gebiet von Nord- und Mittelsteiermark.

Nach 1500 gelang dem Weinhandel in der Steiermark ein steiler Anstieg, parallel dazu vergrößerten sich aber auch die Weinbauflächen. Wenn man an der Mautstelle auf Plac bei Svečina 1587 auch 5.700 hl Wein, der vor allem in den nördlichen und mittleren Gebieten der Steiermark

¹²⁷ Schwarzkogler, Heane, Der Weinbau des 19. Jahrhunderts in der ehemaligen Untersteiermark im Spiegel zeitgenössischer Berichte und Reportagen, v: Weinkultur, str. 202-203.

Prim. Triger, Helga, Die Weinbauliteratur von der Antike bis zur Gegenwart, v: Weinkultur, str. 301-306.

¹²⁸ Schwarzkogler, Heane, o. c., str. 203.

Bele, Ivan, Viničarjev kazipot. Navod kako vinograde na novo zasajati in kako jih ohdelovati. Spisal Ivan Bele potovalni nčetelj na vinorejski šoli v Mariboru. Celje 1900

seinen Absatzmarkt fand, vermerken konnte, passierten diese Mautstelle im Jahre 1709 schon rund 17.000 hl, im Jahre 1764 aber bereits rund 210 000 hl Wein. An diesem Weinhandel nahmen auch die Mariborer Weinändler regen Anteil, von welchen wir als den bedeutendsten Weinändler aus dem 18. Jahrhundert Alojzij pl. Krihuber erwähnen sollten, der 1800 den Besitz der malthesischen Kommende in Melje bei Maribor erlangte.

Ab der Hälfte des 18. Jahrhunderts erlangte man neue Erkenntnisse auch in Bezug auf den Weinbau. Einige Verbesserungen in der Bestellung der Weingärten und im Kellereiwesen machten sich bereits in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts bemerkbar. Jedoch sind die größten Verdienste für die Verbesserungen im Weinbau bei uns den Bestrebungen vom Erzherzog Johann zuzuschreiben, dem Gründer der "Landwirtschaftlichen Gesellschaft" (1819). Der Erzherzog selbst besaß bei Pekre eine vorbildliche Weinbauanlage, genannt Meran. 1831 kam es zur Gründung von Zweigstellen der Landwirtschaftlichen Gesellschaft in Maribor, Ptuj und Radgona. Für die Entwicklung unseres Wein- und Obstbaus war die Gründung der Obst- und Weinbauschule (1872) in Maribor unter dem Hügel Kalvarija von großer Bedeutung. Auch Weinbauvereine trugen viel zur Entwicklung des Weinbaus bei, der jedoch mit der Bauernbefreiung im Jahre 1848 großen Veränderungen unterworfen war. Die Pächter wurden zu Besitzern von hergebrachten Grundstücken, jedoch blieben einige Grundbesitzer weiterhin im Besitz von mitunter auch großen Weinbauflächen. Solche Weinbauern haben ihre Weingärten mit Hilfe von Tagelöhnern bestellt, die zweite Möglichkeit waren aber die Winzer auf den Hügeln, die von den Besitzern Wohnungen zur Verfügung gestellt bekamen oder sie erhielten Geld- oder Naturallohn, oft auch Vieh. Die Winzerbeziehungen wurden in der Steiermark von besonderen Winzerordnungen (1863, 1886) geregelt. Der Bau der Sudeisenbahn (1846) hat zweifelsohne auch den Weinhandel gefördert. 1884 ist in Maribor die Genossenschaft der Mariborer Händler gegründet worden. Damals zählten die Krihubers, Tvrčka Pugel und Rossmann und Badl zu den reichsten Weinhändlern.

Für die weitere Entwicklung des Weinbaus bedeutete auch in der Steiermark das Erscheinen der Rehlais bereits in den achtziger Jahren des 19. Jahrhunderts eine regelrechte Katastrophe. 1891 waren auf dem Mariborer Gebiet die Weingärten fast schon zur Gänze zerstört. Die Einführung der neuen Säuerungsverfahren, Beseitigung von alten Rebsorten, tiefes Rigolen und Anbau von neuen, rehlaisresistenten Sorten retteten den Weinbau auch in der Steiermark. Zweifelsohne ist ein großer Verdienst für die Erhaltung des Weinbaus auch in der Mariborer Gegend der Obst- und Weinbauschule Maribor zuzuschreiben.

OGLEJSKI PATRIARHI KOT MEJNI GROFJE NA KRANJSKEM**

Peter Štih*

UDK 262.12(450.36)"1077/1282":929.7(497.4 Kranjska)

Peter Štih: Oglejski patriarhi kot mejni grofje na Kranjskem.
Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 39-53, 120 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Kralj Henrik IV. je Kranjsko podelil oglejski cerkvi in njenim patriarhom prvič 1077 (začasno) in nato še drugič 1093. S tem so oglejski patriarhi postali tudi mejni grofje na Kranjskem. Razprava obravnava oglejske patriarhe kot nosilce mejnogrofovske oblasti na Kranjskem, ki pa je bila bolj formalna kot dejanska, saj so jo patriarhi podeljevali naprej svojim namestnikom v dedni fevd. Te oblasti oglejskih patriarhov je bilo dokončno konec 1282, ko je kralj Rudolf I. podelil svojima sinovoma Avstrijo, Štajersko in Kranjsko kot državni fevd.

UDC 262.12(450.36)"1077/1282":929.7(497.4 Kranjska)

Peter Štih: The patriarchs of Aquileia as margraves of Carniola.
Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999) 1-2, pp. 39-53, 120 notes.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

King Henry IV gave Carniola to the Aquileian church and its patriarchs, first (temporarily) in 1077 and for the second time in 1093. Thus the patriarchs of Aquileia became margraves of Carniola. The study treats the Aquileian patriarchs as the bearers of the margraval authority in Carniola. Their authority was more than actual, since the patriarchs passed it on to their deputies as a hereditary feud. This authority of the Aquileian patriarchs definitely came to its end in 1282, when King Rudolf I gave Austria, Styria and Carniola as a state feud to his sons.

* Dr. Peter Štih, izredni profesor, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI - 1000 Ljubljana.

** Razprava je razširjen in nekoliko spremenjen referat, ki ga je avtor imel oktobra 1999 v Vidnu na mednarodnem simpoziju "Il Patriarcato di Aquileia" in bo objavljen tudi v italijanščini.

Mejna grofija Kranjska se je izoblikovala po prenehanju madžarskih vpadov, ko so mirna leta po bitki pri Augsburgu 955 omogočila nov razvoj, ki se je odrazil tudi v novih organizacijskih oblikah. Prvič se omenja leta 973 v dveh listinah cesarja Otona II., s katerima je škofija v Freisingu dobila obsežno zemljiško posest s središčem v Škofji Loki.¹ Otonska Kranjska je sprva obsegala le Gorenjsko, ljubljansko kotlino in vzhodno Notranjsko, medtem ko je večina Dolenjske od Save do spodnje Krke spadala v okvir Savinjske marke oziroma grofije,² ki je obsegala še porečje Savinje. Do okrog leta 1000 (najverjetneje do 1002) je bil kranjski mejni grof podrejen oblasti bavarskega oziroma koroškega vojvode, nato pa neposredno kroni. Pred sredo 11. stoletja je prišla v vplivno sfero in pod oblast kranjskega mejnega grofa Savinjska marka (grofija) in obseg Kranjske, ki je poslej segala od kraških prehodov na zahodu do razvodja med Savinjo in Dravinjo, se je skoraj podvojil. Prav v priključitvi Savinjske marke (grofije) korenini tudi kasneje izpričano dvojno ime za Kranjsko: Kranjska in Slovenska marka. Izraz Slovenska marka je po ugotovitvah Ljudmila Hauptmanna, katerega raziskave so razjasnile zapleten teritorialni razvoj Kranjske, pomenil staro Savinjsko marko (grofijo) znotraj razširjene Kranjske, še pogosteje pa samo tisti njen del, ki je na jugu šel čez Savo, torej Dolenjsko med Krko in Savo.³ Ko je najkasneje 1061 mejni grof tako razširjene Kranjske, Ulrik Weimar-Orlamünde, postal še mejni grof v Istri,⁴ so se nakazale povezave, ki se bodo na tem prostoru v naslednjih stoletjih še večkrat ponovile. Prvič že leta 1077.

S smrtjo Ulrika Weimar-Orlamünde 1070 je v vladarskih listinah izginilo ime kranjskega mejnega grofa in Kranjska je prišla v *proprietas et potestas* kralja Henrika IV.,⁵ ki je ni hotel podeliti naprej. Šele boj za investituro, ko je bilo potrebno zagotoviti, da bodo prehodi med Italijo in Nemčijo pod njegovo kontrolo, je prisilil kralja, da jo je dal iz rok. Tako je spomladi 1077 na povratku iz Canosse postavil Liutolda Eppensteinskega za koroškega vojvodo (pod njegovo oblast je

¹ Die Urkunden Otto des II., MHG Diplomata regum et imperatorum Germaniae II, 1 (Hg. T. SIEKEL, Hannover 1888) 47 (in *duratu p[re]fati ducis et in comitatu Poponis convitis quor[um] Carniola vocatur et quor[um] vulgo Creina marcha appellatur*), 66 (in *regione vulgari vocabulo Chreine et in mar[chi]a et in comitatu Poponis romitis*). K tema dvema listinama gl. P. ŠTIR, *Diplomatične in paleografske opombe k listinama Otona II. o podelitvi loškega ozemlja škofiji v Freisingu* (DO II 47 in DO II 66), *Zgodovinski časopis* (= ZČ) 51 (1997) 301-321.

² Status Savinje ni povsem jasen zaradi diferencirane terminologije. Gl. F. KOS (izd.), *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* (= Gradivo) II (Ljubljana 1906), III (Ljubljana 1911), sub voce Savinja (980: *comitatus qui dicitur Savinina*; 1016: *in pago Senna in comitatu*; 1025: *in comitatu ipsius que nominatur Sonna ... in eisdem marchie locus*; 1028: *in pago et in comitatu Sounr; ... in eodem comitatu ... in eisdem marchie locus*).

³ L. HAUPTMANN, *Entstehung und Entwicklung Krains*, v: *Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer* I, 4 (Wien 1929) 315-453, zlasti 344-371 (delo je sedaj dostopno tudi v slovenskem prevodu: L. HAUPTMANN, *Nastanek in razvoj Kranjske*, Ljubljana 1999); B. GRAFENAUER, *Kranjska*, v: *Enciklopedija Slovenije* 5 (Ljubljana 1991) 390 (zemljevid: Teritorialni razvoj Kranjske od konca 10. stoletja do 1918).

⁴ Kot istrski mejni grof prvič izpričan v listini puljskega škofa Megingauda (P. KANGLER (a cura di), *Codice Diplomatico Istriano* (= CDI) I (Trieste 1986, Riproduzione fotomeccanica) št. 103 (Anno 1060); F. SCHUMI (hrg.), *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain* (= URBK) I (Laibach 1882/3) št. 37. Glej tudi KOS, *Gradivo* III, 317-318 (register) in primerjaj B. BENUSI, *Nel medio evo. Pagine di storia istriana* (Parenzo 1897) 343-362.

⁵ Kralj Henrik IV. je 1077 podelil Kranjsko oglejski cerkvi *de nostra regali proprietate et potestate* (Die Urkunden Heinrichs IV. (= D. H. IV.), MHG Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI, 2 (Hrg. D. v. GLADISS, Hannover 1978) 296).

spadala tudi Veronska marka)⁶ in podelil v Paviji svojemu nekdanjemu kanclerju Sigehardu, ki ga je 1068 postavil za oglejskega patriarha,⁷ v last furlansko grofijo z vsemi pripadajočimi dohodki, pravicami in vojvodsko oblastjo.⁸ Podelitev Furlanije je bila nagrada (cena?) za ponovno priključitev Sigeharda kralju, ki je še oktobra 1076 kot legat papeža Gregorja VII. nastopal na zboru nemških opozi-
cijskih knezov v Triburju.⁹ Sigehard je Henrika IV. nato spremljal na njegovi poti v Nemčijo¹⁰ in prejel od njega v Nürnbergu 11. junija 1077 z dvema listinima v last še grofijo Istro¹¹ in mejno grofijo Kranjsko.¹² Pod patriarhovo oblast so prišle tri grofije, ki so kontrolirale vzhodne dohode v Italijo. Nekoliko je ta trojna povezava spominjala na karolinško Furlansko marko z začetka 9. stoletja,¹³ toda bila je le kratkega daha.

Čeprav je oglejska cerkev dobila Istro in Kranjsko v last z neomejeno razpolagalno pravico, ju je kmalu izgubila. Sigehard je namreč umrl že 12. avgusta 1077¹⁴ in kralj je za novega patriarha postavil svojega kaplana in augsburškega kanonika Henrika, ki pa je pozimi 1079 prisegel zvestobo papežu Gregorju VII. in prejel od njega investituro (prstan in palico) in palij.¹⁵ To bi lahko bil razlog, da je Henrik IV. odvil Ogleju Istro in Kranjsko in ju najverjetneje obe podelil

⁶ K.-E. KLAAB, Die Herrschaft der Eppensteiner in Kärnten (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 61, Klagenfurt 1966) št. 56 in str. 108; G. GANSER, Die Mark als Weg zur Macht am Beispiel der "Eppensteiner" (2. Teil), Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 85 (1994) 91-92.

⁷ H. BRESSLAU, Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien I (Berlin 1958) 476; P. PANCHINI, Storia del Friuli (Udine 1990) 233. O izvoru patriarha Sigeharda gl.: H. DOPPEL, Salzburg und Aquileia, v: II Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen. Atti del convegno internazionale di studio (a cura di G. FARNASER, Udine 1983) 524-527.

⁸ D. H. IV. 295 (*comitatum Fori Iulii et vltimi maris Luuzanicham dictam omnemque beneficium, quod Luchinus comes habebat in eodem comitatu situm, cum omnibus ad regalia et ad iurisdictionem pertinentibus, hinc est plenius collectus foris districtibus universis omnique utilitate, quae iuxta alia moenia inter preterit provenire, sancte Aquilegensis ecclesie et prebendi fidei nostrum Sigehardum patriarcho ... in proprium transimus atque transmissimus*). K tej podelitvi gl. H. SCHMIDNER, Patriarch und Landesherr. Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileia bis zum Ende der Staufer (Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom I, 1, Graz - Köln 1954) 63; GANSER, Mark als Weg (kot v op. 6) 96.

⁹ KOS, Gradivo III, št. 317 (Bertholdi Annales ad a. 1076), št. 323 (Lamberti Hersfeldensis Annales ad a. 1076, Bruno, De bello Saxonico liber, c. 88); PANCHINI, Storia (kot v op. 7) 234.

¹⁰ KOS, Gradivo III, št. 328, 329 (Bertholdi Annales ad a. 1077).

¹¹ D. H. IV. 295 (*comitatum Histrie transimus ac perpetua proprietate dicamus, ea quippe ratione ut idem prefatus patriarcha Sigehardus liberam potestatem habeat eundem comitatum possidentem obtinendi vel transmissi vel damni*).

¹² D. H. IV. 296 (*marchiam Carniole et nostram regali proprietate et potestate in proprietatem et potestatem sancte prefate Aquilegensis ecclesie et prebendarii eiusdem sedis patriarche Sigehardi nostramque successorum transimus et perpetualiter concessimus, ea videlicet ratione ut idem Sigehardus patriarcha eandem marchiam possideat, obtineat et omnigena lege et quae sibi placeat iure utatur ac post etc. suis futuris successoribus suis cunctis in illis ipsam relinquat*).

¹³ Gl. H. KRAHWINKLER, Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30, Wien - Köln - Weimar 1992) 183 sl.; H. WOLFRAM, Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378-907 (Wien 1995) 223, 241 sl.

¹⁴ KOS, Gradivo III, št. 333.

¹⁵ KOS, Gradivo III, št. 342 (Bertholdi Annales ad a. 1079; Bernoldi monachi s. Blasii Chronicon ad a. 1079), št. 344; P. F. KERN, Italia Pontificia sive repertorium privilegiorum et litterarum a Romanis pontificibus ante annum MCLXXXVIII Italiae ecclesiis monasteriis civitatibus singulisque personis concessorum. Vol. VII Venetiae et Histria, Pars I Provincia Aquileiensis (= IP VII, I) (Berolini 1923) 32 in št. 69, 33 in št. 70.

Henriku Eppensteinskemu,¹⁶ bratu koroškega vojvode Liutolda, ki se 1077 omenja kot intervenient v vseh treh darovnicah za Oglej.¹⁷ Toda poteza z odvzemom je bila očitno prenatgljena. Glede na to, da se patriarh Henrik že oktobra 1079 omenja v listinah Henrika IV. kot intervenient¹⁸ in da ga sočasni propapeški pisci označujejo kot *regi satis fidelissimum in unus ex intimis regis*,¹⁹ je očitno, da je v Rimu igral dvojno igro in je ostal zvest Henriku IV.²⁰ Da je bil odvzem napaka, je kasneje priznal tudi sam kralj in za njo okrivil svoje slabe svetovalce.²¹ Storjeno škodo je Henrik IV. vsaj deloma skušal popraviti s tem, da je podelil 1081 oglejski cerkvi in njenemu patriarhu škofiji v Trstu in Poreču z določbo, da *servitium*, ki sta ga škofiji dolžni vladarju, odslej pripada patriarhu, ki je dobil tudi pravico do izbora, investiture in ordinacije obeh škofov.²²

1086 je postal oglejski patriarh Ulrik Eppensteinski,²³ brat koroškega vojvode Liutolda ter istrskega (in kranjskega) mejnega grofa Henrika, ki je bil tudi odvetnik oglejske cerkve.²⁴ Kot zvesti cesarjevi pristaši so dosegli Eppensteinci enega vrhuncev svoje moči, toda že 1090 je umrl koroški vojvoda Liutold in nasledil ga je njegov brat Henrik. Kot koroški vojvoda se prvič omenja šele 1093, v listini, izdani v Paviji, s katero je cesar Henrik IV. podelil na prošnjo patriaha Ulrika samostanu v Sankt Gallnu, kjer je bil Ulrik predtem opat, določeno posest.²⁵ Istega dne je cesar ponovno podelil oglejski cerkvi v last še mejno grofijo Kranjsko,²⁶ ne pa tudi Istre, kjer se prav tako 1093 prvič omenja novi mejni grof: Popo Wiemar-Orlamünde.²⁷ Na podlagi teh omemb se zdi, da je bila cesarjeva

¹⁶ Nesporno je to samo za Istro: *quia suus [Udalrici] frater Luitoldus aliqua sui iuris, ut sibi visum est, scilicet ducatum Carinthie, concessionem regia obtinuit, et alter eius frater [Heinricus] marchiam Istriam sub eadem concessionem possedit* (Continuatio casuum S. Galli, c. 7 (hrg. G. H. PERTZ, MGH Scriptores 2 (1976) 159, A. JAKSCH (hrg.), Monumenta historica ducatus Carinthie (=MC) III (Klagenfurt 1904) št. 480), verjetno pa mu je podelil tudi Kranjsko. Kralj Kranjske na vsak način ni obdržal v svojih rokah. To je razvidno iz D. H. IV. 432, kjer pravi, da je Kranjsko odvezal Ogleju in jo podelil drugemu (*eandem marchiam [Carniolam] praedictae ecclesiae subtrahendo abstulimus, aliam eam concedentes*). Gl. A. MELL, Die historische und territoriale Entwicklung Krains vom X. bis ins XIII. Jahrhundert (Graz 1888) 46; BENUSI, Nel medio evo (kot v op. 4) 366; KLAAR, Eppensteiner (kot v op. 6) 49 in št. 65, 110 sl.

¹⁷ DD. H. IV. 293, 295, 296.

¹⁸ DD. H. IV. 317, 318.

¹⁹ Kos, Gradivo III, št. 343 (Bonithonis Liber ad amicum, VIII; Bertholdi Annales ad. a. 1079).

²⁰ Poleti 1080 je patriarh Henrik skupaj s svojimi sufragani podpisal v prisotnost kralja Henrika IV. zaključne sinode v Brixnu, na kateri so odstavili Gregorja VII., in papež je oglejskega patriarha 1081 izobčil (KRIEM, IP VII, I, 33 in št. 71).

²¹ D. H. IV. 432 (*consilio quorundam non bene nobis consulentium*).

²² DD. H. IV. 338, 339; gl. SCHMIDINGER, Patriarch und Landesherr (kot v op. 8) 69.

²³ Gl. PASCHINI, Storia (kot v op. 7) 238 sl.

²⁴ Gl. KLAAR, Eppensteiner (kot v op. 6) 52 in št. 70, 55 in št. 74; F. HAUSMANN, Carinziani e stiriani in Friuli, v: Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen. Atti del convegno internazionale di studi (a cura di G. FORNARI, Udine 1983) 553 sl. Oglejski odvetnik je bil že Henrikov oče Markvard IV. in domneva se, da naj bi Henrik postal oglejski odvetnik z očetovo smrtjo (1078). Takrat naj bi *pro advocacia* tudi odstopil oglejski cerkvi Egg (am Fraker See) na Koroškem (zadnja objava: R. HAUTER, (hrg.), Die älteren Urkunden des Klosters Meggjo (bis 1250) (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom II, 6/1, Wien 1985) U 2).

²⁵ D. H. IV. 431; gl. tudi KLAAR, Eppensteiner (kot v op. 6) 56 in št. 75.

²⁶ D. H. IV. 432 (*predictam marchiam [Carniolam] Aquileiensis ecclesie ad honorem sancte Marie sanctique Hermacore in proprium dedimus cum tali iure et iusticia, qua eam nos habuimus et antecessores nostri reges vel imperatores habuerunt, ea scilicet ratione ut predictus scilicet Vdalricus patriarcha eiusque successores liberam potestatem inde habeant possidendi obtinendi vel quicquid illis ad utilitatem ecclesie placuerit inde faciendi*).

²⁷ JAKSCH, MC III, št. 498 (Poppo Histriensis marchio); gl. tudi BENUSI, Nel medio evo (kot v op. 4) 369 sl. in op. 128-136 z nadaljnjimi omembami, ki nedvoumno pobijajo mnenje (HAUSMANN, Carinziani (kot v op. 24) 553 in op. 20), da bi bil istrski mejni grof med 1091 in 1101 Burkhard iz Moosburga.

podelitev izpraznjene vojvodine Koroške Henrik Eppensteinskemu povezana z njegovo odpovedjo Istri in Kranjski. Pogajanja o tem so se prejkone končala šele 1093 prav v Paviji, kjer sta se ob cesarju nahajala tudi oba eppensteinska brata, s sledečim rezultatom: Henrik Eppensteinski je bil postavljen za koroškega vojvodo,²⁸ zato pa se je odpovedal Istri in Kranjski, pri čemer ni jasno, ali je obdržal odvetništvo nad oglejsko cerkvijo.²⁹ Kranjska se je vrnila Ogleju, ne pa tudi Istra, katero je cesar podelil sinu leta 1070 umrlega istrskega in kranjskega mejnega grofa Ulrika Weimar-Orlamünde. Zato pa je cesar kot neke vrste kompenzacijo za Istro podelil oglejskemu patriarhu pravico izbire škofa v Puli,³⁰ s čimer je pod oblast oglejske cerkve prišla še zadnja istrska škofija.

O drugem vladanju oglejskega patriarhata na Kranjskem ne vemo praktično nič. Antonio Belloni v 16. stoletju sicer poroča, da naj bi cesar Henrik V. podelil patriarhu Gebhardu (1122-1129) marko Kranjsko, toda njegova vest je vse prej kot zanesljiva.³¹ Kranjska se kot mejna grofija ne omenja celo 12. stoletje, pa tudi patriarhi³² ali pa kdo drug ne nosijo naslova kranjskega mejnega grofa. Tudi se v tem času Kranjska ne omenja v nobeni potrditveni listini za Oglej in po mnenju Walterja Lenla ni dokazljivo, da bi si patriarhi v 12. stoletju lastili Kranjsko.³³ 1132 je papež Inocenc II. podelil patriarhu Peregrinu metropolitno oblast čez 16 škofij in mu potrdil *comitatum, marchiam et ducatum*, podeljene s kraljevskimi in cesarskimi privilegiji.³⁴ Potrditev je z istimi besedami ponovil tudi papež Aleksander III. 1177,³⁵ medtem ko je 1180 cesar Friderik I. potrdil oglejski cerkvi *ducatus et comitatus Forijulii et villa de Lucenigo cum omnibus ad ducatum et regalia pertinentibus*.³⁶ Oglejska historiografska dela kasnejšega časa sicer trdijo, da je Friderik I. potrdil njihovi cerkvi *marchiam Istriae et Carniolae*

²⁸ Gl. KLAAR, Eppensteiner (kot v op. 6) 116 sl.; C. FRAB-ERHFIELD, Geschichte Kärntens 1. Das Mittelalter (Klagenfurt 1984) 145.

²⁹ Vprašanje je odvisno od tega, kdaj je bila izstavljena nedatirana listina, s katero je Henrik predal s soglasjem Burkharda iz Monsburga, ki je bil na isti dan postavljen za novega oglejskega odvetnika, oglejskemu patriarhu (svojemu bratu Ulriku) *placitum advocacie*. Listina je v objavljena (iz. povzeta) pod različnimi datumi: KOS, Gradivo III, št. 393 (1090); JAKŠIČ, MC III, št. 532 (1106); KLAAR, Eppensteiner (kot v op. 6) 55 in št. 74 (1093?); C. SCALIN, Diplomi patriarcali. I documenti dei patriarchi aquileiesi anteriori alla metà del XIII secolo nell'Archivio Capitolare di Udine (Quaderni e dispense dell'Istituto di Storia dell'Università degli Studi di Udine 8, Udine 1983) št. 3 (1093?), H. WIESFLECKER (hrg.), Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten (=Regesten) I: 957-1271 (Publikationen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung 4, 1, Innsbruck 1949) št. 162 (1101-1102).

³⁰ D. H. IV 433. K problematiki te listine gl. Walter LENEL, Venezianisch-Istrische Studien (Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft in Strassburg 9, Strassburg 1911) 96 in op. 2.

³¹ A. BELLONI, De vitis et gestis patriarcharum Aquilejensium, v: L. A. MURATORI, Rerum Italicarum scriptores ab anno aerae christianae quingentesimo ad millesimumquingentesimum 16 (Mediolani 1730) 41 (*Marcha Carniolae ab Henrico IV. imperatore Henrici III. filio dono data Geroldo* [Gerardo]).

³² Vendar patriarhi niso nikoli nosili niti naslova furlanskega grofa, čeprav so to bili.

³³ LENEL, Studien (kot v op. 30) 131.

³⁴ KEHR, IP VII, 1, 35, št. 79. Glede branja *comitatum* namesto *comitatus* gl. LENEL, Studien (kot v op. 30) 97 in op. 1.

³⁵ KEHR, IP VII, 1, 39, št. 100.

³⁶ KOS, Gradivo IV (Ljubljana 1915) št. 623. 1193 je potrdil *ducatum Fori-Julii* oglejski cerkvi tudi cesar Henrik VI. (WIESFLECKER, Regesten I, št. 298; KOS, Gradivo IV, št. 824) in 1209 tudi Oton IV. (E. WINKELMANN (hrg.), Acta imperii inedita seculi XIII (=Acta imperii) I (Innsbruck 1880) št. 23, KOS, Gradivo V (Ljubljana 1928) št. 143; WIESFLECKER, Regesten I, št. 343), in sicer v času, ko je patriarh Vulfger od kralja dosegel, da mu je ponovno podelil Istra (gl. spodaj). Vse tri potrditvene listine Friderika I., Henrika VI. in Otona IV. se nanašajo na listino Henrika IV. iz 1077 (D. H. IV. 293).

ducatum et comitatum Forojulii,³⁷ toda informacija že zato ne bo držala, ker so bili v Istri mejni grofje od 1173 Andeški, predtem pa Spanheimi.³⁸ Zanimiva je le v toliko, ker kaže, kako so v Ogleju razumeli pojme *comitatus*, *marchia* in *ducatus*. Lenel je namreč trdil, da se ti trije pojmi v gornjih dveh papeških potrditvah nanašajo samo na Furlanijo,³⁹ medtem ko je bil Hauptmann mnenja, da meri *marchia* na posest zunaj Furlanije, kot taka pa je znana samo od 1093 oglejska Kranjska.⁴⁰ V prid Hauptmannove teze govori dejstvo, da povezujejo vladarske listine *comitatus Forojulii* samo z *ducatu*,⁴¹ ki (prvotno) pomeni vojvodsko oblast, katero so imeli oglejski patriarhi v Furlaniji,⁴² nikoli pa z *marchia*. Vsekakor so lahko v Ogleju papeški potrditvi interpretirali na način, da jim je bila z njima potrjena tudi Kranjska, čeprav ni eksplicitno omenjena. Da v Ogleju do Kranjske niso bili indiferentni in da niso pozabili, da spada pod njihovo oblast, pa kaže tudi notarski prepis privilegija o podelitvi Kranjske iz 1077, ki so ga dali izgotoviti proti koncu 12. stoletja.⁴³

Toda po drugi strani vemo, da je v istem času na Kranjskem vladal istrski mejni grof Henrik IV. Andeški. Ko je bil namreč 1208 obtožen sodelovanja v umoru kralja Filipa Švabskega,⁴⁴ mu je bila na državnem zboru v Frankfurtu z razsodbo knezov odvzeta *marchia Carniole et Ystrie cum comitatu*. Toda cesarstvu (*ad dominium imperii*) se je vrnila samo Istra (ne pa tudi Kranjska), ki jo je, sedaj prosto, cesar Oton IV. podelil bavarskemu vojvodi. A tej podelitvi se je uprl oglejski patriarh Volfer, ki je cesarju januarja 1209 v Augsburgu predložil listino iz 1077, s katero je dokazal, da je že kralj Henrik IV. podelil Istro oglejski cerkvi. Bavarski vojvoda se je odpovedal Istri, ki jo je – sedaj drugič – dobil Oglej.⁴⁵ Hen-

³⁷ Kos, Gradivo IV, št. 432 (*Chronica patriarcharum Aquilegensium alterum, Vitae patriarcharum Aquilegensium ab auctore anonymo, Bellani, De vitis et gestis patriarcharum Aquilegensium*).

³⁸ Gl. BENESSI, Nel medio eva (kot v op. 4) 387 sl.

³⁹ LENEL, Studien (kot v op. 30) 119 in op. 2.

⁴⁰ HAUPTMANN, Krain (kot v op. 3) 389.

⁴¹ Gl. op. 8 in 36 ter WINKELMANN, Acta imperii I, št. 198 (Friderik II. potrdi oglejskemu patriarhu med drugim *ducatum et comitatum Forojulii et villam de Lunconio cum omnibus ad comitatum et ducatum pertinentibus*).

⁴² Gl. SRUMDINGER, Patriarch und Landesherr (kot v op. 8) 64.

⁴³ Glej preložitbo k D. H. IV 296 in LENEL, Studien (kot v op. 30) 186.

⁴⁴ Podrobneje gl. R. U. HUCKER, Der Königsmord von 1208 – Privatrecht oder Staatsstreich?, v: Die Andechs-Meranier in Franken. Europäisches Fürstentum im Hochmittelalter (Ausstellungskatalog der Ausstellung in Bamberg vom 19. 6. bis 30. 9. 1998, Mainz am Rhein 1998) 111 sl., zlasti 119 sl.

⁴⁵ WINKELMANN, Acta imperii I, št. 55 (E. SCHUMI, Urkunden zur Geschichte Krains III, št. 17, v: Archiv für Heimatkunde I (Laiach 2882/83) 41 sl.): *Ad noticiam itaque omnium presentis etatis et in eam successore posteritatis hanc transmitti volumus, quod cum propter rixarum excessus Henrici quondam marchionis Ystrie, quoniam ipse nomine criminis lese maiestatis in decessu nostro domini Philippi commisit, marchia Carniole et Ystrie cum comitatu et universis pertinentiis suis et tam feudum quam alodium et omnis honor suus in generali curia nostra Frankenfurt per sententiam principum sibi fuerint abindrata et ad dominium imperii marchia Ystrie libere et absolute sit attributa, nos eandem marchiam nobis et imperio vacantem tunc fidei nostro Ludovico duci Bavarie iure feodali concessimus. Proinde vero tempore dilectus princeps noster Welfherus patriarcha Aquilegensis ad curiam nostram apud Augustam accedens, in presencia principum de predicta marchia nobis questionem movit et, quod ex antiqua donatione Henrici regis augusti tunc regis Aquilegensis pertineret, privilegia antecessoris ipsi ecclesie collatis contentissime in publico curia nostra presentibus principibus nobis demonstravit. Nos igitur manifeste sue assertionis attentissime veritatem, ne occasione nostra tanti honoris pariterque utilitatis beneficio privari videretur Aquilegensis ecclesia, ad instantiam precum nostrarum universorumque principum prefatus ille sepe dictam marchiam sine omni contradictione in manus nostras resignavit et nos cum ab omni impetrantis nota ab ipsi absolutam Aquilegensis ecclesie cum omni honore et universis pertinentiis cum omni iure imperiali libere et absolute possidendam in perpetuum donamus et tradimus utque concessimus. K problematiki te listine (*marchia* [sing.] *Carniole et Ystrie ... fuerint* [plur.] *abindrata* [sing.], ki je datirana šele z 1210 V 20, Cremona, gl. LENEL, Studien (kot v op. 30) 130 sl., 174 sl. in M. Kos, Postanek in razvoj Kranjske, v: M. Kos, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slavencev Izbrane razprave (Ljubljana 1985) 248 sl. SRUMDINGER, Patriarch und Landesherr (kot v op. 8) 89, ima napačno, da je Oton IV. hkrati z Istro podelil oglejski cerkvi tudi Kranjsko*

rik IV. Andeški je po razsodbi knezov torej izgubil Istro in Kranjsko, toda državi se je vrnila samo Istra, ki jo je cesar podeljeval naprej, ne pa tudi Kranjska, za katero bi lahko patriarh na isti način kot za Istro dokazoval, da mu pripada. Henrik je torej izgubil več, kot je nato Oton podelil naprej. Neskladje je po Ljudmilu Hauptmannu razlagati tako, da se Kranjska ni vrnila cesarstvu zato, ker je Andeški ni imel v fevd od njega, ampak se je vrnila tistemu, ki mu jo je podelil.⁴⁶ To pa je bila oglejska cerkev, katere patriarh Volferger nosi nato že 1210 naslov *Istrie et Carniole marchio*⁴⁷ in kateri je kralj Friderik II. 1214 potrdil Kranjsko (skupaj z Istro kot eno marko).⁴⁸ Oglejski patriarh je torej dajal mejnogrofovsko oblast na Kranjskem v (pod)fevd in andeški grofje so na Kranjskem vladali kot patriarhovi namestniki. To potrjuje tudi listina iz 1261,⁴⁹ s katero je patriarh Gregar de Montelongo podelil koroškemu vojvodi Ulriku III. v fevd *tota iurisdictio marchie Carniole* – to je mejnogrofovsko oblast – skupaj s Kranjem, ki je bil zvezan z mejnogrofovsko službo in je bil prvotni center Kranjske in sedež (službeni fevd) njenega mejnega grofa.⁵⁰

Oglejski patriarhi na Kranjskem torej niso vladali sami, ampak so mejnogrofovsko oblast, ki jim je pripadala, dajali v dedni fevd⁵¹ svojim namestnikom. Na ta način so si Kranjsko dejansko odtujili – s tem si je razlagati tudi njeno neomembo v potrditvi Friderika I. iz 1180 – in šele s katastrofo Henrika IV. Andeškega se jim je tako nepričakovano vrnila, da so jo praktično dobili povsem na novo. Vtis je bil tako močan, da sta v kasnejših vladarskih potrditvah oglejske posesti Kranjska in Istra združeni, kot da bi tudi Kranjsko šele Oton IV. podelil Ogleju.⁵²

O namestništvu mejnega grofa na Kranjskem smo zelo slabo poučeni. Korenine te institucije bi lahko bile prvotno vezane na prostor stare Savinjske marke (grofije) znotraj razširjene Kranjske in bi lahko segale že v konec 11. ali pa v začetek 12. stoletja.⁵³ Na eni strani bi lahko temeljile na tradiciji samostojne

⁴⁶ HAUPTMANN, Krain (kot v op. 3) 390 sl.

⁴⁷ Kos, Gradivo V, št. 166.

⁴⁸ KANTLER, CDI II, št. 215; Kos, Gradivo V, št. 219 (*Insuper marchiam Carniolam et Istriam cum comitatu et honore et universis pertinentiis omni iure imperiali, servitum quod ab antecessore nostro Ottone imperatore tunc antea rege, Aquilejensi ecclesie de consilio et voluntate principum ratione antiquiorum privilegiorum suorum libere et absolute Wolcherio patriarchae supradicto et per eum Aquilejensi ecclesie in perpetuum possidendum donavit atque concessit, atque suo privilegio donavit atque confirmavit*).

⁴⁹ JAKSCH, MC IV/1, št. 2761.

⁵⁰ Gl. F. KRONES, Die deutsche Besiedlung der östlichen Alpenländer insbesondere Steiermarks, Kärntens und Krains, nach ihren Geschichtlichen und örtlichen Verhältnissen (Stuttgart 1889) 363 in op. 138; HAUPTMANN, Krain (kot v op. 3) 391; Kos, Postanek in razvoj (kot v op. 45) 238 sl.; J. ZONAR, Zgodovina mesta Kranja (Kranj 1982) 12 sl.

⁵¹ Izpričano leta 1261 (gl. op. 49): *...dominus patriarcha...investivit sepedictum dominum ducem pro se et hereditibus suis legitime descendentiis...* 1274 je češki kralj Otakar prosil oglejskega patriarha, da mu podeli fevde in pravice, ki jih je od oglejske cerkve imel pokojni koroški vojvoda Ulrik III. (med drugim mejnogrofovsko oblast oziroma *iudicia a Crumperch usque ad Chalteprannen*). Odgovor patriarha je bil, da so se ti fevdi vrnili po smrti Ulrika III., ki je umrl *absque herede legitimo*, oglejski cerkvi v času sedisvakance in ne morejo biti podeljeni naprej brez posebnega dovoljenja papeža (H. WIESSNER, MC V (Klagenfurt 1956) št. 151; gl. k temu A. DORSCH, Die Kärnten-Krain-Frage und die Territorialpolitik der ersten Habsburger in Österreich, v: Archiv für österreichische Geschichte 87/1 (1899) 21 sl.).

⁵² Gl. op. 48 (potrditev Friderika II. za patriarha Volfergerja 1214) in skoraj dobesedno tudi v potrditveni listini Friderika II. za patriarha Bertolda 1220 (WINKELMANN, Acta imperii I, št. 198; SCHUMI, Urkunden (kot v op. 45) št. 18; Kos, Gradivo V, št. 323).

⁵³ Gl. L. HAUPTMANN, Grofovi Višnjegorski, v: Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 250 (1935) 222.

Savinjske marke (grofije) iz prve polovice 11. stoletja, na drugi strani pa na moči, ki jo je v tem prostoru še imela tretja generacija sorodnikov sv. Heme in njegovega moža, grofa Viljema.⁵⁴ Zdi se, da je bil Starchand II. – bil je eden od potomcev Heminega bližnjega sorodnika Askvina, odvetnika v Krki – kateremu je skupaj z brati pripadala večina preostale posesti, ki je Hema ni namenila svojemu samostanu v Krki, okrog leta 1100 takšen namestnik kranjskega mejnega grofa. Nosil je sicer naslov savinjskega krajišnika (*marchio de Soune*), a v listinskih seznamih prič ni uvrščen na mesta, ki bi mu morala iti kot dejanskemu mejnemu grofu.⁵⁵ Podobno je tudi v Istri namestnik tamkajšnjega mejnega grofa (prav tako oglejskega patriarha) od zadnje tretjine 13. stoletja naprej nosil naslov *marchio (Istrie)*, čeprav je bil po svojem položaju le patriarhov uradnik.⁵⁶ Posavinje je še 1311 označeno kot posebna deželna grofija (*lantgrafschaft in dem Sewental*) znotraj Kranjske⁵⁷ in namestnika mejnega grofa bi zato lahko imenovali tudi "deželni grof".⁵⁸ Grofje Andeški so si položaj namestnikov na Kranjskem prejkone pridobili okrog srede 12. stoletja.⁵⁹ V njihovi posesti je bila tedaj že celotna vzhodna Gorenjska, njihovo središče pa je bilo v Kamniku, po katerem se je Bertold Andeški okrog 1145 tudi že imenoval *comes de Stain*.⁶⁰ Namestnik oziroma "deželni grof" na Kranjskem pa bi v tistem času lahko bil še vovbrški grof Popo I., ki je posedoval (mejnagrofovski) Kranj in je zato 1141 tudi nosil naslov *comes de Creine*.⁶¹ V istem času je Poponov nečak Günter Hohenwarski nosil naslov savinjskega oziroma celjskega mejnega grofa (*marchio de Soune*, *marchio de Cylie*),⁶² s čimer ni samo nakazana pot, kako so Vovbrški grofje prišli v posest Celja, ampak je mogoče celo domnevati, da sta v prvi polovici 12. stoletja na Kranjskem obstajali dve namestništvu mejnega grofa – eno za prvotno Kranjsko mejno grofijo in eno za staro Savinjsko marko (grofijo) -, ki sta se nato pod močnimi Andeškimi spojili v eno samo.

Na vsak način je bil položaj patriarha kot mejnega grofa na Kranjskem že od vsega začetka zelo šibak. Posesti je imel malo, pa še ta je bila raztresena od zgornje Savinjske doline na vzhodu do Cerknice na zahodu.⁶³ Vrh vseh je imela glavnina oglejske posesti na Kranjskem okrog Cerknice, s katero je cesar Henrik

⁵⁴ Za genealogijo in posest Heminega rodu gl. HAUPTMANN, Grofovi (kot v op. 53) 215 sl.; ISTI, Hema i Svetopuk, v: Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 255 (1936) 221 sl.; H. DOPSCH, Die Stifterfamilie des Klosters Gurk und ihre Verwandtschaft, v: Carinthia 1 161 (1971) 95 sl.; ISTI, Hemma von Gurk – Eine Stifterin zwischen Legende und Wirklichkeit, v: Hemma von Gurk. Katalog (Klagenfurt 1988) 11 sl.

⁵⁵ J. ZAHN (hrg.), Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark (=StUB) I (Graz 1875) št. 94, 95 = JAKSCH, MC III, št. 516, 517: kot *marchio* se omenja šele na petem mestu za Viljemom iz Vovber, ki je bil *comes*. Prim. HAUPTMANN, Krain (kot v op. 3) 365.

⁵⁶ Npr. KANDLER, CD I III, št. 349; IV, št. 564, 685, 716, 750. Gl. LENSI, Studien (kot v op. 30) 148 sl.; G. de VERGOTTINI, La costituzione provinciale dell'Istria nel tardo medio evo, v: Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 28 (1926) 110 sl.

⁵⁷ WIESSNER, MC VIII, št. 47.

⁵⁸ Tako že HAUPTMANN, Krain (kot v op. 3) 391 in op. 4.

⁵⁹ 1150 je Bertold Andeški prvič označen kot *fidelis* oglejskega patriarha (JAKSCH, MC III, št. 900).

⁶⁰ JAKSCH, MC III, št. 770, 1377/1; Kos, Gradivo IV, št. 195, 235.

⁶¹ ZAHN, StUB I, št. 214; Kos, Gradivo IV, št. 173.

⁶² JAKSCH, MC III, št. 568; ZAHN, StUB I, št. 218; Kos, Gradivo IV, št. 70a, 198. Gl. tudi HAUPTMANN, Grofovi Višnjegorski (kot v op. 53) 221 sl.; H. DOPSCH, Die Grafen von Heunburg, v: Carinthia I 160 (1970) 319, 328 sl. in genealoška tabela v prilogi.

⁶³ Za podrobnejšo sliko oglejske posesti gl. HAUPTMANN, Krain (kot v op. 3), 392; MELL, Entwicklung Krains (kot v op. 16) 131.

III. leta 1040 patriarhatu sploh odprl Kranjsko,⁶⁴ zelo obroben položaj in se je bolj navezovala na oglejsko posest na Krasu in v Furlaniji kakor na kranjsko zaledje. Drug problem je bil, da je patriarhu stalo v 12. stoletju nasproti več kot ducat velikih zemljiških posestnikov,⁶⁵ od katerih so nekateri po moči daleč prekašali mejnega grofa, in ni čudno, da je patriarhu na Kranjskem spolzelo iz rok še tisto malo moči, ki jo je imel, in da so namesto njega vladali namestniki. Zaradi takšne teritorialne razdrobljenosti se je zdelo, da je mejna grofija razpadla, državna oblast pa ugasnila. In v resnici je bila privatna sila tista, ki je na jugu Kranjske konec 12. ali pa v začetku 13. stoletja premaknila na škodo Hrvaške oziroma Madžarske kranjsko ter hkrati državno mejo z Gorjancev in Krke na Kolpo in Bregano.⁶⁶

Ali je oglejska cerkev Kranjsko (oz. natančneje mejnogrofovsko oblast in z njo zvezane fevde), potem ko jo je 1209 dobila nazaj, ponovno podelila v fevd ali pa jo je obdržala v svoji neposredni posesti, ni jasno. Kralj (od 1220 cesar) Friderik II. je potrdil 1214 Kranjsko najprej patriarhu Volfgerju⁶⁷ in nato 1220 še patriarhu Bertoldu Andeškemu.⁶⁸ Oba patriarha se tudi naslavljata kot kranjska mejna grofa,⁶⁹ vendar o kakšnem izvajanju iz tega naslova izhajajoče oblasti ni sledu. Za razliko od Istre, kjer je oglejska cerkev pod omenjenima patriarhoma začela energično uveljavljati deželno knežjo oblast,⁷⁰ je na Kranjskem ostalo vse po starem. Položaj Henrika IV. Andeškega kljub obsodbi ter izgubi alodov in fevdov ni bil ogrožen in že 1209 je v svojem Kamniku podeljeval alodialno posest ter se imenoval *dei gratia marchio Ysthrie*.⁷¹ Ob vojvodskih Spanheimih in Babenberžanih ter grofi Andeških in Vovbrških, ki so vsak na svojih kranjskih posestvih izvajali deželnoknežjo oblast,⁷² je bila vsaka misel oglejskega patriarha, da bi se uveljavil kot deželni gospod, obsojena na neuspeh. Patriarh Volfger v desetih letih od 1208 do svoje smrti 1218 ni prišel niti enkrat na Kranjsko in ni v kranjskih zadevah niti enkrat listinil. Situacija se ni spremenila niti pod njegovim naslednikom Bertoldom, katerega brat Henrik IV. Andeški je bil najmočnejši dinast na Kranjskem z največjimi možnostmi, da postane kranjski deželni gospod. Tudi Bertold se ni vtikal v kranjske zadeve in ga na Kranjsko za časa bratovega

⁶⁴ Die Urkunden Heinrichs III (= D. H. III.), MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae V (ed. H. BRESSLAU und P. KHR, Berlin 1926-1931) 19: *ob fidele servitium Popponis patriarche Aquileensis ecclesie cui iudex presidet, in honorem scilicet sanctorum Hevmachore et Fortunati construite Lregales mansos, id est villas Circheniza cum ceteris villis inibi adiacentibus ad explendos tot prescriptos regales mansos in marchia Creuna in comitatu Eberardi marchionis sitos cum omni pertinentia in proprium tradidimus*. S to darovnico je oglejska cerkev pod patriarhom Poponom dobila v last praktično vso Notranjsko, ki je prvotno spadla h Kranjski, to je širok pas od Logatec do Loža. Gl. S. VILFAN, Zemljiška gospodstva, v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovenecv. Zgodovina agrarnih panog, II. zvezek: Družbena razmerja in gibanja (Ljubljana 1980) 116, S. OKOLIS, Izseki iz zgodovine Loža in okolice (1. del), v: ZČ 49 (1995) 359.

⁶⁵ Cerkevni: Salzburg, Freising, Brixen, Krka. Posvetni: Spanheimi, Andeški, Otokarji (Traunganci), Bogenski, Vovbrški, Ortenburški, Goriški, Puehsi (Višnjegorski), Turjačani in Žovneški. Gl. HAUPTMANN, Krain (kot v op. 3) 392 sl.

⁶⁶ HAUPTMANN, Krain (kot v op. 3) 405 sl.; glede datacije gl. M. KOSI, Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele krajine in Ljubljane (Zbirka Zgodovinskega časopisa 13, Ljubljana 1995) 19 sl.

⁶⁷ Gl. op. 48.

⁶⁸ Gl. op. 52.

⁶⁹ Kos, Gradivo V, št. 166 (1210); št. 231 (1214); št. 354 (1222); KANDLER, CDI II, št. 276 (1246).

⁷⁰ Gl. LENEL, Studien (kot v op. 30) 131 sl.; VERGOTTINI, Costituzione provinciale (kot v op. 56) 88 sl., SCHUMDINGER, Patriarch und Landesherr (kot v op. 8) 144 sl.

⁷¹ SCHUMI, UBK II, št. 18.

⁷² Podrobneje HAUPTMANN, Krain (kot v op. 3) 412 sl.

življenja tudi nikoli ni bilo.⁷⁴ Šele ko je ta 1228 umrl, je postal oglejski patriarh spet aktiven. Drugi brat, meranski vojvoda Oton VII., je namreč hotel na Kranjskem zasesti Henrikovo mesto: začel se je naslavljati z *marchio Istrie*⁷⁵ in je potrjeval posest, katero je podelil pokojni brat.⁷⁶ Bertold, ki je očitno menil, da je napočil pravi trenutek za oživitve oglejskih papirnatih pravic, je prvič prišel na Kranjsko,⁷⁶ vendar z bratom, ki si je pravice lastil kot poglavar družine, ni dosegel zadovoljivega dogovora. Da odločitve v patriarhova korist je prišlo šele po posredovanju cesarja v San Germanu v južni Italiji poleti 1230, kjer je bil Bertold eden od glavnih posrednikov v sklenitvi miru med Friderikom II. in papežem Gregorjem IX., med navzočimi knezi pa je bil tudi njegov brat, vojvoda Oton VII.⁷⁷ "Iz hvaležnosti do svojega prijatelja" Bertolda je Friderik II. potrdil oglejski cerkvi posest in izjavil, da mu hoče za vedno prepustiti Kranjsko.⁷⁸ Poleg tega je izdal listino, s katero je naznanil, da se je Oton VII. v korist patriarha odpovedal vsem pravicam do Istre in Kranjske, ki ju ima oglejska cerkev od cesarstva v fevdu.⁷⁹

Bertoldu in oglejski cerkvi je bila Kranjska tako še enkrat potrjena in iz boja za gospodstvo na Kranjskem se je umaknil najresnejši konkurent. Toda na njegovem mestu se je pojavil že nov: avstrijski in štajerski vojvoda Friderik II. Babenberžan. Njegov oče Leopold VI. (poleti 1230 je umrl prav v San Germanu⁸⁰) je že 1229 dosegel, da mu je freisinski škof ob posredovanju patriarha Bertolda prepustil fevd, ki ga je v Slovenski marki na Kranjskem imel od njegove cerkve pokojni Henrik IV. Andeški.⁸¹ Friderik II. pa se je še istega leta poročil z Agnes, hčerka vojvode Otona VII., ki se je naslednje leto umaknil iz boja za oblast na Kranjskem morda tudi zato, da je naredil prostor ambicioznemu zetu. Poroka mu je kasneje prinesla največji del dediščine po stricu njene neveste, Henrikmu IV., in ga naredila za enega največjih, če že ne največjega zemljiškega posestnika

⁷⁴ M. Kos, Oglejski patriarhi in slovenske pokrajine do sredje 13. stoletja s posebnim oziranjem na vladu patriarha Bertolda iz roduvne Andechs, v: Časopis za zgodovino in narodopisje 13 (1917) 10.

⁷⁵ Prvič že le deset dni po bratovi smrti. SREHM, UBK II, št. 58.

⁷⁶ SREHM, UBK II, št. 66.

⁷⁷ SREHM, UBK II, št. 59 (1228 X 18), 66 (1228 X 29). Kraj izstavitve obeh Bertoldovih listin sicer ni naveden, vendar dejstvo, da je s prvo listino ustanovil župnjo v Črnomlju in da so med pričani v večini Kranjci ter, da je drugo listino (verjetno tudi pevo) za samostan v Gorjem Gradu napisal Henrik, župnik v Cerkljah na Gorenjskem, kaže na to, da sta bili listini izstavljeni na Kranjskem. Gl. Kos, Oglejski patriarhi (kot v op. 73) 10 sl.; D. Kos, Pismo, pisava, pisar. Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300 (Zgodovinski arhiv Ljubljana. Gradivo in razprave 14, 1994) 195 sl. (za župnika Henrika iz Cerklj, ki je proti koncu vlade Henrika IV. začel delovati v andeški pisarni).

⁷⁸ Za širši zgodovinski kontekst teh dogodkov gl. H. Darsch u. a., Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. Österreichische Geschichte 1122-1278 (Wien 1999) 187.

⁷⁹ Regesta Imperii V. Die Regesten des Kaiserreiches unter Philipp, Otto IV, Friedrich II., Heinrich (VII.), Conrad IV, Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard 1198-1272. 1 und 2 (bearb. J. F. BOHMER und J. PICKER, Innsbruck 1881/1882) št. 1804.

⁸⁰ SREHM, Urkunden (kot v op. 45) 157, št. 4: *idem dux Meranie in presentia principum rectorum nostrorum conspectui se presentis petitionis quam dudum contra eundem patriarcham de marchia et comitatu Histrie et Carinthie, quos dictus patriarcha in feudum pro radem Aquilegensis seculi ab imperio tenet, dudum et sepe iam moverat, spontanea cessione et gratuita voluntate remittens in perpetuum et ei eadem sedi Aquilegensis, omne ius et questionem que contra eum in eisdem marchia et comitatu Histrie et Carinthie requirere poterat si quid juris in eis videbatur habere.*

⁸¹ Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich (= BUB) IV/2. Ergänzennde Quellen 1195-1287 (bearb. von O. MITIS †, H. DIENST, C. LACKNER unter Mitwirkung von H. HAGENEDER, Wien-München 1997) št. 1151.

⁸² BUB II. Die Sigelurkunden der Babenberger und ihrer Nachkommen von 1216 bis 1279 (vorber. von O. MITIS, bearb. von H. FICHTEAU, E. ZOLLNER, Wien 1955) št. 280 (in to s posredovanjem patriarha Bertolda); BUB IV/2, št. 1120

na Kranjskem.⁸² 1232 si je kot prvi nadel naslov *dominus Carniolae*⁸³ in tako izpostavil cilj svoje kranjske politike: izpodriniti druge deželne gospode in združiti Kranjsko pod svojo deželnoknežjo oblast.

Patriarh ni bil samo še enkrat potisnjen na stran, ampak so se trgale še zadnje vezi, ki so Kranjsko vsaj formalno še vezale na Oglej. Ko je cesar Friderik II. leta 1236 zaradi izobčenja odvzel istoimenemu babenberškemu vojvodi državne fevde in jih podredil svoji neposredni upravi,⁸⁴ so k njim poleg Avstrije in Štajerske očitno šteli tudi Kranjsko, saj so bili cesarjevi ukazi naslovljeni na uradnike, ki so bili postavljeni *per ducatus Austrie et Styrie nec non per marchiam Carniole*.⁸⁵ Čeprav je cesar še 1230 potrdil patriarhu Bertoldu in oglejski cerkvi, da imata Kranjsko v fevdu od cesarstva,⁸⁶ je 1236 z njo ravnal, kot da pripada Frideriku II. Babenberškemu. To je prišlo še jasneje do izraza 1245 v osnutku nikoli izstavljene listine, s katero naj bi cesar Friderik II. povzdignil vojvodini Avstrijo in Štajersko v kraljevino znotraj cesarstva, vojvodo Friderika II. pa v kralja. Z listino je cesar vojvodi, ki ga naslavlja tudi z *comes Carniole*, podeljeval pravico, da naredi "iz province Kranjsko vojvodino", ki mu bo neposredno podrejena (od njega dana v fevd) in preko njega odvisna od cesarja in države. Za prvega vojvodo nove vojvodine Kranjske naj bi nesojeni kralj promoviral svojega sorodnika Anselina.⁸⁷ Pravice Ogleja do Kranjske so bile s tem načrtom, ki pa ni bil nikoli uresničen,⁸⁸ popolnoma ignorirane. A če drži domneva, da je bil Anselin nezakonski sin patriarha Bertolda,⁸⁹ potem je to bila cena, za katero se je bil patriarh pripravljen odreči Kranjski.

Ko je naslednje leto umrl vojvoda Friderik II. in so z njim izumrli Babenberžani, je patriarh Bertold, ki so je spomladi 1246 po dolgem času spet tituliral kot *Istriae atque Carniolae marchio*⁹⁰ in je predsedal v papeški tabor ter si naredil cesarja za sovražnika,⁹¹ takoj imenoval posebnega oglejskega vicedoma za Kranjsko.⁹² Toda cesar je Kranjsko postavil v isto vrsto z Avstrijo in Štajersko, razglasil, da pripadajo nazaj državi in postavil v njih za državnega namestnika grofa Otona iz Ebersteina,⁹³ po njegovem odstopu 1248 pa goriškega grofa Majnharda III. Majnhard je bil imenovan za namestnika (*generalis capitaneus*) v Avstriji⁹⁴ in

⁸² Gl. HAUPTMANN, Krain (kot v op. 3) 412. Hauptmannovemu seznamu je porebno dodati še veliko gospodstvo Laško ob spodnjem toku Savinje do Save pri pomembnem cestnem križišču Zidani Most.

⁸³ Prvič 1232 III 3 (BUB II, št. 295). Naslov je potem nosil bolj ali manj redno do svoje smrti, razen v časi izobčenja (Kos, Grdivo V, str. XXIII).

⁸⁴ Gl. K. LECHNER, Die Babenberger Markgrafen und Herzoge von Österreich 976-1246 (Wien-Köln-Graz, 1985) 281 sl.; Dopsch, Die Länder und das Reich (kot v op. 77) 192 sl.

⁸⁵ ZAHN, StUB II, št. 350. Gl. tudi št. 249, s katero jemlje cesar Friderik II. v zaščito posesti Nemškega viteškega reda in *ducatibus Austrie et Styrie et marchia Carniole*.

⁸⁶ Gl. op. 79.

⁸⁷ BUB IV/2, št. 1265: *Ad decus preterea regni tui presentis privilegii auctoritate permitimus, ut de provincia Carniole ducatum facias immediate tibi et per te nobis et successoribus nostris et imperio responsurum, et ut in ducatu ipso Anselinum cognatum tuum, fidelem nostrum, in ducem valeas promovere, plenam tibi concedimus potestatem.*

⁸⁸ Gl. LECHNER, Die Babenberger (kot v op. 84) 294 sl.; Dopsch, Die Länder und das Reich (kot v op. 77) 197 sl.

⁸⁹ Gl. MELL, Entwicklung Krains (kot v op. 16) 94 in op. 1.

⁹⁰ KANDLER, CDI III, št. 276.

⁹¹ PASCHINI, Storia (kot v op. 7) 328 sl.

⁹² HAUPTMANN, Krain (kot v op. 3) 419 in op. 2; J. ŽUNTAR, Kranjski deželni vicedom. Prispevek k zgodovini srednjeveške finančne uprave na Kranjskem, v: Razprave SAZU 1/5 (Hauptmannov zbornik, Ljubljana 1966) 281.

⁹³ WIESFLECKER, Regesten I, št. 522.

⁹⁴ WIESFLECKER, Regesten I, št. 553.

na Štajerskem⁹⁵ vendar je njegova oblast segala tudi čez Kranjsko,⁹⁶ kjer je planil po andeških in oglejskih posestih in spravil Bertolda v tako stisko, da se je moral približati starim tekmečem svoje družine, Spanheimom. Ti so na Kranjskem hoteli zasesti položaj, ki ga je predtem imel Friderik II. Babenberžan in Ulrik III. Spanheimski se je 1248 zato poročil z njegovo nekdanko ženo Agnes – ta se prav 1248 titulira kot *duciissa quondam Austrie et Stirie, Carniole domina*,⁹⁷ – da bi si zagotovil andeško posest. Z Bertoldom je sklenil 1250 vojaško zvezo proti goriškim grofom⁹⁸ in si očitno pustil podeliti od patriarha, ki se ni odpovedal pravicam oglejske cerkve do Kranjske, v fevd tudi mejnogrofovsko oblast, kajti v posesti Ulrika III., ki se 1251 že imenuje *dominus Carniole*,⁹⁹ je bil najkasneje 1253 tudi mejnogrofovski Kranj,¹⁰⁰ kjer so mu pripadale deželnoknežje (regalne) pravice.¹⁰¹

1251 je umrl patriarh Bertold in za oglejsko cerkev, ki je pod njegovo vladro dosegla enega svojih vrhuncev, se je začelo novo obdobje. Istočasno je z interregnumom nastopila državna kriza, ki je prinesla številne spremembe in se je na jugovzhodu nemške države končala z uveljavitvijo novih političnih sil. Tako so v obravnavanem prostoru izumrli koroški Spanheimi, kot komet je zasijal Otokar II. Přemysl, dvignili so se goriško-tirolski grofje in v Vzhodne Alpe so prišli Habsburžani.¹⁰² Burno politično zgodovino je v tem času imela tudi Kranjska, kjer je bil boj za deželnoknežjo oblast dinamičen in obratov poln proces, vpet v vso kompleksnost dogajanja širšega prostora. Reševanje kranjskega vprašanja v tem prelomnem času sta podrobno obravnavala že Alfons Dopseh¹⁰³ in Ljudmil Hauptmann¹⁰⁴ in na tem mestu nima nobenega smisla podrobno slediti njunim ugotovitvam. Zato želim izpostaviti le najpomembnejše točke, ki so pripeljale do ugasnitve oblasti patriarhov na Kranjskem.

Potem ko je cesar Friderik II. proti koncu svojega življenja obravnaval Kranjsko, kot da nima oglejska cerkev do nje nobenih pravic več, je uspel patriarhat okrog 1250 ponovno doseči, da so ga priznavali za legitimnega nosilca mejnogrofovske oblasti, ki jo patriarhi zopet podeljujejo v fevd. Takrat jo je prvič dobil v fevd Ulrik III. Spanheimski, vendar jo je kasneje, ko je začel vojno proti Ogleju na Kranjskem, izgubil¹⁰⁵ in jo z mirom v Cedadu 1261 ponovno pridobil. Takrat je patriarh Gregor de Montelongo ponovno podelil Ulriku in njegovim legitimnim potomcem v fevd Kranj in *tota iurisdictione marchie Carniole*, iz katere pa je izvzel

⁹⁵ WIESFLECKER, Regesten I, št. 527.

⁹⁶ WIESFLECKER, Regesten I, št. 546, 547.

⁹⁷ SCHUMI, UBK II, št. 155.

⁹⁸ JAKSCH, MC IV/1, št. 2441.

⁹⁹ SCHUMI, UBK II, št. 180. V listini, po kateri naj bi se Ulrik III. že 1247 imenoval *dominus Carniole*, je letu zapisano napačno MCCXLVII namesto pravilno MCCLXVII (gl. JAKSCH, MC IV/2, št. 2948, 2949).

¹⁰⁰ SCHUMI, UBK II, št. 200.

¹⁰¹ SCHUMI, UBK II, št. 225 (1256): *Insuper contulimus ipsis [comitibus de Ortenburch] titulo feudali in civitate Chreinburch arcem, in qua licebit eis et poterunt pro voluntate sua munitionem erigere cum porta, ubi libere habuerunt introitum et egressum.*

¹⁰² Gl. nazadnje DORSCH, Die Länder und das Reich (kot v op. 77) 441 sl.

¹⁰³ A. DORSCH, Die Kärntner-Kraimer Frage (kot v op. 51) 1-111.

¹⁰⁴ HAUPTMANN, Krain (kot v op. 3) 420-434.

¹⁰⁵ HAUPTMANN, Krain (kot v op. 3) 421. Patriarh Gregor de Montelongo je 1257 prepustil freisinski škofiji *iudicium nostrum provinciale in temporalibus* za freisinsko posest na Kranjskem, s klavzulo *itali ibidem nostro nomine tantum usque ad nostre voluntatis beneplacitum exercerunt* (SCHUMI, UBK II, št. 246) iz česar izhaja, da je bil patriarh sam nosilec mejnogrofovske oblasti, ki jo je nato delegiral naprej.

vsa oglejska in še nekatera druga posestva,¹⁰⁶ s čimer je mejnogrofovsko oblast razdelil med več nosilcev (oblasti). In tudi Otokar II. Přemysl, ki je na podlagi dedne pogodbe z 1269 umrlim Ulrikom III.¹⁰⁷ leta 1270 zasedel Kranjsko in Koroško in si nadel naslova *dux Karinthie* in *dominus Carniole (et Marchie)*,¹⁰⁸ je še 1274 prosil patriarha Raimunda della Torre, naj mu podeli mejnogrofovsko oblast, ki jo je nekdaj imel v fevdu od oglejske cerkve Ulrik Spanheimski.¹⁰⁹ Toda, to je bil že čas, ko je novi kralj Rudolf I. na državnem zboru v Speyerju decembra 1273 izdal odlok, da je treba vrniti vsa odtujena državna posestva,¹¹⁰ in patriarh, ki je upal, da bo s pomočjo države obnovil oglejsko oblast na vsem Kranjskem, je Otokarjevo prošnjo zavrnil.¹¹¹ A uštel se je tudi patriarh. Na državnem zboru v Augsburgu meseca maja 1275 so bili Otokarju odvzeti odtujeni državni fevdi in med nje so poleg vojvodin Avstrije, Štajerske in Koroške štel tudi Kranjsko,¹¹² kjer je Rudolf I. (najverjetneje 1276) postavil za glavarja goriško-tirolskega grofa Majnharda IV.¹¹³ in mu najverjetneje 1279 Kranjsko skupaj z mejnogrofovsko oziroma deželno knežjo oblastjo še zastavil.¹¹⁴ Patriarh je demonstrativno še vztrajal pri naslovu *marchio Carniolie*¹¹⁵ in s tem opozarjal na svoje pravice, toda zadeva je bila zanj dokončno izgubljena, ko je Rudolf I. decembra 1282 podelil svojima sinovoma Avstrijo, Štajersko in Kranjsko kot državne fevde.¹¹⁶ S prihodom Habsburžanov v avstrijsko Podonavje in Vzhodne Alpe se je za zgodovino tega prostora začelo novo poglavje.

Formalno se oglejska cerkev oblasti na Kranjskem ni nikoli odpovedala. Njeni patriarhi so še do srede 14. stoletja občasno nosili naslov kranjskega mejnega grofa¹¹⁷ in patriarh Pagano della Torre je še leta 1319 skupaj z oblastjo v Istri formalno podelil tudi ono na Kranjskem.¹¹⁸ Toda na kaj več kot na lastno

¹⁰⁶ JAKSCH, MC IV/1, št. 2761 (*dominus patriarcha pro bano pacis et concordiie investivit sepedictum dominum theobaldum pro se et heredibus suis legitime descendentes [tibus aut rectum] et legale feudum de Chrenenburch et tota iurisdictione marchie Carniole exceptis iurisdictionibus et dominio ex antiquo infeudatis hoc tamen expresse et expressim dicto, quod ipse dominus dux nullam iurisdictionem habeat super bonis ecclesie Aquilegensis vel super hominibus aut bonis ministerialibus [et] hominum ipsius ecclesie nec ius forestarie petatur ab ipsis et exceptis etiam armamentis qui sunt circa Nidech et Liefberch et in partibus illis*). Vojvoda Ulrik izvršuje mejnogrofovsko oblast. SCHUMI, UBK II, št. 346, 347 (1265).

¹⁰⁷ JAKSCH, MC IV/2, št. 2988.

¹⁰⁸ Prvič nosi ta naslov že 1270 I 29 (WIESSNER, MC V, št. 12), že 1270 II 2 mu je ta naslov priznal tudi freisinski škof (WIESSNER, MC V, št. 14).

¹⁰⁹ WIESSNER, MC V, št. 151: *iudicio a Craymperch usque ad Hallenprunnen*.

¹¹⁰ Regesta Imperii VI/1 Die Regesten des Kaiserreiches unter Rudolf, Adolf, Albrecht, Heinrich VII. 1273-1313 (nach dem F. BOHNER neu hrsgg. und ergänzt von O. REHLICH, Innsbruck 1898 (=BR) št. 48a.

¹¹¹ WIESSNER, MC V, št. 151 (str. 103).

¹¹² BR, Regesta Imperii VI/1, št. 372a.

¹¹³ GL. DOPSEH, Frage (kot v op. 103) 26, 29.

¹¹⁴ GL. HAEFTMANN, Khein (kot v op. 3) 427 sl. Zastavni gospodje Kranjske so goriški grofje majnhardinske linije bili do svojega izumrtja 1335, ko je Kranjska prišla pod neposredno oblast Habsburžanov.

¹¹⁵ KANDLER, CDI II, št. 378 (1278), 386, 389, 391 (1279).

¹¹⁶ E. SCHWIND-A. DOPSEH (hrg.), *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter* (Innsbruck 1895) št. 67.

¹¹⁷ KANDLER, CDI III, št. 564 (1319, Pagano della Torre); 685, 716 (1342, 1347, Bertrand de Saint Genès); 750 (1356, Nikolaj iz Luksemburga).

¹¹⁸ KANDLER, CDI III, št. 564 (*marchionatum Istrie et Carniole ad nos, et ecclesiam nostram prebendam spectantia cum omnibus iuribus et iurisdictionibus debitis et consuetis, nobili viro dilecto nro patri Franceschino de la Torre, de cuius fide et approbata strenuitate magnam in Domino fiduciam habemus usque ad nostrum beneplacitum duximus concedendum, ipsi vobis et universis terris, ipsi marchionem prefecimus et rectorum*).

posest, ki je oglejski cerkvi na Kranjskem vidno kopnela,¹¹⁹ se oblast teh namestnikov¹²⁰ ni mogla nanašati.

Peter Štih

DIE PATRIARCHEN VON AQUILEIA ALS MARKGRAFEN VON KRAIN

Zusammenfassung

1077 verlieh König Heinrich IV. auf seiner Rückkehr aus Canossa Sigehard, dem Patriarchen von Aquileia, seinem ehemaligen Kanzler, und der Kirche von Aquileia Friaul, Istrien und Krain. Somit fielen drei Mark Grafschaften unter die Herrschaft des Patriarchen, von denen die ostlichen Zugänge nach Italien kontrolliert wurden. Jedoch hat die Kirche von Aquileia Istrien und Krain recht bald verloren und Heinrich IV. hatte 1093 Krain (ohne Istrien) dem Patriarchen erneut zuerkannt. Über die zweite Herrschaft der Kirche von Aquileia über Krain ist nur wenig bekannt. Krain wird im 12. Jahrhundert überhaupt nicht als Markgrafschaft erwähnt, auch führen die Patriarchen (oder irgend eine andere Person) den Titel des Markgrafen von Krain nicht. Krain wird auch in keiner Bestätigungsurkunde für Aquileia explizit erwähnt, lediglich an Hand zwei papstlichen Urkunden (von Innozenz II. 1131 und Alexander III. 1177), welche dem Patriarchen das *comitatus marchiam et iuratum* bestätigen, kann der Rückschluß gezogen werden, dass sich *marchia* auf den Besitz von Aquileia außerhalb von Friaul bezieht, als solcher ist aber seit 1093 nur der aquileiesche Krain bekannt. Die Urkunden aus dem 13. Jahrhundert besagen jedoch, dass der Patriarch von Aquileia nicht selbst als Markgraf über Krain herrschte, vielmehr verleihete er die markgräfliche Gewalt als Erblehen weiter an seine Statthalter. Über die Statthalterschaft des Markgrafen in Krain ist wenig bekannt. Die Wurzeln dieser Institution könnten ursprünglich auf den Raum der alten Mark Savonien innerhalb des breiteren Krain gebunden worden sein und durften bereits ins Ende des 11. oder Anfang des 12. Jahrhunderts gereicht haben. Um die Mitte des 12. Jahrhunderts erlangten die Grafen von Andechs die Statthalterschaft und konnten sie bis 1208 in ihren Händen halten, als die Markgrafschaft von Krain wieder an die Patriarchen von Aquileia übertragen wurde. Diese beginnen jetzt auch den Titel Markgrafen von Krain zu tragen. Es gibt jedoch von irgendwelcher aus diesem Titel hervor-gegangener Machtausübung keine Spur. Die Position des Patriarchen von Aquileia in Krain war zu schwach, um sich in der scharfen Konkurrenz der weltlichen und kirchlichen Fürsten und Herren, die Krain possessorisch beherrschten, hätten als Landesherren behaupten können. 1230 hatte Kaiser Friedrich II. dem Patriarchen von Aquileia (Berthold) zum letzten mal explizit die markgräfliche Gewalt über Krain bestätigt, jedoch legte sich der österreichische und steirische Herzog Friedrich II. von Bahenberg, der für sich in Krain den Großteil des Erbes der Grafen von Arlochs erlangen konnte, schon 1232 den Titel *dominus Carniole* (als erster überhaupt) zu und explizierte somit das Ziel seiner Krainer Politik: alle übrigen Konkurrenten im entstehenden Land auszusteichen und Krain unter seiner landesfürstlichen Herrschaft zu vereinen. Damit begannen noch die letzten Bande, die Krain zumindest noch formal an Aquileia knüpfen, zu reißen. Als Kaiser Friedrich II. 1236 Herzog Friedrich II. mit dem Bannspruch belegte, entzog er ihm neben der Herzogtümer Österreich und Steiermark auch Krain, wodurch er den Patriarchen von Aquileia, dem er 1230 noch bestätigte, dass Krain unter seine Gewalt falle, zur Gänze ignorierte. Um das Jahr 1250 gelang es dem Patriarchen erneut durchzusetzen, dass er zum legitimen Träger der markgräflichen Herrschaft anerkannt wurde und der Patriarch Berthold überreichte sie dem Kärntner Herzog Ulrich von Spanheim als Erblehen. Der Herzog legte sich auch den Titel *dominus Carniole* zu. Und auch der böhmische König Otokar II. Přemysl, der 1270 Kärnten und Krain besetzte, bat noch 1274 den Patriarchen, ihm der Gewalt des Markgrafen in Krain zu verleihen, was der Patriarch abschlug. 1275 wurden im Reichstag in Augsburg Otokar die Reichslehen, zu denen man neben der Herzogtümer Österreich, Steiermark und Kärnten auch Krain zählte, aberkannt. Der neue König Rudolf I. bestellte den Trüder Grafen Manhard IV. zum Hauptmann in Krain. Ihm verpfändete er 1279 Krain zusammen mit der markgräflichen Gewalt. Der Patriarch beharrte noch demonstrativ beim Titel *marchia Carniole*, jedoch war die Sache für ihn endgültig verloren, als Rudolf I. 1282 seinen beiden Söhnen Österreich, Steiermark und Krain als Reichslehen zuerkannte. Formell verzichtete die Kirche von Aquileia niemals auf die Herrschaft über Krain. Ihre Patriarchen haben noch bis Mitte des 14.

¹¹⁹ Gl. HAUPTMANN, Krain (kat v op. 3) 434 sl.

¹²⁰ Poznan je Hugo iz Devina, *Carniole marchio ac Tergeste capitaneus* (HAUPTMANN, Krain (kat v op. 3), 426 in op. 4).

Jahrhunderts die Titel der Markgrafen in Anspruch genommen und der Patriarch Pagano della Torre verlieh 1319 zusammen mit der Gewalt über Istrien formell auch jene über Krain. Jedoch auf mehr als Eigenbesitz, welcher der Kirche von Aquileia in Krain sichtlich dahinschmolz, konnte sich die Gewalt der Stathalter nicht erstrecken.

PRISPEVEK K SREDNJEVEŠKI TOPOGRAFIJI ŠALEŠKE DOLINE

Tone Ravnikar*

UDK 94(497.4)

Anton Ravnikar: Prispevek k srednjeveški topografiji Šaleške doline. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 55-79, 107 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor poskuša na osnovi preučevanja listinskega gradiva, analize imen posameznih toponimov, ki se pojavijo že v srednjem veku, ter predvsem z vključitvijo vedenja, ki ga dajejo sistematični terenski pregledi, dopolniti dosedanje vedenje o srednjeveški topografiji Šaleške doline. Za osnovo mu služi *Historična topografija slovenske Štajerske* Pavla Blaznika.

UDC 94(497.4)

Anton Ravnikar: Contribution to the medieval topography of the Šala valley. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, pp. 55-79, 107 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author attempts, on the basis of study of documentary material, analysis of names of individual toponyms, which appear in the medieval period, and particularly by the inclusion of knowledge, which pursue form systematic field reviews, to supplement the thus far attained knowledge on the medieval topography of the Šala valley. *Historična topografija Slovenske Štajerske* (The Historical Topography of Slovenian Styria) by Pavel Blaznik serves as his basis.

Eno najpomembnejših vprašanj pri proučevanju preteklosti katerega koli kraja ali doline v katerem koli času je vprašanje njegove kolonizacije in populacije. To velja v enaki meri tudi za Šaleško dolino. Ob proučevanju srednjeveške preteklosti Šaleške doline se je vprašanje kolonizacije doline v času med 12. in 16.

*Tone Ravnikar, prof. zgod., Kulturni center Ivan Napotnik - Muzej Velenje, Ljubljanska 54, SI - 3320 Velenje.

stoletjem pokazalo kot eden ključnih problemov, ki ga bo potrebno razrešiti. Ti dve časovni meji sem uporabil iz zelo preprostega razloga. Za čas pred 12. stoletjem nimamo za Šaleško dolino prav nobenih pisnih podatkov in je brez natančnih arheoloških raziskav, ki niso bile niti začete, zelo težko zapisati kar koli dokončnega. Druga meja, 16. stoletje, pa je vzeta zgolj kot hipotetična meja med srednjim vekom in časom, ki to naj ne bi bil več. Pri tem pa sem se seveda naslonil tudi na delo, ki mi bo predstavljalo vodiča skozi pričujoči tekst: Historično topografijo slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške, ki jo je pripravil Pavle Blaznik. Ker na tem mestu ne nameravam razpravljati o časovnem razponu srednjega veka, sem pač sprejel letnico, ki je največkrat uporabljena ter jo kot tako uporablja tudi Pavle Blaznik v omenjenem delu.

Kolonizacija prostora je ena najzahtevnejših zgodovinopisnih tem in zato sama po sebi zahteva kompleksno obdelavo. K proučevanju je potrebno pritegniti celo serijo različnih virov, znanj in tehnik. Gotovo je, da je prvi vir, ki ga je potrebno vzeti v roke, listinsko gradivo, kjer ne najdemo samo podatkov o lastninski strukturi in politični zgodovini nekega prostora, temveč tudi podatke o velikosti posestev ter celo o novih kolonizacijah nekega območja.

Med najpomembnejšimi viri za proučevanje srednjeveške kolonizacije so poleg listinskega gradiva seveda urbarji. Najstarejši ohranjeni urbarji iz Šaleške doline so žal šele iz 15. stoletja. V Deželnem arhivu v Gradcu hranijo tako imenovane "Stockurbare" oziroma temeljne urbarje, ki so sistematično nastali konec 15. in v 16. stoletju v zvezi z urejanjem deželnoknežjih dohodkov za gospodstva Šoštanj, Katzenstein, Ekenštajn in Forhtenek, vsi iz okoli leta 1480.¹ Poleg teh pa so v istem arhivu za ista gospodstva ohranjeni še urbarji:

-Forhtenek: - 1524, 1530

-Ekenštajn: - 1530

-Šoštanj: - 04. 06. 1575, 28. 02. 1578, 24. 01. 1594.

Gospodstvo Katzenstein so Habsburžani po letu 1456 združili z gospodstvom Šoštanj, tako da najdemo od 16. stoletja dalje podatke za katzensteinsko posest v šoštanjskem urbarju.

Poleg tega pridejo za Šaleško dolino v poštev še urbarji gospodstva Valdek (iz let c. 1480, 1580 in 1587), ki jih najdemo v istem arhivu. Južni rob doline (območje Šentilja, pa tudi posamezn posest v okolici Družmirja, Šoštanja, Gorice ...) najdemo zaobjet tudi v urbarju gornjegrajskega samostana iz leta 1426, ki ga je objavil že Ignac Orožen v drugem delu zgodovine lavantinske škofije leta 1876². Temu urbarju, katerega predhodnik je urbar iz leta 1421, so sledili še urbarji iz let 1472, 1476, 1498, 1500, 1550, 1602 in 1615, ki so hranjeni v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani. Za vzhodni del doline, ki je bil del velike posesti krške škofije, pride v poštev seveda objavljeni urbar krške škofije iz leta 1404 oziroma še bolj objava gorskega prava (bergrecht) iz leta 1502, kjer so našteje kmetije, ki dajejo posebno vinsko dajatev krški škofiji. Med njimi najdemo v uradu Bevče (Vells) podrobno našteje tudi kmetije iz vzhodnega dela Šaleške doline (Bevče, Črnova, Lipje, Vinska Gora, Prelska itd.).

Druga metoda ali bolje vir so seveda katastrske mape in med njimi najpomembnejše – tiste, ki so nastale okoli leta 1825 ob nastanku franciscejskega

¹ Urbar Forhtenek c. 1480, Štajerski deželni arhiv Gradec (dalje: LA) f.9, št. 16; urbar Forhtenek 1524, LA f. 15, št. 34; urbar Forhtenek 1530, LA f. 36, št. 94; urbar Ekenštajn c. 1480, LA f. 9, št. 16; urbar Ekenštajn 1530, LA f. 36, št. 94; urbar Šoštanj c. 1480, LA f. 67, št. 156; urbar Šoštanj 1575 LA f. 68, št. 157; urbar Šoštanj 1578 LA f. 69, št. 158; urbar Šoštanj 1594, LA f. 70, št. 159.

² Ignaz Orožen, Das Bistum und die Diözese Lavant II, Benediktiner-Stift Oberburg, Marburg 1876, str. 222-322. Dalje kot: Orožen, 1876.

katastra. Originali so kolorirani ter risani v merilu 1:2880. Ker je ravno Šaleška dolina doživela izredno velike spremembe v zunanji podobi pokrajine (pogrežanje dolinskega dna ter s tem izginotje več vasi in nastanek treh umetnih jezer), so za proučevanje in spoznavanje dolinskega dna in njegove poseljenosti te mape skoraj edini "slikovni" vir.

Zemljevid Šaleške doline z vrisanimi naselji. Reprodukcijska iz knjige Milan Ževart, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, Ljubljana 1977.

Zaradi omenjenih sprememb v geografskem videzu doline so nam lahko v veliko pomoč tudi najstarejše razglednice in (nekoliko manj) starejše litografske upodobitve gradov in krajev. Posebej pomembne pri tem so razglednice, nastale v prvi polovici 20. stoletja, ki prikazujejo še prvotno podobo dolinskega dna.

Osnova za pričujoče razmišljanje pa je "Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500", ki jo je pripravil Pavle Blaznik.³ Blaznikova Topografija je temeljno delo, mimo katerega ne more več noben raziskovalec, kot vsako pa je seveda tudi to podvrženo popravkom in dopolnitvam. Želim, da bi ta prispevek dodal majhen kamenček v tem smislu. Verjetno lahko že v uvodu zapišem, da se delu pozna, da končne redakcije ni več uspel opraviti sam avtor, saj bi gotovo kot najboljši poznavalec zbrane materije že sam odstranil večino napak, podvojitve itd.

V Blaznikovi Topografiji se pojavi kar 386 različnih toponimov iz Šaleške doline. Vendar se je prikradlo v to delo nekaj napak, predvsem pri podvajanju gesel. Na tem mestu naj mi bo dovoljeno opozoriti na nekaj teh napak.

³ Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroske do leta 1500* 1. A-M, Maribor 1986; 2. N-Ž Maribor 1988. Zaradi praktičnosti navajam v tekstu kot: "Topografija I" in "Topografija II".

V drugem delu teksta pa želim predstaviti še nekatera razmišljanja, ki jih omogoča ravno proučevanje naselij, njihovih imen in ritem pojavljanja le-teh v zgodovini.

1. Pri geslu **"Cirkovce Škalske, vas pri Velenju s cerkvijo sv. Ožbalta"** (Topografija I, str. 113) šteje Blaznik kot prvo omembo tisto 03. 10. 1287,⁴ ko nam listina poroča, da je Siegfried Šaleški zastavil svojo posest pri Pilštajnu skupaj z vasema "Tremnich" in "Czirkowitz". Toda v tem primeru ne moremo omenjene vasi "Czirkowitz" locirati v Cirkovce v Šaleški dolini, temveč gre, kot je razvidno iz vsebine listine, gotovo za vas Cirkovci v okolici Pilštajna. Tako moremo šteti kot prvo omembo vasi Škalske Cirkovce tisto 02. 12. 1317,⁵ ko predata brata Popel in Gebhart Forhteneška svoje odvetništvo nad nekaterimi posestmi škalske cerkve, med drugim tudi nad dvema hubama v Cirkovcah ("datze Cirkuitz"), kjer sta bivala laske in Wlreich.

Poglejmo si še, kaj nam lahko o nastanku vasi Cirkovce pove samo ime kraja. Ime nakazuje možnost, da je kraj dobil svoje ime po cerkvi, ki je bila tu postavljena. V tem primeru bi najstarejša omemba kraja omogočila, da bi "postarali" cerkev sv. Ožbolta v Cirkovcah. V literaturi je do sedaj veljalo, da je cerkev poznogotska ter da je torej nastala nekje v 15. stoletju.⁶ Prva nedvomna omemba cerkve v krški fevdni knjigi iz leta 1403/4⁷ že sama po sebi priča, da je bila prvotna cerkev postavljena vsaj konec 14. stoletja, če pa drži domneva, da je kraj dobil ime po cerkvi (torej potem, ko je cerkev že stala), pa celo pred letom 1317.

Možna in tudi verjetnejša pa je druga razlaga imena, po kateri je to prostor, kjer je imela posesti samo (?) cerkev. Na to opozarja namreč tudi delitev kraja na Škalske in Šmartinske Cirkovce, kar bi kazalo, kako je bila posest razdeljena med dve župniji, cerkev sv. Jurija v Škalah in cerkev sv. Martina v Velenju. To bi seveda pomenilo, da je lahko vas dobila svoje ime, preden je bila njena cerkev postavljena, ter bi še naprej držala domneva, da je bila cerkev sv. Ožbolta postavljena najverjetneje v drugi polovici 14. stoletja.

2. Blaznik obravnava kot dve ločeni gesli: geslo **"Dobrič, vas v območju Gore Oljke v Savinjski dolini"** (Topografija I, str. 145) in geslo **"Oljka gora, hrib v Savinjski dolini"** (Topografija II, str. 28). Ta delitev je zelo vprašljiva, saj ime Dobrič označuje tako vas kot samo goro (Oljko). Tudi pri naštetih omembah v geslu Dobrič je razvidno, da se nanašajo enkrat na vas, drugič pa na samo goro (tako tam, kjer se npr. našteva gozd na Dobriču), zato bi bilo bolje ali obe gesli združiti ali pa striktno ločiti tiste omembe, ki se nanašajo na vas, od tistih, ki se nanašajo na predel (goro). Seveda je napačno tudi lociranje omemb iz 10. in 12. stoletja, ki govorijo o Hemini posesti, na Goro Oljko. Danes je povsem jasno, da Doberich, Dobrich v omenjenih dveh listinah ne govori o Gori Oljki, temveč o Konjiški gori⁸. Pri geslu Oljka gora pa Blaznik našteva omembe iz 13., 14. in 15. stoletja, katerim je skupno poimenovanje gore z izrazom "Križna gora" (Chrivz-

⁴ Monumenta historica ducatus Carinthiae (I-IV 1896-1915, ed. August von Jaksch; V-XII 1956-1972, ed. Hermann Wiessner); VI, št. 61, str. 41. Dalje kot: MDC.

⁵ Original listine hrani Nadškofjski arhiv v Ljubljani, Gornjegrajske listine št. 1832 a; prepis listine je objavil Ignaz Orožen v: Das Bisthum und die Diözese Lavant, 5. Theil, Das Dekanat Schallithal, Graz 1884, str. 42, 43. Dalje kot: Orožen 1884. Regesta je objavljena v: Regesten des Herzogthums Steiermark, I. Band 1308-1319; Graz 1976, št. 916, str. 243. Dalje kot: RHSt.

⁶ Jože Curk, Topografsko gradivo III, Sakralni spomeniki na območju občine Velenje, Zavod za spomeniško varstvo Celje 1967, str. 30.

⁷ Glej: Topografija I, str. 113.

⁸ Glej tudi: Jože Curk, Ocena; Pavel Blaznik: Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500, ČZN 1990/1, str. 125. Dalje kot: Curk, Ocena.

perch, Montem Crucis, Chrewtzperg itd.).⁹ Spomnim naj na lociranje Ignaza Orožna, ki je v nasprotju s Francem Kosom,¹⁰ ta enači "Chrivzperch" oz. "Monte Crucis" z Goro Oljko, kar je sprejel tudi Blaznik, lociral omenjeni "Chrivzperch" v Kriško vas med Gornjim Gradom in Radmirjem,¹¹ Zahn pa zopet locira omembi iz let 1248 in 1252 na "Kriško goro" pri Nazarjah (na Dobrovljah).¹² Tako imamo opraviti s kar tremi različnimi lociranjmi, ki jih je zelo težko povsem nedvoumno razrešiti. In to še toliko bolj, ker za dodatno nejasnost poskrbi kar sam Blaznik, ki v geslu "**Križnik, kmetija v k.o. Topolšica S od Šoštanja; prim. k.o. Dobrovlje**" (Topografija I, str. 383) našteje tudi omembi iz 1.12.1327 in 28. 4. 1360, ki ju upošteva tudi v geslu Oljka gora! Kot zadnjo omembo pa v omenjenem geslu navaja listino, ki nam jo v regesti posreduje dr. Albert Starzer,¹³ ter govori o posesti, ki jo je v fevd dobil Andre Hohenwartter med leti 1460/69. Glede na vrstni red, po katerem so navedene posesti, lahko z veliko mero verjetnosti zapišem, da v zadnji navedeni listini omenjena "Krewtzperg" ni ne Oljka gora ne kmetija Križnik v Topolšici, temveč "Zahnova" lokacija na Dobrovljah!¹⁴ Ta primer jasno kaže, da je potrebno pri vsaki omembi posebej določiti, na katero lokacijo se določena listina nanaša. Je pa to včasih skoraj nemogoče, saj se npr. omembi iz 1248 in 1252 lahko z enako verjetnostjo nanašata ali na Goro Oljko ali na Dobrovlje!

3. V geslu "**Huda luknja, stena nad kraško jamo v Završah pri Velenju**" (Topografija I, str. 292) je prav tako prišlo do napake. Prva navedena omemba iz leta 1436 se, kot je razvidno tudi iz besedila, ne nanaša na Hudo luknjo, temveč – najverjetneje – na jamo Pekel, saj je razvidno, da gre za jamo na Žalskem polju. Zanimivo je, da je iz te omembe v celjski fevdni knjigi videti, da so jamo Pekel v 15. stoletju imenovali "Swarcz Loch".

4. Z veliko mero verjetnosti smemo tudi zapisati, da lahko združimo gesli "Awcz" (Topografija I, str. 33) in "**Kavče, vas pri Velenju**" (Topografija I, str. 335). Zahn locira "Awcz" v Šaleško dolino pri Velenju,¹⁵ že Blaznik pa nas opozori na podobnost imen "Awcz" in Kavče. Ta podobnost je tako velika, da predlagam, da se obe gesli obravnavata skupaj. Dodam naj še, da v geslu Kavče našteje Blaznik tri različne omembe iz 14. in 15. stoletja ter da najdemo ime Kavče zapisano trikrat drugače ("Kawtschach", "Chaltes" in "Kauschenach")! To dodatno kaže, kako neenoten je bil zapis imena kraja ter da so gotovo možne tudi takšne deviacije, kot je oblika "Awcz" za Kavče.

5. Problem lociranja toponima "im Swein", ki ga najdemo zapisanega v šoštanjskem urbarju! Blaznik locira omenjeni urad v Kavče pri Velenju, kjer najde kmetijo **Zasvinšek** (Topografija II, str. 531). Ta lokacija je seveda povsem možna, toda proti njej govori vrstni red pojavljanja urbarialnih uradov v omenjenem urbarju. Kot uradi se v šoštajskem urbarju omenjajo: "... Poprasa nauorcho, An der Sethschen, Grebentz, Dobritsch, Vnder der puechnn, Im Swein, Rietz

⁹ Ko so med 2. svetovno vojno Nemci preimenovali slovenske kraje ter jim dali nemška imena, so se pri tem opirali na določene podatke iz preteklosti kraja. Zanimivo je, da so z imenom "Kreutzberg" poimenovali Šentandraž pri Velenju, torej naselje, ki leži neposredno pod Goro Oljko!

¹⁰ Franc in Milko Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, 5 knjiga, Ljubljana 1928, str. 496.

¹¹ Orožen 1876, str. 29.

¹² J. Zahn, Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark I – III, Graz 1875 – 1903, št. 23, str. 77 in št. 103, str. 170. Dalje kot: UB.

¹³ Dr. Albert Starzer, Die landesfürstlichen Lehen in Steiermark von 1421-1546, Graz 1902, str. 245.

¹⁴ Na to možnost je, kot nam govori dodana opomba v naslovu gesla, opozoril tudi sam Blaznik.

¹⁵ Joseph v. Zahn, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter, Wien 1893, str. 17.

vnderm Pach..." Če poskusimo locirati te urade, dobimo naslednjo sliko: Poprask na Velikem vrhu; "An der Sethschen" je tudi lokacija na Velikem vrhu, saj se v tem uradu omenjajo kmetije Savinjek in Peter, ki jih še danes najdemo na Velikem vrhu, ime Sethschen, ki ga nisem uspel locirati, pa verjetno pomeni "poseko", se pravi na novo izkrceni del posestva; Grebence je predel med Malim vrhom in Šentandražem pod Goro Oljko, Dobrič je vas pod Goro Oljko ter tudi ime za samo goro, v našem primeru pa imamo opraviti z naseljem, in ne z goro; "Vnder der puechnn" je današnja Podgora, naselje na južni strani Gore Oljke, "Rietz vnderm Pach" pa je seveda današnja vas Rečica ob Paki. Se pravi, da vse kaže na to, da je potrebno lokacijo toponima "Im Swein" iskati nekje v krogu teh krajev, in ne v Kavčah pri Velenju. In res je še danes ohranjeno ime kmetije Zasvinšek tudi v predelu med Velikim in Malim vrhom nad Šmartnim ob Paki, kamor lociram tudi omenjeni urad šoštanskega gospostva. V tem predelu pa moremo iskati tudi kmetije, ki so jih upravljali Mathe vnder der Puechn, Martin Otzepackh, Martin im Swein in Vlrich Kerko ter so spadale v omenjeni urad.

6. Nekaj napak pri pravilnem lociranju oziroma bolje razvrščanju omemb na prave lokacije se je prikradlo tudi pri geslih "Paka, vas in reka NO od Velenja" (Topografija II, str. 43 s.), "Paška vas, vas pri Šoštanju" (Topografija II, str. 47), "Packenstein, grad v Šmartnem ob Paki" (Topografija II, str. 42), "Rečica, trg v Savinjski dolini s cerkvijo sv. Kancijana" (Topografija II, str. 217) in "Šmartno, vas ob Paki" (Topografija II, str. 406). V geslu "Paka" se kot prva omemba pojavlja "Heinricus) de Pak", ki se pojavi v listini iz 1193/1220.¹⁶ V tem primeru imamo opravka s pričo v eni od mnogih šentpavelskih listin, ki so nastale v tem časovnem obdobju. Med pričami se omenjata še trušenjska brata, Reinbert Dravograjski in še pet prič brez predikata. Listino je izstavil Sighart iz Lešja (Loschental) in se nanaša tudi na področje Lešja, ki se nahaja pri Šentpavlu na Koroškem. Očitno je, da imamo opravka tako po vsebini kot po pričah s povsem koroško listino in da je zelo težko omenjenega Henrika brez zadržkov locirati v okolico Šmartnega ob Paki. To še toliko bolj, ker lahko na Koroškem najdemo kar nekaj teh toponimov. Enako lahko zapišemo tudi za omembo Engelschalcha "von Pak" iz 7.03.1318.¹⁷ Omenja se namreč v povsem koroški listini, ki nima prav nobene povezave s Šmartnim ob Paki. Seveda pa to samo po sebi še ne pomeni, da omenjena Heinrich oz. Engelschalch ne bi mogla nositi svojega predikata po Pakštajnu, vendar tudi v tem primeru omembi ne bi spadali pod geslo "Paka, vas in reka NO od Velenja", temveč kvečjemu v geslo "Packenstein".

Ravno tako ni pravilno locirati vseh omemb v geslu Paka v vas Pako severo-vzhodno od Velenja, temveč jih je treba, kot je to v opombi na koncu gesla opozoril tudi Blaznik, locirati ali v Paško vas pri Šmartnem ob Paki ali v Šmartno ob Paki, marsikatero pa kar zgolj na splošno nekam ob reko Pako. Takšna je listina iz 11.4.1358, v kateri Gertruda, vdova po Pollainu prodaja svojima "ljubima prijateljema" (v resnici sta bila njena sorodnika) Diepoldu in Rudolfu Katzensteinskima 2 vinograda "die gelegen sind an der Pag in dem paumgarten um aylif marg graczer".¹⁸ Katzensteinski namreč niso nikoli imeli svojih posesti na področju vasi Paka SV od Velenja, imeli pa so, kot to dokazuje tudi najstarejši ohranjeni urbar iz konca 15. stoletja, svoje posesti na področju Paške vasi in

¹⁶ MDC III, št. 1402, str. 536s.

¹⁷ MDC VIII, št. 406, str. 122s.

¹⁸ Franc Komatar, Das Schlossarchiv in Auersperg, Mitteilungen des Muscalvereins für Krain 19/1906, št. 212, str. 113.

Šmartnega ob Paki. Smeli bi sicer domnevati, da je omenjeni vinograd ležal ob Paki nekje med Pesjem in Šoštanjem, kar pa je manj verjetno, saj nam že omenjeni urbar kaže, da na tem predelu ni bilo vinogradov šoštanjske in katzensteinske gospoščine. Ista pripomba velja tudi za listino iz 29.9.1449.¹⁹

Listina, izdana 1.12.1327, našteva posesti, ki sta jih prodala Diepold Katzensteinski in njegova žena Trauta gornjegrajskemu konventu: štiri vinograde na Paki ter pet hub, od katerih ležita dve v "vasi na Paki", ena v gozdu ob Paki, ena na Gori Oljki ter ena na Skornem.²⁰ Očitno je, da imamo opraviti s posestmi ob spodnjem toku reke ter da je "vas ob Paki" ali Paška vas ali pa – bolj verjetno – današnje Šmartno ob Paki.

V geslu "Paka" najdemo našteje tudi navedbe iz štirih še srednjeveških urbarjev: valdeškega, ekenštajnskega, šoštanjskega in slovenjegraškega. Na splošno je mogoče reči, da moramo iskati posesti valdeške gospoščine ob zgornjem toku Pake, od izvira do Hude luknje, posest ekenštajnske gospoščine med Hudo luknjo in Šalekom, posest šoštanjske pa od Pesjega do izliva. Za omembo v slovenjegraškem urbarju pa smemo domnevati, da se tiče neke posesti v zgornjem toku reke.

Pri geslu Pakenstein je zanimivo, da Blaznik ne navaja kot prve omembe tiste iz leta 1339, ko sta Konrad in Ortolf Horneška prodala Frideriku Žovneškemu stolp pri Sv. Martinu za 126 mark srebra.²¹ Kaže, da je omenjena listina danes izgubljena(?), saj jo zaman iščemo tudi v Celjski knjigi listin, ki jo je izdal Dušan Kos.²²

7. Netočnosti najdemo tudi pri geslu **"Rečica, trg v Savinjski dolini s cerkvijo sv. Kancijana"** (Topografija II, str. 217). V tem geslu najdemo namreč tri omembe, ki jih moramo nedvomno locirati v Rečico ob Paki, in ne v Rečico ob Savinji. Prva je listina iz 21.4.1262, s katero Hartnid Ortski podeli gornjegrajskemu samostanu posesti "in Paka prope sanctum Martinum et... in Retschiz". Ni dvoma, da je omenjena "Paka prope sanctum Martinum" današnje Šmartno ob Paki, Rečica pa Rečica ob Paki, in ne Rečica ob Savinji.²⁴ Isto velja tudi za listino iz 12.9.1263, s katero Albert iz Feldsberga potrdi gornjegrajskemu samostanu posesti "in Paka et in Raeschiz", ki jih je temu podelil njegov sorodnik Hartnid Ortski.²⁴ Ker gre za iste posesti, lahko brez strahu ponovno zapišemo, da je omenjena "Paka" današnje Šmartno ob Paki, "Raeschiz" pa Rečica ob Paki. Tretja napaka, ki se je v tem geslu prikradla, se tiče omembe župana "zw Rietz" iz šoštanjskega urbarja, s katero je, kar je iz samega urbarja nedvomno videti, mišljen seveda župan v Rečici ob Paki. Ne nazadnje se župan pojavlja v šoštanjskem urbarju v uradu "Rietz vnderm Pach".

8. Pri geslu **"Trebeličnik, ime v k.o. Cirkovce pri Šoštanju"** je lokacija napačna. Pravilna lokacija se glasi: "Ime v Paki pri Velenju na pobočju Jesenika". Povsem mogoče pa je, da v tem primeru sploh nimamo opravka s kmetijo Trebeličnik v Paki pri Velenju. Obe pri Blazniku navedeni omembi sta namreč iz krške fevdne knjige iz let 1458 in 1467. Za krško škofijo pa vemo, da je imela

¹⁹ Idem, 20/1907, št. 432, str. 245.

²⁰ Nadškofjski arhiv Ljubljana, zbirka listin; gornjegrajske listine, št. 1966.

²¹ Hans Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Güten, Städte und Märkte, München 1962, str. 202. Dalje kot: Pirchegger 1962.

²² Dušan Kos, Celjska knjiga listin I, Listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341, Ljubljana, Celje 1996.

²³ H. Appelt in G. Pferschy, Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV, 1960 – 1975, št. 61, str. 40. Dalje kot: UB IV.

²⁴ UB IV, št. 116, str. 73.

obširna posestva na področju današnje krajevnne skupnosti Vinska Gora. Na tem področju pa poznamo ledinsko ime Trebelina, ki bi ravno tako lahko bilo tisti kraj, kjer je ležala opuščena kmetija, ki jo krška fevdna knjiga dvakrat našteva.

9. Poseben problem predstavlja vprašanje gradu Lilienberg (Limbar) nad Pesjem. V geslu "**Limbarski grad (Lilienberg), razvaline v Pesju pri Velenju**" navaja Blaznik tri omembe, od katerih je dve objavil Josef v. Zahn v: "Orts-namenbuch der Steiermark im Mittelalter", Dunaj 1893, ena pa je iz leta 1269. V slednji Gebhard "de Lilyenberch" pečati v listini, ki ureja odnose med gornje-grajskim samostanom in Ulczmanom iz Gorč. Toda omenjenega Gebharda najdemo tudi v listini iz 2.2.1270, v kateri je freisinški škof Konrad prenesel na kralja Otakarja vsa posestva, ki so po smrti koroškega vojvode Ulrika postala prazna. V tej listini se kot priča navaja "...de Carniola Gebhardus de Lilienberch",²⁵ iz česar izhaja, da je Gebhard Lilienberški kranjski plemič ter da se je potrebno prikloniti Pirchegejevemu mnenju, da je Gebhard in pred njim že Witego Lilienberški izhajal iz gradu na Limbarski gori pri Moravčah.²⁶ Ravno tako pa je povsem verjetna domneva, da je na Lilienberg nad Pesjem možno umestiti Nikolaja Lilienberškega, ki se navaja med štajerskimi plemiči v listini krškega škofa leta 1264.²⁷ Postavlja se seveda vprašanje, kolikšna je stopnja povezanosti obeh Lilienbergov ter ali je možna domneva, da je potrebno iskati na obeh gradovih predstavnike iste rodbine.

Tudi sicer o izginulem Lilienbergu nad Pesjem vemo kaj malo. Ne nazadnje ni povsem gotova niti njegova lokacija na vrhu Gradišča, čeprav se zdi najverjetnejša. O velikem pomenu tega markantnega hriba na južnem robu dolinskega dna pričajo tudi imena treh vasi, ki so nastale pod njim: Podkraj se v virih pojavi kot "Vnder dem Ek", "Vnderm Egk", ter v katzensteinskem urbarju (in ne v šoštanjskem kot je pomotoma navedeno v Topografiji II, str. 97) s slovenskim (!) imenom "Nider Krey". Zahrdo se imenuje v virih "Hinder dem Ekk". Očitno je, da se "Ek", ki se pojavi v obeh imenih, nanaša ravno na hrib Gradišče in na grad, ki je stal na njem, ter da so poimenovali oba zaselka kar po položaju, ki sta ga imela proti njemu ("Pod gradom" in "Za gradom"). Spomniti moremo še na en zaselek, ki leži ravno tako pod Gradiščem - Podgorje, ki s svojim imenom tudi kaže na svojo lego v odnosu do "gore" (bolje gradišča oz. gradu). Imena tako govorijo o velikem pomenu, ki ga je imel za svojo okolico grad, ležeč na eni najbolj dominantnih točk v dolini. Pripomnim naj še, da smo pri terenskem pregledu na Gradišču našli večjo količino keramike, večinoma srednjeveške, in nekaj kosov starejše prostoročno izdelane keramike, kar kaže, da je poselitev Gradišča verjetno mnogo starejša in da lahko na tej lokaciji domnevamo daljšo kontinuiteto bivanja.

10. Geslo **Podgorje**, ki smo ga bežno omenili v zgornjem odstavku, pred nas postavlja še dodatna vprašanja. Pod tem geslom najdemo med 26. 6. 1275 in 11. 3. 1347 omenjene Chv'nza, Friderica in Hermana Podgorske, kar lahko kaže na obstoj dvora militov v tem času v Podgorju. Terenski pregled zaenkrat ni potr dil, pa seveda tudi ne ovrgel te možnosti. Zato je smiselno pogledati, kolikšna je možnost te milite tudi v resnici povezovati s Šaleško dolino. Listina iz leta 1275 govori o spravi v zvezi s sporom zaradi posesti, ki so jo sklenili Ana, Oton in Friderik Kunšperški s krškim škofom Dietrikom.²⁸ Listina sama po sebi nima nobene

²⁵ MDC V št. 14, str. 9.

²⁶ Pirchegger 1962, str. 211.

²⁷ MDC II, št. 628 in 661.

²⁸ Jože Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora I/1975-XIX/1994. Drugi del, št. 32. Dalje kot: GZM

povezave s Šaleško dolino, tako da bi "Chv"nzo de Podgo"r", ki nastopa kot priča v listini, lahko bil iz katerega koli drugega Podgorja. Toda v listini najdemo štiri mesta pred Chunzom kot pričo navedenega tudi Gvndachera de Schelach. Njegova provinienca pa ni vprašljiva, čeprav moram zapisati, da na gradu Šalek v tem času zastopaj iščemo kakšnega Gundakerja. V tem času je iz gradu Šalek poznan le Sigfrid Šaleški, zato pa nastopata dva (eden?) Gundakerja, Velenjski in Turnski. Skoraj gotovo je, da moramo postaviti enačaj med slednja in našega, "Šaleškega" oz. bolje "Škalskega" Gundakerja. Kakor koli, verjetnost, da je Chv"nza možno locirati v Šaleško dolino, se s tem poveča. Ta dilema pa povsem odpade pri Frideriku, ki ga najdemo kot pričo 17.1.1288 v listini, s katero so Gundaker in Hartnid Turnska ter Gundakerjeva žena Katarina predali gornjegrajskemu samostanu odvetništvo nad cerkvijo sv. Jurija v Škalah.²⁹ Enako je s Hermanom Podgorskim, ki nastopa prvič v listini, nastali na velenjskem gradu 2.10.1312, in govori o ženitni pogodbi med Friderikom Kunšperškim in njegovim zetom Gotfridom Mariborskim.³⁰ Če zaključim ta del, lahko zapišem, da je nedvomno, da je v 13. in vsaj še v prvi polovici 14. stoletja stal na področju Podgorja manjši dvor. Ohranjena imena prebivalcev tega dvora jih omogočijo postaviti v neposredna povezavo s posestmi Ptujskih oz. njihovih sorodnikov Kunšperških v Šaleški dolini (ime Friderik je značilno za Ptujске in v tem času tudi za njihove sorodnike Kunšperške) ter še bolj v povezavo z gradom Turn. Videli smo že, da je prvi znani Podgorski nastopal skupaj z Gundakerjem "Šaleškim" (bolje "Škalskim"), ki ga lociramo na Turn ali/in v Velenje, ime Herman pa se pojavi tudi v rodbini Turnskih z nastopom Hermana I. (1286-1318). Slednji je bil kunšperški gradiščan na Turnu pri Kunšperku ter bližnji bratranec tistih Turnskih, ki so živeli na Turnu v Šaleški dolini.³¹ Opozorim naj še na ledinsko ime, ki ga najdemo pod Gradiščem in ki tudi govori o možnem obstoju (strelnega?) dvorca. To je ime zaselka Straže. Slednje je ime v V delu Podgorja ter mogoče kaže, kje naj iščemo zgoraj obravnavani dvorec. Ime je namreč v celjski fevdni knjigi v letu 1436 zapisano kot "am Strelischs".³²

11. Pri geslu "**Koželj, hrib (581 m) pri Velenju**" najdemo naštetih osem omemb med 24.8.1311 in 24.4.1477, ter na koncu na prvi pogled povsem nerazumljivo opombo, "gl. Zavodnja". Vendar nam to opombo razloži preverjanje prve navedene omembe. 24.8.1311 so namreč grofa Friderik in Herman Vovbrška ter grofica Adelhaida podelili gornjegrajskemu samostanu v povračilo za prizadeto škodo več posesti iz svojega šoštanjkega urbarja. Na začetku je naštet: 10 mark posesti, od katerih ležijo 4 marke "an dem Zoboden und an dem Cosel...". Nato pa sledi naštevanje še drugih posesti v okolici Šoštanja.³³ Glede na to, da moremo Zoboden poistovetiti z današnjo vasio Zavodnje, je potem povsem jasno, da omenjeni "Cosel" ne more biti hrib Koželj, temveč da imamo opravka s predelom okoli današnje kmetije Koželjnik. Ta kmetija danes spada v okvir Zavodnje, vendar je toliko oddaljena od središča vasi, da je predstavljala v srednjem veku poseben urad. To nam dokazuje tudi katzensteinski urbar iz 1480, kjer se navaja posebej urad "Zu sand Peter", torej središče vasi Zavodnje, posebej pa kmetije, ki ležijo nekoliko oddaljene od središča vasi, in med njimi tudi "Michel Koshell wischnickh". Slednjo omembo vodi Blaznik pod posebnim, nelociranim geslom "Ko-

²⁹ MDC VI, št. 75, str. 52. Ignaz Orožen, Das Dekanat Schallthal, str. 11s.

³⁰ GZM III/20.

³¹ Dušan Kos, Med gradom in mestom, Ljubljana 1994, str. 101.

³² Celjska fevdna knjiga v Arhivu Slovenije, f. 83.

³³ Regesta v RHSt, št. 305, str. 85.

schell" ter opozarja na možno lociranje v Zavodnje. Glede na vrstni red zapisov tako v listini iz 1311. leta kot v katzensteinskem urbarju mislim, da moramo obe omembi združiti v novo, enotno geslo "Koželjnik, kmetija v Zavodnjah".

12. Geslo "**Sibučan, kmetija v k.o. Laze pri Velenju**" je potrebno izločiti, saj se omemba iz 24. 8. 1311 (glej zgoraj geslo Koželjnik) nanaša na vas Zavodnje nad Šoštanjem in ne na kmetijo Zibučan v Lazah. Ne nazadnje je tudi Blaznik vključil v geslo "Zavodnja, vas NW od Šošтана z župno cerkvijo sv. Petra" to isto omembo in jo pravilno lociral v Zavodnje.

13. V Topografiji najdemo geslo "**Eggenstein, gradič pri Šaleku**" (Topografija I, str. 182, 183) in geslo "**Gorica, gradič Eggenstein pri Šaleku pri Velenju**" (Topografija I, str. 220). Ker se obe gesli nanašata na isto stavbo, ju je seveda potrebno združiti in obravnavati kot eno.³⁴ To še toliko bolj, ker so v obeh geslih omembe, ki se podvajajo (glej npr. omembe iz 25. 5. 1334, 1426 itd.). V obeh geslih pa pogrešamo najstarejšo omembo gradu, in sicer v listini, ki je nastala 8. 3. 1282 v Laškem ter govori o tem, da sta Ortolf iz Kraiga in njegova žena Hiltruda prodala svojo posest "in Schaelachtal cum superiori turre Ekkenstein" grofu Ulriku Vovbrškemu in njegovi ženi Agnesi.³⁵ Hermann Wiessner, ki je uredil peti zvezek koroških virov, je omenjeno lokacijo napačno postavil v vas Savlje ter na grad Erkenštajn, za pravilno lociranje pa je poskrbel že Milko Kos v oceni tega zvezka.³⁶

14. V Topografiji najdemo gesli "**Hrastnik, kmetija v k.o. Lokavci pri Šoštanju**" (Topografija I, str. 289) in "**Podhrastnik, ime v k.o. Šenflorijan pri Šoštanju**" (Topografija II, str. 96), kjer najdemo našete omembe iz treh urbarjev, šoštanjskega, mozirskega in katzensteinskega. Prvi dve omembi je Blaznik uvrstil v geslo Hrastnik. V šoštanjskem urbarju se omenja Gregor Kraschnich v uradu "Am Werdo". Blaznik ga locira v Lokovico pri Šoštanju. Kmetija Brdnik ter druge našete kmetije iz urada v urbarju sicer govorijo bolj za lokacijo na Mali Vrh nad Šmartnim ob Paki, vendar se je možno z lokacijo v sosednjo Lokovico strinjati. Drugače pa je z omembo v mozirskem urbarju, kjer se navaja "Jure Podchrastam". Tega Jureta namreč najdemo navedenega tudi v katzensteinskem urbarju kot "Jurse Podkrastnickh", in je torej očitno, da je potrebno ti dve omembi združiti in ju locirati na današnjo kmetijo Pohrastnik pri Šoštanju.

15. Gesli "**Schumnig**" (Topografija II, str. 267) in "**Šumnik, ime v k.o. Ravne pri Šoštanju**" (Topografija II, str. 415) je prav tako potrebno, kot to v opombi predlaga že Blaznik, združiti in ju obravnavati kot eno.

16. Isto je potrebno narediti tudi z gesli "**Škodlar, ime v k.o. Ravne pri Šoštanju**" (Topografija II, str. 285) in "**Škodlar, kmetija v k.o. Ravne pri Forhteneku NO od Šoštanja**" (Topografija II, str. 402). Kot potrditev te trditve nam služita omembi iz leta 1436, ki se ponovita v obeh geslih.

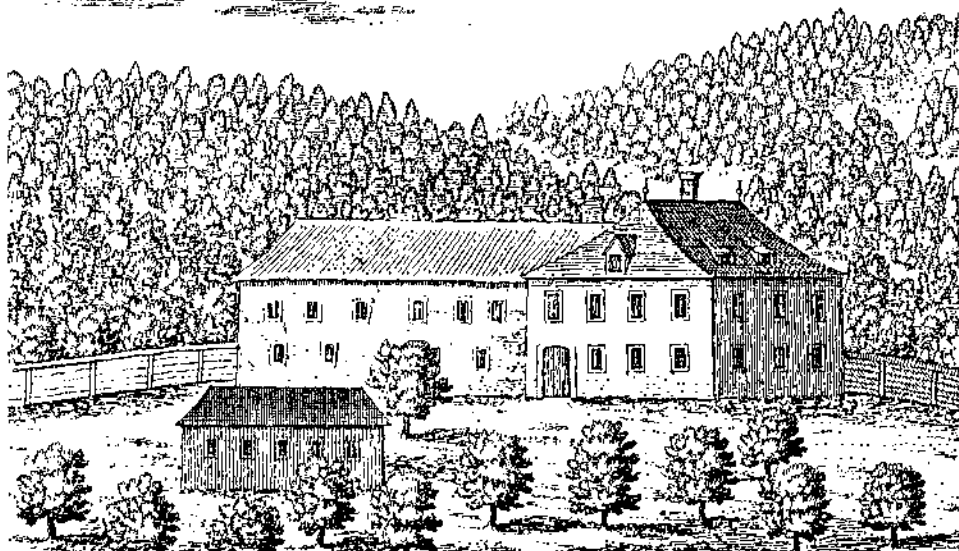
17. Geslo "**Yesser**" (Topografija II, str. 522) moramo združiti z geslom "**Jezernik, kmetija v k.o. Ravne pri Forhteneku N od Šoštanja**" (Topografija I, str. 315). V Ravnah je samo ena kmetija, ki nosi to zanimivo ime. Na tem mestu naj zapišem, da leži na meji naselij Arnače, Laze in Podkraj še danes druga kmetija z imenom Jezernik. Ime samo po sebi ni nič posebnega ali izjemnega. V oči pa nam pade dejstvo, da ni bilo na področju kmetije niti v njeni širši okolici nikoli nobenega jezera! Ista ugotovitev velja seveda tudi za kmetijo Jezernik v Ravnah

³⁴ Gurk, Ocena, str. 126.

³⁵ MDC V, st. 510, str. 325 z napačno lokacijo v dolino Save ter na grad Erkenštajn.

³⁶ Milko Kos, Ocena Monnmensta historica ducatus Carinthiae, Fünfter Band. Die Karntner Geschichtsquellen 1269-1286.... Zgodovinski časopis XII-XIII, Ljubljana 1958-59, str. 343.

GILGENPERG

Graščina Lilienberg, naslednica srednjeveškega Limberskega gradu; v: Georg M. Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, Graz 1681.

pri Šoštanju oziroma natančneje v zaselku Pristava. Toda v neposredni bližini kmetije Jezernik v Ravnah najdemo kmetijo z imenom Devišnik (Dervišnik), ki je omenjena že v forhteneškem urbarju iz konca 15. stoletja kot "Tybeiner" oz. "Tyweiner". Že J. Peisker je iskal v tem imenu koren "deva", ki v sanskrtu pomeni "bog".³⁷ V citiranem delu je J. Peisker ta imena povezoval s starimi slovan-skimi kultnimi središči, posvečenimi Svetovidu ali Svarogu. Za naše razmišljanje je stvar še dodatno zanimiva zaradi tega, ker so letalski posnetki Šentilja pokazali, da je ravno v neposredni bližini kmetije Jezernik v tleh jasno vidna nedefinirana, najbrže nenaravna struktura. Terenski pregled je pokazal, da se na tem mestu sporadično pojavlja časovno težko opredeljiva keramika. Če poskusim sumirati: v Šaleški dolini imamo torej dve kmetiji z imenom Jezernik,³⁸ ne da bi to ime mogli kakor koli povezati s konkretnim jezerom. Ravno tako ne moremo kmetij kakor koli družinsko povezovati. Ob obeh kmetijah pa lahko s precejšnjo mero verjetnosti domnevamo arheološko najdišče. Kaže, da bi lahko "cum grano salis" toponim Jezernik šteli med tiste zanimive in povedne toponime, kot so groblje, tajna, gradišče ipd.

18. Združiti je potrebno tudi nelocirano geslo "**Plihel**" (Topografija II, str. 84) in geslo "**Pohovšek, ime v k.o. Laze v šoštanjskem območju**" (Topografija II, str. 111). Prva omemba iz gesla "Plihel" in druga omemba v geslu "Pohovšek" sta namreč isti!

³⁷ J. Peisker, *Tvarog, Jungfernsprung und Verwandtes*, *Blätter für heimatkunde* IV, 1926, št. 7-8. Primerjaj tudi: Tone Ravnikar, *Prispevek k šaleškim mitološkim zgodbam*, Šaleški razgledi 12, Velenje 1996, str. 390 ss.

³⁸ Dr. Milan Ževart me je prijazno opozoril, da obstaja v Šaleški dolini še tretja kmetija z istim imenom, in sicer na področju Podkrajja pod Gradiščem, ki sem ga sicer obravnaval že zgoraj. V kolikor bi se teorija o toponimu Jezernik izkazala za pravilno, bi to dejstvo še dodatno utrdjevalo že povedano o Gradišču ter o naseljih okoli njega.

19. Gesli "**Gradič (Schwarzenstein), grad v Lazah pri Velenju**" (Topografija I, str. 244) in "**Schwarzenstain, grad SO Velenja v Lazah pri Arnačah**" (Topografija II, str. 267) se seveda nanašata na isti grad ter ju moramo obravnavati kot eno.

20. Nekoliko drugače je z gesloma "**Rabenstein, grad pri Schwarzensteinu pri Lazah v območju Velenja**" (Topografija II, str. 190) in "**Vranja peč, ime pri Ložnici Šentilju pri Velenju**" (Topografija II, str. 486). Pod geslom "Vranja peč" navaja Blaznik le omembo iz šoštanjkega urbarja, ki jo navaja tudi pod geslom "Rabenstein", tako da teh dveh omemb seveda ne moremo ločiti. Toda: v Ložnici poznamo Vranjo peč, predel, na katerega se nedvomno nanaša omemba v šoštanskem urbarju in na katerega se nanašajo tudi omembe iz let 1402 in 1453, ki jih navaja Blaznik in ki govorijo o vrhu (gupf), imenovanem "Robristain" oz. "Rabnstrain". Skoraj gotovo je, da na tem področju ni stal grad z imenom Rabenstein, temveč, da je potrebno ta grad iskati, kot to predlaga tudi Stopar,³⁹ nad dolino Gračnice nad naseljem Dol pri Jurkloštru. Temu primerno je potrebno razbiti geslo na omembe, ki se nanašajo na grad, in omembe, ki se nanašajo na lokacijo v Ložnici.⁴⁰ Ne morem pa si kaj, da ne bi vendarle opozoril na listino, ki jo Blaznik navaja pod posebnim, nelociranim geslom "**Gradt**" (Topografija I, str. 247). Kot insert (datiran z 1402) v listini iz 30.05.1492 se navaja meja, ki teče od potoka Ložnica proti "Kolienzendorff genant Lacka ... von dem Kolienzendorff nach dem Gradt hinz auf dem gupf genant Robristan". Gre torej za listino, navedeno že zgoraj pod geslom Rabenstein. Ložnica je potok, ki teče skozi vas Ložnico pod Vranjo pečjo in se pri Polzeli izliva v Savinjo, "Kolienzendorff genant Lacka" je verjetno današnja vas Ložnica, "gupf genant Robristain" pa je hrib, imenovan Vranja peč, nad Ložnico. Kaj pa je potem Gradt?

21. V nelociranem geslu "**Geyer**" (Topografija I, str. 209) navaja Blaznik dve omembi. Prva je iz leta 1288 in govori o "Geyr ultra Traham", druga pa je iz delilne listine med Friderikom Celjskim in Herdegnom Ptujskim, ko sta poravnala spor v zvezi z lastništvom gradu in posesti Katzenstein 30. 5. 1351. V tem sporu so krajšo potegnili Ptujski, ki so dobili "le" "Geyer turn vnd zwaintzig hueben..."⁴¹ Prva omemba se nedvomno nanaša na stolp(?) nad Dravo, medtem ko druga nedvomno govori o posesti v okolici Katzensteina. Prav mogoče je, da je bil ta tako imenovani "Geyer turn" ime, ki je označevalo del samega katzensteinskega gradu. Morda izpostavljen stolp, bergfrid ali kaj podobnega. Ime "Jastrebji stolp" kaže tako na položaj kot na višino (razgled) stolpa. Zanimivo je opozoriti, da smo ob arheološkem sondiranju na področju Katzensteina leta 1995 odkrili temelje rahlo ovalnega obrambnega stolpa - bergfrida, ki je imel temelje široke kar 405 cm. To kaže na veliko višino samega stolpa. Morda pa tudi ni brez soli razmišljanje, da bi bilo možno "Geyer turn" locirati na področje Skornega, kjer najdemo kmetijo Turnšek,⁴² čeprav je enačenje "Frauenburga" z "Geyer turnom", kot ga izpelje Jakič v citiranem delu, vendarle vprašljivo.⁴³

³⁹ Ivann Stopar, Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, 3. knjiga, Spodnja Savinjska dolina, Ljubljana 1992, str. 119.

⁴⁰ Leta 1453 se "gupf gen Rabnstrain" omenja v ustanovni listini samostana Novi Klošter pri Polzeli in se gotovo nanaša na področje Ložnice in ne na področje nad Jurkloštrom, kljub drugačni Stoparjevi domnevi v navedenem delu.

⁴¹ Jože Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora IV/54.

⁴² Ivan Jakič, Vsi slovenski gradovi, DZS Ljubljana 1997, str. 104.

⁴³ O možnem drugačnem razmisleku o lociranju "Geyer turma" glej v: Tone Ravnikar, Ževneško-ptujski odnosi v Šaleški dolini, prispevek na simpoziju "Celjski grofje - stara tema, nova spoznanja", Celje 1998.

22. Gesli "**Raschstockh ipd.**" (Topografija II, str. 204) in "**Rastockh**" (ibidem) se seveda nanašata na isto področje, Šentvid nad Zavodnjem, saj sta omembi, navedeni v obeh geslih, identični. Staro ime za Šentvid – Rastok, navaja še Ignaz Orožen leta 1884, ki imenuje cerkev Sv. Vida še kot "St. Veit in Rastok oder auf Slemen".⁴¹ Na isto lokacijo pa se v Topografiji nanaša še eno geslo. V drugi knjigi na strani 380 najdemo geslo "**Sv. Vid, vas NW od Topolšice**", kjer je navedena navedba planšarja "Jure ob Sannd Veit" iz urbarja Mozirje, nastalega okoli leta 1500. To je zelo zanimiva navedba, saj bi pomenila, da je bila cerkev, ki je bila med 2. sv. vojno sicer porušena, za skoraj sto let starejša, kot se je to do sedaj domnevalo.⁴² Vendar moramo pri lokalizaciji ostati skeptični, saj je nena- vadno, da bi cerkev konec 15. stoletja že stala, v šoštanjskem urbarju, kjer je na- veden poseben urad Rastok z nanizanimi kmetijami, ki so spadale v ta urad, pa ne bi bila omenjena! Ob starim imenu Rastok za predel, ki ga danes poznamo kot Sleme, nas lahko ponovno prevzame občudovanje do "starih" in njihovega poznavanja geografije, saj je to področje resnično meja med vodami, ki tečejo v Dravo, in vodami, ki tečejo v Savinjo in naprej v Savo. Ime nas navduši tako s svojo poetičnostjo kot s svojo natančno vpetostjo v naravno danost, tako da je velika škoda, da je danes povsem pozabljeno.

23. Nelocirana navedba "**Vettersperg**" (Topografija II, str. 458) ter geslo "**Vertič, ime v k.o. Sv. Vid v območju Šoštanja**" (Topografija II, str. 457) se nanašata na isto lokacijo. Tudi obe navedbi sta identični.

24. Skoraj brez dvoma moramo združiti gesli "**Kossirtowem ipd.**" (Topo- grafija I, str. 363) in "**Kussotowem**" (Topografija I, str. 393). Danes v Ravnah, kamor je z manjšim vprašajem geslo locirano, ne najdemo več podobnega doma- čega imena, tako da mora geslo zaenkrat ostati brez natančnejšega lokaliziranja.

25. Geslo "**Parchancz**" (Topografija II, str. 46) ostaja pri Blazniku brez natančnejše lokalizacije. Glede na zapis v listini iz leta 1478⁴³ lahko to ime z go- tovestjo lociramo v Šaleško dolino, vrstni red naštevanja krajev v omenjeni listini pa ga z enako mero gotovosti postavlja v bližino Šoštanja.

26. Pri geslu "**Dražnik, dve kmetiji v k.o. Topolšica**" (Topografija I, str. 173) je prišlo do napake pri citiranju. Pri navedbi iz 1462-1463 je pravilno "Starzer 198", in ne "Starzer 226".

27. Nelocirano geslo "**Seel ipd.**" (Topografija II, str. 270) je potrebno zbri- sati, saj najdemo na drugem mestu "Selo, zaselek v Paki pri Velenju" (Topografija II, str. 276) isto navedbo pravilno locirano.

28. Že Curk je v zgoraj omenjeni oceni opozoril, da je potrebno geslo "**Purgstall, gradišče z ostanki gradu Šamberg v Zavodnji pri Šoštanju**" (Topografija II, str. 186) povezati z geslom "**Šamberg, gradič v Zavodnji pri Šoštanju**" (Topografija II, str. 386). K temu geslu pa moramo dodati še omembe v geslu "**Schönburg, propadel grad NW od Celja pri Sv. Petru**" (Topografija II, str. 266).

29. Geslo "**Weyssenpach, potok v Šaleški dolini v območju Šentan- dreža pri Velenju**" se nedvomno nanaša na potok Bela voda, ki teče iz Belih Vod proti Šentflorijanskemu grabnu in skupaj s Hudim potokom tvori potok Šentflorijansčica. Blaznik ga nepravilno označi kot potok v Šentandražu pri Velen-

⁴¹ Orožen 1884, str. 489.

⁴² IDEM, str. 490.

⁴³ Albert Starzer, Die landesfürstlichen Lehen in Steiermark von 1421 - 1546, Graz 1902, str. 259.

ju. Pri tem se opira na opis v Schmutzovem Leksikonu,⁴⁷ kjer piše, da "Weissenbach v šoštanjskem okraju v občini Šentandraž goni deset hišnih mlinov". Toda v tem primeru občina Šentandraž ni Šentandraž pri Velenju (oz. pri Polzeli, kot se danes običajno imenuje), temveč Bele Vode, kjer prav tako stoji župna cerkev sv. Andreja.

Verjetno bi našli še kakšno dopolnitev in popravek, vendar mislim, da že pričujoči popravki pomenijo pomemben prispevek k boljšemu poznavanju historične slike Šaleške doline. V nadaljnjem razmišljanju ho pozorni bralec našel še nekaj tovrstnih popravkov.

Kot sem zapisal že v uvodu, je namen tega prispevka pogledati tudi, kaj nam pripovedujejo sama imena, ki se v srednjem veku pojavijo v virih. Nadaljnje razmišljanje ni in ne more biti razmišljanje jezikoslovca, saj za kaj takega nisem usposobljen. Nimam pa tudi prav nobenega veselja utrujati bralca z laičnim, t.i. "klang" etimologiziranjem. Mislim pa, da lahko tudi nekoliko drugačen, imenujmo ga zgodovinarjev pogled na materijo dá zanimive in uporabne rezultate.

1. **Družmirje.** Kraj se prvič pojavi v virih z imenom Tresimir leta 1309, leta 1311 pa še z imenom Stresimir.⁴⁸ Že leta 1318 se prvič pojavi tudi njegovo nemško ime "Smerstorf",⁴⁹ ki nato povsem prevlada. Najstarejši dve, srečno ohranjeni obliki, odkrivata slovanski izvor imena ter s tem omogočita tudi lociranje kolonizacijskega središča Z dela Šaleške doline v Družmirje. To našo trditev potrjuje poleg imena tudi lega farne cerkve sv. Mihaela, ki je ležala, čeprav je kasneje ves čas veljala za šoštanjko farno cerkev, v Družmirju, in ne v Šoštanju. Vas Družmirje je bila postavljena na nekoliko dvignjeni terasi, ki je bila varna pred poplavami Pake. Enaka je tudi lega dveh drugih najstarejših vasi v Šaleški dolini, Stare vasi in Škal. Tudi sama razdelitev naselij (Družmirje in Stara vas) na široke gručaste delce kaže na prilagoditev na večje kose suhega sveta.⁵⁰ Zanimivo je tudi dejstvo, da so Družmirčani ohranili do zadnjega zelo natančno razdelitev zemlje, kjer so vsi kmetje imeli nekaj "fajnih" njiv in nekaj "slabih" njiv; vsaka kmetija je imela vinograde v sosednji Lokovici ter nekaj gozdov ali v Ležnu ali na Goricah.⁵¹ Ta pravilna delitev kaže na zelo staro, še srednjeveško delitev zemlje, do katere je moralo priti ob sami kolonizaciji prostora! Šele po izgradnji gradu Šoštanj v drugi polovici 12. stoletja ter nato nastanku trškega naselja v zavetju pod gradom se je središče zahodnega dela Šaleške doline prestavilo nekoliko proti zahodu v Šoštanj. Terenski pregled v Družmirju je prav tako pokazal, da je moč najti na področju, ki nosi sila pomenljivo ime "Falkov kloster", veliko količino srednjeveške in tudi pedsrednjeveške keramike. Kot kaže bo možno tudi z arheološko metodo dokazati, da je bilo ravno področje Družmirja tisti najstarejši kolonizacijski predel zahodnega dela doline. Pri proučevanju Družmirja otežuje nalogo dejstvo, da je ta vas plačala davek izkopavanju premoaga ter da je danes na njenem mestu veliko jezero.

2. **Bevče.** Vas vzhodno od Velenja najdemo v zgodovinskih virih omenjeno relativno zgodaj. Leta 1296 se namreč omenjajo med posestmi, ki so jih Turnski prodali vovbrškim grofom, tudi vinogradi in med njimi eden, ki leži "dacz

⁴⁷ Carl Schumtz, Historisch Topographisches Lexicon von Steiermark IV. del, Graz 1822, str. 325.

⁴⁸ RHSt, št. 63, str. 18 in št. 305, str. 85.

⁴⁹ RHSt, št. 961, str. 255.

⁵⁰ Damijan Kljajič, Geografski oris Šaleške doline in Škal, v: Škale Šaleški razgledi 3, Titovo Velenje 1989, str. 9.

⁵¹ Za informacijo se zahvaljujem Družmirčanu Ivanu Apatu.

Velths".⁵² V 15. stoletju se v Bevčah omenja tudi grad, "burck" oz. "vestmhaws"⁵³ Danes je težko, če ne nemogoče, povsem natančno locirati omenjeni grad. Domnevati smemo, da je bila njegova naloga upravljati za krško škofijo njen urad v Bevčah. O velikosti tega urada ter o njegovem obsegu smo žal le skromno poučeni. Ohranil se namreč ni noben srednjeveški urbar tega dela posesti krške škofije. V roke lahko vzamemo le gorskopravno knjigo iz leta 1502,⁵⁴ kjer je v uradu Bevče naštetih kar 66 (!) podložnikov. Urad je takrat obsegal celotno področje današnje krajevnne skupnosti Vinska Gora ter Bevče in Laze. Zanimivo je, da je urad imel ime po Bevčah in ne po gradu Ekenštajn, ki je bil glavni krški grad na tem področju, ter tudi ne po vikariatni cerkvi sv. Janeza Krstnika v Vinski gori. Domnevati smemo, da je ime urada vezano ravno na zgoraj omenjeni izginuli grad.⁵⁵

3. **Dobrova.** V neposredni bližini Bevč leži zaselek Lipje, med Lipjem in Bevčami pa je predel, ki se imenuje Dobrova. Tu najdemo še danes dvor z istim imenom. Le-ta se sicer prvič omenja šele v 17. stoletju in tudi umetnostno-zgodovinska stroka datira njegov nastanek v ta čas,⁵⁶ vendar ni nemogoče domnevati, da je današnji dvor nastal v 17. stoletju na prostoru, kjer je stal starejši, še srednjeveški grad (verjetno boljše dvor). Ta dvor pa bi lahko bil zgoraj omenjeni "burck Welcz", torej bevški grad⁵⁷. Sama lokacija Dobrova se sicer omenja že leta 1224, ko se med posestmi v "Harde" omenjajo tudi vinogradi.⁵⁸ V geslu "**Dobrova, zaselek v Črnovi SO od Velenja**" (Topografija I, str. 148) se je Blazniku prikradla tudi napaka. Druga našeta omemba (iz leta 1379) "an dem Nidern Hard vnder Sewnnek" seveda ni obravnavana lokacija, temveč gre za lokacijo v okolici Žovneka, verjetno "Spodnje Dobrovlje", danes poznano z imenom "Podvrh".

4. **Brode.** Zaselek Brode je del vasi Gabrke. Zaselek leži na mestu, kjer Velunja zapuša ozko sotesko ter prehaja v dolino. Najstarejša omemba je že iz leta 1350⁵⁹, kar kaže na precejšnjo starost zaselka. Samo ime pa jasno kaže, da je na tem mestu neka (verjetno trgovska) pot prečkala potok Velunjo ter da je bil to tako pomemben prehod, da je dal predelu ime. Vprašanje je seveda, od kod in kam je vodila ta pot. Skoraj ni dvoma, da je to pot, ki je povezovala Šaleško dolino s Koroško (Mislinjsko dolino). Jože Curk⁶⁰ navaja opis več poti preko Šaleške doline. Če sledimo njegovemu opisu, lahko povzamemo, da je stara antična pot, ki je povezovala Podjuno s Celjem (cesta Virunum - Colatio - Uppelae - Celeia),

⁵² MDC VI, št. 348, str. 238.

⁵³ Glej: Topografija I, str. 42.

⁵⁴ Hermann Wiessner, Gurker Urbare (Bistum und Kapitel) in Auswahl aus der Zeit von 1285 bis 1502 Österreichische Urbare, III. Abteilung: Urbare geistlicher Grundherrschaften, 3. Band: Die mittelalterlichen Stiftsurbare Karntens, I. Teil, Dunaj 1951, str. 337 - 339.

⁵⁵ Pripomniti naj, da smo na raziskovalnem taboru Vinska Gora 1998 naleteli na informacijo, da je pri zidanju nove hiše v zgornjem Lipju, na sami meji med Lipjem in Bevčami, prišel na plan kamniti zid s še vidnimi vrati ter večja količina keramike. Keramika je izredne kvalitete, saj najdemo med drugim koške hogate okrašene renesančne posode, katerih ne moremo pripisati "navadnemu" kmetu. Ali gre v tem primeru tudi res za lokacijo gradu Bevče, se še ni dalo ugotoviti, saj je lastnik zid zasul, v vpogled pa smo zaenkrat lahko dobili samo del najdene keramike. V vsakem primeru pa bo potrebno omenjeno lokacijo še natančno raziskati.

⁵⁶ Ivan Stopar, Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem, Ljubljana 1982, str. 87.

⁵⁷ Primerja tudi opombo 55.

⁵⁸ UB III, št. 32, str. 37.

⁵⁹ Glej: Blaznik, Topografija I, str. 81.

⁶⁰ Jože Curk, Prometne razmere med 11. in 18. stoletjem na nekdanjem Koroškem ozemlju, ČZN 1994/1, str. 13 ss.

dobila v srednjem veku čez Graško Goro več podsmeri. Prva in za nas v tem primeru najpomembnejša, je vodila mimo Vodriža in Forhteneka skozi Gabrke v Šoštanj. Nedvomno je to pot, ki je v Gabrkah prečkala Velunjo ter dala predelu ime Brode. Curk navaja še različico te poti, ki je peljala mimo Šmiklavža čez Graško Goro skozi Plešivec v Preloge, ter drugo različico mimo Hartenštajna čez Graško Goro, skozi Cirkovce in Škale v Staro Velenje. Sklepati smemo, da je bil pomen poti po Velunjskem grabnu med vsemi naštetimi različicami največji. Oba zgoraj naštetata gradova, Vodriž in Forhtenek, se morata za svoj obstoj zahvaliti v veliki meri ravno poti, ki je vodila mimo njiju. Mitnina je bila pač pomemben vir za preživljanje vsakega gradu. Ravno tako se je prav zaradi pomembnosti te poti razvil ob njej že (verjetno) na začetku 14. stoletja trg Šoštanj. In ne nazadnje - to je edina različica poti po Šaleški dolini, ki je povzročila poimenovanje nekega zaselka.

5. **Gorenje.** Kraj ob spodnjem toku reke Pake najdemo prvič omenjenega 24. 4. 1357 kot "Gorenach".⁶¹ Ime pomeni seveda "gornji kraj" ter predpostavlja tudi nek spodnji kraj. Ta je moral biti starejši, saj je Gorenje dobilo svoje ime v odnosu do že obstoječega kraja/zaselka. V tem primeru je "gornji kraj" gotovo gornji v odnosu do toka reke, tako da ni težko poiskati starejšega spodnjega kraja. To je skoraj gotovo Šmartno ob Paki. Druga možnost za hipotetični starejši zaselek je tudi Rečica ob Paki. Zanimiva je misel, ki jo je razvil Janez Höfler,⁶² da so bile cerkve Janeza Krstnika običajno postavljene kot krstne kapele ter da so jih, ko se je farni okoliš razširil, zelo radi postavljali na meje farnega ozemlja. Med takšne krstne kapele šteje v svojem delu tudi cerkev sv. Janeza Krstnika v Gorenju. V tem primeru bi cerkev nastala kot krstna kapela braslovške farne cerkve. Glede na zelo zgodnji nastanek cerkve sv. Martina ob Paki (prvič omenjena že 1262), ki je dobila že v 13. stoletju tudi status vikariatne cerkve, bi morda celo lahko domnevali, da je nastanek krstne kapele v Gorenju v zvezi z nastankom vikariata v Šmartnem ter da izhaja od tu tudi nastanek imena - Gorenje, "gornji kraj" oz. "gornja cerkev" v odnosu do "spodnjega kraja" oz. "spodnje (beri starejše) cerkve".

6. **Kavče.** Zaselek J od Velenja. Kavče se prvič omenjajo že 4. 12. 1370.⁶³ V Etimološkem slovarju⁶⁴ najdemo dve možni razlagi izvora tega imena. Po prvi inačici ime izhaja iz imena "kavčina", kar je ime za vrsto modrega/črnega grozdja. Ta izraz je domač na JV Štajerske ter je povsem možno, da so ga poznali in uporabili za poimenovanje vinorodnega področja, kar so Kavče (bile). Po drugi inačici pa lahko iščemo izvor besede v "kaveč", kar je izraz za nagobčnik za vole. Ker gre v tem primeru za izposojenko iz italijanščine, je tak izvor besede v naših krajih kaj malo verjeten. Vsekakor se mi zdi, da je izpeljava imena Kavče iz imena za vrsto grozdja zelo verjetna. V potrditev te misli lahko služi tudi zapis v forhteneškem urbarju iz okoli 1480, v katerem se omenja "Enzy zu Kauschenach",⁶⁵ se pravi, da je ime zapisano enako kot ime vinske trte.

7. **Konovo.** Zaselek SZ od Šaleka. Ime srečamo prvič v celjski fevdni knjigi leta 1436 kot "Kanawicz" oz. "Konobicz".⁶⁶ Ime so zapisali še kot Konowicz, Ganawicz in Ganabitz. V oči nam pade dejstvo, da se je ime Konovo zapisovalo

⁶¹ Topografija 1, str. 219.

⁶² Janez Höfler, O prvih cerkvah in prazupnijah na Slovenskem, Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 1986

⁶³ Topografija 1, str. 335.

⁶⁴ France Bezlaj, Etimološki slovar slovenskega jezika, Druga knjiga K-O, Ljubljana 1982, str.

⁶⁵ Urbar Forhtenek c. 1480, LA f. 9, št. 16.

⁶⁶ Za omembe glej: Topografija 1, str. 358.

povsem identično z imenom kraja (Slovenske) Konjice! To pomeni, da lahko predvidevamo kot osnovo, iz katere izhaja ime zaselka, izraz "konj" (?). Imena, izpeljana iz te osnove, so v slovenščini pogosta.⁶⁷ Ali je možno, da je to kraj, kjer je imel grad (Šalek?) prvotno svoj konjski hlev in je ime nato prešlo na celoten predel?

8. Libija (Ljubija). Ime potoka, ki izvira pod Sv. Križem nad Belimi Vodami ter se pri Mozirju izliva v Savinjo. Imena Bezljaj⁶⁸ ne opredeljuje natančno, temveč zgolj nakazuje na možnost povezave imena Ljubija (Libija), Ljubno(?), Ljubljana in Ljubljana, ki se mu zdi verjetna, ne pa povsem dokazljiva. Ravno tako se ne opredeljuje natančneje o izvoru imena, temveč navaja nemške in slovenske razlage imena ter zaključuje, da je osnova imena morda predslovanska in predgermanska. Ta možnost je za preučevalca lokalne zgodovine vendarle vredna premisleka ter predvsem natančnega terenskega pregleda. Ob naštevanju imen, ki imajo domnevno isti koren, ne smemo pozabiti na hrib Lubela (tudi Ljubela) nad Škalami. Na južni strani Ljubele v Škalah leži predel, ki se imenuje Groblje in na katerem je nedvomno izpričana antična poselitev.⁶⁹ Ta povezava antičnega nahajališča z imenom Ljubela bi morda lahko potrjevala domnevo o predslovanskem in predgermanskem izvoru tovrstnih imen.

9. Velunja peč. Naravni spomenik Velunja peč leži v podnožju Paškega Kozjaka. O pomenu točke v topografiji tega predela priča že zgodnja prva omemba, saj se kot "Wolinapetsch" omenja že leta 1403/4.⁷⁰ Blaznik omemh iz krške fevdne knjige ni uspel natančno locirati, temveč jih je postavil zgolj na področje med Šalekom in Hudo luknjo. V bližini tega naravnega mostu je tudi kmetija z imenom Velinšek. Domnevati smemo, da je ime kmetije in mostu nastalo skupaj. Sam naravni most je že zgodaj buril domišljijo prebivalcev, tako da se je spletla okoli mostu ter vode, ki teče pod njim, bajka, da je izvir vode zdravilen in da se v njem kopajo vile. Ljudska etimologija tudi izvaja ime peči iz te bajke in iz bajeslovnih vil, ki naj bi se tu kopale. Pri tem imenu se moramo spomniti še na drugi dve imeni v Šaleški dolini, ki bi morda lahko imeli podoben izvor: kraj Velenje in potok ter soteska Velunje. O teh imenih bom več razpravljal ob geslu Velenje.

10. Paški Kozjak. Paški Kozjak je ena najmarkantnejših točk nad Šaleško dolino, ki je tako ali drugače vedno vznemirjala ljudsko domišljijo. Tako sama gora kot posamezni predeli na njej so (bili) predmet pripovedk in legend, za katere moremo trditi, da se v njih dostikrat skriva zelo star spomin na dogodke, povezane z goro. Preko Kozjaka so že "od nekdaj" letali "škopniki"⁷¹ ter strašili ljudi, po pobočjih Kozjaka so hodile vile ter ljudem prinašale dobro in zlo, še danes ljudje vedo za zakopane zlate žrdi pod turškimi lipami, za zakopano zlato tele na vrhu Paškega Kozjaka – Špiku; v vznožju gore sv. Marjeta še danes pobija lintverja, mitološko pošast, na staro, pogansko(?) poselitev pa nas opozarjajo imena Zlodej, Parož, Kačnik, Cerkev, Selišče in Peklenek (če jih naštejemo le nekaj), ki označujejo posamezne predele na Paškem Kozjaku. V srednjeveških

⁶⁷ Primerjaj: F. Bezljaj, Slovenska vodna imena I. del, Ljubljana 1956, str. 278. Dalje kot Bezljaj, Vodna I.

⁶⁸ Bezljaj, Vodna I., str. 348 - 352.

⁶⁹ Terenski pregledi tega predela so pokazali veliko koncentracijo antične in srednjeveške keramike, leta 1996 pa je ob sanacijskih delih na vgrezninskih pobočjih, ki jih je izvajal Premogovnik Velenje, prišel na plan temelj zidu ter ob njem antična (nagrobna?) plošča.

⁷⁰ Topografija II, str. 518.

⁷¹ Škopniki naj bi bile letéče ognjene metle, ki se pojavijo ob vetrovnem vremenu in "izginejo kot blisk". Informacijo sem pridobil v času trajanja raziskovalnega tabora na Paškem Kozjaku leta 1991.

virih se prvič pojavi kot "Pochsruk" leta 1296.⁷² Zanimivo je, da se razen v tej najstarejši omembi Kozjak pojavlja v virih le s slovenskim imenom Kosyak, Gosyak ipd. Tako nemška kot slovenska oblika imena pa jasno kažeta, da ime izhaja iz hesede koza ter da je to ime gora dobila ali zaradi svoje oblike ("kozji hrbet") ali pa (manj verjetno) zaradi tega, ker so na njej pasli koze. Vsekakor ime gore samo po sebi ni nič nenavadnega, je pa tako za zgodovinarja kot za arheologa na Kozjaku še veliko dela.⁷³

11. **Pesje.** Vas Pesje leži zahodno od Velenja. Danes je to del mesta Velenje, v srednjem veku pa seveda ni bilo tako. Na omembo vasi naletimo prvič leta 1277 in nato še 1279, ko je Gunther Hekenberški (Velenjski) podelil gornjegraj-skemu samostanu hubo, ležečo v "Huntsdorf", ter v zameno prejel dve hubi v Tešovi (pri Vranskem).⁷⁴ Leta 1309 izvemo, da so v Pesju imeli svojo posest tudi grofje vovbrški, in sicer kot lastniki gosposčine Šoštanj. 22.02. istega leta so namreč med drugim podelili dve hubi iz Pesja gornjegrajskemu samostanu.⁷⁵ Omembe si potem v 14. in 15. stoletju še sledijo. Za nas je zanimivo tudi vprašanje, od kod vasi Pesje ime. Nemška oblika imena nas potrjuje v gotovosti, da izvajamo koren imena iz "pasja" vas. Kot taka ima naša vas mnogo vzporednic v Sloveniji, še bolj pa na avstrijskem Koroškem. Koroški jezikoslovec Kranzmayer, ki je raziskoval toponime na Koroškem, je zapisal trditev, da so stanovalci teh "Hunds-dorfov" očitno morali rediti lovske pse za gosposčino in da ime teh vasi izhaja iz te primarne dejavnosti vaščanov.⁷⁶ Trditev je zelo težko dokazljiva, toda vsekakor privlačna. Glede na to, da so že od 13. stoletja dalje ležali v neposredni bližini Pesjega kar trije gradovi, Velenje, Lilienberg in Turn, je ta domneva zato morda nekoliko bolj verjetna.

12. **Graška gora.** Gora na meji med Mislinjsko in Šaleško dolino je dobila svoje ime po (Slovenj) Gradcu. Tudi to poimenovanje osrednje gore med dvema dolinama, čez katero so vodile osrednje trgovske poti med obema dolinama ter širše med Koroško in Štajersko, kaže na velik pomen Slovenj Gradca kot srednje-veškega mesta, trgovskega in obrtnega središča Mislinjske doline in ne nazadnje dolgo časa središča posebne slovenjgraške pokrajine. Skupaj z imenom "Graška gora" je smiselno obravnavati tudi ime:

13. **Plešivec.** Vas Plešivec, ki leži nekoliko južneje od zgoraj obravnavane Graške gore, se iz teme zgodovine izvije že 24.4.1296,⁷⁷ ko sta Gundaker Turnski in njegova žena Katarina prodala več posesti grofu Ulriku Vovbrškemu, med njimi tudi desetino na Plešivcu in ob Velunji. Cerkev sv. Nikolaja na Plešivcu pa se omenja že leta 1328.⁷⁸ Na Plešivcu sta imeli, kot to dokazujejo ohranjeni srednjeveški urbarji, svojo posest gosposčini Forhtenek in Ekenštajn, ravno tako pa tudi farna cerkev sv. Jurija v Škalah, verjetno pa tudi gosposčina Turn, za katero pa žal ni ohranjenega nobenega srednjeveškega urbarja. Samo ime nam govori, da so ob poimenovanju ljudje gledali goli hrib. To se pravi, da je bil predel Plešivca izkrčen že v 13. stoletju, ko se ime prvič pojavi. Ker pa ime skoraj gotovo ni nastalo šele v 13. stoletju, temveč smemo domnevati, da je starejše, je možno

⁷² Topografija I, str. 371.

⁷³ Primerjaj tudi: Andrej Pleterski, *Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih*, ZČ 1996/2, str. 168ss.

⁷⁴ Topografija II, str. 59. Glej tudi: Ignaz Orožen, *Das Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 58 in 61.

⁷⁵ RHSt, št. 63, str. 18.

⁷⁶ Eberhard Kranzmayer, *Ortsnamenbuch von Kärnten*, Klagenfurt 1956, 2. del str. 106.

⁷⁷ MDC VI, št. 348, str. 238.

⁷⁸ ŠALj, 1975c; listina datirana z 9.10.1328.

še nadaljnje sklepanje. Izkrčenost področja, na katero so naleteli slovanski priseljenci, ki so dali področju ime, je namreč prav lahko posledica antičnih poti, ki so vodile preko Graške gore⁷⁹ ter povezovale Mislinjsko in Šaleško dolino. Opozoriti je potrebno še na dve dejstvi, da je hrib Ljubela, o katerega imenu sem govoril zgoraj, del Plešivca ter da tam izvira tudi potok istega imena. Na Plešivcu sta bili najdeni tudi dve kamniti glajeni neolitski sekiri, ki govorita o zelo starem poselitvenem področju.

14. Ravne. Ime Ravne je zelo pogosto ime za naselje. V Blaznikovi Topografiji naštejemo samo za področje slovenske Štajerske 7 tako poimenovanih zaselkov. Če pa bi upoštevali še izpeljanke iz tega imena (Raven, Ravenšek, Ranica, Ravnjak, Ravnik, Ravno itd), bi jih bilo še mnogo več. Ime je, kot ugotavlja Bezljaj pogost toponim pri vseh Slovanih⁸⁰, ter ga izvaja iz adjektiva "ráven". Zanimivo pa je opaziti, da mnogo zaselkov s tem imenom leži v hribih in ne na ravnini, ter da je ime v tem primeru verjetno označevalo ravni del v sicer hriboviti pokrajini. Na področju Raven najdemo tudi nekaj zanimivih mikrotoponimov, ki se mi jih zdi vredno omeniti. O vprašanju dvojice De(r)višnik – Jezernik sem razpravljal že zgoraj. Na tem mestu pa naj opozorim na nekaj drugih imen. Že v začetku 14. stoletja najdemo v Ravnah statii grad Forhtenek. Grad je bil upravni sedež posesti, ki jo je imel šentpavelski samostan na tem področju. Sami forhteneški so bili sorodstveno tesno povezani s turnskimi. V letu 1441 se omenja "Jeronim Voilandner die zeit purgraff ze Furchtneck vnd pergmaister an der Obern Pack",⁸¹ se pravi, da je omenjeni Jeronim kot gradiščan upravljal Forhtenek za svojega gospoda, celjskega grofa. To ni nič posebnega, saj je bila funkcija gradiščana v tem času nekaj povsem običajnega, nas pa preseneti omemba še enega gradiščana na področju Raven. Leta 1444 se namreč v celjski fevdni knjigi omenja "Jorg Glaner vnser burkgraf zum Stanischnak". Blaznik pozna dve gesli: "Stanisch-nak", v katerem naletimo tudi na omenjenega Glanerja, ter Stanovšek, ki pa ju je potrebno združiti in obravnavati kot eno. Stanovšek je kmetija v Ravnah, kot to pravilno zapiše tudi Blaznik. Ali je torej možno, da imamo v 15. stoletju opraviti z nekim manjšim dvorcem na tem mestu? Dvorcem, ki je služil kot sedež manjšega gradiščana, ki je s tega mesta upravljal del posesti svojega gospoda? V Ravnah poznamo še eno ime, katerega izvor bi lahko povedal kaj več. To je kmetija Ostrožnik, ki jo kot "Ostrosen" najdemo zabeleženo v celjski fevdni knjigi leta 1436. Ostrog je namreč izraz, ki pomeni "s palisadami utrjen kraj" (castrum). Ali imamo tudi v tem primeru opravka z nekim dvorcem ali pa celo s spominom na starejše (slovansko?) gradišče?

15. Blagotinšek. Ime kmetije v Šentandražu. Kmetija se je imenovala tudi Koseznik. To ime kaže, da imamo na področju Šentandraža opraviti s staro koseško naselitvijo. S tem dobi tudi ime kmetije – Blagotinšek – drugačen prizvok. Označuje ime kmetije, kjer so imeli dovolj blaga: se pravi so bili relativno bogati ter so, seveda kot kosezi - plemeniti ljudje, izstopali iz siceršnjega kmečkega povprečja. Pri Blazniku najdemo tri gesla, v katerih lahko izbrskamo podatke, vezane na obravnavano kmetijo. To so "Blagotinšek", "Kasaznik" in "Koseze".⁸² Ker se omembe v teh treh geslih podvajajo, celo potrojijo (omemba iz 12. 9. 1263 se ponovi v vseh treh geslih), je očitno, da je potrebno vsa tri gesla obravnavati

⁷⁹ Glej zgoraj geslo Brode.

⁸⁰ France Bezljaj, Slovenska vodna imena II. Del, Ljubljana 1961, str. 143s. Dalje kot: Bezljaj, Vodna II.

⁸¹ Omembe so povzete po Topografija I, str. 190, Topografija II, str. 330.

⁸² Topografija I, str. 47, 330 in 362.

skupaj. Pri tem pa se pojavi kot dodaten problem še mešanje Blagotinškov-Koseznikov s Kasazami, vasjo v Savinjski dolini, ki z "našim" Blagotinškom nima kaj dosti opraviti. Na kratko lahko zapišemo, da moramo vse omembe, kjer se omenja poleg izraza "Koseze" ipd. tudi izraz "Blagotinšek" ipd., locirati v Šentandraž, medtem ko je ostale potrebno preveriti vsako posebej.

16. **Razbor.** Na meji med Mislinjsko in Šaleško dolino leži vas Razbor, ime pa najdemo tudi na področju gosposčine Katzenstein. Blaznik pozna na področju Katzensteina dve gesli: "**Razbor, ime pri Katzensteinu v Šentflorijanu pri Šoštanju**" (Topografija II, str. 211) in "**Razbornik, kmetija v k.o. Topolšica**" (Topografija II, str. 212). V prvem navaja listino iz 5.8.1388, ki govori o kmetiji "pey Chaczenstein am Raswar", v drugem pa več omemb iz 15. stoletja, ki govorijo o eni ali dveh kmetijah "zu Raswar", "am Raswar", "in der Raswar" in "vnderm Roswor". Obe gesli se nanašata na isto lokacijo in ju je zato potrebno združiti.

Tovrstna imena so po Bezlaju značilna za Štajersko in Dolenjsko⁸³ ter jih pri drugih Slovanih ne najde. Sklepa, da se v tem imenu skriva star agrikulturni termin. Pri tem navaja dvojico Zavod:Razvod in Zabor:Razbor. To pa je zanimivo tudi za Šaleško dolino, kjer poznamo dve lokaciji z imenom Razbor. Ravno med obema pa leži vas z imenom

17. **Zavodnje.** Za to ime se je najbolje ponovno obrniti na Bezlaja, ki na strani 332 zgoraj citiranega dela razpravlja o teh imenih. Pravi, da je v urbarjih s tem imenom najpogostejše označen "ograjen del gozda, kjer se s požarom uniči drevje in nato nekaj let uporablja za posevke in pašo". Za Vitanje in okolico pa navaja tudi uporabo izraza "zavodi" za novine. Daljše razpravljanje konča s sklepom, da imamo pri tem apelativu opraviti s staro tehniko krčenja gozdov, ki jo je del Slovanov prinesel s seboj iz Zakarpatja. Zavodnje v Šaleški dolini so gorska vas, katere področje je bilo v 13. stoletju že kolonizirano⁸⁴ in kjer je stala še romanska cerkev sv. Petra, ki je bila v 19. stoletju podrtá ter so na njenem mestu zgradili povsem novo. V 13. stoletju pa je v Zavodnju stal že tudi grad – Žamberg.

18. "**Tribscheis**". V delilni listini med katzensteinskimi iz leta 1440 se omenja tudi kmetija, ležeča pred trdnjavo, imenovana "am Tribscheis".⁸⁵ Ta je bila leta 1462 že opuščena. Ime je zelo zanimivo, saj bi ga danes v Šentflorijanu zastonj iskali. Ime ponavadi označuje vodo, potok in je v Sloveniji sicer še kar pogosto.⁸⁶ Zanimivo je opozorilo, da je možno ime izvajati iz slovanskega apelativa ščava, ščavnica ipd., ki pomeni "kisla voda", in da je mogoče za ta imena v pravilu dokazati mineralne izvirke. To je seveda mogoče tudi za "Tribscheis" v Šentflorijanu, saj je v neposredni bližini Topolšica, kjer še danes bolj ali manj uspešno tržijo topli vrelec. Morda pa lahko pomislimo tudi na potok Slanica, ki teče iz Belih Vod proti Šentflorijanu. Glede na lociranje v listini, da je namreč kmetija ležala "vor der vesten genant am Tribscheis", se pravi, da je ležala blizu gradu, pa je najverjetneje misliti na neko kmetijo ali ob potoku Šentflorijanščica, ki teče ob samem gradu, ali pa morda tudi na potok Toplica, ki teče po drugi strani hriba, še vedno zelo blizu lokacije gradu.

19. **Arnače.** Ime centralnega dela današnjega območja Šentilja pri Velenju. Bezljaj izvaja ime iz germanskega antroponima Arnholt, Arnold.⁸⁷ Sicer pa je

⁸³ Bezljaj, Vodna II, str. 144.

⁸⁴ Glej zgoraj, za omembe glej: Topografija II, str. 531.

⁸⁵ Fr. Kommtar, Das Schlossarchiv in Auersperg, MMK 1907, št. 402, str. 226.

⁸⁶ Prim. Bezljaj, Vodna II, str. 239.

⁸⁷ Bezljaj, Vodna I, str. 39.

območje, ki ga danes poznamo pod imenom Šentilj pri Velenju, sestavljeno iz naslednjih vasi in naselij: Arnače, Laze, Silova, Kote, Podkraj in Ložnica. Vsa ta prvotna selišča se pojavljajo že v času do 15. stoletja.⁸⁸ To seveda govori, da so to starejše vasi in da je enotno ime - Šentilj za to območje novejšega datuma. Imena sama kažejo zanimivo sliko. Vsa so tako ali drugače povezana z agrarnimi, kolonizatorskimi dejavnostmi. Laze = krčevina, na novo koloniziran predel, Ložnica = mali log (močvirna dolinica), Kote = naselje na skrajnem robu izkrčenega predela (i.e. Šentiljske doline ozirama Arnač), Podkraj = naselje "pod" (bolje ob, zraven) starejšim naseljem ali morda celo pod/ob gradoma/ (i.e. Svarcenštajn), Silova = selo. Edina izjema so Arnače, s svojim domnevnim germanskim korenem. Ta izjemnost centralnega dela doline sama po sebi vodi k sklepu, da lahko ravno na področju Arnač iščemo tisti najstarejši del Šentilja, od koder se je kolonizacija v naslednjih korakih širila ter od koder so na novo pridobljenim prostorom dali tudi ime. Navedena dejstva nas navajajo k sklepu, da imamo na področju Šentilja opravka z načrtno kolonizacijo, ki jo je vodil prvi svetni gospodar Šentilja. V ta namen si je s seboj pripeljal tudi skupino nemških kolonizatorjev, ki so "zakrivali" tudi germansko ime centralnega dela območja, a so se zelo hitro utopili v slovenski večini, s čimer si lahko razložimo slovenska poimenovanja ostalih naselij v šentiljski dolinici.

20. Vodemla. V Topografiji najdemo kar dve gesli, "**Demla**" (Topografija I, str. 134) in "**Vodemla**" (Topografija II, str. 477), ki obe obravnavata isto lokacijo in ju je potrebno združiti. Označujeta hrib med Šentbricem in Škalskimi Cirkovcami. V srednjeveških virih najdemo ime zapisano kot "Demle", "Widemle", "Bydemle", "Bidemele", "Wideml", "Temle" itd., tako da ne verjamem, da ima ime kar koli opraviti z vodami, temveč bi lahko pomislili celo na koren iz "videti". To domnevo potrjuje izredno razgledna lega hriba nad Pako in nad Škalami. V Škalskih Cirkovcah še danes stoji kmetija Videnšek, ki se leta 1424 omenja kot "an dem Widen", leta 1436 pa kot "an dem Bidem", izvora obeh imen bi lahko celo povezali.

21. Škale. Škale so bile eno najstarejših naselij v Šaleški dolini. Glede na to, da je bil v Škalah tudi sedež prafarne cerkve sv. Jurija ter da na področju Škal leži tudi predel imenovan "Groblje", kjer so leta 1996 ob pogrezanju tal zaradi posledic izkopavanja premoga prišli na dan zelo poškodovani ostanki verjetno antične stavbe, lahko zapišemo, da moramo ravno na področju Škal iskati tisto najstarejše naseljitveno središče, na katerega so naleteli tudi novi priseljenci v začetku srednjeveške dobe. Ljudsko razlago nastanka Škal in sploh imena nam posreduje Ignac Orožen,⁸⁹ ko na začetku citiranega dela navaja zgodbo, ki jo je na sedež lavantinske škofije posredoval leta 1808 škalski dekan Johan Anton Barbo. Pravi, da so Škale prastara fara iz 10. stoletja, ko je lastnik posesti "na Stopnicah", potem ko je prevzel katoliško vero ter brez potomcev umrl, zapustil nekaj svoje posesti in svojih podložnikov za ustanovitev fare. Barbo ne navaja vira in tudi sicer je verodostojnost te zgodbe zelo vprašljiva. Toda izpeljava imena iz: stopnice - skaline - skale - škale je zelo verjetna.⁹⁰ Zanimivo se mi zdi poudariti še popolnoma enak način zapisa imena Škale (Schelach, Scalach...) in imena Šalek (Scalach, Schalach...) v najstarejših listinah iz 12. in 13. stoletja. Ali je možno analogno imenu Škale tudi ime Šalek izpeljevati iz "skale", "stopnice"?

⁸⁸ Glej ustrezna gesla v Topografiji

⁸⁹ Orožen 1884, str. 3

⁹⁰ I. Orožen opozarja tudi, da je izpeljava imena iz "skale" manj verjetna, ker v Škalah le-teh ne moremo najti, ter se zavzema za izpeljavo imena iz "stopnice - skaline". Idem, str. 3, op. 1.

Ivan Stopar ponuja za ime Šalek še eno, alternativno razlago.⁹¹ Pravi, da je verjetno beseda po svojem izvoru nemška in sestavljena iz dveh samostalnikov. Beseda Schall pomeni zvok, beseda Eck pa vogal, ter torej prevaja ime kot "kot z močnim odmevom". Se pa naprej v tekstu tudi sam vendarle bolj prikloni "slovenski" izpeljavi imena iz skal, stopnic. Povsem možno je domnevati, da naziv Šalek oz. Škale prvotno označuje večje področje, ki obsega tako področje kasnejših Škal kot tudi Šaleka, ter da imamo v predvidoma 11. ali celo 10. stoletju opraviti z enim velikim posestvom, ki je kasneje razpadlo na več manjših. To bi tudi razložilo zanimivo dejstvo, da je celotna dolina dobila svoje ime po gradu, Šalek Šaleška dolina. Hipotetična (vele)posest "na Stopnicah" bi bila seveda tako velika in tako pomembna (zajemala hi celotno dolinsko dno vzhodne polovice Šaleške doline), da bi bilo možno, da se je dolina začela zategadelj imenovati kar "šaleška" dolina. S tem razmišljanjem smo zaplavali že tako daleč v domišljajske vode, da je gotovo bolje ne nadaljevati.

22. Slatine. Ime "Slatine" je dokaj pogosto in vedno označuje mesto, kjer je (bil) mineralni vrelec. To ime označuje tudi gričevje med Šmartnim ob Paki in Letušem. Čeprav danes na Slatinah ne poznajo nohenega vreca, smemo domnevati, da je bilo v srednjem veku drugače. Podoben primer je bil tudi v Škalah, kjer je ob zdravilnem vrelcu pri Zelcerju nastal že okoli leta 1275 infirmarij, torej špital za gornjegrajske menihe.⁹² Kaže, da je ob prelomnici, ki je "zakrivila" tudi z dravilišč Dobra in Topolšica, bilo še več manjših zdravilnih vrelcev, ki so jih ljudje v srednjem veku poznali in izkoriščali.

23. Velenje. Velenje je že leta 1264 zabeleženo kot trg, kar pomeni, da spada med starejše trge na Slovenskem.⁹³ Ime Velenje razlaga Bezljaj z osnovo *velen-s pomenom "krčevina"⁹⁴. Pri tem navaja več primerov iz Štajerske. Velenjak je pomenilo tudi "za binkošti prihranjen del pašnika", velna pa "izkrčen del gozda, pred požigom", ter navaja tudi frazo "sejati na velno", ki pomeni "prvič sejati na krčevini". Če se strinjamo z Bezlajevo trditvijo, imamo torej opravka s starim agrarnim izrazom, ki ga lahko postavimo v isto vrsto z imeni tipa "laze", "rovt" ipd. Ime bi lahko pomenilo, da imamo opravka s predelom, ki so ga na novo izkrčili, ali pa tudi, da so ob naselitvi naleteli na že izkrčen predel. Na to drugo možnost napeljuje arhaičnost izraza "velen", katerega je Bezljaj našel tudi na Slovaškem in Poljskem. Poleg tega pa moramo spomniti tudi na arheološko najdišče(!) Velenik pri Slovenski Bistrici, kjer moremo domnevati nastanek imena na isti način.

V Šaleški dolini poznamo še eno ime, ki ima skoraj gotovo isti pomenski koren. To je ime potoka Velunja. Ime Velenje se je v srednjeveških virih zapisovalo kot "Weln", "Welen", "Welan", "Belen", ime Velunja pa kot "Bellen", "Wellen", "Wale", "Welim", "Welumb", "Welun" ipd. Zapisi obeh imen so si, kot vidimo, zelo podobni. Vendar pa ne povsem identični, tako da je možno, da se v obeh imenih skrivata dva različna korena. Podatke za geslo Velenje je potrebno iskati še pod nekaterimi drugimi gesli. Najpomembnejše med njimi je "Stara vas, del Velenja pri Šoštanju" (sic!), kjer našteva Blaznik navedbe, ki govorijo o "Starem Velenju". Danes je z imenom Staro Velenje mišljen del Velenja pod grajskim hri-

⁹¹ Ivan Stopar, Grad in naselje Šalek, Velenje 1975, str. 8.

⁹² UB IV, št. 564, str. 338s

⁹³ UB IV, št. 125, str. 79. Glej še: Tone Ravnikar, Velenjski meščani v 13. stoletju?, Šaleški razgledi 8, Velenje 1992, str. 54 ss in isti: Posest grofov vovbrških v Šaleški dolini, ČZN 1993/1, str. 20 ss

⁹⁴ Bezljaj, Vodna II, str. 292

bom. Toda v srednjem veku je bilo to novo naselje ter se je z imenom "Staro Velenje" označeval del Velenja, ki nosi danes ime Stara vas. To je tisti del, ki meji na Škale in na področju katerega domnevamo tudi antično naselbino.⁹⁵ Z imenom "Alten Welein"⁹⁶ najdemo Staro vas prvič označeno 26. 4. 1374. Zanimivo je, da Blaznik navaja v posebnem geslu "Nevndorf" za leto 1342 omembo nekega "Nevndorfa" ter dostavlja "Katera Nova vas?" V tej Novi vasi pa je imel svoje posesti Engelschalch von dem Tu"rn. Ali je možno, da je s tem imenom mišljeno "Novo Velenje", se pravi trg, ki je nastal pod grajskim gričem? Toda zapisali smo, da štejemo Velenje za trg že od 1264, ko se v njem omenjajo "Gebhardus civis de Weln...Reynherus civis de Weln, Hermannus de Weln". Ravno tako pa sem na drugem mestu dokazal, da je najstarejša omemba trga Velenje iz časa med 1320-1329, ko se v regesti omenja "...ein hoff Sitmarenber zu Belen bey dem marcht..."⁹⁷ Se pravi, da ni dvoma, da je imelo današnje Staro Velenje trške pravice že v začetku 14. stoletja. Kljub temu ni nemogoče, da bi se ista naselbina imenovala kasneje tudi še kot "Nova vas", saj je Velenje ostalo vse do konca 19. stoletja majhen vaški trg, ki ob konkurenci Šoštanja ni uspel priti do večje veljave. Tako lahko z veliko mero verjetnosti zapišem, da je "Nevndorf" možno enačiti z današnjim Starim Velenjem ter da je smiselno geslo "Nevndorf" in "Velenje" obravnavati skupaj. Na področju Velenja pa se v srednjem veku pojavi še en zanimiv toponim, ki pa ga zaman iščemo v Topografiji. In sicer gre za omembo srednjeveškega dvorca

24. Žitenberg. V arhivu družine Stubenberg, ki je bil objavljen leta 1906 najdemo regesto: "Item, ain kauffbrieff umb ein hoff Sitmarenber zu Belen bey dem marcht, auch uber dye wissen daselbs gelegen, von Ulrich Mortinger und Etn Schurprant gebrudern aussgangen auff Herdegen und Fridrichen von Pettau lau(tund):"⁹⁸ Sam postavljam datacijo te regeste v čas med 1322 in 1329. O tem sem več pisal v članku o velenjskih "meščanih" v 13. stoletju,⁹⁹ zato na tem mestu ne bom ponavljal vse argumentacije za navedeno datiranje. Lokacija dvorca ni problematična, saj se grič SV od Starega Velenja nad Rdečo dvorano še danes imenuje Žitenberg. Dvorec se kasneje ne omenja več. Leta 1550 pa najdemo omenjeno novino na Žitenbergu (Sitnperg), ki da pripada h gradu Velenje, o kakršnemkoli dvorcu pa ni več besede.¹⁰⁰

25. Skorno. Podobno zgodaj kot Zavodnje je bil koloniziran tudi višinski predel Skornega. Že 1243 se v virih pojavita brata "Dippoldus de Zetorlingen et frater eius Heinricus", kasneje pa ju najdemo omenjena še leta 1264 kot "de Schorlinge".¹⁰¹ Že njuni imeni kažeta, da imamo opraviti z katzensteinskimi militi, saj nosi Dipold tipično katzensteinsko ime. Ime Skorno se v 14. stoletju zapiše še kot Zco"rling ter Cherling, šele v 15. stoletju pa se zapisi ustalijo ter približajo današnji obliki (Schorling, Skorn, Skorling...). Domnevamo, da je bil sedež dvora, omenjenega v 13. stoletju neke na področju cerkve sv. Antona. Ta se omenja prvič sicer šele leta 1545, toda leta 1695 jo je šmihelski župnik Matija

⁹⁵ Prim : Jaroslav Šašel, *Upellae - Vitanje?*, ZČ 1954, in Jože Hudales, *Kakšno je bilo Velenje v rimskih časih*, Šaleški razgledi 2, Titovo Velenje 1989.

⁹⁶ Topografija II, str. 331.

⁹⁷ Tone Ravnikar, *Velenjski meščani v 13. stoletju?*, str. 62.

⁹⁸ Das Archiv des Hauses Stubenberg, Beiträge zur Kunde steiermarkischer Geschichtsquellen, 35/1906, str. 79, št. 24.

⁹⁹ Tone Ravnikar, *Velenjski meščani v 13. stoletju?*, Šaleški razgledi 8, str. 62 ss, Velenje 1992.

¹⁰⁰ Nadškofjski arhiv Ljubljana; Oberburg, fascikel 135, Pfarre St. Martin bei Schalllegg, št. 1, Personalien und Zehnenrechten 1550 - 1817.

¹⁰¹ Kos, Gradivo 5, št. 821, str. 391 in št. 896, str. 432.

Altenberger označil kot najstarejšo cerkev v fari (ecclesia antiquissima)!¹⁰² Orožen je leta 1855 še našel v prezbiteriju danes zazidano majhno gotsko okno ter ostanke fresk iz leta 1526, ki pa so bile že leta 1860 prebeljene. Vloga omenjenega dvora iz 13. stoletja je ista kot vloga dvorca Žitenberg pri Velenju ali nekoliko kasneje gradu Bevče. To so bili sedeži manjših militov, ki so upravljali del posesti za svojega fevdalnega gospoda. Dopolnim pa naj omembe pri Blazniku še z eno, ki jo v Topografiji zastonj iščemo. To je omemba Diepolda Skornskega (Diepolt der Skörlinger) kot priče v listini, nastali 2. oktobra 1312 na gradu Velenje.¹⁰³ Gotovo je, da gre v tem primeru že za drugo generacijo Skornskih, saj sta obe omembi Dipoldov preveč časovno oddaljeni, da bi mogli med njima postaviti enačaja.

25. **Selo.** Med imena, ki ponavadi označujejo starejša kolonizirana področja, štejemo tudi imena "Selo" in "Vas". V Šaleški dolini sta dve naselji z imenom Selo. Prvo je Selo v Paki pri Velenju, drugo pa Janškovo selo pri današnji Vinski Gori.¹⁰⁴ Oba zaselka se omenjata že v 14. stoletju. Isti koren imena lahko iščemo tudi za Silovo, del Šentilja, ki se omenja kot "Zeylaw", "Zilow" ipd. od 14. stoletja dalje.¹⁰⁵ Opozoriti moram, da je včasih težko določiti, na katero lokacijo se katera omemba nanaša. Tako je prav verjetno, da se omembi iz šoštanjanskega urbarja 1309 in 1311 nanašata ali na Selo v Paki ali na Silovo in ne na Janško selo, kot je to lociral Blaznik! Po našem vedenju namreč gospočina Šoštanj ni imela svojih posesti v Vinski Gori. Vemo pa, da je imela posesti na področju Šentilja.

27. **Paka.** Zgoraj smo že razpravljali o problemih pri lociranju omemb, ki jih tako ali drugače povezuje Paka (Paka vas in reka, Paška vas, Packstein, Šmartno ob Paki, Rečica ob Paki). Na tem mestu naj samo še opozorim na zanimivo razlago imena, kijo podaja Bezljaj.¹⁰⁶ V geslu Paka navaja več mnenj starejših jezikoslovcev, od katerih je morda najbolj zanimivo mnenje Čeha Zubatyja, ki navezuje na ruski opakyj, kar naj bi pomenilo nedefinirano oznako zemljepisne lege. Ta teorija bi bila zanimiva predvsem takrat, če bi ime izvajali iz "reka, ki teče nazaj – naopak" in bi tako lahko z gotovostjo zatrdili, da je reka dobila svoje ime gledano iz Mislinjske doline. Saj tako Mislinja kot Paka izvirata iz Glažutske planine pod Pohorjem, le da Mislinja teče proti zahodu, medtem ko se Paka obrne "narobe" proti jugu. V etimološkem slovarju slovenskega jezika je postavljena nekoliko drugačna teza. V geslu Paka beremo: "vzpetina, grič", po vsej verjetnosti je treba iz tega pomena izvajati toponim Paka... Verjetno gre za verbalni substantiv *paka, bodisi s pomenom "nekaj dvignjenega"... bodisi "nekaj ukrivljenega".¹⁰⁷ Vsekakor pa obe razlagi iščeta izvor imena iz zemljepisnega pojma. V kolikor bi veljala druga razlaga, bi se ime prvotno nanašalo na naselje Paka "na vzpetini" (i.e. na Pohorju), kjer izvira reka, ter bi se ime preneslo iz naselja na reko. Po tej razlagi bi bilo možno tudi izvajanje imena Paka iz pomena "reka, ki teče ukrivljeno", "reka, ki močno zavija, meandra". Ker so prenosili imen iz naselij na reko mnogo redkejši kot obratno, se mi zdi v konkretnem primeru verjetneje izpeljevati ime iz reke in zato tudi lažje sprejemljiva ali prva navedena izpeljava imena iz "napačnega" toka reke ali izpeljava iz pojma "reka, ki meandra".

Pričujoči tekst je seveda lahko le majhen kamenček v ogromnem sklopu podatkov, ki sestavljajo mozaik, imenovan "srednjeveška preteklost Šaleške

¹⁰² Orožen 1884, str. 401.

¹⁰³ GZM III/20.

¹⁰⁴ Topografija II, str. 276.

¹⁰⁵ Topografija II, str. 284.

¹⁰⁶ Bezljaj, Vodna II, str. 72s.

¹⁰⁷ France Bezljaj, Etimološki slovar slovenskega jezika 3. knjiga P-S, Ljubljana 1995, str. 3s.

doline". Kljub temu pa je že ta odprl lepo število vprašanj, dilem in novih hipotez, ki čakajo na dokončnejše odgovore.

Z objavo te razprave je delo v zvezi s historično topografijo Šaleške doline vse prej kot končano. Raziskovalce čaka še ogromno. V prvi vrsti pa smemo pričakovati še mnogo dopolnil, ki jih bodo prinesli nadaljnji pregledi arhivskega gradiva. Pregled le-tega ostaja še vedno glavni desideratum pri proučevanju srednjeveške zgodovine Šaleške doline.

Tone Ravnikar

EIN BEITRAG ZUR MITTELALTERLICHEN TOPOGRAPHIE DES TALS ŠALEŠKA DOLINA

Zusammenfassung

Die Erstellung der genauen topographischen Karte ist die Basisarbeit zum Auftakt des Kennenlernens eines neuen Gebietes. Dies gilt um so mehr für die historische Topographie, denn erst eine genaue Karte des Auftretens von historischen Toponymen stellt jene Grundlage dar, welche die Zeichnung des Gesamtbildes eines Gebietes in einer gewissen Zeit erst möglich macht. Das für die Slowenische Steiermark grundlegende topographische Werk ist erschienen, als man in den Jahren 1986 und 1988 die historische Topographie der slowenischen Steiermark und des jugoslawischen Gebietes von Karnten von Pavel Blaznik herausgab. Die Arbeit erschien nach dem Tode des Autors. Obwohl dieses Werk die Grundlage für jegliche Art der Erforschung der mittelalterlichen Geschichte der slowenischen Steiermark darstellt, ist es aber bei vielen Einzelheiten teilweise mangelhaft und einer kritischen Bearbeitung wert. Die Aufgabe der gegenständlichen Abhandlung ist es, der Topographie von Blaznik Ergänzungen und Berichtigungen hinsichtlich des Gebietes des Tals *Šaleška dolina* beizufügen.

Die Abhandlung zerfällt in zwei Teilbereiche. Im ersten Teil, der neunundzwanzig Stichwörter umfasst, sind jene Stichwörter gesammelt, bei denen es zu verschiedenartigen Fehlern gekommen ist. Dabei handelt es sich zumeist um eine falsche Zuordnung des einzelnen Toponyms oder um mehrfache Benennungen, wo ein und derselbe Ortsname zwei- oder mehrmals unter verschiedenen Namen, bzw. besser ausgedrückt, unter verschiedenen Aufzeichnungsformen des gleichen Namens geführt wurde. Im zweiten Teil sind aber siebenundzwanzig Stichwörtern Erwägungen beigelegt, welche die Namen einzelner Ortschaften und einige Flurnamen zurecht hervorrufen. Dabei verweise ich auch auf einige Korrekturen der Topographie von Blaznik, die beim Studium des Tals *Šaleška dolina* zu berücksichtigen sind.

Es sei die Rutdeckung hervorgehoben, dass man in *Šaleška dolina* neben den bereits bekannten mittelalterlichen Höfen auch über mindestens drei Höfe sprechen muß, einem im Gebiet des *Podgorje*, dem Zweiten im Gebiet von *Ravne bei Šoštaj* und dem Dritten auf dem Hügel *Zuteberg bei Velače*. Es ist mir auch gelungen, den Standort der meisten Nennungen von *Gora Ojka*, *Dabrič* und *Kružna gora*, die bei Blaznik durcheinandergebraucht sind, zu lösen. Das Gleiche gilt auch für die Stichwörter *Paka*, *Paška vas*, *Pakenstein*, *Rečica ob Savinji* und *Šmartna ob Paki*. Die Nennungen bei diesen Stichwörtern sind durcheinandergebraucht, wodurch solche Stichwörter nur bedingt verwendbar sind. Mit dem gegenständlichen Beitrag löse ich die meisten dieser Unklarheiten. In der Abhandlung versuche ich aber auch einzelne mögliche archäologische Standorte aufzuzeigen, die man den Ortsnamen entnehmen kann. Die meisten dieser Standorte konnten von mir auch vor Ort überprüft werden und ich darf behaupten, dass die Felduntersuchung sehr gut mit jenem Bild übereinstimmt, das beim Studium der Namen und ihres Auftretens in der Geschichte angehen wird.

Mit der Veröffentlichung dieser Abhandlung ist die Arbeit an der historischen Topographie des Tals *Šaleška dolina* jedoch noch keineswegs abgeschlossen. Auf die Forscher wartet noch enorm viel Arbeit. Vor allem dürfen wir aber noch viele Ergänzungen erwarten, welche weitere Studien des Archivmaterials mit sich bringen werden. Ein gründliches Studium des Archivmaterials bleibt nach wie vor das wichtigste Desideratum beim Erforschen der mittelalterlichen Geschichte von *Šaleška dolina*.

SLOVENJEBISTRIŠKO GRADBENIŠTVO MED RENESANSO IN HISTORICIZMOM

Jože Curk *

UDK 658.3(091)

Jože Curk: Slovenjebistriško gradbeništvo med renesanso in historicizmom. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 81-100, 8 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor predstavlja na osnovi študija župnijskih matrik nosilce slovenjebistriškega gradbeništva med sredino 17. in koncem 19. stoletja. Ugotavlja, da je kljub požaroma v zadnji četrtini 18. stoletja dejavnost potekala relativno mirno in je po organizacijski plati spadala ves čas v okvir mariborskega cehovskega združenja. Kljub tej organizacijski podrejenosti je bilo gradbeništvo številčno močno, kar dokazuje dolga vrsta ljudi iz gradbenih poklicev, zidarjev, tesarjev in kamnosekov z družinami, prisotnih v življenju mesta. Njih dejavnost pa zvečine ni presegla širšega lokalnega okvira.

UDC 658.3(091)

Jože Curk: Civil construction in Slovenska Bistrica between renaissance and historicism. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, pp. 81-100, 8 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author presents, on the basis of parish immatriculation registers, the bearers of Slovenska Bistrica civil construction between the middle of the 17th and the end of the 19th century. He finds that, in spite of two fires in the last quarter of the 18th century, the activity went on relatively without disturbance. With regard to its mode of organisation, it formed part of the Maribor guild association. In spite of the organisation subjugation, the civil construction industry was numerically strong, which is proved by a long series of men in the civil construction occupations, including masons, carpenters and stone-masons with their families present in the urban life. Their activity had mostly not surpassed the expanded local dimensions.

Slovenska Bistrica je novi vek dočakala kot relativno skromna mestna naselbina, ki jo je obdajalo preprosto obzidje rombasto oblike s 4 ogalnimi stanovanj-

* Jože Curk, umetnostni zgodovinar v pokoju, Cimpermanova ulica 5, SI · 1000 Ljubljana.

skimi stolpi, 2 glavnimi in 2 stranskimi vrati ter obrambnim jarkom z dvojnimi nasipom. Dveletna madžarska zasedba ob koncu 15. stoletja je povzročila taborsko utrditev gradu, turška oblega leta 1532 pa je ponovno opozorila na strateško veljavo mesta. Vendar to zaradi bližine Maribora in Ptuja ni prišlo v poštev za širokopoteznejšo modernizacijo njegovih utrd. Zadovoljiti se je moralo s popravilom obzidja, vrat in jarka, obnovo gradu in prezidavo 4 velikih ogalnih stolpov, ki pa niso bili prirejeni za topovsko obstreljevanje, še manj pa za njihovo uporabo. Za ta dela so med leti 1558 in 1588 porabili preko 6000 gld. Leta 1587 je gospodstvo, ne pa tudi mesto prešlo v dominikalno last. Leta 1614 so se v mestu naselili celjski minoriti in leta 1641 stalna vojaška posadka. Leta 1565, ko je Bistrica prvič omenjena kot Slovenska, je mesto štelo 63 hiš, leta 1640 75, leta 1708 87, leta 1754 s predmestji vred 127, leta 1776 130, od katerih jih je bilo ob požarih leta 1779 in 1798 polovica prizadetih, leta 1820 134, leta 1869 154 in leta 1910 180 hiš. Mesto, ki je leta 1782 postalo komorno, je premoglo lastno ubožnico, špital in šolo. Kljub temu da je postopoma dobilo 9 letnih in živinskih sejmov, je le zmerno napredovalo, saj je leta 1820 štelo 878 prebivalcev, leta 1869 1168 prebivalcev in leta 1910 1342 prebivalcev. Ker je mesto v 2. pol. 18. stoletja dvakrat pogorelo, kaže njegov hišni fond poznobaročen in klasicističen videz, ki ga je proti koncu 19. stoletja začel prekrivati historističen.¹

Skiciranemu urbanemu razvoju mesta primerna je bila tudi njegova gradbena aktivnost. Ker mesto med leti 1532 in 1779 ni doživelo totalnih požarov, je njegov gradbeni razvoj potekal umirjeno, več dinamike mu je dajal le grad, ki je v tem času doživel razrast od gradiča Massenbergov do rezidence Attemsov. Zaradi tega dejstva bistriški gradbeniki niso razvili svoje lastne cehovske organizacije, ampak so spadali pod mariborsko, ki se je leta 1679 osamosvojila nasproti graški, dosegli pa okoli leta 1700 pravico, da so njihovi vajenci lahko pri njih opravljali pomočniške izpite.² Ker so za bistriške gradbenike veljala enaka cehovska pravila kot za mariborske, pa tudi ptujske in celjske, ki so v zadnjih izdajah temeljila na splošnem obrtnem redu iz leta 1732, jih ne bom ponavljal (glej ČZN NV 30/1994 str. 236 in 31/1995 str. 238).³ Ker je bila leta 1753 meja med mariborsko in celjsko cehovsko upravo dokončno določena tako, da so območja Rogatica, Studenic in Konjic pripadla mariborski, se je s tem tudi dejavnost slovenjebistriške cehovske enote razširila na omenjeno ozemlje.⁴ Ker ni namen sestavka govoriti o cehu kot stanovski organizaciji, ampak o njegovih članih, bo posvečen predvsem njihovi osebnosti in iz te spoznavni strokovni usodi, kolikor nam jo razgrinjajo slovenjebistriške matične knjige, katerih rojstne začenjajo z letom 1626, poročne in mrliške pa dejansko šele z letom 1703 in 1705, ker so starejše izgubljene.⁵ Čeprav je

¹ Jože Curk: Trgi in mesta na Slovenskem Štajerskem, Maribor 1991, str. 129.

² Jože Curk: Mariborski gradbeniki v času baroka in klasicizma. ČZN NV 22/1986 str. 304-305.

³ Jože Curk: Ptujski gradbeniki med renesanso in historicizmom. ČZN NV 30/1994 str. 235-238.

⁴ Jože Curk: Celjsko gradbeništvo med renesanso in historicizmom. ČZN NV 31/1995 str. 237-238.

⁵ Matrike župnije sv. Jerneja v Slovenski Bistrici:

Rojstne: 1626-59, 1659-81, 1681-1705, 1705-30, 1730-64, 1764-84, 1784-95, 1795-1807, 1808-23, 1824-33, 1833-48, 1848-64, 1865-78, 1879-1902

Poročne: 1654-68, 1705-29, 1730-64, 1764-84, 1784-95, 1795-1830, 1831-47, 1847-97

Mrliske: 1654-66, 1703-29, 1730-64, 1764-84, 1784-95, 1795-1826, 1826-65, 1865-99

Iz seznama pregledanih matrik je razvidno, da je vrsta rojstnih knjig v celoti ohranjena, da pa od poročnih manjka ona za leta 1668-1705 in od mrlških ona za leta 1666-1703, ob tem pa je treba omeniti, da sta oni iz let 1654-68 oziroma 1666 zelo nepopolni in zato komaj uporabni.

Imena so večinoma transkribirana, izvorna oblika se od vpisa do vpisa zelo spreminja, a je za predmet našega sestavka nezanimiva.

torej ta vir precej okrnjen, posebno ker do konca 18. stoletja pogosto niso vpisovali poklica župljanov,⁶ je vendarle mogoče s kombinacijo raznih drugih podatkov doseči zadovoljiv pregled nad dolgo vrsto zidarjev, tesarjev in kamnosekov, iz katerega je mogoče sestaviti razvojno podobo slovenjebistriškega gradbeništva med 2. polovico 17. in koncem 19. stoletja, ko so cehi na osnovi novega obrtnega reda iz leta 1859 in njegove novele iz leta 1883 prenehali obstojati. Sestavek predstavlja poskus, vnesti v doslej umetnostnozgodovinsko neobdelano področje slovenjebistriškega gradbeništva sistematičen pregled kot izhodišče za nadaljnje podrobnejše raziskave. Pri tem zaradi boljše preglednosti ne sledi kronološki zaporednosti celotnega gradbenega dogajanja, ampak ločeno posameznim strokam (zidarstvu, tesarstvu, kamnosečstvu), ki so do 2. pol. 19. stoletja sestavljale cehovsko povezano združenje. Šele v zaključnem poglavju kot sintezi podatkov iz vseh treh strok skušam podati celovito podobo slovenjebistriškega gradbeniškega razvoja v dvainpolstoletnem obdobju med barokom in historicizmom.

Zidarstvo:

Zidarstvo v 17. stoletju na splošno še ni bilo prevladujoča gradbeniška panoga, zato je iz tega stoletja znanih relativno malo v mestni župniji bivajočih zidarskih družin. Kot prvi se v letih 1652 in 1655 pojavlja v Spodnji Novi vasi zidar **Jernej Valtiš**, ki pa verjetno ni presegal lokalnega pomena. Dne 22. 2. 1659 se omena zidar Jurij, ki je tega dne dobil hčer Jero, dne 28. 1. 1664 pa mojster **Jernej Megla**, kateremu je žena tega dne rodila sina Matijo. Sicer ni o njem ničesar znanega, vendar pa je 23. 5. 1705. v mestu umrl Mihael Megla, ki bi lahko bil njegov sin ali pa vsaj sorodnik. Šele proti koncu stoletja se v matrikah namnoži število zidarjev, ki so precizneje določljivi in so bili že toliko pomembni, da so okoli leta 1700 ustvarili pogoje na nastanek lastnega odbora, ki je sicer spadal pod mariborsko cehovsko upravo, a je imel med drugim pravico do podeljevanja pomočniških naslovov.

Med prvimi se omenjajo: **Primož Vokalič**, sin Jakoba iz župnije Landsberg, ki se je 28. 1. 1715 poročil s Marijo (priča je bil Matija Kajzer) in dobil 15. 12. 1718 sina Tomaža, vdovec **Gasper Vejzjak**, ki se je 21. 1. 1721 poročil s Veroniko Volslin, **Gasper Arbeiter** (1640 · 28. 4. 1715) katerega istoimeni sin je postal meščan, vnukinja Marjeta pa se je 12. 11. 1731 poročila z Matijo Pristovnikom, ter družini **Kajzerjev** in **Kamplov**, ki sta bili aktivni vse 18. stoletje, a sta že o. leta 1730 prešli iz zidarskega v druge poklice oziroma opravljali druge dejavnosti.

Začetnik prve družine je bil mestni zidarski mojster (m. z. m.) **Matija Kajzer** (Kaiser, Keiser), ki je imel z ženo Ano več otrok: leta 1691 Janeza Jakoba, leta 1693 Jožefo, leta 1696 Štefana, 23. 2. 1699 Matijo, 25. 4. 1702 Ano Marijo, 4. 8. 1704 Frančiško, leta 1706 Marijo in leta 1709 Terezo. Žena Ana je nastopila kot botra 6. 1. 1690, on pa 31. 3. 1700, 9. 12. 1703 in 17. 9. 1708. Dne 20. 4. 1709 se je poročil njegov pomočnik Gregor Kodrič z Barbaro Lauška, kot priča pa je nastopil Matija Kajzer. Mojster je umrl o. leta 1720 neznane starosti. Od otrok so mu leta 1710 umrli 4-letna Marija, 1-letna Tereza in 8-letna Ana Marija ter 27. 3. 1729 30-letni **Matija**, 25. 10. 1731 pa tudi Matijeva 9,5-letna hči Marija. Ko se

⁶ Jože Koropec: Matične knjige iz 17. stoletja za župnijo Slovenska Bistrica. Zbornik Občine Slov. Bistrica II, Slov. Bistrica 1990 str. 33-66 in Mesto Slovenska Bistrica v 18. stoletju. Isti zbornik str. 67-84. V prvem sestavku avtor obravnava vse tri krstne knjige iz let 1626-1705, saj poročne in mrljske začenjajo dejansko šele z začetkom 18. stoletja. Ker je bil avtorjev namen, predstaviti matrike kot zgodovinski vir, jih je obdelal predvsem statistično - analitično, navedel sicer tudi gradbenike, vendar pa jih seveda ni umetnostnozgodovinsko ovrednotil. Isto velja za drugi sestavek, kjer na strani 79 pod poglavjem Umetnost omenja F. I. Flurerja, J. J. Reisserja, A. Pluška in F. Raisa, ne pa ostalih kot n. pr. J. G. Wagerja in J. A. Quadria.

je leta 1723 sin Jakob Kajzer poročil z Ano Marijo, je bil oče Matija že pokojni. S smrtjo sina Matije leta 1729 se je zidarstvo pri Kajzerjevih končalo, saj se je družina preusmerila k drugim poklicem, najprej k barvarstvu (Jakob) in nato tudi gostilničarstvu (Anton) ter po pogostih botrinstvih in nastopih v vlogi poročnih prič ter po številnosti otrok sodeč, poskrbela za živahno družinsko življenje skozi vse 18. stoletje. Njihovo matično bivališče je bilo v predmestju (Blatni ulici) na št. 71, pozneje so se razselili po mestu (na št. 31, 79, 82, 92), katerega meščani in senatorji so postali.

Podobno, vendar manj živahno usodo je preživljala družina **Kamplov**. Njihov začetnik je bil m.z.m. **Matija Kampl**, ki se omenja kot priča 17. 9. 1708 in katerega žena Marjeta je umrla 19. 6. 1710, stara 60 let. Od njegovih sinov je mlajši Jakob umrl 14. 1. 1713 star 33 let, starejši **Mihael**, rojen o. leta 1670, ki je nadaljeval obrt, pa je živel do o. leta 1729, saj se je njegova vdova Ana Marija 28. 1. 1731 poročila z Janezom Jurijem Mittendorferjem. Od njegovih otrok je 15. 3. 1705. umrla 2-letna Helena in 1. 2. 1710 2-letna Marija, zato pa so preživeli Franc, rojen o. leta 1695, ki se je poročil 21. 1. 1715 z Ano Marjeto Šturm, Pavel (1709 - 13. 10. 1759), poročen s Katarino, in Ivana (r. o. leta 1710), ki se je 24. 11. 1728 omožila z Mihaelom Drobničem. Tudi pri Kamplih se je zidarska dejavnost končala o. leta 1729 s smrtjo Mihaela, saj se je družina nato preusmerila v druge poklice, predvsem v klobučarstvo. Kot Kajzerji so tudi Kampli, ki so bili pogosto botri in poročne priče, stanovali v predmestu na št. 99 (blizu poštne postaje na št. 100), pozneje pa so se naselili tudi v mestu (na št. 7).

Nekoliko mlajša je bila družina **Rablov**. Dne 1. 7. 1733 je umrl 50-leten **Matija**, 4 mesece prej 27. 3. 1733 njegov sinček, 5 let pozneje 31. 1. 1738 pa žena Katarina, stara 45 let. Njun sin mestni zidarski mojster **Janez Matija**, rojen leta 1708 se je 3. 2. 1739 poročil z Ano Marijo Flajšin, s katero je imel več otrok: 8. 9. 1739 Janeza Kristijana, 9. 7. 1745 Marijo Ano Marjeto (umrla 3. 8. 1746) in 18. 1. 1748 Leopolda. Bil je večkrat krstni boter: 11. 4. 1732, 20. 8. in 27. 9. 1738, 1. 12. 1741, 29. 3. 1748 in parkrat tudi poročna priča: 9. 9. 1738 in 27. 5. 1742. Umrl je 29. 5. 1748, star 40 let, nakar se sled za Rabli zgubi.

Zidarski mojster **Jurij Rausch** nastopa med leti 1745 in 1754. Dne 1. 1. 1745 je dobil z ženo Jero sina Gašperja, 5. 1. 1750 hčer Marijo in 22. 2. 1753 ponovno Marijo. Dne 6. 1. 1749 je nastopil kot poročna priča tesarju Janezu Schafzolu, leta 1754 pa se omenja med slovenjebistriškimi meščani. Sočasno se pojavlja zidarski mojster **Jernej Pleško**, ki se je 27. 5. 1742 poročil s Heleno Vodopivec (priči zidar Janez Rabl in barvar Jakob Kajzer), in se leta 1754 tudi omenja med meščani. Isto velja za **Simona Hofferja**, za katerega se ve, da je umrl 31. 1. 1765, star 65 let. Razen naštetih treh se med meščani leta 1754 omenjajo tudi **Matija Vezjak**, domnevni sin že omenjenega Gašperja, **Sebastijan Feltl** (tudi Foeltl), ki se je 9. 9. 1738 kot zidarski pomočnik poročil z vdovo Marijo Ahmanin (priči mestni zidarski mojster Janez Rabl in zidarski pomočnik Franc Schiffer) in bil 6. 1. 1749 poročna priča tesarju Janezu Schafzolu, ter **Rupert Dolnik** (Dulnik), verjetni oče Jakoba, zidarja iz Zgornje Bistrice 42, o katerem bo govor pozneje.

Kot njihovega predhodnika lahko smatramo zidarskega mojstra **Gregorja Kupiča** (tudi Kopicha), katerega hči Marija se je 1. 1. 1741 poročila z zidarjem Matijo Ojcem, on sam pa je naslednje leto dne 15. 3. 1742 umrl, star 50 let, in zidarja **Gregorja Gugerja**, poročenega z Elizabeto, kateremu je 24. 11. 1715 umrla 6 let in 4 mesece stare hči Marija, 28. 8. 1724 pa se mu je rodila hči Marija Rozina.

V 2. pol. 18. stoletja se število z. mojstrov in pomočnikov ni opazneje povečalo. Najprej je tudi **Matija Grundner** (tudi Gruendner) mestni zidarski

mojster, živeč v mestu na št. 60, ki mu je 30. 12. 1772 umrl 17-leten sin Anton, zato mu je v stroki sledil drugi sin Janez, ki je vodil podedovano domačo delavnico še ob koncu 18. stoletja. Sočasno se omenjata zidar **Andrej Črešner** iz Zgornje Bistrice, pozneje predmestja 115, poročen z Julijano, ki mu je 1. 9. 1764 rodila hčer Marijo ... 19. 10. 1772 Uršulo (umrla 26. 5. 1775) ...a je 4. 6. 1782 umrla, stara 40 let, ter zidar **Jakob Dolnik**, živeč v Zg. Bistrici 42, katerega žena Marija mu je leta 1764 rodila sina Antona ... 21. 8. 1771 hčer Marijo (umrla 11. 5. 1775), 13. 1. 1777 Uršulo in 31. 8. 1782 Marijo (botra klobučar Franc Kampl in Tereza Rauneker). Končno je opozoriti še na zidarje: **Andreja Štruca**, bivajočega v mestu na št. 121, ki je imel z ženo Julijano 23. 8. 1775 sina Jerneja, **Jožefa Flecka** iz predmestja 116, ki imel z Barbaro, hčerko Marka Pleška 16. 5. 1777 nezakonsko hčer Ano, in **Janeza Rannerja**, ki je imel z Marijo 9. 10. 1792 v mestu na št. 1 hčer Ano Marijo.

Mestni zidarski mojster **Franc Janez Hammer** (1760-1816), sin m.k.m. Marka, se je oprijel zidarstva, saj vedno nastopa kot z.m. Poročen z Julijano, je živel v predmestju na št. 118. Dne 7. 1. 1795 je dobil hčer Antonijo Frančiško (umrla 10. 4. 1803), 19. 6. 1796 Antonijo, 28. 4. 1798 Ano Marijo. Žena je omenjena kot botra 7. 11. 1797 in 15. 5. 1806, on pa kot priča 21. 1. 1799, 22. 8. 1803 in 1. 8. 1805. Umrl je 15. 4. 1816 v predmestju 55, star 56 let, s čemer je njegova delavnica ugasnila. Razen F. J. Hammra je bila na začetku 19. stoletja v Slovenski Bistrici prisotna tudi družina Dolnikov. Sin že omenjenega z. polirja Jakoba iz Zgornje Bistrice 42 **Anton Dolnik** (1764 - 6. 6. 1836) se je 21. 1. 1799 poročil z Uršulo in se s tem priženil k Staudingerjem v predmestje 65 (priča Franc Hammer in Rudolf Ozimič). Dne 12. 11. 1799 se mu je rodil sin Franc, leta 1802 Uršula (u. 3. 1. 1805) in 26. 8. 1804 dvojčka, nakar je žena umrla. Kot vdovec se je A. Dolnik 4. 8. 1805 ponovno poročil s 35-letno Apolonijo Črnko (priča Franc Hammer) ter imel z njo sina Franca. Anton se omenja kot priča 15. 8. 1802, 27. 1. in 13. 2. 1805...25. 1. 1830 ter 18. 6. in 10. 8. 1832, kot boter pa 3. 12. 1824, 31. 8. 1826 in 7. 7. 1833. Sin **Franc** se je 4. 2. 1833 poročil z Uršulo Seusek, hčerko 41-letnega ponovno poročenega zidarja Štefana in živel v mestu na št. 88, kjer so se mu rodile hčere Ana 19. 4. 1834, Jožefa 12. 3. 1836 in Amalija 27. 7. 1838. Kot boter je nastopil 20. 7. in 26. 11. 1829 ter 25. 12. 1833. Kdaj je umrl se ne ve, zelo verjetno pa se je odselil. Poleg Antona je zidaril tudi njegov brat **Janez**, katerega 7-letna hči Marija je umrla 24. 11. 1805 v mestu na št. 1. Medtem ko se njegova žena Apolonija omenja kot botra 4. 9. 1803, se on in njegov sin Lovrenc 4. 7. in 24. 5. 1829.

Dne 22. 8. 1803 se je poročil 36-letni z. polir **Simon Tratnik** iz predmestja 79 s 34-letno vdovo Ano Ilger (priča Franc Hammer), dne 20. 10. 1803 je v mestu na št. 15. umrl 50-leten zidar **Jakob Pirker**, dne 1. 2. 1830 se je z dovoljenjem lipniškega zidarskega ceha poročil 30-letni **Jožef Roban**, sin pokojnega Blaža in Elizabete Osteršnik, s 24-letno Marijo Klementino Pinter. Sočasno se omenja družina **Žoržev**. Z. polir **Marko** je imel z ženo Katarino 2. 2. 1798 sina **Jožefa**, zelo verjetno pa je bil njegov sin tudi **Štefan** (1790 - 12. 7. 1845), ki je imel z ženo Heleno Legvart 7. 4. 1824 sina Jurija, 24. 7. 1825 Štefana in 17. 11. 1826 Franca.

Zanimivejša je družina Kočijašev. Z. polir **Florijan Kočijaš**, ki je bil poročen z Ano Flegarič pl. Lilienfeld, je živel v mestu najprej na št. 138, od leta 1843 dalje pa na št. 8. Otroci so se mu rodili: 12. 9. 1838 Franc, 5. 2. 1840 Jožefa Alojzija, 3. 4. 1842 Florijan, 13. 12. 1843 Anton, 5. 4. 1846 Vincenc, 23. 1. 1849 Pavel, 23. 3. 1853 Ivana Ana, 4. 4. 1855 Ivan in 23. 4. 1858 Jurij, pa tudi umirali: 5. 9. 1853 5-mesečna Ivana, 20. 2. 1856 10-mesečni Ivan in 5. 2. 1859 9-mesečni Jurij. Kot boter se omenja 27. 11. 1839 in 5. 2. 1840. Mojster je umrl 21. 3. 1863, star 57

let. Nasledil ga je sin **Florijan ml.**, ki se je 28-leten 28. 2. 1870 poročil s 45-letno vdovo Marijo Škerbič iz mesta 31, a je že 26. 8. 1873 umrl. Z njegovo smrtjo je zidarska tradicija družine ugasnila.

Kmalu po sredini stoletja so v mestu umrli trije njihovi sodobniki: 23. 8. 1851 na št. 41 75-leten zidar **Janez Vidali**, doma iz Zgornje Polskave, 18. 1. 1852 na št. 16 66-leten zidarski mojster **Jožef Zajc** in 19. 7. 1854 na št. 19 56-leten zidar **Martin Arzenšek**. K njim lahko štejemo tudi: **Andreja Faleta**, ki se omenja v letih 1836 in 37, **Antona Ozimiča**, ki je imel 23. 10. 1828 nezakonsko hčer Franciško, 9. 1. 1864 pa mu je umrla 66-letna žena **Marija, Franca Boesendorferja**, ki je imel 15. 9. 1835 hčer Uršulo in 1. 4. 1838 sina Franca, **Andreja Robarja**, katerega 4-leten sin Karel je umrl 9. 4. 1838, 60-letna žena Ana Jerovšek pa 11. 9. 1860, zidarskega mojstra **Franca Lubica**, katerega 43-letna žena Marija Hoelzl je umrla 18. 11. 1856, on sam pa 8. 10. 1864, star 54 let in **Antona Bojčnika**, ki se je kot 31-leten kmečki sin 12. 2. 1849 poročil s 27-letno Marijo Potočnik, s katero se vse do leta 1877 večkrat omenja kot poročna priča ali krstni boter.

Okoli leta 1840 se se v Slov. Bistrici in njeni bližnji okolici pojavili italijanski zidarji, ki so v 2. polovici stoletja v njej odigrali pomembno gradbeniško vlogo. Kot prvi med njimi se je uveljavil **Atanazij Bernardi**, z. polir, hišni posestnik in gostilničar, ki je bil poročen z Ano Kovačič ter živel najprej v Devini na št. 2 nato pa 25. Imel je več otrok: 1. 4. 1840 Marijo, 24. 10. 1841 Simona (umrl), 3. 2. 1843 Ano, 2. 6. 1845 Antonija, 2. 4. 1848 Jurija, 2. 4. 1850 Terezo, 7. 8. 1855 Jerneja in 6. 1. 1857 Janeza, od katerih so umrli 22. 2. 1856 6-mesečni Jernej, 23. 11. 1856 8-leten Jurij in 17. 1. 1857 2-tedenski Janez. Atanazij je pogosto sam ali z ženo nastopal kot boter: 19. 7. in 3. 10. 1839, 13. 8. 1841, 7. 4. 1842, 3. 2., 4. 2. in 25. 2. 1843, 1. 6., 22. 6. in 2. 12. 1844, 23. 7. (Janezu, nezakonskemu sinu Marije Tereze Vidali, hčerke zidarja Franca iz Bagne pri Moggiu na Beneškem) in 20. 9. 1845, 23. 3. in 6. 5. 1846, 4. 8. 1847, 6. 11. 1848, 29. 1. 1849...

Dne 17. 10. 1858 se v poročni knjigi omenja **Natale (Kristijan) Ferabosco**, zidar in kamnosek, sin tesarskega mojstra Jakoba in Marije Simonetti iz Moggia na Beneškem, ki se je star skoraj 30 let poročil v Zgornji Bistrici 26 z Lucijo Berra, hčerko posestnika Matije Berra in Ane Tonkli iz istega kraja. Dne 13. 12. 1859 se mu je rodila hči Cecilija, 14. 8. 1862 Marija, nakar se sled za njim zgubi. Enako kratko dobo je bil v Slovenski Bistrici prisoten tudi **Angelo Ganzitti**, doma iz Buj v provinci Udine, 35-leten zidar kmečkega rodu, ki se je 17. 2. 1862 poročil s 25-letno Lucijo Vazzaz iz Zgornje Bistrice 22, kjer se jima je 15. 2. 1863 rodil sin Matija. Isto velja za **Dominika Pinosija**, kateremu je žena Ana Furman iz Spodnje Nove vasi 19 dne 20. 3. 1888 rodila mrtvorojenca.

Daljšega obstanka sta bili družini **Berra** in **Marchial**. Matija Berra, poročen z Ano Tonkli, je bil posestnik v Zgornji Bistrici, njegov sin **Matija** pa zidar, ki se je star 36 let dne 23. 11. 1868 poročil z 32-letno Lucijo Kos, s katero je imel 14. 7. 1869 hčer Ano, 13. 5. 1872 Julijano in leta 1874 še eno hčer. Matija je 1. 2. 1869 nastopil kot priča pri poroki svoje 23-letne sestre Marije, kot boter pa 19. 1. 1873. Zidar **Matija Marchial**, ki je 14. 7. 1857 zgubil 19-letnega sina Jožefa, je bil rodom iz Lusevere v provinci Udine. Imel je več otrok, med njimi sinova Janeza in Petra, ki sta bila oba zidarja. Janez je imel z deklo Zofijo Pustnek 12. 9. 1857 nezakonsko hčer Terezo, kar se je ponovilo leta 1862, nakar jo je 27. 2. 1865, ko je bil star 33 let, poročil in nato imel z njo še več otrok: 3. 9. 1865 Janeza (u. 20. 1. 1867), 12. 2. 1867 Valentina in 8. 3. 1869 Ivana (u. 3. 1. 1870). Janez je z ženo Zofijo od leta 1868 živel na Spodnji Ložnici. Dne 12. 8. 1888 se mu je poročila drugorojena hči Tereza, rojena leta 1862. Njegov brat **Peter** se omenja samo 12. 2. 1867 kot boter.

Pomembnejši od omenjenih dveh sta bili družini Pascolo in Versolatti. Dne 24. 2. 1862 se je v Zafostu 149 poročil 24-leten **Janez Pascolo**, sin posestnika Valentina iz Zafosta, z Marijo Vazzaz iz Zgornje Bistrice. Sočasno se je omožila tudi njegova leto mlajša sestra Marija Pascolo z opekarnarjem Jožefom Novakom iz Nove vasi 25. Priči pri obeh porokah sta bili isti in sicer dva italijanska posestnika iz sosesčine. Z otroci zakonca nista imela sreče: 15. 5. 1863 se jima je rodila hči Regina, 29. 11. 1864 Franc (u. 22. 10. 1869), leta 1868 Jožef (u. 16. 10. 1869 star leto in pol), 8. 5. 1873, 4. 1. 1875, 22. 10. 1875, 20. 8. 1876, 23. 7. 1877 in 18. 1. 1879 mrtvorojenci, 10. 3. 1881 Jožefa in 7. 12. 1882 Marija (botra zidar Peter Versolatti in posestnica Frančiška Vazzaz). Janez je imel razen sestre Marije tudi brata Jakoba in Jožefa, ki sta bila oba zidarja. **Jakob Pascolo**, ki se je 23-leten 27. 1. 1873 poročil z 21-letno Marijo Terezo Tomasini, je imel z njo več otrok: 24. 1. 1874 Pavla, 20. 4. 1875 mrtvorojenka, 30. 1. 1876 Marijo, 19. 8. 1878 Ivana, 21. 11. 1882 Martina, leta 1886 Terezo in 3. 1. 1891 Gašperja, od katerih sta umrla 20. 4. 1874 3-mesečna Pavla in 5. 7. 1887 18-mesečna Tereza. Kot botra se Jakob in Tereza omenjata 1. 2. 1873 in 6. 4. 1898. Živel sta najprej v Zafostu 149, nato v Sp. Ložnici 4, 3 in nazadnje 1. **Jožef Pascolo** je nastopil kot poročna priča 21. 2. 1870 in 5. 2. 1884. Sestri Mariji, poročeni z opekarnarjem **Jožefom Novakom**, se je leta 1863 rodil sin Jožef, ki je nadaljeval družinsko tradicijo in postal zidar ter se 27. 10. 1888 poročil z 29-letno Marjeto Šprogar, s katero je živel v Spodnji Ložnici 5 ter imel 18. 12. 1893 sina Jožefa.

Družina **Versolatti** se je uveljavila z zidarskim mojstrom **Jakobom**, iz Mosta na Primorskem in njegovo ženo Marijo. Ona se omenja kot botra 5. 5. 1880, oba 25. in 29. 1. ter 7. 8. 1883, 6. in 22. 11. 1884, 28. 4. in 26. 8. 1885, 2. 1. 1890, 10. 1. 1891, 16. 2. 1892, 24. 2. in 3. 9. 1893, 5. 5. 1895, ona 23. 3. 1897, oba 31. 8. 1897, ona 25. 1. 1898, on kot priča 1. 6. 1889. Njun 24-leten sin **Peter** se je v mestu na št. 60. dne 5. 2. 1884 poročil z 21-letno Regino Pascolo, hčerko zidarja Janeza in Marije Vazzaz. Kot priči sta nastopila njena strica zidarja Jakob in Jožef Pascolo. Že 9. 5. 1884 se mu je rodil sin Peter (botra Jakob in Marija Versolatti), nato 26. 1. 1886 Franc (botra ista), 22. 9. 1887 Karl (botra ista), 2. 10. 1891 David, 24. 3. 1893 Jakob, 23. 9. 1897 Ivana Marija, 22. 9. 1899 Tereza (botra Marija Versolatti, solastnica gradbenega podjetja v Slovenski Bistrici). Ko sta zakonca nastopila 27. 6. 1902 kot botra, sta živela v mestu na št. 138.

Ob opisanih italijanskih zidarskih mojstrih se je uveljavila tudi družina Berdnikov. Njen začetnik je bil **Jakob Berdnik** (tudi Verdnik), ki se je kot 26-leten kmečki sin dne 20. 4. 1854 poročil z 20-letno kmečko hčerko Ano Ozimič. Ta mu je v Zafostu 146 rodila 19. 10. 1856 Uršulo, 20. 12. 1860 Nežo... leta 1865 Filipa Jakoba... 11. 2. 1873 Jožefa, 11. 2. 1876 Karla (u. 29. 6. 1893). Dne 11. 10. 1896 in 21. 2. 1870 je nastopil kot priča, 20. 1. 1893 pa umrl v Zafostu 130, star 65 let. Njegov 26-leten sin in naslednik **Filip Jakob Berdnik** se je 9. 2. 1891 v Zafostu 146 poročil z 22-letno Nežo Leskovar. Že 15. 5. 1891 se mu je rodil sin Ferdinand (u. 6. 9. 1893), 17. 7. 1896 Jakob, 16. 8. 1897 Mihael (u. 22. 4. 1898), 30. 10. 1898 Leopold, 2. 6. 1900 Jožef, 2. 10. 1901 Franc, 26. 9. 1903 Neža...

Podatki o ostalih zidarjih:

Dne 21. 11. 1859 se je 36-leten zidar **Filip Kašl** poročil z 29-letno Jožefo Šift, s katero je živel na Šentovcu 31. Od otrok mu je 17. 3. 1862 umrla teden dni stara hči Jožefa, 21. 4. 1865 5-letni sin Filip in 21. 10. 1866 3,5-letni sin Blaž, 22. 8. 1870 pa se mu je rodila hči Marija.

Dne 24. 5. 1869 se je 31-leten zidar **Jožef Hostej** poročil s 27-letno Marijo Ozimič, ki mu je 22. 6. 1870 rodila hčer Marijo (umrla 14. 10. 1877) in 1. 10. 1878

Terezo. Prva žena Marija mu je umrla 13. 9. 1881, stara 39 let, druga Alojzija pa 11. 12. 1897, stara 65 let.

Dne 11. 10. 1869 se je 24-leten zidar **Matija Ozimič** (starša sta bila zidar Anton in Marija Ozimič) poročil z 20-letno Ano Jelen. Njuna priča je bil zidar Jakob Berdnik. Naslednje leto 24. 9. mu je umrl 2 tedna star sin Mihael, 17. 1. 1874 pa se je rodil Anton. Dne 11. 2. 1878 je nastopil kot priča, 1. 12. 1879 pa kot boter.

Dne 20. 2. 1860 se je 37-leten zidar **Andrej Židovnik** poročil s 27-letno Marijo Steinberger, ki mu je 29. 11. 1860 in 24. 10. 1862 rodila mrtvorojenca, nato pa 15. 9. 1867 Mihaela in 29. 12. 1870 Ivano Marijo. Sin Mihael, poročen z Rozo Ozimič in živeč na Devini na št. 4, je imel več otrok: 19. 5. 1896 Ferdinanda, 19. 6. 1898 Alojza in 19. 7. 1900 Jakoba.

Peter Majdič iz Zgornje Bistrice, ki je bil poročen z Marijo Sternad, je imel sinova Jurija, umrlega 26. 10. 1861 in Štefana, rojenega 26. 12. istega leta. Peter Majdič je umrl 31. 12. 1880 v Zgornji Bistrici 50, star 62 let.

Jakob Potočnik s Spodnje Ložnice 30 je imel z ženo Marijo Remer 11. 2. 1862 hčer Julijano in 2. 12. 1868 Barbaro, ki je umrla 2. 4. 1874.

Martin Pleško, poročen s Terezo Krajnc, je imel več otrok. Dne 22. 12. 1868 se mu je rodil sin Štefan, 8. 1. 1871 Neža, 19. 11. 1873 Franc, 25. 2. 1876 Jožef (u. 19. 5. 1876) in 25. 5. 1877 Amalija. Martin je umrl 12. 2. 1887 na Šentovcu 36, star 47 let, vdova Tereza pa 7. 5. 1888, stara 46 let.

Jurij Tramšek, 27-leten sin tesarja Jakoba iz Zgornje Bistrice 77, se je 28. 5. 1876 poročil z 28-letno Jožefo Stopar iz Zgornje Bistrice 30. Kot boter je nastopil 14. 2. in 11. 11. 1877 ter 29. 5. 1880, dne 12. 9. 1879 pa mu je umrla 11-mesečna hči.

Janez Borše z Devine 26 je imel z ženo Julijano Agrež 14. 11. 1891 sina Leopolda, 3. 9. 1893 Franca, 31. 8. 1897 Marijo in 9. 10. 1899 Maksa.

Tesarstvo:

Vrsto tesarjev, omenjenih v matrikah, začenja Luka z ženo Marino, s katero je imel 14. 2. 1626 sina Valentina in 17. 2. 1627 Matijo. V letih 1627 in 1645 nastopajo Ulrik, Lovrenc in Primož Zimmermann, za katerih priimke se ne ve, ali označujejo njihovo poklicno ali rodbinsko pripadnost. S polnim imenom se pojavi šele **Štefan Šunko**, ki je imel z ženo Ano 24. 10. 1648 hčer Katarino, enako kot je imel **Mihael Polen** iz Zgornje Bistrice z ženo Heleno 6. 10. 1653 sina Luko, še prej pa tesar **Blaž Jamnik** z ženo Marušo 29. 4. 1651 sina Filipa. Po skoraj polstoletni prekinitvi se tesarji (enako kot zidarji) zopet pojavijo s poklicnimi oznakami šele na začetku 18. stoletja. Tako zvemo, da je 7. 1. 1713 tesar **Urban Kele** poročil svojo hčer Marijo, zaposleno pri meščanu Maksimilijanu Manzuju, z Janezom Jurijem, sinom kamnoseškega mojstra in mestnega svetnika Simona Einka. V 1. četrtini 18. stoletja je v gradu deloval tesar - rezbar (faber lignarius) **Štefan Pleško** (1674 - 7. 4. 1729), katerega verjetna sinova **Blaž in Pankracij Pleško** (tudi Pluško) sta se pozneje preselila v Ptuj, se tam leta 1738 poročila in se vključila v tamkajšnjo cehovsko organizacijo.

Ob koncu 17. stoletja se je pojavila družina **Staudingerjev**, katerih delavnica je obvladovala tesarsko dejavnost v mestu in okolici skozi vse 18. stoletje. Kot njenega začetnika lahko smatramo **Janeza**, ki je umrl 1. 6. 1716, star 55 let. Ker je njegova mačeha Neža umrla 20. 9. 1731, stara 83 let, smemo domnevati, da je bil njegov oče neznanega imena dvakrat poročen. Janezu je sledil podjetni sin **Jožef** (1684 - 12. 9. 1764), ki se je 15. 1. 1725 drugič poročil z Marjeto Tihec (1701 - 25. 7. 1766), kot priči sta nastopila Jernej Hrovat in Jakob

Kajzer. Iz prvega zakona se je Jožefu rodil leta 1721 sin Janez, iz drugega pa 22. 11. 1727 Franc Andrej, 30. 3. 1730 Janez Jurij (u. 30. 7. 1731), leta 1731 Marija (u. 21. 2. 1764), leta 1733 Uršula in 2. 3. 1736 Jožef. Kot priča je večkrat nastopil, med drugim 29. 6. 1732, 10. 1. 1735 in 2. 2. 1738. Sledil mu je sin **Janez** (1721-11. 3. 1764), ki se je 17. 1. 1748 poročil z Marijo Magdaleno Fraudah ter imel z njo več otrok: 20. 12. 1748 Tomaža (u. 30. 4. 1756), 29. 12. 1752 Evo Marijo, Nežo, Marijo, 19. 9. 1761 Uršulo (boter Anton Kajzer), 1762 Janeza (u. 10. 8. 1764) in 16. 3. 1763 Jero (botra Elizabeta Kajzer). Kot boter se omenja 23. 6. 1754. Njegova sestra Uršula se je 5. 2. 1753 poročila z Mihaelom Kmetom, brat Jožef pa 11. 2. 1765 s Heleno Leskovar (priči Tomaž Tihec in Florijan Pučnik). Pri popisu davčnih zavezancev iz leta 1754 nastopata kot meščana Jožef in Janez Staudinger, kar se gotovo nanaša na očeta Jožefa in sina Janeza in ne na njegovega brata Jožefa, rojenega leta 1736, ki je takrat štel šele 18 let. Ker sta leta 1764 oba umrla, je prevzel obrtni jús in s tem vodstvo delavnice Janezov mlajši brat **Jožef**. V naslednjih letih so se poročile Janezove hčere: 22. 1. 1766 mladoletna Eva z Gregorjem Murkom, 5. 2. 1777 Neža s kmetom Matijo Zemlakom in 24. 11. 1777 Marija s kmetom Martinom Smolarjem iz Nove vasi 4. Jožef je dal delavnici, ki je bila v predmestju na št. 65, nov zagon. S Heleno, rojeno leta 1747, s katero se je poročil 11. 2. 1765, je imel vrsto otrok: 5. 1. 1766 Gašperja (Helena pomotoma označena kot Uršula), 27. 8. 1767 Mihaela (Helena pomotoma označena kot Elizabeta), leta 1769 Marijo, 10. 9. 1771 Martina, 19. 10. 1775 Uršulo, leta 1778 Jožefa in Matijo, 2. 7. 1780 Ano, 20. 8. 1783 Elizabeto, a jih je tudi izgubljal: 8. 9. 1771 2-letno Marijo, 19. in 23. 4. 1772 6-letnega Gašperja, 9-mesečnega Martina in 4,5-letnega Mihaela, 18. 8. 1779 1,5-letnega Jožefa, 7. 1. 1780 2-letnega Matijo, 4. 9. 1783 3-letno Ano in 8. 3. 1786 2-letno Elizabeto, tako da mu je ostala le leta 1775 rojena Uršula. Kot priča je nastopil 1. 8. 1770, 31. 1. 1774, 4. 3. 1776, 17. 6. 1782, kot boter 10. 2. 1768. Bivališče in delavnica Staudingerjev je bila ves čas v predmestju na št. 65 (po franciscejskem štetju 84). S poroko Uršule Staudinger z zidarjem Antonom Dolnikom dne 21. 1. 1799 ter smrtjo Jožefa Staudingerja 3. 10. 1805 in njegove vdove Helene 7. 11. 1819 je ta zelo uspešna tesarška družina odmrila. Ena od potomk Tereza Staudinger poročena Lercher pa se omenja še 26. 8. 1845 v mestu na št. 126, kjer je rodila hčer Marijo Viktorijo.

Razen Staudingerjev je v mestu delovalo še več drugih tesarjev. Dne 6. 1. 1749 se omenja **Janez Schafzol**, ki se je tega dne poročil z Ano Marijo Happin. Kot priči sta nastopila zidarski mojster Sebastijan Felzl in zidarski mojster Jurij Rausch. Dne 8. 3. 1775 se je poročil **Jožef**, sin tesarja Primoža **Teržka** (Terčka) iz Laškega z Agato Jurman, kot priči sta nastopila meščan Primož Štandeker in tesar Gašper Verdnik. Zakonca sta živela v predmestju na št. 102, kjer jima je 11. 6. 1781 umrl 6-mesečni Simon, a sta se jima 16. 8. 1785 rodila dvojčka Jernej in Marija (botra kamnosek Marko Hammer in Rozalija Hassl) ter 23. 1. 1789 ponovno dvojčka Kunigunda in Jožef (botra Marko Hammer in meščanska hči Terezija Hassl). Kot boter je mojster nastopil 20. 7. 1784, 2. 2. in 16. 4. 1785, 10. 6. 1787 in 7. 9. 1788, kot priča pa 7. 1. 1782 in 23. 2. 1784.

Pomembnejša od Teržkove je bila Verdnikova delavnica. Njen utemeljitelj je bil **Gašper Verdnik** m. t. m. živeč med 1726 in 4. 11. 1786. Poročen je bil z Ano, živel pa je najprej v predmestju, nato pa v mestu na št. 77. Dne 10. 10. 1766 se mu je rodil sin Simon, 14. 8. 1770 pa umrl 9-mesečni sin Franc. Večkrat je nastopil kot priča, tako 8. 2. 1773, 8. 7. 1776, 26. 1. 1780, 29. 1. 1781, 26. 2. 1783, 9. 2. 1784 in kot boter 5. 5. 1771, 8. 6. 1776, 23. 10. 1776 (ona), 6. 2. 1779, 14. 2. 1780. Dne 8. 2. 1782 se mu je hči Barbara poročila z Matejem Kohenom z Vrhol (priča t. m. Jožef Staudinger). Po njegovi smrti leta 1786 je delavnico prevzel sin

Simon, poročen z Elizabeto, ki mu je 18. 9. 1790 rodila Mateja (botra Agata Virbeč, označena kot tesarska pomočnica). Tega leta je Simon, ki je podedoval očetovo hišo v mestu na št. 77, označen še kot tesarski pomočnik, kar govori za to, da je obrt občasno vodila njegova mati Ana. Simon je umrl že 1. 6. 1798 v 32. letu starosti, s čemer je delavnica prenehala poslovati.

Kot tretja delavnica je obstajala ona od **Andreja Weinhapla**. Andrej je bil t. m., ki je živel v mestu na št. 22 in je umrl 5. 3. 1789, star 76 let. Dne 2. 1. 1782 se mu je poročila hči Franciška z Antonom Dienstmannom. Delavnico je nasledil leta 1751 rojeni sin **Matija**, ki se je 9. 11. 1778 poročil s Franciško Tetl. Živel je v mestu na št. 22 in 19 ter končno v predmestju na št. 95. Rodilo se mu je več otrok: 12. 9. 1779 dvojčka Matija in Franc (botra Anton Kajzer in Ana Gorjup), 20. 11. 1780 Andrej (u. 29. 10. 1781), 24. 12. 1781 Janez, 22. 8. 1783 Jožef Jernej (vsem trem boter trgovec Jožef Candolin). Mojster je umrl zaradi padca pri delu 22. 8. 1814 v mestu na št. 15, star 63 let. Njegov verjetni brat **Franc**, ki se je rodil leta 1759 in je bil tudi tesar, je umrl pet let pozneje dne 1. 12. 1819 v mestu na št. 91, star 60 let. Ve se, da mu je 28. 8. 1802 umrl sin Jožef, star 21 mesecev.

Razen naštetih mojstrov oziroma delavnic se v matrikah omenjajo še drugi tesarji:

Dne 8. 2. 1773 se je Verdnikov tesarski pomočnik **Janez Jurij Kienperger**, sin Matije s Koroške, poročil z Ano Marijo, hčerko kmeta Lovrenca Šlambergerja z Devine 8 (priči t. m. Gašper Verdnik in t. m. Andrej Weinhapl), ki mu je 26. 5. 1773 v mestu na št. 77 rodila hčer Marjeto. Dne 27. 11. 1777 je Ana Marija že kot vdova, živeča v mestu na št. 22, pokopala enomesečnega nezakonskega sina Franca. **Matej Šlamberger**, sin kmeta Lovrenca z Devine 8, ki se omenja že 23. 2. 1772 kot boter, je imel 2. 4. 1777 nezakonskega otroka z očetovo deklo Heleno, 7. 3. 1779 pa z isto deklo še hčer Jožefo. Dne 29. 1. 1781 se je njegov brat **Florijan**, rojen leta 1755, poročil z vdovo Ano Koren iz Klope 15. Kot Matej je bil tudi on kmečki tesar. Po smrti prve žene se je ponovno poročil z neko Uršulo ter imel z njo več otrok: 6. 7. 1798 Matijo, 26. 1. 1801 Nežo, 24. 2. 1803 Jožefa in 9. 8. 1805 Lovrenca. Florijan je umrl 22. 2. 1805 star 50 let.

Dne 16. 1. 1776 se je Štefan, sin tesarja **Janeza Polegeka**, poročil s kmečko hčerko Uršulo, dne 6. 2. 1781 je umrl dva tedna star Pavel, nezakonski sin **Janeza Potočnika**, tesarja iz Ritoznoja 11, dne 2. 10. 1774 je umrl 6-leten Janez, sin **Matije Mukenaverja**, tesarja - mizarja iz predmestja 63, ki mu je žena Marija dva tedna prej rodila hčer Marijo Antonijo, 14. 9. 1780 pa Franca (boter m. k. m. Marko Hammer), dne 16. 2. 1775 je nastopil kot boter tesar **Jožef Jaušek**, dne 31. 12. 1780 sta imela tesar **Pankracij Girtnik** in Ana Pleško nezakonsko hčer Nežo, dne 10. 7. 1783 pa je imel tesar **Matija Vauhnik** z Marijo v mestu na št. 19 sina Kajetana.

Številčno največnejšo družino 19. stoletja so predstavljali **Vidmajerji**. Njihova začetnika sta bila Jožef iz Zg. Bistrice in Simon iz Lokanje. **Jožef** se omenja samo 14. 1. 1805 kot priča, medtem ko se za **Simona**, poročenega najprej z Nežo in nato Marijo ve, da se mu je 13. 9. 1796 rodil sin Ignacij, leta 1799 Anton (u. 13. 5. 1801), leta 1801 dvojčka (umrla 16. 1. 1802), 16. 1. 1802 Anton in 19. 1. 1803 Marija. Njegov naslednik je bil **Ignacij**, ki je živel z ženo Marijo Pernat v mestu na št. 56. Tu so se mu rodili otroci: leta 1818 Jožefa, 6. 8. 1819 Simon (u. 26. 3. 1855), 6. 7. 1822 Tereza, 30. 1. 1825 Marija, 18. 2. 1827 Ana, 10. 9. 1829 Franc in 3. 1. 1832 ponovno Marija, ki se je 12. 9. 1859 poročila. Žena Marija je umrla 22. 11. 1860, stara 62 let, mojster Ignacij pa 27. 1. 1868, star preko 71 let. Nasledil ga je sin **Franc**, ki se je star 22,5 let poročil dne 9. 2. 1852 s 23-letno posestniško hčerko Marijo Leskovec in živel na Cigonei. Otroci so se mu rojevali:

8. 11. 1852 Franc (botra Marija Vidmajer), 29. 5. 1854 Rajmund (u. 23. 9. 1855), 17. 3. 1858 Jožef, 7. 11. 1859 Martin, 20. 5. 1861 Janez Nepomuk, 4. 7. 1863 Marija, 20. 6. 1865 Alojzija, 6. 1. 1869 Anton, 27. 11. 1870 Andrej, 22. 7. 1875 Rozalija, umirali: 8. 4. 1867 7,5-letni Martin, 6. 5. 1867 2-letna Alojzija, 15. 5. 1867 4-letna Marija, leta 1876 dojenček, 31. 10. 1879 4-letna Rozalija, ter se ženili: 13. 9. 1885 24-leten Janez, živeč v Cigonci 23, s 24-letno Marijo Šorn; 8. 5. 1887 29-leten ovdoveli Jožef z 32-letno Antonijo Dovar in 25. 11. 1894 25-leten Anton s 26-letno Marijo Božičko (priča polir Janez Goneli). **Janez** je imel z Marijo Šorn 3. 3. 1889 Friderika (u. 3. 4. 1889) in 5. 12. 1890 Marijo, **Jožef** s prvo ženo Terezo Žgavc 13. 7. 1886 Marijo, po njeni smrti 15. 3. 1887 pa z drugo ženo Antonijo Dovar 15. 4. 1888 Heleno, 31. 7. 1889 Ignacija, 23. 12. 1891 Nežo (u. 3. 9. 1892), 26. 12. 1892 Janeza Ev., 8. 3. 1895 Jožefa (u. 21. 2. 1897) in 1. 8. 1899 Ludvika. O otrocih iz zakonske zveze tretjega brata **Antona** z Marijo Božičko ni podatkov.

V prvih desetletjih 19. stoletja se je uveljavil m. t. m. **Janez Jurij Grienwald**, doma iz okolice Gradca, ki se je star 24 let dne 12. 8. 1799 poročil z 20-letno Jožefo Kollerin ter imel z njo več otrok: 6. 2. 1801 Jožefa (u. 16. 7. 1804), 2. 7. 1803 Ana, 18. 3. 1807 ponovno Jožefa, 15. 7. 1808 Karla. Žena je kot botra nastopila 1. 1. 1800, on kot priča svojemu pomočniku Florijanu Vukseli 17. 1. 1803. Dne 17. 4. 1823 mu je hči Marija rodila nezakonskega vnuka Jožefa, 2. 4. 1828 pa se je druga hči Ana poročila.

Njegovi sodobniki in nasledniki so bili: **Filip Leben** (1762 - 19. 1. 1832), poročen z Marijo Gasparin, ki je imel leta 1794 hčer Jožefo (u. 7. 5. 1801), 5. 8. 1798 sina Franca (u. 7. 8. 1798) in 12. 12. 1799 Antona (u. 10. 6. 1800); **Tomaž Stopar**, ki se je star 46 let poročil dne 26. 6. 1836 z 39-letno Ano Rahle (priča tesar Simon Jurin) in grajski t. m. **Valentin Jurše**, ki se je star 30 let dne 6. 6. 1841 poročil z 20-letno Konstancijo Offenbacher, s katero je imel nezakonsko hčer Frančiško že 10. 11. 1840, nato pa še več otrok: 10. 4. 1842 Alojzija, 2. 6. 1843 Karla, 31. 7. 1844 Ignacija, 13. 11. 1845 Marijo Viktorijo, 3. 7. 1847 Avgusta, 12. 4. 1849 Antona, 16. 1. 1851 dvojčka, 7. 4. 1852 Rozalijo, 1. 1. 1855 Franca, 22. 10. 1856 Henrika (botra vseh otrok sta bila apotekarja Janez in Frančiška Kleer), 15. 3. 1858 Jožefa, 26. 8. 1860 Ludvika. Od otrok so umrli: 11. 8. 1842 4-mesečna Alojzija, 7. 3. 1853 26-mesečna Konstancija, 26. 1. 1854 21-mesečna Rozalija, 17. 5. 1857 7-mesečni Henrik. Dne 1. 2. 1864 se je 18-letna hči Viktorija poročila s 25-letnim soboslikarjem Karlom Witzlerjem iz mesta 99, 9. 1. 1893 pa 52-letna prvorojenka Frančiška. Mojster sam, ki je od leta 1842 živel v mestu na št. 130, je umrl 19. 1. 1886, star 75 let, žena Konstancija pa 19. 4. istega leta, stara 65 let. **Mihael Jaušič**, živeč v Zgornji Bistrici 16 in poročen z Uršulo Goričan, je 7. 2. 1804 izgubil 4-letna dvojčka, 3. 2. 1804 pa dobil sina Matijo in 23. 5. 1805 Mihaela. Dne 16. 1. 1804 je nastopil kot poročna priča.

Jurij Seusek in njegova žena Elizabeta sta pogosto nastopala kot botra: 6. 4. 1825, 22. 4., 9. 7., 20. 8. in 14. 11. 1827, 2. 9. in 10. 9. 1829, 8. 9. 1830, 2. 2., 8. 2. in 20. 7. 1831, 2. 12. 1842. Jurij je umrl 11. 9. 1831, star 49 let, žena Elizabeta pa po letu 1842. Več podatkov je o **Simonu Škofu**, ki se je kot 38-leten vdovec 12. 8. 1850 poročil s 35-letno vdovo Marijo Pokovec, potem ko mu je 24. 8. 1849 v mestu na št. 92 umrla 38-letna prva žena Tereza Potočnik, s katero je imel 8. 4. 1837 hčer Marijo, leta 1841 sina Simona in 25. 12. 1846 hčer Antonijo. Medtem ko se je 55-leten Simon st. dne 28. 11. 1867 ubil pri delu, se je sin **Simon ml.** 13. 9. 1868 poročil z 32-letno Frančiško Fessl (priča tesar Jakob Keršič), s katero je 14. 2. 1869 nastopil kot boter. Vse kaže, da je imel s Frančiško že leta 1865 nezakonsko hčer Marijo, ki je umrla kot 13-mesečen otrok 27. 11. 1866 v Devini na št. 2.

Manj se ve o **Janezu Glušetu**. Ta je 20. 4. 1835 priznal očetovstvo za hčer Terezo in pozneje poročil njeno mater Marijo Brumec, s katero je imel tudi hčer Marijo. Kot priča se omenja 4. 2. 1856, 9. 9. 1878 in 8. 2. 1888, žena je nastopila kot botra 28. 3. 1852. Od hčera se 21. 4. 1858 omenja kot botra Marija, 13. 8. 1880 pa je umrla Tereza, stara 45 let. **Gašper Furman** iz Nove vasi 33 se je 3. 10. 1852, star 35 let, poročil s 27-letno Marijo Škorc (priča tesar Jakob Keršič), ki mu je že 1. 12. istega leta rodila hčer Marijo. Gašper je umrl 24. 1. 1866 v mestu na št. 140, star 48 let.

Jakob Keršič je skupaj z ženo Marijo često nastopal kot boter (2. 9. 1841, 21. 1. 1848, 25. 3. 1853, 27. 2. 1856) in priča (3. 10. 1852, 11. 6. 1854, 3. 3. 1862, 13. 9. in 23. 11. 1868, 25. 11. 1872), ni pa podatkov o njegovih otrocih. Umrl je pred letom 1880, saj je 5. 7. tega leta umrla v mestu na št. 113 njegova 73-letna žena Marija že kot vdova.

Družina **Šturm**ov je bila bolj razvejana. Njen začetnik je bil **Simon**, poročen z Elizabeto. Od njiu je ona nastopila kot botra 9. 1. 1835, on pa 18. 7. 1835 in 31. 7. 1842. Sledila sta mu Jakob in Lovrenc. **Jakob** se je star 35 let dne 5. 2. 1866 poročil z 28-letno Marijo Stefančič ter imel 26. 5. 1874 sina Janeza in 8. 8. 1877 hčer Marijo; **Lovrenc** pa je, poročen z Marijo Potočnik, imel leta 1852 Štefana, 16. 7. 1855 Jakoba, 17. 8. 1858 Terezo, 11. 9. 1861 Uršo in 8. 9. 1865 dvojčka. Od otrok so mu še majhni umrli 16. 9. 1859 4-leten Jakob, 20. 9. 1859 7-leten Štefan, 27. 11. 1862 enoletna Urša in 28. 4. 1866 8-mesečna Marija, sam pa je preminul 24. 4. 1878, star 66 let.

Valentin Špeglič s Cigonce 11, ki je bil poročen z Barbaro Cvahte, je imel leta 1854 sina Gašperja (umrl kot tesarški pomočnik 20. 4. 1878), leta 1856 Elizabeto (ki se je poročila 4. 3. 1878), 27. 5. 1866 Antona in 20. 6. 1871 Marijo (u. 31. 3. 1876). Valentin Špeglič je umrl 6. 10. 1890, star 68 let, njegov sin in naslednik Anton pa se omenja mesec dni pozneje, 29. 11. kot boter.

Marko Terglec, tesar kmečkega rodu, se je 33 let star 7. 6. 1858 poročil z 31-letno Marijo Belina, katere ded, tesar **Simon Belina**, je umrl 19. 3. 1838 star 61 let, oče, **Martin vulgo Robler** pa 5. 1. 1861, star 60 let. Marko, ki je živel na Klopcah 30, je umrl 14. 11. 1874, star 41 let.

Anton Povh, poročen z Marijo Plajnšek, je imel 28. 9. 1860 sina Mihaela, 28. 7. 1862 Ignacija, 24. 4. 1864 Antonijo, 9. 4. 1866 Rozalijo (u. 17. 2. 1869), 10. 5. 1869 Antona, 19. 12. 1870 Rozalijo. Povh se je star 56 let 13. 6. 1881 ponovno poročil s 54-letno vdovo Barbaro Frešer, potem ko mu je 6. 2. 1881 umrla prva žena Marija, stara 50 let in 8 mesecev. Živel je pretežno v Kovači vasi 12.

Od **Tramškov** iz Zgornje Bistrice 77 nastopajo oče Jakob ter sinova Jurij in Jožef. Oče **Jakob**, ki je umrl 14. 3. 1870 star 55 let, je bil poročen z Ano Bojčnik, s katero je imel leta 1849 Jurija, 9. 3. 1854 Jožefa, 7. 2. 1860 Gregorja (u. 26. 5. 1860) in 4. 12. 1861 Janeza. **Jurij** je bil zidar, zato je omenjen med njimi, **Jožef**, poročen z Ano Ozimič, je imel 16. 5. 1879 Antona, 27. 12. 1882 Janeza in 29. 7. 1890 Marijo. Bil je tovarniški tesar, ki se kot boter omenja še 23. 1. 1898, njegovi otroci pa niso ostali v stroki.

Štefan Strmšek iz mesta 56 se je star 27 let dne 9. 8. 1869 poročil s 24-letno Jožefo Leskovar ter imel z njo več otrok: 29. 11. 1869 Katarino, 21. 7. 1871 Magdaleno, 25. 12. 1873 Štefana, 11. 4. 1876 Janeza (u. 19. 12. 1880), 19. 11. 1885 Elizabeto. Od leta 1872 je živel v Devini na št. 11.

Anton Vešner, ki je umrl 29. 1. 1874 v Klopcah 26, star 47,5 let, je imel z ženo Marijo Koren 18. 3. 1872 sina Jožefa in leta 1869 hčer, ki pa je umrla že 22. 2. 1881, stara 12 let.

Pavel Pernat iz Šentovca 7 se je 21. 2. 1870 star 33 let, poročil s 23-letno Marijo Habjanič (priča je bil tesar Simon Škof), s katero je imel več otrok: leta

1868 Filipa (u. 2. 3. 1871), 9. 4. 1871 Antonijo, 14. 10. 1873 Simona, 21. 7. 1877 Jakoba (u. 19. 12. 1877) in 13. 8. 1888 Jerneja.

Matija Lah iz mesta 49 se je po smrti 33-letne žene Marije (u. 19. 2. 1882) dne 16. 11. 1885 kot 43-letni vdovec znova poročil z 39-letno vdovo Marijo Rudolf.

Valentin Hren je v zakonu s Katarino Čeh imel več otrok, med njimi 20. 2. 1876 Jožefo in 18. 9. 1880 Terezijo. Po ženini smrti se je star 42 let dne 2. 1. 1890 ponovno poročil z 31-letno Terezijo Ingolič, ki mu je rodila 26. 9. 1892 Uršulo in 24. 10. 1897 Marijo.

Mihael Leskovar t. m. iz mesta 79, poročen z Elizabeto Justinek, je pogosto nastopal kot boter: oba 6. 1. 1893, 4. 3. in 1. 8. 1899, 28. 9. 1900, 12. 8. 1901, ona 8. 3. 1895 in 2. 7. 1899, on 12. 5. 1901. Dne 23. 12. 1889 mu je umrl 6-mesečni sin Alojzij.

Pavel Steinberger iz Devine je imel hčer Marjeto, ki je 4. 4. 1895 nastopila kot botra, 18. 1. 1897 pa se je 27 let stara poročila.

Anton Mom iz Klopca 33 se je 28. 11. 1893 star 29 let poročil s 30-letno Elizabeto Kapun (priča tesar Mihael Blažič), s katero je imel 27. 2. 1896 sina Franca, 21. 9. 1898 Terezo (u. 10. 10. 1898) in 26. 8. 1900 Katarino.

Od družine **Javernikov** nastopata Anton in Matija. **Anton**, ki je bil poročen z Marijo Ernecl, je imel 4. 8. 1886 Terezo, 22. 3. 1888 Franca, 26. 6. 1890 Petra, 6. 1. 1893 Marijo in 30. 10. 1900 Elizabeto ter je živel predvsem v mestu na št. 31. **Matija**, ki je bil posestnik in t. m. pa je bil najprej poročen z Antonijo Puklič, s katero je imel 10. 10. 1894 sina Martina. Po njeni smrti se je 24. 2. 1895 star 30 let ponovno poročil z 19-letno Marijo Šlamberger, s katero je imel 13. 5. 1898 hčer Heleno, 12. 11. 1899 sina Martina in 17. 8. 1901 Ludvika. Kot botra se posamič ali skupaj omenjata 11. 11. 1897, 19. 5. 1900 in 25. 1. 1901.

Anton Goričan iz Cigonice nastopa kot boter 15. 3. 1873 in 28. 11. 1890, njegova žena Elizabeta pa 3. 4. 1895 in 11. 2. 1898.

Anton Breznik, 23-leten sin tesarja Franca iz Čadrama 5 se je 10. 2. 1890 poročil s 23-letno Marijo Skerbiš, ki mu je 22. 11. 1901 rodila na Spodnji Ložnici 18 sina Franca, še preje pa 3. 11. 1895 Karla in 4. 5. 1899 Petra.

Kamnoseštvo

Kamnoseštvo je bilo v Slov. Bistrici zaradi bližine pohorskih kamnolomov dobro razvito, kot to dokazujejo v matrikah ohranjena imena kamnoseških mojstrov in pomočnikov. Dne 30. 3. 1654 se omenja Gregor Germek, pomočnik pri mojstru Janezu Gabrilinu (tudi Gaberlinu), ki je imel tega dne z ženo Zofijo sina Jurija. Dne 21. 11. 1659 je imel Mihael, pomočnik pri omenjenem mojstru, s konkubino Barbaro hčer Katarino. **Janez Gabrilin**, ki je bil leta 1646 mestni svetnik in katerega žena Elizabeta se omenja leta 1642 kot botra, je umrl pred 20. 3. 1662, ko njegova žena že nastopa kot vdova, ki je leta 1664 posedovala vinograd. Njegov sodobnik je bil kamnosek **Jurij Rahael**, ki je imel 23. 11. 1657 s konkubino Marino nezakonsko hčer Katarino, kot botra sta nastopila kamnosek **Gregor Beršek** iz Nove Cerkve in Zofija Pajk. Kot Gabrilinovega naslednika lahko štejemo k. m. **Martina Oroša**, ki je bil 5. 8. 1654 boter nezakonskemu Lovrencu. Omenja se večkrat med tem letom in letom 1690. Z ženo Ano Marijo (Majdl) je imel 12. 9. 1655 sina Marka, 3. 2. 1660 je bil poročna priča svoji dekli Marinki, dne 1. 1. 1664 je bil boter, enako v letih 1669, 1671, 1676, 1690, žena pa še leta 1693. Za meščana Maksimilijana Oroša, ki je imel z ženo Marijo 31. 12. 1697 sina Janeza Boltežarja in 11. 9. 1702 hčer Justino se upravičeno domneva, da je bil njegov sorodnik, nečak ali morda celo sin.

Nekaj več podatkov je o k. m. **Egidiu Conratu** (tudi Konradu), ki je imel z ženo Marijo 11. 8. 1695 hčer Marijo, 23. 3. 1698 Ano Marijo, 1701 Matijo (u.

15. 4. 1710), 1704 Karla (u. 15. 4. 1710) in 6. 11. 1706 Barbaro (u. 5. 4. 1710). Prva žena Marija mu je umrla 7. 2. 1711 stara 40 let, nakar se je mojster ponovno poročil z Evo Rozino, a umrl že 1. 5. 1716. Njegova vdova Eva Rozina se je čez 4 mesece 25. 8. 1716 poročila z ovdovelim meščanom Janezom Jurijem Pruk-mayerjem. Morda je bil Egidijev sin Jernej Conrad, kateremu je 31. 7. 1735 umrl dveletni otrok.

Dne 7. 1. 1713 se je Janez Jurij, sin k. m. in senatorja **Simona Einka** poročil z Marijo, hčerko tesarja Urbana Kelca (priči Filip Wolf in Karel Schmelzer). Več je znanega o k. m. **Frañčišku Uršiču**. Ta se je 15. 7. 1726 poročil s Katarino Reschtaner (med pričami mestni sodnik Urban Hauptman), s katero je imel več otrok: 26. 8. 1727 Ano Marijo, 17. 9. 1731 Janeza Mihaela in 14. 6. 1738 Franca Antona Jožefa (u. 16. 8. 1738). Izmenjaje z ženo je bil večkrat boter: 13. 11. 1726, 28. 6. 1730, 19. 9. 1732 in 4. 11. 1735. Mojster je umrl 10. 6. 1738, star 50 let.

V 2. pol. 18. stoletja sta mestno kamnoseštvo obvladovali dve delavnici. Prvo, starejšo in pomembnejšo, je vodil Marko Hamer, drugo, mlajšo, pa njegov zet Jakob Dežman.

Mestni kamnoseški mojster **Marko Hamer** (tudi Hammer), ki je prebival v predmestju na št. 98 (franciscejski 116), je živel med leti 1725 in 13. 4. 1789 ter bil trikrat poročen. Prvič o. leta 1750 z Ano Marijo Terezijo, ki je umrla 24. 2. 1780, drugič z Jožefo, ki je umrla 22. 9. 1783, stara 28 let, in tretjič z Ano Marijo, vdovo po ptujskem mlinarju Jakohu Kacijanu (16. 2. 1784, priči Frančišek Kampl in Adalbert Spannbauer), ki ga je preživela. Otroke je imel z vsemi tremi ženami: o. leta 1752 Uršulo, ki se je 18. 2. 1772 poročila s kamnosekom Jakobom Dežmanom, ... leta 1760 Franca Janeza, ... leta 1764 Jakoba (u. 6. 4. 1768), 21. 12. 1766 Marijo Ano (u. 2. 1. 1767), 25. 3. 1768 Jožefa (boter Franc Kampl), 28. 1. 1770 Ano Marijo, 4. 7. 1775 Marijo (u. 15. 8. 1776), 12. 12. 1781 Marijo Jožefo, 11. 9. 1783 Marijo, ? 12. 1784 Marijo (u. 10. 6. 1787). Družina je morala biti zelo priljubljena, saj sta bila tako Marko kot njegova žena pogosto botra: on 11. 3. 1770, 20. 1. 1771, 25. 2. 1772, 10. 4. 1774 (skupaj s hčerko Uršulo Dežman), 23. 11. 1775, 4. 7. 1776, 24. 3. 1777, 29. 8. 1778, 14. 8., 26. 9. (skupaj z Uršulo Dežman) in 21. 10. 1780, 24. 8. 1781, ona 14. 3. 1769, 16. 5. 1771, 13. 11. 1773, 27. 6. 1776, 17. 7., 21. 7., 28. 8. in 19. 10. 1777, 23. 11. 1778, 9. 8. 1784, 4. 1. 1785, sin Franc pa 21. 3., 19. 7., 8. 8., 7. 10. in 15. 10. 1778, 26. 7. 1780 (skupaj s Frančiško Weinhaplin, hčerko t. m.) in 7. 1. 1783. Kot poročna priča se omenja le enkrat in sicer 3. 11. 1779. Ker je sin Franc prešel med zidarje, je kamnoseško delavnico prevzel Markov zet **Jakob Dežman**. Izviral je iz gorenjske kamnoseške družine, ki jo je vodil oče **Matija**, in se 18. 2. 1772 poročil z Uršulo, hčerko m. k. m. M. Hamerja, s katero je živel v predmestju na št. 118 (franciscejski 140). Priči sta bila učitelj Adalbert Spannbauer in meščan Jurij Platošek. Otroci so se mu rodili: 13. 10. 1777 Jakob, 10. 1. 1780 Franc Simon, 25. 2. 1782 Marija (botra vsem trem sta bila Simon in Terezija Potočnik). Sam je nastopal kot boter 17. 12. 1772, 6. 8. 1776 in 19. 3. 1781, ona pa 10. 4. 1774.

Po podatkovni prekinutvi v 1. tretjini 19. stoletja se v drugi pojavi m. k. m. **Peter Loewe**, ki je živel v mestu na št. 118. Bil je sin tkalskega mojstra Franca in Rozalije Pišel iz Karbice na Češkem. Star 30 let se je 9. 10. 1836 poročil s 23-letno Terezo Orthaber, ki mu je rodila vrsto otrok: 30. 7. 1837 Klaro, 10. 9. 1838 Viktorijo, 6. 2. 1841 Jožefa, 25. 8. 1845 Franca, 17. 11. 1846 Ernestino, 25. 5. 1848 Alojza, 6. 3. 1851 Frančiško, od katerih so umrli: 26. 1. 1841 3,5-letna Klara, 31. 10. 1846 14-mesečni Franc, 7. 4. 1849 enoleten Alojz, 19. 12. 1855 9-letna Ernestina. Peter je nastopil kot priča 9. 1. 1837, ona kot botra 10. 10. 1841, 24. 1. 1844, 18. 1. 1846, 23. 9. 1851, 3. 8. 1852. Mojster je umrl 4. 9. 1862 v svoji hiši,

star 56 let. Nasledil ga je sin **Jožef**, ki je skupaj z z. m. Jakobom Berdnikom nastopil 21. 2. 1870 kot priča pri poroki 30-letnega kamnoseškega pomočnika Jakoba Klemenčiča iz mesta 138 s 24-letno Nežo Leskovar iz mesta 118. Petrova vdova Tereza je bila s sinom Jožefom 11. 11. 1864 botra Francu, sinu njene hčere Viktorije, poročene Kuebl. Dne 14. 9. 1866 se omenja tudi druga hčerka Tereza kot botra.

Dne 24. 1. 1881 se je 33-leten ovdovel kamnoseški mojster **Jožef Weber** iz Gaberij 3, sin pokojnega tesarja Janeza iz Eisenharza na Württemberskem poročil s 23-letno Ano Adelstein iz mesta. Kot priči sta nastopila k. m. Janez Kellner in usnjarski mojster Mihael Nasko.

Kamnoseški mojster **Janez Kellner**, poročen z Marijo Leitzgen, je imel leta 1872 hčer Felicito, 9. 10. 1874 Marijo Emilijo in 29. 9. 1882 Franca Mihaela. Dne 14. 2. 1888 je umrl v mestu na št. 95, star 51 let, 2. 7. 1888 njegova 16-letna hči Felicita in 20. 8. 1889 15-letna hči Emilija.

Kamnoseški mojster **Francu Truglarju** in Mariji Kurej se je 10. 9. 1893 v Zgornji Bistrici 25 rodil sin Martin, 23. 8. 1894 pa v mestu na št. 21 sin Avguštin.

Slikarstvo in kiparstvo:

Slikarstvu in kiparstvu,⁷ ki sicer ne spadata med gradbeniške stroke, sta vendar upoštevanja vredni dejavnosti, ki kažeta na kulturno zmogljivost sredine, v kateri sta se razvijali. Čeprav sta bili v Slovenski Bistrici vezani predvsem na grad, sta vendar pustili sledove tudi v mestu, katerega ustvarjalnu vzdušje sta oplajali.⁸

Med slikarji se kot prvi omenja **Aleksander Krajner** (Craner), po rodu verjetno s Kranjskega, ki je imel s prvo ženo Ano 23. 8. 1654 hčer Ano Regino (botra slivniški župnik Janez Kalčič in meščanka Ana Grosser), z drugo ženo Salome pa 15. 1. 1661 hčer Evo Rozino. Dejstvo, da je imel (svobodni) slikar **Janez Jurij Stehe** s Krajnerjevo hčerko Evo Rozino dne 9. 8. 1683 nezakonskega sina Janeza Lovrenca, zbuja domnevo, da je imel tudi poklicno in ne le ljubezensko povezavo s Krajnerjevo družino oziroma njegovo delavnico.

Dne 11. 1. 1670 in 9. 5. 1672 sta se **Juriju Mallerju** in ženi Marjeti rodila sinova Anton in Pankracij, vendar se pri očetovem priimku ne ve, ali gre za poklicno ali rodbinsko oznako. Dne 4. 9. 1698 je nastopil kot boter "pictor" **Valentin Heinschauer**, pri katerem gre skoraj gotovo za slikarja, zaposlenega v gradu. Sedemnajstemu stoletju pripada tudi slikar **Martin Dvoršek**, ki je 24. 1. 1694 nastopil kot boter ter imel z ženo Marijo Uršulo dne 14. 11. 1695 hčer Katarino (boter Maksimilijan Oroš) in 23. 6. 1698 sina Petra.

Najpomembnejši slikar iz Attemsovega umetniškega kroga **Franc Ignacij Flurer** (1688 Augsburg - 1742 Gradec), ki je zaradi poslikave gradu v letih 1720 in 1721 občasno bival v Slovenski Bistrici, je bil 26. 6. 1720 poročna priča svojemu kolegu Janezu Jakobu Reisserju, 2. 2. 1721 boter Janezu Karlu Haffnerju in 23. 9. 1721 hčeri grajskega upravnika Janeza Mihaela Saringerja. Dne 22. 1. 1722

⁷ Ferdo Šerbelj: Umetnostni spomeniki v občini Slov. Bistrica. Zbornik občine Slov. Bistrica I, Slov. Bistrica 1983 str. 183-227, posebej 208-210, kjer navaja likovne umetnike, vendar ne vseh in včasih tudi zmotno. Npr. Adalbert Spannauer ni bil graditelj nove župne cerkve ampak njen cerkovnik in učitelj, Jožef Staudinger ni bil rezhar ampak tesar, kar velja tudi za Štefana Pleška itd.

⁸ Matrike so seveda pregledoval tudi nekateri drugi raziskovalci, vsak po svojem strokovnem interesu oziroma raziskovalni temi. Od umetnostnih zgodovinarjev so se nekateri zanimali za arhitekturo gradu in cerkva, drugi za plastiko in (zidno) slikarstvo, nobeden pa za gradbeništvo kot stroko ter za njene izvajalce zidarje, tesarje in kamnoseke. Pričujoča razprava je prva svoje vrste in zato izhodiščna za nadaljne arhivske in terenske raziskave v nakazani smeri.

se mu je rodila nezakonska hči Helena, ki jo je imel z neko Marijo. Botra sta bila grajski vrtnar Janez Jurij Poš in Marjeta Zinkuš, krstni obred pa je opravil kaplan Andrej Spreizer.

Dne 27. 11. 1715 se je drug pomemben slikar iz Attemsovega kroga Tirolec **Janez Gašper Waginger** kot vdovec poročil z 19-letno Marijo, hčerko mestnega senatorja Petra Antona Frelicha (priči sta bila Janez Jernej Gorjup in Kristof Pauman). Mlada Marija je bila 4. 4. 1717 botra Magdalen Ajdič, že 26. 4. 1719 pa se je kot vdova poročila z Rudolfom Sigismundom, sinom pl. Erazma Kopmayra iz Vitanja. Ker Wagingerjeva smrt ni zabeležena v bistriški mrliški knjigi, smemo domnevati, da je umrl nekje izven župnije na potovanju ali na delovišču in bil tam pokopan.

Manj pomemben je mestni slikar **Anton Pluško**. Najprej je bil poročen s Heleno, ki mu je rodila 5. 4. 1730 Janeza Jurija, 7. 6. 1732 Antona Jožefa, 1. 1. 1734 Marijo (u. 21. 9. 1757) in 16. 11. 1734 Franca Ksaverija, nato z Marijo Ano, katere dojenček je umrl 31. 8. 1736, ona pa 19. 11. 1737, stara 35 let, in končno s Terezo Reiss iz Ptuja (4. 2. 1738, priča slikar Janez Reisser) ter imel z njo vrsto otrok: 21. 4. 1739 Marijo Ano, 30. 12. 1740 Gašperja Jožefa, 7. 11. 1743 Franca Ksaverija, 26. 2. 1746 Marijo Rozino (u. 18. 3. 1746), 24. 2. 1747 Katarino in 11. 11. 1749 Janeza Boromejskega. Mojster, ki je nastopil kot priča 18. 9. 1730, 22. 9. 1745 in 23. 7. 1753, je umrl 29. 5. 1758, star po mrliški knjigi 45 let, po ostalih življenjskih podatkih sodeč pa okoli 50 let. Njegova vdova Tereza se je 22. 1. 1759 ponovno poročila z Janezom Jožefom, sinom Lovrenca Makarta z Dunaja (priči Matija Forester in Frančišek Hassl).

Leta 1720 se je v Slovenski Bistrici pojavil slikar **Janez Jakob Reisser**, ki se je tu 26. 6. poročil z Marijo Elizabeto, hčerko Janeza Pirkerja. Kot priče so nastopili grajski upravnik Janez Mihael Saringer, meščan Pavel Pirker in slikar Franc Ignacij Flurer. Čeprav je v Bistrico prišel kot grajski slikar, se je v njej naselil in postal njen meščan. Kot boter se omenja 19. 10. 1722, 20. 1. in 23. 11. 1724 ter 11. 5. 1726, kot poročna priča pa 11. 2. in 24. 2. 1727, 6. 2., 27. 4. in 12. 6. 1730, 6. 1. 1742, 14. 6. 1745 in 12. 11. 1749. Dne 3. 7. 1729 se mu je rodil sin Franc Jakob. Dne 2. 3. 1743 mu je umrla žena Elizabeta, stara 50 let, nakar se je kot vdovec 26. 1. 1745 poročil z vdovo njegove tretje poročne priče Pavla Pirkerja. Umrl je 18. 9. 1763, star 80 let. Njegov sin **Franc Jakob** je bil enako kot oče slikar in senator ter v letih 1776 in 1777 mestni sodnik, ki je živel v predmestju na št. 82 (franciscejski 98). Poročen je bil z Jožefo, ki je bila po rodu iz Slovenj Gradca. Dne 17. 8. 1780 se mu je rodila hči Ana Barbara, 29. 8. 1782 pa sin Janez. Kot boter se omenja 20. 1. 1776 in 21. 8. 1777, kot priča pa 19. 6. in 27. 8. 1782 ter 19. 2. 1783. Umrl je 14. 2. 1795, star 66 let, žena pa 12. 2. 1800, stara 54 let.

Med kiparji je znan samo **Frančišek Rais**, katerega hči Ana Marija se je 16. 7. 1742 poročila z Janezom Pirkerjem. Bil je kiparski mojster in meščan, ki pa je bil ob hčerini poroki že pokojni. O njem sicer ni podatkov, vendar lahko domnevamo, da je bil predvsem klesar, ki ni istoveten z mariborskim kiparjem Francem Jožefom Reissom (umrlim 1732).

Med pomembne umetnike, ki so občasno živeli v Slovenski Bistrici, je vsekakor treba šteti štukaterja **Jožefa Antona Quadria** (1666 - 1729), ki se je z družino zadrževal v njej vsaj v letih 1700 in 1709, ko je imel opravka v gradu, kjer je štukiral sobane v prvem nadstropju južnega trakta. Z ženo Uršulo je dne 2. 4. 1700 dal krstiti sina Jožefa Sigismunda (botra sta bila bistriški župnik Stefan Jamnik in studeniška priorica Marjeta Krajnc, krst pa je opravil črešnjiški župnik Knez, kar govori za ugledno osebo), 14. 6. 1709 pa pokopati 1,5-let-

nega sina Pavla. Ker se je družina selila za delom, drugih vpisov v matrikah ni zaslediti.

Med škrinjarji se omenjajo : leta 1710 Janez Stainitz, leta 1741 oče Mihael (1681 - 24. 3. 1741) in leta 1760 sin Jožef (1708 - 24. 3. 1760) Zeiler ter leta 1775 Bernard Scham, med mestnimi opekarnarji pa leta 1739 Pankracij Werlitz (Berlič).

Ostalo:

Dne 21. 4. 1828 se je v Šmartnem na Pohorju poročil 32-letni risar in litograf **Janez Fomenzari**, sin Franca in Ivane Montana, živeč v Gradcu 917 (Mursko predmestje), z Ano Neckerman, 27-letno hčerko kirurga Franca, ki je pa že čez 3 leta dne 12. 4. 1831 umrla v mestu na št. 68, stara 30 let.

Dne 27. 5. 1833 se je 28-leten Bernard Marek, sin pokojnega mariborskega zidarskega mojstra **Mihaela Mareka** in njegove v Gradcu živeče vdove Elizabete Karmen, poročil s 23-letno Ano pl. Schildenfeld. Bernard je bil zaposlen kot asistent za vodne zgradbe pri Gradbeni direkciji v Mariboru.

Dne 15. 8. 1857 nastopa kot priča dr. Franc Pachler, skriptor Dvorne biblioteke na Dunaju.

Dne 29. 10. 1867 se omenja kot priča zidarski mojster **Andrej Černiček**, ki mu je žena Helena Roj dne 30. 10. 1871 v mestu na št. 76 rodila hčer Adelo Viktorijo, 17. 2. 1873 pa Zofijo Heleno. Botra sta bila obakrat kirurg Edvard Janah in njegova žena Ana. Černiček je že leta 1871 preusmeril srž dejavnosti v Maribor, kjer je v Trubarjevi ulici 5 ustanovil svoje podjetje, se leta 1873 tja preselil ter postal eden vodilnih mariborskih gradbenih podjetnikov.

Dne 16. 4. 1888 se je v mestu na št. 26 poročil 22-leten slikar **Jožef Berčko** z 18-letno Marijo Šift.

Dne 18. 3. 1865 je v mestu na št. 24 umrl 10-mesečni Friderik, sin potujočega fotografa Alojza Lindnerja.

Dne 20. 10. 1852 sta se v mestu na št. 33 rodila polkovnemu zdravniku dr. Ferdinandu pl. **Quiquerezu** in njegovi drugi ženi Mariji Herschel de Kernegg dvojčka, dne 1. 4. 1854 pa Marija Gabriela. Vsem trem otrokom sta bila botra trgovca Janez in Elizabeta Stieger. Marija Herschel se že 4. 5. 1859 omenja kot vdova po zdravniku. Ferdinand je bil oče znanega hrvaškega slikarja **Ferdinanda** (1845-1893) in tast štajerskega slikarja **Jožefa Rostocka** iz Cmureka, ki je nekaj let živel v Slovenj Gradcu.

Dominik iz družine **Pascolo** je bil med leti o. 1885 in 1890 profesor in dvorni svetnik v Ufi v Rusiji, nato pa v Berdjansku in Pavlovgradu. Leta 1892 se omenja kot državni svetnik in vitez reda sv. Ladislava.

Povzetek:

Prikaz gradbeniške dejavnosti v Slovenski Bistrici med sredino 17. in koncem 19. stoletja, ki smo ga uspeli sestaviti na osnovi študija župnijskih matrik, dokazuje, da je bila ta precejšnja, za kar govori seznam nastopajočih zidarjev, tesarjev in kamnosekov, katerih dela nam sicer večinoma niso znana, nam pa omogočajo predstaviti njihovo vlogo pri nastajanju sedanje mestne urbane in gradbene podobe. Ker Slovenska Bistrica ni doživela katastrofalnih požarov pred zadnjo četrtino 18. stoletja, je preoblikovanje njenega stavbnega fonda postopoma sledilo družbenim in bivalnim potrebam prebivalstva in stilnim menam, ki so ga zaznamovale. Zaradi takega mirnega razvoja slovenjebistriški gradbeniki niso čutili potrebe po sestavi lastne cehovske organizacije, ampak so ostali vključeni v mariborsko, pridobili pa so si pravico do podeljevanja pomočniških spričeval.

O večjih renesančnih gradbenih posegih v mestu, razen pri obnovi njegovega obzidja s 4 ogalnimi stolpi in 4 vrati, ne moremo govoriti, saj gradbenega dogajanja v zvezi z gradom ne moremo šteti med stavbna dejanja, ki bi zadevala preobrazbo mestnega urbanega tkiva. Tudi pozidava minoritskega samostana ob mestni gotski p. cerkvi Žalostne matere božje ni bila tolike mere, da bi lahko govorili o velikem gradbenem dogodku, kamor bi lahko uvrstili le prezidavo mestnih cerkva, zlasti župne v času baroka. Sicer pa se je baročna preobrazba mesta končala s požaroma v letih 1779 in 1798, ki jima je sledila postbaročna in klasicistična prenova, tej pa ob koncu 19. stoletja historistična, ki se ni omejila samo na zamenjavo fasad, ampak je posegla tudi v modernizacijo hišnih notranjstvin.

Če poskušamo slediti tem spremembam, opirajoč se na podatke matrik, ugotovimo, da je zidarstvo v 17. in 18. stoletju spodrinilo tesarstvo, sledeč dejstvu, da se je lesno stavbarstvo dokončno umaknilo zidanemu. Zaradi pomanjkljivih virov se vrsta podatkov večkrat pretrga, kar velja zlasti za 2. pol. 17. stoletja, vendar pa se prav takrat pojavijo prvi znani gradbeniki: zidarja **Jernej Megla** in **Gašpar Arbeiter** (1640-1715), tesarja **Štefan Šunko** in **Blaž Jamnik** ter kamnoseka **Janez Gabrilin** in **Martin Oroš**.

Po vzpostavitvi trdnjše cehovske organizacije na prelomu stoletja lahko registriramo že tudi prve njihove, arhivsko jasneje določljive delavnice. Šlo je predvsem za družine **Kajzerjev**, **Kamplov** in **Rablov**. Začetnik prve je bil **Matija Kajzer st.** (umrl o. 1720), ki mu je sledil sin **Matija Kajzer ml.** (1699-1729), s katerim se je zidarska dejavnost družine končala. Začetnik druge družine je bil **Matija** (u. po 1710), ki ga je nasledil sin **Mihael** (o. 1670-1729), po katerega smrti se je tudi pri tej družini zidarska tradicija končala. Isto velja za tretjo družino. Osnovalec jo je **Matija Rabl** (1683-1733), končal pa njegov sin **Janez Matija** (1708-1748), nakar se sled za družino zgubi.

Pripadniki naslednje generacije so bili: **Gregor Kupič** (1692-1742) ter **Jurij Rausch**, **Jernej Pleško**, **Simon Hoffer** (1700-1765), **Matija Vezjak**, **Sebastijan Felzl** in **Rupert Dolnik** (Dulnik), ki se leta 1754 omenjajo med meščani. V 2. pol. 18. stoletja so jim sledili: **Matija Grundner** in njegov sin **Janez**, **Franc Janez Ham(m)er** (1760-1816) in družina **Dolnikov**: **Jakob**, sin **Anton** (1764-1836) in vnuk **Franc** (r. 1799), ki se je, kot vse kaže, po letu 1838 odselil iz mesta.

Med njihovimi tesarškimi sodobniki so bili najpomembnejši **Staudingerji**: **Janez** (1661-1716), sin **Jožef** (1684-1764) ter vnuka **Janez** (1721-1764) in **Jožef** (1736-1805), s katerega smrtjo je ta osrednja mestna delavnica po sto letih prenehala obstojati. Poleg nje so delovale še nekatere druge manjše delavnice, ki so pripadale: **Verdnikom**: očetu **Gašperju** (1726-1786) in sinu **Simonu** (1766-1798), **Weinhaplom**: očetu **Andreju** (1713-1789) ter sinovoma **Matiji** (1751-1814) in **Francu** (1759-1819), **Terčkom**: očetu **Primožu** in sinu **Jožefu** ter **Matiji Mukenaverju**, ki pa se je pretežno posvečala mizarstvu.

Med kamnoseškimi delavnicami 1. pol. 18. stoletja je omeniti one, ki so jih vodili **Egidij Conrat** (u. 1716), **Simon Eink** in **Franc Uršič** (1688-1738), med delavnicami 2. pol. stoletja pa oni, ki sta jih vodila **Marko Ham(m)er** (1725-1789) in njegov zet **Jakob Dežman**.

Zidarstvo je v 19. stoletje popeljala družina **Dolnikov** (**Anton** in **Franc**). Pridružile so se ji še druge: **Zoržev** (**Marko** s sinovoma **Jožefom** in **Štefanom** u. 1845), **Kočijašev** (**Florijan st.** 1806-1863 in sin **Florijan ml.** 1842-1873), **Franca Lubica** (1810-1864) in priseljenih italijanskih družin **Berra** (**Matija r.** 1832), **Marchial** (**Matija** s sinovoma **Janezom** in **Petrom**), **Pascolo** (bratje **Janez**, **Jakob** in **Jožef**) in **Versolatti** (**Jakob** in sin **Peter**). Poleg njih je omembe vredna še družina **Berdnikov** (**Jakob** 1828-1893 in sin **Filip Jakob**

r. 1865), **Jurij** iz tesarske družine **Tramškov** (r. 1849), **Peter Majdič** (1818-1880), družina **Ozimičev** (**Anton** in sin **Matija** r. 1845) ter **Filip Kašl** (r. 1823).

Najštevilnejšo tesarsko družino v 19. stoletju so predstavljali **Vidmajerji**. Njena začetnika sta bila brata **Jožef** in **Simon**, od katerih je bil drugi pomembnejši. Nasledili so ga sin **Ignacij** (1796-1868), vnuk **Franc** (1829-o. 1880) ter pravnuki **Jožef** (r. 1858), **Janez** (r. 1861) in **Anton** (r. 1869). Njihovi sodobniki v 1. pol. stoletja so bili **Janez Jurij Grienwald** iz okolice Gradca (1775-o. 1830), **Filip Leben** (1762-1832) in **Jurij Seusek** (1789-1831), v 2. polovici pa **Valentin Jurše** (1811-1886), **Simon Skof** st. (1812-1867) in njegov sin **Simon ml.** (r. 1841), **Jakob Keršič** (u. po 1872), **Simon Šturm** s sinovoma **Lovreneom** (1812-1878) in **Jakobom** (r. 1831), **Valentin Špeglič** (1822-1890) s sinom **Antonom** (r. 1866), **Jakob Tramšek** (1815-1870) s sinom **Jožefom** (r. 1854), **Anton Mom** (r. 1864) ter brata **Anton** (r. 1863) in **Matija** (r. 1865) **Javernik**.

Kamnoseško stroko je v 1. pol. 19. stoletja obvladoval priseljenec **Peter Loewe** (1806-1862), v 2. polovici pa njegov sin **Jožef** (r. 1841), **Janez Kellner** (1837-1888) in **Frane Trugler**, medtem ko se je nemški priseljenec **Jožef Weber** (1848-1896) iz Gaberij pri Celju tu leta 1881 drugič poročil, sicer pa živel in deloval kot kamnoseški in gradbeni podjetnik v Celju.

Preglednica slikarjev in kiparjev dokazuje, da gre za umetnike, ki so bili večinoma, a ne izključno, zaposleni pri opremljanju gradu. Med slikarji srečamo sredi 17. stoletja **Aleksandra Krajnerja** in **Janeza Jurija Steheta**, ob koncu stoletja **Valentina Heinsehauerja** in **Martina Dvoršeka**, v 1. pol. 18. stoletja **France Ignacija Flurerja** (1688-1742) in **Janeza Gašperja Wagingerja** (umrlega o. 1718) kot grajska slikarja ter **Antona Pluška** (o. 1708-1758), **Janeza Jurija Reisserja** (1683-1763) in njegovega sina **Franca Jakoba** (1729-1795) kot meščanske slikarje. Od kiparjev je znan samo **Frančišek Rais** (u. pred 1742), od štukerjev pa **Jožef Anton Quadrio** (1666-1729).

V 19. stoletju je Slovenska Bistrica zaradi spremenjenih družbenih in s tem tudi kulturnih razmer ostala brez slikarjev in kiparjev. Le občasno se je v njej mudil graški risar in litograf **Janez Fomenzari** (r. 1796), nekaj let tu živel in pred 1859 umrl zdravnik **Ferdinand Quiquerez**, oče znamenitega hrvaškega slikarja **Ferdinanda** (1845-1893) in tast štajerskega slikarja **Jožefa Rostoeke**, ter leta 1867 začel svojo poklicno pot pomemben gradbeni podjetnik in projektant **Andrej Černiček**, ki je med leti 1871 in 1892 ustvarjal predvsem v Mariboru.

Jože Curk

DAS BAUGEWERBE IN SLOVENSKA BISTRICA VON RENAISSANCE BIS HISTORISMUS

Zusammenfassung

Eine Betrachtung des Baugeschehens in Slovenska Bistrica zwischen der Mitte des 17. und dem Ende des 19. Jahrhunderts enthüllt uns, daß die Entwicklung - mit der Ausnahme vom letzten Viertel des 18. Jahrhunderts, durch die beiden Stadtbrände angeregt - sehr langsam fortgeschritten war. Deswegen halten es die Bauleute dieser Stadt nicht nötig, eine eigene Zunftorganisation zu bilden, sondern sind sie lieber im Rahmen jener von Maribor geblieben. Sie haben nur das Recht Gesellenprüfungen auszuüben und die Ausweise zu verleihen erreicht.

Man kann in der Zeit der Renaissance, außer der Ausnahme der Modernisierung der Stadtwehrranlagen, von größeren Baueingriffen in die Substanz nicht reden. Die Bauereignisse in der Burg können nicht als solche betrachtet werden, da sie auf die Stadtbauorganisation keine

direkte Folgen ausgeübt haben. In den folgenden 17. und 18. Jahrhundert hat sich die Stadt langsam barockisiert, doch die Brände von 1779 und 1798 haben diese Entwicklung unterbrochen. Die folgende postbarocke und klassizistische Zeit hat der Stadt im Laufe des 19. Jahrhunderts das jetzige Bild der Baustruktur verliehen, die historistische Periode am Ende des Jahrhunderts aber durch die Modernisierung der Häuser und besonders Änderungen der Fassaden diesen Entwicklungszyklus zu Ende gebracht.

Das Studium der Pfarrmatriken hat uns die Möglichkeit geboten, durch die persönlichen Schicksale der in dieser Entwicklung beteiligten Bauleute auch die Bauentwicklung der Stadt, von der Mitte des 17. Jahrhunderts weiter, zu verfolgen. Eigentlich werden uns erst aus der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts die ersten näher bestimmbaren Persönlichkeiten der Baumeister bekannt. Es handelt sich dabei um die Maurer Jurij Megla und Gašper Arbeiter, die Zimmerleute Stefan Šunko und Blaž Jamnik sowie die Steinmetze Janez Gabrilin und Martin Oroš. (Die Namen werden transkribiert. Die sehr unterschiedliche Schreibweise im Original ist für das Thema des Aufsatzes belanglos.)

Nach der Errichtung einer fester geordneten Zunftorganisation, können vom Anfang des 18. Jahrhunderts weiter, schon einzelne Werkstätten verfolgt werden. Es handelt sich dabei um die Maurerfamilien Kaiser, Kumlj und Rabl, welche aber alle schon im 2. Viertel des Jahrhunderts ausgestorben sind. Auf diese haben zur Mitte des Jahrhunderts die Maurermeister Jurij Rausch, Jernej Pleško, Simon Hoffer, Matija Vezjak, Sebastijan Foltl und Rupert Dolnik, in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts aber die Familien Grundner, Hammer und Dolnik gefolgt. Unter den Zimmerleuten des 18. Jahrhunderts war die Familie der Staudinger führend. Gleichzeitig sind die von Verdnik, Weinhaupl, Teržek und Mukenauer bekannt. Unter den Steinmetzen sind folgende Meister nennenswert: Egidij Conrat, Simon Eink und Frane Uršič für die 1. Hälfte und Marko Hammer sowie Jakob Dežman für die 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts. Im folgenden 19. Jahrhundert kann man viele Meister aller drei Fachgebieten begegnen: unter Maurern die Familien Zorž, Kočijaš, Lohic, Marchial, Pascolo, Versolutti, Berdnik, Ozimič usw., unter den Zimmerleuten die Mitglieder der Familien Vidmayer, Škof, Šturm, Špeglič, Tramšek, Javernik usw., unter den Steinmetzen die Familien Löwe, Kellner und Trugler.

Bildende Künstler waren in Slovenska Bistrica aufgrund der großen Umbauten und der Neuausstattung der Burg in den Jahren 1685 - 1725 zwar anwesend (V. Heinschauer, M. Dvoršek, F. I. Flurer, J. G. Waginger), aber nur eine Zahl von ihnen hat in der Stadt auch gelebt (J. J. und F. J. Reiser, A. Pluško). Unter Bildhauern ist nur Francišek Rais bekannt, und den Stukateuren J. A. Quadrio. Die bildenden Künstler können in der Stadt im 19. Jahrhundert nicht mehr festgestellt werden, wohl hat aber hier der bekannte mariborer Baumeister und Projektant Andrej Černiček mit seiner Laufbahn begonnen.

MARIBORSKA VOJNOPOŠTNA POSTAJA IN POŠTARJI V 16. STOLETJU

Andrej Hozjan *

UDK 351.816

Andrej Hozjan: Mariborska vojnopoštna postaja in poštarji v 16. stoletju. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 101-120, 55 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Razprava opisuje okoliščine nastanka in dela vojnopoštne postaje v Mariboru. Zajela je čas od prvih desetletij 16. stoletja do konca tega stoletja. Predstavljeni so nosilci poštne službe (biografski podatki), čas trajanja dela in možne lokacije tedanje poštne postaje - ta je običajno bila v poštarjevi hiši. Deželna uprava je mariborsko vojno pošto denarno vzdrževala od njenega nastanka, zato so poštarji nosili naziv "deželni poštni odpravnik, deželni poštni mojster, deželni poštni npravnik". Proti koncu stoletja je denar za prenos svoje uradne korespondence že prispeval tudi deželni knez. Različni viri nam omogočajo celosten oris vojnopoštnega dogajanja. Pisec je opredelil štiri problemske sklope poštne delo in jih ilustriral s konkretnimi primeri.

UDC 351.816

Andrej Hozjan: The Maribor war post office station and postmen in the 16th century. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, pp. 101-120, 55 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The study describes the circumstances of the emergence and work of the war post office station in Maribor. It includes the period from the first decades of the 16th century to the end of that century. It presents the postal employees (biographical data), the duration of work, and possible locations of the post office station of that time (which was usually located in the postman's house). The provincial administration financially supported the Maribor war post office station ever since its foundation, which is why the postmen of different ranks had the word "provincial" ("deželni") in their titles. Already towards the end of the century the duke of the province started to contribute money

* Dr. Andrej Hozjan, univerzitetni docent, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor.

for the transfer of his official correspondence. Different sources enable a complete insight into the goings-on associated with the wair post office station. The author has defined four different strands of postal work and illustrates them with concrete examples.

Prenos sporočil na območju Maribora do poznega srednjega veka

Tematiko o začetkih vojnopoštne organiziranosti na slovenskem Štajerskem in na sosednjih področjih je pisec te razprave načel v krajšem članku leta 1988, nato pa v dveh še neobjavljenih znanstvenih delih ter v več objavljenih razpravah in prispevkih.¹ Seveda so zgodnje obdobje mariborske pošte v sklopu širše zastavljenih vsebin obravnavali tudi drugi avtorji.²

Med številne temeljne spremembe vsakdanjega življenja, ki jih je 16. stoletje radodarno delilo tukajšnjemu prebivalstvu, je vsekakor treba uvrstiti rojstvo poštne institucije. Poznosrednjeveška družba na Slovenskem ni poznala neke redne in vsakomur dostopne oblike prenosa pisnih sporočil. Vse stopnje javne in cerkvene oblasti ter uprave - od zemljiškega gospostva in župnije do škofijskih, deželnih in deželnoknežjih uradniških vrhov - so vsaka zase skrbele za raznašanje lastne korespondence. Prav zato se je od poznega srednjega veka naprej širil krog oseb, tako ali drugače povezanih s prenašanjem sporočil, pisem, uradne korespondence in drugega.³

Mariborska mestna uprava je vsaj od 15. stoletja - najverjetneje pa že prej - za prenos važnejše korespondence na večje razdalje imela redno zaposlenega mestnega sla.⁴ Manj pomembna sporočila in pozive meščanom so običajno raznašali mestni biriči in drugi nižji uslužbeni. Mariborčani različnih družbenih slojev

¹ Andrej Hozjan, *Zapisi o poštne prometu in prvih poštah na slovenskem Štajerskem*, Kronika 36, 1988, št. 3, 169-174 (Hozjan, *Zapisi*); isti, *Pretok informacij ter pošta na slovenskem Štajerskem v 2. polovici 16. stoletja*, magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1991 (Hozjan, *Pretok informacij*); isti, *Prenos vesti in poštni promet v Sluvenški Bistrici pred 400 leti*, *Zbornik občine Slovenska Bistrica II*, Slovenska Bistrica 1990, 29-32; isti, *Pretok informacij v Celju 16. stoletja*, *Celjski zbornik 1991*, 13-27 (Hozjan, *Celje*); isti, *Prvi štajerski obveščevalci in poštarji*, *Obveščevalna, protiobveščevalna in vojnopoštna dejavnost graških deželnih ter deželnoknežjih oblastnih teles za protitursko obrambo prostora med Rabo, Zalo in Savo v letih 1538-1606*, doktorsko delo, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, Maribor 1994 (Hozjan, *Prvi štajerski ...*); isti, *Sisak 1593. in vloga obveščevalne, protiobveščevalne ter vojnopoštne dejavnosti združenih notranje-avstrijsko-hrvaških sil*, *Sisačka bitka 1593*, Zagreb 1994, 75-92; isti, *Ptuj - vojnoinformacijsko in vojnopoštno križišče štajerskega Podravja*, *Ptujski zbornik VII/1*, 536-555 (Hozjan, *Ptuj*); isti, *Nastanek in razvoj državne poštne institucije na Slovenskem v obdobju od 1489 do 1722*, *Pošta na slovenskih tleh*, Maribor 1997, 60-97; isti, *Nastanek vojaške poštne mreže med Rabo, Muro in Dravo v 16. stoletju*, *Nepok a Mura uenutelu/Ljudje ob Muri/Ljudi uz Muri/Volker au der Mur*, *Zalaeerszeg 1998*, 159-170; isti, *Die ersten steirischen Kundschafter und Postbeförderer*, *Spionage, Kontraspionage und Feldpost der Grazer Behörden zwischen 1538 und 1606*, *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs*, Folge 48, Graz 1998, 237-279.

² Erhard Riedel, *Aus Steiermarks Postgeschichte*, *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, XLVII, Graz 1954, 17-32 (Riedel); Hermann Schmirler, *Betrachtungen zur Frühgeschichte der Post in Graz*, *Grazer Handbuch für Postgeschichte und Stempelkunde*, Graz 1978, 5-34; Gernot Heschl, *Die Post in Innerösterreich bis 1624*, Diplomarbeit, Karl-Franzens Universität Graz 1989; Vladimir Klinar, *Nastanek in razvoj pošte in telekomunikacijske dejavnosti v koroški in podravski regiji*, Maribor 1991, poglavje 16. stoletje - začetek rednih poštne zvez, 18-27.

³ Več o srednjeveškem prenosu Andrej Hozjan, *Srednjeveške oblike prenosa sporočil in korespondence na Slovenskem*, *Pošta na slovenskih tleh*, Maribor 1997, 44-59.

⁴ Idem, 53 in op. 38.

so imeli na voljo več možnosti, kako si urediti prenos važnega sporočila. Premožnejši so lahko razpošiljali svoje uslužbence ali morebitne podložne kmete ali celo zaposlili lastnega stalnega kurirja. Drugi pa so morali za prenos poiskati zaupanja vrednega znanca ali pač osebo, ki je bila pripravljena za plačilo iti na pot. V 16. stoletju je v Mariboru že delal poklicni sel enovprežnik, ki je - odvisno od želja stranke - raznašal sporočila, korespondenco in tudi večje pakete peš, na konju ter z enovprego (voz, v katerega je vprežen en konj).⁵ Vse naštetje oblike raznašanja so se ohranile daleč v novi vek, dokler jih državna administracija ni začela ukinjati v prid državnopoštnemu monopolu.

Našo pozornost bomo tokrat usmerili k nastanku in začetnemu obdobju poštne institucije v Mariboru.

Začetki organiziranega prenosa: ukrepi dežele in deželnega kneza v 15. in v zgodnjem 16. stoletju

Od druge polovice 15. stoletja naprej je slovenskoštajersko ozemlje doživljalo obdobja nemirov, negotovosti, spopadov, kmečkih upiranj in ropanj. Od radgonske okolice in Murskega polja na jugovzhodni meji Štajerske (spopadi med prekmurškimi ogrskimi fevdalci in Štajerci) do meja Koroške, Celjske grofije ter obmejnih predelov spodnjega Posavja so se vrstili cesarski in deželni vojaški oddelki, turški plenilci, ogrske čete in uporni kmetje. Deželne oblasti in deželnoknežja uprava - ohoji s sedežem v Gradcu/Graz - sprva niso imeli nikakršnega organiziranega sistema vojnoodbrambnega obveščanja, kaj šele urejenega prenosa sporočil. Kruta stvarnost turških plenilskih vpadov in drugih groženj pa jih je prisilila k razmisleku tudi o tem. Že v zadnjih desetletjih 15. stoletja so deželani⁶ vzpostavili zanesljivo verigo grmad in kresov za hitro signaliziranje ob nevarnosti, ki je delovala še daleč v naslednje stoletje. Pisna sporočila je dežela iz Gradca proti jugu razpošiljala z več poklicnimi deželnimi sli, z raznimi nižjimi uslužbenci ter celo s knehti - vojaki najemniki. Vsak odposlani je seveda sam premagoval celotno pot do naslovnikov in nazaj. Hkrati so morala mesta in trgi na lastne stroške prenašati deželnoodbrambno korespondenco.

Začetek 16. stoletja je v oblikah prenosa sporočil iz Gradca po deželi prinesel bistveno novost. Vladar Maksimilijan je organiziranje prenosa upravnih dopisov dvora in svojih pisem zaupal znani italijanski poštni družini Tasso (germanizirano v Taxis). Od njih je zahteval izboljšave prenašanja pošte iz Innsbrucka v Gradec in obratno. Hkrati bi Taxisi morali poskrbeti za solidnejši prenos deželnoknežje pošte po Štajerski. Najpozneje leta 1506 je član družine Simon Taxis že redno odpravljal deželnoknežjo korespondenco iz Gradca tako z običajnimi kurirji kot tudi na dotlej neznan način: tako, da je v več krajih dežele pogodbeno zaposlil osebe za prenos.⁷ Ti posamezniki so naročniku zagotavljali zanesljiv in hiter,

⁵ To je bil poklicni samostojni kurir, ki je po naročilih strank opravljal storitve prenosa in prevoza na konju ali z vozom. Junija leta 1565 je enovprežnik Janez dobil od mariborskega mestnega blagajnika Boštjana Wagnerja za poštino in čakarino en funt, posebej za prenos štirih pisem iz vicedomove pisarne pa še malo več. Štajerski deželni arhiv Gradec/Steiermärkisches Landesarchiv Graz (StLA). Posebni arhiv Maribor/Spezialarchiv Marburg, 6/23, Maribor, 22.6.1565, potrdilo Janezu enovprežnika: *Vermehrt was ich Hanns ainspanninger von wegen der Herrn von Marchburg zu Graez umb schreiberey ausgeben hab.*

⁶ Z istopomenskima izrazoma *dežela* in *deželani* mislimo na štajerske deželne stanove - reprezentančno in upravno telo dežele (*Eure E. [hrsamel] L. landtschaft] in Steyr*), z izrazoma *odbor* in *odborniki* pa na štajerski deželni odbor (*die Herrn Verordneten von Steyr*), tedanje izvršilno telo štajerskih stanov ali bolje tedanjo deželno vlado, sestavljeno iz treh do petih članov, imenovanih od stanov.

⁷ Riedel, 17.

skratka kvaliteten prenos sporočil od enega do drugega, torej po sistemu prejemno-oddajnih postaj, kjer je v prenosu hkrati sodelovalo več kurirjev, ne le en. Postajam so dali čuden vzdevek pošta (*die Posst*), njihovim lastnikom pa poštarji (*Posstmeister, Posstförderer*) - izrazoslovje, ki ga tu do tistih časov niso poznali. Nedvomno je Simon razpošiljal korespondenco graškega centralnega vicedomskega urada po vsem deželnem ozemlju. Leto 1506 pomeni zato upravičeno rojstno leto državne poštne institucije na slovenskem Štajerskem.

Vendar ta novost ni veljala za deželne potrebe - deželna in vladarska blagajna sta bili strogo ločeni. Deželnoknežji kurirji torej niso hkrati prenašali še dopisov deželnega glavarja in deželanov ter obratno. Ta dvojnost v ukrepanju ni predstavljala nič novega, zato pa je vse opazneje prisotna od nastopa deželnega kneza nadvojvode Ferdinanda v letu 1522. Po turški osvojitvi Beograda 1521. in nekaterih pomembnih trdnjav na Hrvaškem se je Ferdinand dobro zavedal resnosti položaja. Z letom 1522 lahko na podlagi ohranjenih virov spremljamo vsakoletne ukrepe za iskanje informacij na hrvaških tleh in organiziranje prenosa listov proti severu. Denar sta prispevala v večjem delu deželni knez, v manjši meri pa tudi dežela. Za neoviran prenos so morali skrbeti vicedomski uradniki in posebej zadolženi deželani, živeli ob glavnih prometnicah. Omenjenega leta je štajerski deželni glavar Žiga Dietrichstein ukazal plemiču Adamu Svetkoviču nadzor prenosa med Celjem, Slovensko Bistrico in Mariborom ter naprej do Gradca.⁸ Mesto Maribor tedaj še ni imelo statusa krajiške trdnjave. Zavoljo strateške lege ob prometnicah Gradec-Ljubljana in Gradec-Ptuj-Zagreb pa so mestne oblasti na ukaz deželnega kneza že opravljale nekaj obrambnih nalog, med katere je sodilo zbiranje informacij in prenos do Gradca. Krog dolžnosti se je postopoma širil, saj je pozneje tudi dežela vsakemu mestu nalagala različne obrambne dolžnosti.⁹

Dvajseta in trideseta leta so čas, ko je turški sultan Sulejman II. Zakonodajalec nanizal osupljivo serijo vojnih pohodov in bistveno povečal ozemlje turškega imperija. Turške meje so se hitro bližale mejam nemškega cesarstva. Ferdinandu in njegovim dednim deželam je dolgotrajna bitka za ogrskohrvaško krono vzela ogromno energije. Ko je 1536. padla v turške roke vzhodna in osrednja Slavonija, se je v neposredni nevarnosti znašel Zagreb, sedež bana slavonsko-hrvatsko-dalmatinskega kraljestva. Naslednje leto so združene habsburško-hrvatsko-ogrske sile pod Janžem Kacijanarjem sicer začasno osvobodile Slavonijo, a so bile septembra do tal poražene pri Osijeku. Hkrati je v Dalmaciji padel Klis nad Splitom in kazalo je, da bodo Turki v prihajajočih letih zasedli celotno Hrvaško.

Deželnoknežji ukrepi ob začetku Kacijanarjevega pohoda so bili isti kot vsa ta leta nazaj: najpozneje od začetka maja so uredili tudi hiter prenos sporočil iz Slavonije do Dunaja in obratno. Na Ptuj - mestu, ki je bilo najbližje zbornemu mestu krščanskih sil Koprivnici in nato spopadom - je deželnoknežja uprava nastavila poštarja Boštjana Fleischerja.¹⁰ Hkrati so nastavili redno vojnopošno zvezo z Dunaja do Ptuja, vendar so jo upravljali vicedomski in komorni uradniki v Gradcu ter Mariboru. Tudi dežela je poskrbela za dobro obveščenost svojih vojakov. V kontingentu štajerskih čet je plemič Vid Zollner imel nastavljenega

⁸ Hozjan, Celje, 17-19.

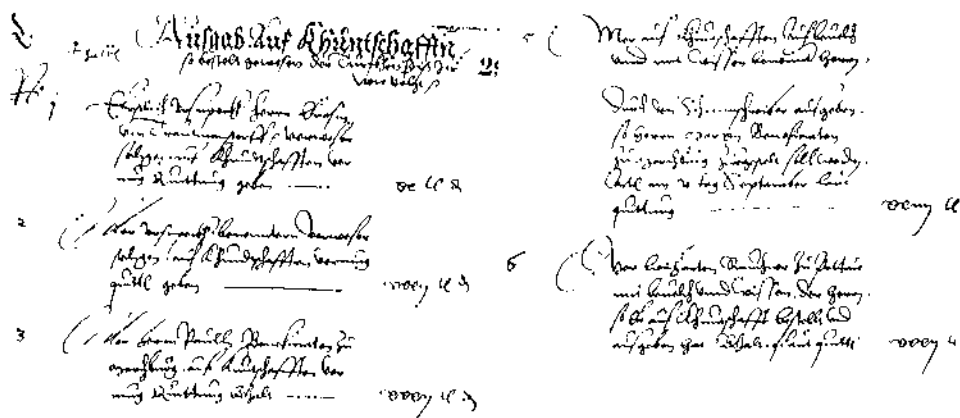
⁹ Andrej Hozjan, Ptuj in deželna oblast. Prispevek o odnosih med mestno in deželno upravo v 16. stoletju. Publikacije Zgodovinskega arhiva v Ptuj, Gradivo in razprave, zvezek 2, Mednarodni simpozij *Ptujsko mestno pravo v srednjeevropskem prostoru. Mestni statut 1513*, Ptuj 1999 (v tisku).

¹⁰ Hozjan, Ptuj, 538-540.

enega konja z 10 goldinarji na mesec posebej za prenos obvestil do poveljnika Kacijanarja.¹¹

Kronologija in biografije mariborskih deželnih poštarijev od leta 1539 do konca 16. stoletja

Po osiješki katastrofi in turškem napredovanju na Ogrskem Ferdinandu ni preostalo drugega, kot da z vsemi silami iz lastne blagajne brani severozahodno Ogrsko in Dunaj. Obrambo Hrvaške je denarno v največjem delu naložil spodnjeavstrijskim, pozneje imenovanim notranjeavstrijskim deželam. Štajerska, ki je denarno prevzela obrambo severnoslavonskega področja, je s tem bila prisiljena v nove ukrepe. Že zgodaj pomladi 1539. je v Varaždin nastavila prvo posadko deželnih knehtov za obdobje sedmih mesecev. S poveljniki je hotela imeti neposredno zvezo, zato je tik pred začetkom aprila vzpostavila neprekinjeno delujočo vojnopoštno linijo Gradec-Varaždin z uradnim začetkom prenosa od 1. aprila. Vmesne postaje so bile: najverjetneje Landscha/Lanča (ob Muri nad Ernovžem/Ehrenhausen), Maribor in Ptuj. V Mariboru sta poštno postajo upravljala sprva **beneficiat Pavel** (herr Paull beneficiat zu Marchburg), ki je za delo do konca julija prejel 32 goldinarjev (gld), in nato še **beneficiat Marko** (herr Marx beneficiat zu Marchburg) - ta je za trimesečno poštno delo prejel 5. septembra 24 gld. Oba sta najverjetneje bila zakupnika katerega od mnogih beneficijev v mestu.¹² S pošto sta dobivala postranski zaslužek, vendar je delo terjalo precejšnje napore.

Dva zapisa v knjigi izdatkov dežele Štajerske za leto 1539 - *Izdathi za obveščevalce* (= vojno pošto). Beneficiat Pavel iz Maribora (zapis št. 3) in beneficiat Marko iz Maribora (zapis št. 5) sta prejela denar za pošto: prvi 32 gld, drugi 24 gld.

¹¹ StLA, Militaria - Celotna kronološka vrsta/Allgemeine kronologische Reihe (Militaria), fascikel (f) 1537-1539, mapi 1537 in 1538; Knjige izdatkov dežele Štajerske/Ausgabenbücher (AB), 1547, Čakarine/Wartgeld.

¹² StLA, AB 1539, fol. 29-29': *Izdathi za obveščevalce* (= poštarije), ki so bili zaradi Turkov nastavljeni to leto.

Ob upoštevanju vseh znanih dejavnikov lahko zagotovo trdimo, da je dežela s 1. aprilom 1539. pogodbeno nastavila v Mariboru osebo v smislu vojaškega uslužbenca za prenos deželne vojne korespondence. Prenašal je sam ali pa z zaposlenimi jezdec - kurirji, ki so jezdili na njegovih (ali tudi na lastnih) konjih. Obračunska enota je bil konj - enako kot ob najemu vojakov najemnikov - jezdecev. V našem primeru je dežela v Mariboru odobrila dva poštna konja z mesečnim plačilom 4 gld za vsakega, kar je na mesec zneslo skupaj 8 gld. Nastavitev dveh konj je bila nujna, saj so od tod jezdili tako proti Lanči (čez klanec na Plaču) kot tudi proti Ptujju za vsako prispelo pošiljko sproti! Lahko si le predstavljamo, kako težko je šlo to tedaj: sel je moral na pot v vsakršnem vremenu, podnevi ali ponoči in ne glede na stanje poti (o takratnih cestah vendarle ne moremo govoriti drugače kot o poteh).

Hkrati ne smemo prezreti dejstva, da je istočasno ob deželni poštni zvezi tudi vladar - kot vsako leto - imel organiziran reden prenos korespondence z istega področja, na isti način ter po isti poti! Ukinil pa jo je 20. oktobra, deset dni pred deželo.¹³ Po sedmih mesecih rednega dela so namreč deželni svojo zvezo ukinili konec oktobra in jo znova obudili v življenje šele leta 1542. V vmesnem času je redno obratovala "sezonska" linija deželnega kneza do Ptujja, ki pa je že 1540. delala neprekinjeno od srede aprila in tudi v vseh zimskih mesecih. To lahko razberemo iz pritožbe štirih slov med Gradcem in Ptujem na dunajski dvor januarja 1541., saj je delodajalec hudo zamujal z izplačili njihovih plač. Čeprav niso navedeni kraji njihovega bivanja, je v Mariboru najverjetneje delal **Peter KRUMPLSTETTER**.¹⁴

Z letom 1542 in naprej je dežela Štajerska vsako leto brez izjeme znova aktivirala lastno vojnopoštno zvezo s postojankami v Ernovžu, Ptujju, Varaždinu in Koprivnici. Prenašala je seveda najrazličnejšo vojaškoadministrativno korespondenco, ki je ob zaostrovanju razmer na Vojni krajini naraščala. Sredi 40-ih let je zveza že redno delala vseh 12 mesecev v letu.¹⁵ Vendar konkretno za Maribor ni podatkov o nastavljenem poštarju vse do 1547. Deželno vodstvo je s strogo varčevalnim stroškovnikom omejevalo obrambne izdatke, zato nastavljenega poštarja v Mariboru ni bilo. Ernovški in ptujski poštar sta dobivala vsak plačilo za dva konja, prenašati pa sta morala skozi Maribor kar neposredno eden k drugemu, zaradi česar sta se večkrat pritožila. Zahtevala sta nujno nastavitev postaje tudi v Mariboru. Vendar je deželni odbor menil drugače: štajerskemu častniku Juriju Wildensteinu so predlagali, naj bi on vsakemu od poštarjev nastavlil še po enega dodatnega konja.¹⁶ O mariborskem poštarju v letu 1547 je zapisana le notica na ovojju pisma, ki ga je junija na poti v Varaždin prestregel deželni glavar Ivan Ungnad. Ker je bilo naslovljeno tudi nanj, ga je kar v Mariboru odprl, prebral, nato pa predal tukajšnjemu poštarju za prenos.¹⁷

¹³ StLA, Kopialne knjige Spodnjeavstrijske dvorne komore/Kopialbücher der Niederösterreichischen Hofkammer (KoB), 1535-1543, fol. 188, Dunaj, 18.9. 1539 in fol. 202, Dunaj, 20.10.1539, deželni knez nadvojvoda Ferdinand štajerskemu vicedomu v Gradcu Mihaelu Meichsnerju.

¹⁴ StLA, KoB 1540-1545, fol. 20', nedatirana pritožba slov Janeza Pallingerja, Gašperja Dachamerja, Petra Krumplstetterja in Aleksandra Pausingerja nadvojvodi Ferdinandu

¹⁵ Hozjan, Ptuj, 541-542, Hozjan, Prvi štajerski ..., pogl. II: Prenos informacij s slavonskih in zahodnoogrskih bojišč v Gradec in nazaj - vojnopoštna ter vojnokurirska mreža Štajerske 1538-1606, 110-128.

¹⁶ StLA, Militaria, f. 1544, prošnja ptujskega poštarja Mihaela Špica in ernovškega poštarja Henrika Mayra na deželo za nastavitev dveh poštnih konj v Mariboru, nedatirano, v Gradcu prejeto (prezentno) 18.3. 1545, in istočasni predlog vlade Wildensteinu.

¹⁷ StLA, Militaria, f. 1547, prezentno 12.6.1547.

Štajerski deželni glavar in eden od poveljnikov cesarske vojske Ivan Ungrad je na dan pred 12. junijem 1547. ob 19h v Mariboru prestregel pismo iz krajine, naslovljeno nanj, ga odprl, prebral in znova zaprl ter poslal naprej v Gradec. Pripis na dnu: *dieses schreiben ist durch den Herrn Landtschauptmann Zu marpurg umb 7 ur nach mittag erfuet und wider verpetschaft und dem postfurdter vcrantwortet.*

Tudi v naslednjih letih je mariborska postaja redno delovala. 27. avgusta 1548 so v štajerskih deželnih stanovih prebrali pritožbo deželnih poštarjev iz Lanče, Maribora in Ptuja, saj zadnje štiri mesece niso prejeli niti goldinarja plačila. Stanovi so jim plače odobrili, zavoljo ostrih varčevalnih ukrepov pa so hkrati s koncem avgusta ukinili vse njihove pošne konje. Ukrep se jim je hitro maščeval. Glede na situacijo je deželni poveljnik Luka Szekely v Varaždinu nujno potreboval zvezo do Gradca in jo kmalu spet dobil: že 20. septembra ga je deželni vojni blagajnik Jurij Pögl obvestil o ponovno delujoči zvezi do Varaždina.¹⁸ Podobnega dokaza o delu postaje v letu 1549 sicer ni, vendar bi bilo nelogično dvomiti o tem. Maja 1550. je deželni odbor Pöglu naročil, da je moral že nastavljenih deset poštnih konj vsekakor obdržati na plačilnem seznamu. Med njimi je bil eden plačan v Mariboru. Malce drugače je bilo v naslednjem 1551. letu. Simon Belaj, "poštni mojster v Slavoniji", je bil odgovoren za delo pošne zveze in torej za konje. 1. maja je prejel mesečno plačo za deset konj, od katerih je eden bil nastavljen v Mariboru.¹⁹ V nadaljnjih letih ni nikakršnega dvoma več o rednem, vsakoletnem obstoju postaje, zato posrednih dokazov niti ni več treba predstavljati.

¹⁸ StLA, Militaria, f. 1548-1549 in Deželnozborski spisi štajerskih stanov/Landtagshandlungen, 10, 1537-1553, fol. 153.

¹⁹ StLA, Militaria, f. 1550-1552, Gradec, 16. 5. 1550, navodilo odbora Juriju Pöglu o plačevanju poštnih konj; idem, Varaždin, 1. 5. 1551, potrdilo podpisanega Simona Belaja o prejetih 40 goldinarjih mesečne plače za sedem poštnih konj v Lanči, Mariboru, Ptuju, Varaždinu, Koprivnici, Lendavi in Zalahövu.

Janez HUEBER (Hannsen Hueber Burger und Postfurdere zu Marchburg) je najverjetneje imel službo že pred letom 1552, za katero sicer govore viri o njegovi pošti. Nastavljali so mu enega poštnega konja po 6 gld na mesec. Mariborski meščan je bil vsaj od 1550.²⁰ Tega 1552. leta je od vojnega blagajnika Janeza Teuffenbacha prejel v začetku oktobra 12 gld in v začetku decembra 4 gld redne poštna plače, 14. 12. pa mu je Teuffenbach izplačal tudi 4 gld 48 krajcarjev (kr) za izredni prenos štirih pisem na koroško vladu v Celovec.²¹ Janez je zagotovo imel poštno službo vsaj še v začetku leta 1553.

Jernej FLEISCHACKHER (Bartlmee Fleischhackher; Partl Bostmeister von Marburg) Opredeletiv, za katerega Mariborčana Jerneja Fleischackherja gre, ni prav lahka. Kot vemo, je ta priimek v virih še v 16. stoletju pogosto nastopal tudi kot oznaka poklica imenovanega. V 50-ih in 60-ih letih sta živela v Mariboru vsaj dva meščana, ki sta se v virih vsaj enkrat pojavila z imenom Bartlmee Fleischackher. Prvi je 1555. pečatil kupno pismo, drugi pa je ob oznaki Fleischacker nosil še priimek Freymuet in nastopa v listinskih virih med leti 1562-1565.²² Glede na naše vire - več zapisov imena Bartlmee Fleischhackher - se raje odločimo za prvega.

Ni znano, kdaj natančno je Jernej zamenjal Janeza v poštni službi. Najstarejši podatek o njem je iz začetka marca 1555. Tedaj je Jernej zabeležen kot mariborski poštar, saj je prejel izplačilo za enega konja po 6 gld od marca do konca junija dvakrat po 12 gld, skupaj torej 24 goldinarjev. Z enim plačanim konjem je delal do sredine avgusta, nato pa so mu - očitno zavoľo pogostih, vsakodnevnih večkratnih prenosov - odobrili še drugega konja, za kar je do konca novembra prejel naenkrat 50 gld 36 kr. Tudi on je imel več izrednih pošilk na razne naslovnike, za kar so mu izplačali še 4 gld 12 kr. Od tega leta naprej je dežela na mariborski postaji redno odobraval dva plačana konja. Jernej pa je leta 1555 s pošto zaslužil vsaj 78 gld.²³ Plače je dvigoval sam na Ptuj ali v Varaždinu, saj je izplačala odobral osebno poveljnik štajerskih čet Jurij Wildenstein. Seveda je odpošiljal tako jezdne kurirje kot tudi tekače. Sicer pa so deželani krajska poročila, naslovljena v Gradec, večkrat dvignili kar pri njem.²⁴ Zagotovo je delal še v prvi polovici leta 1557, saj so mu za obdobje oktober-december 1556. za dva konja po 6 gld na mesec plačali 36 gld.²⁵

Nekje sredi leta 1557 je dežela nastavila **Žigo FRÖLICH** (Sigmund Frölich) kot mariborskega poštarja. Za obdobje avgust-september je prejel 24 gld,²⁶ za mesece od decembra 1557 do februarja 1558 pa 36 gld.²⁷ Žiga je od

²⁰ Norbert Weiss, Die Bürger von Marburg an der Drau bis 1600. Prosopographische Untersuchung, Graz 1998, Band 10/2, 324-325 (Weiss, Die Bürger von Marburg).

²¹ StLA, Militaria, f. 1550-1552, obračun vojnih izdatkov blagajnika Janeza Teuffenbacha za 1552.

²² Weiss, Die Bürger von Marburg, 209 in 225.

²³ StLA, Militaria, f. 1555/2 in f. 1556/4, obračuni vojnega blagajnika in izplačevalcev za leto 1555: Mavncij Ragniški za marec in april na Ptuj, Francisek Teuffenbach za maj in junij v Varaždinu in Servacij Teuffenbach za čas od julija do novembra v Varaždinu. Izredne pošilke so šle največkrat - kar devet pisem - za koroške deželane, Jernej pa jih je vse dostavljil na Muto. Za vsako je dobil 18 kr. Eno pošto za Ivana Ungnada je odposlal v Vitanje - 46 kr, eno pa še do Brežic - 42 kr.

²⁴ Primer: StLA, Militaria, f. 1555/1, Maribor, 23.9. 1555, Servacij Teuffenbach odbornikom: *Ko sem danes prišel semkaj, mi je tukajšnji poštni jezdce ("posst Reutter") hkrati z drugimi pismi predal še dve ("sendtschreiben").*

²⁵ StLA, Militaria, 1556/4, obračuni vojnega blagajnika in izplačevalcev za leto 1556: Jurij Pögl za oktober in november, Seifried Narringer za december.

²⁶ StLA, Militaria, 1557/1, obračun vojnega blagajnika in izplačevalcev za 1557: Jakob Windischgrätz za avgust in september.

²⁷ StLA, Militaria, 1558/1, obračun vojnega blagajnika za leto 1558: Jakob Windischgrätz dne 28.3. 1558 za obdobje december 1557 - februar 1558.

pomladi 1558. imel veliko preglavic s poštnim delom, ki jih bomo opisali v naslednjem poglavju o problemskih sklopih. Morda so ga deželani odstavili še pred koncem tega leta.

Najverjetneje mu je kar sledil **Lenart ERNHOFER** (Leonnhardt Ernhofer, Ernhauser), za katerega vir iz 1561. navaja, da mu je odbor poklonil 7 gld kot posebno nagrado.²⁸ Dve leti pozneje je za obdobje štirih mesecev v prvi polovici 1563., torej od marca do junija, prejel za dva konja po 6 gld na mesec 48 goldinarjev.²⁹ Morda je Lenart delal še julija 1565., ko je krajiški poveljnik Ivan Lenković zaveljo hude malomarnosti in številnih nepravilnosti v opravljanju službe sprožil preiskavo in ukazal zaporno kazen za neimenovanega mariborskega poštarja.³⁰

To bi lahko pomenilo, da je novi poštar **Boltežar POLAK** (Walthasar Pollackh) nastopil delo okoli 15. julija 1565.³¹ Če je bilo to res, je Boltežar uspešno vodil pošto do svoje smrti 16. decembra 1570. S soprogo Magdaleno je živel v hiši z dvoriščem in vrtom na mestu današnje vzhodne polovice hiše na Koroški cesti 1.³²

Tik pred smrtjo je pastorku (*Stief Sun*) Kristofu Spieglerju želel vsekakor zagotoviti nadaljevanje poštarskega dela, saj mu je le-ta že lep čas pomagal voditi pošto. Sorodstvena naveza Polak-Spiegler je najstarejša znana na slovenskoštajerskih poštah 16. stoletja. A službe si je zaželel tudi Andrej Starch. 18. decembra sta Jakob Gloiachner in Klement Welzer iz Maribora naznanila odboru Polakovo smrt in hkrati najavila Andrejevo prošnjo za to delo. V mestu so Andreja poznali kot pridnega krojača in ključarja pri Dravskih vratih, kjer je živel. Ker je odbornikom že bila znana Polakova želja o nasledniku, jih je to priporočilo zmedlo. Za mnenje o obeh kandidatih so prosili poveljnika Slavonske krajine Vida Hallegga. Vendar tudi Kristof Spiegler po smrti krušnega očeta ni držal križem rok. Kmalu je pisal Janezu Francu Dobrnškemu, da je pošto sedaj pač vodil on, in ga presil za uradno potrditev službe. Dobrnški je posređeval zadevo odboru, ta pa je Kristofu 28.12. razložil, da o teh rečeh odloča poveljnik Hallegg. Drugi dan novega leta je Hallegg odboru odgovoril, da mu kot Polakov naslednik Spiegler ni po volji, saj naj bi bil *mlad, objesten, nezanesljiv in malomaren mož*, pritožbe čezenj pa je dobival že za časa Polaka. Tudi Halleggu sta vmes pisala Gloiachner

²⁸ StLA, AR 1561 - original, Posebni izdatki/*Extraordinary*, fol. 99.

²⁹ StLA, Militaria, Dodatki/Nachträge, f. VII, obračun vojnega blagajnika za prvo pelletje leta 1558.

³⁰ Hozjan, Zapisi, 170 in op. 22.

³¹ Obširnejše gradivo nam omogoča natančno analizo odnosov med Boltežarjem Polakom, Andrejem Starchom in Polakovim posvojencem Kristofom Spieglerjem - tremi zaporednimi mariborskimi poštari v letih od 1565-1577, njihovega premoženja in hiš. Glej Hozjan, Zapisi, 170-171, in drugi viri, ki bodo citirani spodaj.

³² Hiša je bila njegova last. Če upoštevamo, da so tedanji poštari praviloma imeli vse potrebno za službo (konjske bleve, opremo, prostore za jezdece) kar pri lastni hiši, imamo tu prvo znano lokacijo mariborske poštne postaje. Polak je imel tudi bližnje zemljišče v sedanjem Mesarskem prehodu 3. Oboje je podedoval Kristof ter si do leta 1574 na slednjem zazidal manjšo hišo. Ta je stala natančno na južni polovici današnje hiše v Mesarskem prehodu 3 in zasedala vegal z nekdanjo Malo mesarsko uličko, tu potekajočo med Dravsko ulico in Splavarskim prehodom pod terasno stopnico. V njej je Kristof bival le nekaj časa (*behausung* - mišljeno kot začasen dom), najverjetneje v letih svoje poštarske službe, saj je pošto postajo imel na dostopnejši Koroški 1. Pa koncu poštarstva se je preselil nazaj na Koroško ulico, manjšo hišo pa je prodal. GZM XII, Maribor 1986 (GZM XII), se je preselil nazaj na Koroško ulico, manjšo hišo pa je prodal. GZM XII, Maribor 1986 (GZM XII), listine št. 56, 76, 99 in 100. Na podlagi teh listin je Jože Curk, dipl. um. zgodovinar, izčrpno predstavil lokacijsko situacijo obeh Spieglerjevih hiš, za kar se mu tukaj najlepše zahvaljujemo. Glej tudi Jože Curk, Nekdanji jezuitski kolegij v Mariboru in njegov gradbeni mojster Janez Fuchs, ČZN 54-n.v. 19, 1983, 1-2, 111-112; Weiss, Die Bürger von Marburg, 74 in 456-457.

in Welzer, tako da se je z lahkim srcem odločil za Starcha. Odboru je preostalo le, da je 12. januarja 1571 nastavlil slednjega, Spieglerju pa hkrati sporočil odpoved službe.³³

Mariborski meščan (že pred 1563) in krojač **Andrej STARCH** (Starch; Storch; Schneider) je poštno službo po silnem naprežanju torej uradno nastopil 12. januarja 1571. Andrej, oče poznejšega znanega mestnega sodnika Andreja Starcha, je živel v hiši v tedanji Trenkovi ulici, kjer je že imel manjšo hišo - tisto, sezidano na zemljišču Polaka - tudi Kristof Spiegler.³⁴ To dejstvo nam razloži odnos med Starchom, Polakom in Spieglerjem. Starch je poznal Boltežarja Polaka in njegovo poštno službo, poznal je tudi Kristofa ter ob lastni kandidaturi za pošto v drugi polovici decembra 1570 šel v odprt konflikt z njim. Zato je Spiegler nemudoma ukrepal in zoper Andreja zagnal neusmiljeno gonjo, kjer in kakor je le mogel. Že 13. februarja je odbor kritiziral Starcha. Ta se je 24.2. opravičeval odboru zaradi slabih glasov o svojem delu, prihajajočih iz Maribora. Spieglerju je namreč - posredno! - s kritikami na račun Andreja pomagal Miklavž CEPEC (Zepetz, Zepitsch, Zepitz). Odbornike je prosil celo, da bi njemu, Miklavžu, prepustili Starchovo delo, saj naj bi bil Starch nesposoben za poštarstvo.³⁵ Prošnjo so v Gradcu odklonili, a Starch je delal le do začetka decembra 1572. Polakov posvojenec Spiegler je dosegel cilj.³⁶

Vendar se je dežela kmalu ponovno spomnila na Starcha. V dneh velikega hrvaško-slovenskega kmečkega upora - začel se je slaba dva meseca pozneje - so odborniki Andreja nastavili za prenos ogromne količine korespondence, ki je še posebej naraščala po upor. Prenašal je vsaj še do konca aprila, čeprav je hkrati Spiegler redno vodil mariborsko pošto. Krizne čase je v tej zimi doživljala tudi Slavonska vojna krajina, kar se je zelo poznalo v količinah dopisov, ki so potovali iz Gradca v Varaždin in Zagreb.³⁷ Dodatno obremenitev je pomenil odlok nadvojvode Karla z dne 17. marca 1573, s katerim je ustanovil tekaško poštno zvezo Gradec-Ljubljana-Benetke. Z njo je na Kranjsko začela redno prihajati deželno-knežja korespondenca za razne kranjske uradnike in deželno vodstvo, zato so jo imenovali *kranjska pošta*, dopise za Benečane pa *beneška pošta*. Mariborski poštar jo je s kurirjem - tekačem odpravljal proti Slovenski Bistrici. Povratne dopise za knežji dvor in deželo v Gradec pa je že redno odpravljal s krajiškimi pošiljkami.

³³ StLA, Pošta/Post, f. 205, mapa Mariber, Gradec, 28.12. 1570, štajerski odbor Kristofu Spieglerju glede nastavitve na pešti v Mariboru; idem, Varaždin, 2.1. 1571, Vid Hallegg odboru (o Spieglerju: ...*dan Er ein Junger, muetwilliger nahlässiger mensch ist...*). Pismo je v Gradec prinesel Starch osebno, kar pomeni, da je bil v Varaždinu; idem, Gradec, 12.1. 1571, odbor Vidu Halleggu o odstavitvi Spieglerja in nastavitvi Starcha, in odbor Spieglerju - odpoved službe. Za slednje glej še StLA, Deželna registratura in ekspedit/Registratur und Expedit - združena v eni knjigi (REG+EXP), 1571, fol. 2, 12.1.

³⁴ Weiss, Die Bürger von Marburg, 502-503.

³⁵ Več o Miklavžu Cepcu, mariborskem mestnem sodniku leta 1588 WEISS, Die Bürger von Marburg, 589-591.

³⁶ StLA, Pešta, f. 205, mapa Maribor, Gradec, 13.2. 1571, odbor poštarjem Janezu Walchu, Filipu Sengeweinu in Andreju Starchu - glej tudi REG+EXP 1571, fol. 10, 13.2.; idem, Maribor, 24.2. 1571, Starch odboru (prezentno 28.2.) - REG+EXP 1571, fol. 6', 28.2.; okoliščine Starchove odstavitve se odborniki natančno opisali v pismu deželneknežji vladi in komori: Pošta, f. 221, Radgona, 4.12. 1572, štajerski edber vladi in kemori. Starch je bil polnoma nepismen, saj ni znal prebrati niti peštnih lističev, ki se mu jih v podpis izročali jezdnji sli s Ptujia in Lanče. Ko je odboru hile dovolj nenehnih kritik in pritožb, se je odlašal za zamenjave in nastavlil Spieglerja; idem, Maribor, 7.3. 1573, Kristof Spiegler odboru.

³⁷ Več o tem Hezjan, Pretok informacij, poglavje Obveščanje med hrvaško-slovenskim kmečkim uporom 1573, 37-46 in 100-104.

Krištof SPIEGLER (Cristoff Spiegler) si je do konca življenja nabral lepo imovino.³⁸ Poleg poštarske službe je leta 1576 sodeloval pri popravilu ceste čez Plač. Marca 1593. je prosil odbornike, da bi mu vpisali posest z 12 denariči imenjske vrednosti v deželno imenjsko knjigo, a so ga zavrnil, češ da odbor ni pristojen za to. Umrli je dve leti pozneje, marca 1595. Konec Krištofovega poštnega dela je bil enak Starchovemu - odstavili so ga v zadnjih dneh januarja 1577. Marca 1577. je pisal v Gradec glede januarske plače, dobil pa ni nič. Neuspešna je bila tudi njegova prošnja za mariborsko pošto v novembru 1581.³⁹ Za poštno službo je prosil še enkrat, a o tem v nadaljevanju.

Janez NOVAK (Hanns Nauakh, Nouäghk, Nowak)

Novi poštar je dokončno nastopil s 1. februarjem 1577.⁴⁰ Pot do te službe je bila Janezu dokaj preprosta. Že pred začetkom 60-ih let je nujno moral biti v deželni službi, saj sicer 1564. ne bi mogel kar tako izvrševati težke in odgovorne naloge deželnega rubeznika v četrti med Muro in Dravo z letno plačo 144 gld.

Na mesec	na kvartal	na leto	Posojila dežele	Vir
		150 (6 gld viška)		AB 1564 - Dež. rubezniki
	36			PROT 1565, Izplačila
12	36	156 (12 gld viška)	72 (zastavljen vinograd)	idem, 1566, in AB 1566
12				AB 1567 - Dež. rubezniki
36			70 + 100	AB 1570 - Dež. rubezniki
	50			AB 1571 - Dež. rubezniki
	50			AB 1572 - Dež. rubezniki

Zasluzki Janeza Novaka v deželni službi med leti 1564-1573 in deželna posojila njemu (v goldinarjih)

Ker je to delo opravljal do konca 1576., ga je z letom 1573 in naprej zagotovo imel v zakupu, saj knjige deželnih izdatkov niso več beležile njegovih zaslužkov. Zaposlitev je morala biti silno pestra. Vsakoletne sodne zadeve na deželnem sodišču zaradi neizročitve dobrin so se vrstile druga za drugo - stranke so tožile njega ali pa on njih. Kar poltretje leto se je recimo pravdal z Jurijem Khattenbergerjem, vikarjem cerkva Naše ljube gospe pri Laškem ter v Rogatcu. Da je imel močna pooblastila, kaže pismo hrvatskoslavanskega podbana Gašperja

³⁸ O prijateljstvu s Cepcem sklepamo na podlagi sosedstva in sklenjene pogodbe iz decembra 1594., torej malo pred Krištofovo smrtjo. Miklavž je njemu in ženi Ani posodil 100 gld za nakup hiše na Glavnem trgu - to je bila hiša tisto leto januarja umrlega Andreja Gräzerja, stoječa med hišama Cepca in Heineggerjevih dedičev. Za jamstvo sta zapisala svojo hišo v Trenkovi ulici. Nakup je bil drag, saj sta si sposodila še 100 gld od Grazerjeve vdove Suzane, tlotedanje lastnice. Tudi z umrlim Grazerjem je Krištof prijateljeval dlje časa, 1590. pa sta se ob soksrbništvu neke dediščine sporekla. Spieglerjeva vdova Ana je še do konca leta 1598 živela v hiši na Koroški 1. WEISS, Die Bürger von Marburg, 456-457.

³⁹ Korespondenca Krištof Spiegler - odbor: StLA, Deželni ekspedit/Expedi (EXP), 1576, fol. 120, 13.9., Spiegler odboru, in idem, 14.9., odbor Spieglerju, in idem, fol. 133, oktober, odbor Spieglerju; EXI 1577, fol. 36, konec januarja, odbor Spieglerju, idem, fol. 80, konec marca, odbor Spieglerju, Protokoli deželnega odbora/Verordnetenprotocolle (PROT), 1581, november, Spiegler odboru, in idem, fol. 244, 8.11., odbor Spieglerju.

⁴⁰ Hozjan, Zapisi, 170 in op. 26.

Allapyja odboru iz Nagykanizse februarja 1574, kateremu je Janez pisal o njegovih davkih za posest pri Ljutomeru.⁴¹ Ko je v začetku decembra 1576. zaprosil deželo, da bi ga razrešili te službe in mu dodelili pošto v Mariboru ali v Ernovžu, odbornikom ni bilo lahko. Poudarjali so njegovo dobro, zavzeto delo, za kar so mu obljubili nagrado. Hkrati bi jih zelo veselilo, če bi želel nadaljevati rubežništvo. Če ne, mu je bila na voljo kakršna koli druga deželna služba. Glede pošte so tako in tako že večkrat razmišljali o spremembi v Mariboru (!) in o tem že pisali poveljniku Halleggu. V začetku januarja 1577 so mu jo prvič odobrili, nastopil pa bi lahko brez odlašanja.

A Spiegler pošte nikakor ni hotel predati, zato je konec meseca dobil strog ukaz o predaji službe. Hkrati je Novak očitno zakupil službo pobiralca vinskega davka v isti četrti. Obe zaposlitvi sta mu bili zelo pri srcu. Maja tega leta so odborniki že dobili prve pritožbe, kako dosleden pobiralec da je bil. Naslednje leto je odbor zahteval od nadvojvode Karla, naj bi izstavil Novaku dokument za vse oblastne instance, ki bi morale svojim podložnikom prepovedati telesno ali celo življenjsko ogrožanje Novaka in njegovih slug. Temeljito Janezovo odiranje neplačnikov je v dobrem letu dni sprožilo več postopkov na graškem sodišču. Neposreden povod za to zahtevo pa je bil uboj Janezovega sluga, poslanega po vinski davek nekam v okolico Maribora. Razjarjeni kmetje (*pösen paurn... jämmerlichen und morderisch erschlagen.*) so tako izrazili gnev zavoljo obvez. Enako se je storilo njegovemu slugi, poslanemu v Neudorf nad Wildonom aprila leta 1583 - nihče ni vedel nič o vzrokih in storilcih uboja. Kljub neprijetnostim je vztrajal in leto zatem je ob prošnji za odpustitev zaostalega vinskega davek odbornike prosil za vnovično dodelitev službe rubežnika, ali pa za nadaljevanje pobiranja davka. Na Graškem in Lipniškem polju je bila služba sicer že oddana, vendar je dobil obljubo vsestranske pomoči za ponovno pridobitev, le svoj davek bi moral hitro vrniti. Takoj pa je lahko nadaljeval staro delo v Slovenskih goricah. To in poštno delo je opravljal do smrti marca 1586. Žena Regina mu je povila dva sina, starejšega Karla in mlajšega Janeza. O Karlu bomo povedali več, saj mu je sledil na položaju mariborskega poštarja. Janez Novak mlajši si je izbral študij na protestantskih univerzah v Tübingenu in Jeni. Od dežele je redno dobival letno študentsko penzijo (*Joannes Nobakh, studiosus zu Jena*). V zadnjih letih stoletja je bil znova prisoten v Mariboru.

Zanimivo je denarno razmerje Janeza Novaka in dežele. Janez je zadnja leta življenja oblastem posodil 1000 gld in umrl pred povračilom dolga. Deželi je to bilo kot nalašč za zavlačevanje. Dedičem - sinu Karlu, nato vdovi Regini, drugič poročeni Karner, in Janezu Novaku ml. je izplačevala letne obresti (60, pozneje 75 gld) še tja v začetek 17. stoletja. Kdaj je vrnila dolg, ni znano. Hkrati je umrl zapustil dedičem dolg vinskega davka v znesku 300 gld (šlo je za vinograd v Bersternici) in obresti za neko posojilo. Poldrugo leto po smrti je odbor svetoval Karlu Novaku in njegovi ženi Elizabeti, naj bi se s prošnjo za spregled dolga obrnila na nadvojvodo. Zadeva je 1588. res prišla do dvorne komore. Očitno sta morala vrniti, saj je dolg 1590. znašal le še 100 gld, a tudi tega jima niso odpustili.⁴²

⁴¹ StLA, Militaria, f. 1574, Nagykanizsa, 23.2. 1574, Gašper Allapy odboru: *Allatae sunt mihi, ex Lottembergh Ioannis Nowak, militarium in ista provincia exactoris, vulgari nomine phenter vocati, qui mihi scribat ut stibram ...*

⁴² Korespondenca deželni odbor - J. Novak: StLA, EXP 1576, fol. 158'-159, in PROT 1576, fol. 172', 6.12., odbor J. Novaku; EXP 1577, fol. 10, začetek januarja, odbor J. Novaku, in idem, fol. 195', september, odbor J. Novaku; REG + EXP 1583, fol. 319, 3.8., odbor J. Novaku; REG + EXP 1585, fol. 226', konec decembra, J. Novak odboru.

Karel NOVAK (Carl Nouakh)

Janezov starejši sin Karel je bil - tako kot oče - prepirljive narave. Leta 1588 se je zapletel v spor z Uršulo, ženo graškega vrvarja Janeza Auerja. Ta se je zavoljo nekaj neresnično očitanih ji stvari s tožbo obrnila na deželo. Odbor je Novaku zameril nedostojno obnašanje do Uršule in mu ukazal, naj bi zadevo takoj in pravično poravnal. Štiri leta pozneje je Karel tožaril Salomona Pirckherja glede odtujenega mu travnika, ker pa je bila obtožba dvolična in krivda obojestranska, so jo pozabili. Še leto pred smrtjo je julija 1593 krivil gostilničarja v Dobelbadu Ruperta Sislácha za nepovrjen dolg in denar dobil. Tam v Dobelbadu je imel Karel večjo kmetijo. Tudi on je bil v zanimivih denarnih odnosih z oblastmi - še 1602. je dežela izplačala dedičem na njegov račun 360 gld 5 šilingov 20 denaričev, takoj nato pa novih 48 gld.

Pred smrtjo in po smrti očeta Janeza je dežela dobila za mariborsko pošto več prošenj. Dogodki od februarja naprej, ko je Novak ležal na smrtni postelji, bi nam lahko osvetlili tedanji položaj, ugled in donosnost tukajšnjega poštarskega dela. Prvi je želel priložnost izkoristiti mariborski meščan in lekarnar Anton RIZZIO (Anthony Riccius, Rizio). Ta se je že nekaj časa le stežka prebijal skozi življenje. Ko je zvedel zanesljivo vest o Janezovem skorajšnjem koncu, je pomislil, da bi bilo poštartstvo zanj kot naročeno. Zaprošil je mestne oblasti za priporočilo (Intercession) pri deželanih. Pripravljen se je bil obvezati k dobri službi in - če bi bilo treba - celo umreti za blagor mesta ali dežele. Mestni svet je dejansko izdal prošnjo deželanom za Rizzijevo delo, verjetno tudi zato, ker je Anton že deloval v mestni upravi (*... že nekaj časa nam izkazuje svojo pravo vrednost pri delu ...*). A tri tedne pozneje se je pojavil še drug kandidat - David PAULI, prav tako znan Mariborčan. Zanj je deželne funkcionarje naprošal celo sam krajiški poveljnik Vid Hallegg. Hallegg je štajerskemu častniku Jakobu Szekelyju pisal, da mu je Pauli sam prinesel novico o Novakovi smrti in ga hkrati kar prosil za priporočilo (Intercession Schreiben fuer Post Verwalterey). Ker se mu je David zdel kar uporaben, mu je to res napisal. Odbor je poveljniku odgovoril 22. marca 1586, da je bil na mesto umrlega Janeza Novaka že postavljen mladi Novak; če pa bi ta kdaj odstopil, naj bi se jim Pauli vnovič javil.⁴³

Septembra 1594. je Karel umrl. Zanj lahko zatrdimo, da je bil protestant. Pred smrtjo je ženi in naslednici Elizabeti naročil, naj bi ga pokopali na protestantskem pokopališču ob graščini Betnava. Za mir pokojnikove duše je Elizabeta najverjetneje tudi sama luteranka - 25. 9. darovala 20 goldinarjev. Znova se je uprizoril tolikokrat ponovljen ritual prošenj in odločitve o službi. Nenadoma se je pojavil ostareli Krištof Spiegler, ki je zadnje dni septembra prosil za odobritev

⁴³StLA, Pošta, f. 205, mapa Maribor; Maribor (nedatirano), prošnja A. Rizzia mariborskemu sodniku in svetu, in Maribor, 27.2. 1586, sodnik in mestni svet Maribora deželnemu odboru; idem, Gradec, 20.3. 1586, Vid Hallegg Jakobu Szekelyju; korespondenca deželni odbor - Karel Novak: REG+EXP 1586, fol. 354', 19.7., odbor K. Novaku, idem, fol. 356', 26.7., odbor K. Novaku, idem, fol. 367, 28.8., odbor K. Novaku in idem, fol. 158, 4.9., K. Novak odboru, idem, fol. 368', 6.9., odbor K. Novaku, idem, fol. 207, 7.12., K. Novak odboru in idem, fol. 392, 12.12., odbor K. Novaku; REG+EXP 1587, fol. 390', 22.12., odbor K. Novaku; REG+EXP 1588, fol. 419, 13.9., odbor K. Novaku in idem, september, K. Novak odboru, idem, fol. 163', 30.9., odbor K. Novaku; StLA, Repertorij in spisi Notranjeavstrijske dvorne komore/Innerösterreichische Hofkammer, Registratur und Expedir, Akten (Dk REG), 1589: VII/40, 29.6., K. Novak komori in knezu. Korespondenca Dvorni vojni svet (Gradec) - Karel Novak: Arhiv Hrvatske Zagreb, mikrofilmano gradivo iz Avstrijskega državnega arhiva Dunaj, Vojni arhiv/Österreichisches Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv, Notranjeavstrijski dvorni vojni svet/Innerösterreichischer Hofkriegsrat, protokoli Croatiae-Vindice: vojni pohodi 1592-1595/Croatia-Vindica Feldzugsprotocolle 1592-1595 (CRO-VIND, PROT FELDZUG), 1593, maj, vojni svet K. Novaku, idem, november; protokoli Vindice/Vindica Protocolle (VIND, PROT), 1594, marec, svet K. Novaku; o Pauliju Weiss, Die Burger von Marburg, 36-37.

mariborske pošte po Novakovi smrti. Iz odgovora odbora izhaja, da je bilo prosilcev več, ukaz za zasedbo položaja pa so že izdali. Zato je bil vsak Krištofov trud odveč. Spiegler se je torej tako rekoč še nekaj mesecev pred svojo smrtjo potegoval za to mesto.⁴⁴

Dežela je Karlu Novaku plačevala dva stalno nastavljena poštna konja. Za vsakega je dobil po 8 goldinarjev na mesec. Zagotovljen redni letni zaslužek od dežele je torej znašal 192 gld. Leta 1578 je nadvojvoda Karel tekaško zvezo do Benetk spremenil v jezdno, ni pa nastavljal potrebnih dodatnih poštne konj za kranjsko in beneško pošto v Wildonu, Ernovžu in Mariboru. To je v naslednjih letih sprožalo mnoge spore. Dvorni poštni mojster Janez Krstnik Paar je Novaku s 1. julijem 1584 končno nastavljal enega konja z 8 gld na mesec. Vendar denarja zanj Karel vse do srede leta 1589 ni videl. Šele konec 80-ih let je po dolgoletnih prepirih med deželo, poštarji in deželnim knezom ter zavlačevanju plačil tudi deželnoknežji poštni urad začel Novaku plačevati enega konja. Ni znano, kdaj je Paar ukinitel nastavitve tega konja, vsekakor pa ne pred koncem stoletja.

Doba Novakovih na položaju mariborskega poštarja je odločilno vplivala na dvig ugleda te postaje v mestu. Predvsem se je tako zasedla v zavest meščanov, da je dobivala vse več naročil za prenose zasebnih pošilk. Plačila za tovrstne prenose je lahko poštar spravil v svoj žep, saj jih je seveda opravljal v lastni režiji. To je pomenilo več dela, več zaposlenih, več konj v hlevu, skratka novo zvrst storitvene usluge v dokaj velikem mestu. Za pridobitev poklica so se pričeli zanimati uglednejši mariborski meščani.

Službo so deželani zaupali nikomur drugemu kot Karlovi vdovi **Elizabeti NOVAK HALLER**. Nadaljevanje dela z žensko kot nosilko pravice ni bilo nič nenavadnega, saj so lahko recimo polnopravno nasledile kakršno koli obrt umrlega moža. Zato se ni kaj čuditi lepemu številu poštaric v 2. polovici 16. stoletja. Karel je Elizabeti zapustil bogastvo. Ni dolgo izbirala med snubci in se februarja ali marca naslednje leto vdru go poročila s članom tedanje znane mariborske družine Volkom Hallerjem. Najverjetneje je podedovala tudi hišo na Glavnem trgu tik ob hiši Spieglerjeve vdove, saj sta jo z možem Volkom prodala novembra 1598. še v času življenja le-te.⁴⁵ Prav to dejstvo pa - ob doslej navedenih - sproža celo vrsto vprašanj: So Novaki ob Spieglerju poznali tudi Polaka in Starcha? So bile morda vmes kake rodbinske vezi? Nedvomno je zagotovo, da je lokacija mariborske pošte od časov Boltežarja Polaka do konca dela Karla Novaka ali celo še Elizabete morala biti na območju prehoda Glavnega trga v sedanjo Koroško ulico.

S poštnim delom si Elizabeta v kratkem času službe ni znala pridobiti zupanja deželnega odbora. 27. januarja 1595 so poslali sklep o nastavitvi novemu poštarju v Mariboru - to je bil **Tomaž REICHEL** (Thoman Reichl, Reichell), tedaj že izurjen poštni profesionallec. Morda je bil sin graškega meščana, obrtnika in peveca Leona Reichla, ki je marca 1585. prosil odbornike za dovoljenje, s katerim bi lahko odprl zasebno pevsko šolo (Leoy Reichel, freisingers und kupfer-schmidts...supplicirn) v Gradcu, kar so mu odobrili.⁴⁶ Tovrstne pevske storitve so bile zmeraj dobrodošle. Če bi to držalo, ne bi bilo nič čudnega, da je oče našel Tomažu dobro službo na deželnoknežjem graškem dvoru v tamkajšnjem poštnem uradu. Tomaž je tamkaj nastopil leta 1590 in dobro delal do konca 1594, ko so ga

⁴⁴ StLA, REG+EXP 1594, september, K. Spiegler odboru in fol. 211', 30.9., odgovor odbora Spieglerju.

⁴⁵ GZM XII/99; prim. Hozjan, Zapisi, 171 in op. 27.

⁴⁶ StLA, REG+EXP 1585, fol. 57', 16.3. 1585, sklep odbora na prošnjo Leona Reichla - odobrena ustanovitve zasebne pevske šole.

premestili v Maribor. Tu si je hitro ustvaril ugodne pogoje za življenje. Sredi januarja 1596. je povabil odbornike na poroko. Leto pozneje naj bi bil na dekret nadvojvode Ferdinanda sprejet v mariborski mestni svet kot zamenjava za Luko Hoferja. Pred koncem stoletja je že posedoval oštát v Rogozi "na zelo vidnem mestu, oddaljenem od Maribora proti Ptujju prav toliko, kolikor je Kamnica severno od mesta proti Ernovžu." 1605. je bil v rubežu zaradi več zaostalih davkov, ki mu jih tokrat niso odpustili, tako kot mu jih je 1598. odpustil deželni knez.⁴⁷ Kot zakupnik beneficija Naše ljube gospe v Mariboru je prosil za izvzem davkov le-tega iz rubežnega postopka, saj je beneficij ugasnil in dohodkov ni bilo več. Odhór ga je zavrnil.

Štajerski odborniki so hitro uvideli, da Novakova v poštnem poklicu ni imela možnosti glede na tisto, kar je dotedaj prikazala. Očitati so ji vse preveč napak, zato se jim je kmalu zazdela neresna. Odločitev o nastavitvi Reichla na mariborsko pošto so sprejeli v začetku novembra 1594. Vendar Elizabete ni bilo lahko odpraviti. Čeprav je Reichel praktično delal že od januarja 1595. naprej, se trmasta poštariča po izstavljenem posebnem ukazu dežele o predaji službe konec januarja ni hotela ukloniti. Tomaž je odbornike zaprosil za neposredno odpovedno pismo Novak-Hallerjevi. Šele s tem v roki je tudi formalno začel prenašati pošto 1. maja. Sitnosti z Novak-Hallerjevo so se torej vlekle vse do aprila.⁴⁸

Mariborsko pošno postajo je vodil še lep čas v naslednjem stoletju.

Pošta · poštar	1597	1598	1599	1600	1601	1602	1603	1604	1605	1606
MARIBOR										
Tomaž Reichel	100	192	140	212	384	-	192	112	192	92

Zaslужki mariborskega poštarja Tomaža Reichla v času od 1. julija 1597 do 31. oktobra 1606 (v gld), izplačani iz deželne blagajne.⁴⁹

⁴⁷ Weiss, Die Bürger von Marburg, 431-432.

⁴⁸ StLA, Pošta, f. 205, mapa Maribor, Maribor (nedatirano), T. Reichel odbornikom, in Gradec, 8.4. 1595, odbor E. Novak-Hallerjevi. Že v januarju je Tomažev poštni jezdec, sodar David (*ungebundner Panther in Limbach*) v mariborski deželni hiši prejel od Štefana Speidla zagrebško pošto za prenos v Ernovž. Vmes je bila tudi zadolžnica zagrebškega poštarja Peuscherja. Brez Reichlove vednosti je vse odnesel in predal ernovškemu poštarju Kacherju, le-ta pa svojemu jezdecu Behamlu in pri njem se je zadolžnica izgubila. Peuscher je ugnal vik in krik ter se pritoževal na dvoru. Zadeva se je vlekla v leto 1596, ka je odbor zaključil. Pošta, f. 223, Maribor, 25.3. 1595, T. Reichel odboru · odgovor na njihovo pismo 22.3., in medsebojna korespondenca Reichel · Peuscher; Pošta, f. 205, mapa Maribor, Gradec, 10.6. 1596, odbor T. Reichlu, in Maribor, 15.7. 1596, opravičilo T. Reichla odboru. Vsa ta in dodatna korespondenca do leta 1600 je zavedena v: StLA, EXP 1595, januar, T. Reichl odboru in fol. 25, 27.1., odbor T. Reichlu; idem, julij, T. Reichl odboru in fol. 181-182, 29.7., odbor T. Reichlu, Deželna registratura/Registratur (REG), 1596, fol. 118', 13.10., T. Reichl odboru; REG 1597, fol. 42, 5.4., odbor T. Reichlu; REG 1600, fol. 87 in Pošta, f. 203, 5.10., odbor T. Reichlu, in REG 1600, fol. 90' ter Pošta, f. 205, 16.10., T. Reichl odboru. Korespondenca Dvorni vojni svet (Gradec) · Tomaž Reichel · CRO-VIND, PROT 1596, februar, svet Reichlu in idem, T. Reichel svetu; CRO-VIND, PROT 1597, november, svet Reichlu in idem, T. Reichel svetu · prim. dopis v Arhiv Hrvatske Zagreb, fotokopirano gradivo, Österreichisches Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv, Innerösterreichischer Hofkriegsrat, Croatia-Vindicia, skatla 9, str. 471-472, 7.12. 1597, T. Reichel svetu.

⁴⁹ To so vsote vseh rednih izplačil dežele T. Reichlu · za dva poštna konja po 8 gld na mesec · na koledarsko leto, v gld. Redni letni zaslužek je znašal 192 gld. StLA, priročne izdatkovne knjige Štajerske/Handausgabenbücher 1597-1601, 1601-1604 in 1604-1606.

Problemski sklopi dela mariborske poštne postaje

V objavljenih razpravah (op. 1) smo že predstavili vse značilne problemske sklope, ki so predoločali uspešnost in neuspešnost vojnopoštne prenosa iz Gradca v Slavonijo ter nazaj. To so bili:

- odnos delodajalec (dežela!) - poštarji, v katerega se je po letu 1564 začel vmešavati deželnoknežji administrativni aparat, in celota posledic tega novega, trojnega razmerja. Pojavne oblike odnosov: številne kritike *"slabega dela, pozabljivosti in malomarnosti"*, ukrepi in kazni delodajalca ter opravičila poštarjev;
- denarne stiske poštarjev: določena plačilna postavka na konja na mesec ni ustrezala zahtevam delodajalca ter dejanskemu opravljenemu delu. Denar je prihajal neredno, z manjšimi ali večjimi zaostanki. Poštarji so tako neposredno kreditirali delodajalca;
- postopno naraščanje obsega dela: množenje vojnoobrambne korespondence ter dodatne nove in nove zahteve po prenosu najrazličnejših dopisov tako deželnih kot tudi deželnoknežjih uradnikov;
- številne nenormalne situacije, ki jih je vsak poštar moral razreševati, kot je sam vedel in znal: npr. ukazi takojšnjih preselitev lokacij postaj v druge kraje iz raznih vzrokov, razmere na poti, nevarnosti;

O odnosu delodajalca do poštarjevega dela bo ilustrativen primer iz leta 1558. Tedanji poštar Žiga Frölich je postajo vodil šele slabo leto. V maju je odbor Mariborčanu Jakobu Lušniku ukazal podrobno preiskavo o njegovem delu. Lušnikovo poročilo o razmerah na pošti ter o Žigovih zagatah je značilno, najverjetneje pa mu službe še niso odvzeli.⁵⁰ Oktobra istega leta so se mariborski mestni svetniki pritožili v Gradec čez poštarjeve slabosti in odbor je za poizvedbo naprosil samega krajiškega poveljnika Ivana Lenkovića. Štiri dni pozneje so odborniki ob preiskavi zahtevali že kar Žigovo odstranitev iz službe, izvršil pa naj bi jo deželni vojni blagajnik. Poštarjeva malomarnost naj bi se videla tudi ob prenosu Lenkovićevega odgovora, česar si dežela ni smela privoščiti. Sam Lenković je v zgled drugim poštarjem zahteval ostre ukrepe.⁵¹ Razpleta ne poznamo, vemo pa, da je taisti Lenković leta 1565 dal zapreti tukajšnjega poštarja in mu skoraj zagotovo odvzel položaj.

Obseg kritičnih zapisov, pritožb in groženj mariborskim poštarjem se je večal hkrati z večanjem količin raznih dopisov, ki so prihajali v Maribor za nadaljnji prenos. Če vemo, da je prišlo na dan tudi po šest do osem posebnih pošiljk usnjenih vreč, vsaka pa je (naj bi!) morala na pot brez odlašanja v roku celo 15-20 minut od predaje, si lahko predstavljamo njihove stiske. Jezdec na konju, ki je odjahal na pot proti Ptujju ali proti Ernovžu, je na cilj običajno prispel ne prej

⁵⁰ Hozjan, Zapisi, 170 in op. 20-21.

⁵¹ StLA, Militarca, f. 1558/II, Gradec, 5.10. 1558 in 9.10. 1558, odbor I. Lenkoviću in Varaždin, 15.10. 1558. I. Lenković odbornikom. V tem odgovoru je Lenković grajal poštarja v Mariboru in Lanči, ki da sta drug drugega krivila za zaostanke v prenosu in malomarnost. Težko si je ustvariti realno sliko stanja, krita realnost pa je bila ta, da so razni krajiški častniki poštarje zasipavali s pismi. Vsak je pošiljko na ovojnici opremil z navodili za najhitrejši možen prenos ter z grožnjami v primeru zaostankov. Navodilo odbornikov mariborskemu in ptujskemu poštarju (na Ptujju je tedaj prenašal Miha Guettlich) je le mesec dni pozneje ugotavljalo, da se je Luka Szekely iz Križevcev pritožil nad njunim slabim prenosom pošte. Na to in na kopico drugih pritožb sta prizadeta odgovarjala, da juma je bil tak prenos prepovedan in da niti nista hotela prenašati vseh pisem. Zanje namreč nista dobila nobenega posebnega plačila. Odbornike je zelo zanimalo, kdo naj bi jima to prepovedal, sicer pa sta bila dolžna prenašati vso Szekelyjevo pošto iz Slavonije v Gradec in obratno. Pošta, f. 205, mapa Ptuj, Gradec, 17.11. 1558.

kot v petih urah. V primeru slabega terena se je zamudil še dlje. Na sosednji postaji je spet dobil pošiljke in se lahko vračal v Maribor šele, ko se je konj odpočil ali pa so imeli urejeno sprotno izmenjavo živali. Tudi na postaji je nekdo moral skrbeti za konje, še pomembnejše pa je bilo vodenje vseh administrativnih zadev v zvezi s pošiljkami. Predstavljajmo si, da je v eni pošiljki bilo tudi 30 in več raznih dopisov. Za vsakega je poštni uradnik - običajno je to bil kar sam poštar ali pa zaposlen pisar - moral takoj podpisati poštne lističe s točnim časom prihoda in predaje, nato ga registrirati z vpisom v delovodno knjigo itd.

Poštarji so ob rednem prenosu krajiške in deželno knežje pošte mnogokrat dobivali še ukaze izrednih prenosov pisem določenim meščanom, osebam v bližnjih ali oddaljenejših krajih ter na graščine. Takih ukazov so se poštarji silovito otepali, saj so morali kurirji naslovnike poiskati ali čakati.⁵² Do zamud je seveda lahko prišlo iz mnogih vzrokov. Odborniki, mnogi krajiški častniki in drugi deželni funkcionarji so kritike slabega dela pošiljali s cirkularnimi pismi kar vsem poštarjem na zvezi hkrati. Če so zvedeli, da nek poštar izstopa z malomarnostjo in zamudami, so samo njemu poslali opozorilo in grožnje s kaznijo. Zato pa so njihova opravičila in razlage - o resničnosti le-teh skorajda ne gre dvomiti - zveneli prepričljivo in zagrenjeno.⁵³ Najkonkretnjša kazen je bil odvzem službe. V Mariboru so ta ukrep v našem obdobju uresničili vsaj štirikrat - Frölichu, Ernhoferju, Starchu in Novakovi. Seveda je lahko poštar sam izrazil odpoved službe, za kar je gotovo imel vzroke. A to se je le malokrat zgodilo. S tem bi se odpovedal poštenu plačilu, ki ga je dežela izplačevala sicer največkrat neredno, vendar v gotovini.

Problem poštne plačila je bil vprašanje zase. Ob že znanem bi povedali le, da mariborski poštarji niso doživljali tako neverjetnih denarnih kriz kot recimo ptujski, varaždinski in zagrebški. Najbolj očitna krizna točka v plačevanju dela te postaje je bil prav omenjeni spor ob prenašanju kranjske in beneške deželno-knežje pošte, ki pa je preraščal lokalni mariborski okvir. Pomenil je nič več kot eno od neštetihih spornih zadev med deželo in deželnim knezom v 80-ih. O plačilih njih zmožnostih dežele smo se lahko prepričali s tabelo zaslužkov Tomaža Reichla. Izplačila so prihajala skupaj za 3-4 mesece nazaj. Leta 1601 se mu je z izplačili v skupni vsoti 384 gld dogodil čudež. Lahko pa je šlo tudi za kak dolg Reichla deželi ali dvorni komori, saj smo videli, da tudi on ni prav vzorno poravnava davčnih obvez. Na račun medsebojne brezgotovinske poravnave se je marsikateri poštar rešil direktnega plačila davkov.

Mnoge nenormalne situacije v prenosu pošte bomo prikazali s primeroma selitev lokacije mariborske postaje v letih 1586 in 1600.

Vojnopošno dogajanje 1586. je bilo zaznamovano z razsajanjem kužne epidemije v pozni pomladi in poletju, ki je zajela celotno vzhodno Štajersko in severno Slavonijo. Še v začetku junija v Ernovžu kuge ni bilo, nato pa se je julija pojavila

⁵² Primer: 5. aprila 1597. je odbor mariborskemu poštarju Reichlu poslal paket pisem z ukazom izročiti ga Klementu Welzerju osebno v roke. StLA, REG 1597, fol. 42, Gradec, 5.4., odbor Reichlu.

⁵³ Decembra istega 1597. leta se je Tomaž Reichel odbornikom na njihovo ostro kritiko poštne dela opravičeval, da zamud pri njem ni bilo. Poštne lističe je podpisoval sproti, ko so kurirju sedlali konja. Nasprotno pa je s Ptujja večkrat prihajala pošta brez vsakršnih lističev. V službi je venomer imel štiri jezdece in pri kmetih vzdrževal skupaj osem konj. Motila ga je obupna, neprehodna pot, ki je seveda ni nihče popravljala. Kadarkoli je za popravila naprošal oblasti v več krajih, so se zgovarjali drug na drugega, poštne jezdece pa so obtoževali za zamude v globokih grapah. Prav zaradi poti je v zadnjih nekaj tednih onеспособil štiri konje zapored. Moral jih je prodati po nizki ceni in kupiti nove. StLA, VIND PROT 1597, Gradec, 30.11., odbor poštarjem od Ernovža do Bistre (severno od Zagreba), in Pošta, f. 222, Maribor, 7.12. 1597, odgovor T. Reichla odboru.

tudi tam. Ernovški jezdec so na poti do Maribora tedaj zgubili več pisem, zato se je moral tamkajšnji poštar z osebjem in konji vred preseliti v Lučane/Leutschach, v hišo trškega sodnika. O tem so odborniki takoj obvestili Karla Novaka. Konec avgusta je epidemija zajela tudi Maribor. Tedaj so mu ukazali njegove poštne konje - tudi dodatnega za kranjsko in beneško pošto - preseliti v Limbuš. Janez Bernard Herzenkraft naj bi Karlu pomagal ob nastanitvi v "njegovo vas Limbuš in spuščanju jezdecov v vas". Juriju Kristofu Herbersteinu so naročili skrb za reden prevoz pošte z viltuškim brodom. Glede beneškega konja so pisali Janezu Khiesslu, ki je bil tedaj komisar za beneško deželno knežjo pošto.

Novak je ukaz izpolnil takoj, naprošenim gospodom pa so poslali dodatne prošnje. Končno je lahko uredil začasno postajo s pristankom opata samostana v Dobrli vasi (Eberndorf) v njegovi obzidani limbuški hiši (*in seinem gemaurtem haus zu Lembach*). Novembra in decembra je mraz že oteževal prenos. Karel Novak je poročal o debelih, nemirnih ledenih kladah na Dravi pri Viltušu, zaradi česar niso mogli prepeljati pošte z brodom. Podobno je ernovški poštar javljal glede ernovškega brodu. Novakove zadrege so rešili s ponovno selitvijo pošte iz Limbuša na Betnavo. Jurij Szekely je odobril začasno nastanitev Karlovih konj v njegov tamkajšnji dvor (*...in seinen mayrhof zu Windenau*). Mariborski sodnik je dobil ukaz, da so smeli Novakovi poštni jezdec neovirano vstopati v mesto podnevi in ponoči. Zato pa so morali jezdit skozi mesto brez ustavljanja po hišah, dokler kuga ni minila. Šele v drugi polovici januarja 1587 so po utišani epidemiji vse postaje vrnili na stara mesta. 16. aprila so brodarjem pri Viltušu odobrili 4 tolarje nagrade za prevažanje pošte v času, "ko je v Mariboru vladala smrt."⁵⁴

Položaj v letu 1600 je bil kritičen zavoljo obsežnega turškega pohoda in obleganja trdnjave Velika Kaniža/Nagykanizsa. Ponovno pa se je pojavila epidemija neke kužne bolezni. Nadvojvoda Ferdinand se je julija preselil v St. Georgen pri Wildonu, zato je dvorni vojni svet wildonski poštarici Uršuli Fux ukazal dostavo vse knežje korespondence iz Wildona tjakaj. Morda je preselitev že bila hitra reakcija na pojav epidemije v Gradcu. V drugi polovici meseca avgusta je bolezen zajela tudi Dravsko polje, septembra pa so se pričenjali odločilni boji v okolici Kaniže. 5. oktobra je dvorni poštni mojster Janez Friderik Paar obvestil deželane o hudi bolezni na Ptuj. Predlagal jim je selitev tamkajšnje pošte drugam, vsem ostalim poštarjem pa naj bi ukazali marljivejše delo. Še isti dan so se skupaj s Paarom odločili za postojanko izven Ptuja nekje v Halozah (*in die Cäles, auf Calles zuiberlegen*), ki ne bi bila neprimerna za dostave in za dostop s kočijami. Razposlali so še kritiko dela ter opozorilo vsem drugim. Nastala je zmešnjava, saj ne Tomaž Reichel ne poštar v Krapini Jančič nista vedela, kje natančno naj bi nadomestna postaja bila. Reichel je o Halozah vedel le, da so "zelo široke", zato je ptujskega poštarja Furerja prosil za sporočilo, kam naj bi mu sploh dostavljal.

Po 10. oktobru je Paar Tomažu ob izbruhu kuge v Mariboru zabičal, da mora hitro preseliti svoje konje v neko vas ali dvor zunaj mesta. Tomaž se je vrgel na iskanje lokacije, pa je povsod odkril bolezen, celo na osamljenih viničarijah. Vedel je, da bi lokacija morala biti varna, zato je pomislil na svojo oštat v Rogozi. Že prej bi se preselil tja, a je čakal le še Furerjevo sporočilo. O nameri je obvestil tudi poštarja Kacherja v Ernovžu. Temu pa lokacija Rogoze pri Račah seveda ni ustrezala. Takoj se je pritožil odbornikom zavoljo cele milje (7,5 km) daljše slabe poti do Rogoze. Bal se je izžerpanosti svojih konj, saj ti niso smeli jahati skozi Maribor. Predlagal je Kamnico, kjer naj bi bilo kljub bolezni prav mirno in varno,

⁵⁴ Za opisane dogodke velja sumarni citat: StLA, REG+EXP 1586 in 1587; VIND, PROT 1586 in 1587; Militaria, f. 1586, f. 1587/1 in f. 1587/2; PROT 1585-1588, fol. 81.

ali neko drugo vas tostran Drave. Vsekakor pa je zavračal Rogozo ali katero koli drugo vas na desnem bregu. 14. oktobra je odbor Kacherju zapovedal selitev ernovških poštnih konj v Gornjo Vogavo/Ober Vogau (med Lančo in Ernovžem), saj je dostava zaradi obotavljivega ernovškega brodu čez Muro vsakič izgubila debelo uro. Reichlu so ukazali selitev v Kamnico, kjer verjetno kuge tedaj še ni bilo. Dva dni zatem pa je Tomaž potrdil kugo tudi v Kamnici in znova ponudil Rogozo kot idealno rešitev, do koder Kacherjevi jezdecji iz Gornje Vogave naj ne bi imeli pretirano dolge poti. Tomaž bi namreč iz Rogoze moral prenašati vse do Haloz - dobro miljo izven Ptuja, navzgor pa seveda prav tako do Vogave. Odbor mu je dovolil selitev konj v Rogozo. Očitno ptujski poštar še vse do konca meseca ni našel postojanke v Halozah, saj so mu 30. 10. ponovno ukazali, naj bi vsem javil novo lokacijo. A nekako tedaj je Kaniža padla v turške roke. Bolezen in vse drugo je postalo v hipu nepomembno.⁵⁴

Andrej Hozjan

DIE MARIBORER FELOPOST STATION UNO DIE POSTVERWALTER IM 16. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Unter die zahlreichen grundlegenden Veränderungen des Lebens in Slowenien und in Maribor im 16. Jahrhundert zählen wir auch die Geburt der Post als Institution. In den Jahrhunderten des späten Mittelalters gab es hier nämlich keine öffentlich oder privat organisierte Form der Zustellung von an die breitere Öffentlichkeit bestimmten Nachrichten. Jeder mußte selber für die Übermittlung der eigenen Korrespondenz Sorge tragen.

Der Beginn der Einführung einer schnelleren und zuverlässigeren Form der Informationsübermittlung wurde durch den Verteidigungsbedarf wegen der wachsenden türkischen Gefahr im Süden ausgelöst. Der Landesfürst von Steiermark - Erzherzog Ferdinand begann im Jahre 1522 einstweilige mehrere Monate andauernde Feldpostverbindungen aus Graz in Richtung Kroatien einzurichten. Die Boten - Fußgänger und Reiter haben in bestimmten Ortschaften einander Feldschriften und Befehle überreicht. Sie wurden von landesfürstlichen Beamten beaufsichtigt und ausbezahlt. Die Verbindungen waren alljährlich, jedoch ausschließlich vorläufig, denn sie wurden üblicherweise bereits Mitte Herbst aufgelöst.

Die höhere Form der Zustellung wurde von der Landschaft Steiermark gegen Ende der dreißiger Jahre zur Herstellung der Verbindungen mit steirischen Landsknechten in Nord Slavonien eingeführt. Anfangs wurden zeitweilig nur einige Postverwalter in drei bis vier Ortschaften zwischen Graz und Varaždin eingestellt. Man hat jedoch für die Postboten keinen Monatslohn festgesetzt, vielmehr legte man den Monatsposten für das Postpferd fest. Der Postverwalter erhielt somit als privater Landesbeamter Geld für ein, später für zwei, mancherorts sogar für drei Pferde. Die Mariborer Landespostbeamten stellten bis 1555 für alle 12 Monate ein, ab diesem Zeitpunkt aber jeweils zwei Pferde ein. Seit 1578 erhielten sie für jedes Pferd 8 Gulden pro Monat. Sie brachten in der Regel sowohl die Pferde als auch das Reitzug und das Pferdegeschirr gleich im eigenen Haus unter. Namentlich bekannt sind (in der Klammer steht jeweils das bekannte Jahr oder die Jahreszahlen der Dienstzeit): die Benefiziate Pavel und Marko (1539), Janez Hucher (1552), Jernej Fleischacker (1555-1557), Žiga Frölich (1558), Lenart Ernhofer (1561-1563), Boltežar Polak (wahrscheinlich 1565-1570), Andrej Starch (1571-1572), Kristof Spiegler (1572-1577), Janez Novak (1577-1586), Karel Novak (1586-1594), Elizabeta Novak-Haller (1594-1595) und Tomaž Reichel (1595-). Wir haben ihre Lebenswege sowie ihre Anfänge und Abschlüsse des Postbotenberufes vorgestellt.

⁵⁴ Sumarni citat: StLA, Dk REP. 1600; CRO-VIND, PROT 1600, in VIND, PROT 1600; CRO-VIND, fotokopirano gradivo, šk. 10, f. 1600; REG 1600; EXP 1600; MIL, f. 1600/1 in f. 1600/2; Posta, t. 203, 205 in 206.

Der Arbeitgeber – das Land Steiermark – verschonte die Postverwalter in Maribor nicht mit Kritik für schlechte Arbeit. Mindestens vier der o.a. Postverwalter wurden wegen grober Verstöße gegen ihre Verpflichtungen und wegen Unfähigkeit ihres Dienstes enthoben. Ein Postverwalter kam sogar in den Kerker: Die Postverwalter erhielten ihr Geld sehr unregelmäßig und mit mehrmonatigen oder sogar ganzjährlichen Rückständen. Des öfteren wurden sie mit recht ungewöhnlichen Aufgaben betraut, z.B. mit einer zeitweiligen Verlegung der Feldpost Station auf einen anderen Standort, wie etwa in den Jahren 1586 und 1600.

Noch vor Ende des 16. Jahrhunderts nahmen die Bürger von Maribor schon stark von den Dienstleistungen der Post Gebrauch. Der Beruf erlangte Ansehen und einen hohen Stellenwert in der Struktur der Mariberer Gesellschaft.

NEKDANJI VOLILNI SISTEMI NA SLOVENSKEM

Vasili j Melik *

UDK 324(497.4)

Vasili j Melik: Nekdanji volilni sistemi na Slovenskem. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 121-126, 8 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

V cesarski Avstriji devetnajstega stoletja je veljal volilni zakon absolutne večine, ki je dostikrat izničil opozicijske glasove. Kranjski deželni zbor je leta 1910 za Ljubljano izglasoval posebno volilno reformo, ki je prvič na Slovenskem uvedla proporcionalni volilni sistem, katerega slabost je bila, da ni razdelil vseh mandatov. Pa prvi svetovni vojni so se proporcionalni sistemi močno razširili, med seboj so se močno razlikovali ter imeli zelo različne učinke.

UDC 324(497.4)

Vasili j Melik: Former voting system on the Slovene territory. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35 (1999)1-2, pp. 121-126, 8 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and German

In the imperial Austria of the 19th century the law on voting was the law of absolute majority, which often resulted in the annihilation of the voting of the opposition. In 1910 the provincial assembly of Carniola voted for a special voting reform, which introduced a proportional voting system for the first time on the Slovene territory. The weakness of the new system was that it did not distribute all the mandates. After the first world war the proportional systems became widely spread, however they differed a lot from each other and produced different effects.

Naša parlamentarna zgodovina z večstrankarskimi volitvami se je začela leta 1848 in je trajala od leta 1861, ko je bil izdan februarški patent, do prve sve-

* Dr. Vasili j Melik, akademik, zaslužni profesor Univerze v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI - 1000 Ljubljana.

tovne vojne ter po njej v kraljevini SHS do diktature, ki je bila razglašena 6. januarja 1929. Večino tega časa smo imeli sistem absolutne večine, pozneje pa tudi proporcionalni sistem.

V cesarski Avstriji je veljal sistem absolutne večine, kot v večini kontinentalne Evrope 19. stoletja. Dobiti je bilo treba več kot polovico veljavnih oddanih glasov. Če taka večina ni bila dosežena, je prišlo do drugega glasovanja. Če večine tudi zdaj ni bilo, je prišlo do tretjega glasovanja, do tako imenovanih ožjih volitev, kjer pa so smeli volivci glasovati samo za tista dva, ki sta dobila pri prejšnjem glasovanju največ glasov. Zmagovalec je bil izvoljen. Leta 1873 so drugo glasovanje izpustili in so prvemu takoj sledile ožje volitve.¹

Strank je bilo v prvem času malo. Večinoma sta pri nas nastopali samo dve: slovenska narodna, ki je družila liberalne in katoliške volivce, in ustavoverna, ki je nasplošno nastopala z liberalnimi idejami, branila prednosti nemškega jezika in se kmalu spremenila v nemško stranko. Ko so se Slovenci v prvi polovici sedemdesetih let prvič razcepili na liberalno in konzervativno stranko, so se mnogokje na volitvah spopadle tri stranke. V celjskem kmečkem volilnem okraju je 20. oktobra 1873 na ožjih volitvah zmagal mladoslovenski Josip Vošnjak proti stolnemu kanoniku Kosarju, ker so nemški volivci glasovali zanj. 9. maja 1874 so v slovenjegraškem kmečkem volilnem okraju slovenski liberalci pripomogli k zmagi nemškega kandidata nad slovenskim konservativcem, 24. avgusta 1874 pa so v brežiškem kmečkem volilnem okraju slovenski konservativci podprli nemškega kandidata proti slovenskemu liberalcu. Notranji prepiri so tako postali mnogokje važnejši od bojev proti zunanjemu nasprotniku. Verjetno sta prav iz teh izkušenj sledili sprava med obema slovenskima taboroma in obnova slogaštva.

Proti koncu stoletja se je število ožjih volitev spet povečalo: slovensko narodno gibanje se je zdaj dokončno razcepilo na dva tabora, v volilni boj se je spustila nova, socialistična stranka, pa tudi splošen odnos strank do volitev se je precej spremenil. Prej se stranke, ki niso imele izgledov na zmago, niso spuščale v volilni boj, zdaj pa je bilo treba spodbujati aktivnosti pristašev in so zato začeli postavljati tako imenovane števne kandidate, pri katerih ni šlo za uspeh kandidata, ampak za štetje glasov in število podpornikov. Tako so recimo znova nastopili Nemci v Ljubljani, kjer so bili po letu 1879 nehali nastopati v parlamentarnih bojih.

Pri ožjih volitvah je tretja, šibkejša stranka odločala o tem, kdo bo izvoljen. Tako so v Idriji socialisti odločali o tem, kdo bo izvoljen v deželni zbor. Leta 1901 so se odločili za mestnega župnika in dekana Arka proti liberalnemu Majaronu, leta 1908 in 1913 pa za liberalnega Gangla proti Arku. Tam, kje so bili socialisti močnejši in so prišli v ožje volitve, so lahko pričakovali, da jih bodo pristaši slovenske narodne stranke podprli proti nemškim ali italijanskim kandidatom, pa tudi da jih bodo ti podprli proti slovenskim.

Sistem absolutne večine je dostikrat izničil opozicijske glasove. V precejšnji meri pa je to popravljaj obstoj mestne in kmečke kurije. Liberalni kandidati so propadli na kmetih, toda prav tako so bili brezuspešni katoliški kandidati v mestih. Zato je bilo ob volilnih reformah izredno važno, ali so bila mesta izločena iz podeželja v posebnih mestnih volilnih okrajih ali ne. Kranjska je imela v letih 1873-1896 3 mestne volilne okraje v državnem zboru in 5 kmečkih – to je pomenilo v bistvu, da bodo trije poslanci liberalni, pet pa katoliških. Reforma leta 1907 pa je razen Ljubljane črtala vse posebne mestne volilne okraje; rezultat je bil, da je ostal en sam liberalni poslanec.

¹ Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana 1965, str. 186-188.

Občinske volitve so bile zamotane na poseben način. Volilni upravičenci so bili razdeljeni v tri volilne razrede, razmejene po višini davkov. Vsak razred je volil enako število občinskih svetovalcev. Stranki, ki je imela absolutno večino glasov, so pripadli tudi vsi občinski svetovalci.² Ljubljana je imela narodnonapredno večino – narodnonapredni stranki je torej pripadalo vseh 30 občinskih svetovalcev. Kranjski deželni zbor, ki je imel po letu 1908 katoliško večino, je izglasoval za Ljubljano posebno volilno reformo, ki je prvič na Slovenskem uvedla proporcionalni volilni sistem. Z njo so hoteli odpraviti vlado narodnonapredne stranke v Ljubljani. Zakon z dne 17. oktobra 1910 je zvišal število občinskih svetovalcev na 45, torej po 15 na vsak razred.³ Po stari avstrijski volilni zakonodaji ni bilo ne strank ne obveznih kandidatur. Vsak volivec je lahko glasoval za kateregakoli državljana, ki je mogel biti izvoljen za poslanca. Zdaj pa je bilo treba v Ljubljani v vsakem volilnem razredu prijaviti liste kandidatov z "določno in jasno označbo stranke" (čl. 28). Za volitve 23. aprila 1911 so se prijavile štiri stranke: narodnonapredna stranka, slovenska ljudska stranka, socialnodemokratska stranka in nemška stranka. Mandati so se delili po Hagenbach-Bischoffovem sistemu. V vsakem razredu se je število veljavnih oddanih glasov delilo s 16. Ta navzgor zaokroženi količnik je bilo volilno število. Vzemimo za primer II. razred: 3048 glasov : 16 = 190,5, zaokroženo 191. Z volilnim številom so delili število glasov posameznih strank: 1370 : 191 je dalo 7 mandatov Narodno napredni stranki, 1121 : 191 je dalo 5 mandatov Slovenski ljudski stranki, 458 : 191 je dalo 2 mandata nemški stranki, 99 : 191 ni dalo nobenega mandata socialistični stranki. Slabost tega sistema je bila v tem, da ni razdelil vseh mandatov – v našem primeru jih je bilo razdeljenih samo 14. Zakon je to predvideval in je določil, da pripada nerazdeljeni mandat listi, ki je dobila v razredu največ glasov (čl. 48). To je bila NNS, ki je dobila tako še osmi mandat. Podobno je bilo v ostalih dveh razredih. Na ta način so dale te prve proporcionalne volitve dokaj smešen rezultat. Razdeljenih je bilo 42 mandatov: 20 jih je dobila NNS, 14 SLS, 7 Nemci, enega pa socialisti. Liberalci so torej izgubili večino v občinskem svetu, toda po ne dovolj pretehtani določbi zakona so jo spet dosegli, saj so dobili vse tri nerazdeljene mandate, ker so bili v vseh razredih najmočnejša stranka. Leto pozneje je deželni zbor popravil prvotno napako in določil, da pripadejo nerazdeljeni mandati stranki, ki ima pri deljenju največji ostanek.⁴ Po tem novem postopku bi imeli liberalci samo 21 mandatov, SLS 16, Nemci 7 in socialisti enega, toda prilika je bila zamujena in novih volitev pred prvo svetovno vojno ni bilo več.

Po prvi svetovni vojni se je proporcionalni sistem močno razširil. V kraljestvo SHS je prišel iz Srbije. Srbija je bila država, v kateri so že v 19. stoletju, v ustavi iz leta 1888, uvedli proporcionalni sistem, da bi ščitil manjšino pred premočjo radikalov.⁵

Srbski sistem se je prenesel tudi na volitve v ustavodajno skupščino 28. novembra 1920. Poslanci so bili navadni in kvalificirani (z visoko izobrazbo)⁶. Mariborsko-celjsko okrožje je bilo največje v državi in je imelo 16 navadnih in 5 kvalificiranih poslancev. Edino Ljubljana, ki je volila 4 poslance, ni potrebovala

² Vasilij Melik: Volitve v Ljubljani 1848-1919, Kronika 29, 1981, str. 115-124.

³ Deželni zakonik za vojvodstvo Kranjsko: Landesgesetzblatt für das Herzogtum Krain 1910, št. 31.

⁴ Prav tam 1912, št. 29.

⁵ Slobodan Jovanović: Vlada Milana Obrenovića, Knjiga treća, Beograd 1934, str. 465.

⁶ Vasilij Melik: Izidi volitev v konstituanto leta 1920, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962, str. 3-61.

kvalificiranih poslancev. Mandate so delili po Harejevem sistemu. V Ljubljani je bil volilni količnik $8803 : 4 = 2201$, dodeljevanje mandatov strankam pa je bilo enako kot v zgoraj opisanem primeru iz Ljubljane leta 1911, le da so nerazdeljeni mandati pripadli stranki, ki je imela pri deljenju največji ostanek. Prvi mandat so dobili demokrati ($3196 : 2201$), ostali trije pa so se delili po ostankih (SLS 1762, komunisti 1499 in Narodno socialistična stranka 1188). Tako so štiri stranke dobile vsaka po enega poslanca, peta (Jugoslovanska socialno demokratska stranka s 1158 glasovi) pa je ostala brez zastopstva.

V letih 1923, 1925 in 1927 so potekale volitve po nekoliko drugačnem sistemu. Predpisal ga je volilni zakon 27. junija 1922. Kvalificirani poslanci so odpadli. Ljubljana je zdaj volila enega samega poslanca. Za izvolitev je bila dovolj relativna večina glasov. Tako je bil leta 1923 izvoljen Josip Reisner. Zanj je bilo oddano 39,6 odstotka glasov, leta 1925 Anton Korošec, ki je dobil 43 odstotkov glasov, leta 1927 pa Albert Kramer s 45,6 odstotka glasov. Ljubljana je bila v vsej državi edino volilno okrožje z enim samim poslanskim mestom⁷. Mariborsko-celjsko okrožje je bilo v vsej državi največje in je volilo 15 poslancev. Volilno število ali volilni količnik se je določal po Hagenbach-Bischoffu (veljavni oddani glasovi : 16). V mariborsko-celjskem okrožju je leta 1923 torej znašal $6093 (97484 : 16)$. Izredno pomembna pa je bila nova določba, ki je za ustavodajno skupščino še ni bilo: volilni količnik je postal zdaj eliminacijski količnik, torej stranke, ki niso zbrale tolikšnega števila glasov, praviloma niso mogle dobiti nobenega poslanca. Poslanska mesta so delili samo strankam, ki so z glasovi presegle eliminacijski količnik, in sicer po d'Hondtovem postopku. Ta postopek je delil število glasov vsake kandidatne liste po vrsti z 1, 2, 3, 4, 5 itd. in dodeljeval mandate najvišjim količnikom. Poglejmo mariborski primer:

SLS	radičevci
56665 : 1 = 56665	
: 2 = 28332	
: 3 = 18888	
: 4 = 14166	
: 5 = 11333	
	10186 : 1 = 10186
: 6 = 9444	
: 7 = 8095	
: 8 = 7083	
: 9 = 6296	
: 10 = 5665	
: 11 = 5151	: 2 = 5093
itd.	

Po tem deljenju vidimo, da bi prvih pet mandatov pripadlo SLS, šesti radičevcem, ki so edini presegli količnik, sedmi do dvanajstega spet SLS, trinajsti radičevcem, štirinajsti in petnajsti SLS. Vendar je tu veljala izjema: volilni zakon je določal, da dobi v okrožjih z devetimi in več poslanskimi mesti, kjer sta samo dve listi presegli količnik, en mandat tudi najmočnejša stranka, ki ni dosegla količnika. To je bila nemška stranka, ki je dobila 5981 glasov. Tako je torej dobila SLS z 58% glasov 12 poslancev ali 80% poslancev v okrožju, radičevci dva in

⁷ Danilo Pavlovič: Izborni sistem po vidovdanskem ustavu, Beograd 1939, str. 67.

Nemci enega. Volilni zakon je hotel z eliminacijskim količnikom favorizirati večje stranke. Ta težnja se je lepo ujela z razdrobljenostjo strank na Slovenskem. V letih 1923-27 je bila SLS edina močna stranka, vse druge so bile drobne. Najmočnejša je v mariborskem okrožju (radičevci) le za malenkost preseгла 10 odstotkov glasov. Poleg nje so presegle zdaj priljubljeno mejo 5 odstotkov samo še tri, vseh kandidatnih list pa je bilo deset. Vendar bi bila brez eliminacijskega količnika SLS dobila samo 10 poslancev, radičevci bi imeli dva, Nemci, Golouh in demokrati pa po enega. Če pa bi bili delili mandate namesto po d'Hondtu po istem sistemu kakor pri volitvah za konstituanto (ob količniku 6093), bi dobila SLS 9 poslancev, radičevci, Nemci, Golouh, demokrati, kmetijci in socialisti pa po enega.* SLS bi torej imela 60 odstotkov poslancev, kar ne bi bilo daleč od 58 odstotkov glasov, ki jih je dosegla v mariborskem okrožju. Tako vidimo, da so se proporcionalni sistemi močno razlikovali med seboj. Tudi tisti, ki smo jih imeli v naši sorazmerno kratki volilni zgodovini, so imeli zelo različne učinke, različna pa je tudi struktura političnih strank.

Vasilij Melik

EINSTIGE WAILSYSTEME IN SLOWENIEN

Zusammenfassung

Das moderne Wahlsystem wurde in Slowenien im revolutionären Jahr 1848 ins Leben gerufen. Damals fanden sogar drei Parlamentswahlen statt: Bundestagswahlen in Frankfurt, Reichstagswahlen in Wien und Landtagswahlen in Krain, in der Steiermark und in Kärnten. In den folgenden Jahren gab es noch Gemeindevahlen, darauf folgte die Periode des neuen Absolutismus. Die Verfassung wurde im Jahre 1861 noveliert. Diese neue Verfassung war bis zum ersten Weltkrieg in Kraft, das heißt 54 Jahre. Der Parlamentarismus dauerte in Jugoslawien nur zehn Jahre. Beendet wurde er mit der „Diktatur des 6. Jänner“ im Jahre 1929. Auf die Diktatur folgten die oktroierte Verfassung, der zweite Weltkrieg, und das sozialistische Jugoslawien – somit gab es über sechzig Jahre, bis April 1990, keine richtigen freien Mehrparteienwahlen. Dies aber verweist auf den Umstand, dass bei uns die echte, freie parlamentarische Tradition noch sehr jung ist.

Im kaiserlichen Österreich, wie auch im Großteil des kontinentalen Europa des 19. Jahrhunderts, galt das System der absoluten Mehrheit. Man mußte über die Hälfte der gültigen abgegebenen Stimmen bekommen. Wenn eine solche Mehrheit ausblieb, traten jene beiden Kandidaten in den zweiten Wahlgang, die im Vergleich zu den übrigen Kandidaten die meisten Stimmen erhielten. Andere Kandidaten schieden aus. Zum zweiten Wahlgang kam es bei uns relativ selten, denn es gab zumeist nur zwei Parteien, die in den Wahlkampf gingen, zuerst die slowenische und die deutsche, danach die katholische und die liberale. In Fällen, wo es drei gegnerische Parteien gab, lag die Entscheidung über den Ausgang des zweiten Wahlganges in den Händen der dritten, schwächsten Partei. Für den Vergleich der Wahlsysteme waren sicherlich die 1907 in Triest stattfindenden Wahlen die interessantesten. Das gesamte Wahlgebiet, die Stadt mit Umgebung, wurde in 5 Wahlkreise gegliedert. Triest hatte insgesamt 40.000 wahlberechtigte Bürger. 9448 Stimmen bekamen die Sozialisten, 8425 die Italiener, 8166 aber die slowenische Partei. Beim ersten Wahlgang erreichten nur zwei Kandidaten in zwei Wahlkreisen die absolute Mehrheit, ein Sozialist und ein Slowene, in drei Wahlkreisen war der zweite Wahlgang notwendig. Nach dem System der relativen Mehrheit waren 3 Sozialisten gewählt wurden – 2 italienische und 1 slowenischer Kandidat. Nach dem System der absoluten Mehrheit wurden, nachdem die Slowenen im zweiten Wahlgang die Sozialisten wählten, 4 Sozialisten und 1 Slowene erwählt. Das proportionelle System würde nach der d'Hondt Methode 2 sozialistische, 2 italienische und 1 slowenischen Abgeordneten ergeben. Am Anfang waren die Abgeordneten als Persönlichkeiten am wichtigsten. Hribar und Šuklje waren gegen den Willen der Führung der slowenischen Partei zu Abgeordneten erwählt worden. Anfang des 20. Jahrhunderts traten die Parteien entschieden in den Vordergrund: selbständiges Auftreten blieb erfolglos.

* Bojan Balkovec: Vpliv volilne zakonodaje na izide parlamentarnih volitev v narodno skupščino leta 1920 in 1923. Zgodovinski časopis 42, 1988, str. 437.

Das österreichische System der absoluten Mehrheit hatte keine vergleichbar großen Wahlkreise, die jeweils einen Abgeordneten wählen würden. Viele Wahlbezirke wählten jeweils zwei Abgeordneten, der Wahlkreis von Trebnje, der sechs Gerichtsbezirke (Litija, Višnja gora, Žužemberk, Trebnje, Mokranog und Radeče) vereinte, sogar drei.

Die Gemeindewahlen waren noch komplexer. Für den Gemeinderat von Ljubljana waren die Wahlberechtigten in drei Wahlklassen geteilt, jede wählte 10 Ausschußmitglieder. Jeder Wahlberechtigte wählte demnach zehn Ausschußmitglieder. Somit fielen alle zehn Ausschußmitglieder jener Gruppe oder Partei zu, welche die absolute Stimmenmehrheit besaß, ungeachtet der Stärke der Opposition. Auf diese Weise kamen alle 30 Ausschußmitglieder aus den Reihen der national – progressiven Partei, ungeachtet der Anzahl der katholischen, sozialistischen oder deutschen Anhänger, deren es insgesamt nicht viel weniger als die Hälfte gab. Hier lag der Grund dafür, dass sich der Krainer Landtag, welcher die katholische Mehrheit besaß, für eine Wahlreform entschloß, die in Ljubljana, erstmals in Slowenien, proportionelle Gemeindewahlen einführte. Zum ersten Mal fanden diese Wahlen am 23. April 1911 statt. Die national – progressive Partei hatte die absolute Mehrheit im Gemeinderat einbüßen müssen, jedoch blieb diese Entwicklung wegen eines Fehlers im Wahlgesetz gerade noch um ein Haar aus.

Jugoslawien führte die Proportionalwahlen ein. Für jeden Wahlkreis galt ein eigener Proporz. Der größte Wahlkreis im Lande war der von Maribor, der nach dem Proportionalssystem 15 Abgeordnete wählte. Die Slowenische Volkspartei war damals die einzige wirklich massenhafte Partei in Slowenien. Alle anderen, die Parteien der Liberalen, der Bauern und der Arbeiter, waren zersplittert und auch in Bezug auf persönliche Auseinandersetzungen und Gruppierungen gespalten. Die Slowenische Volkspartei besaß die absolute Mehrheit in 11 von 15 Gerichtskreisen, die relative Mehrheit aber noch in zwei weiteren. Den Eliminierungsquotient konnte neben der Slowenischen Volkspartei nur noch die „Radič – Partei“ erlangen, über 5 % der Stimmen erreichte nur die Hälfte der Kandidatenlisten (5 von 10). Somit besaß die Slowenische Volkspartei in der Steiermark 58% der Stimmen und 80% oder 12 Abgeordnete.

VZGOJITELJ DR. PAVEL TURNER

*"Pravi in res vestni vzgojitelj je suženj svojemu poklicu."*¹

D a r k o F r i š *

UDK 929 Turner P.

Darko Friš: Vzgojitelj dr. Pavel Turner. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 127-142, 62 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in nem.

Dr. Pavel Turner je eden redkih Slovencev, ki so se obdali s svetovnim hliščem in kulturo, finančno uspeli ter ob tem ostali narodno zavedni in aktivni. Kot osebnost je bil izrazit *vzgojitelj*, mentor in skrbnik, ki se je v našo zgodovino zapisal kot edinstven primer mecena najvišjega razreda. Bil je močna osebnost s širokim znanjem in velikim vplivom na sogovornika, znal si je utreti pot do najvišjih evropskih znanstvenih, političnih in državnih krogov, ki jih je tudi sam vzgajal.

UDC 929 Turner P.

Darko Friš: The educator dr. Pavel Turner. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35 (1999)1-2, pp. 127-142, 62 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and German.

Dr. Pavel Turner is one of the few Slovenes who attained cosmopolitan glamour, culture and financial success, while at the same time remaining nationally conscious and active. His personality was that of an educator, mentor and guardian, and he figures in Slovene history as a unique example of a patron of the highest class. He had a strong and erudite personality with a great influence on his fellow men. He also knew how to establish himself in the highest European scientific, political and state circles, some of whose members he educated himself.

* Dr. Darko Friš, univerzitetni docent, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor.

¹ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, rokopisni oddelok, Pavel Turner, Spomini mojega življenja, rokopis (dalje Spomini), str. 107.

Pavel Turner² se je rodil 21. januarja 1842 leta kot prvorojenec očetu Jožefu Turnerju in mami Neži³ (roj. Tergravčnik) v kmečkem okolju na Pohorju. Turnerjeva rojstna hiša (po domače pri Rebernjaku) je bila najvišja kmetija framske župnije. Oče mu je že zgodaj namenil *"najvišjo čast pohorskega fanta"*, kot je Turner zapisal v spominih⁴, mesto volarja na domačem posestvu,⁵ ki bi ga za vedno privezalo na domačo grudo. Kljub očetovi želji pa je mladega Turnerja vleklo v svet. Vztrajal je pri svoji odločitvi, da nadaljuje šolanje, in v naslednjih letih so ga talent, znanje, vztrajnost, delo in samoodrekanje zanesli v najvišje akademske in aristokratske kroge tedanje Evrope. Prepotoval je ves stari kontinent, polnih 37 let svojega življenja živel med Nemci, Angleži, Francozi, Madžari, Švicarji, Rusi, Čehi ter Slovaki... in povsod kritično opazoval državne, socialne in narodne razmere in o njih poročal v slovenskih časnikih. Po vedenju in življenju je bil pravi aristokrat z evropsko izobrazbo in širokim obzorjem, svetovljan v pravem pomenu besede. Fran Govekar je za Turnerja zapisal: *"V fraku in rokavicah, pomadiziran in parfimiran je moral tičati tri četrtnine svojega življenja. In tičal je rad. In pristajalo mu je izurtno. [...] Njegova izobrazba je univerzalna, njegovo obzorje ogromno. A Slovenec, dobrosrčen, vedno šegav in dovipen, vedno fino sarkastičen in ironičen, je ostal dotlej. In soliden. Med pustolovci ni postal še sam pustolovec in velikašar, nego je ostal trezen in skromen modrijan."*⁶

² O Pavlu Turnerju glej: Fran Podgorjan, Pri Ahasveru v Petrovem selu. K 79. letnici slovenskega Ahasvera dr. Pavla Turnerja, Tabor, 1921, št. 29, str. 1-2; št. 30, str. 1-2; Fran Govekar, Ahasverus Primus. K 80-letnici dr. Pavla Turnerja, Slovenski narod, Ljubljana, 1922, št. 23, str. 1-2; P. S., Dr. Pavel Turner - osemdesetletnik, Tabor, Maribor, 1922, št. 18, str. 2; Dr. Pavel Turner, Jutro, Ljubljana, 1924, št. 227, str. 3; Božidar Borko, Jutro, Ljubljana, 1924, št. 228, str. 5; Dr. Pavel Turner, Marburger Zeitung, Maribor, 1924, št. 220, str. 2-3; Dr. Pavel Turner, Straža, Maribor, 1924, št. 111, str. 3; Franc Firbas, Najstarejšemu prijatelju dr. Turnerju v slovo, Slovenski narod, Ljubljana, 1924, št. 224, str. 6; *Dr. Pavel Turner, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1925, 1, str. 106 in 107; Nagrobni spomenik za dr. Pavla Turnerja, Mariborski večernik Jutra, Maribor, 1929, št. 235, str. 2; Dijaška leta dr. Pavla Turnerja, Mariborski koledar za 1931, str. 101-106; Franjo Baš, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1935, 1-2, str. 45-62; Slovenec - svetovljan - slovenski mecen (Dr. Pavel Turner), Slovenija, Ljubljana, 1936, št. 44, str. 1; št. 45, str. 1, št. 46, str. 1; št. 48, str. 2; št. 52, str. 2, Franc Šrmpf, Ob 50-letnici smrti dr. Pavla Turnerja. Prerez skozi Turnerjevo življenje in delo na razstavi v visokošolski in študijski knjižnici, Večer, Maribor, 1974, št. 283, str. 5; Slovenski biografski leksikon (dalje SBL), Ljubljana, 1982, trinajsti zvezek, str. 249-253.

Univerza v Mariboru, Občina Rače-Fram in drugi soorganizatorji so med 17. in 19. junijem 1999 organizirali *"Simpozij o letu in življenju dr. Pavla Turnerja"*. Na simpoziju je s svojimi prispevki sodelovalo 12 avtoric in avtorjev, v celoti pa so bili že predvajani na Radin Maribor. Zbornik s simpozija bo izšel predvidoma v letu 2000.

³ Oče Pavla Turnerja Jožef se je rodil kot drugorojenec 16. marca 1815. Leta 1838 se je Jožef Turner poročil z Nežo Tergravčnik (po domače Domadenik). Poleg prvorojenega sina Pavla sta Jožef in Neža imela še štiri otroke (dva fanta in dve hčeri). Spomini, str. 1-2.

⁴ Pavel Turner je začel pisati svoje spomine (naslovil jih je Spomini iz mojega življenja), ko so s prijatelji Jožetom Vošnjakom in Josipom Sernecem prišli na misel, da naj *"naši preporodni politiki in javni delavci napišejo in izdajo svoje spomine"*. Žal pa Turner svojih spominov ni dokončal, po namenu Franje Baša zaradi preobremenjenosti z mariborskim in framskim posestvom, poleg tega pa naj po Bašu ne bi imel *"pravih surovih opor za popis svojega življenja, ki bi šle izven okvira avtobiografije tako, da bi res zgrabile spomine na dobo in ne podale samo osebnih doživljanj. Enako so mu manjkale tudi za avtobiografijo in dobo zadostne kronološke opore"*. Navkljub Baševim ngotovitvam o Turnerjevih spominih (podobne ngotovitve lahko veljajo za vso spominsko literaturo), pa sa vsekakor pomemben zgodovinski vir, še zlasti ker so ogromno dokumentov, ki jih je Turner leta 1914 shranil v viničarijo, po nesrečnem naključju uničili. Upam, da bodo Turnerjevi spomini čim prej izšli tudi v knjižni obliki.

Glej: Franjo Baš, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1935, 1-2, str. 58.

⁵ Spomini, str. 13.

⁶ Fran Govekar, Ahasverus Primus. K 80-letnici dr. Pavla Turnerja, Slovenski narod, Ljubljana, 1922, št. 23, str. 1-2.

Turner, vseskozi zelo dober dijak, je že od prvega gimnazijskega razreda v Mariboru živel sam in se preživljal s poučevanjem meščanskih otrok. "Ker sem tako rekoč siloma študirat šel, nisem rad nadlegoval stariše za podporo, ker vedel sem, da se je njim tudi težko godilo za denar. Hotel sem biti kakor le mogoče samostojen in neodvisen, - nikomur ničesar dolžan." Združiti svoje šolske obveznosti z dodatnim poučevanjem je bilo pogosto naporno, vendar pa mladi Turner kot mnogi revni dijaki, ki jih je od doma gnala neustavljiva želja po znanju in uveljavitvi, druge izbire ni imel.⁷

Broj 46

GIMNAZIJSKA SVEDOČBA.

Učenik *Simonega* razreda na kr. *reški* gimnaziji

dobiva oviro za *drugo* polletje šolske god. 18 *89*

svdodbu *prvega* razreda s celikom uspehom

Podpisani *celikoma*

Podpisani *napredno*

Matrica *štumerna*

Napredak u pojedinih naučih

Naukno *prvi*
 Latinskemu jeziku *prvi*
 Grčkom jeziku *prvi*
 Hrvatskom jeziku *prvi*
 Nemačkom jeziku *prvi*
 Francuzi i romajski *prvi*
 Računski *prvi*
 Pravo *prvi*
 Pispisi i narodna poezija *prvi*
 Matematika *prvi*

Preporučeno list pismenih ispitivanja *prvi*

Broj ispitivanja *prvi*

Mesto *prvi*

Na kr. *reški* gimnaziji dana *27. kolovoza 1889*

Pavel Turner
 rektor

Spričevalo Pavla Turnerja iz 7. razreda reške gimnazije (PAM, Pavel Turner, škatla VII.)

Na finančno podporo od doma Turner ni hotel ali mogel računati. Ker ni imel drugih virov za preživljanje, je bila edina možnost za dokončanje šolanja zaslužiti denar z učenjem drugih. In prava sreča je bila, da se je vedno našlo dovolj 'trdih glav' in premožnih staršev, ki so radi plačevali, da so jim revni študentje

⁷ Spomini, str. 19.

vtepali učenost v glave. V kako nezavidljivem položaju se je znašel leta 1863, ko je odšel na Reko in tam obiskoval sedmi razred gimnazije, je Turner opisal v pis-mih domačim in svojih spominih. Ko je zapustil Maribor, je ostal brez učencev, zato se je bil primoran preživljati samo s prihranki. Le-ti pa so bili pičli, in ker ni vedel, kdaj bo spet našel priložnost za zaslužek, si je natančen in previden, kot je bil, izračunal, da lahko porabi natanko deset goldinarjev mesečno: šest za sta-novanje in le štiri za hrano in ostale izdatke. Kratek čas si je lahko še privoščil obed v gostilni, sčasoma pa mu prihranki niso zadoščali niti za en topli obrok dnevno. *"Poskusil sem živeti od kruha in vode rajši nego da bi prosil koga za kakšno podporo ali miloščino. Sprva sem se odločil za takšen post na tri dni; ku-poval sem na dan za deset krajcarjev kruha, ki mi je moral zadoščati za zajtrk, za obed in večerjo."*

Po skoraj mesecu dni takšnega životarjenja in prisilnega stradanja je Turner dobil instrukcije dveh sinov, *"sila razvajenih paglaveev"* mestnega policijskega komisarja Lazzerja. In čeprav se mu je gmojni položaj občutno izboljšal, se je Turner postil s kruhom in vodo še naslednje tri mesece, kakor se je zaobljubil, ko je bil njegov položaj najtežji.⁸ In tako kot se ponavadi zgodi ljudem, ki so bili v življenju postavljeni pred velike preizkušnje, so tudi Turnerja na starost pre-ganjali spomini na čas lakote, revščine in siromaštva, tako da ga je v najhujših morah preganjala misel, *"da bo moral umreti od lakote"*.⁹

"Rečem Vam čestiti gospod prijatelj, to Vam je lepo delo, v čast onim, kateri ga hočejo dovršiti in v sreči mnogim otrokom", je delo vzgojitelja leta 1896 opisal ravnatelj ljubljanskega Marijanišča Franc Lampe.¹⁰ Za dobrega vzgojitelja je po-trebno dvoje - dovolj veliko znanje in pa dar za poučevanje - in obojega je imel mladi Turner na pretek. S tem so se strinjali tako njegovi učenci kot njihovi starši. In ker je svoje delo opravljal dobro in zagnano, je Turner vedno našel do-volj učencev, ki so bili potrebni dodatnih instrukcij. Ker pa ga je povrh vsega odlikovala prijaznost, simpatičnost in odprtost, je z nekaterimi učenci in druž-i-nami vzpostavil pristne prijateljske stike. *"Malo pomalo je postalo moje razmerje z dotično rodbino tako intimno prijateljsko, kakor bi bil njen sorodnik, in to ra-zmerje je ostalo do današnjega dne,"* je Turner v svojih spominih ocenil svoj od-nos do ugledne mariborske družine Čeligi, kjer je poučeval najprej sina Josipa in kasneje hčerko Faniko.¹¹ Čeligi naj bi mu kasneje celo posodil 100 goldinarjev, s katerimi se je leta 1865 odpravil v Veliko Britanijo.¹²

Mladi dijak Turner je mladostna leta preživel skromno in vse prej kot brezskrbno, kljub temu pa mu trdo življenje, za študij si je moral služiti kruh s poučevanjem, veliko dalo. Pridobil je samodisciplino, delovne navade, osnove kasnejšega bogatega znanja, poleg tega pa se mu je poučevanje priljubilo in dalo izkušnje, ki so mu kasneje v življenju prišle še kako prav. *"Moje izvenšolsko ži-vljenje [...] je bilo težavno, sicer pa tudi neka priprava za vzmagovanje težav, ki so me čakale še v poznejšem življenju"*, je zapisal Turner.¹³

Z delom domačega učitelja se je Turner ponovno srečal jeseni 1866, ko se je vračal iz Hulla (Velika Britanija) preko Londona na Dunaj. V angleški prestolnici

⁸ Pokrajinski arhiv Maribor, (dalje PAM), Pavel Turner, škatla VI., pismo Pavla Turnerja (dalje Turnerja), domačim, Reka, 29. marca 1864; pismo Pavla Turnerja domačim, Reka, 26. novembra 1864; Spomini, str. 40.

⁹ Glej: Franjo Baš, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1935, 1-2, str. 55.

¹⁰ PAM, Pavel Turner, škatla II, pismo Franca Lampeta Turnerju, Ljubljana, 7. aprila 1896.

¹¹ Spomini, str. 19.

¹² Franjo Baš, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1935, 1-2, str. 47.

¹³ Spomini, str. 38.

se mu je ponudila odlična priložnost in prevzel je mesto vzgojitelja dveh sinov v družini bogatega judovskega borznika Bidermanna. Ali kot je o novi zaposlitvi zapisal sam: "*Z Bidermannovimi, [...] se mi je počelo novo življenje.*" V Londonu je Turner ostal dve leti in pol in to je bil čas, ki ga je bogato izkoristil za študij grške, rimske in angleške filozofije ter angleških državnih in upravnih razmer, spoznaval pa je tudi britansko parlamentarno demokracijo, saj mu je delodajalec omogočil tudi obiske debat spodnjega doma parlamenta. Z družino in svojima gojencema je tudi veliko potoval po otoku in kontinentu in spoznaval kulturne in naravne znamenitosti Anglije in zahodnoevropskih držav.¹⁴ Iz njegovih spominov in pisem lahko razberemo, da se je Turner v judovski družini Bidermannovih res dobro počutil. Gospodar ni bil pravoveren Jud, zanimivo pa je, da je v hiši zaposloval samo kristjane, hčerkinu guvernanta pa je bila celo zelo pobožna katoličanka. Glede verske vzgoje svojih otrok je Turner od delodajalca dobil navodilo, da za svoje gojence iz vseh religij izbere najboljše, najplemenitejše in najrazumnejše. "*Vcepljajte jim zdravo moralo, da bodo dobri in pošteni,*" je zahteval od vzgojitelja. Gospodarjeva soproga je bila po Turnerjevih besedah "*prav razumna in dobra ženska*". Čeprav Judinja, je ob božičnih praznikih svojo služinčad bogato obdarila, saj je želela, da so radostni in veseli, kot je to navada v krščanskih hišah. Zaradi zahtev šole in judovskih obredov pa je kasneje kljub zelo svobodnim načelom družine Bidermann v hišo začel prihajati rabin in učiti otroke verouk, ki mu je iz zanimanja prisostvoval tudi Turner. Rabin je bil razgledan in dober učitelj, ki je otrokom vcepljal samozavest in judovski narodni ponos, češ: "*Ne sramujte se, da ste Židi, temveč bodite na židovsko ime, na židovsko kri ponosni! Židovski narod je vzvišen od Boga samega nad vse druge narode na svetu. Njega si je sam Bog izvolil izmed vseh drugih posebno za svojega. Bodimo zato hvaležni in ponosni!*" Tudi Turner je bil prepričan, da so Judje lahko ponosni na svojo parodno vero, ki jih je vzdrževala, ohranjala, jih krepila in varovala uničenja. "*Židu je njegova vera zajedno njegova narodnost. Ako Žid izgubi svojo vero, zgubi tudi svojo narodnost ter zgine kakor kaplja v morju drugih narodnosti.*" Menil je, da takšne prednosti in samobitne veljave ni imela nobena druga veroizpoved. Kljub neprikritemu občudovanju judovstva pa je bil prepričan, da Jud ne more spremeniti svoje narave tudi ob najbolj moderni nejudovski vzgoji. "*So trenutki, v katerih se Žid hote ali ne hote pokaže Žida*". To trditev je Turner nepristransko in kritično dokazoval na primeru svojih gojencev. Pogosto jima je razkazoval londonske znamenitosti, in ko so si ogledovali spomenik admiralu Nelsonu, ga je eden od njiju vprašal: "*Je li bil bogataš?*" Tega značilnega judovskega vprašanja Turner ni nikoli pozabil.¹⁵

V hišo uglednega delodajalca v londonskem okraju Pembridge Gardens Bayswater so zahajali mnogi londonski imenitneži, večinoma judovskega rodu. Turner se je tako osebno spoznal z dvema pomembnejšima angleškima politikoma tistega časa. Prvi je bil sir Moses Montefiori, konzervativni poslanec in predsednik Alliance Israélite, takrat star 87 let, za katerega je Turner zapisal, da tako lepega, ljubeznivega in čilega starostnika še ni videl, spoznal pa je tudi vodilnega britanskega politika tega časa, kasnejšega ministrskega predsednika Benjamina Disraelija,¹⁶ o katerem pa si ni ustvaril lepega mnenja: "*Ob prvem pogledu na njega se je spoznal v njem pravi židovski tip v nelepem pomenu.*" Veliko boljši

¹⁴ Spomini, str. 60-68, 77; Franjo Baš, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1935, 1-2, str. 47.

¹⁵ Spomini, str. 68-71.

¹⁶ Turner je v Spominih na str. 62 priimek napačno zapisal D'Israeli.

Fotografija Pavla Turnerja iz mlajših let (PAM, Pavel Turner, škatla VII.)

vtis je nanj naredil bratranec vodilnega britanskega liberalnega politika Williama Edwarda Gladstona, ki je prirejal debatne večere, na katerih je z veseljem sodeloval tudi Turner. Poleg uglednih politikov je imel priložnost spoznati tudi filozofa in političnega ekonomista Johna Stuarta Milla in slavnega pisatelja Charlesa Dickensa, ki sta ga s svojo pojavo in delom naravnost navdušila.¹⁷ V kakšnih tesnih prijateljskih stikih mladi študent Turner z omenjenimi možmi najbrž ni bil, kljub temu pa so ta znanstva potrjevala, da je vzgojiteljsko delo v družinah visoke družbe omogočilo vstop v najvišje kroge tedanjega časa tudi revnim, a nadarjenim vzgojiteljem, kot je bil tedaj študent Turner.

Spomladi leta 1869 sta se Turnerjeva gojenca vpisala na Isleworther International College, ki ga je ustanovil Nemec dr. Schmitz.¹⁸ Omeniti je treba, da je rojaka Schmitza cenil tudi mož kraljice Viktorije¹⁹ princ Albert Saško-Coburško-

¹⁷ Spomini, str. 62-75; Franjo Baš, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1935, 1-2, str. 47.

¹⁸ O dr. Schmitzu, ki se je podobno kot kasneje Turner med najvišje aristokratsko intelektualne vrhove povzpel z dna družbene lestvice, je Turner zapisal v Spominih, da se je najprej izučil za ključavničarja, pri delu pa mu je stroj zdrobil roko. Kot rokodelce se ni mogel več preživljati, zato se je oprijel študija, "premagal vse zapreke in postal učenjak". V domovini mu niso bili naklonjeni, zato se je odpravil v Edinburg na Škotsko, kjer je na tamkajšnji Univerzi postal rektor. Spomini, str. 79.

¹⁹ Viktorija (1837-1901), kraljica Velike Britanije in Irske ter cesarica Indije.

Gothski, ki mu je zaupal vzgojo otrok. Med Schmitzom in mladim vzgojiteljem Turnerjem se je vzpostavila zaupna zveza. *"V zaupnem izgovarjanju mi je pripovedoval marsikaj o Kraljevski družini in posebno o svojih Kraljevskih učenceh,"* je Turner zapisal v spominih. Schmitz je princa Alberta označil kot zelo izobraženega in poštenega moža, ki je v takšnem duhu želel vzgojiti tudi svoje otroke. Posebno skrb je namenjal prvorojencu in prestolonasledniku waleškemu princu Edvardu,²⁰ ki ga je želel izobraziti častno in primerno bodočemu monarhu. Žal pa pri vzgoji in izobraževanju Edvarda po besedah Schmitza ne starši ne učitelji niso imeli večjih uspehov. *"Še palica ni pomagala, katero je oče včasih rabil prav po učenjski pedagogiki, da bi Edvarda spravil na pravi pot. Ta se ni poboljšal ne glede vedenja ne glede učenja."* Na Edvarda naj bi še dodatno slabo vplivali veliki dohodki njegove dedne posesti. S sinovim imetjem je do njegove polnoletnosti upravljal princ Albert, nato pa je Edvard *"zaigral in vazsipaval svoj imetek na vsakoteri način tako v ženskih kakor moških družbah, ki mu uikakor uiso bile v čast."* Tudi v kasnejših letih se po Turnerjevih besedah princ Edvard ni veliko spremenil. Zimo leta 1899 je preživel v Cannesu, kjer je bival z družino mejnega grofa Aleksandra Pallavicinija tudi Turner, ki je v aristokratskih krogih velikokrat slišal: *"Princ Veleški me je povabil, naj prideu nocoj v ujevovo družbo, pa ne greu. Ta človek igra uesvanuo: Kadar njega pograbi sreča, tedaj brž pograbi dobitak, kadar pa on zgubi, ne plača dotičnega dolga"* in podobno. Edvard naj bi 'odrasel' šele po smrti svoje matere: *"Sedaj menda ne greši po svoji prejšnji uavadi, ker že pač ne inove več in je že prestar"*, je v svojih spominih hudomušno zapisal Turner. Po Schmitzevih besedah je imel kraljevi par težave tudi s sinom vojvodo Edinburškim, ki *"ni bil zmožen uiti kakšnega lističa pravilno napisati."* Edina 'svetla točka' med otroci kraljice Viktorije in princa Alberta je bila po Schmitzevem pripovedovanju Turnerju princesa Viktorija,²¹ žena nemškega prestolonaslednika in kasnejšega cesarja Friderika III. V celotni družini naj bi bila najbolj nadarjena, najboljša in najtemeljitejša izobrazena, duhovita ženska, *"uredna lči svojega očeta"*.²² Poleg pikantnih podrobnosti iz aristokratih krogov je Schmitz Turnerju najbrž dal tudi veliko koristnih nasvetov, ki so mu pri njegovem kasnejšem vzgojiteljskem delu zagotovo prišli še kako prav.

Leta 1869 je bilo Turnerjevo vzgojiteljsko delo v Veliki Britaniji končano, zato se je vrnil na Dunaj, da bi dokončal študij. Bivanje na otoku se mu je izredno priljubilo, o čemer je pisal v spominih: *"Težka pa ini je bila ločitev od angleške zeulje, od augleških razuer in priljubljenega mi angleškega življenja. Čutil sem, rekel bi, takšno domotožje kakor nekda, ko sem zapustil svoj 'planinski raj', svoje stariše ter ukladostne tovariše in uile domačine. [...] Med Angleži sem jaz, skroueu ueznateu tujec uahajal tudi pousodi toliko ljubeznivosti in prijaznosti, kakor koinaj kedaj prej v domovini."* Najlepše spomine na svoje bivanje v Veliki Britaniji in lepo mnenje o Angležih je Turner ohranil vse življenje. Tudi v starosti je zapisal, da se ni motil, *"ko sem dopisoval v slovensko časopisje, naj bi Slovenei posnemali Angleže"*. Pa še ena zadeva iz časa Turnerjevega bivanja v Veliki Britaniji je zanimiva. V času šolanja v Mariboru je Turner zbolel na dihalih in prekovali so mu kratko življenje. *"Augleško podnebjje in augleško življenje pa me je popoluoma ozdravilo,"* je zapisal v spominih.²³ O vplivu angleške miselnosti na Turnerja lahko preberemo v Časopisu za zgodovino in narodopisje sledeče

²⁰ Edvard VII. (1841-1910), kralj Velike Britanije in Irske ter cesar Indije med leti 1901-1910.

²¹ Viktorija (1840-1901), najstarejša hči britanske kraljice Viktorije.

²² Spomini, str. 79-82.

²³ Spomini, str. 83.

misli: "Angleško življenje se mu je zelo priljubilo in angleška ideologija je znatno uplivala na njegovo miselnost. Njegovo svetovno nazorstvo je bila zmes angleškega deizma in agnosticizma s pristavkom idej starega liberalizma, ki je baš ob njegovem vstopu v široki svet preživel svojo zlato dobo."²⁴

Turner je po vrnitvi na Dunaj začel, tako je zapisal v spominih, "novo življenje". Z vzgojiteljskim delom v Veliki Britaniji je zaslužil dovolj denarja, da je lahko s prihranki nekaj časa živel brez dodatnih zaposlitev in študiral "k izpitom za gimnazijsko profesuro". Dogovorjeno je bilo, da ga bo ravnatelj mariborske gimnazije Adolf Lang v šolskem letu 1869/70 sprejel za suplenta. Leta 1869 pa je cesar Franc Jožef pristal na ustanovitev 'jugoslovanske' univerze s tremi fakultetami v Zagrebu. Novoustanovljeni univerzi je primanjkovalo predavateljev, zato so Turnerja "dobri znanci, posebno Hrvati"²⁵ pričeli nagovarjati, da bi opustil dotedanji študij in se vpisal na pravno fakulteto. Do tega časa je Turner že objavil nekaj člankov z narodnogospodarsko tematiko v Razlagovem Slovenskem pravniku. Turner je ponudbo sprejel in se v letnem semestru 1868/69 prepisal na Pravno fakulteto, kjer ga je še zlasti zanimala nacionalna ekonomija. V tem času je Turner pristopil k dunajskemu društvu Slovenija in se spoprijateljil s Josipom Jurčičem, Josipom Stritarjem, Josipom Levstikom in drugimi.²⁶

Angleški prihranki so kmalu skopneli in Turner se je bil ponovno prisiljen preživljati v inštrukcijami in vzgojiteljskim delom. Lotil se je poučevanja angleškega jezika v slovenski družini dr. Steinerja. Njegova učenka je bila Ana Bold, ki je bila kasneje privatna učiteljica angleškega in francoskega jezika v Ljubljani. Angleščino je učil tudi znamenitega univerzitetnega profesorja, egiptologa in jezikoslovca Lea Reinischa ter dva sinova in hčer dvornega piparja Petra Keisa.²⁷ Leta 1871 je nastopil službo domačega učitelja pri grofu Vinzenzu Nemesu, zetu predsednika dunajske borze Wodianerja. Svojega delodajalca je Turner označil kot "res blagega človeka; istotako je bila njegova soproga dobra, razumna žena in mati". S svojim položajem v hiši je bil zelo zadovoljen, vendar ga je vzgojiteljsko delo pri študiju zelo oviralo. Neuspeh pri študiju ga je tako potrl, da ga je "navdajala misel končat takšno nečimerno življenje".²⁸

V času življenja in študija na Dunaju je Turner v aristokratskih krogih postal znan kot odličen vzgojitelj. Posledica slovesa, ki si ga je ustvaril, je bila ponudba pregnane španske kraljice Izabele²⁹, da bi poučeval njenega sina Alfonza³⁰, ki je bil gojenec na dunajskem Terezijanišču. S posrednikom, nekim španskim aristokratom, ki je Turnerju slikal vse ugodnosti nove službe, sta se že dogovorila o vseh vzgojiteljevih dolžnostih in zadolžitvah ter določila termin nastopa službe, nato pa se je zapletlo pri plačilu. Omenjeni aristokrat mu je ponudil 1000 goldinarjev letne plače, kar pa je bilo za Turnerja nesprejemljivo malo. "Gospod, veste, da bi mi ob službovanju pri njegovi kraljevi visokosti tisoč goldinarjev komaj zadostovalo za toaletne potrebe," je Turner, ki je v dotedanji službi zaslužil trikrat večjo vsoto, zavrnil ponujeno službo. Svoje odločitve nikoli kasneje ni

²⁴ †Dr. Pavel Turner, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1925, 1, str. 107.

²⁵ V spominih Turner navaja Hrvata škofa Josipa Juraja Strossmayerja, zgodovinarja Franja Račkega ter rojaka Franca Miklošiča in Davorina Trstenjaka.

Spomini, str. 84.

²⁶ Spomini, str. 84 in 88.

²⁷ Spomini, str. 89.

²⁸ Spomini, str. 92.

²⁹ Izabela II., španska kraljica (1833-1868). Leta 1868 so jo s prestola vrgli liberali, leta 1870 se je odpovedala prestolu v korist sina Alfonza XII.

³⁰ Alfonz XII., španski kralj (1874-1885), sin kraljice Izabele II.

obžaloval, čeprav je leta 1874 njegov nesojeni gojenec postal španski kralj Alfonz XII, v spominih pa je zapisal: "*V svojem čisto demokratskem svetovnem naziranju nikoli nisem imel smisla za kakšne redove ali bleščeče naslove, prazne dvorske igrače, - smešne resnemu človeku*".³¹ Turner je v aristokratskih družinah bival 32 let in v tem času je spoznal vse njihove dobre in tudi slabe lastnosti. Zato ta in podobne trditve, ki jih je zapisal o aristokratih, sploh ne presenečajo.

QVOD · BONVM · FELIX · HUMANITATIS · SIT
 SVNMIS · AVSPICIBUS
G V I L E L M I
 GERMANORVM · IMPERATORIS · AUGUSTISSIMI
 FORTIS · PI · FELICIS
 ACADEMIAE · ARGENTINENSIS
 RECTORIS · MAGNIFICI
FELICE · HOPPE-SEYLER
 SERVICIAE · DOCTOR · CENSUR · PRAEFICIA · ET · CATHEDRA · PROFESSOR · PRAEFICIA · HUMANITATIS
 ORDO · IVRIS · HUMANITATIS · POLITICARVM · PRIMITIVVM
 DECANO
FRIDERICO · HENRICO · GEFFCKEN
 ILL · VITAM · DOCTOR · PROFESSOR · PRAEFICIA · HUMANITATIS
 VIRVM · CLARISSIMVM
PAVLVM · TURNER
 CATHEDRA
 POSTQVAM · EXHIBITA · DISSERTATIONE · QVAE · INSCRIPTA ·
 «SLAVISCHES · FAMILIENRECHT ·
 SUPERATISQUE · RITE · EXAMINIVS
 EX · LEGE · INSTITUTE
DOCTOREM · IVRIS · VTRIVSQVE · CREAT
 HUMANITATIS · REI · CIVIS · LITERARIS · TESTES
 SIGILLO · ORDINIS
 MVNIRI · ISSIT
 DATVM · ARGENTORATI · DIE · XXII · MENSIS · DECEMBRIS · ANNI · MDCCCLXXIII

Kopija doktorske diplome Pavla Turnerja (PAM, Pavel Turner, škatla VII.)

Na Dunaju Turner ni imel več obstanka, zato se je leta 1873 odpravil študirat pravo na nemško univerzo v Strasbourg, ustanovljeno po priključitvi Alzacije in

³¹ Spomini, str. 91-92.

Lorene Nemčiji. Denar za študij v Franciji si je izposodil pri sošolcu in prijatelju Franju Firbasu, kasnejšem mariborskem notarju. 22. decembra leta 1873 je v Strasbourgu obranil disertacijo o germanskem in slovanskem rodbinskem pravu.³² V času študija v Franciji je ponovno obudil misel na službovanje na zagrebški univerzi, zato se je po promociji doktorata odpravil v Pariz, kjer naj bi se seznanil "z glasovitimi učenjaki na polju narodnega gospodarstva".³³

Kljub vsem zagotovilom 'dobrih prijateljev' Turner ni dobil mesta na novo ustanovljeni zagrebški univerzi. "*Obsedel sem med dvema stoloma na praznih tleh, ostali so mi sauni dolgovi*", je zapisal v spominih. Zavrnitev v Zagrebu ga je še bolj hodela, ker je v času, ko je čakal na obljubljeni službo, zavrnil ponudbo za profesorsko mesto na novoustanovljeni univerzi v glavnem peruanskem mestu Limi, ki mu ga je uredil nek francoski znanec. "*Mene je mikalo podati se [...] v Ameriko*", je zapisal v svojih spominih. In čeprav je bil denarno in moralno popolnoma na tleh, je misel na samomor, ki ga je vse pogosteje obhajala, premagal njegov lasten pošten in trdni značaj - smatral je "*za skrajno podlo in sramotno*", da bi na tak način rešil svoje tuzemske težave, prijatelju pa ne vrnil posojenega denarja. Hrvaški ban Ivan Mažuranić mu je v tem, zanj skoraj brezizhodnem položaju, ponudil neko uradniško mesto, vendar preponosni Turner na to ponudbo sploh ni odgovoril. Nesrečne zagrebške epizode ni nikoli povsem prebolel, čeprav je kasneje zapisal: "*Pozneje mi je bila prilično poznati hrvaške razmere, in Boga sem hvalil, da me je obvaroval pred to propastjo*".³⁴ O Hrvatih ni nikoli več našel lepe besede, saj je ob neki drugi priložnosti o naših južnih sosedih zapisal, da je na Hrvaškem vladala silna korupcija, tako v vladnih krogih kot v privatnem življenju. V deželi je po njegovem mnenju vladala madžaronska popačenost, ki je celo presegala ogrsko. Kratko pa je potegnil hrvaški kmet, ki so ga vsi "*gulili*", še zlasti pa oholi judovski uradniki. In da bi bilo razočaranje še večje, je na Dunaju srečeval hrvaške domoljube, ki pa so bili takšni le ob kozarcu pijače, po vrnitvi na Hrvaško pa so se izkazali za navadne madžarone.³⁵ Nič kaj lepo mnenje, ali ne?

Turner se je iz Francije vrnil v Maribor, kjer je skušal dobiti mesto profesorja angleškega in francoskega jezika na gimnaziji. Ta služba bi bila zanj le začasna rešitev, za "*vsakdanji kruh*", kot je zapisal, medtem pa je potihoma računal na docenturo na graški univerzi. Deželni šolski nadzornik Holzinger mu je zagotovil, da še kako potrebuje učiteljev angleškega in francoskega jezika, od prosilca pa je zahteval "*kakšno uradno spričevalo*" o znanju jezikov, ki pa ga Turner, čeprav strasbourski doktorant, ni mogel predložiti. Turner se je odpravil na Dunaj, kjer je ponovno doživel veliko razočaranje, ki mu je poslabšalo že tako slabo mnenje o avstrijskem univerzitetnem študiju. Predstojnik romanistike prof. Massafio, po Turnerjevem mnenju dalmatinski Jud, ga je oholo sprejel in ga na vprašanje, katere izpite potrebuje za učenje na srednji šoli, poslal naravnost v prvi semester študija. Ker Turner ni bil človek, ki bi se ga dalo pošiljati iz kota v kot, se je odločil, da z oholim profesorjem ne bo več razpravljal. Radovednost pa mu ni dala miru in je šel poslušati, "*kako ta veljak Mussafio razpravlja svojo učenost v svojem seminarju, a kaj sem tam slišal in videl, se mi je upravo zagabilo*." Študentje francoščine so bili večinoma Nemci iz Tirolske in Vorarlberga, ki so že

³² Naslov Turnerjeve disertacije je: Eine vergleichende Darstellung des germanischen und slawischen Familienrecht. Disertacija je delno objavljena: Paul Turner, Slawisches familienrecht, Strassburg, 1874, 64 str.

³³ Spomini, str. 94.

³⁴ Spomini, str. 103.

³⁵ Spomini, str. 124.

nemščino govorili v dialektu, "*meliko francoščino pa v izgovarjanju mrevvarijo, da se Bogu usmili*". Pa saj njihova francoščina ni mogla biti boljša, ker so se pri seminarju namesto s fonetiko ukvarjali z zgodovino jezika, je zapisal Turner. Po tej izkušnji se ni več čudil, da se ob neki priložnosti na sodišču nista razumela obtoženi Francoz in nemški profesor francoščine, ki je bil zaprosen za tolmača.³⁶

Po dogodivščini s profesorjem Mussafio so Turnerju spodleteli tudi načrti z docenturo v Gradcu in znašel se je v na videz brezizhodni situaciji. Tolažbo je iskal pri prijatelju Josipu Šumanu,³⁷ takratnem profesorju na akademski gimnaziji na Dunaju. Ravno v času, ko se je Turner odločil, da ponovno odpotuje v London, kjer se mu je pokazala možnost za službo vzgojitelja, mu je Šuman povedal za podobno prosto mesto pri baronu Leopoldu Edelsheim-Gyulaiju, generalu in vrhovnem poveljniku ogrske vojske, ki je imel sina v tretjem razredu, kjer je poučeval Šuman. Turnerja je sprva ta ponudba presenetila: "*Imel sem tudi pomisleke se ukvarjati zopet z ugojiteljstvom*." Turner je v težkem položaju ponujeno službo sprejel, čeprav si po obrambi doktorata ni mislil, da bo še kdaj opravljal službo domačega učitelja.³⁸

Akademski kariera Turnerju očitno ni bila usojena, vendar je včasih slabo lahko za kaj tudi dobro. S službo pri baronu Edelsheim-Gyulaiju, protestantu iz Švabske, se je za Turnerja pričela dolgoletna vzgojiteljska doba, za katero je Turner zapisal: "*In sedaj v sivi starosti, ko premišljujem in razmotrujem prigodke prešlih let, mi res ni žal, da sem tako ravnal, ter hvalim Boga še posebno za tri milosti, namreč: da nisem postal profesor zagrebškega vseučilišča, da nisem leta 1881 prevzel uredništva Slovenskega naroda, in da se nisem ženil*". Turner je službo vzgojitelja v Budimpešti nastopil 1. januarja 1875, prvotno dogovorjeno eno šolsko leto pa se je raztegnilo v skoraj 10 let, do časa, ko je njegov gojenec doktoriral. Turner je bil vzgojitelj, mentor in skrbnik z dušo in telesom. Zanimiv je njegov opis dela vzgojitelja, za katerega je sam trdil, da je vse prej kot lahek in prijeten posel: "*Pravi in res vestni vzgojitelj je suženj svojemu poklicu. Naporno zaposlen noč in dan mora žrtvovati vse svoje moči svojemu gojencu, da se telesno in duševno prav razvija, da se mu zavaruje zdravje in zabranjujejo napačne in škodljive razvade, da se navaja v vsakem oziru k pravemu načinu življenja in vedenja. Navadno pa mora hišni učitelj in vzgojitelj nadomeščati svojemu gojencu privatistu še blizu pol ducata profesorjev ter poznavati njihove osebnosti in muhe, ker vsaki profesor ima svoje posebne nazore o svojem predmetu ter ga misli za najvažnejšega. Tu je treba za vestni in točni poduk mnogo pripravljanja, da učenec ne opazi kakšne pomanjkljivosti ali nevednost učiteljevo; sicer zgubi učitelj svoj ngled in svojo brezpogojno avtoriteto. Kjer so razumni stariši ter se dobro sporazumevajo z vzgojiteljem, se premagajo vse težave in doseže se zaželeni cilj, pa gorje učiteljem in vzgojiteljem, kjer ima opraviti z nerazumnimi z nerazsodnimi, nevednimi, pa domišljavimi in ošabnimi stariši - osobito s takšnimi materami!*"³⁹

Baron Edelsheim-Gyulai je na Turnerja naredil izredno dober vtis. O njem je v spominih zapisal, da je bil "*izvanreden človek. On je s svojim odločnim, odkritosrčnim nastopom ugajal meni, jaz pa njemu. [...] Vsa čast Edelsheim-Gyulaiju*". Baron je bil bister in energičen mož, ki je slovel po tem, da ni dopuščal ugovarjanja podrejenih. Ob neki priložnosti je Turnerju očital slabo poučevanje,

³⁶ Spomini, str. 105.

³⁷ Glej: SBL, III, str. 724 in 725.

³⁸ Spomini, str. 106.

³⁹ Spomini, str. 107.

le-ta pa mu je dogovoril: "Excellenz, das verstehen Sie nicht" (Ekselenca, vi tega ne razumete). Barona je opazka silno presenetila, Turnerja pa nekaj dni pustila v negotovosti, kakšne bodo posledice. Bile so več kot presenetljive: baron je Turnerju povišal plačo za 20 goldinarjev, med njima se je razvilo celo zaupno prijateljstvo.¹⁰

Budapest 26. 11. 85

Mein verehrter Herr Turner!

*Sei Ihre Freundesfreude von H. v.
An. sehr ich Ihre vielen freundschaftlichen
Bemerkungen und sehr erfreut
daß Sie mich immer noch so hoch
schätzen haben. Als ich sehr
oft bei Ihnen gewesen und sehr
bei mir und in der Freundschaft
Freundschaftlichen Andenken.
Ich sehr sehr sehr sehr sehr
ganz und ganz in Budapest
wegen der großen Arbeit. Als Magyar
und es ist sehr sehr sehr sehr*

Del pisma grofa Poldija Edelsheim-Gyulajja vzgojitelju Pavlu Turnerju,
Budimpešta, 26. novembra 1885 (PAM, Pavel Turner, škatlja II.)

Turnerjev gojenec Poldi je bil edinec, nadarjen fant, ki sicer ni imel vojaškega značaja, kar pa očeta sploh ni motilo. Leta 1880 je Poldi maturiral, nakar sta z učiteljem potovala po družinskih posestih na Ogrskem in Hrvaškem, kasneje pa še po Italiji, Franciji, Švici in Nemčiji, kjer sta obiskovala Edelsheimove sorodnike. Leta 1881 se je popotnikoma na tri mesečnem potovanju pridružil edinec grofa Gyula Andrássyja, prvega ogrskega ministrskega predsednika v dualistični Avstro-Ogrski, mladi grof Aleksander Andrássy, pot pa jih je vodila po Severni Nemčiji, Danski, Švedski, Norveški, Veliki Britaniji in Franciji. Potovanja je Turner opisal kot naporna in odgovorna. "Biti dobrim mentorjem, je v obče silno

¹⁰ Spomini, str. 108.

težak posel. Odgovornost, da se mladim pustolovcem kakšna nesreča ne prigodi, dela neprestano velike skrbi". Potopise s potovanj je Turner objavljval v časniku Slovenski narod.⁴¹

Med svojim bivanjem na Madžarskem je Turner nekajkrat prišel na obisk v domače kraje. Petre piše, da je bil leta 1879 in 1880 na Bledu in v Ljubljani, kjer se je srečal z Bleiweisom.⁴² V spominih pa lahko preberemo, da je avgusta 1880 na Bledu preživil dopust s Josipom Jurčičem in pisatelja prepričeval naj napiše roman iz srbsko-turške vojne.⁴³

Po Jurčičevi smrti 1881. leta je Josip Vošnjak ponudil Turnerju mesto urednika Slovenskega naroda, ki ga pa je le-ta odklonil, po pisanju Petreta bojda zaradi spletkarjenja v novinarskih krogih. V spominih je Turner zgodbo s Slovenskim narodom opisal tako: "*Prav si storil, da nisi sprejel uredništva (Josip Vošnjak piše Turnerju, op. p.), ker uredništvo političnega lista potrebuje nekoliko šufterije, katera pa tebi manjka. Z odkritosrčnimi, poštenimi nazori, bi ne bil shajal, bi ne imel sreče in uspeha.*"⁴⁴ V tem času je Turnerju bolgarska vlada ponudila državno službo v Sofiji (Petre napačno piše, da je bilo ponujeno mesto profesura na univerzi⁴⁵). Turner je zavrnil tudi to ponudbo in se odločil ostati v službi barona kot njegov osebni tajnik. Posvetil se je urejanju zelo zanemarjenih veleposestev grofa Edelsheim-Gyulaija. V tej službi je pogosto zabajal v Edelsheim-Gyulaijevo graščino Brezovica pri Zagrebu, kjer je sklenil prijateljstvo z baronovim pravnim zastopnikom Lovrom Vidričem, tega pa je kasneje zamenjal advokat Crnković. Da so bili že v 19. stoletju advokati za svoje delo predobro plačani, je bil prepričan tudi Turner, saj se mu je zdelo 10 goldinarjev za en dopis več kot previsoko plačilo.⁴⁶

Turner je tudi v službi pri baronu Edelsheim-Gyulaiju srečeval mnoge ime-nitneže tedanje dobe. Zanimiva je njegova anekdota o srečanju z znamenitim glasbenikom Francem Lisztom, za katerega je bilo znano, da je ljubljeneec "ne-žnega spola". Na Turnerja je naredil skrajno negativen vtis, saj naj bi se nalezal Wagnerjeve neskromnosti. Ko sta z mladim gojencem Poldijem sedela s slavnim glasbenikom ob obedu, jima je ta dejal: "*To si bodele pomnili, da ste pri nizi zra-ven slane Liszta sedeli.*"⁴⁷

Neprimerno boljši vtis kot slavni Liszt je na Turnerja naredila Olga Novikova - za to damo je Turner zapisal, da je bila najimenitnejša ženska, s katero se je kdajkoli srečal - rojena Kirjajeva, žena ruskega generala in sestra Nikolaja Kirjajeva, polkovnika srbske vojske, ki je padel v srbsko-turški vojni leta 1876. Sila izobraženo in kultivirano damo - rusko vohunko - je srečeval med leti 1876-1880, ko se je s svojimi delodajalci mudil v zdravilišču v Marienbadu (Marianskih Laznih). Med Turnerjem in Novikovo se je spletlo po njegovih besedah intimno razmerje, čeprav dama ni bila več "*v evetoči mladosti, temveč rekel bi v letih, v katerih so odlične ženske najbolj zanimive.*" Novikova je goreče podpirala panslo-vansko idejo, o čemer je pisala v ruske in francoske časnike. Leta 1880 je v Lon-donu izdala knjigo *Russia and England from 1876 to 1880*, v kateri je objavila svoje članke o rusko-angleškem zblizanju. Novikova je Turnerja spoznala z an-gleškim zgodovinarjem Edwardom Freemanom, s katerim si je dopisoval vse do

⁴¹ Spomini, str. 113; SBL, III, str. 250.

⁴² SBL, III, str. 250.

⁴³ Spomini, str. 87.

⁴⁴ Spomini, str. 123.

⁴⁵ SBL, III, str. 250.

⁴⁶ Spomini, str. 123.

⁴⁷ Spomini, str. 125.

njegove smrti leta 1892. Dopisoval si je tudi z njegovim zetom, časnikařem in arheologom Arthurjem Evansom, ki je živel v Dubrovniku, ker je bil zaradi protiogrskega pisanja v angleških časnikih obsojen za veleizdajo in izgnan iz države.⁴⁸ Korespondenco z Freemanom in Evansom naj bi Turner uničil, vendar sta se v Mariborskem pokrajinskem arhivu ohranili dve Freemanovi pismi.⁴⁹

Ko je Turnerjev gojenec Poldi uspešno obranil doktorat iz prava, se je Turnerjevo desetletno delo pri družini Edelsheim-Gyulai končalo. Grof Poldi Edelsheim-Gyulai je ostal s svojim nekdanjim vzgojiteljem v prijateljskih stikih celo življenje.⁵⁰

Turner je 30. aprila 1885 na Dunaju prevzel v oskrbo sina mejnega grofa Aleksandra Pallavicinija. V tej službi je ostal sedemnajst let. Njegova nova naloga je bila precej naporna,⁵¹ saj je bil 8 letni fantič Alfonz težaven, razvajan otrok. Takšen je Alfonz ostal tudi v naslednjih letih, o čemer je Turnerju leta 1902 pisal njegov varovanec, kasnejši pravnik, politik in publicist Vekoslav Kukovec,⁵² ki je fanta imel priložnost osebno spoznati: "*Prav naravno se mi zdi, da imate obilo skrbi z Alfonzom kot maturantom.*" V Kukovčevem pismu pa lahko preberemo, da je poleg Alfonza Turner vzgajal še "*bolnika Alija*".⁵³ Da bi bila naloga

Dopisnica Vekoslava Kukoveca Pavlu Turnerju, St. Thomas, 12. julija 1898, z navedbo Turnerjevega poklica (PAM, Pavel Turner, škatla II.)

⁴⁸ Spomini, str. 130

⁴⁹ PAM, Pavel Turner, škatla VII, osebni in družinski dokumenti, pismo Edwarda Freemana Turnerju, Oxford, 15. novembra 1885; pismo Edwarda Freemana Turnerju, Oxford, 15. novembra 1885; pismo Edwarda Freemana Turnerju, Oxford, 23. decembra 1885.

⁵⁰ Glej korespondenco Pavla Turnerja s Poldijem Edelsheim-Gyulajem v: PAM, Pavel Turner, škatla II.

⁵¹ Leta 1894 je pisatelj dr. Jakob Sket v pismu Turnerju zapisal: "*Sedaj unaš tudi Ti mnogo dela s svojimi gojenci, ali v počitnicah si hodeš na vsak način privoščit tudi Ti več oduška.*"

PAM, Pavel Turner, škatla V, pismo Jakoba Sketa, Celovec, 26. maja 1894.

⁵² Npr. PAM, Pavel Turner, škatla II, pismo Vekoslava Kukoveca Turnerju, Gradec, 18. novembra 1902.

⁵³ PAM, Pavel Turner, škatla II, pismo Vekoslava Kukoveca Turnerju, Gradec, 15. novembra 1902.

še težja, pa je bila gospodarica po Turnerjevih besedah "ultra aristokratska, ošabna in domišljavo abnormalna ženska." Mati je sina silila, da je pretirano je-del, zaradi česar je imel želodčne težave in bil celo podhranjen. V imenitni ari-stokratski družini so imeli tudi posebne metode pri umivanju fanta. "*Glede telesne snage sem našel fantiča tudi silno zanemarjenega. Ti dve ženski sta ga hoteli tako umivati in kopati, da bi ne postal niti malo 'moker'*". Kot pred leti z baronom Edelsheim-Gyulaijem, je Turner tudi to pot moral najprej urediti zadeve z ma-terjo, o čemer je plastično zapisal v spominih: "*Tako sem se moral boriti proti vsakoterim bedastostem, proti abotnemu aristokratskemu domišljevanju in neči-merni prevzetnosti, vendar po odločnem zastopanju in do zadnje pičice vestnem izpolnjevanju svojih dolžnosti sem si pridobil potrební ugled in končno zmago.*"⁵⁴

Med učiteljevanjem pri Pallavicinijih je Turner srečeval otroke najvišje avstrijske aristokracije, med njimi tudi nadvojvodo Karla Habshurga⁵⁵. Turner je nadvojvodo Karla opisal kot najljubeznivejšega, najbolj skromnega in najbolj pohlevnega fantiča. Le o njegovem vzgojitelju, ki ga je imenoval kar "*aristokratska surovina*", ni našel lepe hesede.⁵⁶

Leta 1903 se je Turner po večdesetletnem bivanju zunaj domovine vrnil v Maribor kot bogat svetovljan in pod Kalvarijo kupil veliko posestvo, Tusculum Turnerianum, vredno okoli 200.000 zlatih kron. Pri tem se nam kar samo za-stavlja vprašanje, kakšna je morala biti njegova plača, če je takšno bogastvo⁵⁷ zaslužil predvsem s hišnim učiteljskim in vzgojiteljskim delom. Turner o svojih dohodkih v spominih ne piše, izjemoma omenja plačo le v primeru, ko so mu ponudili mesto vzgojitelja kasnejšega španskega kralja Alfonza XII., ki ga je Tur-ner zavrnil, ker je bila ponujena vsota 1000 goldinarjev letno trikrat manjša, kot jo je zaslužil do tedaj.⁵⁸ Torej je njegova plača že v študentskih letih znašala 3000 goldinarjev letno, z opravljenim doktoratom pa se je še povečala. V njegovi zapuščini so se ohranili dokumenti, ki dokazujejo, da je leta 1902 zaslužil celih 11.560 goldinarjev letno,⁵⁹ kar je bilo pravo bogastvo. Ker je bil samski, je lahko večino denarja privarčeval,⁶⁰ v najvišjih aristokratskih krogih, kjer se je gibal, je verjetno prišel tudi do informacij o dobrih naložbah, s katerimi je imetje še po-večal. Iz njegove korespondence je razvidno, da je svoje imetje oplemenitil tudi s posojanjem denarja.⁶¹ Kakorkoli že, Turner se je leta 1903 vrnil v Maribor bogat in uspešen, predvsem pa moder svetovljan. Kljub velikim udarcem in krizam, ki jih je prinašalo nerazumevanje v domovini, celo občasni veliki zadolženosti in revščini, je Turner v zgodovini eden redkih Slovencev, ki so se obdali s svetovnim bliščem in kulturo, finančno uspeli ter ob tem ostali narodno zavedni in aktivni. Kot osebnost je bil izrazit vzgojitelj, mentor in skrbnik, ki se je v našo zgodovino zapisal kot edinstven primer mecena najvišjega razreda. Bil je močna osebnost s širokim znanjem in velikim vplivom na sogovornika, znal si je utreti pot do naj-višjih evropskih znanstvenih, političnih in državnih krogov, ki jih je tudi sam

⁵⁴ Spomini, str. 132.

⁵⁵ Karel I., avstrijski cesar (1916-1918), kot kralj Ogrske Karel IV.

⁵⁶ Spomini, str. 132.

⁵⁷ Franjo Baš je Turnerjevo imetje pred prvo svetovno vojno ocenil na najmanj 500.000 zlatih kron.

Franjo Baš, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1935, 1-2, str. 59.

⁵⁸ Glej. Spomini, str. 91-92.

⁵⁹ PAM, Pavel Turner, škatla VII, davčna napoved Pavla Turnerja za leto 1902.

⁶⁰ Npr.: PAM, Pavel Turner, škatla II, pismo advokata Jerneja Glančnika Turnerju, Maribor, 30. decembra 1887.

⁶¹ PAM, Pavel Turner, škatla II, pismo Frana Hubada Turnerju, Dunaj, 16. julija 1894.

vzgaljal. Naj zaključim s trditvijo Franja Baša, ki je Turnerja označil kot "vzgojitelja par excellence". Turnerjevo vzgojiteljsko delovanje pa je ocenil takole: "Po pomenu za Slovence najvažnejša je Turnerjeva vzgojiteljska doba, ko se je gospodarsko dvignil in na podlagi tega začel s širokim podpiranjem naših pisateljev, prosvetnih ustanov, zlasti pa našega visokošolskega dijaštva."⁶²

Darko Friš

DER ERZIEHER DR. PAVEL TURNER

Zusammenfassung

Dr. Pavel Turner wurde in einer bauerlichen Umgebung auf dem Pohorje-Gebirge geboren, auf dem am höchsten gelegenen Bauernhof der Pfarre von Fram. Der Vater bestimmte für ihn „die höchste Ehre eines Pabern-Jungen“, wie Turner in seinen Memoiren festhielt, die Stelle des Oehsentriehers am heimatlichen Bauernhof, was ihn für immer und ewig auf die Heimerde gebunden hatte. Jedoch haben ihm Talent, Wissen, Ausdauer, Arbeit und Entsagung den Weg in die höchsten akademischen und aristokratischen Kreise des damaligen Europa geebnet. Er durchkreuzte den alten Kontinent kreuz und quer, ganze 37 Jahre seines Lebens verbrachte er unter Deutschen, Engländern, Franzosen, Ungarn, Schweizern, Russen, Tschechen und Slowaken. Wo immer er sich auch aufhielt, hatte er die staatlichen, sozialen und nationalen Verhältnisse einer kritischen Beobachtung unterzogen und darüber in slowenischen Zeitungen berichtet. Seinem Verhalten und seiner Lebenshaltung nach war er ein richtiger Aristokrat mit einer europäischen Ausbildung und einem breiten Horizont, ein Mann von Welt im wahren Sinne des Wortes. Leider war aber ein Welthürger seines Kalibers in der Heimat weder stets gut aufgenommen noch geachtet worden. Bereits im Mariborner Gymnasium unverstanden konnte er auch in Wien sein Studium nicht beenden, nach dem erfolgreich verteidigten Dokortitel auf der deutschen Universität in Strassbourg im Jahre 1874 bekam er keine Stellung an der neu gegründeten Universität in Zagreb. Auch seine Pläne bezüglich einer Dozentur in Graz scheiterten. Er fand sich in einer scheinbar ausweglosen Situation, als er von Freunden über eine freie Stelle als Erzieher beim Baron Leopold Edelsheim-Gyulai, dem General und Oberbefehlshaber der ungarischen Armee, Nachricht bekam. Turner nahm in seiner schwierigen Lage die angebotene Arbeit an, obwohl er nicht mehr in Erwägung zog, noch einmal den Dienst eines Hauslehrers versehen zu müssen, was er fast seine ganze Schulzeit hindurch zu versehen hatte. Eine akademische Karriere war für ihn offensichtlich nicht bestimmt, jedoch kann manchmal etwas Schlechtes für etwas anderes gut sein. Mit dem Dienst beim Baron Edelsheim-Gyulai begann für Turner eine 29 Jahre dauernde Erzieher-Karriere. Er hat den neuen Dienst am 1. Jänner 1875 in Budapest angetreten, wobei sich das anfangs festgelegte eine Schuljahr auf nahezu 10 Jahre ausdehnte, bis zur Verteidigung des Doktrats seitens seines Züglings. Am 30. April 1885 übernahm Turner in Wien die Erziehung des Sohnes des Markgrafen Alexander Pallavicini. 1903 kehrte Turner nach einem Jahrzehnte langen Aufenthalt außerhalb seiner Heimat als ein reicher Welthürger nach Maribor zurück.

Trotz gewaltiger Schicksalsschläge und Krisen, die vom Unverständnis in seiner Heimat verursacht wurden, und sogar trotz einer zeitweiligen großen Verschuldung und Armut, ist Turner einer der seltenen Slowenen in der Geschichte, die sich mit dem Glanz eines Welthürgers und mit der Weltkultur umgeben, finanziell erfolgreich und dazu noch nationalbewußt und aktiv werden und bleiben konnten. Als Persönlichkeit war er ein ausgeprägter Erzieher, Mentor und Kurator, der als ein einzigartiger Fall eines Mäzens von höchstem Rang in unsere Geschichte einging. Er war eine starke Persönlichkeit mit einem großen Einfluß auf seinen Gesprächspartner. Er wußte sich den Weg zu ihnen bis in die höchsten wissenschaftlichen, politischen und staatsmännischen Kreise Europas, die er teilweise auch selber erzog.

⁶² Franjo Baš, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1935, 1-2, str. 48 in 54.

ZALOŽNIŠTVO V MARIBORU MED SVETOVNIMA VOJNAMA

Bruno Hartman*

UDK 655.4/5

Bruno Hartman: Založništvo v Mariboru med svetovnima vojnama. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 143-160, 51 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in nem

Založništvo v Mariboru se je začelo konec 18. stoletja skupaj s tiskarstvom, a se ni posebno razvilo. Po prvi svetovni vojni se je v mestu ustalilo nekaj založb, vendar se v tem pogledu ni moglo meriti z Ljubljano. Najuspešnejša mariborska založba je bila katoliška Tiskarna sv. Cirila. Številne so bile izdaje v samozaložbi ali v založbi ustanov in organizacij.

UDC 655.4/5

Bruno Hartman: Das Verlagswesen in Maribor zwischen den zwei Weltkriegen. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35 (1999)1-2, pp. 143-160, 51 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and German.

Das Verlagswesen in Maribor fing mit der Aufstellung der ersten Druckerei Ende des 18. Jhrh. an. Seine Entwicklung war aber nicht besonders reg. Nach dem ersten Weltkrieg setzten sich in der Stadt einige Verlage fest, doch konnte Maribor in dieser Hinsicht nicht mit Ljubljana wetteilern. Der erfolgreichste Verlag war die katholische St.Cyrillus Druckerei. Ansonsten waren zahlreich die Ausgaben, die im Selbstverlage oder im Verlage der Institutionen und Organisationen erschienen.

Založništvo je dejavnost, ki se ukvarja z zalaganjem knjig in drugih tiskanih medijev (v sodobnosti tudi medijev drugih tehnologij, zlasti elektronskih). Založnik investira (založi) v pripravo in izdajo knjige denar, za katerega večinoma meni, da se mu bo pomnožil ali vsaj povrnil, ko bo prodal njeno zalogo. Knjiga je torej prvenstveno trgovsko blago, vendar posebne vrste. Njena vrednost je ekonomska, je pa lahko tudi socialna, politična, nacionalna, idejna, estetska, vzgojna,

* Bruno Hartman, redni profesor in ravnatelj Univerzitetne knjižnice v Mariboru v pokoju, Prežihova 15, SI - 2000 Maribor.

če naštejemo samo najznačilnejše. Njeno mesto in položaj v družbi sta spričo njenih vrednot izrednega pomena, kar velja prav tako za nacionalne skupnosti v njej.

Slovenci so se v svojem zgodovinskem razvoju zavedali vrednosti knjige (in tiska sploh), zato so skrbeli zanjo, kolikor so mogli. A to je bilo odvisno od njihovih gospodarskih, političnih, organizacijskih in tehničnih možnosti, pa tudi od stopnje ustvarjalne moči.

Medtem ko se je v Ljubljani v začetku 19. stoletja ustvarilo že trdno jedro slovenske narodne zavesti, se je v Mariboru zaradi specifičnih razmer (upravno-politično, cerkvenopolitično ter znanstveno in kulturno središče štajerske dežele je bilo v Gradcu, zaradi tega so se slovenske narodne akcije odvijale predvsem tam) čvrsteje oblikovalo šele od sredine stoletja. Moči mu je dal prenos škofovskega sedeža v Maribor leta 1859, predvsem pa začetek ustavnega življenja v Avstriji. V Mariboru je bila leta 1861 ustanovljena Narodna slovanska čitavnica, ki je postala slovensko kulturno žarišče, iz nje pa so izhajale tudi začetne slovenske politične akcije, ki so segle ne samo med štajerske, marveč med Slovence nasploh. Iz mariborske čitalnice so izšle pobude za slovenski časnik, za politične tabore, za slovenski politični program, za znanstveno založništvo.

Za pripravo knjig in drugih tiskanih medijev so potrebni tehnični pripomočki, predvsem tiskarne. Maribor je dobil prvo tiskarno leta 1795, ko se je v mesto s Ptujja priselil tiskar Franc Anton Schütz.¹ Poleg publikacij v nemščini je 1807 prvič natisnil tudi knjigo v slovenščini - Leopolda Volkmerja Hvalo kmetizhkega stana ino tobazhie trave. Sledilo ji je samo nekaj redkih slovenskih tiskov. Tiskarna je potem prešla v last družine Janschitzev. Ko se je začela ustavna doba, je tiskarna Edvarda Janschitza natisnila kar nekaj slovenskih knjig, med njimi Slomškovo Sveto opravilo, Drobtinice, almanah mariborskih gimnazijcev Lada, Matije Preloga dramska besedila in Makrobiotiko,² potem pa je iz njenih tiskarskih strojev od 1867 prihajal list Slovenski gospodar, od 1868 Slovenski narod, 1869 pa Josipa Jurčiča Glasnik. Voditelji štajerskih Slovencev so se odločili, da potrebujejo lastno tiskarno, ki bo zadovoljevala slovenske narodne potrebe; politična nasprotja z Nemci so se namreč vse bolj ostrila. Tiskar Edvard Janschitz je bil nemškega političnega prepričanja, kakršnega so bili tudi kasnejši lastniki tiskarne tja do konca monarhije.

Leta 1871 je v Mariboru začela delati Narodna tiskarnica F. Skaze in drugov, ki jo je bil zasnoval Anton Tomšič, urednik Slovenskega naroda.³ Odtlej so Slovenskega gospodarja, Slovenski narod, revijo Zora in glasilo Slovenski učitelj ter druge slovenske publikacije tiskali v tej tiskarni. Toda slovenski politični voditelji so se odločili, da ustanovijo v narodnem središču, v Ljubljani, močno tiskarsko delniško družbo, Narodno tiskarno, v kateri so jeseni 1872 začeli tiskati list Slovenski narod, ki so ga prenesli iz Maribora. Mariborska tiskarna je postala podružnica ljubljanske, dobila je tudi njeno ime. Njen pomen je razložil dr. Josip Vošnjak v članku Narodna tiskarnica na akcije.⁴ Poudaril je, da se mariborska tiskarna nikakor ne sme opustiti, saj bo imela zadosti dela, pa tudi zato, "ker je v

¹ Janko Glazer: Iz zgodovine slovenskih tiskarn. Zgodovina mariborskih tiskarn. - V: Janko Glazer: Razprave, članki, ocene. Izbral, uredil in opombe napisal Viktor Vrbnjak, Maribor 1993, 547 id.

² Janko Glazer, Razprave, članki..., 556, z navedbo slovenskih tiskov iz tiskarne Edvarda Janschitza

³ Janko Glazer: K zgodovini prve slovenske tiskarne v Mariboru. - V: Janko Glazer: Razprave, članki, ocene. Izbral, uredil in opombe napisal Viktor Vrbnjak, Maribor 1993, 596 id.

⁴ Slovenski narod 4 (1871) 132, 11. XI., 1.

narodnem oziru neobhodno potrebno, da imamo štirski Slovenci svojo tiskarno - za naše lokalne liste, brošure in knjige". Leta 1874 jo je kupil profesor Janko Pajk in v njej tiskal predvsem revijo Zora in spise svoje žene Pavline. Toda 1879 je podjetje šlo na dražbo in kupil ga je celovski tiskar Janez Leon. Čeprav ni bil Slovenec, je vendarle tiskal slovenske publikacije - Slovenskega gospodarja, pedagoški list Popotnik, časnik Südsteirische Presse, ki je v nemščini zagovarjal slovenska politična načela. Po tiskarjevi smrti je njegova vdova tiskarno leta 1885 prodala Katoliškemu tiskovnemu društvu v Mariboru, s čimer je prešla spet v domače roke. Društvo jo je poimenovalo Tiskarna sv. Cirila (ali tudi kar Cirilova tiskarna) v Mariboru. Do leta 1941, ko so jo nacistični okupatorji likvidirali, je odigrala v Mariboru in širšem mariborskem zaledju pomembno vlogo. Do leta 1919 je bila v Mariboru edina slovenska tiskarna (ob tiskarni Lavoslava Kordeša, ki pa je 1886 živela komaj nekaj mesecev)⁵, saj je bilo Katoliško tiskovno društvo v rokah slovenske duhovščine.

Katoliško tiskovno društvo v Mariboru je bilo ustanovljeno leta 1871, da bi skrbelo za tiskanje del v katoliškem duhu. Takrat je kupilo list Slovenski gospodar in ga krepilo kot list katoliškega mišljenja predvsem za štajersko slovensko kmečko podeželje. V načrtih je imelo tudi ustanovitev lastne tiskarne; uresničilo jih je z nakupom Leonove tiskarne.

Do prve svetovne vojne se je število nemških tiskarn v Mariboru povečalo: nekdanja Janschitzeva tiskarna je po smrti lastnika Edvarda prešla v roke Leopolda Kralika, po katerem se je nato poimenovala. Po njegovi smrti je leta 1917 prešla tiskarska koncesija nekdanje Janschitzeve tiskarne na Kralikovo vdovo. Ob Kralikovi tiskarni⁶ je začela leta 1906 delovati tiskarna Mostböck Josef & Co. K nastanku so ji pripomogli mariborski nemški meščani, ki jim ni bila všeč radikalna nemška politika, kot jo je predstavljala Kralikova Marburger Zeitung. Tri leta za Mostböckovo je nastala še tretja nemška tiskarna Karla Rabitscha. Ta se je že 1895 začel ukvarjati s kamenotiskarstvom in litografijo, po dolgih naprezanjih pa se mu je vendarle posrečilo, da je leta 1909 dobil tudi tiskarsko koncesijo.

Kakšnih posebnih prizadevanj za založniško dejavnost v Mariboru v devetnajstem in v začetku dvajsetega stoletja ni bilo. Mariborski nemški književniki so skoraj vsa dela objavljali pri založnikih po velikih nemških mestih (na primer Rudolf Gustav Puff v Gradcu, Ferdinand Hilarius v Gradcu, Bartholomäus von Carneri na Dunaju, v Leipzigu, Bonnu, Stuttgartu, Halle a.d. Saale, Margarete Weinhandel v Stuttgartu, Münchnu in Gradcu, Karl Bienenstein v Leipzigu, Stuttgartu in Gradcu, Ottokar Kernstock v Münchnu in Gradcu, Ludwig Mahnert v Duisburgu). Medtem ko so se v Ljubljani in Gorici od osemdesetih let dalje slovenske založniške akcije kar krepile, jih je bilo v Mariboru sila malo.

Prvi se je z njimi preizkusil Lavoslav Kordeš: zasnoval je zbirko Ljudska knjižnica, ki jo je izdal v letih 1885-86.⁷ Izhajala je v snopičih dvakrat na mesec. V njih je Kordeš objavljajl prevode poljudnega gradiva, slovensko ljudsko pripoved in narodopisno blago s slovenskega Štajerskega. Janko Glazer je o Kordeševi Ljudski knjižnici sodil, da je bila "prvo posvetno čtivo, ki je poleg izdanj Mohorjeve družbe v večjih množinah prodrlo med štajerske Slovence".⁸

Tiskarna sv. Cirila je svojo izdajateljsko dejavnost povečala z začetkom novega stoletja, ko se je začela znanstvena, politična in kulturna rast štajerskih

⁵ Janko Glazer: Lavoslav Kordeš in njegova tiskarna v Mariboru. - V: Janko Glazer: Razprave, članki, ocene. Izbral, uredil in opombe napisal Viktor Vrbnjak. Maribor 1993, 590-595.

⁶ Janko Glazer: Iz zgodovine slovenskih tiskarn..., 558-560.

⁷ Dr. Franc Simonič: Slovenska bibliografija. I. del: Knjige. Ljubljana 1903-1905., 217.

⁸ Janko Glazer: Lavoslav Kordeš..., 591.

Slovencev. Malo prej, leta 1898, so v njej začeli tiskati revijo Voditelj v bogoslovnih vedah, ki se je ukvarjala s teološkimi vprašanji, povezovala pa jih je tudi z drugimi vedami. Leta 1903 so v Mariboru ustanovili Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko, ki je bilo zametek znanstvenega vzpona Slovencev na Štajerskem. Izpričevalo ga je s Časopisom za zgodovino in narodopisje, ki je prinašal prispevke z različnih znanstvenih področij, vezanih na zgodovino. Uredništvo je delo dopolnjevalo s knjižnimi izdajami ali s samostojnimi ponatisi svojih člankov. Še pred izbruhom prve svetovne vojne se je jim pridružil Ljubitelj krščanskih umetnosti, revija, namenjena preučevanju umetnostnozgodovinskih problemov in spomeniškega varstva.

Katoliško tiskovno društvo je kot lastnik Tiskarne sv. Cirila posebej skrbelo za prvi slovenski časnik na Štajerskem. Slovenski gospodar je bil vse bolj čvrsta vez med podeželjem in političnim (katoliškim) vodstvom. S cerkveno in gospodarstveno prilogo je bralce versko usmerjal in jim pomagal pri gospodarjenju. Njihovo število je raslo v zanimivi odvisnosti od političnega razvoja na slovenskem podeželju. Leta 1901 je imel 2500 naročnikov, leta 1911 jih je bilo 9000,⁸ leta 1917 pa kar 34.000, dokaz, da "se je zavest v našem ljudstvu, kljub zatiranju in šikaniranju, močno dvignila". Tako je ugotavljalo vodstvo Katoliškega tiskovnega društva.⁹

Prvo desetletje 20. stoletja je prineslo na Štajersko konec slogaške Narodne stranke. Namesto nje sta zaživel liberalna Narodna stranka (1906), naslednje leto pa katoliška Slovenska kmečka zveza. Katoličani so dotlej, zlasti na kulturnem področju, že okrepili delovanje Slovenske krščansko socialne zveze in od 1907. telovadnega društva Orel. Liberalci so leto poprej ustanovili telovadno društvo Mariborski Sokol. Duša njegovega delovanja je bil prof. dr. Ljudevit Pivko. Želel mu je vtisniti kulturni pečat, zato je 1908. zasnoval v njem kot založniku Sokolsko knjižnico.¹⁰ Med letoma 1908 in 1920 je v njej izdal devet zvezkov; avtor vseh je bil sam. Predvsem je objavil Kratko zgodovino slovenskega naroda ter Črtice iz slovenskega političnega dela in boja, literaturi pa se je primaknil z narodnovzgojno povestjo o pasteh germanizacije, v katere se lahko v Mariboru zaplete mlad slovenski podeželjan, ki pride v obrtni uk v mesto. Humorne zgodbe je zbral o Marberžanih (današnjih Radeljčanih). V dveh zvezkih je objavil svoje prevode pravljic Božene Němcove. Izbral je misli češkega časnika in misleca Karla Havlička Borovskega o slovanstvu, svobodomiselnosti in sokolstvu ter jih ponudil članstvu v premislek in osvojitve. En sam zvezek je dr. Ljudevit Pivko namenil praktičnim gimnastičnim vajam.

Vseh devet zvezkov Knjižnice Mariborskega Sokola je bilo natisnjenih zunaj Maribora, v Ljubljani, Celju in Krškem. Liberalni sokoli v spremenjenih političnih razmerah niso hoteli gospodarsko sodelovati s katoliško Tiskarno sv. Cirila. Takšnih zadržkov niso imeli v mariborskem Dramatičnem društvu, ki je dajalo tej tiskarni tiskati vse svoje propagandno gradivo in plakate.

Slovenski založniški programi v Mariboru do konca prve svetovne vojne so bili pičli v primerjavi s tistimi, ki so jih uresničevali v Ljubljani (Knezova knjižnica, Zabavna knjižnica, knjižnica Družbe sv. Cirila in Metoda, Leposlovna knjižnica Katoliške bukvarne), Gorici (Gabrščkove Salonska, Slovenska in Svetovna knjižnica), Gorenjska knjižnica v Kranju in Ljudska knjižnica v Celju.¹¹

⁸ Janez Cvirn: Trdnjavski trikotnik. Maribor 1997, 344, 354.

⁹ Franc Hrastelj: Zgodovina Tiskarne sv. Cirila. (Tipkopis.) Škofjski arhiv Maribor.

¹⁰ Bibliografski podatki o njej so v matičnem listkovnem katalogu Univerzitetne knjižnice Maribor.

¹¹ Dr. Franc Simonič: Slovenska bibliografija, , 213-224. Janko Šlebinger: Slovenska bibliografija 1907-1912. Ljubljana 1913, 28-40.

Katoliški voditelji Slovencev na Štajerskem so sredi prve svetovne vojne temeljito razmišljali o vlogi slovenskega katoliškega tiska. Katoliško tiskovno društvo v Mariboru je analiziralo njegov dotedanji vpliv na bralstvo, ugotovilo, da je bil velik, a je za naprej sklenilo dodatno ukrepati: "Da ostane katoliški tisk in ves katoliški pokret trajno na dosedanjem višku, to je sedaj naša skrb. Po vojski bodo potrebe velike in nam je treba delati, da bomo pripravljeni za velike naloge. Štajerski Slovenci moramo kot močen del slovenskega naroda vzgledno in vseobsežno izvrševati svojo kulturno nalogo."¹² Določili so prednostne naloge v zvezi s posameznimi publikacijami, potem pa načeli pereč problem leposlovne revije: "In kaj, ali bomo štajerski Slovenci vedno ostali brez leposlovnega lista? V Ljubljani imajo tri leposlovne liste, vsi dobro shajajo, zakaj bi tudi mi štajerski Slovenci ne poskusili, da zberemo svoje slovstvenike okoli lastnega glasila in ustvarimo lastno ognjišče slovstvenega delovanja." Lotili so se priprav za postavitev tiskovnega doma sredi mesta, tik ob frančiškanskem samostanu. V ta namen sta Katoliško tiskovno društvo in katoliška Spodnještajerska ljudska posojilnica za velik denar, 265.000 kron, leta 1917 kupila posestvo poleg samostana.¹³ V tiskovni dom naj bi se preselila vsa uredništva in Tiskarna sv. Cirila, ki je delala v skromnih prostorih na Koroški cesti 5 (in je v njih bila do leta 1941, ko so jo nemški okupatorji likvidirali). Do konca prve svetovne vojne je Cirilova tiskarna delovala v dotedanjih okvirih. V prevratnih dneh je dala svoje upravne prostore na razpolago Narodnemu svetu za Štajersko in tiskala njegove in razglase generala slovenske vojske Rudolfa Maistra.

Skoraj hkrati, kot sov Mariboru odločno začrtali založniško pot v prihodnost, so sredi vojne vihre leta 1916 ustanovili v Ljubljani Tiskovno zadrugo. V življenje jo je priklicala živa potreba "dvigniti narodno prosveto s smotrnim izdajanjem revij ter leposlovnih in poljudnoznanstvenih knjig". Zadruga je izvirala iz liberalnega tabora. Njen urednik za slovensko in prevodno leposlovje je bil dr. Ivan Prijatelj, ki je založniško podjetje usmerjal skrbno in s strokovno izkušnostjo.¹⁴ Tiskovna zadruga je bila ena najbolj razvejenih in uspešnih slovenskih založb do konca druge svetovne vojne.

Nekaj mesecev kasneje, leta 1917, v času majniške deklaracije, je dr. Janez Evangelist Krek v Ljubljani zasnoval Novo založbo. Bila naj bi katoliška, vendar ne v rigidnem duhu konservativne duhovščine. Po Krekovi smrti so njeno vodstveno jedro sestavljali dr. Izidor Cankar, Franc Saleški Finžgar in France Koblar. Vrh založbinega delovanja je bila izdaja Cankarjevih zbranih del v uredništvu dr. Izidorja Cankarja.

Leta 1917 je bila preklicana prepoved delovanja Slovenske matice, ki jo je bila zadela leta 1913 zaradi objave romana Gospodin Franjo Franja Maslja Podlimbarskega. Nadaljevala je z delom, kjer je z njim prenehala.

Že od leta 1879 v Ljubljani delujoča Katoliška bukvarna se je v prevratni evforiji preimenovala v Jugoslovansko knjigarno, ostala pa v čvrstih katoliških idejnih okvirih. Od začetka stoletja je z izvirno založniško podjetnostjo slovenski knjižni trg zaznamoval Lavoslav Schwentner, ki se je uveljavil predvsem kot založnik del Ivana Cankarja in drugih zastopnikov slovenske moderne.

Kratka primerjava med založniškima Mariborom in Ljubljano med prvo svetovno vojno (založniško izredno bogata Gorica je morala utihniti zaradi soške fronte) odkriva dvoje: prvič, da so se Slovenci kljub vojnim letom ali pa prav zaradi njih pripravljali na čas po vojni - založništvu so prisojali izredno kulturno

¹² Katoliško tiskovno društvo v Mariboru. - Straža 8 (1916) 77, 25. IX., 3.

¹³ Franc Hrastelj. Zgodovina Tiskarne sv. Cirila, 30-31.

¹⁴ Dušan Moravec. Novi tokovi v slovenskem založništvu. Ljubljana 1994, 69 id.

in narodnotvorno ceno, in drugič, da je bila Ljubljana na tem področju daleč pred Mariborom. Odločilni razlogi: intelektualnih moči je bilo v Ljubljani neprimerno več; bila je gospodarsko močnejša; kulturna moč slovenskega Maribora ni imela tolikšne tradicije, kot je je imela Ljubljana; moč absorpcije kulturnih dobrin med slovenskimi ljudmi na Štajerskem je šele začela rasti.

S koncem svetovne vojne, prevratom in z vključitvijo Maribora in slovenske Štajerske v novo Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov se je politični in narodnostni položaj v Mariboru začel spreminjati. Vpliv nemštva je začel kopneti, kar se je pokazalo tudi na področju tiskarstva v Mariboru. Kralikova tiskarna si s časnikom *Marburger Zeitung* v novih razmerah ni obetala dobre prihodnosti, zato ju je njuna lastnica Karolina Kralikova želela prenesti v Nemško Avstrijo, v Gradec. A tamkajšnji tiskarji je kot konkurentke niso sprejeli medse. Ko sta tiskarna in časnik v Mariboru prešla pod državno nadzorstvo,¹⁵ se je lastnica po podpisu senžermenske mirovne pogodbe odločila, da ju proda slovenskemu konzorciju, ki je pripravljaj ustanovitev delniške družbe Mariborska tiskarna.¹⁶ Časnik *Marburger Zeitung* je 2. oktobra 1919 že izšel v lasti konzorcija in razglasil demokratski program državne enotnosti, enakopravnosti državljanov, njih gospodarske okrepitve, razcveta obmejnega Maribora, v kulturnem pogledu pa zvestobe idejam napredka in svobode.

Pripravljalni konzorcij je dobrih deset dni kasneje kupil še eno mariborsko, dotlej nemško tiskarno Karla Rabitscha. Združil jo je z dotedanjo Kralikovo tiskarno v novo Mariborsko tiskarno d.d. V register podjetij je bila delniška družba vpisana 2. junija 1920.¹⁷ Med njenimi nameni je bilo zapisano, da kani "izvrševati vse tiskarske, knjigotrske, knjigoveške in založniške posle". Za naš pregled je pomembno, da se je Mariborska tiskarna odločila delovati tudi kot založniško podjetje.

Ustanovni občni zbor nove delniške družbe je bil 6. marca 1920. Na njem so izvolili tudi upravni svet: predsednik je bil tovarnar v Rušah Hinko Pogačnik, podpredsednik odvetnik v Mariboru dr. Franjo Lipold, člani pa lastnik parnega mlina v Središču ob Dravi Jakob Zadravec, posestnik v Limbušu Feliks Robič, veleposestnik v Vuhredu Janko Pahernik, trgovec v Mariboru Vilko Weixl, trgovec v Mariboru Ivan Šoštarčič, profesor v Mariboru Fran Voglar, veleposestnik v Ivanjkovcih Lovro Petovar in prokurist mariborske Ekskomptne banke Fran Pišek. Za ravnatelja tiskarne je bil imenovan Stanko Detela.

Tretjo mariborsko nemško tiskarno Mostböck Josef & Co. je po prevratu od lastnika kupila delniška družba Ljudska tiskarna d.d. v Ljubljani, ki je bila z ministrskim odlokom ustanovljena 26. januarja 1920.¹⁸ Ustanovile so jo levičarsko usmerjene organizacije, delovala je v Mariboru. 10. januarja 1929 je bil sedež delniške družbe prenesen v Maribor, nadela pa si je novo ime Ljudska tiskarna d.d. v Mariboru. Tudi ta je zapisala med svoje naloge "izvrševati vse tiskarske, založniške in knjigotrske posle". Na ustanovnem občnem zboru leta 1929 so bili v upravni svet izvoljeni Ivan Favai, profesor v Mariboru, Viktor Eržen, črkostavec v Mariboru, Rudolf Golouh, časnikar v Mariboru, Melhijor Čobal, ravnatelj konzumnega društva v Zagorju, Franc Svetek, predsednik strokovne

¹⁵ Mariborski delavec, 2 (1919) 168, 27. VII.,

¹⁶ Janko Glazer: Iz zgodovine slovenskih tiskarn..., 561-563. Glej tudi: Cene Kranjc. Naše tiskarstvo v letih 1918-1938. - V: Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, 244-245.

¹⁷ Register podjetij. Okrožno sodišče Maribor. Št. 1134. Pag. 19-21. Pokrajinski arhiv Maribor (odslej: PAM).

¹⁸ Register podjetij. Okrožno sodišče Maribor. BII, 25, Pag 177. PAM.

komisije v Ljubljani, Viktor Grčar, šolski upravitelj v Mariboru, Josip Petecjan, uradnik OUZD v Mariboru, Sime Juršič, ravnatelj konzumnega društva v Ljubljani, Franc Fischer, železniški uradnik v Mariboru, in Rupert Ingolič, železničar v Mariboru.¹⁹

Med vojnama so se v Mariboru pojavile še tri tiskarne. Prva je bila Umetniški tiskarski zavod Ažbe, d. z. o. z., od 1926. do 1929., ko je bila zarubljen in je nato iz njega nastala Podravska tiskarna, ki je delovala do okupacije leta 1941.²⁰ Begunec iz Idrije Hinko Sax je leta 1922 v Mariboru dobil koncesijo za trgovino s šolskimi in nabožnimi knjigami, 1926 pa si je pridobil še koncesijo za tiskarno.²¹

Vse te tiskarne so imele glede na svoja potrjena pravila ali obrtna dovoljenja pravico ukvarjati se z založniškimi dejavnostmi. Opravljala pa so tudi tiskarske posle za založnike, bodisi da je šlo za podjetja, ustanove, zavode, organizacije ali posameznike samozaložnike. Največje tiskarne so bile idejno in politično razpoznavne: Tiskarna sv. Cirila je bila katoliška, Mariborska tiskarna liberalna, Ljudska tiskarna pa socialistična. Leta 1924 je celo kazalo, da se bo katoliški tabor v Mariboru okrepil še s tiskarno Mohorjeve družbe, ki naj bi se priselila s Prevalj, kamor se je 1919 umaknila iz Celovca. Do preselitve pa ni prišlo, ker se je Cirilova tiskarna baje bala konkurence.²² Mohorjeva tiskarna se je leta 1926 odločila, da se bo s Prevalj preselila v Celje. Tam je začela delovati decembra 1927.²³

Takoj po prvi svetovni vojni so mariborske tiskarne začele streči potrebam po periodičnih publikacijah. Izdajale so jih različne politične, svetovnonazorske, strokovne ali kulturne organizacije, bolj ali manj vezane na osnovno naravnost tiskarn. Od 1918 do okupacije 1941 je v Mariboru izhajalo 115 različnih periodičnih publikacij.²⁴ Mnoge med njimi so bile muhe enodnevnice ali neobičajne po vsebini, zaradi česar tudi niso imele dolgega življenja (med njimi na primer Mariborski klopotec, Pohorska politika, Glasnik sreče - List o srečkah in vrednostnih papirjih, Konkordo - Glasilo esperantistov, Posredovalec dela, Gostilničarski vestnik, Društvene vesti I. zajčjerejskega društva, Novice o srečkah, Toti List, Novi toti). Med periodičnimi publikacijami je bilo tudi več glasil političnih strank kratke sape (Male novice, Mariborski delavec, Nova pravda, Delavska fronta, Kmetska moč, Narodni list, Delavec, Severna straža, Narodni gospodar, Razgled, Naša vas, Enakost, Edinost).

Po različnih idejnih in političnih usmeritvah so se v mariborskih tiskarnah tiskale periodične publikacije, ki so izhajale dalj časa in so imele večjo odmevnost med bralstvom. Cirilova tiskarna je tiskala precej periodičnih publikacij verske vsebine (tednik za versko življenje Nedelja, Glasnik najsvetejših src, Kraljestvo božje, Slomšekov glasnik, Vestnik skupščine duhovnikov III. reda sv. Frančiška, Glasilo naše kongregacije in duhovniško glasilo Naša vzajemnost), sicer pa so pri njej glasila tiskale organizacije iz katoliškega političnega tabora: Društveni vestnik Zadrugne zvezce, Kmečko delo, Kmečka žena, Slovenska straža, Naš dom.

Mariborska tiskarna je tiskala gledališki list mariborskega Narodnega gledališča, revijo Drama, Časopis za zgodovino in narodopisje (od leta 1923, prej ga je tiskala Cirilova tiskarna), Odvetniško pisarno, Izvestje Muzejskega društva v Mariboru, Gozdarski vestnik, Borbo, Državnega upokojenca, Konjerejca, Naš

¹⁹ Gl. op. 192.

²⁰ Indeks koncesioniranih obrti 6., zap. št. 52. Inventarji Mestna občina Maribor 542. PAM.

²¹ Gl. op. 21, zap. št. 43 in 49.

²² Mohorjeva družba v Mariboru. Jutro 5 (1924) 269, 15. XI., 4.

²³ Marjan Smolik: Oris zgodovine Mohorjeve družbe. Celje 1992, 8, 10.

²⁴ Bernard Rajh: Bibliografija a Mariboru. II. snopič. Mariborska periodika. Maribor 1979.

sokolski dom, Sokolski vestnik župe v Mariboru, Splošni prometni vestnik, kulturno revijo Piramida.

Levičarska Ljudska tiskarna je poleg političnih glasil tiskala tudi liste Privatni nameščenec, Prosvetni glasnik, Ujedinjeni železničar, Vzemajna svoboda, Ženski list (glasilo Zveze delavskih žena in deklet), zabavni tednik Tip-top, Naše gorice, Društvena obvestila Ljudske samopomoči v Mariboru.

Podravska tiskarna je tiskala mesečnik Roditeljski list, Toti list ter ilustrirani list za razvedrilo in zabavo Družabnik, Tiskarna Hinka Saxa pa Domačijo, glasilo za agrarno reformo, stanovanjska vprašanja, posedanja posesti itd., ter Zadružnega gospodarja.

Bolj so bili v zavesti Mariborčanov živi nekateri politični časniki. Po prevratu so prenehali izhajati - z dvema izjemoma - časniki v nemščini. Tradicionalna Mariborčanka - Marburger Zeitung (od 1929 Mariborer Zeitung) je leta 1919 prešla v last Mariborske tiskarne. Vsebinsko so jo usmerjali njeni lastniki - Slovenci.

Katoliški tabor je takoj po zlomu Avstro-Ogrske v založništvu Katoliškega tiskovnega društva od 9. novembra 1918 izdajal Male novice (do konca leta 1919). Izhajale so trikrat na teden. Bile so slovenski list, namenjen mariborskemu prebivalstvu. Za široko mariborsko zaledje, predvsem kmečko podeželje, je do okupacije 1941 izhajal Slovenski gospodar z dolgo tradicijo. Katoliški politični list je bil še Straža, ki je začel izhajati še pod Avstrijo (1909), nato pa se je v novi državi obdržal do leta 1925, ko je bil sodno zatrt. Za dobro leto ga je nasledila Nova straža. Od takrat je informiranje mariborskih meščanov s katoliškimi pogledi prevzel ljubljanski dnevnik Slovenec z občasnimi mariborskimi prilogami.

Liberalni tabor je takoj po prevratu začel izdajati (23. novembra 1918) dnevnik Mariborski delavec. Ime je dobil spričo posebnega socialno-političnega položaja takratnega Maribora. Tiskala ga je Mariborska tiskarna, lastništvo pa je prevzela takrat ustanovljena Tiskovna zadruga. Izoblikovala se je na občnem zboru 8. marca 1919. V načelstvo so bili izvoljeni: za predsednika odvetnik dr. Franjo Lipold, za podpredsednika odvetnik dr. Karl Koderman, za tajnika sodnik dr. Ivan Jančič, za blagajnika odvetnik dr. Vladimir Serneck, za člane pa trgovec Vilko Weixl, posestnik iz Limbuša Feliks Robič, odvetnik v Št. Lenartu dr. Milan Gorišek in odvetniški kandidat na Ptuj dr. Franc Šalamun. Za preglednika sta bila izvoljena tajnik mariborske Posojilnice Franjo Pišek in mariborski trgovec Ignac Božič.²⁵

V začetku leta 1920. je upravni svet Mariborske tiskarne d.d. na drugi seji po izvolitvi sklenil, da mora Maribor dobiti časnik, ki "naj bi zastopal odločno demokratsko smer".²⁶ Odločil se je, da bo s 27. avgustom 1920 začel izdajati dnevnik Tabor. Z njegovim imenom so želeli povedati, da bo njihovo glasilo trdnjava slovenstva ob severni meji. Poslovanje z dnevnikom je prevzela Mariborska tiskarna. Prevzela je tudi deficit, ki ga je prigospodarila Tiskovna zadruga z Mariborskim delavcem. Toda Tabor je prinašal zgubo (v nasprotju z nemškim listom Marburger Zeitung). 31. decembra 1925 je znašala kar četrto milijona dinarjev. Tiskarna jo je prevzela nase iz "eminentno nacionalnih in državnih vidikov...", "z ozirom na javnost ter zaradi eventualnih trgovskih nepravil".²⁷ Ko je bilo izhajanje Tabora še naprej deficitarno, so v Mariboru poskusili problem rešiti

²⁵ Načelstvo "Tiskovne zadruge". - Mariborski delavec 2 (1919) 50, 12. III., 3.

²⁶ Zapisnik 2. seje upravnega sveta Mariborske tiskarne 14. aprila 1920. - Mariborska tiskarna 1920-1987. (Vsebina: zapisniki, pravila, delnice.) PAM.

²⁷ Zapisnik 1. seje izvršilnega odbora Mariborske tiskarne 18. februarja 1926. - Mariborska tiskarna 1920-1987... PAM.

na različne načine. Ker se to ni posrečilo, je dr. Franjo Lipold, predsednik izvršilnega odbora Mariborske tiskarne, posredoval pri vodstvu ljubljanskega liberalnega dnevnika *Jutro*, da bi nadomestili Tabor. Ta je 1. maja 1927 res prenehal izhajati, nasledil pa ga je Mariborski večernik *Jutra* kot popoldnevnik. Mariborska tiskarna je "z ozirom na važen nacionalni moment, da se omogoči edinemu slovenskemu dnevniku izhajanje", sklenila "zaračunati upravi *Jutra* za tiskanje lista samo lastno ceno".²⁸ Mariborski večernik *Jutra* je imel svoje uredništvo. List je izhajal do 30. julija 1938. Kupil ga je podjetnik in časnikar Adolf Ribnikar in ga odcepil od ljubljanskega konzorcija *Jutra*. Dal mu je novo ime *Večernik*. Od 1. avgusta 1938 je izhajal kot Ribnikarjevo "poslovno, redakcijsko in programsko samostojno glasilo".²⁹ Kot urednik je bil naveden Adolf Ribnikar, v resnici pa je *Večernik* urejal njegov sin Bojan Ribnikar.

Levičarskih časnikov je izhajalo v Mariboru več. Nekateri so imeli Maribor za kraj izhajanja samo nekaj časa. Tako je bilo s časnikom *Enakost*, "političnim listom za delovno ljudstvo" po programu socialnodemokratske stranke (1920-1921 in 1922-1923), z *Delavcem* (1924-1925), ki se je preselil v Maribor iz Ljubljane in bil nekaj časa glasilo "Združene delavske strokovne zveze Jugoslavije". Najbolj znana je bila *Delavska politika*, ki je od leta 1926. izhajala v Mariboru, sprva kot glasilo Socialistične stranke Jugoslavije. Ko so to leta 1929. razpustili, je *Delavska politika* opustila podnaslov. Izhajala je do leta 1941. Kar dolgo (1919-1936) je med vojnami izhajalo nemško glasilo socialnodemokratske stranke Slovenije *Volksstimme*, namenjeno nemško govorečim "sodrugom" v Mariboru, Sloveniji in Jugoslaviji, od leta 1925 pa osrednje glasilo Socialistične stranke Jugoslavije. Po njeni razpustitvi 1929 je bila *Volksstimme* brez podnaslova, izhajala pa je do 30. avgusta 1936, ko jo je njen konzorcij nehal izdajati.

Monografije in kartografsko gradivo, ki je izhajalo v Mariboru med 1918 in 1941, bi moralo biti zajeto v slovensko retrospektivno bibliografijo od 1912 do 1945, a še ni sestavljena. Tako je mogoče mariborsko gradivo iz obravnavanega obdobja, kajpada nepopolno, ugotoviti iz računalniške baze podatkov (Co-operative Bibliography - COBIB) znotraj slovenskega Kooperativnega online bibliografskega sistema in servisov (Co-operative Online Bibliographic System & Services - COBISS) po stanju v juniju 1999. Ugotovljenih je bilo 424 enot. Njihove zapise je mogoče primerjati s seznamom slovenskih knjig Nika Kureta iz leta 1939³⁰ in z listkovnim matičnim katalogom Univerzitetne knjižnice Maribor (tega so dopolnjevali do konca leta 1996, nakar so prešli zgolj na računalniške zapise).

Predvsem je značilno, da so v Mariboru izdajali in zalagali tiskano gradivo različni subjekti: z založništvom so se ukvarjale tiskarne, ki so imele dovoljenje za založniško dejavnost. Sledila so jim različna društva (npr. *Zgodovinsko društvo*, *Muzejsko društvo*, *Dramatično društvo*, *Vinarsko društvo*, *Društvo jugoslovanskih akademikov*, *Starešinsko društvo Triglav*, *Klub lekarnarjev*, *Klud dobrovoljcev*, *Olepševalno in tujskoprometno društvo za Maribor in okolico*), organizacije (*Pedagoška centrala*, *Sokolsko društvo Maribor-matica*, *Narodna odbrana*, *Oblastni odbor Jadranske straže*, *Zveza mladih intelektualcev*, *Prosvetna zveza*, *Osrednja protituberkulozna liga*, *Jugoslovansko-Češkoslovaška liga*, *Jugoslovanska Matica*, *Slomšekova družina Straža*), združenja (*Zveza gostilničarskih*

²⁸ Zapisnik kombiniranega upravnega odbora Mariborske tiskarne, 30. marca 1927. · Mariborska tiskarna 1920-1987. · PAM.

²⁹ Naročnikom in čitateljem v slovo. · Mariborski večernik *Jutra* 12=XIX (1938) 171, 30. VII, 1.

³⁰ Niko Kuret: Slovenska knjiga. Seznam po stanju v prodaji dne 30. junija 1939. Ljubljana 1939

organizacij, Nabavljalna zadruga državnih nameščenec v Mariboru), ustanove (Narodno gledališče Maribor), oblasti (Mestna občina Maribor, Lavantinski ordinariat), uredništva periodičnih publikacij (Časopis za zgodovino in narodopisje, Delavska politika, Tabor, Ženski list, konzorcij Svobode), tudi knjigarne (Vilko Weixl, W. Blanke nasl., F. Kreinz). Po letu 1929 so letna poročila začela redno izdajati ravnateljstva mariborskih srednjih šol - gimnazija, realni gimnaziji, učiteljska, trgovska akademija, nižja gozdarska šola.

Nenavadno veliko je bilo monografskih del v samozaložbi avtorjev. O samozaložništvu je Izidor Cankar sicer leta 1920 menil, da je "monstrum" in da pomeni "primitivno stanje v zgodovini knjige".¹¹ Cankarjevo oceno je mogoče priličiti tudi na mariborske razmere, zlasti v dvajsetih letih. Vzroki so bili pač ekonomske in organizacijske narave: v Mariboru se mimo Cirilove tiskarne ni posrečilo ustanoviti ekonomske trdne in vsebinsko vredne založniške organizacije, ki bi mogla intenzivno poseči v oblikovanje bralne kulture. Razlog je pač razviden: slovenski Maribor se je moral po prevratu šele izoblikovati in utrditi. Zato so razumljive začetne založniške poteze v Mariboru. Namenjen so bile predvsem državnotvornim, nacionalnim in domačijskim idejam. Zanimivo je, da je dela te vrste uvedla Cirilova tiskarna, ko je leta 1919. zasnovala svojo Cirilovo knjižnico. Že kar prva knjiga, Naša država, ki jo je napisal dr. Karel Capuder, je spregovorila o novi državi, v katero so se Slovenci vključili, druga, ki jo je napisal dr. Leopold Lénard, Jugoslovanski Piemont, pa je veljala spoznavanju srbske zgodovine. Kot tretja je leta 1921 izšla knjiga istega avtorja Slovenska ženska v dobi narodnega preporoda. Samo nekaj let kasneje je Gabrijel Majcen izdal v Cirilovi knjižnici Kratko zgodovino Maribora, Elza Lešnik domoznansko zbirko pripovedk o Mariboru (Šumi, šumi Drava), Matija Ljubša pa je v knjigi opisal Slovenske gorice.

Literaturo te vrste so dopolnjevali spomini mariborskega profesorja, politika in kulturnika dr. Ljudevita Pivka Proti Avstriji - slike iz borbe Jugoslovancev na italijanski fronti, ki so v več zvezkih izhajali od 1923 do 1928 v založbi Kluba prostovoljcev. Ta je ob tem času izdal tudi spomine njegove žene Ljudmile Pivkove Kriminal, v katerih opisuje ravnanje avstrijskih oblasti z njo, ženo vojaškega prebežnika.

Organizacija slovenskega šolstva je terjala pripravo šolskih knjig, ki so bile za založbe tudi ekonomsko privlačne. Zanje se je potrudila Cirilova tiskarna. Franc Fink je leta 1923 pripravil Zemljepis za meščanske šole, Janko Košan istega leta Latinsko čitanko. Franc Fink je leta 1921 za Cirilova tiskarno napisal nemški učbenik slovenščine, isti avtor pa je z Mirkom Kožuhom sestavil nemško berilo - Deutsches Lesebuch für allgemeine Volksschule des Königreiches der Serben, Kroaten und Slovenen, torej berilo za nemške manjšinske razrede na osnovnih šolah. Izšla so v treh knjigah: 1921, 1922 in 1923, izdala in založila pa jih je Mestna občina Maribor. Franc Fink je za Cirilovo tiskarno pripravil kar trinajst zvezkov, v katerih so bile zbrane "naredbe in uredbe za narodne, meščanske in učiteljske šole".

Mariborska tiskarna pa je leta 1923. založila Matije Pirca Zemljepis Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev za meščanske šole.

Po prevratu je bilo treba pripraviti nov načrt mesta Maribor ter popis slovenskih imen ulic, cest in trgov v mestu. Ta posel je 1920. in 1921. in tudi še kasneje pripravil knjigotržec Vilko Weixl.

Potrebam po ročnih zemljevidih mariborskega okrožja, Pohorja, Kozjaka, Slovenskih goric, Dravskega in Ptujkega polja, kasneje Dravske banovine, je od

¹¹ Dušan Moravec: Novi tokovi ..., 154.

1924 do 1935 stregel kot založnik Učiteljski dom, sprva društvo, nato zadruga v Mariboru. Zemljevide je kartografiral Slavoj Dimnik. Isti založnik je 1933 izdal zemljevid Pohorja, ki sta ga pripravila Franjo Baš in kartograf Milan Verk. Ta je 1939 v sodelovanju s pedagogom Albertom Žerjavom za založnika Učiteljski dom v Mariboru izdelal ročni šolski zemljevid Evrope in slovenskega ozemlja.

Šolam, društvom in zasebnikom so bile namenjene tiskane barvne razglednice. Od leta 1923 jih je tiskalo Umetniško založništvo "Ažbe", imenovano po znanem slovenskem slikarju Antonu Ažbetu. Na razglednicah - prodajali so jih za dinar - je bilo upodobljenih dvanajst znamenitih srbskih, hrvaških in slovenskih mož, med Slovenci Ivan Cankar, Simon Gregorčič, Anton Aškerc in Ivan Tavčar. O prvi seriji novega umetniškega zavoda je spodbudno poročal v tipično nacionalističnem slogu tedanje dobe slovenski profesor v Mariboru Makso Kovačič (!!). Umetniško založništvo je pohvalil, da je pokazalo "širokogrudno jugoslovansko koncepcijo, prosto vsake plemenske ali morda celo strankarske ozkosrčnosti".¹² Kako se je "Ažbe" nato razvijal, se leta 1927 preoblikoval v tiskarsko podjetje, nato pa po rubežu 1929 v Podravske tiskarno, še ni raziskano.

Med mariborskimi založniki je vredna dela izdajalo Zgodovinsko društvo. Skupaj z Jugoslovansko akademijo znanosti in umetnosti v Zagrebu je leta 1922 izdalo Karla Štreklja Historično slovnico slovenskega jezika, Franca Kovačiča monografijo Ljutomer - zgodovina trga in sreza, 1926, Pavla Koširja in Vinka Möderndorferja Ljudsko medicino med koroškimi Slovenci, 1926, umetnostnega zgodovinarja Marjana Marolta Dekanijo Celje, 1931, Vinka Möderndorferja Narodno blago koroških Slovencev, 1934, Marje Boršnikove Aškerčevo bibliografijo, 1936, ter Josipa Šasla in Frana Ramovša Narodno blago iz Roža, 1936-37. Iz društvenega glasila Časopis za zgodovino in narodopisje je bilo ponatisnjenih veliko prispevkov, ki so jih avtorji sami založili. Med njimi so bili zlasti številni izpod peresa Frana Baša, denimo K zgodovini narodnega življenja na spodnjem Štajerskem, 1931, medtem ko je delo Prlekija dal ponatisniti iz Geografskega vestnika (1929), Janka Glazerja (Študijska knjižnica v Mariboru - Zgodovina njenega nastanka, 1928, in Pregled mariborskega časopisja do prevrata, 1932) ter Frana Ilešiča (Miklošičev prevod "Lipe" Jana Kochanovskega, 1929, Iz Vrazove literarne zapuščine, 1930, Anton Martin Slomšek v pokretu proti pijančevanju, 1931).

Za preučevanje preteklosti Maribora so bile pomembne monografije, ki so jih ob svojih jubilejih izdajale različne ustanove, organizacije in društva. Takšne so na primer "Jadran" 1919-1939, 1939, Prosvetno delo 1925-1930 - Ob petletnici Zveze kulturnih društev v Mariboru, 1932; Fran Kovačič: Zgodovina Lavantinske škofije 1228-1928 v založbi Lavantinskega ordinariata; Alfred Kralj: Maribor-matica 1907-1937 - Sokolsko društvo Maribor-matica, 1937; Jugoslovansko-češkoslovaška liga v Mariboru - Prvih deset let dela, 1935; August Stoinschegg in Hermann Frisch: Chronik des Männergesangvereines in Maribor 1846-1936, 1936; Pavel Strmšek: Dramatično društvo v Mariboru. Prispevek k naši politični in kulturni zgodovini v dobi od 1909 do 1919, 1928, in Deset let Narodnega gledališča v Mariboru, 1930; Janko Pirc: Spomenica ob 15-letnici Jadranske straže v Mariboru 1924-1939, 1939; Gustav Silih: Spominska knjiga, posvečena petdesetletnici gremijalne trgovske nadaljevalne šole v Mariboru, 1926; Anton Tanc: Kronika delavske kulture v Mariboru - Prispevek k jubilejni kulturni razstavi 1918-1938, 1938.

¹² M. Kovačič: Umetniško založništvo "Ažbe". - Tabor 4 (1923) 239, 21. X., 4.

Različne organizacije so se odločile za izdajanje in zalaganje knjižnih zbirk. Mariborski Sokol je za Sokolski savez SHS v letih 1920-1922 izdal Sokolsko knjižnico s šestimi deli "tehnične vsebine", se pravi o telovadnih elementih in metodiki telovadbe. Avtorja sta bila Mariborčana dr. Ljudevit Pivko in Adolf Schaup. Med 1932-1939 se je pod enakim naslovom, Sokolska knjižnica, in s Tiskovno založbo kot založnico pojavila Sokolska župa Maribor s knjigami o čeških sokolskih starešinah, o Tomašu G. Masaryku in sokolskem prosvetnem delovanju.

Mariborska Prosvetna zveza je v letih 1925-1926 in od 1930 do 1934 izdajala Prosvetno knjižnico z deli različne vsebine, s katerimi je spodbujala narodno in državljansko zavest, vzdrževala spomin na škofa Antona Martina Slomška (to so počele s svojimi publikacijami tudi druge organizacije in društva - Zgodovinsko društvo, Cirilova tiskarna), natisnila pa je tudi dr. Franca Sušnika literarni pregled Jugoslovanska književnost, 1930.

Mariborski odbor Katoliške akcije je leta 1935 izdal svojo zbirko Knjižnica Katoliške akcije.

List Slovenski gospodar je med letoma 1934 in 1938 izdal Knjižnico Slovenskega gospodarja. V njej je izšlo dvanajst zvezkov, katerih vsebina je bila posvečena izključno zakonom in uredbam, ki so se tikali gospodarstva in vprašanj kmečkega socialnega položaja.

Ljudska tiskarna je kot založnica izdajala in zalagala različne knjige, skoraj izključno leve usmerjenosti. Tako je Franjo Žgeč objavil knjigo Ali spolna vzgoja res ni potrebna?, 193(?), Ivan Favai je prevedel Maxa Adlerja spis Kulturni pomen socializma, 1926, Avgustin Reisman je objavil Delovno pravo: razlaga socijal. zakona o službenem razmerju, 1933, Angelo Cerkvenik vojno dramo Kdo je kriv?, 1934, Franjo Baš pa zgodovinsko uspešnico Mariborske slike, 1954. Leta 1937 je Ljudska tiskarna izdala prevod romana Mesto Valerijana Pidmogilnija. Marksistično ali socialnokritično literaturo je izdajalo tudi uredništvo Delavske politike, npr. delo Otta Bauerja Vstaja avstrijskih delavcev, njeni vzroki in posledice, 1934; Rudolfa Golouha socialno dramo Kriza, 1927, ali prevod Maksima Gorkega romana Poletje, 1939.

Med vojnama je izšlo kar nekaj koledarjev, adresarjev, turističnih vodnikov po Mariboru in okolici ter trgovskih katalogov. Izdajale in zalagale so jih turistične agencije, društva, trgovska podjetja, zadruga ali združenja.

Posebno poglavje je mariborsko samozaložništvo med vojnama. Zanj so se odločali predvsem leposlovci, ki se za izdajo svojih del niso dogovorili s tiskarnami založnicami ali z naključnimi založniki. Za finančno pokritje natisa in za prodajo so morali poskrbeti sami. Med pesniki samozaložniki so bili Janko Glazer s pesniško zbirko Čas - kovač, 1929 (zbirko je nato predal v komisijo Tiskovni založbi), Vinko Žitnik z zbirko Pomlad, 1937, in Cvetko Zagorski z zbirko Bog umira, 1937. Pripovednik Josip Kostanjevec je v samozaložbi leta 1921 izdal roman Krivec, 1923. pa svoje Zbrane spise. Ljudmila Poljanec je sama založila svojo zbirko pesmi in dramskih spisov Orač na Topoli, 1927, in dramske prizore Mati, 1930. Uspešno uprizorjeno dramo Prevara je avtor Lojze Štandeker 1939. sam založil. Nenavaden je pojav, da so bili samozaložniki tudi prevajalci. Tako je Jan Baukart leta 1922 izdal knjigo prevodov iz angleščine (povesti Washingtona Irvinga, Edgarja Allana Poeja in Charlesa Dickensa), leta 1929 pa je v samozaložbi izšel prevod romana Maksima Gorkega Mlada leta. Prevedel ga je Ivan Dornik.

V samozaložbi so izšle tudi zgodovinske študije Frana Vatovca 140 let slovenske žurnalistike, 1937, Janka Glazerja Študijska knjižnica v Mariboru, 1928, in dr. Antona Dolarja Dr. Karol Glaser - obris življenja in dela, 1934. Prav tako je sam založil svoji čudaški knjigi upokojeni podpolkovnik Davorin Žunkovič

Wie kommen die Israeliten durchs Rote Meer ohne ein Wunder, 1937, in Slovenska vojna zgodovina od Kr. rojstva do leta 1443, 1939.

Iz doslej povedanega je razvidno, da je bilo izdajanje in zalaganje knjig v Mariboru med vojnama zelo razdrobljeno med tiste, ki so imeli koncesijo za založništvo, ter posamezne pravne in zasebne osebe. Izdajali so knjige po ekonomskem računu, s svojimi izdelki pa so zagotavljali obstojnost sporočil, ki so jih njihovi avtorji in naročniki želeli spraviti med ljudi. Raznovrstnost sporočil ter obilica avtorjev in sporočevalcev sta drobili založništvo v Mariboru. Zato so se pojavljali poskusi, da bi ga uredili.

Najprej so se leta 1925 zavzeli v mariborski Orjuni (Organizaciji jugoslovanskih nacionalistov). Ustanovili so Tiskovno založbo, katere predsednik je postal odvetnik dr. Makso Šnuderl, tajnik pa časnikar Radivoj Rehar.³³ Toda čez leto dni se je vodstvo te unitaristične liberalnodemokratske zadruga preoblikovalo in si kot založniški projekt naložilo izdajo romanov Maksa Šnuderla in Radivoja Reharja. A novo vodstvo ni bilo kaj bolj dejavno od prejšnjega. Nekaj let kasneje je članek v Mariborskem večerniku Jutra (bržčas Radivoj Rehar) komentiral "zelo utemeljeno konstatacijo dr. Maksa Šnuderla", da je Maribor z ozirom na knjižno založništvo "naše najbolj pasivno mesto". Maribor sicer ne more konkurirati na tem področju z Ljubljano, bi pa lahko z Gorico, predvojnim Celovcem in Trstom.³⁴ Šele po tej polemiki se je Tiskovna založba zganila in jeseni 1929 izdala dve knjigi - Rudolfa Maistra pesniško zbirko Kitica mojih in Maksa Šnuderla zbirko novel Človek iz samote.

Skromen začetek delovanja založbe ni bil posebno opazen. Franjo Baš jo je tiste čase imenoval za "mlajšo založnico" ob Cirilovi tiskarni.³⁵ Prav tako je skromno omenjena v članku Radivoja Reharja o razcvetu slovenskega založništva, ki ga je objavil v Mariborer Zeitung.³⁶

V naslednjih letih se je dejavnost Tiskovne založbe nekoliko izboljšala, tudi organizacijsko. Leta 1935 je štela 156 članov z 262 deleži. Načelnik je bil dr. Miloš Vaulinik, podnačelnik dr. Maks Šnuderl, tajnik Silvij Rode, blagajnik Rudolf Horvat, odhorniki pa inž. Janko Zorko, dr. Krsto Cazafura, dr. Fran Irgolič, Ivan Vrisk, Franjo Peric in mr. ph. Ciril Maver.³⁷

Radivoj Rehar je čez nekaj let ponovno načel vprašanje založništva v Mariboru.³⁸ Ta je po njegovem mnenju "spalo dolgo nevzdramno spanje", zadnje čase pa je vendarle postalo nekoliko dejavno. Avtor je ponovno poudaril, da se Maribor na področju založništva ne more meriti z Ljubljano, vendar sta Tiskovna založba in Cirilova knjigarna postali zadnje čase agilnejši. Pri tem je menil, da je Tiskovna založba kvalitetnejša, medtem ko je Cirilova knjigarna po produkciji obsežnejša, a poljudnega značaja. Rehar je predlagal, naj bi Tiskovna založba vnesla v svoje delovanje sistem in izdelala založniški program, kakor so ga imele ugledne ljubljanske založbe. Na Štajerskem, v Prekmurju in Mežiški dolini bi bilo potrebno

³³ Novi list. (Tiskovna založba Orjuna v Mariboru.) - Jutro 6 (1925) 163, 16 - VII., 4.

³⁴ Potreba kulturne akcije. - Mariborski večernik Jutra 3 (1929) 82, 11. IV., 2.

³⁵ (Franjo Baš) Maribor v zgodovini slovenske književnosti. - V: Guido Zupan: Vodnik po Mariboru (Fuhrer durch Maribor) Kulturna, tujsko prometna in gospodarska slika mesta in pokrajine, kulturno-gospodarski pregled Celja in Ljubljane. Ljubljana 1932, 83.

³⁶ Radivoj Rehar: Das slowenische Buch. Ein Querschnitt durch die Verlagstätigkeit im Jahre 1929. Die überwundene Produktions- und Abnehmerkrisis. - Mariborer Zeitung 70 (1930) 1, 1. I., 3-4.

³⁷ Veliki adresar samoupravnih mest Maribor, Ptuj in občin bivše Mariborske oblasti. Leto 1935. Maribor 1935, 67.

³⁸ r (= Radivoj Rehar): Kulturne vesti. Maribor kot književni in knjižni center. - Mariborski večernik Jutra 8 (1934) 91, 21. IV., 4.

razpeljati akvizitersko službo. Ker je bil v Mariboru leta 1933. ustanovljen Klub književnikov, bi bilo mogoče s Tiskovno založbo pripraviti "prvi temelj za izdajanje mariborske literarno-kulturne revije". Svoje razmišljanje je sklenil s prepričanjem, da "mora Maribor postati tudi v književnem in knjižnem oziru še važnejši center".

Tiskovna založba je res razširila svoj program: izdala je Radivoja Reharja Vipavske povesti, 1933, Šnuderlov roman Izgubljena zemlja, 1934, Antona Ovna študijo Ksaver Meško (njegov razvoj v življenju in literarnem udejstvovanju), 1934, Antona Ingoliča roman Lukarji, 1936, mladinski roman Beli dvor Gustava Šiliha, 1938, in Rudolfa Golouha igro Krisalida, 1940. Usmerila pa se je tudi na donosnejša področja. Leta 1935. je izdala Veliki adresar samoupravnih mest Maribor, Celje, Ptuj in občin bivše Mariborske oblasti, ki ga je uredil Andrej Pčeljnikov. Ta je poskrbel še za več podobnih adresarjev in vodnikov, potem pa se je posvetil tudi priročniku za ženski svet, za gospodinjstvo in slovensko meščansko kuhinjo. Založba je izdala tudi Rudolfa Rakuše Strojepis za šolsko in privatno uporabo, 1935, Malega risarja, založila pa je tudi knjige Sokolske knjižnice.

Radivoj Rehar je v takšnem položaju Maribora menil, da se lahko sam odloči za lastno založbo. Poimenoval jo je Piramida.³⁹ Delovati je začela leta 1936., torej leto dni po ustanovitvi Umetniškega kluba, ki je bil naslednik Kluba književnikov in je povezoval ustvarjalce z različnih umetnostnih področij. Rehar je v delo založbe vključil tudi literarno in kulturno revijo Piramida, ki jo je sam urejal. Bržčas se je zgledoval po ljubljanski založbi Modra ptica, tako domneva Dušan Moravec.⁴⁰ A revija je izhajala samo leto dni (1936-1937).

Reharjeva založba je izdala zgolj tri knjige - prvi dve leta 1936: Reharjev fantastični roman Semisiris ter prevod dela Essad Beya, Nikolaj II, sijaj in padec zadnjega carja. Leto kasneje je izšel še Reharjev prevod Alphonsa Daudeta Lidija Feniganova.

Reharjevo podjetje je bilo sad njegove kulturne vneme, nacionalne in domačijske zavzetosti. Ni pa imel občutka za založništvo in ne poslovne okretnosti, zato je bila Piramida samo bežna epizoda v kulturnem razvoju Maribora.

Najprodornejša, založniško raznovrstna, najbolj poslovna pa je bila katoliška Tiskarna sv. Cirila ali Cirilova tiskarna. Takoj po prvi svetovni vojni je bila še last Katoliškega tiskovnega društva, leta 1925 pa so jo lastniki iz političnih razlogov preoblikovali v tiskovno zadrugo z omejeno zavezo.⁴¹ Leta 1931. je njeno načelstvo sklenilo, da se zadruga likvidira, namesto nje pa ustanovi družba z omejeno zavezo. Takšna je ostala do leta 1941, ko so jo okupatorji zaplenili. Tiskarno sv. Cirila je še pred prvo svetovno vojno in do smrti leta 1932 vodil duhovnik dr. Anton Jerovšek, nato pa je njegovo mesto prevzel dotakratni podravnatelj Franc Hrastelj, dokler mu ga okupatorji niso vzeli.

V vodstvu (načelstvu) Katoliškega tiskovnega društva, tiskovne družbe in nato družbe so bili duhovniki, večinoma znanstveniki in politiki: profesorji mariborskega bogoslovja dr. Josip Jeraj, dr. Makasimilijan Vraber, dr. Josip Hohnjec, dr. Martin Matek, ugledni politik Slovenske ljudske stranke Marko Kranjc, kateheti Janez Krstnik Vreže, Ivan Bogovič in Pavel Živortnik. Odločali so o založniški politiki, sprejemali ali zavračali dela, bodisi da so jih sami prevzemali v oceno ali so naprošali zanjo tudi poznavalce zunaj vodstva.

³⁹ Nova knjižna založba v Mariboru. - Mariborski večernik Jutra 10 (1936) 65, 18. III., 2.

⁴⁰ Dušan Moravec: Novi tokovi v slovenskem založništvu..., 161.

⁴¹ Franc Hrastelj: Tiskarna sv. Cirila (Tipkopis.), 37. - Škofijski arhiv Maribor.

Pregled nad založniško produkcijo Tiskarne sv. Cirila nam daje založbin prospekt, ki ga je priložila listu Slovenski gospodar v decembru 1940.⁴² Pod skupnim naslovom Cirilova knjižnica so zajete posamezne vsebinsko opredeljene skupine: Pripovedni spisi (55 naslovov), Znameniti romani Karla Maya (20 naslovov),⁴³ Za naše male - Mala knjižnica (37 naslovov), Pesmi (1 naslov - Vide Tauferjeve zbirka Veja v vetru), Slikanice (4 naslovi), Bogoslovje, molitveniki, premišljevanja (24 naslovov), Modroslovje, vzgojeslovje, prosveta, šolstvo, učne knjige (18 naslovov), Zakoni (11 naslovov že omenjene zbirke Franca Finka "na-redb in odredb" o šolstvu), Glasba, pesmarice (9 naslovov), Razno (6 naslovov), Zgodovina, zemljepisje, potopisje, narodopisje (8 naslovov) in Kmetijstvo (1 naslov: Vinko Sadar: Hmeljarstvo), skupaj 194 naslovov.

Založnica je svoje izdaje zajela v skupine tako, da ni izpostavila svoje temeljne knjižne zbirke - Cirilove knjižnice, ki so je v Univerzitetni knjižnici Maribor skatalogizirali do leta 1940 140 naslovov. Po njej je bila založnica najbolj razpoznavna na Slovenskem. Zlasti je to veljalo za romane Karla Maya. Spčetka, od leta 1919, dalje, zbirka ni obsegala zgolj leposlovja, ampak je prinašala, kakor je bilo že omenjeno, narodno, državljansko in domačijsko spodbudna dela. Kmalu pa se je okrenila k pripovedništvu lažjega žanra - k zgodovinskim in pustolovskim romanom ter detektivkam (George J. Whyte Melville, George Hubert Welles, Arthur Conan Doyle, James Fenimore Cooper, Arthur Sills, Edgar Rice Burroughs, Emile Erckmann).

Vodstvo Cirilove tiskarne je rado segalo po preizkušenih, visokonakladnih pisateljih. Tako je bila angleško pišoča baronica madžarskega rodu Emmuska Orczy zelo priljubljena s svojim zgodovinskim, pustolovskim romanom iz francoske revolucije Dušica, katerega prevod v treh delih je Cirilova tiskarna izdala v letih 1923-1927. Prav tako uspešen je bil prevod romana Moj stric in moj župnik, 1922, francoske pisateljice Alice Cherbonnel, ki je pod psevdonimom Jean de La Brète mojstrsko, z osvežujočo humornostjo upodobila osrednjo junakinjo - šestnajstletno Regine.

Posebne naklonjenosti založnice sta bila deležna dva nemško pišoča pripovednika, katerih številna dela so bila natisnjena v milijonskih nakladah - šlezij-skega učitelja iz takratnega Breslaua Paula Kellerja in tirolskega kaplana Sebastijana Riegerja. Oba izpovedujeta katolištvo, domačijstvo in nasprotja tradicionalne družbe do modernega, zlasti mestnega sveta. Paul Keller je prežet s konservativnim idealizmom; pri srcu so mu moralne in vrednostne kategorije s konca 19. stoletja.⁴⁴ Sebastijan Rieger, čigar dela so posebno razpoznavna po njegovem psevdonimu Reimmichel, je bil v svojem pisanju predvsem pedagog, ki je oznanjal zmago dobrega nad zlom.

V Cirilovo knjižnico so bili sprejeti tudi domači pisci, ki so pisali domačijsko, obodno trivialno literaturo (Ožbolt Ilauig, urednik Slovenskega gospodarja Januš Golec, Franc Kolenc). Francu Ksaverju Mešku je izdala Črtice.

Dvajset pustolovskih romanov Karla Maya je Cirilova knjižnica izdajala od 1928. do 1937. V njih se na prizoriščih po raznih eksotičnih deželah odvija boj med dobrim in zlom. Mayev glavni junak je izjemna osebnost, "poosebljenje

⁴² Prospekt je ohranjen v Škofjskem arhivu Maribor, omenjen pa je v reklamnem razpisu Cirilove tiskarne. - Glej omembo prospekta v Slovenski gospodar 74 (1940) 51, 18. XII, 6.

⁴³ Po izjavi dr. Antona Ožingerja, škofjskega arhivarja v Mariboru, je romane Karla Maya prevajal profesor mariborskega bogoslovja dr. Anton Jehart.

⁴⁴ Eva-Susanne Bayer-Klotzer: Paul Keller. - V: Neue deutsche Biographie. Elfte Band. Kafka. - Kleinfischer, Berlin 1977, 465-466.

meščanskih moralnih norm", ki jemlje pravico v svoje roke in kaznuje tiste, ki se ji postavijo po robu.⁴⁵ Takšna idejnost, takšen literarni junak ter razgibano, napeto dejanje so bili za založnico literarno blago, ki se je dobro prilegalo njenim idejnim izhodiščem in poslovnim namenom. Značilna je bila tudi oblika razpečavanja romanov. V osnovi je bilo kolportажno: knjige so izhajale v snopičih z vseskozi enotno ceno 13 dinarjev. Po štirje snopiči so bili združeni v vezano knjigo, ki je proti plačilu dobila še ilustrirano naslovnico.

Mala knjižnica Cirilove tiskarne je bila knjižna zbirka, namenjena otrokom. Vsaka knjižica v njej je veljala dinar. V njej so bile objavljene pravljice in pripovedke iz Tisoč in ene noči, zbirke Narodnih pravljič Vuka Stefanovića Karađića, Ezopove basni, odlomki iz Guliverjevih potovanj Jonathana Swifta, Daniela Defoeja Robinzona Crusoja, povestice in zgodbe iz narave. Skromnejša je bila skrb založnice za otroške slikanice

Med nabožnim slovstvom - molitveniki, premišljevanji, obredniki, pridigami je izšlo več del, ki so govorila o škofu Antonu Martinu Slomšku in so po uvodu v prizadevanja za njegovo beatifikacijo leta 1924. poglobljala vednost o njem tja do izbruha druge svetovne vojne (Vinko Brumen: Blaž in Nežica. Kulturno-pedagoški pomen Slomškovega dela, 1936, Franc Kovačič: Anton Martin Slomšek, 1935, ki je izšlo v slovenščini, hrvaščini in srbščini (v cirilici); Maks Goričan: Slomšekov rodovnik, 1938). Mariborskemu duhovnemu vzdušju so dajala značilen pečat.

Med sociološko, filozofsko in teološko literaturo je bilo objavljenih nekaj tehtnih knjig: o narodnostnih in državnostnih problemih je pisal dr. Josip Jeraj, dr. Jakob Aleksič je objavil delo Stanovska država, temelječe na papeževi encikliki Quadragesimo anno, dr. Franc Kovačič deli Kritika in noetika, nauk o spoznanju ter Občna metafizika in ontologija. Posebno vreden pa je bil Pregled svetovne literature, ki ga je napisal dr. Franc Sušnik. Bil je prva slovenska literarna zgodovina narodov sveta.

Proti koncu tridesetih let se je Maribor začel duhovno vzpenjati. Po svoje o tem priča začetek izhajanja literarne in kulturne revije Obzorja (1938), pa tudi publikovanje katoliškega Našega doma, dotlej lista za mladino, v literarno revijo (1939). Poglobile pa so se idejne diferenciacije.

Med učiteljstvom leve usmeritve na mariborskem koncu so se združili tisti, ki so želeli v izobraževanju ubrati nova pota. Zato so se leta 1937 združili v založbo Pedagoški tisk. Njen sedež je bil v Mariboru, sodelavci pa razkropljeni po deželi. Namen založbe je razpoznaven iz prve brošure, ki jo je izdala - Martina Menceja, dejavnega člana Učiteljskega pokreta, Slovenska šola in učitelj pred sodobnimi nalogami. Jedro Mencejevega programskega spisa opozarja, da mora biti učitelj v svojem času tudi raziskovalec svojega delovnega okolja, ker bo šola le tako aktivneje posegla v razvoj družbenega življenja.⁴⁶ Pedagoški tisk se je tik pred vojno preimenoval v Pe-tisk, da bi ga ne zamenjavali s Pedagoško centralo v Mariboru.⁴⁷ Predsednik zadruga je bil upokojeni šolski upravitelj Karel Doberšek, poslovodja pa Karel Vollmaier, ki je zadrugo vodil iz Zavrča na hrvaški meji.

Malo pred izbruhom vojne sta v Mariboru začeli delovati še dve založbi. Prvo je zasnoval pesnik in časnikar Cvetko Zagorski. Dal ji je ime Knjiga za vsakogar. Izdajala naj bi "ceneno, kakovostno tuje in domače leposlovje v žepni izdaji", začela pa naj bi z rusko književnostjo, saj je "po mnogih letih vzniknilo

⁴⁵ Miran Hladnik: Trivialna literatura. (Literarni leksikon, 21. zv.) Ljubljana 1983, 47-48.

⁴⁶ Nova pedagoška biblioteka. - Mariborski večernik Jutra 11 (1937) 292, 24. XII., 5.

⁴⁷ Pedagoški tisk. - Večernik 15 (1941) 7., 10. I., 3.

zanimanje za sovjetsko književnost".⁴⁸ Takšna odločitev je bila sicer njegova, pobudo pa mu je najbrž potrdila komunistična partija, katere član je takrat že bil.⁴⁹ Zvezki iz zbirke so bili natisnjeni na časniškem papirju in so veljali dva dinarja. Zvezati jih je bilo mogoče v knjigo, za katero je uredništvo prodajalo platnice. Kolportaza je potekala ob pomoči uprav levičarskih periodičnih publikacij.

Prva knjiga je bila namenjena Maksimu Gorkemu. Natisnjenih je bilo pet zvezkov novel in črtic, med njimi *Starka Izegril*, *Pesem burjevstnika*, *Pesem o sokolu* in *Rojstvo človeka*. Prevajalci so bili Tone Čufar, Karl Destovnik, Jaro Dolar in Alojz Hudales. Druga knjiga je bila posvečena Emilu Zolaju. Urednik in prevajalec je bil Branko Rudolf, a v letu 1941, tik pred vdorom nemške vojske, je izšel samo prvi zvezek z Zolajevimi novelami in odlomki iz Zolajevih romanov.

Druga založba, imenovala se je *Novi problemi*, je delovala približno v istem času - od novembra 1940 do 1. februarja 1941. Izdajala je polmesečnik z izborom političnih analiz iz komentarjev, objavljenih v svetovnem časopisju. Založnik in urednik publikacije je bil diplomirani pravnik Jožko Humar, ki je pripadal levemu političnemu taboru.⁵⁰ Prispevki so obravnavali takratne pereče probleme kolonializma, Grčije v vojni, vprašanje krivcev za francoski poraz proti Nemčiji.

Vkorakanje nemških čet 1941 in nacistična okupacija sta založništvo v Mariboru popolnoma utišala do konca druge svetovne vojne.

Pregled slovenskega založništva v Mariboru med vojnima je pokazal, da se ni kaj prida razvijalo. V primerjavi z drugimi kulturnimi področji - z gledališčem, glasbo, slikarstvom ter razvejeno ljubiteljsko dejavnostjo - je bilo močno deficitno. Predvsem je bila v Mariboru premalo prebojna besedna ustvarjalnost. Književniki ter literarni zgodovinarji in kritiki niso zmogli toliko moči in prepričljivosti, pa tudi organizacijskega duha, da bi prepričali gospodarske kroge, naj nalagajo denar tudi v založništvo. Edino katoliška Cirilova tiskarna je bila vzdržena, od leta 1919 dalje, uspešna s premišljeno založniško politiko, ki je vztrajala pri katoliški opredeljenosti in ljudskosti, ter s spretnim gospodarjenjem. Liberalni tabor ni imel srečnejše roke: bil je prepočasen, a tudi mencav, dasi je imel za leposlovje (pičlo po številu) dovolj visoka merila. Levičarji so postali založniško živahnejši šele tik pred vojno.

Založniška dejavnost se je v Mariboru razpršila na ustanove, društva, organizacije in precej tudi na posameznike samozaložnike. Ti so s svojimi izdajami vendarle zagotovili, da se je mariborska ustvarjalnost na raznih področjih reflektirala tudi v tisku.

Maribor se na področju založništva v času med vojnima z Ljubljano nikakor ni mogel kosati. V narodnem središču se je nabralo obilje odličnih založb in knjižnih družb, ki so s pretanjenimi programi pognale slovensko založništvo v pravi razevet.

A za Maribor ni ugodna le primerjava z Ljubljano. Podobno je tudi s Primorsko, čeravno je živel pod fašističnim nasiljem. V obravnavanem obdobju sta Goriška matica v Gorici in Luč v Trstu izdali okrog 600 knjig, medtem ko so jih v Mariboru komaj nekaj čez 400.⁵¹

⁴⁸ Cvetko Zagorski. *Vračanje k sebi*. Spominska proza. Ljubljana 1988, 152-156.

Jaro Dolar. *Spomini*. V preddiverju literature. Maribor 1995, 119.

⁴⁹ Jože Šušter. Cvetko Zagorski in njegovo vračanje k sebi. - V: Cvetko Zagorski. *Vračanje k sebi*. Spominska proza. Ljubljana 1988, 243.

⁵⁰ Humar Jožko. - *Primorski slovenski biografski leksikon*. 1. knjiga, 7. snopič. Gorica 1984, 550-551.

⁵¹ Dušan Moravec. *Novi tokovi v slovenskem založništvu...* 160.

Antonja Kolerič & Marjan Pertot. *Bibliografija slovenskega tiska v Italiji med dvema vojnima*. 1918 - 30. 5. 1945. Trst 1966.

Bruno Hartman

DAS VERLAGSWESSEN IN MARIBOR ZWISCHEN DEN ZWEI WELTKRIEGEN**Zusammenfassung**

Das Verlagswesen in Maribor fing an sich zu entwickeln, nachdem Ende des 18. Jhrh. die erste Druckerei in der Stadt gegründet wurde. Der Drucker wurde zugleich Verleger. Der bekannteste unter ihnen war Eduard Janschitz, der gleichwohl deutsche wie slowenische Publikationen herausbrachte. Mit der Verstärkung der slowenischen nationalen Bewegung in der Steiermark haben die Slowenen im Jahre 1871 eigene Druckerei gegründet, die besonders für das slowenische Zeitungswesen sorgte. Als der Schwerpunkt der slowenischen politischen Tätigkeit nach Ljubljana verlegt wurde, ging die Mariborer slowenische Druckerei in die Hände des Katholischen Pressevereines über. Dieser versorgte die steirischen Slowenen hauptsächlich mit slowenischen Publikationen. Nach dem ersten Weltkrieg behielt die St. Cyrillus Druckerei, die zugleich ein Verlag war, ihre führende Rolle im Mariborer Verlagswesen. Neben ihr entstanden einige kleinere Verlage verschiedener ideologischen Richtungen, die aber nicht besonders erfolgreich waren. Die deutsche Minderheit in der Stadt hatte keine eigene Druckerei und keinen Verlag. Was das Verlagswesen betraf, konnte Maribor nicht mit Ljubljana wetteifern. Dort haben sich zahlreiche vorzügliche Verlagshäuser etabliert. Maribor versucht diesen Nachteil mit Publikationen, die im Selbstverlag oder im Verlag einzelner Institutionen oder Organisationen erschienen, irgendwie wettzumachen.

PRAZNOVANJA SLOVENCEV 1848-1918

Franc Rozman*

UDK 929

Rozman Franc: Praznovanja Slovencev 1848-1918. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 161-171, 28 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nom., izvleček v slov. in angl.

Članek je napisan predvsem na podlagi poročil posameznih časopisov in predstavlja pregled praznikov v spodnji Štajerski začenši s sredino XIX. stoletja, obsegajoč obdobje do 1991. Delno je obravnavano tudi Pomurje. Predmet obravnave so praznovanja vladajočih osebnosti in hiš, prvi maj, pomembni kulturni, znanstveni in politični dogodki ter osebnosti in cerkve. Značilnosti praznovanj v posameznih obdobjih in posameznih družbenih sistemih, kot tudi v času vojne so tudi predmet obravnave. Vsi ti pogoji so vplivali na ikonografijo praznovanj.

UDC 929

Rozman Franc: Festivities in lower Styria. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, pp. 161-171, 28 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The article is written primarily on the basis of reports in various newspapers and it presents a review of festivities in lower Styria as of the middle of the XIX century until 1991. The Trans-Mura region is also partly considered. The festivities of ruling personalities and houses, May 1st (May Day), significant cultural, scientific and political events and personalities and churches are considered. Characteristics of celebrations in various time periods and various social systems, as well as at time of war, are considered. All those conditions had an impact upon the iconography of festivities.

Med praznovanji v času od srede 19. stoletja do konca prve svetovne vojne so pri Slovencih prav gotovo na prvem mestu proslave ob različnih jubilejih cesarske hiše, pri čemer je seveda položaj samega cesarja posebej izpostavljen. Njegov rojstni dan pa tudi god sta se praznovala vsako leto, ob bolj okroglih obletnicah pa še posebej slovesno in imenitno. Prvo praznovanje je bilo leta 1849, na prvo obletnico, odkar je stopil na prestol. Slovenci so bili vsekakor zelo veren

* Dr. Franc Rozman, redni profesor, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor.

in pobožen narod, vdani svojemu cesarju in cesarski hiši in tudi cesarjeva prislovična pobožnost jih je v njihovi vdanosti še utrjevala. Rečemo lahko, da je bila podoba vladarja vsa leta njegovega vladanja neskaljena, nekoliko se je morda spremenila v zadnjih letih njegovega vladanja, kljub temu pa je ostal cesar v očeh zlasti preprostega ljudstva in širših družbenih slojev še vedno visoko in tak je ostal tudi v zavesti uradništva in učiteljstva. Še najmanj sledi tega je pri somišljenikih socialnodemokratske stranke in v njenem tisku, kjer se marsikdaj pojavljajo tudi kritične ocene, ki pa cesarja ne zadevajo direktno. Cesar Franc Jožef je v bistvu poosebljal odnos Slovencev do svojih državnih poglavarjev, na drugem mestu je bila habsburška dinastija kot institucija, drugi njeni člani pa so bili te ljubezni manj deležni. Visoko spoštovanje so uživali cesarica Elizabeta, prestolonaslednik Rudolf in cesarica Marija Terezija, različni vojvode in drugi cesarji pa precej manj. Noben državni poglavar ne preje ne kasneje tudi ni doživel toliko čaščenja slovenskih literatov kot prav cesar Franc Jožef, z njim se lahko meri le Josip Broz Tito, pri čemer pa je treba upoštevati, da je bilo število literarnih ustvarjalcev v času slednjega mnogo večje.¹ Proslave cesarja so segale tudi v čas prve svetovne vojne in še avgusta 1918 je bilo praznovanje v čast rojstnega dneva cesarja Karla. Ko pa 8. maja 1918 ob rojstnem dnevu njegove žene cesarice Cite mariborski Nemci niso razobesili zastav, je to povzročilo veliko negodovanje Slovencev.² Dne 15. decembra 1918 pa je bil v Mariboru že prvič slavljen t. i. jugoslovanski dan in od tedaj so Habsburžane nadomestili Karadjordjeviči.³

Posebno slovesno so Slovenci proslavljali cesarjevo 40-letnico vladanja in nato še 60-letnico, 600-letnico odkar so prišle Kranjska, Štajerska in Koroška pod Habsburžane in pa 500-letnico prihoda Trsta pod isto vladarsko hišo. Poudariti velja, da je bila prav cesarjeva oseba in vladarska hiša eden redkih povezovalnih dejavnikov v monarhiji, ki so jo nacionalna nasprotja čedalje bolj razkrajala in tudi Slovenci so prav z vdanostjo in ljubeznijo do vladarjeve osebe hoteli poudarjati svojo državljsko zavest, ki so jo tedaj že načenjali apetiti močnejših narodov v monarhiji, v slovenskem primeru predvsem Nemci in Italijani. Cesarjeva oseba naj bi bila tudi porok za nadaljevanje ustavnega življenja v monarhiji in zagotavljanju pravic, ki so za Slovence iz tega izhajale.

Različna praznovanja v čast cesarju so bila na vsem ozemlju, kjer so prebivali Slovenci, od večjih mest do majhnih vasi, in nekateri izrazi te vdanosti in ljubezni se nam danes dozdevajo prav ganljivi. Za primer naj služi eno največjih praznovanj, ki je bilo julija 1883, ko je cesar obiskal Kranjsko in Štajersko ob 600-letnici prihoda teh dežel pod Habsburžane, leto prej ob obisku Trsta ob 500-letnici priključitve avstrijskim dednim deželam in leta 1884, ko so bile slovesnosti ob 200-letnici zmage nad Turki pri obleganju Dunaja.

Vodilni list katoliške stranke na Kranjskem Slovenec je prav ob 600-letnici habsburške Kranjske začel izhajati kot dnevnik. Praznovanja na Kranjskem so doživela svoj vrh, ko je cesar 11. julija 1883 prestopil štajersko-kranjsko deželno mejo in se najprej ustavil v Litiji, kjer ga je pričakala rodbina Windisch-Graetzov in pa župan, na kolodvoru se je zbrala velika množica ljudi, peron pa je bil bogato okrašen s cvetjem, zelenjem in zastavami. Popoldne istega dne je cesar prispel v Ljubljano, kar je naznanil strel z gradu. Na postaji, okrašeni z venci in zasta-

¹ Marjan Dolgan: Slovenska muza pred prestolom. Antologija slovenske slavnice državniške poezije, Ljubljana 1989.

² Vlasta Stavbar: Maribor med prvo svetovno vojno (magistrska naloga), Ljubljana 1996, str. 191.

³ Straža, 16. dec. 1918.

vami, so ga pozdravili ministrski predsednik grof Taaffe, župan Grasselli in deželni poslanci. Cesar je spregovoril nekaj stavkov tudi v slovenščini in se zahvalil za sprejem med zvestimi Kranjci. Nato so cesarja pozdravila različna društva in vojska. Zvečer je bila do tedaj največja baklada v Ljubljani. Skladatelj Vilhar je uglasbil posebno pesem cesarju v čast.

Naslednje jutro je bila pontifikalna maša, ki jo je daroval ljubljanski knezoškof, čemur je sledila velika splošna avdiencia.

Tretjega dne si je cesar ogledal realko, obiskal živinsko razstavo, ki jo je odprl poljedelski minister Falkenhayn, zvečer se je udeležil gledališke predstave, mesto samo je bilo razsvetljeno in okrašeno s transparenti in barvnimi lampijončki. Istega dne popoldne je cesar obiskal deželno umobolnico, novo cerkev Srca Jezusovega, hranilnico, hiralnico, sirotišnico in strelišče. Sicer so bile v mestu različne veselice in sprevedi društev, zvečer pa ognjemet in ples.

Četrtega dne je cesar položil temeljni kamen za nov deželni muzej, ki je bil nato slovesno odprt 2. decembra 1888, ob 40-letnici cesarjevega vladanja. Obiskal je grad, nunski samostan, zvečer pa je bila pred cesarskim paviljonom velika veselica, ki se je ponovila tudi naslednji dan. To je bila nedelja in za praznik se je cesar spet udeležil slovesne maše v stolnici, nakar je odpotoval v Logatec in Idrijo, kjer si je ogledal del rudnika.

Od tam se je odpeljal v Postojnsko jamo, ki je bila takrat prvič razsvetljena z elektriko. Ob vrnitvi v Ljubljano ga je spet pričakovala velika množica ljudi. V teh dneh je cesar obiskal še Škofjo Loko, Kamnik, Kranj in Bled. Povsod so bile posebne slovesnosti, še posebej impresiven je bil velik ognjemet na blejskem jezeru, na katerem je plavalo tudi več kot 100 osvetljenih in okrašenih čolnov. V času cesarjevega obiska so v številnih krajih učencem šol razdeljevali posebej za to priložnost napisano knjižico z naslovom "Habsburški rod". V Mariboru je v času obiska cesar odkril spomenik admiralu Wilhelmu Tegetthofu, zmagovalcu pomorske bitke pri Visu, sicer pa rojenemu Mariborčanu. Pri tej priložnosti so slovenski časniki zapisali, da so si mariborski Nemci prizadevali prikazati Maribor kot čisto nemško mesto, kar pa se jim ni posrečilo, ker je bilo živijo klicev, slovenskih zastav in napisov zelo veliko.

Podobno je bilo tudi v Celju, in tudi tu nemškemu prebivalstvu ni uspelo pokazati, da naj bi bilo mesto izključno nemško. Ob koncu obiska na Kranjskem in v Ljubljani je častnik Slovenec zapisal: "To so bili dnevi, ki jih še nismo doživeli, ne mi, ne naši očetje. Mnogo cesarjev je že videla Ljubljana, a tako sijajno še nobeden ni bil sprejet."⁴

Tudi ob drugih cesarskih praznovanjih je šlo za podobne, čeprav manjše, manifestacije. Tako je ob njegovem 50. rojstnem dnevu izšla knjižica učitelja Ivana Tomšiča z naslovom "Avgusta meseca 18. dan. Na slavo rojstnemu dnevu njegovega veličanstva cesarja Franca Jožefa I.", ki je bila namenjena šolski mladini. Pogosto so različni deželni dostojanstveniki dajali darila v denarju za različne ubožne sklade in ustanove. Darovi so dosegali po več 10 do 100 goldinarjev, prirejali so tudi kosila ali večerje za mestne reveže. Od tedaj dalje je bila na Bledu tradicionalna razsvetljava in ognjemet na jezeru, ker se je cesarjev rojstni dan ujemal tudi z vrhom turistične sezone.

Ob 40-letnici cesarjevega vladanja 1888 je bilo v Ljubljani odprto poslopje obrtnostrokovne šole in postavljen temeljni kamen bolnice za otroke, obnovljen pa je bil tudi današnji Zmajski most, ki je tedaj dobil železno konstrukcijo.⁵ Ob

⁴ Novice, 11. jul. 1883, 8. avg. 1883.

⁵ Franc Rozman, Mirko Stiplovšek, Janez Kos: Praznovanje 1. maja na Slovenskem, Ljubljana 1986

600-letnici Habsburžanov na Kranjskem je bila znižana cena železniških vozovnic, da je čimveč ljudi lahko obiskalo mesta, kamor je cesarja vodila pot. Takšne prireditve so ostale vse do smrti cesarja 1916 in tudi v letih vojne so praznovanja ostala, le da so bila manj hrupna. Zato pa je bilo več maš, deklamacij, petja šolskih otrok in časopisnih člankov, po hribih pa so goreli kresovi. Javna poslopja in pomembnejše druge stavbe so bile še vedno okrašene s cvetjem in zastavami, novo pa je bilo to, da so se zbirali denarne prispevke za vojne vdove in sirote.

Ob rojstnem dnevu novega cesarja Karla njegova prva obletnica ni bila namenjena njemu, pač pa leto prej umrlemu staremu cesarju, tako da je cesar Karol pred razpadom monarhije doživel eno samo praznovanje svojega rojstnega dne.

Med praznovanja, ki so bila najbolj tradicionalna in ki so v času habsburške monarhije zajemala vse slovensko etnično ozemlje, spada tudi delavski praznik 1. maj. Spremljamo jih lahko od Trsta do Bele Peči, od Celovca in Beljaka vse do Istre in le za Prekmurje ni zaenkrat najti nobenega poročila, da bi v vsem četrtsloletnem praznovanju na tem izrazito agrarnem in zaostalem območju zabeležili vsaj eno praznovanje. Po razširjenosti praznovanj se morejo prvomajska primerjati samo s praznovanji cesarskega rojstnega dneva ali godu, sicer pa nobeno drugo politično, kulturno ali narodnomanifestativno praznovanje ni bilo tako zakoreninjeno, kot prav prvomajsko. Res je sicer, da ta praznovanja niso bila tako množična, zato pa so bila tradicionalna.

Prva praznovanja so bila že leta 1890, ko je prišlo do prvega 1. maja, potem ko je kongres II. internacionale 1889 v Parizu priporočil 1. maj za delavski praznik. Leta 1890 so bile prve proslave v Ljubljani, Celju, Mariboru, Trstu, Beljaku in Celovcu. Največja je bila v Trstu, za katero poroča uradno glasilo avstrijske socialne demokracije Arbeiter Zeitung, da se je zbralo kar 20.000 udeležencev. To prvo praznovanje je bilo v času, ko je bila avstrijska socialno demokratska stranka strankarsko organizirana šele drugo leto, medtem ko slovenske še ni bilo in je bila kot del avstrijske skupne stranke ustanovljena šele leta 1896 kot jugoslovansko socialno demokratska stranka.

Način, koreografija in zunanji videz prvomajskih praznovanj so bili v bistvu dani že s prvim praznovanjem in so v temelju ostali vseskozi podobni, prišlo je le do manjših dopolnitev. Uvod v praznovanje so bile prošnje delavcev svojim delodajalcem, da bi jim za njihov praznik dovolili prost delovni dan ali vsaj pol dneva. Od leta 1895 je bilo dejansko vse več tovarn in obratov, ki so delavcem to tudi omogočale, vendar se to ni zgodilo povsod in tudi ne zmeraj. Veliko primerov je bilo, ko so zaradi udeležbe na praznovanju delavci izgubili zaposlitev.

Sam 1. maj se je običajno začel z budnico delavske godbe, ki so jih imela vsa industrijska središča ali večji obrati (rudniki, železnica, večje tovarne). Budnici je sledil slavnostni sprevod praznje oblečenih delavcev, včasih tudi članov njihovih družin, ki so peš ali na kolesih šli skozi mesto običajno na bližnji hrib ali v gozd, kjer je bil najprej delavski shod z nekaj govori, sledila je veselica z godbo, petjem in plesom ter jedačo in pijačo, zlasti zaradi slednje so bila delavska praznovanja običajno tarča porogljivih komentarjev meščanskih listov. Vsako večje mesto je imelo primeren kraj za popoldanske in nedeljske sprehode, nekateri takšni kraji pa so prav zaradi tradicionalnih prvomajskih shodov postali shajališča in cilji nedeljskih izletov vse do danes. Na Slovenskem so delavci v gumbnicah nosili rdeče nageljne in le redko kje šmarnice, ki so bile ponekod drugje v Evropi simbol 1. maja. Postavljali so mlaje, ki pa so bili brzkone odraz nekdanjih narodnih običajev in ne simbol drevesa svobode. V sprevodu so nosili zastave, in to delavske, še več pa društvenih, zastav godb, rudnikov in podobno. Na bližnjih hribih so kurili kresove, v gumbnicah pa so poleg nageljnov nosili posebne rdeče kovinske

ali papirnate znake ali različne prvomajske značke. V prvomajski spreved so pa spadali tudi kolesarji, katerih kolesa so bila okrašena z zelenjem. Manj pa je bilo vozov, ki so pač simbolizirali kmečko prebivalstvo. Da pa so bili tudi vozovi, je odraz dejstva, da je bilo na Slovenskem veliko delavcev, ki so imeli doma še nekaj zemlje in niso hili industrijski proletarci kot v večjih evropskih deželah. Narodne noše praviloma niso spadale v delavske prvomajske sprevede.

Prvomajska praznovanja so imela izrazito politično oznako. Ni šlo le za priznanje delavskega praznika, za znano reklo in geslo, da tudi za delavce velja 8 ur dela, 8 ur počitka in 8 ur prostega časa, pač pa so bila vsakoletna praznovanja poleg tradicionalnega poudarjanja pomena in vsebine 1. maja namenjena tudi opozarjanju na tekoče politične dogodke in politične boje. Temu so bili namenjeni in podrejeni tudi prvomajski govori. Govorniki so bili delavski strankini in strokovni voditelji, ki so si prvomajska praznovanja razdelili po velikosti in pomenu krajev, pri čemer so najpomembnejši voditelji sodelovali tudi na več praznovanjih. Posebna značilnost proslav na Slovenskem je bila v tem, da so na nacionalno mešanem ozemlju govorniki nastopali v več jezikih. Na Primorskem in v Trstu ob slovenskem tudi v italijanskem in pogosto nemškem, na Štajerskem nemškem in slovenskem, le na Koroškem so prevladovali nemški govori in je bilo slovenskih sorazmerno malo.

Prvomajska praznovanja so bila v ostrih nacionalnih nasprotjih konec 19. stoletja, ko je na slovenskem ozemlju šlo za sečišče slovenskega, nemškega in italijanskega narodnega ozaveščanja, na eni strani za obrambo svojih pozicij in na drugi za pridobitev novih, edina, na katerih ni prihajalo do nacionalnih sporov, zato pa se niso mogla izogniti razrednim nasprotovanjem. Meščanske stranke so v svojem časopisju napadale prvomajska praznovanja, se iz njih norčevale in delavcem odsvetovala, da bi se jih udeleževali. Kljub temu pa lahko rečemo, da se je 1. maj kot delavski praznik obdržal ter utrdil in da prizadevanja drugih strank, zlasti to velja za katoliško in liberalno, da bi s svojimi organizacijami uvedle tudi svoja praznovanja, niso uspela. Mislimo seveda na katoliške in liberalne delavske organizacije. Nazadnje so vsi delavci hodili na praznovanja 1. maja, le da so katoliško usmerjeni pri tem imeli tudi verske obrede, njihovi govorniki pa so propagirali svoj program. Podobno je bilo tudi z liberalnimi delavskimi organizacijami, ki so namesto rdečih zastav nosile in razohešale slovenske trobojnice.

Delavski tisk je prvomajskim praznovanjem posvečal ustrezno pozornost, in to mnogo večjo, kot siceršnjim praznovanjem, ki jih ni preveč maral. Že nekaj dni pred 1. majem so v delavskem časopisju začeli izhajati različni članki, ki so opozarjali na bližajoči se praznik, napovedovali shode in izlete pa tudi stališče oblasti do praznika v tistem letu. Stališče oblasti se je stalno spreminjalo od bolj do manj naklonjenega.

Prvomajske številke delavskih listov so bile še posebej slovesne. Poročila o posameznih praznovanjih in shodih so bila pogosta in natančna, listi so skušali objaviti čimveč teh poročil, da bi pokazali na množičnost praznovanj. Zato so poročila iz manjših krajev izšla šele teden ali celo dva po 1. maju. Slovenski delavski tisk je bil več čas do konca 1. svetovne vojne dokaj šibak in dnevnik je bil v vsem času en sam, ki pa je izhajal le nekaj mesecev. Zato je slovenska socialna demokracija izdajala t. i. majske liste, ki so nekaj posebnega v avstrijskem delavskem gibanju. To so bile brošure, ki so obsegale največ 16 strani, navadno pol manj in so bile v celoti vsebinsko brane na 1. maj, na zgodovino delavskega gibanja in prvomajskih proslav. Praviloma so bili tudi ilustrirane vsaj z vinjetami, pa tudi z risbami in fotografijami. Med članki so bili literarni prispevki, ki pa so vsi imeli izrazito socialno noto. Pri majskih listih so sodelovali pomembni slovenski pe-

sniki in pisatelji kot Ivan Cankar, Oton Župančič, Zofka Kveder in likovniki kot Ivan Vavpotič ter Venio Pilon. Med neslovenskimi politiki najdemo prevode člankov Karla Kautskyja in Emila Vanderveldeja, med književniki pa Leva Nikolajeviča Tolstojja in Maksima Gorkega. Najplodovitejši pisec majskih listov, ki je zanje po vsej verjetnosti tudi dal idejo, je bil dolgoletni vodja socialne demokracije na Slovenskem Etbin Kristan, poleg njega pa še Henrik Tuma, Albin Prepeluh in mnogi drugi. Prvi majski spis je izšel leta 1893, naslednji pa 1898 do 1905, 1908-1910, 1914 in zadnji v času, ki ga obravnavamo, leta 1917.

Prvomajska praznovanja so se sklenjeno odvijala od 1890 do vključno 1914, prva svetovna vojna je za naslednji dve leti organizacijo proslav preprečila, obnovile pa so se spet leta 1917 in 1918, ko so dobile funkcijo izrazitih protivojnih in mirovnih manifestacij.

Pomembno mesto med praznovanji so imeli cerkveni prazniki, ki so se praznovali vsako leto, po zunanjih znakih pa so bili nekateri bolj družinski od drugih. Cerkveni obredi so bili značilni za vse, javne prireditve pa ne. V številnih od teh praznikov je videti še element starih poganskih obredov, ki jih je katoliška cerkev vključila v svojo obliko praznovanj.⁶

Če gremo po vrsti, kot si sledijo v koledarju, je bil najprej praznik *sv. treh kraljev*, 6. januarja, imenovan tudi tretji božič. Na ta praznik se je vse dogajalo tako kot pred božičem, samo polnočnice ni bilo, na vrata pa so v zaščito hiše napisali letnico tekočega leta in inicialke treh kraljev.

Na mizi je bila slavnostna večerja, ki je je bila deležna tudi živina. Vso noč je morala goreti luč. V Ljubljani so bile ta večer v deželnem gledališču gledališke predstave. *Svečnica*, 2. 2., je praznik sveč, luči in z njo se konča božični čas, zato so tedaj pospravili jaslice. Ponekod so v osemdesetih letih 19. stoletja prirejali svečniške besede, v Ljubljani tudi s plesom. Sem uvrščam tudi *pusta* in zabave ter maškarade ob njem, ki so bile predvsem v večjih mestih zelo imenitne, z elitnimi plesi, ki so jih prirejali najvišji upravni uradniki, številna društva, čitalnice, obrtna združenja, vojska, tudi šole so imele svoje maškarade. Poleg plesa so bolj imenitne prireditve nudile tudi petje in manjše komične predstave. V pustnem času so se plesi vrstili dan za dnem, in neredko jih je bilo na isti dan več. Tako je bilo v Ljubljani, Gorici, Mariboru, Trstu in še kje.

Največji krščanski praznik *velika noč* je bil združen s procesijami v mestih in na podeželju. Največja je bila v Ljubljani, ki jo je običajno vodil sam knezoškof, udeležili pa so se je tudi deželni predsednik, deželni glavar, mestni župan, poslanci in drugi. Od srede pred veliko nočjo pa do naslednje srede so bile šolske počitnice. Procesiji v Ljubljani sta bili vedno dve, v soboto popoldne in v nedeljo zjutraj. Marsikje so bile na velikonočni ponedeljek veselice s petjem in plesom ter gledališkimi predstavami. V osemdesetih letih so vozili posebni vlaki s popustom na Dunaj, v Benetke in Trst.

Binkošti so eden od treh romarskih praznikov stare zaveze in to je bilo opaziti zlasti na Kranjskem, saj je v Ljubljano in nato dalje v Postojno, pa tudi v Trst in na Reko prihajalo veliko nemških, madžarskih in hrvaških romarjev. Zlasti Nemci, Madžari in Italijani so vsako leto v več tisočih prihajali v Postojno. Za Ljubljano je bila za binkošti običajna birma in mesto je bilo polno birmancev in njihovih botrov, ki so prišli k slovesnemu dogodku v narodnih nošah. Leta 1880 je v Ljubljani za binkošti prišlo do mednacionalnega spora med narodnimi društvi in mestno upravo. V Ljubljano so namreč prišli na poti v Postojno Hrvatje iz Karlovca s svojimi društvi. Ljubljanski Sokol in čitalnica sta jim organizirala

⁶ Niko Kuret: Praznično leto Slovencev, Ljubljana 1989.

lep sprejem, ki naj bi se sklenil z zabavo na Rožniku. Mestni župan pa je prepovedal spremstvo godbe in pa razvitje društvenih in narodnih zastav. Po pritožbi je nato deželni predsednik baron Andrej Winkler zadevo uglasil in z godbo in zastavami je več tisoč udeležencev nato odkorakalo na Rožnik. Deželni predsednik si je med Slovenci s tem pridobil veliko pristašev, čeprav je shod na Rožniku smel trajati le do desetih zvečer.⁷ Za binkošti so bile vedno procesije v številnih krajih, če jih je le dovoljevalo vreme. Le nekajkrat lahko zasledimo omembo praznovanja sv. Alojzija 21. junija, ki je bil dijaški patron. Šole na ta dan niso imele pouka, šolarji so imeli le skupno mašo. Ponekod so bili šolarji nato tudi pogoščeni, potem pa so se zabavali do poznega popoldneva.⁸

Za praznik *Rešnjega telesa* sta bili v Ljubljani običajno dve procesiji. Za ti procesiji je bilo značilno, da je bilo med udeleženci veliko narodnih noš. To še posebej velja za procesije na vasi, kjer so stali tudi visoki mlaji, hiše, mimo katerih je stopala procesija, pa so bile okrašene z zelenjem in cvetjem.

Na *veliki* in *mali šmaren* so bili večinoma le cerkveni obredi in romanja, marsikje pa so zlasti gasilci in kmečka društva ter čitalnice organizirali tombole in veselice. Od maja do konca oktobra je bilo veliko in tradicionalno romanje s spovedjo in obhajilom na Višarjih, kamor so prihajali verniki iz vseh slovenskih dežel. Obhajancev je bilo vsako leto več deset tisoč, v nekaterih letih pa celo več kot sto tisoč.

1. in 2. november praznik Vseh svetih in vernih duš, sta bila tudi tradicionalna, posvečena mrtvim in prav vsa slovenska pokopališča so bila lepo okrašena in razsvetljena. Kako močno zakoreninjen je bil ta praznik, priča tudi dejstvo, da je po 1945 ostal edini dela prost cerkveni praznik. Ljudje so zelo praznovali tudi 11. november, *god sv. Martina* in to s krstom novega vina in tradicionalno gosjo ali kostanjem. Še posebej je to veljalo za vinorodna področja Štajerske, Primorske in Dolenjske. Seveda sta bila zelo praznična tudi *božič* in nato *silvester* oz. *novo leto*, ko se je prvi od bolj cerkvenega in družinskega podaljševal v veselice in zabavne prireditve, ki so doživele svoj vrh v silvestrskem večeru.

Tudi praznik kresa je bil v živem izročilu kmečkega prebivalstva in po vseh slovenskih deželah so se zbirali ljudje na hribočkih in kurili kesove ter ob njih plesali.

Šestega decembra se je uveljavilo *miklavževanje*, ki je bilo vsesplošno razširjeno, bolj ali manj bogato, pazili pa so tudi, da so bili obdarjeni revni otroci. Omeniti je še, da so protestantske občine praznovale svoje praznike in tam, kjer so bile te občine številnejše, so ob teh dneh pripravljali svoje kulturne in zabavne prireditve (Ljubljana, Maribor, Trst).

Številna praznovanja so Slovenci namenjali spominu svojih zaslužnih kulturnih mož. Na prvem mestu gre za pesnike in pisatelje, saj je bil prav jezik najbolj histvenih prvin narodnega razvoja od časa slovenskega preporoda. Prevsom prvi slovenski pesnik Valentin Vodnik in največji slovenski pesnik France Prešeren sta bila deležna največ proslav. Drugih literatov so se spominjali manjkrat, pogosteje ob okroglih obletnicah rojstva ali smrti. Ta praznovanja so vsaj v začetku imela močan narodnobuditeljski značaj, celo bolj kot umetniški pomen, in to stanje se je z leti in s politično polarizacijo slovenskega narodnega življenja nekoliko spremenilo, tako da je igrala določeno vlogo tudi idejnopolitična naravnost slavljenca. Ker se je politično življenje Slovencev začelo šele z revolucijo 1848 in

⁷ Slovenec, 16. maja 1880.

⁸ Slovenec 2. jul. 1874, Novice, 17. jun. 1874 in 1. jul. 1874.

z ustavno dobo, so bili politiki v proslavljanju zastopani le ob koncu svojega življenja ali ob različnih visokih življenjskih jubilejih. Tudi okrogle obletnice škofovanja so dobile praznična obeležja. Največjih narodnopolitičnih manifestacij v letih 1868 do 1870, tako imenovanih taborov, na katerih se je zbralo tudi po več deset tisoč ljudi, ne bomo posebej obravnavali, ker se zdi, da ne spadajo v ta kontekst, čeprav so bile vsenarodne manifestacije z vsemi atributi slavnostnih praznikov. Ker pa je bil osnovni namen politično ozaveščanje in uveljavljanje zahteve po Zedinjeni Sloveniji, menimo, da spadajo v krog velikih političnih mitingov, ne praznovanj.

Med zaslužnimi možmi so Slovenci najprej začeli slaviti prvega slovenskega pesnika Valentina Vodnika in to ob stoletnici njegovega rojstva februarja 1858. Odtlej so ta praznovanja hitro postala osrednje proslave domala vsake čitalnice ali narodnozavednega društva. Dan rojstva Vodnika, 3. februarja, se je tako slavil v večini mest in tudi v manjših krajih, velikokrat pa so ga priredili tudi v Gradcu in na Dunaju, kjer je bilo veliko slovenskih študentov in drugih intelektualcev. Teh proslav so se udeleževali tudi Čehi, Hrvati in Srbi, ki so bili kot člani študentskih društev povezani s slovenskimi študentskimi združenji in jih je družila slovanska ali južnoslovanska solidarnost. Zato so se tudi slovenski študentje udeleževali proslav Hrvatov ali Srbov in Čehov in slavili može, ki so bili za te narode zaslužni. Večere na čast Vodnika so sestavljale pevske točke, deklamacije, govori in gledališki prizori. Navadno je sledila tombola ali loterija in nato društvena zabava s plesom in številnimi zdravicami. Vstopnina je bila sorazmerno visoka - 1 goldinar in je šla za dobrodne namene (za Vodnikov spomenik, 1880 za stradajoče v Istri). 1889 je bila Vodnikova proslava v Ljubljani zaradi smrti prestolonaslednika Rudolfa preložena na poznejši čas. Posebno velika slovesnost je bila v Ljubljani 30. junija 1889, ko so mu odkrili kip in ob tej priložnosti se je zbralo nekaj tisoč ljudi iz vsem slovenskih dežel. To je bil sploh prvi spomenik kakšnemu slovenskemu literatu, ki je bil postavljen v Ljubljani. Tega leta so izšle tudi Vodnikove Pesmi in njegova biografija. Prireditveni odbor pa je dobil kar 138 pozdravnih telegramov, med drugim tudi iz Pariza, Bolgarije, Italije.⁹ Že sredi 70 let imamo tudi prva poročila, da liberalni struji v političnem življenju na Slovenskem Vodnik ni bil več po volji, ker je bil duhovnik in tako so se pojavili, sicer redki, članki, ki so nasprotovali tem proslavam.

Od srede šestdesetih let so vse bolj stopale v ospredje vsakoletne proslave največjega slovenskega pesnika Franceta Prešerna, ki so ga odtlej naprej slavili vsako leto; tako je Prešernov dan ostal osrednji kulturni praznik tudi danes. Na svoj spomenik pa je moral čakati vse do leta 1905, ko je bil odkrit v navzočnosti skoraj 15.000 glave množice, med gosti pa so bili tudi Srbi in Hrvati. Prešernov dan je postal 8. februar, dan njegove smrti, čeprav so na začetku proslavljali predvsem njegov rojstni dan, 3. december.

Stalnega spominjanja sta bila deležna tudi slovanska brata sv. Ciril in Metod, še zlasti, ko je papež Leon XIII leta 1880 proglasil 5. julij za njun praznik. Še posebej slovesno so ta dan praznovali leta 1885 ob 1.000-letnici Metodove smrti. V njun spomin so izhajale nabožne knjige, zbirke cerkvenih pesmi, vrstili so se cerkveni obredi, marsikdaj je bila na ta dan blagoslovljena cerkev ali kapela, sicer pa so bile povsod proslave z govori, petjem, plesom in zabavo. Na Koroškem, Štajerskem in Primorskem so na ta dan goreli kresovi. Posebno mesto je zavzemal lavantinski škof Anton Martin Slomšek. Slavili so ga ne samo kot škofa, pač pa tudi kot pesnika, pedagoga in predvsem kot moža, ki je prenesel sedež lavantinske

⁹ Novice, 3. jul. 1889.

škofije iz Št. Andraža v Labotski dolini v Maribor in na ta način ohranil vernike lavantinske škofije slovenstvu. Tudi za te proslave velja, da so bile zelo slovesne, z bogatim kulturnim programom, odkrili so mu ploščo na rojstni hiši, izdali zbrana dela in podobno. Med drugimi literati naj omenim proslavo ob 300-letnici smrti očeta slovenskega pismenstva protestanta Primoža Trubarja 23. julija 1886 v Trstu in še mnogo večjo ob 400-letnici njegovega rojstva 1908 v Ljubljani, ko so mu tudi odkrili spomenik.

Med živečimi pisatelji in pesniki je omeniti veliko slavnost na Dunaju 6. marca 1906 ob 70-letnici pesnika in pisatelja Josipa Stritarja, ki je tedaj živel na Dunaju, ker je ob njej prišlo do precejšnjih protislovenskih nastopov nemških buršev in med izgredi je bilo 22 buršev tudi aretiranih.¹⁰ 15. oktobra 1904 je bila 60-letnica enega najbolj priljubljenih slovenskih pesnikov, goriškega slavčka Simona Gregorčiča, ki pa je še isto leto umrl in dve leti pozneje, leta 1908 je bilo veliko praznovanje ob odkritju spomenika in spominske plošče.¹¹

Zelo veliki proslavi sta bili 8. septembra 1880 v Cerovcu, rojstni vasi Stanka Vraza, ob 70-letnici rojstva, tedaj že skoraj dvajset let pokojnega pesnika in zbiratelja narodnega blaga, ki se je na prehodu v moško dobo odločil za hrvaško književnost in je pomemben tudi za Hrvate. Ob odkritju spomenika se je zbralo okrog 10.000 ljudi, tudi veliko Hrvatov.¹² Podobno je bilo 8. julija 1909 ob stoletnici rojstva hrvaškega pesnika in politika Ljudevita Gaja v njegovi rojstni Krapini, blizu slovenske meje; na to proslavo je prišlo tudi nekaj tisoč Slovencev.¹³ Ta slovesnost je bila v znamenju manifestacije povezovanja Slovencev in Hrvatov, podobno kot je tak značaj imelo več obletnic djakovskega škofa Josipa Juraja Strossmayerja, ki ni bil le škof in meceni, pač pa tudi zagovornik jugoslovanske ideje in je imel velik ugled tudi med Slovenci. Tako je bilo n.pr. 16. februarja 1888 ob 50-letnici njegovega mašništva ali 1905 ob njegovi smrti.

Od znanstvenikov je omeniti proslavo stoletnice rojstva znamenitega slavista Jerneja Kopitarja, ko so mu 21. avgusta 1880 na rojstni hiši odkrili spominsko ploščo in 12. oktobra 1897, ko so v Ljubljani pokopali njegove z Dunaja pripeljane posmrtno ostanke.¹⁴ Že 26. avgusta 1865 pa je bila v Zagorici pri Moravčah, na rojstni hiši odkrita spominska plošča znamenitemu slovenskemu matematiku in topničarskemu strokovnjaku Juriju Vegi. Ob tem dogodku so ga slavili tako kot matematika in tudi kot zmagovalca nad Turki, med udeleženci in govorniki pa je bil tedanji cvet kranjske politike, govornik Janez Bleiweis, pa Etbin Costa, Lovro Toman in Luka Svetek.¹⁵

Zaradi pomena in koristi, ki so jo kmečkemu prebivalstvu prinesle kmetijske družbe, je bila njihova stoletnica zaznamovana kar slovesno, s proslavami in predstavami kmečkih del, razstavami živine in izdelkov ter nagradami najbolj-šim rejcem živine. Te stoletnice so bile: 24. junija 1865 v Gorici za Goriško, 26. julija istega leta v Celovcu za Koroško in 24. oktobra 1867 v Ljubljani za Kranjsko.¹⁶ Sem sodi tudi proslava ob 300-letnici kobilarne v Lipici 17. maja 1880, na kateri je bil posebej poudarjen pomen kobilarne za cesarski dvor in cesarski odposlanec na proslavi je bil dvorni konjušnik knez Thurn-Taxis.¹⁷ Nekaj pozneje

¹⁰ Edinost, 10. feb. 1096.

¹¹ Edinost, 8. mar. 1095 in 3. sept. 1907.

¹² Novice, 10. sept. 1880.

¹³ Slovenski gospodar, 11. jul. 1909.

¹⁴ Edinost, 12. okt. 1897.

¹⁵ Novice, 4. okt. 1861.

¹⁶ Novice, 26. jun. 1865, 28. jul. 1865, 27. okt. 1867.

¹⁷ Slovenec, 19. maja 1880.

je bila 26. junija 1880 tudi svečana 300-letnica prihoda idrijskega rudnika v upravo cesarja.¹⁸ Nenavadno se zdi, da leta 1874 ni bilo slovesnosti ob 500-letnici Ljubljane kot glavnega mesta Kranjske.¹⁹

Vojaških zmag Slovinci niso proslavljali prav dosti. Močno je odmevala in bila kar slavnostno in dostojno proslavljena 300-letnica zmage nad Turki pri Sisku, ki je bila 22. junija 1893.²⁰ Zmaga avstrijskega orožja, v kateri so precej žrtev dali tudi slovenski polki, se je slavila 26. junija 1896, leta 1906 in 1916 ob obletnici zmage pri Custozzi. Ob tridesetletnici bitke je bila v Trstu velika razstava prizorišča bitke, maketa je tehtala kar pet ton, bila pa je zelo verodostojna in zanimiva, saj si jo je ogledalo več kot 15000 obiskovalcev, med njimi 2600 dijakov.²¹ Proslava 1916 je imela še poseben pomen, saj je bila habsburška monarhija spet v vojni z Italijo. Zmago mariborskega admirala Tegetthoffa pri Visu 1866 so praznovali 27. julija 1906 in 1916. Spomnili so se tudi stoletnice zmage nad Francozi maja 1909 pri Aspernu, Predilu in Naborjetu, v Mariboru pa so marca 1909 slavili zmago pri Navarri 1849. Leta 1908 so se spomnili tudi zavzetja Bosne in Hercegovine in zmage pri Jajcu.²² Ob stoletnici Ilirije pa je jeseni 1909 Slovenska Matica izdala poseben zbornik.²³ Nemški nacionalni krogi v Mariboru, Trstu, Celju in na Ptujju so na 2. september slavili zmago Prusov nad Francozi pri Sedan. To slavljenje je bilo stalno, zbujało je veliko nejevoljo pri Slovencih in je doseglo vrh leta 1895 ob Bismarckovi 80-letnici. Tedaj so ptujski Nemci slavljencu poslali posebej izdelan pokal v znak hvaležnosti nemške Štajerske in vanj tudi vgravirali ptujski grb. Ptujski Slovenci so ostro protestirali, pridružili pa so se jim tudi v Žalcu, Šoštanju, Sevnici in Velenju. Poleg Bismarcka so nemški nacionalci slavili tudi cesarja Viljema ob njegovem godu ali rojstnem dnevu, ob tem pa včasih zanemarjali svojega cesarja in niso razobešali zastav v slavo Franca Jožefa.²⁴

Negotovanje slovenske in italijanske strani je vzbudilo praznovanje stoletnice smrti Friedricha Schillerja. Še zlasti napeto je bilo 9. maja 1905 v Trstu, ko je predsedstvo za Schillerjev dan odobrilo šole prost dan, čeprav je bilo v Trstu nemškega prebivalstva manj kot italijanskega ali slovenskega.²⁵ Na drugi strani so imeli svoje nacionalne proslave tudi Italijani, zlasti italianissimi, kar je povzročalo proteste Slovencev in včasih tudi nemire. Tako je bilo 4. julija 1907 ob stoletnici rojstva Giuseppa Garibaldija, ko je bilo aretiranih 19 udeležencev.²⁶ Zanimivo pa je, da so ob postavitvi spomenika piranskemu violinistu in skladatelju Giuseppeju Tartiniju 4. avgusta 1896 Slovenci negodovali, češ da gre spet za poveljanje italijanske kulture, medtem ko velja danes za našega skladatelja.²⁷ Po uvedbi ustavnega življenja je bilo na Slovenskem nekaj proslav februarskega patenta ali oktobrske diplome, leta 1898 tudi petdesete obletnice revolucije, prav tako leta 1908. Vse te proslave so bile na ravni spominskih člankov in zapisov ter

18 Novice, 26. jun. 1880.

19 Slovenec, 5. jul. 1874.

20 Branko Reisp: Zgodovinpisje v Sloveniji o bitki pri Sisku v Bitka pri Sisku 1593-1993, Ljubljana 1993, str. 41-48, angl. str. 77-84.

21 Edinost, 5. okt. 1895.

22 Slovenec, 10. avg. 1892 (Jajce), Edinost, 23. maja 1909 (Aspern), Edinost, 16. maja 1909 (Naborjet in Predil), Edinost, 27. marca 1909 (Novarra).

23 Edinost, 15. okt. 1909.

24 Slovenski Narod, 11. marca 1895, 26. marca 1895, Marburger Zeitung 8. sept. 1898 (Sedanfeier), Pettauener Zeitung, 12. jan. 1896.

25 Edinost, 8. maja 1905.

26 Edinost, 5. jul. 1897.

27 Edinost, 24. jul. 1896, 4. avg. 1896

priređitev posameznih društev. Bolj je odmevala marca 1914 proslava 500-letnice zadnjega ustoličenja koroškega vojvode na vojvodskem prestolu, ko so bile proslave načrtovane zelo širokopotezno, pa jih je nekaj zaradi vojne moralo odpasti, kajti mišljeno je bilo, da je treba na nacionalno slab položaj koroških Slovencev opozarjati vse leto. 14. in 15. marca 1914 pa je prišlo do stavke ljubljanskih srednješolcev, ki so ga v glavnem organizirali predstavniki levega narodno-radikalnega in protiavstrijskega Preporoda, društva dijakov.²⁸

Število manjših proslav, proščenj, društvenih obletnic in še kaj bi se našlo, je bilo še znatno večje. Njihov pomen je bil le lokalni.

Franc Rozman

FESTE DER SLOWENEN 1848-1918

Zusammenfassung

Der Aufsatz behandelt verschiedene Feste in der Untersteiermark und einige im Obermurggebiet von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis 1991. Die Feste waren sehr unterschiedlich: von den Festen der Herrscherhäuser, den kirchlichen Feiertagen, den Feiern zum 1. Mai bis hin zu feierlichen Begehungen von kulturellen und wissenschaftlichen Ereignissen und Ehrungen von Persönlichkeiten. Jede Periode war durch ihr eigene Charakteristika und Besonderheiten gekennzeichnet. In der Zeit bis zum Ende des 1. Weltkriegs waren die Feste des Kaisers und der Habsburger am eindrucksvollsten. Diese Dynastie wurde in der Zwischenkriegszeit von der Dynastie der Karađordjevićs abgelöst, diese aber nach 1945 von den Geburtstagsfeiern zu Ehren des Marschall Tito. Die größte Kontinuität weisen die Feiern des 1. Mai auf. Sehr unterschiedliche Formen erfuhren die Gedenkfeiern für bekannte Persönlichkeiten aus dem kulturellen, wissenschaftlichen und politischen Leben. Jede Periode wurde von den Eigentümlichkeiten ihrer Zeit geprägt, davon abhängig war aber auch die Ikonographie der Feste.

²⁸ Slovenski Narod, Slovenec, Zarja (Morgenröte) marec in april 1914.

GREGOR ČREMOŠNIK IN NJEGOVA ŠTIRIDESETLETNICA MATURE

Ignacij Voje *

UDK 929

Voje Ignacij: Gregor Čremošnik in njegova štiridesetletnica mature. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 173-183, 24 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Prof. dr. Jože Koropec je bil eden prvih študentov na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani po drugi svetovni vojni, ki je poslušal predavanja iz južnoslovanske zgodovine pri prof. dr. Gregorju Čremošniku in opravljal diplomski izpit iz narodne zgodovine. Oba na neki način povezuje klasična gimnazija v Mariboru, ki sta jo obiskovala in na njej maturirala. Gregor Čremošnik je maturiral leta 1910. Ob 40-letnici mature se je 14 sošolcev srečalo v Mariboru in ob tej priliki je nastala skupinska slika. Prav ta slika iz leta 1950 in Čremošnikovo pismo, ki je sledilo srečanju in ga je poslal sešolcu in prijatelju Ivo Zupaniču, je predmet avtorjeve razprave.

UDC 929

Voje Ignacij: Gregor Čremošnik and the 40th anniversary of his secondary school final examination. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, pp. 173-183, 24 notes

Orig. in Slavene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

Professor dr. Jože Koropec was one of the first students at the department of history of the Faculty of Philosophy in Ljubljana after World War II, who attended lectures in South Slav history with professor dr. Gregor Čremošnik and passed the final graduation examination in national history. They are both, in a certain way, linked to the classical academic secondary school (gymnasium), in Maribor, which they had attended and passed their secondary school finishing examinations there. Gregor Čremošnik passed the examination in 1910. At the 40th anniversary of the final examination 14 school-mates met in Maribor and on that occasion a joint picture is dated. It was this picture from 1950 and Čremošnik's letter, which followed the meeting and which he had sent to his school-mate and friend Ivo Zupanič, which is the subject of the author's contribution.

* Dr Ignacij Voje, redni profesor v pokoju, Pražakova ul. 14, SI - 1000, Ljubljana.

Slavljenec, zaslužni in upokojeni redni profesor Pedagoške fakultete v Mariboru dr. Jože Koropec, je obiskoval klasično gimnazijo v Mariboru in se po maturi vpisal na Filozofsko fakulteto v Ljubljani. Leta 1948 je diplomiral iz zgodovine in zemljepisa. Bil je eden prvih študentov, ki so poslušali predavanja iz južnoslovanske zgodovine pri prof. dr. Gregorju Čremošniku. Pri prof. Čremošniku je izdelal tudi seminarsko nalogo Prehrana Dubrovnika na podlagi objavljenih dubrovniških latinskih virov. (Po sklepih dubrovniških svetov od 1301 do 1323".) Prvi si je Jože Koropec na oddelku za zgodovino leta 1967 pridobil magistrski naziv na podlagi naloge Šentpavelska posest v vzhodni Sloveniji do začetka 17. stoletja. Leta 1970 je doktoriral na Filozofski fakulteti v Ljubljani s tezo Zemljiške gosposčine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja.

Prof. Koropec je po diplomi do leta 1954 poučeval na gimnaziji v Črnomlju, nato pa na klasični gimnaziji v Mariboru, v času ravnateljavanja prof. Jožeta Košarja, latinista in enega velikih humanističnih intelektualcev mariborskega kulturnega življenja. Klasična gimnazija pa je bila odskočna deska, ki je Jožeta Koropca pripeljala na Pedagoško akademijo v Mariboru, kjer je postavil temelje zgodovinskemu oddelku.¹

Zaradi klasične gimnazije, ki je bila ustanovljena leta 1758, je postal Maribor, zlasti potem, ko je postala gimnazija po razpustitvi jezuitskega reda (1773) javna in državna šola, kulturno središče Podravja. Gimnazija je imela nekatere posebnosti. Izvirale so iz dejstva, da je delovala v mestu na narodnostni meji in da so jo obiskovali Nemci in Slovenci. Tudi na njej pa so dajali predvsem slovenski dijaki, saj je naš kmet pošiljal vanjo le najbolj nadarjene sinove. Tako se je zgodilo, da je dala mariborska gimnazija slovenskemu ljudstvu izredno veliko kulturnih delavcev. Klasična gimnazija je vedno bolj postajala slovenski šolski zavod, saj je leta 1889 šolska oblast morala na zahtevo slovenskih profesorjev ustanoviti slovenske paralelke.²

Prof. Jožeta Koropca in prof. Gregorja Čremošnika na neki način povezuje klasična gimnazija v Mariboru. Oba sta si učenost nabirala na tej imenitni šoli velikih slovesa. Klasična izobrazba jima je vtisnila pečat za vse življenje, njuni razgledi so bili izjemno široki.

Gregor Čremošnik, Koropčev univerzitetni učitelj, je bil rojen 24. februarja 1890 v Ločici pri Polzeli, kjer je tudi obiskoval osnovno šolo. Nižjo gimnazijo je obiskoval v Celju (1902-1906), šolanje pa nadaljeval na klasični gimnaziji v Mariboru, kjer je maturiral leta 1910.³ K maturi je pristopilo 38 rednih dijakov VIII. razreda in en zunanji dijak.⁴ S seznama je razvidno, da so prevladovali slovenski dijaki. V spisku maturantov je tudi rubrika o nadaljnjem študiju, ki naj bi si ga izbral maturant. Pri Čremošniku je oznaka "Bodenkultur" - agronomija. V resnici pa je študiral zgodovino in slavistiko na graški univerzi. Ohranjena je slika maturantov letnika 1910, vendar na njej ni Gregorja Čremošnika. Obstaja pa slika, ki je bila narejena ob štiridesetletnici mature. Prav ta slika iz leta 1950 in Čremošnikovo pismo, ki je sledilo srečanju, bo predmet moje razprave.

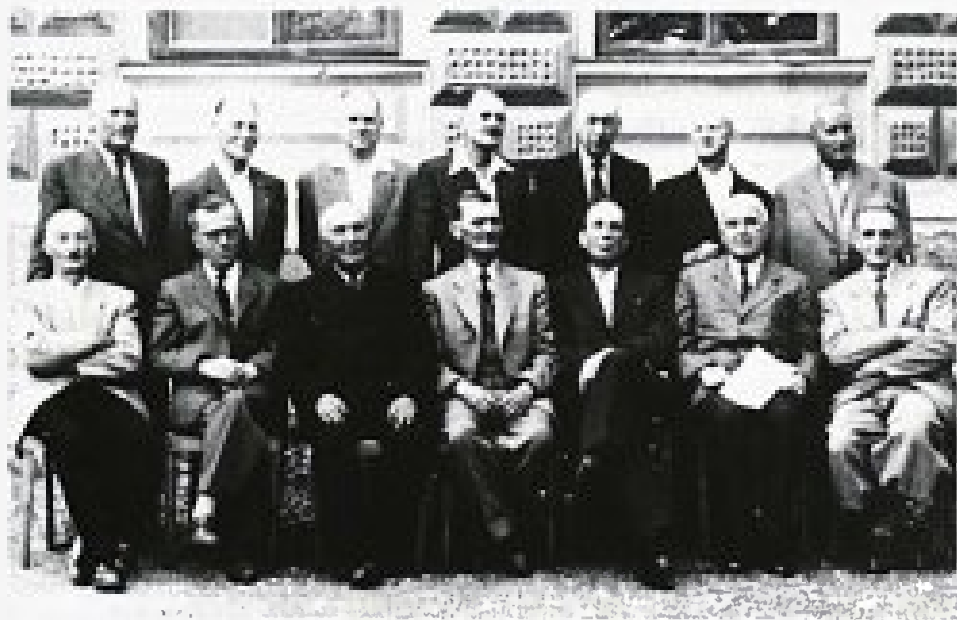
¹ Fedo Gestrin, Jože Koropec - sedemdesetletnik, Zgodovinski časopis (ZČ), 47/1, 1993, str. 134-135.

² Bogo Teply, Dvestoletnica Mariborske klasične gimnazije (v petih nadaljevanjih), Večer, 29. XII., 30. XII. 1958, 9. I., 10. I., 12. I. 1959.

³ Bogo Grafenauer, In memoriam Gregor Čremošnik (z bibliografijo), ZČ XII-XIII, 1958-59, str. 313-325.

⁴ Jahresbericht des k. k. Staats-Gymnasiums in Marburg a/D., 1911, Marburg, str. 47. Anton Svetina navaja: "Maturantov nas je bilo 43, od tega 25 Slovencev in 18 Nemcev", Beseda o sošolcu Čremošniku, ZČ 34/3, 1980, str. 351.

Ob štiridesetletnici mature se je 14 sošolcev srečalo v Mariboru in ob tej priliki je nastala skupinska slika. Da je bil pobudnik srečanja Gregor Čremošnik, bi lahko sklepali po tem, ker so ga sošolci posadili v sredino. Večina med njimi je bila šestdesetletnikov. Lahko tudi ugotovimo, da štirje niso bili maturanti letnika 1910, čeprav so tudi obiskovali klasično gimnazijo v Mariboru. Trije so izstopili z gimnazije že pred maturo, eden pa je maturiral šele naslednje leto. Na srečanje torej niso prišli vsi kot maturanti, temveč kot prijatelji. Med njimi so nekatera znana imena javnega življenja.

Pojasnilo k sliki:

Sedijo od leve proti desni:

Roman Kornšak, ekonomist, živel v Mariboru.⁵

dr. France Veber, filozof, živel v Ljubljani, izhrišan iz članstva SAZU 1945,⁶

Jožef Slavič, duhovnik.

dr. Gregor Čremošnik, univ. profesor, živel v Ljubljani.

dr. Alojz Goričan, odvetnik, živel v Celju.

dr. Vilko Marin, zdravnik, živel v Mariboru.

dr. Leo Vučina, pravnik, živel v Beogradu; ohiskoval je samo nižjo gimnazijo v Mariboru, takrat se je pisal Kaishberger.

Stojijo od leve proti desni:

dr. Janko Štamberger, pravnik, živel v Lendavi; maturiral je leta 1911.

inž. Ivo Zupanič, enolog, živel v Mariboru.⁷

dr. Milan Lemež, odvetnik in politik, živel v Ljubljani.⁸

dr. Ervin Jaeger, zdravnik, živel v Podčetrtku; sošolec od 1. do 6. razreda gimnazije.

dr. Anton Svetina, pravnik, živel v Ljubljani.⁹

Anton Somrak, duhovnik.

dr. Jože Šerbec, veterinar, živel v Murski Soboti; izstopil iz gimnazije 1907.

⁵ Nekateri podatke o udeležencih mi je posredovala hčerka inž. Iva Zupaniča, prof. Zdenka Rogl, in se ji na tem mestu iskreno zahvaljujem.

⁶ Slovenski biografski leksikon (SBL), 14. zv., 1986, str. 374-378.

⁷ SBL, 14. zv., 1986, str. 905-906.

⁸ Enciklopedija Slovenije, 6. zv., Ljubljana, 1992, str. 125.

⁹ Segij Vilfan, dr. Anton Svetina (nekrolog z bibliografijo), ZČ 42/3, 1988, str. 458-460.

Gregor Čremošnik je bil odličnjak in eden najboljših dijakov v razredu. Zaradi mirnega nastopa in svoje duhovitosti je bil med sošolci zelo priljubljen; v ožjem prijateljskem kogu so ga klicali Čreka. Ivo Svetina je v spominih na svojega sošolca prikazal prizor iz razreda, ki je bil morda edinstven v zgodovini mariborske gimnazije: "Naš profesor zgodovine, ki je bil tudi naš razrednik, je bil sicer dober človek, pa zagrizen Nemec... Ko je v eni predavateljskih ur v osmem razredu obravnaval zgodovino srednjega veka in poveljeval delovanje enega nemških kraljev, menda Henrika II., v prid nemški politiki, je Čremošnik vstal, prekinil profesorja sredi njegovih izvajanj in začel razlagati, v čem profesor ni imel prav. Čremošnik je dobil pri profesorju sicer črno piko, ker pa je bil odličnjak, se ni bal, da bi mu ta njegov nastop škodoval pri ocenjevanju. Sošolci smo občudovali njegov pogum in njegov ugled v naših očeh je močno zrasel."¹⁰ Tesno prijateljstvo je povezovalo Iva Zupaniča, Alojza Goričana in Gregorja Čremošnika. Stanovali so skupaj v mariborskem gradu pri gospodinjih Gfererjevi. Po njeni smrti leta 1910 so se izselili in stanovali ločeno. Skupaj so tudi hodili k sokolski telovadbi v Narodni dom.¹¹ Tudi po maturi so ostali povezani. Še posebno sta bila navezana drug na drugega Čremošnik in Zupanič. To izpričujejo Čremošnikova pisma, ki so ostala ohranjena v zapuščini Iva Zupaniča.¹²

Vsebinsko je zanimivo pismo, ki ga je Čremošnik poslal Ivu Zupaniču po obletniškem srečanju in ga objavljam v celoti:

Dragi Ivan!

Srčna bvala za Tvoje pismo! Glede vsakoletnega sestajanja s tovariši sem jaz vedno toplo "za", v prvi vrsti seveda zaradi kolegijalnosti, toda sramežljivo in tiho moram vendarle priznati, da čarobne besede "beli burgundec", "traminec" itd. igrajo pri tem ne malo vlogo. Je pač naše meso slabo! Sicer sem pa ponosen na to, da se med nami vsemi ni našel noben "tečen" oz. baraba, ki so pri Slovencih žal tako pogoste pojave celo pri inteligenci, kadar malo globlje pogledamo v kozarce. Vsi smo se znali držati, čeprav je vsak imel kapljico čisto po svojem individualnem ukusu. To je vsekakor zelo pozitivna "Wertung" našega letnika 1910!

Glede Pirnata sem razočaran. Sv. Ilija je namreč krščanski substitut oz. nadomestek za našega starega gromovnika Peruna, čigar ime se je pogosto ohranilo v naši toponomastiki na pr. Pernovska gorca (glas "u" izpadel, kakor pri žalostno-slavnih Begunjah, ki jim domači nikdar ne pravijo drugače, kakor "Beg-nje"), Pernjak, toda tudi Pirniče itd. Sem bi po mojem mnenju spadal tudi Pirnat, ki ga v Št. Ilju pri Velenju res imamo kot kmetijo na gričku par sto metrov od sedanje cerkve. Bil sem prepričan, da bo pri mariborskem Št. Ilju nekaj analognega, pa sem se uštel. Morda stari Perun sicer živi v kaki drugi besedi, ne "Pirnat", toda bi človek moral podrobno poznati vse nazive parcel, gričkov itd. - in bi se morda ipak uštel, saj ne bi bilo izključeno, da se mu je tamkaj zabrisala vsaka sled.

¹⁰ A. Svetina, Beseda o sošolcu Čremošniku, str. 351.

¹¹ Ta podatek mi je posredovala Z. Rogl.

¹² V zapuščini Iva Zupaniča se je ohranilo 11 pisem, prvo iz leta 1911, zadnje štiri mesece pred Čremošnikovo smrtjo. Fotokopije pisem mi je dala na razpolago Zupaničeva hčerka Zdenka Rogl. Doslej mi je uspelo zbrati Čremošnikova pisma v naslednjih zapuščinah: 20 pisem Milku Kosu - Zgodovinski inštitut Milka Kosa SAZU; 15 pisem Joži Glonarju - Rokopisni oddelek NUK, 1 pismo Ivanu Pryateljju - Rokopisni oddelek NUK; 28 pisem Matiji Murku - Literarni arhiv Praga; 8 pisem Ignaciju Vojetu - v njegovi lasti.

Kar se tiče strokovnega dela, sem Te le pregloboko razumel in Ti moral - žal - dati prav. Tudi jaz na Tvojem mestu ne bi mogel drugače, tudi jaz se v fantasterije, bolje rečeno, hohštaperstvo ne bi spuščal. Biti deležen tega res ne bi bila nobena slava! Daj Bog, da bi kedaj lahko zastavil Tvoje moči v svrhu brisanja, strašnih sledov eksperimentiranja, ako se bodo sploh dali izbrisati. Trajalo bo gotovo težka in dolga leta. Jaz v moji pravi stroki, zgodovini, tudi ne morem objavljati nič, ker nisem dovolj ideološko podkovan, toda k sreči mi glavno polje dela predstavljajo takozv. zgodovinske pomožne vede, paleografija, diplomatika (Urkundenlehre), sfragistika (pečati) itd., to pa je čista tehnika, ki je daleč od vsake ideologije in na tem polju sedaj objavljam moje življenjsko delo in znanstvene rezultate, je pa vprašanje, ali mi bo usoda dovolila dovršiti to delo. Pač upajmo!

Prisrčne pozdrave i gospej i Tebi od vedno Tvojega Gregorja

Oskarji Ivan!

1950

Srečna hvala za Tvoje pismo! Glede vaskoletnega sestajanja s tovariši sem jaz vedno, toplo "za", v prvi vrsti sicer zaradi kolegijskosti, toda sramežljivo in tiho moram vendarle priznati, da čarobne besede "beli burgunder", "kaminer" i. t. igrajo pri tem ne malo vlogo. Je pač naša meso slabo! Sicer sem pa ponosen na to, da se med nami vseni ni našel noben "kečen" oz. baraba, ki so pri Slovencih žrti tako pogosto pojavi... celo pri inteligenci, kadar malo globlje pogledamo v kozarec. Vsi smo se znali držati, čeprav je vsak in kopeč po svojem individualnem utku. To je vsekakor zelo pozitivna "Wertung" našega letnika 1950!

Glede Pirmata sem pravočaran. Sv. Eliza je namreč Krščanski substitut oz. nadomesek za našega starega govornika Teruna. Sicer mi se je pogosto okramilo v misli to pomnostiki ne je. Pernovska gorca (glas in izpade), kakor pri karlostno-slavnih Begunjah, ki jim domači nikdar ne pravijo drugar, kakor "Begnje"), Terunjak, toda tudi Pirmice i. t. d. Sem bi po mojem mnenju spadal tudi Pirmat, ki ga v Sv. Elizi pri Velenju res imamo kot kurentijo na gričku par sto metrov od sedanjje cerkve. Bil sem prepričan, da bi pri mariborski Sv. Elizi nekaj analognega sem se nihal. Korda stari Terun sicer živi v kakih drugih besedah, ne "Pirmat", toda bi človek moral podrobno poznati.

Vsebinsko bi lahko pismo razdelili na tri sklope. V prvem delu lahko razberemo, da so se sošolci, ki so se zbrali ob 40. letnici mature, sestajali vsako leto. Med drugim Čremošnik prizna, da na srečanje ni prihajal samo zaradi kolegialnosti, ampak tudi zaradi dobre kapljice, ki jo je gotovo priskrbel prijatelj in vinski strokovnjak Ivo Zupanič. Rad je prihajal med sošolce tudi zato, in to je tudi s ponosom napisal, ker so med njimi veljale zelo pozitivne vrednote. Torej je moralo biti ozračje na teh srečanjih zelo prijetno. To je Čremošnik lahko ocenjeval toliko lažje, saj se je po tridesetih letih tavanja po Balkanu lahko zopet sproščal doma.

V drugem delu prihaja do izraza Čremošnik filolog. K filologiji se je vračal večkrat v krajših razpravah s tehtnimi filološkimi opozorili. Tako je ugotovil, da toponim Trebnje, Trebinje lahko izvira tudi od besede "trebe" - žrtvovati, ne le od trebljenja, krčenja.¹³ Zakaj si je Čremošnik v pismu vzel za filološki primer priimek Pirnat, lahko samo ugibamo. Če bi se ohranilo pismo Iva Zupaniča v Čremošnikovi zapuščini, potem bi morda dobili odgovor.¹⁴ Morda so na srečanju razpravljali o izvoru priimka Pirnat, ga povezovali s slovanskim gromovnikom Perunom in krščanskim substitutom Sv. Ilijo. Na koga naj bi se ta priimek nanašal? Med sošolci ni bilo nobenega Pirnata, pač pa je jeseni leta 1910, ko so oni že zapuščali gimnazijo, prišel na klasično gimnazijo kot neplačan poskusni kandidat Jožef Pirnat. Poučeval je matematiko in fiziko. Kot je o njem zapisal Jan Šedivy, je bil med mariborskimi slovenskimi profesorji nekak skrit biser. Njegovo življenje je pomenilo neprekinjeno verigo dobrih del, o njih pa se je malo vedelo, ker prof. Pirnat ni silil nikjer v opredje, nikdar ni iskal priznanja in pohvale. Upokojen je bil leta 1950, ko so Čremošnik in njegovi sošolci praznovali 40. letnico mature.¹⁵

V tretjem delu pisma pa obrne svoje razmišljanje v strokovnost. Najprej je pohvalil neko strokovno odločitev prijatelja Iva Zupaniča. Verjetno je šlo za Zupaničevo stališče do reševanja kakega vinarskega vprašanja, za primer eksperimentiranja v vinarstvu, čemur naj bi se bil Zupanič uprl. Ivo Zupanič je bil po osvoboditvi referent za vinogradništvo in vinastvo na ministrstvu za kmetijstvo LRS (1945-46), v času srečanja sošolcev pa direktor Inštituta za vinarstvo v Mariboru (1946-59). Več kot trideset let je vodil republiško ocenjevalno komisijo za vino v izvozu ter več let mednarodno komisijo na vinskem sejmu v Ljubljani. Bil je odličen predavatelj in vzgojitelj, iz njegove šole je izšla generacija naših najboljših vinogradnikov, vinarjev, kletarjev, poznavalcev vin, degustatorjev, vinskih mojstrov in brezkompromisnih vinskih puristov. Prizadeval si je za čiste nasade sort vinske trte, za naravno vino značilnih sortnih lastnosti brez vsakega umetničenja, za pristnost in varstvene znamke zanesljivega porekla.¹⁶

Gregor Čremošnik o svoji stroki zgodovini v pismu potoži, da ne more nič objavljati, ker ni dovolj ideološko podkovan. Pohvali pa se, da njegovo glavno polje znanstvenega dela predstavljajo tzv. zgodovinske pomožne vede, paleografija, diplomatika, sfragistika itd., to pa je čista tehnika, daleč stran od vsake ideologije.

¹³ G. Čremošnik, Trebnje, Slavistična revija, X, 1957, str. 325-327.

¹⁴ Žal se v Čremošnikovi zapuščini, ki jo hranijo v Arhivu Republike Slovenije, ni ohranilo nobeno pismo, ki ga je prejel od znancev ali prijateljev.

¹⁵ J. Šedivy, Profesorji klasične gimnazije v Mariboru, III. del, Časopis za zgodovino in narodopisje, nova vrsta 8 (XLIII), Maribor 1972, str. 124-128.

¹⁶ SBL (F. Adamič), 14. zv. str. 905; Branko Avsenak, Možu širokega srca (nekrolog), Večer, 5. julija 1986, str. 28. Med drugim je zapisal: "Ivo Zupanič je bil vselej zagovornik kakovosti, ki mu je bila prvo vodilo. Vedno je nasprotoval hlepenju po količini pridelka in poudarjal, kako ceni takšno vzgojo, ki daje tudi imenitno kakovost. To je bil vodilni motto njegovega bogatega življenja."

Na tem področju naj bi objavljaj svoje življenjsko delo.¹⁷ Žal mu usoda ni dovolila, da bi v celoti končal to delo.¹⁸

Kakšna ironija! Prav zaradi pomožnih zgodovinskih ved je Gregor Čremošnik pet let po praznovanju 40-letnice mature doživel napad študentske organizacije. V Slovenskem poročevalcu se je 3. junija 1955 (na str. 2) pojavil članek z naslovom Izkušnje iz dela organov družbenega upravljanja na univerzi. Med drugim je bilo zapisano: "Najbolj pereče vprašanje je še vedno obseg snovi v študijskih programih. Oglejmo si na primer, kakšno je stanje na oddelku za zgodovino. Zveza študentov za zgodovino je poslala fakultetnemu svetu pismo, v katerem ga seznanja s prenatrpanim učnim načrtom, ki naj bi ga vodstvo oddelka reformiralo in reduciralo. Svojo tehtno utemeljeno prošnjo so izročili predstojniku oddelka (takrat je bil to prof. dr. Gregor Čremošnik, op. I. V.) že januarja 1954, vendar niso naleteli na razumevanje kljub podpori ostalih profesorjev tega oddelka, ki se strinjajo s študentskimi predlogi. Mesto nujne redukcije študijske snovi so dobili študentje v letošnjem letnem semestru nov poseben predmet, ki doslej ni bil v študijskem programu... Uvajanje novih predmetov ter širjenje in drobljenje učne snovi podaljšuje študij na pet do šest let in zaradi specialnosti zamegljuje pogled na celoto."

Na ta napad so profesorji oddelka za zgodovino odgovorili z javnim pismom, ki so ga sprejeli na seji oddelka 9. junija. Odgovor O študijskem načrtu na zgodovinskem oddelku naše univeze je bil objavljen v SP 12. junija 1955, str. 3. Profesorji (podpisani so bili: dr. Gregor Čremošnik, dr. Milko Kos, dr. Fran Zwitter, dr. Josip Klemenc, dr. Metod Mikuž, dr. Bogo Grafenauer) namreč ugotavljajo, da pripombe na račun oddelka za zgodovino, zapisane v članku 3. VI., ponarejajo resnični položaj. Torej ne bo držala trditev, da študentje niso naleteli na razumevanje pri predstojniku, kljub podpori ostalih profesorjev tega oddelka. Glede novega predmeta je pojasnjeno, da je mišljena uvedba kratkega kurza predavanj o zgodovini Bliznjega vzhoda v starem veku. Katedri je namreč uspelo pridobiti honorarnega predavatelja, prof. dr. Viktorja Korošca, svetovno znanega strokovnjaka za to področje. Pojasnjeno je tudi, da v sistemu študija zgodovine to ni poseben predmet s posebnim izpitom, ampak sestavni del študija in izpita iz obče zgodovine starega veka. Poudarjeno je še, da so željo po specialnih predavanjih iz te zgodovinske tematike izražali tudi študentje sami.

Glede trditve, da študentje s svojo utemeljeno prošnjo iz januarja 1954 za reformo in redukcijo učnega načrta niso naleteli na razumevanje, pa profesorji zatrjujejo, da je neresnična. Študentskim predlogom naj bi bilo v veliki meri ustrezno. Ostalo naj bi le eno odprto vprašanje, povezano s posebnimi dodatnimi predavanji, ki jih je imel profesor za južnoslovansko zgodovino, prof. dr. Gregor Čremošnik. V odprtem pismu profesorjev zgodovine je glede tega naslednje pojasnilo: "Profesor za južnoslovansko zgodovino je snov iz južnoslovanske diplomatike in numizmatike ter vire in historiografijo južnoslovanske zgodovine, kjer

¹⁷ G. Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega veka I., Glasnik Zemaljskog muzeja I. del, n.s. III, Sarajevo 1948, str. 103-143, II del, GZM, n.s. IV-V, 1949-1950, str. 105-199; III. del, GZM, n.s. VII, 1952, str. 273-336, Dopuna, GZM, n.s. X, 1955, str. 137-146, Original povelje Kulina bana, GZM, n.s. XII, 1957, str. 195-213, Die serbische diplomatische Minuskel, Wiener Archiv f. Geschichte des Slawentums und Osteuropas, 3, 1959, str. 103-115; Srpska diplomatska minuskula, Slovo, časopis Staroslavenskog instituta, br. 13, Zagreb 1963, str. 119-136.

¹⁸ Del Čremošnikovih nedokončanih rokopisov o cirilski diplomatiki in južnoslovanski sfragistiki je objavila kot torzo 18 let po Čremošnikovi smrti Akademija znanosti in umetnosti Bosne in Hercegovine pod naslovom Studije za srednjovekovnu diplomatiku i siglografiju Južnih Slavena, Sarajevo 1976, 154 strani.

je izpitno snov po želji študentov omejil na v resnici nujno potrebni minimum, izpraševal v ločenih majhnih delih pri posebnih kolokvijih, ki je bil študentom zanje na razpolago izven rednih izpitnih rokov vsak teden, z namenom, da študente razbremeni pri študiju za diplomske izpite iz svoje stroke, kjer te snovi potem ni več spraševal. Ker pa so ti kolokviji študentom kamen spotike, smo zdaj sklenili, da odslej teh obveznih kolokvijev ne bo več, profesor za južnoslovansko zgodovino bo pa izpraševal snov iz diplomatike v okviru izpita iz zgodovinskih pomožnih ved, iz ostalih omenjenih disciplin pa pri diplomskem izpiti iz narodne zgodovine."

Ko danes presojava ta napad na predavanja prof. Čremošnika in odgovor profesorjev zgodovine, lahko ugotovimo, da je bil prof. Čremošnik eden tistih ordinarijev na oddelku za zgodovino, ki politično ni bil zaščiten, čeprav je veljal za dobričino in je na splošno užival spoštovanje pri študentih in kolegih. Zato si ga je študentska organizacija, verjetno na zunanji namig, tudi privoščila.

Odgovor na odprto pismo profesorjev oddelka za zgodovino je kmalu prišel. Objavljen je bil v SP 21. junija 1955 (str. 4). Avtor sestavka, Še o študijskem načrtu na zgodovinskem oddelku - za objektivno obveščanje naše javnosti, je bil Boris Lipužič, zunanji član fakultetnega sveta. Iz članka je razvidno, da je bil B. Lipužič tudi avtor prvega prispevka, v katerem je poudaril, da je na nekaterih oddelkih takratne prirodoslovno-matematično-filozofske fakultete še vedno najbolj pereč problem obseg snovi v študijskih načrtih. Kot izhodišče za ponovni napad na oddelke za zgodovino (konkretno na prof. Korošca in prof. Čremošnika, čeprav imen in priimkov profesorjev ne navaja v nobenem članku) je omenil proces, ki ga je sprožilo družbeno upravljanje na univerzi kot znanstveno-vzgojni ustanovi. To družbeno upravljanje naj bi ustvarilo položaj, v katerem je možno kritično premotriti problematiko, ki po svojem pomenu in družbeni odgovornosti daleč presega okvir univerze. Boris Lipužič je nato navedel primera, iz katerih je razvidno, da naštevanje med seboj nepovezanih dejstev ne prispeva k razumevanju zgodovinskega razvoja, temveč zamegljuje pogled na celoto. Prof. Korošcu (imena in priimka ne navaja) je izrečena zamera zaradi naštevanja dinastičnih povezav med posameznimi pripadniki dinastij v starem Egiptu, glede predavanj prof. Čremošnika (tudi v tem primeru ni navedel imena in priimka) pa se mu ne zdi za razumevanje zgodovinskega razvoja človeške družbe potrebno vedeti, ali je na novcu srbskega kralja Uroša I. kraljeva figura pokrita ali gologlava in ali ima v rokah križ z eno ali dvema prečkama. To je bil le en drobec iz predavanj prof. Čremošnika o srbski numizmatiki. Zaključek Lipužičevega razpravljanja o obsegu snovi na oddelku za zgodovino pa izveni v opozorilu, da sedanje dužbene potrebe zahtevajo od te fakultete predvsem kadre za srednje šole. "Razumljivo je, da predvojni slušatelji niso mogli poslušati predavanj iz novejše obče zgodovine ter zgodovine stare Jugoslavije in NOB. Zato je logično, da mora zaradi širjenja obsega snovi izpasti tisto, kar je manj bistveno (to so starejša zgodovinska obdobja, op. 1. V.), pa tudi po marksističnih principih vrednotimo posamezna zgodovinska obdobja drugače, kot so jih vrednotile predvojne zgodovinske šole, tako po obsegu snovi kot po sami problematiki".

Prav iz teh misli pa lahko ugotovimo, kako slabo so razni zunanji sodelavci fakultetnih organov poznali smisel in pomen univerzitetnih predavanj in kako so negativno vplivali na študente, ki niso dojeli načina univerzitetnega študija. Prof. Gregor Čremošnik je bil kot zgodovinar-znanstvenik eden redkih slovenskih zgodovinarjev, ki je vse svoje neumorno ustvarjalno delo posvetil starejši zgodovini Srbije, Bosne in Dubrovnika. Ledino je oral pri preučevanju tiste veje južnoslovanske zgodovine, ki zahteva izrednih naporov in zato tudi velike ljubezni do dela, do stroke, to je do diplomatike, paleografije, sfragistike cirilskih listin in

numizmatike. Ko danes ocenjujemo Čremošnikovo znanstveno delo iz daljše časovne perspektive, šele lahko ugotovimo, koliko trajnih vednot je v njegovem delu. Čremošnik je vedno izhajal iz arhivskega gradiva, predvsem je delal zaključke na podlagi drobnega gradiva, raztresenega v notarskih in kancelarskih knjigah dubrovniškega arhiva. V prvem raziskovalnem obdobju se je G. Čremošnik posvečal nekaterim zelo zanimivim in tehtnim vprašanjem gospodarske zgodovine Dubrovnika in sosednjih balkanskih dežel. Odprl je številna nova vprašanja, postavil nove hipoteze, ki so se pozneje izkazale kot pravilne. Potrebo študija gospodarskih vprašanj je utemljal v uvodu ene svojih študij: "Najlošije stojimo u istorijskoj nauci sa znanjem najobičajnijih sitnica iz svakidašnjeg života. Sve može da bude važno za istoričara, i datum najuglednijeg vladara i pisac najpraznijeg hagiografskog spisa i, Bog bi znao, čemu je sve starina utisnula pečat važnosti i zanimljivosti. Samo o pitanjima koje, danas jednako kao u prošlim vekovima, drmaju ekonomskim životom i razvojem naroda i država, slabo tko vodi računa."¹⁹ Njegovi pogledi na zgodovinski razvoj so bili sodobni, saj se je redko v razpravah dotaknil politične zgodovine. Posegel pa je v eno najbolj zapletenih vprašanj srbske srednjeveške države, v vprašanje njenega denarnega sistema. Denarstvo je smatral kot odraz in osnovo gospodarstva neke države. Razna vprašanja srbske numizmatike, kot začetek kovanja srbskega denarja, njegova vrednost, čistina, oblike, razne emisije (zunanji izraz tega je tisto, kar je najbolj motilo Lipužiča, ali je na novcu Uroša I. kraljeva figura pokrita ali gologlava itd.), je obdelal v več razpravah in študijah.²⁰ Navedel bi še en primer iz sfragistike, ki jo je tudi predaval v omenjenih specialnih dodatnih predavanjih. Ob analizi pečatov bosanskega kralja Štefana Tomaša je ugotovil katastrofalni gospodarski položaj Bosne.²¹ In prav ta vprašanja so bila predmet Čremošnikovih specialnih predavanj, pa žal ni našel razumevanja pri študentih.

Ohranjena Čremošnikova pisma v zapuščini Iva Zupaniča pričajo, da sta vse življenje ostala dobra prijatelja. Ko je Čremošnik prihajal na obiske k sorodnikom v Maribor, se je srečeval tudi s prijateljem Zupaničem. Zadnjič sta se srečala 2. septembra 1957, ko je bil Ivo Zupanič zaradi vinskega sejma v Ljubljani. Skupaj z Antonom Svetino in soprogrami so se sestali v nekem lokalu.²² Ganljiva je zadnja Čremošnikova dopisnica prijatelju Ivu, ko je bil že težko holan:

27. VI. 1958

Dragi Ivo!

Prisrčna Ti hvala za Tvoje pismo! Si lahko misliš, kako dobro dene par toplih besed od prijatelja, s katerim smo vezani s spomini iz najlepše življenjske dobe, iz dobe, ko smo bili vsi še "jung, dumm und gefräßsig". Do sedaj sem ostal edino drugi lastnosti zvest, vse drugo je šlo po vodi. Prišel sem sedaj do točke, ko človek ne ve več, ali se bo še izmazal ali ne. Ko bi me Ti videl! Ustrašil bi se one prikazni, ki je bolj za grob, za med ljudi pa sploh ne. Obe opeaciji, ki jih imam za seboj, še bolj pa "prepariranje" za operacijo (štirikratno popolno čiščenje, t. j. izpraznjenje) me je strašno neslo in danes ne potegnem najbrž niti 50 kg! Po tem si lahko predstavljaš, Ti pravim, pravo strašilo sem in če bo šlo na sedanji način

¹⁹ G. Čremošnik, *Novčarstvo u starom Dubrovniku*, Jugoslavenska knjiga, knj. 9/1, 1925, str. 16.

²⁰ I. Voje, *Dlež Gregorja Čremošnika pri proučevanju ekonomskega razvoja srednjeveškega Dubrovnika in balkanskih držav*, ZČ, 41/2, 1990, str. 278-284.

²¹ G. Čremošnik, *Ostaci arhive bosansko franjevačke vikarije*, Radovi Naučnog društva BiH, III, Sarajevo 1955, str. 5-56.

²² Te podatke mi je posredovala hčerka Iva Zupaniča prof. Zdenka Rogl.

naprej, potem Ti bom pisal pihodnjo karto iz groba št. xy na našem pokopališču. Za tak slučaj, na katerega pa moram biti pripavljen, sprejmi pač še tople pozdrave od vedno Tvojega

Gregorja

Oprosti kratke vstice, za daljše pismo sem preslab...

Prof. Gregor Čremošnik je umrl 12. novembra 1958 v Ljubljani.

V sedemdesetih letih je umrlo veliko sošolcev letnika 1910 klasične gimnazije v Mariboru. Zadnjič so se sošolci sečali v Ljubljani leta 1972, in to Jože Šerbec, Anton Svetina in Ivo Zupanič. Obiskali so Franceta Vebra, ki je bil že težko bolan. Jože Šerbec se je nekaj dni zatem ponesrečil, France Veber je umrl 3. maja 1975, Ivo Zupanič 26. junija 1986 (star 95 let) in zadnji Anton Svetina 17. maja 1987 (star 96 let).

Ob 90-letnici rojstva dr. Gregorja Čremošnika (rojen 24. februarja 1890) je Zgodovinsko društvo v Celju proslavilo ta visoki življenjski jubilej z odkritjem skromnega obeležja na Čremošnikovi rojstni hiši v Ločici 21 pri Polzeli. 23. februarja 1980 so se na svečanosti poleg številnih krajanov zbrali tudi člani profesorjeve družine (soproga Agnes, hčerka Irma in drugi), nekdanji sodelavci in učenci z oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Zgodovinskega inštituta Milka Kosa na SAZU. Slavnostni govornik je bil Čremošnikov učenec in naslednik na katedri za zgodovino južnih Slovanov, prof. dr. Ignacij Voje, ki je tudi odkril spominsko ploščo.²³

Stoletnico rojstva prvega povojnega profesorja za zgodovino južnih Slovanov na ljubljanski univerzi dr. G. Čremošnika pa je oddelek za zgodovino počastil tako, da je delegacija (prof. dr. Vasilij Melik, prof. dr. Ignacij Voje, prof. dr. Miroslav Stiplovšek, doc. dr. Vasko Simoniti in višji pred. Štefan Trojar) 23. februarja 1990 obiskala njegov grob na ljubljanskih Žalah, se poklonila njegovemu spominu in položila cvetje. 15. marca pa je Zgodovinsko društvo Ljubljana priredilo članski sestanek v Čremošnikov spomin, na katerem sta referirala dr. Igor Grdina o temi Gregor Čremošnik in cirilska paleografija ter dr. Ignacij Voje Delež Gregorja Čremošnika pri proučevanju ekonomske zgodovine srednjeveškega Dubrovnika in balkanskih dežel.²⁴

Pri kolegih je Gregor Čremošnik užival priljubljenost in spoštovanje, zlasti zaradi vrlin, ki jih je navedel prof. dr. Bogo Grafenauer v nekrologu: "Takih iskrenih, dobrih in toplih ljudi in prijateljev v življenju ne srečaš pogosto."

Ignacij Voje

GREGOR ČREMOŠNIK UND SEIN VIERZIGSTES ABITUR JUBILÄUM

Zusammenfassung

Prof. dr. Jože Koropec war einer der ersten Studenten am Institut für Geschichte der Philosophischen Fakultät in Ljubljana, der bei Prof. Dr. Gregor Čremošnik sudslawische Geschichte studierte und eine Diplomprüfung im Fach Nationalgeschichte ablegte. Beide verbindet eigentlich das klassische Gymnasium in Maribor, welches sie besucht und wo sie das Abitur abgelegt haben. Gregor Čremošnik machte das Abitur im Jahr 1910. Zum Anlaß des 40. Jubiläums der Reifeprüfung im Jahre 1950 haben sich 14 Mitschüler in Maribor getroffen und bei dieser Gelegenheit entstand

²³ J. Šumrada, I. Voje, A. Svetina, Odkritje spominske plošče prof. dr. Gregorju Čremošniku, ZČ, 34/3, 1980, str. 349-352.

²⁴ ZČ, 44/2, 1990, str. 159-169, 278-284.

ein Gruppenfoto. Eben dieses 1950 entstandene Foto und ein Brief Čremošniks an seinen Mitschüler Ivo Zupančič, welcher auf das erwähnte Zusammentreffen folgte, ist Gegenstand dieser Abhandlung. Dieser Brief ist inhaltlich höchst interessant, daher wird er vom Autor zur Gänze veröffentlicht und mit einem Kommentar versehen. Im ersten Abschnitt bewertet Čremošnik das Zusammentreffen als sehr lebenswichtig, im zweiten Abschnitt diskutiert er eine mit dem Familiennamen Pirnat verbundene philologische Frage, im dritten Abschnitt erwarft er aber die Sachkenntnis auf dem Gebiet der Enologie und der Geschichte, wobei er sich rühmend darüber äußert, dass das Hauptgebiet seiner Wissenschaft die historischen Hilfswissenschaften darstellen, wie etwa die Palaeographie, die Diplomatik und die Sphragistik. Dabei solle es sich um eine reine Technik handeln, weil entfernt von jeglicher Ideologie. Es waren gerade diese Subdisziplinen der historischen Wissenschaft derentwegen Čremošnik 5 Jahre später einen Aufruhr seitens der Studentenorganisation erlebte. In zwei Beiträgen in der Zeitschrift „Slovenski poročevalci“ im Juni 1955 wird die Öffentlichkeit von einem Mitglied des Fakultätsrates über die Rechtmäßigkeit der studentischen Forderungen im Zusammenhang mit der Reduktion von Studienprogrammen am Institut für Geschichte in Kenntnis gesetzt, die sich auch auf die Vorlesungen von Čremošnik bezieht. In einem weiteren Beitrag weisen aber die Professoren des Instituts für Geschichte in Form eines öffentlichen Briefes die angeführten Anschuldigungen zurück und lehnen eine derartige unbegründete Kritik ab.

Der Autor liefert eine detaillierte Schilderung jenes Bereiches der wissenschaftlichen Tätigkeit von Čremošnik, den der Letztere einigen sehr interessanten und schwerwiegenden Fragen der Wirtschaftsgeschichte von Dubrovnik und den benachbarten Balkanländern widmete. In diesem Zusammenhang hebt er hervor, dass Čremošnik eine der komplexesten Fragen des mittelalterlichen serbischen Staates aufgeworfen hat, nämlich die Frage seines Geldsystems. Er widmete seine Untersuchungen verschiedenen Fragen der serbischen Numismatik. Eben diese Fragen waren aber auch der Gegenstand seiner Spezialvortrage, die von den Studenten nicht mit Verständnis aufgenommen wurden. Abschließend veröffentlicht der Autor noch den letzten ruhrenden Brief des todkranken Gregor Čremošnik, den er an seinen Mitschüler und Jugendfreund Ivo Zupančič im Juni 1958 schrieb. Die Erinnerung an Gregor Čremošnik wurde anlässlich des 90. Jubiläums seiner Geburt vom Historikerverein in Celje durch die Enthüllung der Gedenktafel an seinem Geburtshaus in Ločica bei Polzela geehrt, zum Anlaß der 100. Wiederkehr seines Geburtstages aber vom Historikerverein in Ljubljana mit einer Mitgliedersitzung, an welcher zwei Referate über die Facharbeit von Čremošnik vorgetragen wurden.

DNEVNIŠKI ZAPISI KURATA V MARIBORSKI KAZNILNICI (1889-1913)

Anton Ožinger *

UDK 259:343.81(497.4 Maribor)"1889/1913

Ožinger Anton: Dnevniški zapisi kurata v mariborski kaznilnici (1889-1913) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 185-202, 75 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

V pričujočem članku obravnavam delovanje kurata v mariborski moški kaznilnici od njene ustanovitve do leta 1913 na temelju dnevniških zapisov (Chronik) predvsem s področja dubovne oskrbe, niso pa izostali tudi drugi dogodki, ki so pritegnili njegovo zanimanje.

UDC 259:343.81(497.4 Maribor)"1889/1913

Ožinger Anton: The chronicle kept by the chaplain of the Maribor prison (1889-1913). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35 (1999)1-2, pp. 185-202, 75 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The article presents the work of the chaplain of the Maribor men's prison since its foundation in 1913 on the basis of the chronicle (Chronik) he kept, particularly his spiritual work with prisoners, but also other events that caught his attention.

V cesarsko-kraljevski moški kaznilnici v Mariboru je od njene ustanovitve, 1. oktobra 1889, deloval katoliški kaznilniški kurat. Njegova službena ali delovna obveznost je bila dušno pastirstvo kaznjencev. Spremljal pa je tudi druga dogajanja v kaznilnici, ki niso bila neposredno povezana z njegovo službo; inšpekcije nadrejenih pravosodnih in šolskih inštant, obiske raznih delegacij in pomembnih osebnosti, celo iz tujine, razne prireditve ob cerkvenih in državnih praznikih, ki takrat niso bile ločene, kadrovske spremembe in odlikovanja kaznilniškega osebja,

* Dr. Anton Ožinger, univerzitetni docent, škofijski arhivar, Koroška c. 1, SI - 2000 Maribor.

delovne akcije kaznjencev na raznih lokacijah in tudi v Mariboru, ustanovitev in delovanje Društva za pomoč bivšim kaznjencem, sodeloval je pri izvrševanju pomilostitev. Po službeni dolžnosti je bil navzoč pri bolnih in umirajočih kaznjencih, pozorno pa je zapisoval tudi poskus upora v kaznilnici, pobege kaznjencev, primere nesreč pri delu, blaznosti ter samomorov.

Pogled na mariborsko moško kaznilnico iz zraka, iz smeri jug - sever. Fotografija je nastala med obema vojnama, s pogledom na Dravo in stari del mesta na levem bregu (Pokrajinski arhiv Maribor, Vrhulj, 5).

Duhovniki, dušni pastirji v zaporih in kaznilnicah, moških kakor ženskih, so imeli službeni naslov kurat.¹ To službeno mesto je bilo v skladu z avstrijsko zakonodajo in kanonskim pravom katoliške cerkve.² Kurati so de jure imeli pravice župnikov s to omejitvijo, da se je njihova jurisdikcija raztezala zgolj znotraj obsega jetnišnice ali kaznilnice oziroma zgolj na kaznjence ter zaposleni personal. Medtem ko je bila za kurate v vojaških enotah in kurate v bolnišnicah ter raznih zavodih (sirotišnice, gluhošemnice) izrecno dana jurisdikcija za asistenco pri porokah, to za kaznilniške kurate ni jasno.³ Zadeva pa tudi sicer ni bila aktualna, ker za tovrstno opravilo v kaznilnicah ni bilo pogojev niti možnosti.

V mariborski moški kaznilnici – tak je bil službeni naslov te ustanove,⁴ je bilo sistematizirano mesto katoliškega kurata. Do propada dvojne monarhije je

¹ Beseda "kurat" pride od lat. glagola curare, sam. curatus, nem. Kurat, J. Schmid, Kurzes Wörterbuch des Kirchenlatein, Limburg a.d. Lahn 1934, str. 65. Ko so ob jožefinskih reformah hile ustanovljene nove "jožefinske" župnije ali fare so jih poimenovali kuracije, župnike pa kurati.

² Codex iuris canonici... Friburgi Brisgoviae; Ratisbonae 1920, kan. 451-469. Emmerich Bjelik, Handbuch für die k. u. k. katholische Militärgeistlichkeit, Wien 1905.

³ Rado Kušej, Cerkveno pravo katoliške cerkve... v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana 1927, str. 481.

⁴ K/niserliche/ k/önigliche/Männer-Strafanstalt (prim.: Personalstand des Fürstbistums Lavant... 1917, Marburg 1917, str. 117). Med obema vojnama je službeni naslov Moška kaznilnica Maribor oziroma Državna moška kaznilnica v Mariboru (Šematizem... lavantinske knezoškofije za leto 1934, Maribor 1934, str. 85).

bila skoraj stoddstotna večina kaznjencev katoličanov, samo občasno se najde v mariborski kaznilnici po kakšen evangeličan, pravoslavac ali jud. Ta slika se ni bistveno spremenila, ko so leta 1895 preselili iz ljubljanske kaznilnice, ki je bila v potresu hudo poškodovana, 100 kaznjencev v Maribor. Leta 1914 so zaradi vojnih razmer iz Kopra preselili v Maribor 148, naslednjega leta (1915) pa še 180 kaznjencev. Po prvi svetovni vojni se začne dotok kaznjencev iz zaporov in kaznilnic južnih pokrajin kraljevine Jugoslavije; tam so očitno bili zapori prenapolnjeni, kar pa je doletelo tudi mariborsko kaznilnico, ki je občasno imela tudi po več kakor 100 "gojencev" od predvidenih največ 542 mest. Že v dvajsetih, še bolj pa v tridesetih letih, vse do začetka 2. svetovne vojne, je bila mariborska kaznilnica neke vrste Jugoslavija v malem: razen iz sosednje Lepoglave v hrvaškem Zagorju, so nastanili kaznjence iz Niša, Skopja, Sremske Mitrovice, Zenice, Stare Gradiške ter Požarevca.⁵ Po statističnem stanju 31. decembra 1937 je slika veroizpovedi drugačna. Od 430 obsojencev jih je 390 katoličanov (89,74 %), od preostalih 40 obsojencev (10,26 %) pa se jih je 35 izjasnilo za srbsko-pravoslavne, 3 za evangeličane, 1 za muslimana, 1 pa se je opredelil – brez konfesije.⁶ Za pripadnike nekatoških veroizpovedi je uprava poskrbela za občasni obisk duhovnikov teh veroizpovedi, če so kaznjenci to želeli. Za pripadnike Srbske pravoslavne cerkve je v mariborski kaznilnici skrbel kot honorarni garnizonski kurat iz Maribora.⁷ Katoliški kurat, čigar mesto je bilo sistematizirano, je imel redno plačo z dodatki, službeno stanovanje... Skrbel je za vsa duhovna opravila jetnišnice, za bogoslužje in je bil v tem oziru duhovni predstojnik jetniške kapele.⁸ Eno od njegovih neformalnih opravil je bilo tudi sprotno pisanje kaznilniške kronike, ki ga je začel prvi kurat Alojz Zver (Sver).⁹ Kaznilnica je začela "obratovati" 1. oktobra 1889, ko so nastanili prve kaznjence in je osebje zasedlo svoja mesta, formalni in uradni začetek delovanja kaznilnice je bil 6. oktober istega leta. Z blagoslovitvijo kaznilnice, posvetitvijo kaznilniške kapele se začne sprotno pisanje kaznilniške kronike.

Knjiga ali bolj točno debelejši zvezek z 212 listi je formata 22,5 cm x 14,5 cm, elegantno vezan v črno usnje s pozlačenim napisom "CHRONIK" in rastl. okrasom. Strani so numerirane, zdi se, da od neke druge roke. Vsaka stran ima

⁵ Seznam osebja moške kaznilnice v Mariboru. Po stanju dne 1. januarja 1938, str. 34, ŠAM, kaznilnica.

⁶ Seznam osebja..., str. 28. Seveda ta Seznam iz leta 1937 podaja tudi zanimive statistične podatke o stopnji izvrševanja kazni, trajanju kazni, zakonskem stanju kaznjencev, poklicu oziroma izobrazbi, vrsti kazni (robija, zatočenje...) starosti kaznjencev, številu predkazni, poreklu glede banovine, obsodbah pristojnih sodišč in o kaznivih dejanjih, kar z drugimi hesedami, po katerem paragrafu Krivičnega zakona (27. jan. 1929: zoper življenje in telo /§§ 167-186/, zoper imovino /§§ 187-203/ itd.

⁷ 13. febr. 1937 je bil z rešenjem ministra pravde v Beogradu postavljen za honorarnega kaznilniškega kurata za kaznjence (srbske) pravoslavne vere, vojni sveštenik mariborske garnizije in začasni paroh pravoslavne cerkvene občine, Simeon T. Ivošević. Njegov honorar je znašal 350 dinarjev mesečno.

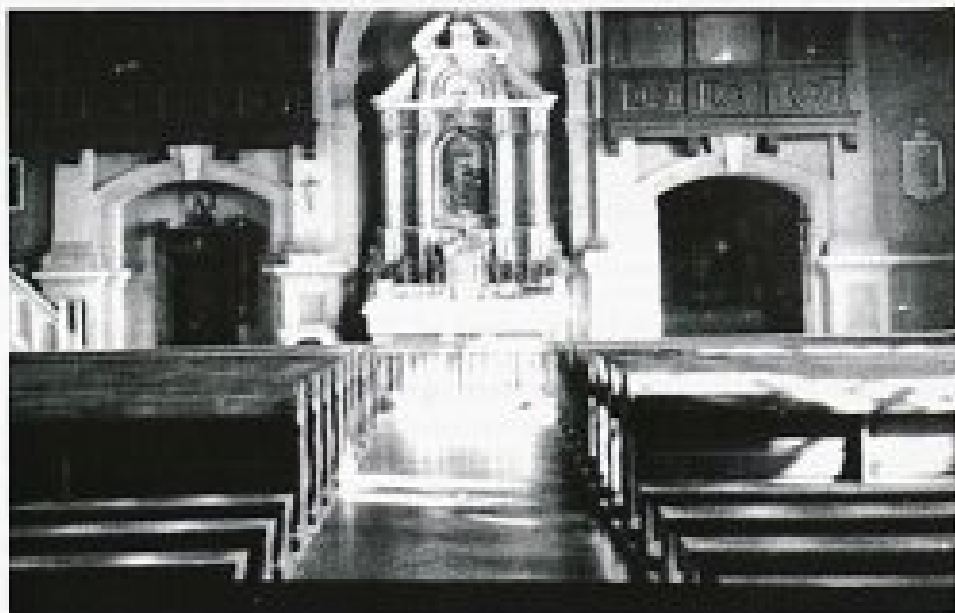
⁸ Mesečna plača katoliškega kurata Pavla M. Zavadlava (roj. 22. dec. 1887 v Pazinu, duh. 25. jul. 1910, kazn. kurat od 8. okt. 1932). Njegova mesečna plača z osebnim in položajnim dodatkom je znašala 2750 dinarjev. Enako plačo je imel kaznilniški učitelj Miško J. Cizelj, direktor Niko Vrabl je prejemal 4720 din mesečno, navadni pazniki cca 1000 dinarjev.

⁹ Alojz Zver (Sver) je bil rojen 7. junija 1848 v Mariboru, duh. je postal 6. nov. 1870 v Gradcu. Kot kaplan je služboval po farah sekovske škofije, v Anherju v dekaniji Weitz (1871-74), v Arnovžu (Arnfels) v dekaniji Lučane (Leutschach) v letih 1877-1881, v Lučanah 1881-1885 in v Radkersburgu (Radgona). 10. sept. 1889 je bil imenovan za kaznilniškega kurata novoustanovljene moške kaznilnice v Mariboru. Od leta 1891 do svoje smrti je bil zastopnik kaznilnice pri Društvu za pomoč bivšim kaznjencem v Mariboru. Umrli je 22. apr. 1906 v Gradcu.

vedno na levi strani rob, ki je širok približno 1,5 cm ali po starem merskem sistemu 1/2 palca.¹⁰ V robu je pravilno vpisan datum, dan in leto dogodka, leto pa je na začetku, včasih je datum pravopisno dosleden, n. pr. "am 6. X". Tekst je pisan z obeh strani z lepo oblikovano, na posameznih mestih, zlasti naslovih kaligrafsko pisavo, jezik je v celoti nemški, pisava je takrat splošno uporabljana "gotica".¹¹ Edini "slovenski" vpis je, sodeč po navedbi datumov, 1. 1946 napravljen seznam uradništva, zdravnikov, kuratov, učiteljev, upravnih uradnikov, strokovnih poslo-vodij, strojnikov, poveljnikov, paznikov in upravnikov tudi še pod nemško oku-pacijo na str. 173-177.¹²

Poleg dejstva, da je kroniko pisalo kar nekaj ljudi, ki so imeli različen pristop glede pomembnosti oziroma nepomembnosti dogodkov – tako n. pr. v letih 1900 do 1912 niso vpisovali smrtnih primerov – je za res veliko škodo oceniti okoliščino, da v letih 1906 – 1912 ni sploh nobenih vpisov, kakor je to naznačeno na str. 156.¹³

Kaznilniški dušni pastir, s polnim naslovom c/esarsko/ k/raljevski/ dušni pastir (Kaiserliche und königliche Männerstrafanstalt Seelsorger), je kot kurat

Notranjost Kaple (glavni oltar, del cerkv. ladje) v marihorski moški kaznilnici. Fotografija je iz leta 1939 ali 50-letnici kaznilnice (Pokrajinski arhiv Maribor, Vrabl, 1).

¹⁰ 1 palec /Zoll/ = 2,634 cm.

¹¹ To obliko latinske pisave, ki so jo Nemei uporabljali za svoj jezik, sami imenujejo Fraktur-Druckschrift oziroma Fraktur-Schreibenschrift. (Carl Faulmann, Das Buch der Schrift... aller Zeiten und aller Völker des Erdkreises... zweite vermehrte und verbesserte Auflage..., Augsburg 1995, str. 208-209.

¹² Popis je, zdi se, sestavil bivši ravnatelj kaznilnice Niko Vrabl.

¹³ "In der Zeit vom Jahre 1906 bis Mitte 1912 weilt die Chronik der Strafanstalt leider eine große Lück auf, weil nach dem Tode des Seelsorgers Alois Sver, der sie hei Leihzeiten in Ewidenz hielt, für deren Weiterführung Niemand Sorge trug." (Chronik, str. 156).

opravljaj dušno oskrbo "varovancev" oziroma kaznjencev običajnega in mladoletniškega oddelka kaznilnice. Glede na to, da je bila mariborska kaznilnica namensko in načrtno grajena za svoj namen, je bila funkcionalno projektirana in opremljena tako, da je bilo za varovanje kaznjencev skoraj maksimalno poskrbljeno, s pazniki v kaznilniški stavbi in z vojaškimi stražarji zunaj nje. Pobeg iz kaznilnice je bil zelo težek, lažje je to bilo z delovišč zunaj kaznilnice. Mariborska moška kaznilnica (dalje: kaznilnica) je imela svoj, prostorsko popolnoma ločeni mladoletniški oddelek, ki je imel nekoliko drugačni status. Ni namen podrobno opisovati tega, po videzu res monumentalnega stavbnega kompleksa, ki nekoliko spominja na Pentagon v Washingtonu, omenim naj, da je "dvoriščni prostor kaznilnice obsegal skoraj 4 ha zemljišč s stavbami, ograjeno s 5 metrskim visokim zidom."

V izjemno lepi, prostorni kapeli je bilo duhovno središče fare kaznilniškega dušnega pastirja, ki je de jure imel pravice župnika, seveda tudi dolžnosti. Krstov in porok v kaznilnici seveda ni bilo, ker osebje ni imelo domicila v kaznilnici. Kurat je vodil, pač v skladu s svojimi pristojnostmi, mrliško matično knjigo.¹⁴ Sicer pa je redno maševal, ob nedeljah in praznikih tudi pridigal in spovedoval. Glede na to, da je bila približno polovica kaznjencev nemško govoreča, druga pa slovensko, je kurat praviloma spregovoril v, kakor so se takrat izražali, obeh deželnih jezikih. Z ozirom na precejšen priliv kaznjencev iz opuščene ljubljanske kaznilnice na gradu (1895), zaradi potresa, je kurat moral zaradi Primorcev italijanske narodnosti razumeti tudi italijansko, še posebno pa po letu 1914, ko so iz koprške kaznilnice zaradi vojne nevarnosti preselili v Maribor čez 300 kaznjencev.

Bolj zahtevno kakor pridige oziroma nagovori je bilo za kaznilniškega kurata spovedovanje kaznjencev, tako zaradi njihovega števila, ki je včasih preseгло 500 oseb, kakor zaradi narodnostne sestave. Medtem ko za kurata slovenskega rodu razumevanje ljudi z bivšega hrvaško-srbskega jezikovnega območja dvojne monarhije ni bilo problem; je pa bilo drugače glede Poljakov, Rusov, Romunov in Madžarov. Ker so bili in so še predpisi glede spovedi zelo strogi, je moral spovednik razumeti jezik penitenta, uporaba tolmača je bila zaradi varovanja spovedne tajne strogo prepovedana. Zato se za take primere, zlasti za kurate, pojavijo posebni priročniki za spovednike (*Confessarius polyglottus*).¹⁵ Bistvo tega priročnika, ki je mogel biti v obliki knjige ali tabel, je bilo v tem, da so v vseh jezikih bila identična vprašanja. Če je bil spovednik vsaj za silo vešč jezika, je počasi prebral vprašanje, spovedanec pa je v svojem jeziku odgovoril z "da" ali "ne", "vsaki dan", "vsaki teden"... "enkrat", "dvakrat"... Če spovednik ni znal brati vprašanj

¹⁴ Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije I, Ljubljana 1972, str. 340. V knjigi je v letih 1890-1942 skupaj zabeleženih 647 smrtnih primerov, to je približno 12 vsako leto, od 13.901 kaznjencev, ki so do leta 1937 šli skozi kaznilnico jih je umrlo 4,65%. Številke so same po sebi zelo nezgovorne: leta 1889 ni umrl noben kaznjenec, naslednjega leta 1890 že 2, leta 1912 jih je umrlo "samo" 5, leta 1920 samo 1, leta 1930 so umrli 4 kaznjenci... Po drugi strani pa je v vojnih letih število umrlih nadpovprečno veliko, leta 1916 jih je umrlo 20, leta 1917 že 29, leta 1918 pa rekordnih 78 kaznjencev (epidemija španske gripe). Smrt je, kakor sicer, pobirala vse starostne skupine, najstarejši, ki je umrl v kaznilnici je bil neki 81 let star revež in malo mlajši prevzítakar... Smrtna kosa pa je kosila tudi med mladimi kaznjenci, celo 17- ali 18- letnimi.

¹⁵ *Novus Confessarius polyglottus. Examen conscientiae in quatuordecim linguis ad usum sacerdotum cum pretiunculis*, Pragae 1914. Po kratkem uvodu in navodilu (*usus chartarum*) sledi najprej latinski jezik, potem pa: angleški, češki, hrvaški, francoski, nemški, madžarski, italijanski, poljski, rumunski, ruski, ukrajinski, slovaški (Spoved v jazyku slovenskom) in slovenski jezik. (Spoved v jeziku slovenskem). Upoštevanje angleščine, francoščine in ruščine, ki jih v takratni dvojni monarhiji niso uporabljali je prav gotovo zaradi vojne oziroma vojnih ujetnikov iz antantnih armad.

v tujem jeziku, je z roko pokazal nanj, spovedanec pa ga je prebral in odgovarjal. Seveda tudi s tem pripomočkom še ni bilo vse rešeno v primeru, da je bil spovedanec nepismen ali slep; sam ni mogel brati, zato je bila zelo potrebna kuratova izkušnost, uporabiti je moral tudi znamenja (gluhonemi) ali sicer improvizirati glede na okoliščine.

Kaznjenci so imeli priliko opraviti spoved ob bogoslužju, nedeljah in praznikih, bolniki, kadar so želeli. Večina jih je šla k spovedi za božič, to je bila t. i. adventna spoved, prav tako za veliko noč, ki je bila (spoved in obhajilo) za katoličane zapovedana. Leta 1891, je 23. marca od 350 kaznjencev njih 220 "opravilo velikonočno sv. spoved. Naslednjega dne so le-ti pobožno prejeli sv. obhajilo." (Velika noč leta 1891 je bila 29. marca.) Bežen pogled številke pokaže, da je za božič približno polovica, za veliko noč pa približno dve tretjini kaznjencev opravila spoved in prejela obhajilo. Leta 1895 sta jezuit pater Fischer in Ludvik Hudovernik imela za kaznjence pred veliko nočjo (14. apr.) od 8. do 10. aprila misijon. Pater Fischer iz Steyerja na Zg. Avstrijskem je imel nemške govore, stolni vikar Hudovernik iz Maribora pa slovenske. Po kroniški navedbi kurata Zvera, "so razen majhne izjeme 10. aprila vsi kaznjenci opravili sv. spoved in naslednjega dne pobožno prejeli sv. obhajilo."

V mariborski kaznilnici je vsako leto umrlo v povprečju 10 kaznjencev.¹⁶ Pri skoraj vseh vpisih teh smrtnih primerov v kaznilnici je tudi opomba, da so pred smrtjo bili sprevideni in prejeli zakramente za umirajoče.¹⁷

Ob državnih praznikih, rojstnem dnevu cesarja Franca Jožefa¹⁸ in žene cesarice Elizabete,¹⁹ kakor tudi ob godovnem dnevu vladarja in njegove žene (18. avgust, 4. oktober, rojstni dan in god monarha, 24. december, 19. november, rojstni dan in god cesarice) je bila slovesna božja služba, "... wurde... ein feierlicher Gottesdienst abgehalten."²⁰ To je po liturgičnih predpisih pomenilo, da se je opravila péta maša s Te Deum (zahvalna pesem) z molitvijo za vladarja oziroma njegovo ženo ter državno himno. Ob teh priložnostih so bili dolžni vsi uradniki, "Beamten-corps", prisostvovati v prazničnih uniformah, "Gala-Uniform", ali "... sämtliche Functionäre en pleine parade beiwohnten." Navzoči so bili tudi kaznjenci v svojih "uniformah", ki seveda niso bile "Gala", tisti, ki so to želeli. Nikjer pa ni podatka, ali so tudi kaznjenci v samicah mogli prisostvovati bogoslužnim opravilom v kaznilniški kapeli. Zdi se, da so kaznjenci, ne oziraje se na to, da vsi niso bili preveč verni, radi hodili v kaznilniško cerkev k bogoslužju, saj je to bil zanje nekakšen predah v jetnišniškem vsakdanjiku, kjer so bili na prvem mestu stroga disciplina, težko delo v delavnicah in zunanjih deloviščih pa tudi nostalgija za okoljem, odkoder so prišli. V vrsto slovesnih bogoslužnih opravil

¹⁶ Op. št. 14. Mrljska knjiga navaja tudi vzrok smrti, starost umrlega ter socialni status, n. pr.: posestnik, prevzihtkar, miz, ponočnik, kmečki sin, hlapec, berač, rudar. Žal v mrljski knjigi ni navedenega pokopališča, oziroma je ta rubrika v knjigi prazna.

¹⁷ Zakramenti za umirajoče so: spoved, obhajilo in bolniško (poslednje) maziljenje, ki praviloma ni izostalo, če je bil umirajoči v nezvesti ali drugače nezmožen govoriti, ni bilo spovedi in sv. obhajila. Prim. *Collectio rituum dioceseos Lavantinae...* Marburgi 1896, str. 78-102.

¹⁸ Frane Jožef I. roj. 18. avg. 1830, zasel prestol 2. dec. 1848, umrl 21. nov. 1916, na avstrijskem cesarskem prestolu je sedel skoraj 68 let.

¹⁹ Elizabeta, hči Maksa in Ludvike Bavarske, roj. 24. dec. 1837 v Münchenu, 24. apr. 1854 se je poročila z avstrijskim cesarjem Francem Jožefom, sicer sorodnikom - njuni materi sta bili sestre - zakon ni bil niti vzoren niti srečen, legendarna Sisi, je hodila svoja pola. Smrt sina, prestolonaslednika Rudolfa jo je zelo prizadela. Umrli je 10. sept. 1898 v Genovi, kjer jo je na obali jezera zabudile italijanski anarhist Luigi Luccheni.

²⁰ Uporabljata se izraza "feierlicher Gottesdienst" in "feierliches Hochamt" kot stilistični-jezikovni različici istega pomena.

sodijo tudi tista z žalostnim predznakom, namreč ob tragičnih smrtnih primerih v habsburški dinastiji. 7. februarja 1890 je bilo v kaznilniški cerkvi žalno opravilo za 29. januarja 1889 (prva obletnica smrti) tragično preminulim prestolonaslednikom, nadvojvodo, cesarjevim sinom Rudolfom.²¹ Umor prestolonaslednika Franca Ferdinanda in žene Zofije (28. jun. 1914)²² pa je nedvomno bil ne zgolj tragičen dogodek dinastije, ampak najširših svetovnopoličnih razsežnosti kot povod 1. svetovne vojne. Ob priliki teh žalnih ali mrliških opravil se je opravila peta sv. maša s slovesnim opravilom za rajne (Requiem) v skladu z bogoslužnimi predpisi.

V nedeljo, 6. oktobra 1889, se je v novozgrajeni kaznilnici v Mariboru, ki je tega dne uradno začela s svojim delom, vršila slovesnost blagoslovitve kaznilniške cerkve oziroma kapele in glavnega oltarja v njej.²³ Cerkvni obred je opravil stolni kanonik Franc Kosar,²⁴ ki je bil zaradi sedisvakance kapitularni vikar lavantinske škofije. Obredu so prisostvovali še nekateri kanoniki in drugi mariborski duhovniki, ki so asistirali. Poleg celotne uprave kaznilnice na čelu z novoimenovanim naddirektorjem Antonom Markovičem (Markovich) in kuratom Alojzijem Zverom (Sver) je bila navzoča vsa "gradbena operativa", glavni vodja gradnje, nadinženir Franc Maurus, inženir R. von Neupauer, projektant ter gradbeniki Robert Marco, H. Hardt ter mestni gradbenik A. Franc.²⁵ Z državne in mestne strani so bili navzoči višji državni tožilec Viktor vitez Leitmaier, nadinženir Leopold vitez Neupauer, župan Maribora dr. Aleksander Nagy, deželni šolski svetnik J. Kaas. Slovesnost se je pričela pri glavnem vhodu, odkoder se je razvila procesija oziroma slovesni spreved v 1. nadstropje kaznilniške stavbe, kjer je bila blagoslovitev kapele, oltarja in vseh kaznilniških stavb. Po blagoslovitvi je

²¹ Rudolf, roj. 21. avg. 1858, por. 1881 s Štefanijo Belgijsko, edini sin cesarja Franca Jozefa je umrl 29. ali 30. jan. 1889 v lovskelem dvoru Meyerlingu. Smrt prestolonaslednika, nadvojvode nikoli ni bila pojasnjena, verjetno je šlo za samomor.

²² Nadvojvoda Franc Ferdinand, roj. 18. dec. 1863 je bil sin cesarjevega brata, nadvojvode Karla Ludvika. Leta 1900 se je s češko grofico Zafijo Chotek pozn. vojvodinjo Hohenbersko poročil v morganatičnem zakonu (To je pomenilo odpoved prestolu za svoje otroke in njihove potomce). Po smrti svojega očeta (1896) je Franc Ferdinand postal prestolonaslednik. 28. junija 1914 (Vidovdan) ga je v Sarajevu ubil srbski študent Gavrilo Princip, isti je ubil tudi njegovo ženo Zofijo.

²³ Liturgični in kanonski predpisi razlikujejo med blagoslovitvami (benedictiones) in posvetitvami (consecrationes). Blagoslove oziroma blagoslovitve, če niso pridržane, mare opravljati duhovnik (presbyter) in celo diakon, medtem, ko so posvetitve praviloma pridržane škofom (Prim. CIC, can. 1146, 1147. Novi zakonik cerkv prava/1983/ v kan. 1169 ureja blagoslovitve in posvetitve ter določa deliva skoraj enako, kakor Kodeks iz leta 1917).

²⁴ Franc Kosar je bil rojen 10. sept. 1823 v Braslovčah, v duhovnika je bil posvečen 15. sept. 1846. To je bilo prva posvečevanje duhovnikov novoposvečenega škola Antona M. Slomska. Služboval je kot kaplan v Polčanah, Vojniku, v časn. bolezni na pljučih pa je služboval v domačih Braslovčah, pu okrevanju se je vrnil v aktivno službo kornega vikarja stolnice v Št. Andražu na Karškem. Po selitvi škofije 1859 je Kosar postal spirital v bogoslovju v Mariboru. Po Slomkovi smrti so Kosarja omenjali kot njegovega naslednika na lavantinskem škofijskem sedežu. Toda ostal je na svujem mestu, pa nekaj letih (1865) ga je bil škof Stepišnik na pritisk oblasti, prisiljen premestiti iz bogoslovja. Kosar je odšel v Koze, kjer je kot župnik, dekan in šolski ogleda (nadzornik) služboval do leta 1870. Tega leta ga je škof Stepišnik poklical v Maribor za stonega kanonika, od 1872 je tudi predaval kanonsko pravo na mariborskem bogoslovnem učilišču. Po smrti škofa Jakoba M. Stepišnika (1889) je bil Kosar, sicer že v letih, kandidat za lavantinskega škofa, vendar salzburski nadškof, ki je imel pravico imenovanja, ni mogel računati na nujno vladarjevo potrditev. Leta 1893 je Kosar postal stolni dekan, v junju 1894 je iskal zdravje v majhnem istrskem obmorskem mestecu Iki pri Lovranu, kjer je nenadoma umrl 10. junja, 14. junija istega leta pa je bil pokopan v Mariboru. Kosar je bil aktiven tudi na narodnem in političnem področju, posebno pa je veliko pisal in sodeloval na knjižnem področju (Slov. biografski leksikon I, Ljubljana 1925-1932, str. 529-530).

²⁵ Chronik, str. 3-4.

imel kapitularni vikar, kanonik Kosar vsem navzočim dovršen, pretresljiv nagovor (ergreifende und vormvollendete Ansprache). Kanonik Kosar je govoril nemško, tisti del svojega govora, ki je bil namenjen navzočim kaznjencem, opominjajoč jih k spreobrnitvi in poboljšanju, je ponovil še v slovenskem in italijanskem jeziku. Po končani pridigi je kanonik Kosar opravil v novoblagoslovljeni kapeli "... prvič sveto mašo, med katero je pod vodstvom g. profesorja Miklošiča prepeval pevski zbor učiteljskega duhovne pesmi, ki so zaradi natančnega izvajanja in odlične prostorske akustike zvenele zelo duhovno". Po maši so se vsi gostje – kaznjenci seveda ne – zbrali v parterju osrednje dvorane, ki je bila svečano okrašena s svežim cvetjem in doprtnim kipom cesarja. Tu se je zvrstilo nekaj priložnostnih slavnostnih govorov. Inženir Maurus je opisal historiat gradnje kaznilnice in zasluge svojih sodelavcev in stavbo izročil višjemu državnemu pravdniku dr. Leitmaierju, zastopniku ministrstva za pravosodje. Tudi dr. Leimaier se je zahvalil vsem navzočim, "posebno gospodu vikarju in drugim duhovnim gospodom, namestniku deželnega glavarja, gospodu županu...", novemu direktorju²⁶ Markoviču pa je izročil upravo kaznilnice. "Izrazil je pričakovanje, da bodo gospodje svojo težko službo opravljali z vso odločnostjo za oba namena kaznilnice, kaznovanje in poboljšanje tistih, ki so zaupani njihovem varstvu, z vso skrbjo. Kazni naj nad kaznjenci sicer izvajajo s strogostjo, po drugi strani pa je treba paziti, da bodo le-te humane, da bi po spokorjenju s kazenskim rokom mogli doseči boljše življenje." (Es möge die Strafe an den Sträflingen zwar mit Strenge vollzogen, andererseits aber dafür gesorgt werden, dass selbe human behandelt würden und nach Abbüßung ihrer Strafzeit ein Fortkommen fänden.)²⁷ Dr. Leimaier je v zvezi s tem poudaril, kako potrebno bi bilo v Mariboru ustanoviti društvo za podporo bivših kaznjencev, da bi ti mogli pošteno in normalno živeti. Za dr. Leitmaierjem je spregovoril Markovič kot novi vodja kaznilnice v kratkem nagovoru svojim predpostavljenim zagotovil, s kar vojaško kratko odrezavimi besedami, da si bo kaznilniška uprava z vsemi močmi prizadevala, da bi vse svoje dolžnosti v celoti in popolnoma izpolnila. Za konec so učiteljski zapeli "ljudsko himno",²⁸ "... katero so vsi navzoči spoštljivo spremljali stoječ." S tem je bila slovesnost končana, kronist pa pripominja, da bo "... vsem, ki so imeli čast biti navzoči, ostala v trajnem in neizbrisnem spominu."

Naslednja slovesnost, kateri je kurat Zver namenil še več pozornosti in tudi prostora, kar 9 strani, je bila blagoslovitev stranskega oltarja in (prvi) obisk, menda tudi edini, lavantinskega škofa v Mariboru, dr. Mihaela Napotnika.²⁹ Ta je prišel v kaznilnico 11. aprila 1892 ob dokončanju drugega, stranskega oltarja v kaznilniški kapeli. Kot poudarja kaznilniški dušni pastir, Alojzij Zver, so je prežvišeni knezoškof odzval prijaznemu ustnemu vabilu naddirektorja Markoviča, pokazal pa s tem svojo dobrotljivost in pastirsko skrb za hišo padlih in nesrečnih v svoji škofiji ("... dass das in seinem Bisthum stehende Haus 'der Gefallenen und Unglücklichen' seines geistlichen Schutzes nicht zu entbehren.").

²⁶ Chronik, str. 5: "Sodanu wandte sich der Herr Oberstaatsanwalt an Herrn Oberdirektor Marcovich und die übrigen Anstaltsbeamten..." V kaznilniški heirarhični piramidalni zgradbi so nosili direktorske naslove tudi vodje tehničnega, stražarskega in upravnega sektorja, zato je imel upravnik naslov naddirektor (Oberdirektor).

²⁷ Chronik, str. 5-6.

²⁸ Chronik, str. 6: "Mit der Absingung der Volkshymne durch den Sängerkhor der Lehrerbildungsanstalt, die von den Anwesenden stehend angehört wurde, schloß die schöne und erhebende Feier..."

²⁹ Lavantinski škof dr. Mihael Napotnik je bil rojen v fari Konjice, na Tepanjskem vrhu, 20. sept. 1850, duhovnik je postal 25. julija 1875, za lavantinskega škofa je bil imenovan 27. septembra 1889, umrl je 28. marca 1922 v Mariboru.

O poteku slovesnosti blagoslovitve stranskega oltarja in škofovem obisku, kurat Zver pravi: "Ob četrtna na osem je g. naddirektor Markovič na čelu zbranega celotnega uradništva na glavnem vhodu pričakal in s krajšim nagovorom sprejel Njegovo prezvišenost. V nagovoru je tudi opravičil odsotnost g. c. k. višjega državnega pravdnika Schreija¹⁰ zaradi njegove nujne službene zadržanosti, nakar je visokega gosta pospremil v zavod. Gospod knezoškof se je skozi glavni vhod takoj napotil v kapelo h glavnemu oltarju, kjer je daroval sv. mašo. Asistirali so g. dekan in častni kakonik Tomaž Rožanc,¹¹ župnik predmestne fare sv. Marije Magdalene v Mariboru, preč. g. Jožef Majcen, dvorni kaplan,¹² preč. g. kaplan predmestne fare Zagajšek¹³ in preč. g. kaznilniški kurat Alojzij Zver. Pevci so mojstrsko zapeli velikemu tednu primerno pesem pod skrbnim vodstvom g. kaznilniškega učitelja Mediča,¹⁴ ki je mojstrsko, brezhibno dirigiral petje.¹⁵ Po končani sv. maši je sledila slovesna blagoslovitev¹⁶ stranskega oltarja, ki se nahaja v oddeljenem, kapeli podobnem prostoru. Tu je Njegova Knezoškofvska prezvišenost opravil predpisane molitve, odkoder se je v polnem ornatu¹⁷ napotil nazaj h glavnemu oltarju, odkoder je zbranim kaznjencem spregovoril z izjemnim občutkom, kar je večino navzočih ganilo do solz, solz obžalovanja in novega upanja. Besede: 'Mir z vami!'¹⁸ so bile vodilna misel dolgega in pomenljivega govora. Knezoškof je navzoče vernike pozdravil s temi besedami in v začetku izrazil svoje veselje, da more na prijazno vabilo g. naddirektorja Antona Markoviča prvič kot rezidalni škof¹⁹ priti v kaznilnico ter besede, s katerimi je sam Kristus pozdravil svoje učence,²⁰ sedaj tukaj ponoviti. Hvaležen je, da se naročilo, katerega je Kristus dal apostolom, ponavlja v vseh časih s krščanskim pozdravom: 'Mir z vami!' Danes sem na stopnicah novega oltarja blagoslovil križ. Samo križ vam more prinesiti mir, katerega vam svet ne more dati²¹. Na križu nas je naš Gospod odrešil, križ je mir, križ je usmiljenje,

¹⁰ Edmund Schrey vitez v Redlwert.

¹¹ Tomaž Rožanc, dolgaletni župnik in dekan pri sv. Magdaleni v Mariboru. Rojen je bil 12. decembra 1812 v Celju, duhovnik 12. decembra 1845 v Št. Andražu, kot kaplan je služboval v Vuzenici, Velikavcu, žalecu, Ločah pri Poljčanah, v Kanjicah, v Št. Ilju pod Turjakom, kot župnik v Pamečah 1855-1871. Tega leta je prišel za župnika k sv. Magdaleni v Maribor. Bil je tudi dekan, častni kanonik, konsistorialni svetnik, umrl je 28. novembra 1902 v Mariboru, kjer je tudi pokopan.

¹² Jožef Majcen je bil rojen 2. februarja 1860 v Velki v fari Marija Snežna, duhovnik je postal 20. julija 1883 v Mariboru. Kot kaplan je služboval v Rečici ob Savinji, leta 1887 je postal korni vikar mariborske stolnice, leta 1889 pa škofovski tajnik (Hofkaplan), leta 1901 je postal stolni kanonik, leta 1915 stolni dekan, od 1901 do 1908 je predaval moralno bogoslovje v Mariboru, umrl je 4. septembra 1920 v Mariboru, pokopan je pri Mariji Snežni.

¹³ Jožef Zagajšek je bil rojen 9. marca 1865 pri sv. Martinu pri Vrberku, duhovnik je postal 11. julija 1889 v Mariboru, bil je kaplan v Marenbergu (Radlje ob Dravi), v letih 1891-1895 je bil kaplan pri sv. Magdaleni v Mariboru, leta 1895 je odšel za župnika na Muto, kjer je bil dobra tri leta, 22. januarja je umrl v graški hlinišnici, 34 let star, pokopan je na Muti.

¹⁴ Franc Medič je bil učitelj na mladoletniškem oddelku mariborske moške kaznilnice od 5. oktobra 1889 do 15. februarja 1897.

¹⁵ Chronik, str. 55.

¹⁶ G. op. 23 Škof Napotnik se je odlačil za preprostejšo in mnogo krajšo obliko blagoslovitve oltarja (benedictio altaris).

¹⁷ Pontifical Romanum podrobno našteva liturgična oblačila za vsa škofvska opravila. "V polnem ornatu" pomeni, daje škof imel vsa mašna oblačila, škofvsko pokrivala (mitra) in pastirsko palico (pastorale).

¹⁸ Chronik, str. 56: "Der Friede sei mit Euch!" V tem kontekstu je ta pozdrav liturgični škofovski pozdrav.

¹⁹ Cerkevna (kanonsko) pravi v skladu s tumističnimi filozofskimi principi, materija, forma, tudi za škofovski red razlikuje med potestas ordinis, kar je posvečenje za diakona, mašnika, škofa

²⁰ potestas jurisdictionis, ki pomeni poslanstvo (oblast).

²¹ Lk 24, 36; Jn 20, 21, 26.

²² Prim.: Jn 14, 27.

križ je upanje, sreča in večno življenje. Spomnite se, da je Kristus Gospod na križu odpustil desnemu razbojniku, ker je véroval, navzlic njegovim hudodelstvom in ga sprejel v večno življenje.⁴² "Nato je škof Napotnik v opominjajočem in pripovedujočem slogu povedal zgled nekega mladega moža, ki je bil velik grešnik in zločinec, pa je sklenil, da se bo spreobrnil, potrkal je na vrata najbolj strogega reda v cerkvi, trapistov,⁴³ ter zaprosil, da ga sprejmejo. Opat je bil precej skeptičen glede sprejema, mladi mož pa je vprašal, če bo v njegovi celici križ, rekoč, da bo potem zmogel zahteve strogega redovniškega življenja, ker je v križu resnica, mir, odpuščanje, upanje in sreča. "S temi besedami apostola Pavla je prezvišeni knezoškof zaključil svoj globoki vsebinski nagovor, jedrnat dolgi nagovor,⁴⁴ nakar je pobožno zbranim podelil škofovski blagoslov, katerega so vsi navzoči prejeli kleče."

Po cerveni slovesnosti je uprava kaznilnice povabila škofa in vse navzoče – kaznjencev seveda ne – v konferenčno dvorano direkcije, kjer so servirali zajtrk. Po zajtrku je sledil ogled prostorov jetnišnice. Gospod naddirektor je sam vodil in razkazal prostore: skladišča, samice, skupinske prostore, kletne prostore, kuhinjo, pralnico, strojnico itd. Nato si je s posebnim zanimanjem škof ogledal mladoletniški oddelek, zlasti šolske prostore, knjižnico in z zanimanjem bil navzoč pri skušnji iz verouka, o kateri se je zelo pohvalno izrazil; spraševalo se je mladoletnice še iz verouka, zemljepisa, zgodovine, gospodarstva. Spored pri mladoletnikih se je zaključil z dvema zborovskima pesmima mladih kaznjencev. Na koncu obiska je škof Napotnik z izbranimi besedami pohvalil vodstvo za red, znanje, disciplino in izrazil svojo obljubo, da "... jih nikoli ne bo v svojih molitvah pozabil in trdno upa, da jih bo nekoč, ko bomo vsi morali stopiti pred božji sodni stol, našel skupaj na Njegovi desnici..."⁴⁵

Ob slovesnem zvonjenju je škof v spremstvu vse uprave zapustil kaznilnico. Kurat Zver zaključuje svoje poročanje o tem obisku z mislijo, da je lahko direkcija moške kaznilnice ponosna glede učinka tega visokega obiska, saj je ustanova pokazala v vsakem oziru zgleden red, disciplino in znanje.

Med najpogostejšimi vpisi so bili smrtni primeri. Čeprav je smrt in umiranje na splošno sestavni del življenja, je kurat tem dogodkom, ki so zahtevali njegovo posebno skrb (obisk bolnih, sprevidenje, pokop), namenil več prostora. Zato je poleg obveznega ex offo vpisa v mrliško knjigo več ali manj pozornosti namenil tudi kroniškemu vpisu. Do leta 1899 so vpisi bolj ali manj popolni, z letom 1900 nerazumljivo prenehajo, v letih 1906-1912 se kronika tako ni pisala, kakor je razvidno iz zgoraj povedanega, v letih 1912 in 1913 pa je kurat Jakob Fink, ki je leta 1906 nasledil umrlega Zvera, zopet ažuren glede vpisa smrtnih primerov. Prvi smrtni primer v mariborski kaznilnici je bil 28. junija 1890, tako ga je kurat tudi naslovil in primer podrobno opisal: "V tukajšnji kaznilniški bolnišnici je ob 8. uri zjutraj umrl na 8 let ječe obsojeni kaznjenelec Franc Ž. /delikt: rop/, rudar iz Trbovelj iz spodnje Štajerske, star 24 let, zaradi tuberkuloze ledvic. Umrli je pred smrtjo pobožno sprejel zakramente za umirajoče."⁴⁶ Že 25. avgusta istega

⁴² Lk 23, 43.

⁴³ Trapisti oziroma reformirani cistercijani (Ordo Cisterciensium strictiorae observantiae – O. Cist. Ref) veljajo za najstrožji red v katoliški cerkvi. Ime trapisti imajo po opatu Armandu Rancéju, ki je leta 1664 v Grande Trappe vpeljal zelo strogo redovna pravila.

⁴⁴ Napotnikovi govori so praviloma trajali, sodeč po objavah v tisku, 1 uro ali več.

⁴⁵ Prim.: Mt 25, 34.

⁴⁶ Chronik, str. "... starh... um 8h Früh nach Empfang der heiligsten Sterbe-Sacramente im Alter von 24 Jahren an Lungen-Tuberculose.

leta sledi drugi primer, katerega posebnost je ta, da je kaznjenelec Gašper M. umrl zaradi hude poškodbe na delu pri regulaciji nekega hudournika v Dravski dolini pri Greifenburgu.⁴⁷ Ta primer je posebnost, ker je to za ta leta edini primer nag-le oziroma nasilne smrti kaznjencev. Za drugi primer – pozneje je opustil tovrstno števیلčenje smrtnih primerov – je redka posebnost, da je kaznjenelec, 68 letni Franc Z. /delikt: posilstvo/ umrl dejansko zaradi starosti in telesne izčrpanosti ("Entkräftung"). V marcu, 9., 15. in 18. si sledijo smrti Jožefa H. /delikt: uboj/, Simona S. /delikt: požig/, Mihaela G. /delikt: uboj/. Za vse tri je rečeno, da so pobožno prejeli sv. zakramente umirajočih in nič drugega. Sploh podatki postajajo vedno bolj skopi. Mogoče se je kaznilniškemu kuratu zdelo odveč, da bi podvojeval podatke, v mrliški knjigi namreč in v kroniki, zato so ti podatki vse bolj skopi, poleg osebnega imena in priimka zvemo kvečjemu še za vzrok smrti in delikt, zaradi katerega je bil obsojen. Med vzroki smrti je daleč v ospredju tuberkuloza (jetika) vseh vrst, zlasti ledvic; bolezen so vzpodbujale skromna hrana, trdo delo, samica, vlažni neogrevani prostori in še kaj. Jetika je bila v tem obdobju z medicinskega vidika težko ozdravljiva bolezen tudi v bolnišnični oskrbi. Razumljivo, da so kaznjenci umirali še zaradi nekaterih drugih bolezni ali vzrokov, tudi zaradi kapi. Ne ravno redke vzrok smrti, je bil tudi samomor, o tem pozneje. Še nekaj posebnosti: 24. avgusta 1894 je po kroniških zapisih umrl najstarejši kaznjenelec, 71-letni Jožef B., 18. junija 1898 je, zaradi umora obsojen na 20 let težke ječe umrl Frane F., 18. avgusta istega leta pa njegov brat, prav tako obsojen zaradi umora na 18 let težke ječe. 1. aprila 1895 je v bolnišnici kaznilnice umrl Mihael J., ki bi bil naslednjega dne že izpuščen. Omeniti velja še to, da se je po letu 1895, ko so zaradi ljubljanskega potresa⁴⁸ morali opustiti tamkajšnjo moško kaznilnico in so 100 kaznjencev preselili v Maribor, med temi je bilo veliko starih, bolnih mož, število umrlih zato kar podvojilo.⁴⁹

Zabeleženi so tudi tisti dogodki in dejavnosti, pri katerih je bil kaznilniški dušni pastir bolj ali manj opazovalec. To so službene inšpekcije sodnih oblasti, šolske inšpekcije, kadrovske spremembe, napredovanja in odlikovanja uslužbencev ter pomilostitve oziroma s tem povezane izpustitve kaznjencev na prostost. Med redne dejavnosti ali dogodke moremo prištevati tudi t. i. delovne akcije kaznjencev. Redni obiski ali inšpekcije so bili vsaj enkrat letno s strani ministrstva za pravosodje. Že kmalu po slovesni otvoritvi kaznilnice, 28. in 29. oktobra 1889 sta zavod inšpicirala ministerjalni svetnik von Pichs in višji državni pravdnik (državni tožilec) dr. Leitmaier,⁵⁰ "... ki sta izrazila svoje zadovoljstvo nad stanjem zavoda." Take in podobne formulacije, ki, zdi se, niso zgolj vljudnostna fraza, se potem v naslednjih letih ponavljajo, od časa do časa pa je bila s strani visokih uradnikov pravosodnega ministrstva izrečno izrečena pohvala ravnatelja in kaznilniškega osebja. Dr. Viktor Leitmaier, ki je inšpiciral kaznilnico, se je o kaznilnici izrazil v superlativu, da je kaznilnica v izredno dobrem stanju, pevski zbor mladotlenikov pa odlično izšolan ("... Überzeuge sich hierbei von dem aussererordentlichen guten Zustande derselben, sprach über das vorzüglich geschulte Jugend-Chor seine ganz besondere Befriedigung aus..."). Višji državni

⁴⁷ Greifenburg je manjši kraj v Dravski dolini na Koroškem, približno 35 km zahodno od Spitala a. d. Drau proti Lienzu.

⁴⁸ Ljubljanski potres, imenovan tudi velikonočni potres (14. aprila 1895) je napravil ogromno škodo zlasti na starejših stavbah, človeških žrtev pa skoraj ni bilo.

⁴⁹ Tako leta 1898 število naraste na 25 smrtnih primerov (MMK Mariborska moška kaznilnica).

⁵⁰ Wilhelm vitez v. Pichs je bil ministerjalni svetnik pravosodnega ministrstva na Dunaju, nosilec Reda železne krone... (Hof- und Staats-Handbuch der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie für 1889, Wien 1889, str. 121, 357)

pravdnik Leitmaier je zelo pohvalil učitelja Henrika Triebnika in Franca Mediča, ki je mladoletniški zbor kaznjencev uspel dvigniti na tako visoko raven, da je pri vseh nastopih žel splošno priznanje in občudovanje, kurat Zver pa je bil mnenja, "da glasba sploh in še posebno lepa cerkvena glasba plemeniti dušo (čud) zablodelih gojencev..." To je sicer osebna ugotovitev, ki pa se ne zdi daleč od resnice. Sploh je Leitmaier kaznilnico postavil za zgled.⁶¹

Notranjost mariborske moške kaznilnice (hodniki s celicami). Fotografija iz leta 1939 oh 50-letnici kaznilnice (Pokrajinski arhiv Maribor, Vrabl, 1).

⁶¹ Chronik, str. 7.

Vsako leto je bila tudi službena inšpekcija pristojnih šolskih oblasti ter je pokazala naravnost izvrstno znanje kaznjencev mladoletniškega oddelka.

Inšpekcija sodnih oblasti se je vršila vsaj dvakrat na leto, trajala pa je dva do tri dni in je vsekakor bila zelo temeljita. Podrobnosti iz teh skromnih, kratkih zapisov kuratov ne vemo, praviloma je formulacija, da se je izrazil zadovoljivo ("äusserst befriedigend" ali podobno). Poleg visokih uslužbencev pravosodnega ministra, dr. Viktorja Leitmaierja, dr. Edmunda Schreya, Vilhelma Pichsa, Aleksandra Rieglerja, Alfonza Amschla je najvišji po rangi kot inšpektor grof Schönborn, ki se je v kaznilnici mudil 16. septembra 1892.⁵²

V mariborski moški kaznilnici je bilo v skladu z že uveljavljenimi načeli, da je potrebno mladoletne kaznjence pripraviti na življenje v prostosti, sorazmerno dobro poskrbljeno za splošno šolsko in tudi poklicno (obrtni) šolanje. Učitelji so dosegali, glede na okoliščine, zelo dobre rezultate, kaznilnica pa je bila dosledna v svoji politiki, da so za to izredno zahtevno delo dobili vsestransko najbolj usposobljene ljudi. Šolski inšpektorji, dr. Jožef Gallé, dr. Aleksander Rožek⁵³ in drugi se glede šolskih uspehov mladoletniškega oddelka izražajo v superlativih. Zdi se, da je bi "paradni konj" šolskega izobraževanja mladinski pevski zbor kaznjencev pod taktirko odličnega učitelja Franca Mediča (1889-1897), po pričevanju inšpektorjev ter drugih obiskovalcev mariborske kaznilnice je dosegel zavidljivo umetniško raven, ki je v zavodu take vrste ni nihče pričakoval.⁵⁴

Pomilostitve so bile sicer izredni dogodki, vendar so bile razmeroma pogoste, kar večkrat na leto, skoraj obvezno ob državnih praznikih ali drugih izrednih, veselih dogodkih, kot je bila poroka cesarjeve hčere, nadvojvodinje Valerije z nadvojvodo Francem Salvatorjem.⁵⁵ Ob tej priliki je cesar pomilostil Mihaela K., obsojenega zaradi kraje. 18. februarja 1892 je vladar pomilostil kaznjence Franca K., obsojenega zaradi uboja, Martina N., obsojenega zaradi kraje, Franca H., obsojenega zaradi storjene težke telesne poškodbe, in Rudolfa Sch., obsojenega zaradi uboja. Pomilostitve so se v kaznilnici vršile po natančno določenem protokolu. Amnestirane kaznjence so pripeljali v ravnateljevo pisarno, kjer so bili zbrani višji uslužbenci. Ravnatelj je slovesno prebral akt cesarja, ki je prispel pisno ali brzojavno. Sledil je kratek direktorjev priložnostni nagovor kaznjencem, na kar so kaznjenci izrekli svojo hvaležnost vladarju z vzklikom: "Živijo!"⁵⁶ Na posled je kaznilniški kurat amnestirane kaznjence resno opomnil, naj se s svojim življenjem na svobodi v vseh ozirih izkažejo vredne cesarske milosti.⁵⁷ Po kuratovem nagovoru so bili pomiloščeni kaznjenci takoj izpuščeni. Zaradi manjkajočih podatkov ni mogoče podati natančnejših števil ali statistike, zoper katere zakone ali njihove člene so se ljudje pregrešili. Vsekakor so bili obsojeni po ustreznih

⁵² Minister za pravosodje Friderik grof Schönborn je bil nosilec najvišjih odlikovanj, tajni dvorni svetnik in član gosposke zbornice (Herrenhaus) avstrijskega parlamenta.

⁵³ Aleksander J. dr. Rožek je pri deželnem šolskem svetu (Landes-Schul-Rath) zasedal mesto inšpektorja za učiteljska in ljudske šole. Vrsto let je sestavljal šolske šematizme za deželo Štajersko (Schematismus der Volksschulen Steiermarks... von Joh. Alex. Rožek, Graz 1899).

⁵⁴ Chronik, str. 106-109.

⁵⁵ Nadvojvodinja Marija Valerija je bila četrti otrok cesarja Franca Jožefa in Elizabete, roj. 22. aprila 1868 v Peczi. 31. julija 1890 se je v Ischlu poročila s toskanskim vojvodom Francem Salvatorjem, umrla leta 1924.

⁵⁶ Chronik, str. 16 "... und mit einem dreimaligen "Hoch!" auf Seine Majestät dem Kaiser volzogen."

⁵⁷ Chronik, str. 10: "Zum Schlusse ermahnte der Anstaltsseelsorger... durch ein tadelloses, religiös sittliches Verhalten sich dieser kaiserlichen Gnade auch würdig zu zeigen."

predpisih Avstrijskega kazenskega zakona,⁵⁸ ki je poznal dve zvrsti kaznivih dejanj hudodelstva (Verbrechen), za katera je bila zagrožena kazen ječe, težke ječe več kot 1 leto, pa tudi dosmrtna ječe ali smrt. Lažja vrsta "kaznivih dejanj" (Vergehen und Uebertretungen), danes bi rekli prekrški ali prestopki je predvidela poleg denarnih kazni zapor do največ 1 leta trajanja. Teh prestopnikov v kaznilnici ni bilo. Vsi so bili obsojeni na več kot 1 leto ječe ali težke ječe: uboj, umor, velika kraja, rop, roparski uboj, požig, prizadejanje teške telesne poškodbe, posilstvo, kršenje javnega reda in miru (Öffentliche Gewaltigkeit, v takratnem slovenskem prevodu: javno posilstvo), zoper javno moralo (Schändung, Unzuchtfälle), goljufige, ponarejanje denarja, ponarejanje listin. Ni pa, vsaj v teh kuratovih zapisih, zaslediti obsojenih zaradi "hudodelstev" velike izdaje, vstaje ali punta, motenja vere, abortusa (splav), izpostavljanja otrok, dvoboja ter bigamije. Za vse te je bila zagrožena kazen višja od leta ječe ali težke ječe, za nekatera "hudodelstva", kot je veleizdaja pa celo smrtna kazen. Izrazito političnih zapornikov v tem obdobju praktično ni. Samo 1 primer ob smrti nekega kaznjenca navaja, da je bil obsojen zaradi žalitve Njegovega veličanstva⁵⁹ na 15 mesecev zapor. Ker je kazenski zakonik zaradi žalitve vladarja (cesarja) po 63 § predpisoval od enega do pet let težke ječe, se zdi, da je ta naš Janez I. bil obsojen po 64 § omenjenega zakona, ki govori o udih cesarske hiše, ki je vključeval tudi umrle člane dinastije,⁶⁰ "hudodelstvo" pa je sankcioniral z enim do pet let navadne ječe. Vsekakor je od 80 let prejšnjega stoletja pa vse do začetka I. svetovne vojne v javnosti krožilo veliko govoric o dvornih škandalih, ki so zadevale že omenjenega cesarjevega sina, tragično umrlega nadvojvodo in prestolonaslednika Rudolfa, za škatle sta "dežurno" skrbela nadvojvodi Oton⁶¹ in Ferdinand⁶² vse do svoje smrti. Tudi vladarjev zakon z Elizabeto ni bil vzoren, njegovo "prijateljstvo" z gledališko igralko Katarino Schratt pa je sprožalo morje govoric in ugibanj. Kakorkoli že, vladajoča garnitura se je zavarovala z zakoni, podobno kakor v kraljevi in kasneje v Titovi Jugoslaviji.⁶³

V kroniških zapisih so zabeležene spremembe ravnatelja kaznilnice, le-ta je bil namreč neke vrste položajski vodja Društva za pomoč bivšim kaznjencem, ki je bilo ustanovljeno leta 1892 in je imelo redne sestanke oziroma seje. Ko je bil leta 1899 Anton Markovič prestavljen v Gradec, je bil imenovan Jožef Reisel, ko se je ta leta 1912 upokojil, je postal ravnatelj kaznilnice Alojz Serda, ki je bil na tem mestu do leta 1918. Vsi ravnatelji so bili tudi vodje omenjenega društva. Uslužbenci so bili odlikovani za dolgoletno službo ali posebne zasluge. 4. septembra 1893 je namestnik glavnega nadzornika straže, Karel Dernovšek, prejel

⁵⁸ Das Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen vom 27. Mai 1852, R. G. B. Nr. 117.

⁵⁹ Chronik, str. 136: " . . . starb der wegen Verbrechens der Majestätsbeleidigung zu 15 Monaten verurtheilte Johann I. "

⁶⁰ "Werden derlei Handlungen, oder thätliche Beleidigungen gegen andere Mitglieder des kaiserlichen Hauses vorgenommen, so sind sie, in sofern sich darin nicht ein schwerer verpöntes Verbrechen darstellt, als Verbrechen mit Kerker von einem bis zu fünf Jahren zu bestrafen." Cit. zakon, čl. 64.

⁶¹ Nadvojvoda Oton, roj. 21. aprila 1865 je bil sin cesarjevega brata, Karla Ludvika, njegov starejši brat Franc Ferdinand (ro. 18. decembra 1863) je po očetovi smrti postal prestolonaslednik, ubit 28. junija 1914 v Sarajevu. Otonov sin Karel, roj. 17. avgusta 1887 je po njegovi smrti postal dedič avstrijskega prestola, po smrti prastrica Franca Jožefa I, leta 1916 pa cesar.

⁶² Ferdinand (Karel Ludvik), mlajši brat Franca Ferdinanda in Otona, roj. 27. decembra 1868 v drugem zakonu Karla Ludvika in neapeljske princeze Marije Annunciate, umrl v nepojasnjenih okoliščinah leta 1915, še prej se je pa moral odpovedati vsem naslovom.

⁶³ V mislih imam t. i. verbalni delikt, proti kateremu se je zavaroval vrh oblasti, monarhija v predvojni Jugoslaviji, v drugi Jugoslaviji pa še vladajoča stranka.

za zasluge pri delih na regulaciji Drave pri Weizelsdorfu na Koroškem cesarsko odličje srebrni križec za zasluge. 18. septembra 1913 je ob 40- letnici službe in odhodu v pokoj pazniški nadzornik Anton Vremšak dobil častni orden (Ehrenmedaille). Vse te in podobne počastitve so se vršile na slovesni način v navzočnosti celotnega kaznilniškega osebja, odličje pa je ob priložnostnem nagovoru izročil ravnatelj.

Kaznilniško monotonijo so vsaj občasno razgibali še nepričakovani dogodki. Kaznilnico so občasno obiskovali ugledni gostje, tudi iz tujine. Ustanove vsekakor ni bilo mogoče obiskati kakor kakšen muzej, potrebna so bila ustrezna dovoljenja ne samo kaznilniške uprave, ampak tudi pravosodnih inštanc. Obiskovalci so bili praviloma ljudje pravniške stroke, zlasti nastajajoče vede o kaznovanju (penologija), občasno tudi drugi. 21. avgusta 1892 je kaznilnico obiskala skupina tečajnikov deželne vinarske šole iz Maribora, 6. septembra istega leta pa generalni inšpektor avstrijskega policijskega korpusa Ernest Johann baron Giesl von Gieslingen s skupino višjih oficirjev, 17. septembra istega leta pa mariborski okrajni glavar Rankovski. 1. aprila 1901 je kaznilnico obiskal član dinastije, nadvojvoda Evgen,⁶⁴ ki je osebje pohvalil in mu čestital ("... wirklich erfreulichen Resultaten zu gratulieren und besondere Anerkennung auszusprechen"). 8. januarja 1902 so kaznilnico obiskali japonski odposlanci,⁶⁵ Munikoti Suzuki iz Formoze,⁶⁶ Kozo Mori, Nakamura, vsi trije iz Formoze in Chisen Asahina. Japonska delegacija si je z zanimanjem ogledala kaznilnico, zlasti šolo.⁶⁷ 30. septembra 1903 je kaznilnico obiskal dr. Majo iz Mehike, z dovoljenjem Ministrstva za pravosodje.

Iz kroniških zapisov zvemo za nekatere dogodke, ki bi jih mogli označiti kot družabne. Ti dogodki so vnašali v sicer trdo ravnanje s kaznjenci nekaj topline. Že zgoraj so bili omenjeni izredno uspešni nastopi pevskega zbora mladoletnih prestopnikov kaznilnice. 24. decembra 1893 je bila božičnica – kot se zdi, potem vsako leto. Izrecno poudarja (Zver), da je božičnico (Christbaumfeier) pripravila uprava kaznilnice iz etičnih nagibov, vsa uprava z ravnateljem Markovičem pa je bila navzoča. Kaznilniški kurat je imel dolg, vsebinski nagovor v nemščini in slovenščini, na koncu prireditve pa so bili mladoletni kaznjenci obdarovani z jedmi in pijačo. Omenil bi še podatek, da so kaznjenci v dneh 4., 5. in 7. novembra 1892 zasadili na kaznilniški ekonomiji 165 sadik sadnega drevja raznih namiznih sort.⁶⁸ 24. decembra 1894 so mladoletniški kaznjenci ravnatelju A. Markoviču podarili za božič umetniško, iz 72.000 delčkov sestavljeno razpelo (križ), ki sta ga izdelala mladoletna kaznjenca Ferdinand Sch. in Franc J., ravnatelj pa ga je izročil kaznilniški kapeli. 25. novembra 1912 je višji državni pravdnik Alfred Amschl dal restavrirati lepo Marijino sliko, katero so bili poslali iz poškodovane, ukinjene ljubljanske kaznilnice, našlihal pa jo je neki kaznjenec D. Ker je bila slika že precej poškodovana, jo je dal Amschl pri uglednem graškem slikarju Alojzu Schwingerju restavrirati na svoje stroške; namestili so jo na Marijinem oltarju kaznilniške kapele. Leta 1913 sta vpeljani dve novosti: s 1. januarjem so

⁶⁴ Nadvojvoda Evgen, roj. 21. maja 1863, je bil sin nadvojvode Albrehta.

⁶⁵ Dejansko je bil samo Chisen Asahina iz Tokia. Chronik, str. 148: "... beehrten mit ihrem Besuche die Anstalt die japanesischen Abgesandten."

⁶⁶ Leta 1895 je Kitajska po izgubljeni vojni otok Tajvan morala odstopiti Japonski, v njeni posesti je ostal 50 let.

⁶⁷ Zdi se, da je prav šola bila poglaviti predmet zanimanja japonske delegacije s Tajvana.

⁶⁸ Chronik, str. 85: "Hievon sind ungefähr zu gleichen Theilen Steirische Maschäcker, Caselle Reneten, Kaiser Alexander - Äpfel, und englische Winter-Goldparmene." Žal si teh sort ne upam navajati v slovenskem prevodu.

po ukazu pravosodnega ministrstva bili pazniki v nočni izmeni oboroženi z revol-verji. Z istim dnem pa je bila ob nedeljah in praznikih popoldne vpeljana posebna novost. Mladoletni prestopniki so smeli z raznimi razvedrilnimi igrami popestriti zaporniško življenje, kar je, po kuratovih besedah, zelo ugodno vplivalo na počutje in duševno razpoloženje mladoletnikov.⁶⁹

Ne smem pozabiti na okoliščino, da je bilo delo neke vrste imperativ kaznil-niške uprave. Poleg dela v kaznilnici, delavnicah je uprava formirala delovne od-delke, 10 do 30 ali več mož, ki so pod nadzorstvom paznikov odhajali na različne destinacije: regulacija rek, pomoč pri povodnjih, popravilo hudournikov.⁷⁰ Za Maribor ni nepomemben podatek, da je 20 kaznjencev dne 12. maja 1890 podiralo staro župnišče na sedanjem Slomškovem trgu, ki je stalo nasproti nekdanjega špitala, sedanjega poštnega poslopja.⁷¹ 25. avgusta 1892 so kaznjenci, sprva jih je bilo 30, po okrepitvi pa že 80, pomagali gasiti požar, ki je zajel Götzovo pivovarno in grozil, da se zaradi južnega močnega vetra razširi. Po požaru so kaznjenci še nekaj dni čistili pogorišče.⁷² Nikakor ne smemo misliti, da je bilo življenje v kaznil-nici razvedrilo, že bežen podatek o vzrokih smrti govori v prid dejstvu, da je bila vzrok tudi neprimerna nastanitev (mraz in vlaga), hrana, težko delo in poškodbe pri njem, ne nazadnje pa obupni poskusi spremeniti svoj položaj. Iz teh vzrokov moremo razumeti poskus upora, pobege, poskus samomorov in samomore.

30. decembra 1890 so zaradi tega, ker jih v Garstenu niso mogli več obvla-dovati, iz te jetnišnice preselili 12 težkih kriminalcev v mariborsko kaznilnico. Po prihodu v Maribor so se obnašali zelo odrezavo, napadalno in nevarno, saj so napadli nekega kaznjenca, razbijali po mrežah... Po energičnem in smotrnem posredovanju ravnatelja Markoviča – takoj jih je dal strpati v samice, najglasnejši razgrajač pa jo je skupil z udarcem sablje po glavi – je bil upor (Revolte) v 10 minutah zatrt.

2. junija 1890 je 9 kaznjencev poskušalo spektakularno pobegniti ("... einen äusserst kühnen und verwegwnwn Fluchtversuch"). Iz spalnice so uspeli skozi strop priti na podstrešje, kjer so se "oskrbeli" s civilnimi oblekami, ki so bile tam shranjene za odhod v svobodo, potem pa so se po strelovodu začeli spuščati na tla. Tu jih je ob enajstih ponoči opazil pazniški nadzornik Zupančič; 4 kaznjenci so čemeli na tleh, eden se je ravno spuščal po strelovodu navzdol. Paznik je alar-miral stražnike, zaradi ostrega streljanja je bil sprožen splošni alarm; ubežnike, štirje so še bili na podstrešju, so polovili in jih takoj spravili na varno, v samice. "Solo" pobeži niso bili tako spektakularni, pa vendar zelo tvegano početje. 23. novembra 1891 je neki Janez K., obsojen zaradi kraje pobegnil okrog 2. ure ponoči v Weitzu, kjer je bil oddelek kaznjencev na delovni akciji. Tudi po pobegu je s krajo nadaljeval. 29. oktobra 1892 je pobegnil iz mladoletniškega oddelka kaznjencev Janez A. Prišel je samo do Slovenske Bistrice, kjer ga je neki kmet še isti dan prijel in izročil orožnikom, ti pa nadzorniku stražnikov, ki ga je privedel

⁶⁹ Chronik, str. 163: "Hervorzuheben sind das 'lustige Eimaleins?', das geographische Lottospiel", das "Damm-Schach-, Domino-, Mühl- und Festungsspiel" als Gesellschaftsspiele für die Jugendliche der Abteilung A und B, dann die Richter'schen Geduldspiele als Einzelspiele für die Jugendlichen der Abteilung C." Tudi v tem primeru ne bi upal trditi, za kakšno igro, če je danes sploh še v uporabi, gre, razen šah in domino.

⁷⁰ Že prej omenjeni Greifenburg na Koroškem, je bil pogostni cilj, kamor so odhajale ad hoc formirane ekipe, (Détachement) še v Saxenburg in Weitz na Stajerskem.

⁷¹ Chronik, str. 69-71. Pivovarna Tomaža Götzja je bila na takr. Tegetthofstrasse 5 (danes Partizanska).

⁷² Chronik, str. 71: "Oberdirektor Marcovich stellte außerdem über Ansuchen für die kommenden Tage bereitwillig die nötige Anzal von Sträflingen zu Räumungsarbeiten zur Verfügung.

nazaj v kaznilnico. 8. septembra 1893 je kaznjene Peter F. dobesedno izginil iz kaznilnice. Se je njegova pot morda končala na drugi strani Velike luže?⁷³ 30. septembra 1912 je okrog pol šeste ure zvečer pobegnil zidar Jožef T., menda zaradi nepazljivosti stražarja. Iz neke nezaklenjene omare na podstrešju je ukradel civilno obleko učitelja Antona Hohnjeca in izginil. Po 3 dneh bega so ga prijeli in vrnili v kaznilnico; zaradi "izposoje" učiteljeve obleke je bil še dodatno obsojen na 6 mesecev težke ječe.

Kaznilniško življenje, morda pa tudi osebna nagnjenja, so povzročila 3 primere duševne oboletosti oziroma zblaznitve. 18. novembra 1891 je bil kaznjene Franc S. zaradi zdravniško izpričane blaznosti ("in Folge ärztlich constatirten Irrsinnes") poslan v deželno umobolnico v Celovec. 25. aprila 1892 je bil kaznjene Franc F., ki je bil pogosto kaznovan; da bi ga opazovali duševni zdravniki (Irrenärzte), prestavljen v kaznilnico v Karlaau. 21. aprila 1894 je bil kaznjene Ferdinand B. zaradi izpričanih znakov blaznosti odpremljen v umobolnico "Feldhof".

Samomori kaznjencev ali poskusi le-teh so bili vsekakor dogodek, ki je na določeni način vznemiril ne samo zapornike, ampak tudi vodstvo, zato so kurati tudi zaradi službene dolžnosti kazali več zanimanja. Po moralnih principih je življenje božja danost, zato človek nima pravice izbirati med živeti ali ne živeti, kakor danes nekateri ponujajo. Zato so bili cerkveni liturgični predpisi glede pogreba samomorilcev zelo restriktivni in se je zato poizvedovalo, ali je to storil v stanju delne ali popolne duševne neprištevnosti. V tem primeru ni bilo moralne zadolženosti oziroma greha in se je primer obravnaval kakor drugi smrtni primeri. 20. septembra 1912 se je v svoji celici obesil Anton N., ki je bil obsojen na 10 let težke ječe zaradi uboja. Posredovanje kaznilniškega hišnega zdravnika je bilo neuspešno. Kurat pripominja, da ni jasno, kaj je tega vzornega jetnika pripeljalo do tega, misli, da je to bila duševna depresija ("... in einem Anfall momentaner Gemütsdepression verübte"). Samo mesec dni pozneje, 20. oktobra je poskušal samomor z obešanjem v svoji samici Janez S., ki je bil zaradi roparskega umora obsojen na 12 let težke ječe. Pravočasno so opazili njegovo početje, ga hitro spravili k zavesti; dejal je, da je to storil iz obupa nad svojim zavoženim življenjem. 11. aprila 1913 so pazniki ob pol šestih zjutraj našli obešenega v svoji celici Jožefa S., ki je bil zaradi uboja obsojen na 3 leta težke ječe. Predpostavljali so, da je bil obešeni mrtev že 4 do 5 ur. Ta fant, doma s Ptujkega polja, sicer manj prišteven, je strašno obžaloval svoj zločin, zaradi svojih očitnih hudih duševnih bolezenskih motenj je bil nekajkrat v kaznilniški bolnišnici na opazovanju.⁷⁴ 21. junija istega leta se je v samici, kjer je bil disciplinsko zaprt, okrog 11. ure dopoldne obesil Franc P. Oživljanje je sicer bilo uspešno, vendar je obešane naslednjega dne umrl, ker naj bi mu odpovedali možgani. Samo 3 dni po tem dogodku (ali zgledi res vlečejo?) je na nenavaden način poskušal samomor Martin S., ki je bil zaradi požiga obsojen na 6 let težke ječe. Ko so kaznjence iz samice peljali na sprehod, je iz 3. nadstropja skočil v prtičje in si zlomil obe nogi. Dejal je, da je samomor poskušal zaradi žalosti nad dolgotrajno ječo ("... aus Kränkung über seine lange Kerkerstrafe verübt.")

Dnevniški zapisi kuratov ne obsegajo njihovega težkega dela, ko so se vsak dan ob svojih duhovnih opravilih srečevali z bolečino, trpljenjem, osamljenostjo

⁷³ "Karjera" nekaterih kaznjencev, ki so uspešno ušli roki pravice, se je res končala v Ameriki. Za mariborske kaznjence ne vemo za noben takšen primer.

⁷⁴ Chronik, str. 166-167. "S., eingeistig minderwertiger Mensch, legte über sein verübtes Verbrechen stets größte Reue an den Tag, war auch dreimal im Anstaltsspitale in Beobachtung wegen seines zeitweise zur Schau getragenen gedrückten Wesens und weil er sich einbildete, sein männliches Glied - das er sich auch einmal abschneiden wollte - sei krank."

in zavrženostjo kaznjencev. Tega se pač ni dalo in se še ne dá popisati. Ob smrti prvega kurata Zvera je ravnatelj jetnišnice napisal prisrčni In memoriam, kjer pravi, da so kurata Zvera 17 let imeli kakor svojega, priljubljenega, izvrstnega moža zlatega srca, razgledanega, vzornega dušnega pastirja, ki je tisočim pomagal v stiski...⁷⁶ O mariborski kaznilnici je bilo že nekaj napisanega in bi bilo najbrž koristno raziskovanje s tega vidika razširiti, če se bo mogoče dokopati do ustreznih virov.

Anton Ozinger

TAGEBUCHAUFZEICHNUNGEN EINES KURATES IN DER STRAFVOLLZUGSANSTALT MARIBOR (1889-1913)

Zusammenfassung

In der Österreich-Ungarischen Monarchie waren die Strafvollzugsanstalten Einrichtungen, in die jene Staatsangehörigen eingewiesen wurden, die nach dem österreichischen Strafgesetz aus dem Jahre 1852 zu mehr als 1 Jahr Haft verurteilt wurden. Die Gerichtsbehörden betonten, daß der Sinn dieser Einrichtungen nicht nur die Bestrafung für die verübten Straftaten oder Verbrechen, sondern auch die Besserung der Menschen war. Diesem Standpunkt gemäß haben die Strafvollzugsanstalten den Häftlingen Arbeit auferlegt, sorgten aber auch für ihre berufliche Ausbildung, Bildung, Gesundheit, Wohlbefinden und die geistliche Betreuung. Zur diesem Zweck existierte in den Strafvollzugsanstalten der Posten des Gefängnisseelsorgers, der ein Geistlicher war. Aus den vorhandenen Tagebuehaufzeichnungen können wir auch in der Strafvollzugsanstalt Maribor derartige Bestrebungen seit ihrer Gründung im Jahre 1889 bis 1913 erkennen.

⁷⁶ Chronik, str. 153-155.

MESTNA OBČINA PTUJ V DESETLETJU 1908-1918

Ljubica Šuligoj*

UDK 325(497.4 Ptuj) "1908/1918"

Šuligoj Ljubica: Mestna občina Ptuj v desetletju 1908-1918.
Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 203-222, 67 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl

Avtorica spremlja dogajanja v mestni občini od septembrskih dogodkov na Ptuj l. 1918 do nastanka jugoslovanske države. Opozarja na zaostren protislovenski pritisk domačega nemštva in na njegova prizadevanja ohraniti ptujsko "nemško trdnjavo" v nemški Avstriji tudi po končani prvi svetovni vojni.

UDC 325(497.4 Ptuj) "1908/1918"

Šuligoj Ljubica: The city municipality of Ptuj in the 1908 - 1918 decade. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35 (1999)1-2, pp. 203-222, 67 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The authoress follows the events in the city municipality between the September events 1918 until the formation of the Yugoslav state. She draws attention to the anti-Slovenian pressure on the part of domestic Germanhood and its endeavours to preserve the Ptuj "German fortress" within German Austria, even after the ended World War I.

Dogodki na Ptuj l. 1918 so se zapisali v slovensko zgodovino kot prelomni; na ptujskem območju so ti dogodki odprli poglavje narodno-obrambnega boja. Naznanili so obdobje nemške nestrpnosti in vzpodbudili prebujanje narodne zavesti. - Po desetih letih je bilo ob zlomu habsburške monarhije tudi konec ptujске "nemške trdnjave" na slovenskem Štajerskem.

* Dr. Ljubica Šuligoj, univerzitetna docentka v pokoju, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor

Letnici 1908 in 1918 zaznamujeta novejšo zgodovino Ptuja in sta mejnika v slovenskem razvoju. Zato bom govorila o razmerah v ptujski mestni občini v tem času.

Konec 19. stoletja se je območje Mestne občine Ptuj stiskalo med gradom in Dravo ter nekdanjim dominikanskim in minoritskim samostanom. Na severovzhodu je občina zavzemala nekdanje predmestje Kanižo - ozemlje onstran potoka Grajena do Rogoznice; naselje ob današnji Ormoški cesti je šodilo k podeželski občini Brstje. Območje ptujskega gradu, Vičave, Krčevine, Štukov in Rabelčje vasi se je štelu k primestni občini Krčevina. Mestna občina Ptuj s površino 3,44 ha (360 hiš) je leta 1910 štela 4.631 prebivalcev (od teh 426 vojakov). Med 134 soseskami okrajnega glavarstva (986,91 km²) je **bila mestna občina po velikosti na 109. mestu.**¹

Okrajna ureditev je slonela na zakonskih določilih l. 1849 in 1866, kar pomeni, da je bilo okrajno glavarstvo na Ptuj kot državni organ izključno podrejeno cesarsko-kraljevemu namestništvu za Štajersko v Gradcu, okrajni zastop ptujski pa je kot samoupravno oblastvo med štajerskim deželnim zborom in občinami nadziral delo le-teh. Svoj lastni statut in volilni red je Mestna občina Ptuj dobila l. 1887. V odvisnosti od štajerskega deželnega namestništva je poslej 18-članski občinski svet (Rat) z županom (potrjeval ga je cesar) in občinskim uradom (Gemeindeamt) kot izvršilnim organom vodil "cesarsko kraljevo deželno - knežje komorno mesto Ptuj", in to na osnovi pridobljenih privilegijev (svobodno gospodarjenje z občinskim premoženjem, trošarine, preskrba, ljudske šole, javni red...) ter "Poslovnega reda mestne občine ptujske" iz l. 1888. Po poslovníku je župan skliceval seje občinskega sveta, na katerem je prisotna večina odbornikov sprejemala odločitve z javnim glasovanjem.²

Na območju okrajnega glavarstva, odmaknjenega od pomembnejših prometnic, ni bilo večjih gospodarskih središč, ki bi pritegnila večje število prebivalstva. To nam potrjuje naseljenost okraja, ki je brez Mestne občine Ptuj leta 1910 znašala 83,3, z njo pa 86,7 prebivalcev na km²; izven Ormoža in Ptuja je tedaj živelo 93,4% prebivalcev.³ Počasno rast prebivalstva v okraju je potrebno na prelomu stoletja spremljati skozi prizmo danih gospodarskih pogojev. Demografska gibanja nam nakazujejo značilnosti ptujskega območja: šibka gospodarska zmogljivost in agrarna prenaseljenost. Ptuj kot upravno središče okraja z nekaj industrijskimi obrati je bil sicer po številu prebivalstva ob zadnjem avstrijskem štetju na prvem mestu, vendar je bila njegova rast skromna. Upošteva je znatno vojaško posadko v mestni občini, se je število njenega prebivalstva v letih 1880/1910 globalno povečalo za 7,6 odstotka.⁴ Sploh pa je v tem času porast prebivalstva

¹ Specialni krajevni repertorij avstrijskih dežel IV. Štajersko, Dunaj 1918, str. 119 - 132; Peter Klasič, Septembrski dogodki 1908 (s posebnim poudarkom na arhivskih dokumentih iz Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu), 5. Ptujski zbornik, Ptuj 1985, str. 281.

² Zgodovinski arhiv v Ptuj (ZAP), MO Ptuj, šk. št. 233, dok. št. 1291/1-1918 in šk. št. 292, Gradbene in komunalne zadeve, Poslovni red MO Ptuj, Vasilij Melik, Ptujski statut iz leta 1887, 600 let nastave in uprave zgodovine mesta Ptuj, katalog ZAP Ptuj 1979, str. 20-21; Dragotin Trstenjak, Uprava v Sloveniji, Spominski zbornik Slovenije ob 20-letnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 109-124.

³ Special Orts Repertorium von Steiermark, Wien 1893, str. 291-298; Specialni krajevni repertorij avstrijskih dežel IV, str. 119-132; Franc Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stoletja do današnjih dni, Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 14. Historični odsek 5, Ljubljana 1936, str. 96.

⁴ Anton Melik, Slovenija - geografski opis II. opis slovenskih pokrajin, 2. zv. Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino, Ljubljana 1957, str. 333; Special Orts Repertorium, str. 291-298; Specialni krajevni repertorij, str. 119-132.

v okolici opazen le na ožjem ptujskem območju, tako na Bregu, Hajdini, v Brstju in Rogoznici.

Ptuj je pomenil za tukajšnje prebivalstvo pomembno tržišče kmetijskih pridelkov Dravskega in Ptujkega polja in še zlasti haloškega ter slovenskogoriškega vina. Mesto je bilo pomemben posrednik v izvozu živine (plemenske svinje) in kož na različna območja habsburške monarhije. Največ ljudi je v ptujskem okraju živelo od kmetijstva, toda na prevladujočih majhnih in pasivnih posestvih se vsi niso mogli preživljati. Zato je bilo na voljo veliko delovne sile, pripravljene delati za skromen zaslužek. Ta se je v največji meri zatekala na Ptuj in v njegovo neposredno okolico, kjer je bilo še največ industrije, toda možnosti zaposlitve so hile skromne.

O pomembnejši industriji na ptujskem območju ne moremo govoriti. Ko je izgradnji železniške prometnice v šestdesetih letih preteklega stoletja sledil vdor tujega kapitala, predvsem iz Avstrije in Češke, je konkurenca blaga uničila majhno domačo proizvodnjo. Proizvodna dejavnost je tako na prelomu stoletja slonela predvsem na obrtniških delavnicah. Med nemškimi obrtniki na Ptujju je bila večina domačinov - ponemčencev; slovenska obrt je bila bolj uslužnostne narave.

Ob koncu 19. stoletja je bilo v mestu kar 70 različnih obrti. Če primerjamo število prebivalcev v mestu s številom obrtnikov in upoštevamo v povprečju zaposlena do dva pomočnika in vajenca v posamezni obrtniški dejavnosti ter nasploh število aktivnega prebivalstva, lahko ugotovimo, da se je na Ptujju pred prvo svetovno vojno ukvarjalo z obrtjo ok. 80 odstotka ljudi.⁵ V mestni občini so med obrtniki prevladovali krojači, šivilje ter čevljarji, ki so oskrbovali tudi mestno okolico, omeniti pa moramo še mesarje, mizarje, pleskarje, urarje, strojarje, ključavničarje, kleparje, steklarje, klobučarje idr.

Nekatere obrti so prerasle v industrijsko proizvodnjo, npr. pletarstvo iz strojarske obrti se je l. 1868 razvila Pirichova usnjarna. Ker nadaljnja širitev obrata v Dravski ulici ni bila možna, je Josef Pirich l. 1907 obvestil Mestno občino Ptuj o preselitvi usnjarne na Spodnji Breg. Leta 1916 je Pirich sklenil desetletno zakupno pogodbo z dunajskim odvetnikom dr. Markusom Ettingerjem, ki je bil organizator usnjarskega kartela. Po pogodbi - opcijski pravici hi ta lahko tovarno v vsakem času tudi prevzel.⁶

Ugotovimo lahko, da niso bile izkoriščene ugodne možnosti živilske industrije v okraju. Prevelike naložbe v zaostalo kmetijstvo se lastnikom kapitala ne bi obrestovale. Zato so ti razvijali le tiste panoge, ki so ob ceneni delovni sili zagotavljale takojšen donos. Med živilskimi obrati na Ptujju moramo omeniti Hutterjev obrat alkoholnih pijač iz leta 1873, od 1905. leta Reinhardovo perutninsko trdko ter šampanjske kleti Woldemarja Hintzeja v Orešju pri Ptujju. Z vinsko trgovino na veliko in s trgovino s sadjem se je ukvarjalo več trgovcev, med njimi trgovec in posestnik Karl Kasper, veleposestnik s šampanjskimi in vinskimi kletmi Konrad Fürst (Konrad Fürst Sohne) ter veleposestnik in trgovec z mešanim blagom Karl Schwab.

Glede na povprečno število zaposlene pomožne delovne sile v trgovskih obratih in ob upoštevanju približno polovice aktivnega prebivalstva v mestu se je s trgovinsko dejavnostjo na Ptujju ukvarjalo dobrih 7 odstotka ljudi.⁷ Značilno je

⁵ Ralf Čeplak, Kje so tradicionalne obrti, katalog Pokrajinskega muzeja Ptuj (PMP), Ptuj 1984, str. 16-17. Za Ptuj ohranjen v ZAP le obrtni register za zadnje desetletje 19. stol.

⁶ Marija Hernja Masten, Večstoletna tradicija usnjarstva v Ptujju, 5. Ptujski zbornik, Ptuj 1985, str. 328; ZAP, MO Ptuj, šk. št. 174, dok. št. 3316-8/1911. Od l. 1920 nacionalizirana tovarna Petovina obratovala v okviru delniške družbe.

⁷ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 251, dok. št. 985/22-1921.

tudi, da je bilo med nemškimi trgovskimi obrati več takih, ki so se ukvarjali s trgovino na debelo. To so bili Valentin Reinhard, veletrgovca s tekstilom "Sadnik Co. Kraker" ter stavbenika in trgovca z gradbenim materialom Giuseppe · Treza Celotti in Wilhelm Dengg. Poleg posameznih nemških priseljencev (Blankeji, Hutterji, Fürsti, Schwabi, Krakerji) so bili lasniki trgovskih obratov na Ptujju večinoma slovenskega rodu. Prihajali so s slovenskih agrarnih območij in so si opomogli s pomočjo Südmarch; iskanje gospodarskih koristi in družbene uveljavitve jih je sililo v nemškutarstvo.⁸

Trgovsko · posestniška plast, oblikovana na Ptujju v desetletju pred prvo svetovno vojno, je bila tesno povezana z drugim nemštvom. S povezovanjem kapitala so nastajali skupni trgovski obrati, med katerimi naj omenimo trgovino z mešanim blagom "Artenjak - Schosteritsch" in "Slawitsch · Heller". Maloštevilni slovenski trgovsko · obrtniški stan (na Ptujju le nemška trgovska in obrtno · nadaljevalna šola) je težko kljuboval nemški konkurenci, kljub pomoči Hranilnega in posojilnega društva. Pritisk nanj se je še zlasti povečal po septembrskih dogodkih l. 1908. V odgovor na bojkot nemških trgovin z geslom: "Svoji k svojim!" so bili slovenski obrtniki in trgovci izpostavljeni pritiskom uradnega Ptujja, ki ga je predstavljal župan Josef Ornig; v moralno oporo jim je bila tedaj maloštevilna slovenska inteligenca v mestu.⁹

Posledice sistematične germanizacije, spremljane z načrtno prevzgojo in ekonomskim pritiskom nemškega kapitala, so se na Ptujju dodobra pokazale, kar potrjuje razmerje v narodnostni sestavi prebivalstva od l. 1880 do l. 1910. Medtem, ko je podeželsko prebivalstvo mnogo manj zapadlo ponemčevanju in se je bolj oklepalo izročila o pripadnosti slovenski zemlji, se je Ptuj spreminjal v nemški otok.

Za primerjavo navedimo nekaj statističnih podatkov.

Ker so l. 1900 pri preštevanju prebivalstva upoštevali občine po rojstvu ljudi, se je pokazalo, da je bilo vseh ptujskih meščanov, rojenih v Mestni občini Ptuj, le dobrih 28 odstotka. Ostali so bili priseljenci, od katerih jih je iz nemških okrajev izhajalo le 8,8 odstotka, iz slovenskih pa kar 63,1 odstotka. Čeprav je bila večina ptujskih meščanov slovenskega rodu, se je omenjenega leta opredelilo za nemški pogovorni jezik 2916 prebivalcev ali 84,2 odstotka. Ob enakih kriterijih se je (brez vojaštva) leta 1910 štelo za Nemce 3672 (85,3 odstotka) in za Slovence 608 (14,1 odstotka) meščanov. Primerjalno navedimo, da se je leta 1880 opredelilo za slovenski pogovorni jezik 24,7 odstotka, leta 1890. 19,1 odstotka, leta 1900 15,6 odstotka in 1910. leta 14,1 odstotka prebivalcev.¹⁰ Najizrazitejše ponemčevanje je bilo v prvem desetletju tega stoletja, saj se je od l. 1880 do l. 1910 razmerje med slovenskim in nemškim prebivalstvom na Ptujju spremenilo od 1 proti 3 v 1 proti 6. Poglobljaj se je razpon med mestom in agrarnim slovenskim podeželjem. V zaostalih socialnih razmerah večinsko slovensko prebivalstvo ni moglo kljubovati nemški gospodarski moči. Slovenski živelj je živel "popolnoma pod gospo-

⁸ Ibidem; Arhiv republike Slovenije (ARS) 332 (319-326) Obrt po strokah; ZAP MO Ptuj 1894, dok. št. 4424-15; Varia, šk. št. 9, avoj 116; Ptujski list, 12.6.1921; Bogo Teply, Narodnostno življenje pri Lenartu v Slovenskih goricah pred prvo svetovno vojno, Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 489.

⁹ Spominski list septembrskih dogodkov, Ptuj 8., 9., 10. sept. 1933 (Slovenska trgovina v Ptujju 1908-1933).

¹⁰ Specijalni krajevni repertarij, Anton Melik, Slovenija · geografski opis II.; Kristina Šamperl Purg, Problematika nemštva in ponemčevanja na prelomu stoletja, Skozi viharje v lepšo prihodnost, Ptuj 1981, str. 22.

darskim vplivom mesta, Nemcev in bogatejših nemškutarjev z dežele", je zapisal v svojih spominih ptujski narodnjak dr. Fran Jurtela, ki si je z ustanovitvijo Hranilnega in posojilnega društva na Ptuj l. 1883 prizadeval slovensko podeželje "iztrgati iz objema" nemških denarnih zavodov.¹¹ Ptujski Nemci so bogateli na račun kmetijske okolice. Kupovali so propadajoče kmetije, ob boleznih vinske trte so se dokopali do vinogradniških posesti. Z gospodarsko-socialnim in politično-upravnim pritiskom je ptujsko nemštvo obvladovalo revnejše večinsko slovensko prebivalstvo.

Uspešno spreminjanje Ptuja v "nemško trdnjavo" na prelomu stoletja, ko se je na Štajerskem začel obrambni boj (Abwehrkampf), so omogočili še drugi dejavniki, tako nemška propagandna literatura in časopisje, društvena dejavnost (v mestu med 47 društv l. 1914 največ nemških) ter zlasti vsestranska podpora občinskega sveta ponemčevalnim prizadevanjem. Ta je dosledno dušil slovenstvo na Ptuj. Leta 1907 je npr. izšel občinski odlok, ki je dovoljeval lenemške napise v mestu. Naslednje leto je bila zavržena prošnja več ptujskih meščanov o uvedbi neobveznega pouka slovenščine v dekliški osnovni šoli.

Materialno podporo je občinski svet dodeljeval le nemškim dijakom, zato so za revne slovenske učence poskrbeli slovenski narodnjaki. Tako je bila l. 1891 ustanovljena Dijaška kuhinja ob podpori minoritskega samostana in "patriotov" iz Ormoža, Ljutomera ter Slovencev iz Leobna.¹² Občinski svet se je ogradil od omenjenega slovenskega društva, ki je imelo nekaj časa zavetje v Narodnem domu in ga je od l. 1904 do svoje smrti leta 1926 vodil dr. Fran Jurtela.

Slovenskim otrokom iz Ptuja in njegove okolice je občinski svet namenil le mešano štirirazredno ljudsko šolo s slovenskim učnim jezikom, medtem ko so imeli otroci nemških meščanov svojo petrazredno deško in štirirazredno dekliško osnovno šolo z nemškim učnim jezikom. Jeseni l. 1902 je občinski svet odprl tudi dekliški internat z gospodinjsko šolo in nadzidal nadstropje dekliške osnovne in meščanske šole ob Dravi (danes OŠ Mladika).

Šolske ustanove so nameravale utrjevati nemštvo v mestu, kar predvsem velja za ptujsko gimnazijo. O njeni ustanovi se je nekajkrat govorilo v štajerskem deželnem zboru. Leta 1885 so nemški poslanci izpostavljali, da je šola na nemških tleh in ni namenjena slovenskim dijakom. Šoli, ki je po zaslugi ptujkega župana in deželnega poslanca Josefa Orniga od šol. leta 1898/99 postopoma prehajala v višjo gimnazijo (Kaiser Franz Josef - Landesgymnasium in Pettau), so zato pod vodstvom ravnatelja Hansa Tschaneta in dr. Karla Schöbingerja namenjali ponemčevalno poslanstvo. Zato župan Josef Ornič ni hotel ustanoviti deške meščanske šole, da bi zagotovil ustrezno število gimnazijskih dijakov. Občinski svet je l. 1899 sklenil zgraditi novo gimnazijsko poslopje za ok. 200 dijakov, dotedanjo zgradbo nižje gimnazije (Prešernova ul. 29) pa spremeniti v dijaški dom. Naslednje leto so gimnazijsko stavbo že predali namenu. Število gojencev Nemškega dijaškega doma, ki je lahko sprejel do sto dijakov, je v naslednjih letih raslo. Prihajali so z različnih območij monarhije, različnih narodnosti, le slovenskih "vindišarjev" niso sprejemali.

Od l. 1901 do konca prve svetovne vojne so bili Nemci na gimnaziji že v absolutni večini. V primerjavi s številom prebivalstva l. 1910 na območju okraj-

¹¹ ZAP MD-38, Jurtela dr. Franc, Spomini mojega življenja, Ptuj, 25. 1. 1922.

¹² ZAP MO Ptuj, šk. št. 151, dok. št. 8683/10; šk. št. 154, dok. št. 3683-5, št. 7766-4, šk. št. 6989-2; šk. št. 155, dok. št. 7945-5; Ljubica Šuligoj, Zgodovina Dijaške kuhinje in nekateri socialni problemi dijakov po vojni, 67. Izvestje Gimnazije Dušana Kvedra v Ptuj, Ptuj 1973, str. 23; Kristina Šamperl Purg, str. 24.

nega glavarstva Ptuj (brez mestne občine 82.005) in ob upoštevanju, da se je tedaj za slovenski pogovorni jezik opredelilo 93,8% ljudi, nam narodnostno razmerje na gimnaziji kaže naslednje: v šol. letu 1903/04 je bilo na šoli le 24 slovenskih dijakov, še največ (42) jih je bilo v šol. letu 1908/09. Leta 1918 je bilo med 184 dijaki le 28 Slovencev in 149 Nemcev. Podobno se je spreminjalo narodnostno razmerje v prid nemških učiteljev.¹³ Mnogi slovenski dijaki so se ogibali "nemške" gimnazije na Ptuj in so odhajali v Maribor ali celo v Varaždin.

Spreminjanje gimnazije v ponemčevalnico se sklada s sistematičnim raznarodovanjem na prelomu stoletja, ko je tudi Ptuj pod Ornigovim županovanjem (1894-1918) spremenil svojo podobo. Renegat Josef Ornig (1859-1925) s skromno izobrazbo je kot pekovski pomočnik potoval po Avstriji, Nemčiji in Franciji ter svoja spoznanja prenesel na Ptuj. Bil je gospodarsko nadarjen in organizacijsko sposoben človek, sicer pa izrazit nasprotnik slovenstva; Ornigovi so izhajali iz Zgornje Voličine v Slovenskih goricah. Konec osemdesetih let preteklega stoletja se je Josef Ornig začel vključevati v javno življenje. Leta 1888 je bil izvoljen v ptujski občinski svet, 24 let je kot župan usmerjal življenje v mestni občini in bil v letih 1904-1918 tudi vodja okrajnega zastopa. Leta 1896 je kot svetnik trgovinske zbornice postal deželni poslanec in je od 1906. leta v štajerskem deželnem zboru zastopal trge in mesta (Ptuj, Ormož, Lenart v Slovenskih goricah, Ljutomer) ter rogaški volilni okraj. Odlikovan je bil z vojaškim križem za civilne zasluge II. kl. in z redom cesarja Franca Jožefa.¹⁴

Mestna hiša (Rathaus) na Florijanovem trgu leta 1915.
(Vir: fototeka Zgodovinskega arhiva Ptuj)

¹³ Specialni krajevni repertorij; Franc Zwitter; dr. Josip Komljanec, Oh 60-letnici ptujske gimnazije, 51. Izvestje državne realne gimnazije v Ptuj 1918/19 - 1928/29, Ptuj 1929, str. 14; Nemirno stoletje ptujske gimnazije, 65. in 66. Izvestje Gimnazije Dušana Kvedra v Ptuj 1969/70 - 1970/71, Ptuj 1972, str. 8-9.

¹⁴ Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1933, str. 230-231; Jubilejni zbornik 1922-1932 ob desetletnici Društva jugoslovanskih akademikov v Ptuj, Ptuj 1932, str. 46-47.

Josef Ornig si je prizadeval gospodarsko razviti mesto. V deželnem zboru je zastopal interese Ptuja in celotnega okraja. Med drugim je želel doseči regulacijo Pesnice ter železniško povezavo med Dunajem in Splitom preko Ptuja. V "izredno revnem" ptujskem okraju naj bi zgradili progo med Ptujem in Rogatcem, saj ljudje iščejo kruh drugje, ker z svojimi kmetijskimi pridelki (vino, krompir, živina) ne dosežejo tržišča. Bogastvo surovin ptujske okolice bi lahko bilo osnova industrijskim objektom, toda zanje je bila potrebna električna energija. Ker je bila mestna plinarna edini vir pogonske energije, se je občinski svet zavzemal za izgradnjo elektrarne. Ta bi z železniško povezavo Ptuja prispevala h gospodarskemu napredku mesta. Mestna občina je bila pripravljena s precejšnjo finančno udeležbo sodelovati z neko švicarsko družbo pri projektu "Petovia". Zaradi vojne so bili pripravljene načrti o gradnji dvostopenjske elektrarne na Dravi med Ptujem in Ormožom odloženi.¹⁵

Na širšem ptujskem območju je župan Josef Ornig poskrbel za nekaj okrajnih cest, za razvoj sadjarstva in živinoreje ter za uvedbo lokalnega vlaka med Ptujem in Mariborom. Saniral je mestne finance in si prizadeval posodobiti Ptuj. Uredil je plinsko razsvetljavo, ustanovil mestno klavnico s hladilnico, mizarско delavnico in pogrebni zavod, razširil je mestno kopališče in mu priključil parno pralnico, uredil je sprehajališče Ljudski vrt, razširil je mestni park in uredil dravsko nabrežje (Ornig Kai), poskrbel za preureditev gledališča, za tlakovanje ulic, za tržnico in sejmišče, mestno kanalizacijo ter notranjo mestno telefonsko povezavo, zgradil je pionirsko vojašnico in l. 1907 novi rotovž.

Župan Ornig si je na vseh področjih prizadeval okrepiti nemštvo. Posebno pozornost je zato posvečal šolstvu in med drugim poskrbel za nove strokovne šole in razširitev osnovnošolskih ustanov. Ponemčevalno poslanstvo naj bi uresničevalo tudi novo glasilo. V ta namen je Ornig l. 1899 ustanovil izdajateljski konzorcij s trgovcem Leopoldom Slawitschem, tiskarnarjem Wilhelmom Blankejem in slikarjem Aloisom Kasimirjem. Naslednje leto je pričel izhajati Štajerc, zasnovan na štajercijanstvu; list je bil najnevarnejši nasprotnik slovenstva. Josef Ornig kot ideolog štajercianstva si je prizadeval ustanoviti sloj "Nemcem prijaznih vindišarjev", ki so zatajili slovenstvo. Štajerc se je boril za "vsenemške ponemčevalne cilje" in je ljudstvo "begal s strupom laži in prikrivanj".¹⁶ Štajerc je npr. neniško zmago ob prevzemu ptujskega okrajnega zastopa l. 1904 pozdravil kot "najpomembnejši nacionalni uspeh borečega se nemštva na Spodnjem Štajerskem". Štajerčev urednik Karl Linhart, nekdanji slovenski socialdemokrat, je nemško "obrambno vojno" pojmoval kot sredstvo za uničenje Slovencev, čeprav ti zaradi svoje majhnosti in zaostale kulture niso nevarni.¹⁷

V "tako zagrizeni nemški in nemškutarski trdnjavi", za kakršno je veljal Ptuj pred letom 1918, je slovensko narodno življenje v mestu slonelo na čitalnici in njenem Narodnem domu, na društvih, v katerih so sodelovali zavzeti čitalničarji, med njimi dr. Fran Jurtela, dr. Tone Gosak, dr. Miroslav Ploj, dr. Josip Komljanec, prof. Josip Zelenik, Dragotin Zupančič, Valentina Kauklerjeva, Miroslav Gregorka, dr. Karel Koderman, dr. Ivan Fermevc, dr. Matej Senčar idr.¹⁸ Da bi se med mladino "vzbujala narodna zavest v mestu in okolici", so na pobudo železniškega uradnika Miroslava Gregorke, odvetniškega pripravnika dr. Karla

¹⁵ ZAP. MO Ptuj, šk. št. 243, dok. št. 652/1919; Štajerc 1. 3. in 15. 3. 1914; Zdenka Ristič, Ptujaska elektrika, Zadruga elektrarna za Ptuj, Breg in okolico, Ptujski zbornik VI/1, str. 581. Ptuj je dobil elektriko l. 1925.

¹⁶ Stanko Cajnkari, Moje mesto, 63. Izvestje Gimnazije, str. 185-186.

¹⁷ Bogo Teply, str. 483-484.

¹⁸ ZAP. MD-38; Jutro 5. 10. 1923.

Kot protiutež šuflerajskim prizadevanjem je dajala pomembno oporo slovenskemu življu Družba sv. Cirila in Metoda. Moška podružnica tega narodno-obrambnega društva je bila ustanovljena na Ptuj 27. dec. 1885 pod vodstvom odvetnika dr. Josipa Cučka. V dobi najhujših narodnostnih bojov je podružnico vodil od l. 1909 do l. 1926 narodni buditelj dr. Fran Jurtela, 10. avg. 1908. leta ustanovljeno žensko podružnico CMD pa je pričela voditi učiteljica Valentina Kauklerjeva.²⁰

Sožitja med nemškim in slovenskim življem v mestu je bilo vse manj. Posledice narodnosocialnih nasprotij so prišle do izraza ob septembrskih dogodkih l. 1908. Sklic glavne skupščine Družbe sv. Cirila in Metoda na Ptuj 13. septembra naj bi manifestiral, da stoji mesto na slovenskih tleh. 28. avgusta so organizatorji skupščine naslovili prošnjo na Okrajno glavarstvo na Ptuj in ker ni bilo odgovora, so se 4. septembra obrnili še na Mestni magistrat. - Med ptujskimi Nemci je zavrelo. Ostro je nastopil Štajerc. Plakati na nemških hišah, nekaj teh tudi po okolici, so opozarjali Nemce, da bočejo slovenski nasprotniki vtisniti "nemškemu mestu Ptuj sramoten pečat", ter jih pozivali na boj, ker "tuja svojat nima na teh svetih tleh ničesar iskati".²¹ Takrat so se v nemški stranki Štajerca, ki jo je vodil advokat dr. August Plachky, odločili, da na dan zborovanja CMD pripravijo v mestnem parku (nedaleč od Narodnega doma) svoj ljudski shod, na katerem bi ob Plachkyju govorila še Karl Linhart in Heinrich Wastian iz Maribora. Med prebivalstvom se je čutila negotovost. 10. septembra je Okrajno glavarstvo sporo-

Nemška hiša (Deutsches Haus) leta 1916.
(Vir: fototeka Zgodovinskega arhiva Ptuj)

²⁰ Spominski list, Iz zgodovine ptujskih podružnic CMD.

²¹ Ibidem; Jutro 20. 8. 1933.

čilo štajerskemu deželnemu namestništvu v Gradec, da vlada na Ptuj napeto stanje, da je moč pričakovati nemško-slovenske fizične obračune in zato naj bi župan Ornig poskrbel za dodatno varnost. Josef Ornig je medtem diplomatsko priporočal nemški stranki, naj izvede zborovanje v "nemškem domu", kar se je tudi zgodilo. Iz raznih štajerskih in koroških mest je bila zagotovljena dodatna žandarmerijska okrepitev.²²

Kako je Ptuj preživel 13. september leta 1908, je bilo že veliko zapisanega. Zato povzamimo le poglavita dogajanja.

Nahujskana nemška množica je hrupno in izzivalno sprejela skupščinarje na kolodvoru in se fizično znašala nad gosti, odhajajočimi proti Narodnemu domu. Tam je nemštvo izlivalo svoj bes z razgrajanjem, vzkliki in razbijanjem šip. V samostansko kroniko župnije sv. Petra in Pavla na Ptuj je tedanji gvardijan in vodja podružnice CMD, p. Lenart Vaupotič, ki si je ob volitvah v ptujski okrajni zastopl. 1904 nakopal sovraštvo ptujskih štajercijancev, posebno župana Orniga, zapisal da sta bila "kolovodja" septembrskih dogodkov dr. August Plachky in urednik "zloglasnega" Štajerca Karl Linhart. Imenovana sta nastopila "proti slovenski narodnosti in katoliški cerkvi"; Slovence so tedaj zapirali in sramotili "kot razbojnike".²³ Pristranskost policije ob izgredih priznava 16. septembra tudi Okrajno glavarstvo v poročilu deželnemu namestništvu. Nasprotno pa je Štajerc obsojal "prvaštvo" kot krivca nasprotij "med nemškimi meščani in slovenskimi kmeti". Zaradi "hujskaštva" je bilo potrebno nastopiti proti "izgrednikom" prof. Josipu Zeleniku, dr. Karlu Kodermanu in Miroslavu Gregorki. O deželnem in državnem poslancu dr. Miroslavu Ploju, ki je oh dopoldanskih izgredih skušal intervenirati pri deželnem namestništvu, beremo, da je bil na kolodvoru opljuvan in pretepen s palicami, prav tam pa ni imel kaj iskati.²⁴ Župan Ornig je poročal o "čisto nepoznanih" napadalcih ob izgredu nad dr. Plojem, ki je kljub pomoči žandarmerije dobil nekaj udarcev, pa čeprav je sam hotel zagotoviti red v mestu.

Iz mnogih uradnih poročil, namenjenih tiste dni v Gradec, lahko razberemo bojazen pred nadaljnjimi nemiri. "Ta 13. september bo obema stranema ostal v trajnem spominu in ne moremo zanikati dejstev, da je ta dan nepremostljivo poglobil prepad med obema strankama," je navajalo Okrajno glavarstvo.²⁵ Župan Ornig je tudi opozoril, da so Nemci le otoček v čisto slovenskem okolju in da so "nemškutarji" tisti Slovenci, ki so se iz gospodarskih razlogov priključili Nemcem.²⁶

Iz pisanja Štajerca povzemamo, da se je napetost na Ptuj zaostрила in da je župan Ornig prejemal grozilna pisma. Ker so se fizični obračuni preselili na okolico je časopis pozival kmete, naj ostanejo mirni in naj ne kupujejo slabšega blaga v "narodnih štacunah" ali nosijo privarčevan denar v prvaške posojilnice. Slovenski kmet naj sodeluje z nemškim meščanom, saj je vsa štajerska industrija nemška.²⁷

Posledic gospodarskega bojkota za nemške trgovce se je zavedalo tudi Okrajno glavarstvo, ko je 30. septembra poročalo deželnemu namestništvu o "nacionalnih nemirih v Ptuj" in navedlo, da nacionalnega sožitja in miru ni pričakovati. Sporočalo je tudi o kamenjanju proštije, okoliške šole in Narodnega doma 27.

²² Peter Klasinc, str. 286.

²³ Kronika samostana oo. minoritov in župnije sv. Petra in Pavla v Ptuj H.dcl; Zgodovinski opis Sv. Trojice v Halozah s podružnicami Podlehnik, Sv. Duh in Nova cerkev, dekanija Zavrč, 31. dec. 1957, spisal Vinko Munda, župnik Kamnica pri Mariboru.

²⁴ Peter Klasinc, str. 287; Štajerc 20. 9. 1908.

²⁵ Peter Klasinc, str. 287.

²⁶ Peter Klasinc, str. 287-288.

²⁷ Štajerc 27. 9. 1908.

septembra, za kar so bili krivci predani sodišču. Ptujski župan je omenjeni izgrede, ko je bilo poškodovano tudi skladišče "edinega slovenskega trgovca in industrijalca Jurca", pripisal štirim vinjenim mladeničem. K temu je Štajerc še dodal, da je občinski svet "izrazil ogorčenje" in se obvezal povrniti škodo za nekaj razbitih šip na hišah "slovenskih vodij". S tem naj bi dokazal svojo nepristranost v prid miru in "gospodarske bodočnosti".²⁸ Nemirno je bilo tudi v mesecu oktobru, tokrat na podeželju. Ker je prihajalo do napadov na ptujske Nemce, ki so odhajali na svoja posestva v trgatev, je Okrajno glavarstvo zahtevalo okrepitev in patroliranje ptujske žandarmerije po okolici.²⁹ Očitno je postajalo, da nemško-slovenskega prepada ni bilo moč premostiti. 13. september 1908 je postal mejnik v narodnem življenju: vzbudila se je narodna zavednost, organiziral se je gospodarski bojkot. "Leto 1908 je bilo znamenito za naše društvo, ki je središče slovensko v Ptuj in važno deloma za ves okraj," so 6. januarja 1909 zapisali na občnem zboru Narodne čitalnice. Ugotovili so, da se je "plačana nemška drhal pod zaščito ptujskega mestnega zastopa" znesla nad prihajajočimi skupščinarji.³⁰ Septembrski dogodki so v bistvu razkrili težavnost boja za slovenski narodni obstoj v ptujski nemški postojanki. Dogodki, ki so si sledili, so pričali o novih hujškanjih in sovražnostih.

Občinski svet je poostрил nadzor nad slovenskimi trgovci in obrtniki, 1910. leta pa podprl gradnjo šušlerajnske šole na Bregu.³¹

Minoritski trg s samostanom leta 1915.
(Vir: fototeka Zgodovinskega arhiva Ptuj.)

²⁸ Peter Klasinc, str. 287-288; Štajerc 4. 10. 1908; prim. Kronika samostana.

²⁹ Peter Klasinc, str. 288.

³⁰ ZAR, MD-II. 1/2, Zapisnik II. odborovih sej in občnih zborov, Narodna čitalnica v Ptuj 1893-1909.

³¹ ZAR, MO Ptuj, spis št. 314-Sch za l. 1910; MO Ptuj 1913, spisi 56-16, 182-14, 225-14, 240-14.

Štajerc je nenehno napadal slovensko inteligenco, nadaljevala se je gonja proti minoritskemu samostanu, kjer so l. 1911 ustanovili pod vodstvom patra Ljudevita Rantoša Telovadni odsek Orel.³² Samostan, v katerem je bila bogata knjižnica, je ob Narodnem domu veljal za slovensko postojanko. Ptujsko nemštvo se je povsem ogradilo od "slovenske" župnijske cerkve sv. Petra in Pavla in si prisvajalo mestno nadžupnijo sv. Jurija; podeželani so ji rekli "nemška" cerkev. Zato so razumljiva prizadevanja občinskega sveta, da bi naselje Kaniža iztrgali samostanu in ga priključili nadžupniji sv. Jurija. Raznarodovalna prizadevanja so segla tudi v versko življenje. Ko so npr. v novembru l. 1903 praznovanje sv. Viktorina v nadžupnijski cerkvi sv. Jurija počastile mnoge organizirane procesije s podeželja, faranov župnije sv. Petra in Pavla ni bilo, "da se ne bi zamerili nemškemu prebivalcem Ptujja", ki so nasprotovali slovenskim procesijam. Sovražno razpoloženje "ptujskih mogotcev" do "slovenske" župnije v mestu se je pokazalo tudi l. 1909, ko je Občinski urad "iz zdravstvenih ozirrov" brez utemeljitve prepovedal obhajanje sv. misijona. Množična slovestnost je bila sicer opravljena šele po posredovanju gvardijana minoritskega samostana in župnijskega upravitelja p. Lenarta Vaupotiča, ki pa je omenjenega leta tudi odšel iz Ptujja.³³

Germanizacijskemu pritisku se je ob začetku prve svetovne vojne pridružil odkrito preganjanje Slovencev. Ptuj je doživel protislovenska izzivanja in izgrede. Zaradi političnega preganjanja (hišne preiskave, uničenje premoženja, fizični obračuni, sodne obravnave) je bila slovenskemu življu na Ptuj povzročena škoda v vrednosti 266.300 kron.³⁴ Primer nasilja nad Slovenci povežimo s kaplanom in upraviteljem minoritskega posestva v Vidmu (Sv. Vid) pri Ptuj patrom Petrom Žirovnikom nad katerim so se ptujski Nemci po izbruhu vojne brutalno znesli. Ta je v letih 1900 - 1907 služboval v župniji sv. Petra in Pavla na Ptuj in gotovo je, da je v tem, za Slovence nenaklonjenem času padel v nemilost ptujskega nemštva. Avgusta 1914. leta so Nemci surovo obračunali s patrom Petrom Žirovnikom. Iz Vidma so ga uklenjenega prignali na Breg, kjer se je nahajala množica, zaradi "veleizdajstva", fizično znesla nad njim. Kamenjanje, pljuvanje, medklci so bili Žirovnikovi spremljevalci na poti proti ptujskemu kolodvoru. Odpeljali so ga v graški zapor in ga po 19 dneh brez zaslišanja izpustili; umrl je za posledicami pregona l. 1922.³⁵

V avgustovskih dneh l. 1914 je Ornigov Občinski urad z vojaškimi patroljami v mestu "vzdrževal red" pred "morebitnimi srbofilijskimi protivojnimi manifestacijami". Župan Ornig je sicer dokazal "vojno patriotsko navdušenje" mestnega in okoliškega prebivalstva, a je moral 4. avgusta deželnemu namestništvu poročati o "manjših" kalitvah nočnega miru, ki so jih izzvali slovenski "voditelji" v mestu, med njimi dr. Ivan Fermevc in dr. Tone Gosak. Župan je tudi zapisal, da je okoliško in nemško prebivalstvo zelo nezadovoljno s srbofilijsko družino gostilničarja Franca Mohoriča (Ul. Vseh svetnikov - danes Jadranska ulica), pri katerih se je zbiral denar za srbski Rdeči križ. Zato naj bi slovenski vojaki in slovenski podeželani v noči od 2. na 3. avgust razbili nekaj gostilniškega pohištva in storili za 180 kron škode. Čeprav je župan Ornig v dopisu zagotovil, da je varnostnikom uspelo vzpostaviti red in da skupina izgredečnikov ni nastopila proti "drugim" Slovincem, temveč le proti Mahoričevi družini in zetu dr. Tonetu Gosaku, so nadaljnji dogodki

³² ZAP, Radbinski in osebni fond, Komac Radoslav, Ptuj, TVD Partizan 1908-1958.

³³ Kronika samostana; Zgodovinski opis Sv. Trojice; Gedenkbuch der Stadt pfarre in Pettan 1842-1939.

³⁴ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 242, dok. št. 145/919 (prizadejana škoda Francu Mahoriču za 29.000 kron).

³⁵ Zgodovinski opis Sv. Trojice; Ptujski list 12. 6. 1921.

govorili drugače.³⁶ Že v naslednji noči je skupina "patriotsko mislečih" prebivalcev in vojakov napadla Gosakovo ženo ob prihodu na železniško postajo; Gosakova je morala zapustiti Ptuj, mož dr. Tone pa je bil mobiliziran. Ptujski župan je "zaščitil" Mahoričeve z začasno nastanitvijo v magistratu. Nadaljevale so se hišne preiskave slovenskih domov, zaprli so slovenske gostilne in Narodni dom. Občinski svet je 11. avgusta 1914 do preklica prepovedal Telovaladno društvo Sokol, 26. avgusta pa je brez utemeljitve morala prenehati z delom Narodna čitalnica. Pritožba čitalničarjev na deželno namestništvo je dobila svoj epilog komaj februarja naslednjega leta, in to po posredovanju c. kr. deželnega namestnika Claryja. Občinski urad je tedaj zapisal, da so se "politične razmere razjasnile in da prepoved čitalniškega delovanja ne velja več".³⁷

Ko je Josef Ornig svojim nadrejenim prikazoval nemško naravnost mestne občine, je pojasnjeval izvore "slovenske propagande". Iskal jih je tudi v slovenskih učbenikih, iz katerih se po njegovem zrcali nepatriotična, nacionalistična in panslavistična vzgoja. Posledica te se po županovem mnenju kaže v nacionalističnem hujskanju, v "mnogih slovenskih ekscesih..., v neizmerni mržnji" slovenskega prebivalstva proti vsemu, kar je nemškega. Takim pojavom (navaja primere iz učbenikov, tako Slomškovo razmišljanje o maternem jeziku, Vodnikovo Ilirijo oživiljeno) se doslej ni posvečalo dovolj pozornosti in zato se je nujno "energično osvoboditi nevarnih hujskaških vsebin".³⁸

Oh takem županovem razmišljanju so izostali odgovori o vzrokih vse večjega nezadovoljstva prebivalstva. Zaostalo ptujsko območje se je med prvo svetovno vojno znašlo še v težavnejših razmerah. Draginja, špekulacije, živilske karte za moko, kruh in sladkor, rekvizicije hrane, živine in sena so oteževali življenje ljudi. Hkrati se je uradni Ptuj trudil izkazovati naklonjenost do habsburške monarhije z vojnimi posojili. Štajerc je zato večkrat utemeljeval potrebo po oddaji kmetijskih pridelkov in vplačilu posojila. Le ta so dodatno oteževala razmere v okraju. S sedmimi vojnimi posojili je iz ptujkega političnega okraja odteklo 27.300.000 kron. Od te vsote sta Mestna hranilnica (Sparkasse der l. f. Kammerstadt Pettau) in mestna občina vpisali 19.300.000 kron, s tem, da je mestna občina s svojim premoženjem ok. 50 milijonov kron zagotovila jamstvo Mestni hranilnici.³⁹

Vojna je močno posegla v življenje ljudi in vnesla napetost tudi v ptujsko "nemško trdnjavo". Spomladi l. 1915 se je npr. predčasno končal pouk na gimnaziji, ker je vojska zasegla šolo in dijaški dom. 16. maja tega leta se je celo zgodilo, da je ob prihodu 17. krajskega pešpolka prvič na gimnazijskem poslopju zaplapolala slovenska zastava. Podžupan Johann Steudte je namesto obolelega in psihično razrvanega župana Josefa Orniga skušal doseči pri deželnem namestniku Claryju večje razumevanje oblasti do težav mestne občine.

Navajal je, da novi vpoklici občinskih uradnikov in občini potrebnih delavcev onemogočajo normalno delo. In čeravno vojaško poveljstvo v mestni občini tej ni v pomoč, je po zaslugi župana Orniga "okrnjena" mestna straža opravljala v "težkih časih" zahtevno državno delo, saj je v kraju "več srbo - in rusofilov". Krivice, storjene ptujskemu županu, zaslužnemu za razvoj občine, so za Steudteja nerazumljive.⁴⁰ Posredovanja ptujkega podžupana so ostala brez odgovora.

³⁶ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 238 Varia, dok. št. 1/82-Mob in Vojaška komanda v Ptuj, Res. št. 86.

³⁷ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 238 Varia, dok. št. 1/109-1914, 1/110, Prs. št. 1690/19, 1/175, 1/786 Mob, šk. št. 275, dok. št. 1166; Ptujski list 24. 8. 1919 in 7. 9. 1919.

³⁸ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 238 Varia, dok. št. Z. 1/225-1914.

³⁹ Ibidem, dok. št. 11299; šk. št. 251, dok. št. 655/22-1921; Štajerc 10. 10. 1915, 1916/9. 1., 12. 3., 16. 4., 30. 4., 7. 5., 16. 7., 3. 9., 1917/29. 4., 13. 5.

⁴⁰ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 238 Varia, dok. št. Z. 1/1786; dr. Josip Komljanec.

Uradni Ptuj je moral na začetku l. 1916 navajati, da zaradi posledic vojne oz. gospodarskih ukrepov ni političnega miru in da obstaja "globoko" nasprotje med "nemškim mestom" Ptujem in "delom" slovenskega prebivalstva v okraju. Zaradi starega "nacionalističnega in političnega sovraštva" posameznih izobražencev, tako dr. Frana Jurtela in dr. Mirosłava Ploja, prihaja do hujskanja, bojkota in anonimnih pisemskih groženj županu Ornigu. V pisemskih obtožbah pa so se med drugim zgrinjale tegobe ljudi ob rekviriranju žita in živilskih kartah na kar je občinski svet odgovarjal, da ni krivec za svetovno vojno.⁴¹ Zavedajoč se nadaljnjih posledic, se je Občinski urad bolj zavzel za nadzorovano podeljevanje živilskih kart in predvsem za nemoteno dodeljevanje kruha po nakaznicah. Župan Ornig se je v novembru 1916 posebej obrnil na dunajski Urad za prehrano glede preiskrbe prebivalstva z živežem. Župan je ugotavljal, da se je število prebivalcev v okraju povečalo za ok. 25.000, da je na Ptuj skupaj z vojaštvom ok. 10.000 ljudi, enako v taborišču Strnišče, in da je na tem območju ok. pet tisoč vojnih ujetnikov.

V okraju z ok. 105.000 prebivalcev bi zato oddaja 200 vagonov sena ali slame ter 200 vagonov krompirja le poslabšala življenjske razmere.⁴²

V začetku l. 1917 je bil ptujski okraj v hudi gospodarski krizi. Oddaja kmetijskih zalog, krme in živine ter s tem padec prireje in pomanjkanje mleka so prizadeli oskrbo prebivalstva. Nizki dohodki, porast cen (sladkor), brezmesni dnevi, nakaznice za sestržki premog (4 do 6 kron za sto kg) so zaznamovali življenje v mestni občini. Pomanjkanje je trpelo tudi podeželsko prebivalstvo. Do kart za petrolej in sladkor je prišel kmet le z oddajo pšenice, moke in krompirja. Zato pa je okrajni zastop razpravljal o "nahujskanem" ljudstvu, ki spodnještajerskih mest noče oskrbovati z živili.⁴³ Občinski svet je ugotavljal, da so ljudje "vse bolj nemirni" in da je napetost vse večja. V njegovem imenu je župan Ornig pisal februarja 1917 štajerskemu deželnemu namestništvu o "zaskrbľujočih" razmerah zaradi rekvizicij s prošnjo, da naj okraju za potrebe prebivalstva in vojske dostavi deset vagonov krompirja in vagon fižola.⁴⁴ Okrajni zastop ptujski je poročal c. kr. Ministrstvu za prehrano na Dunaju, da je okraj "gospodarsko popolnoma izsesan" zaradi "prenapetega" rekviriranja, ki se mora ustaviti. Težak položaj je zaradi slabe letine in suše v Halozah, v delu ormoškega in rogaškega sodnega okraja pa prebivalstvu že grozi lakota. Razmere v okraju otežujejo še primorski begunci in vojni ujetniki, medtem ko je na bojiščih ok. 15.000 moč, zato primanjuje delovna sila. Oblasti bi morale spremeniti odnos do ptujskega okraja in odpisati zahtevanih 200 vagonov krme ali slame, 20 vagonov fižola, 50 vagonov krompirja in toliko koruze ter razveljaviti dva brezmesna dneva. Tako je pisal Štajerc jeseni l. 1917, a je kljub vsemu 2. decembra obvestil bralce o razpisanem sedmem vojnem posojilu za dobo 40 let s 5,5 odstotno obrestno mero.⁴⁵

Razmere so ozaveščale "potrpečljivo prebivalstvo" ptujskega okraja, da se domače nemštvo še vedno znaša nad slovenskim življem. Zavrelo je, ko so se načenjale vprašanja o bodočnosti habsburške monarhije; vedno bolj so bile prisotne zahteve po koncu vojne. O prepovedanih prvomajskih mirovnih manifestacijah je mestno županstvo moglo sporočiti, da se je dovoljenega socialdemokratskega zbora udeležilo le 76 zaposlenih v ptujskih železarskih delavnicah.⁴⁶

⁴¹ Ibidem, dok. št. Z 1/6007.

⁴² Ibidem, dok. št. 2209/9, 1/7942.

⁴³ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 229, dok. št. 1609-1917, Slovenski gospodar 1917/16. 8., 22. 11., 1918/24. 1., Štajerc 1916/16. 7., 1. 10.

⁴⁴ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 238 Varja, dok. št. 3936/Mob.

⁴⁵ Štajerc 1917/2. 9., 21. 10.

⁴⁶ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 228, dok. št. PräS. Zahl 1101/6 in 678-1917.

"Ljubljeno" Avstrijo je branila Nemška stranka Štajerca. V uvodniku pod naslovom "Mi nočemo tujega jarma," je Štajerc 24. junija 1917 zagotovil zvestobo Avstriji in napadel Korošček nastop v poslanski zbornici dunajskega parlamenta dne 30. maja. Napadi na "narodnjaško" časopisje, na srbofilske hujskaštvo in "jugoslovansko umetno tvorbo", propagiranje bodočnosti v Avstriji - to je le nekaj misli, ki so poslej spremljale slovensko pisani "visoko patriotični" omenjeni tednik.¹⁷

Besede ptujskega nemštva so se uresničevale v dejanjih. Prehitevalo je celo ukrepe nemškega narodnega sveta, ki je združeval Nemce na Spodnjem Štajerskem. Le-ta je pripravljaj v začetku avgusta 1917 narodno zborovanje v Mariboru, na katerem bi sodelovali poleg deželni in državnih poslancev še župani spodnještajerskih nemških mest in trgov; Ptuj naj bi zastopal župan Josef Ornig in predstavnik Štajerčeve stranke Karl Linhart. Mariborski shod naj bi bil "pomemben" dogovor o enotnem nastopu spodnještajerskega nemštva proti slovenskemu deklaracijskemu gibanju, o čemer naj bi se zastopniki južnoslovanskih narodnih svetov (med njimi župan Ornig) dogovorili 29. julija v Ljubljani. Toda predsednik južnoslovanskih narodnih svetov dr. Otto Ambroschitsch iz Celja je moral posredovati pri ptujskem županu, ker se je istočasno pripravljalo podobno zborovanje na Ptuj. V odgovoru je Josef Ornig zagotovil podporo mariborskemu srečanju in ptujski shod označil le kot zborovanje Štajerca, na katerem želijo "zainteresirati" tudi Slovence za nastop proti Koroščekovi politiki.¹⁸ Štajerc je zatem 29. julija pozval kmete, obrtnike in delavce, naj se na vrtu Vereinhausa udeležijo "ljudskega zborovanja" pod geslom: "Vojna in mir!" Štajerčeva stranka si je tudi v tem primeru prizadevala prepričati javnost, kako ji gre za mir in kako "jugoslovanski hujskači" ogrožajo državno varnost.

O ptujskem zborovanju, na katerem je govoril Karl Linhart, beremo v Štajerčevem uvodniku 5. julija pod naslovom: "Za mir in proti jugoslovanski gonji!" Zbrana "tisočglava" množica, tudi izven okraja, naj bi obsodila "jugoslovanske sanjarije" in izrekla nezaupanje do slovenskih poslancev v državnem zboru, ki bi morali v teh "resnih časih" poskrbeti za izčrpano Štajersko. O shodu ptujskih štajercijancev sta poročala tudi Slovenski gospodar in Slovenski narod. Le-ta je označil zborovanje kot protest peščice ptujskih nemškutarjev in mestnih mogotcev proti "raztrganju" Štajerske in proti jugoslovanski politiki.¹⁹

Ptujski Nemci so se tudi odločili, da preprečijo morebitno širjenje deklaracijskega gibanja v okraju z neposrednim posegom: 9. decembra 1917 je ptujski Okrajni zastop sklical občinske predstojnike in Karl Linhart jim je dal v podpis izjavo, ki odklanja koncept majniške deklaracije.

Dogodek je odmeval v dunajski državni zbornici, ko je v imenu poslanskega kluba dr. Anton Korošec vložil interpelacijo proti ptujskemu Okrajnemu zastopu in Josefa Orniga označil za "denuncianta". Okrajni zastop naj bi občinske župane "zvalil na neko politično zborovanje" in z izsiljenimi podpisi dokazal, da je ptujsko območje proti majniški deklaraciji. Slovenski gospodar je o dogodku pisal 20. decembra in opozoril na vdajo pred tujci, saj je ok. 50 občinskih zastopnikov podpisalo izjavo, ne da bi jim predhodno z vabili (prvič dvojezičnimi) pojasnili ozadje. Štajerc je 30. decembra ocenil, da so podpisniki izjave le izrazili svoje "pošteno avstrijsko prepričanje" in da župan Ornig o sklicu zbora "ni ničesar vedel". 31. marca 1918 je glasilo še obvestilo bralce, da po vladni presoji "ni nobenega vzroka" za uvedbo postopka proti Okrajnemu zastopu.²⁰

¹⁷ ZAP. MO Ptuj, šk. št. 226, dok. št. 33/52-1917; Štajerc 1917/24. 6., 1. 7., 15. 7., 22. 7., 30. 9.

¹⁸ ZAP. MO Ptuj, šk. št. 228, dok. št. 1100/1917.

¹⁹ Slovenski gospodar 2. 8. 1917; Slovenski narod 2. 8. 1917.

²⁰ Štajerc 30. 12. 1917, 27. 1. 1918; Slovenski gospodar 20. 12. 1917.

Obstajajo nasprotujoča si poročila, zato nam objektivnejši odgovor o omenjenem dogodku na Ptujju ponujajo ohranjene izjave za majniško deklaracijo. V izjavah občinskih odborov Podvinci in Slomi, žena in deklet Slovenje vasi ter Skorbe pa župnije Sv. Andraž v Leskovcu so zapisali da so "odločno protestirali proti postopanju" Okrajnega zastopa ptujškega, ki je zbrane strahoval pred zvezo s Srbi.⁵¹

Tudi na narodnih deklaracijskih shodih na začetku l. 1918 so razpravljali o ravnanju Okrajnega zastopa. Zborovanje kmetske zveze v Zupančičevi gostilni na Ptujju 2. februarja je potekalo v razburljivem vzdušju; nekaj štajercijancev ob policijskem spremstvu je privedel Karl Linhart. Zborovalcem je spregovoril posestnik in državni poslanec Miha Brenčič, ki je v interpelaciji pravosodnemu ministrstvu že zahteval v avstrijski državni zbornici odgovor o pregonih podpisnikov deklaracije pri ptujškem okrajnem sodišču.⁵² Štajerc je tedaj srdito napadel shode kot poskus razbijanja Avstrije, žaljivo je pisal o poslancu Mihi Brenčiču, opozarjal na panslavistična izzivanja v Narodnem domu in ideologe deklaracije označil za "veleizdajalce". V upanju, da bo prenehala "jugoslovanska gonja" in da bodo "sledila dejstva" v prid "vladnim mestom", je list z občinskimi svetom podprl novo politično usmeritev zunanjega ministra grofa Ottokarja Czernina.⁵³ Bojazen, da je monarhija v nevarnosti, je ptujskim Nemcem narekovala, da strnejo svoje vrste. Zavedajoč se zgodovinskih odločitev, jim je bilo najpomembneje nastopiti enotno proti "močnemu slovenskemu pritisku"; povezanost nemških društev naj bi prispevala k utrjevanju nemškega duha v mestu. Zato je župan Ornig za "nadaljnje narodno delo" namenil finančno pomoč novoustanovljenemu odboru za organizacijo "nemških pogovornih večerov" (Deutsche Sprechabend). Te so prirejali na Ptujju od novembra 1917 pod vodstvom Valeriana Spruschina, ki je za naslednje leto pripravljaj skupno protislovensko manifestacijo devetnajstih nemških društev.⁵⁴

Nevarnost pred slovenstvom je videlo ptujsko nemštvo na "ogroženem" spodnještajerskem območju, zato je hotelo obvarovati nemško kulturo. Od konca l. 1917 se je na povabilo Valeriana Spruschina in Josefa Orniga zvrstilo na Ptujju več predavateljev, ki so prihajali z Dunaja ali kot zastopniki graške Südmarke. V obrambo "ljudske trdnjave" - "nemškega" Ptujja je govoril Südmarkin predstavnik Josef Hoyer. S predavanjem o "obrambi domovine kot obvezi naroda" se je v Nemškem društvenem domu predstavilo dunajsko društvo "Deutsche Heimat". Na diskusijske večere so vabili na Ptuj avstrijske politične osebnosti, med njimi poslanca državnega sveta na Dunaju Winzenza Malika. Župan Ornig je naklonjeno spremljal vsa prizadevanja, ki bi prispevala h krepitvi "nemškega bistva" mesta Ptujja. Za svoje "strogo" nemško stališče do "jugoslovanskega gibanja" je bil zato občinski svet z županom deležen posebne pohvale.⁵⁵

Medtem ko se je občinski svet v najvočji meri ogradil od deklaracijskega gibanja, pa iz ohranjene deklaracijske izjave "občinstva župnije sv. Petra in Pavla"

⁵¹ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Acta declarationi faventia, 30. 5. 1917, Karton I., št. 1. 219 i 1917/18, dok. I. št. 2, dok. II. št. 220-445, 258, 331, 332/2.

⁵² Slovenski gospodar 1918/7. 2., 14. 2., 28. 2., 7. 3.

⁵³ Štajerc 24. 6. 1917, 1918/6. 1., 20. 1., 27. 1., 3. 2., 10. 2., 24. 2., 10. 3., 24. 3., 7. 4., 14. 4., 16. 6., 28. 7.

⁵⁴ ZAP MO Ptuj, šk. št. 229, dok. št. 1355/17.

⁵⁵ ZAP MO Ptuj, šk. št. 227, dok. št. 87/8-1917; šk. št. 229, dok. št. 1355/25-917, 1355/27-917, 1355/28-917, 1355/29-917, 1355/32 a, b-917, 1355/33-917; Slovenski gospodar 1918/14. 2., 21. 2., 7. 3., 13. 6.; Štajerc 14. 4. 1918.

razberemo, da je bilo zbranih 240 podpisov; območje župnije je zajemalo del mestne občine in občin Grajena, Pacinje ter Rogoznica.⁵⁶ Spet dokaz več, da je bila omenjena župnija s sedežem v minoritskem samostanu ptujskemu nemštvu trn v peti. Njegova nestrpnost se je v zadnjem vojnem obdobju stopnjevala. Dokaz je majski shod Marijinih družb pri Sv. Trojici v Halozah leta 1918, ki ga je po poročilu deželnega namestništva, zaradi "možnih posledic", prepovedal ptujski Občinski urad. Označil ga je kot "zborovanje Slovencev".⁵⁷

Za ptujske Nemce je bila odločitev o prepovedi deklaracijskih shodov priložnost za odkrit politični nastop, in to kljub vse težjim življenjskim razmeram. Štajerc je 12. maja 1918 moral pisati o "brezobzirni" rekviziciji živine in "popolnoma izčrpanem" ptujskem okraju, župan Ornig pa je nekajkrat pri dunajskih uradih terjal pomoč za oskrbo prebivalstva in navajal, da ljudi pesti velika draginja in da mora mestna občina ob 2.250 000 kron vojnega dolga skrbeti še za nastanjeno vojaštvo. Pred bližajočo se jesenjo je župan opozarjal pristojne na pomanjkanje živine in delovne sile na podeželju.⁵⁸ O kriznih razmerah v občini posredno povzemamo tudi iz pisma uredništva Štajerca, ki je pri občinskem svetu zahtevalo dotlej običajno letno podporo, z utemeljitvijo, da si je list ves čas prizadeval doseči naklonjenost slovenskega prebivalstva do nemštva in s tem do domovine. - Svojo skrb za očuvanje nemštva je Štajerc spet jasno izrazil 22. septembra 1918, ko je branil nemško šolo na Bregu. Pisal je, da so starši že spoznali, "kateri narod in jezik ima boljšo bodočnost". Zato se "mora naša deca nemško učiti, da ne bode moralično propadla".⁵⁹

V zadnjih mesecih pred zlomom habsburške monarhije je bilo nasploh zaznati vznemirjenost spodnještajerskega nemštva in celo iskanje pomoči v vladarski hiši. Slovenski gospodar je pisal o bojazni Nemcev in nemškutarjev pred jugoslovanskim gibanjem ter o njihovih prizadevanjih, da bi se srečali z avstrijskim vladarjem. Ptujski Nemci so se zavzeto vključili v priprave na avdienco pri cesarju. V stiku s spodnještajerskimi župani je Josef Ornig od februarja 1918 pripravljaval odhod deputacije na Dunaj. Odlaganje sprejema je bilo za Orniga zaskrbljujoče, ker je šlo za "nemško stvar".⁶⁰ V času, ko se je pričakovala pot na Dunaj, je tekla polemika med Slovenskim gospodarjem in Štajercem o sprejemu spodnještajerskih županov in drugih zastopnikov pri cesarju. Na sprejem pri cesarju Karlu I. 25. maja 1918 v Badnu pri Dunaju je deputacija spodnještajerskih Nemcev pod vodstvom ptujskega župana zahtevala vladarjevo odločnost do tistih, ki spravljajo državo v nevarnost. V nagovoru je Josef Ornig izrazil cesarju naklonjenost do monarhije in obsodil zamisel o "nekem jugoslovanskem kraljestvu". Spregovoril je tudi zastopnik Štajerčeve "čisto avstrijske" stranke Karl Linhart in pozval cesarja, naj v prid "mogočne" Avstrije ob tej veliki nevarnosti zastavi svojo besedo.⁶¹

Pod vtisom cesarjevih besed, da "jugoslovanska sanjarija" ne more biti realnost in da bo potrebno za narode monarhije storiti kaj "v avstrijskem okvirju", so ptujski Nemci hiteli zaščititi svoje interese. Nemško bodočnost so videli v vzgoji mladine. Zato je razumljivo, da je občinski svet nasprotoval slovenskemu

⁵⁶ PAM, Karton I. dok. I. št. 191/3, Karton II. dok. II. št. 267, 287, 288-1,2, 290, 340-3, 379-2.

⁵⁷ ZAP MO Ptuj, šk. št. 230, dok. št. 26/26-1918.

⁵⁸ ZAP MO Ptuj, šk. št. 229, dok. št. 1609/1-1918 in 1609/8-917.

⁵⁹ ZAP MO Ptuj, šk. št. 230, dok. št. 30/9-1918; Štajerc 2. 9. 1918 (zadnja št. izšla 13. oktobra 1918).

⁶⁰ ZAP MO Ptuj, šk. št. 229, dok. št. 1609/8-917, I355/34; Slovenski gospodar 14. 2. 1918.

predlogu o podržavljanju ptujske gimnazije kot deželne ustanove. Josef Ornig je pri deželnem namestništvu utemeljeval, da bi spremenjen status zavoda omogočal nastavitve slovenskih profesorjev.⁶²

"Iz narodnih razlogov" se je ptujski župan obračal na graško Südmark, dunajski Schulverein in druge urade za pomoč nemškima dijaškemu in deklškemu domu - "močnima stebroma" pri krepitvi nemštva na Ptuj. Ohranjanje nemštva v ptujski "trdnjavi", ki jo obkroža ok. sto tisoč slovenskih prebivalcev, zadeva po županovem mnenju širšo nemško skupnost. In četudi bi prišlo do jugoslovanske države, je potrebno dijaška domova ohraniti. Se pravi, očuvati velja "nemški značaj" Ptuja tudi v morebitni spremenjeni politični situaciji.⁶³

Trmoglavno so ptujski Nemci vztrajali tudi po razglasitvi Države SHS. Aktivno so se vključevali v reševanje "spornega" spodnještajerskega ozemlja in si prizadevali, da bi ptujsko območje postalo sestavni del Nemške Avstrije. Tak zemljevid je bil v prevratnih dneh na voljo v Blankejevi knjigarni. Po lokalih so se slišale nemške nacionalistične pesmi, nemških napisov niso odstranili. Iz bojazni pred izgredi je konec novembra 1918 Okrajni narodni svet nanje opozoril tedaj še obstoječi nemški Občinski urad. Na Ptuj je namreč od 30. oktobra deloval začasni okrajni narodni svet, toda stari občinski svet, ki ga je predstavljala podžupan Johann Steudte (župan Ornig se je umaknil v Gradec), se je imel še vedno za legitimnega zastopnika mestne občine. Mesto je doživljalo čas dvovladja in negotovosti.⁶⁴

Opozorimo naj, da je ptujsko nemštvo vseskozi izhajalo iz svoje gospodarske moči in zato je predrzno nastopilo tudi v prevratnih dneh. Tako je bil občinski svet povezan z narodnim svetom le v primerih vračanja odškodnine. Zato pa je bil nenehno v stiku z Nemško Avstrijo. Da bi "rešili nemški Ptuj" in si pridobili podporo, se je v novembru 1918 mudila delegacija mestne občine pod vodstvom Johanna Steudteja pri najvišjih predstavnikih avstrijske republike. V istem mesecu je podžupan avtonomnega mesta Ptuja nekajkrat pisal avstrijskim uradom, kako nemška vzgoja otrok ni ogrožena, kako je v mestu povsem mirno in da od slovenskega okoliškega prebivalstva "ne grozi" nikakršna nevarnost. - Dejansko pa so mestni mir kalili občasni izgredi. 27. novembra je nemški občinski svet obvestil okrajni narodni svet o izgredih pripadnikov Narodne odbrane, ki so v noči od 22. na 23. november razbili nekaj izložb in odstranili nekaj napisov na nemških lokalih ter s tem povzročili za 9.609,85 kron škode. V odgovoru je narodni svet navedel, da storilcev niso odkrili in da "do danes" ni poravnana škoda, prizadejana Slovincem na Ptuj 1. 1914. Zato iskanje odškodnine "ni umestno".⁶⁵

Razmere v mestu je bilo potrebno stabilizirati. 13. novembra je vodja okrajnega glavarstva dr. Otmar Pirkmaier po sklepu narodnega sveta predlagal narodni vladi v Ljubljani razpust občinskega sveta, ki so ga opravili 2. decembra 1918 s pisnim protestom podžupana Steudteja, sklicujoč se na sklep avstrijskega državnega sveta o pripadnosti Ptuja Nemški Avstriji. - Gerentstvo za posle mestne občine je prevzel vladni komisar dr. Fran Jurtela.⁶⁶

⁶² Štajerc 1918/19.5, 2. 6, 16, 6

⁶³ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 231, dok. št. Z. 40/7; šk. št. 233, dok. št. 1046/1918, Štajerc 23. 6. 1918.

⁶⁴ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 229, dok. št. 1609/1-1918; šk. št. 230, dok. št. 40/7; šk. št. 232, dok. št. 609/1, šk. št. 233, dok. št. 1046-1918.

⁶⁵ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 233, dok. št. 1402/1918, 1440/1918; šk. št. 235, dok. št. 1405, 1406, 1494-1918, šk. št. 243, dok. št. 356; f 31/1918, dok. št. 32.

⁶⁶ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 238 Varia, dok. št. 504/14-1918; šk. št. 233, dok. št. 1402/1918, 1423/918.

⁶⁷ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 233, dok. št. 1423/918; PMF fas. B, Anton Blažek, Otmar Pirkmaier, V Ptuj ob preobratu, Maistrov zbornik, Maribor 1988, str. 403.

Težavno uveljavljanje nove oblasti se je na Ptujú kazalo tudi po ustanovitvi jugoslovanske države. Gospodarske in politične stabilnosti v mestu ni bilo. Slovenizacija ustanov je tekla počasi. Nemštvo se je čutilo močno. Še leta 1921 je po Ptujú krožil propagandni listič Südmarke, ki je klical: "Ne pozabite Ptujá, stare nemške mejne trdnjave na štajerski Dravi!"⁶⁷

V takih razmerah so ptujski Nemci - kot "lojalni" jugoslovanski državljani ohranili med obema vojnama svoj kapital in postopoma, izkoriščajoč strankarska nesoglasja v mestni občini, gradili tudi politično moč.

Ljubiča Šuligoj

DIE STADTGEMEINDE PTUJ IM JAHRZEHNTE 1908-1918

Zusammenfassung

Die systematische Germanisierung und der deutsche Wirtschaftsdruck veränderten nach der Jahrhundertwende das nationale Gepräge des Gebietes von Ptuj. Ptuj wurde unter der Leitung des Bürgermeisters, des Renegaten Josef Ornig, eines Renegaten, allmählich zur deutschen Insel (1910 gab es in der Stadt lediglich 14,1% (der) slowenischer Bevölkerung), das rurale Hinterland hingegen war der Germanisierung in einem weit geringeren Maße ausgesetzt. Das Ptujer Deutschtum konnte bis zum Ende des ersten Weltkriegs durch wirtschaftlichen und politisch-administrativen Druck über mehr als 95 % der armen slowenischen Bevölkerung Macht ausüben. Die herrschende Position wurde den lissigen Deutschen von hiesigen, in jener Gegend herrschenden gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Beilagen ermöglicht: retardierte Landwirtschaft, Überwiegen der agrarischen Bevölkerung, überschüssige Arbeitskräfte, die bei Grundbesitzern und in einigen deutschen Industriebetrieben in Ptuj ihrem Brutwerb nachgingen. In der Stadt war sonst die gewerbliche Tätigkeit vorherrschend. Die in Ptuj im Jahrzehnt vor dem ersten Weltkrieg auftretende Schicht der Händler war mit dem übrigen Deutschtum eng verbunden.

Unter solchen Bedingungen hatten die Ptujer Deutschen das politische Leben gestaltet. In der Zeit der Jahrhundertwende, als in der Steiermark der antislowenische Abwehrkampf einsetzte, wollte man die Idee des „Stenizismus“ durchsetzen. Diesen Zwecken diente die Lokalzeitung „Štajere“ (der Steierer) mit Karl Linhart als Redakteur. Die deutschen Assimilierungsbestrebungen führten zu chauvinistischen Ausschreitungen, zur Hetzkampagne gegen die slowenischen Vereine und Institutionen, gegen den nationalen Kulturverein und sein Volkshaus, gegen das Minoritenkloster als Sitz der Pfarrgemeinde des hl. Petrus und Paulus und gegen die Gesellschaft des hl. Kyrillus und Method. Die Ereignisse vom September 1908 in Ptuj, die als bahnbrechend in die slowenische Geschichte eingegangen sind, waren ein Beweis der deutschen Unduldsamkeit. Der Ruf der slowenischen nationalen Abwehr „Die Seinen zu den Seinen!“ wurde und blieb auch in der Zwischenkriegszeit der Leitspruch der nationalen Abwehr in Ptuj. In der Atmosphäre deutsch-slowenischer Konflikte ist Ptuj in den ersten Weltkrieg geraten. Schon in den ersten Monaten kam es zu gewaltigen Ausschreitungen gegenüber den slowenischen Nationalen; slowenische Vereine wurden untersagt. Der Gemeinderat unter Ornigs Leitung hat während des Kriegs der Monarchie seine Gunst erwiesen; aus dem unterentwickelten Gebiet von Ptuj flossen die Mittel für sieben Kriegsdarlehen. Die Stadtgemeinde hat durch Schölen, deutsche Unterhaltungsabende und Vorträge für die Festigung des Deutschturns in der Stadt Sorge getragen. Gleichzeitig unterdrückte sie das Slowenentum, was vor allem in der Zeit der Deklarationsbewegung in den Jahren 1917/18 deutlich am Tag trat. Das Ptujer Deutschturn deklarierte sich gegen das Jugoslawentum und setzte sich für das weitere Bestehen der Habsburger Monarchie ein. Die Treue zur Monarchie bewiesen die Vertreter der Stadtgemeinde im Mai 1918 bei einem Empfang untersteirischer Deutscher durch den österreichischen Kaiser.

Nach dem Ende des ersten Weltkriegs war neben dem nationalen Bezirksrat auch der altgerührte Gemeinderat tätig. Ptuj durchlebt eine Zeit der doppelten Regierung, eine Zeit der antideutschen Ausschreitungen und der deutschen Provokationen. Der Gemeinderat setzte sich für den Anschluß „der deutschen Festung“ an das deutsche Österreich ein. Am 2. Dezember 1918 mußte der Gemeinderat sein Amt niederlegen, die Leitung der Amtstätigkeit der Gemeinde wurde dem verdienten Nationalen, Dr. Fran Jurtela, anvertraut.

⁶⁷ PMP, Arhiv zgodovinskega dedelka.

Die schwierige Durchsetzung der neuen Staatsgewalt zeigte sich in Ptuj auch nach der Gründung des jugoslawischen Staates. In der Stadt gab es keine wirtschaftliche und politische Stabilität. Die Slowenisierung der Institutionen ging schleppend voran. In solchen Verhältnissen haben die Ptujer Deutschen als „loyale“ jugoslawische Staatsbürger ihr Kapital zwischen den beiden Weltkriegen bewahrt und allmählich, vor dem Hintergrund der zwischenparteilichen Unstimmigkeiten in der Stadtgemeinde, auch noch das politische ausgebaut.

KINEMATOGRAFSKE PREDSTAVE V MARIBORU v letih 1918-1941

Dragan Potočnik *

UDK 778.5(497.4 Maribor)"1918/1941"

Potočnik Dragan: Kinematografske predstave v Mariboru v letih 1918-1941. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 223-237, 53 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Priljubljona oblika zabave mariborskega prebivalstva je bil obisk kinopredstav. Grajski kino, Mestni kino (od l. 1925 kino Apolo), kino Union in Esplanado so navduševali obiskovalce s sporedom, kjer so prevladovala lahkotne komedije. Vzrok temu je bila sestava prebivalstva, pa tudi vpliv Nemcev na oblikovanje filmskega okusa in znanje obeh jezikov večine prebivalcev v takratnem Mariboru. Še posebej se je nemški film razmahnil po letu 1930, ko so v Mariboru začeli vrteti zvočne filme. Poleg številnih nemških filmov so si obiskovalci lahko ogledali še filme drugih narodov.

UDC 778.5(497.4 Maribor)"1918/1941"

Potočnik Dragan: Cinematographic presentations in Maribor during 1918-1941. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, pp. 223-237, 53 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

Visiting cinematographic presentations was a popular form of recreation of the Maribor inhabitants. Grajski kino, Mestni kino (cinema Apolo as of 1925), kino Union and Esplanade enthused visitors by their programme, where light comedies dominated. The cause is to found in the composition of the inhabitants, as well as in the influence of Germans upon the formation of cinema taste and the knowledge of both languages by the majority of inhabitants of the then Maribor. German film gained influence particularly after 1930, when sound films were begun to be presented in Maribor. Beside numerous German films, visitors could see also films from other cinematic national productions.

* Dr. Dragan Potočnik, univerzitetni docent, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor.

Malo je besed in pojmov, ki bi sodobnega človeka tako privlačili in mu prebujali toliko predstav, misli, mnenj in tudi želja, kot je film, beseda, s katero označujemo sedmo umetnost. Film zavzema v človekovem življenju posebno vlogo, saj mu predstavlja zabavo, razvedrilo, doživetje kulturne vrednote in umetnine. Množice, ki jih film pritegne, so očarane od podob slovityh igralcev, njihovih usod, njihovih ljubezenskih zgodb in zapletov, njihovih bridkosti in njihove sreče. Filmsko platno je neke vrste leteča preproga, ki nosi gledalce med različnimi svetovi in jim priča najrazličnejša čuda, ki so bolj zanimiva od tistih, ki jih beremo v pravljicah in povestih, zatrjuje o vlogi filma v življenju sodobnega človeka znani francoski filmski strokovnjak Georges Sadoul.

Ko si je film utiral prve korake v svet, so nekateri zapisali, da je časopis 20. stoletja. Prav gotovo, da je v nekaterih svojih zvrsteh postal najbolj mikaven časopis. Toda film je danes mnogo več. Je živ in neposreden zapisovalec in poročevalec dogodkov. Film je predvsem ustvarjalnost, saj ima moč, da v svojem jeziku živih slik bolj neposredno in prepričljivo kot katerakoli izmed starih umetnosti upodobi največje stvaritve človekovega ustvarjalnega duha in umetniškega navdiha.¹

Nemi film

Za rojstno leto filma velja 1895, ko sta brata Lumière prvič javno prikazovala svoje prve filme. Brata sta s prvo javno predstavo 28. decembra 1895 v pariškem Grand Cafèju povzročila pravo senzacijo. Filmska zgodovina kot zgodovina filmskih umetnikov, slogov in zvrsti se je začela seveda šele tedaj, ko so ustvarjalci presegli raven golega optičnega reproduciranja in se naučili predstavljeni predmet filmsko interpretirati: z izbiro izreza in snemalnega kota, osvetlitvijo, ostrino slike, gibanjem objektov in kamere, montažo. Prvi filmi nemega obdobja so bili vsebinsko in oblikovno le sejemske atrakcije.² Vedno več filmov je zahtevalo odjemalce in majhni potujoči kinematografi se ekonomsko niso več splačali. Potrebne so bile prostorne dvorane, ki so lahko sprejele veliko ljudi.

Že kmalu po letu 1895 so skrivnosti te najmlajše izmed umetnosti občudovali tudi v Mariboru. V Mariboru je leta 1908 kinematografsko podjetje arhitekta Tscherneta dobilo dovoljenje za redne kinematografske predstave. Tako je v dvorani takratnega hotela Stadt Wien na vogalu današnje Partizanske in Cafove ulice začel s predvajanjem redni kinematograf. Vendar mu je mesto, da bi obvarovalo gledališče, v začetku dovolilo obratovanje le v času gledaliških počitnic, od spomladi do jeseni. Tako so pomagali nemškemu gledališču v mestu, omejitev delovanja pa seveda ni mogla omejiti prodora kinematografa v Maribor. Vplivna sila novega zabavišča je bila tako močna, da je bila omejitev delovanja le kratkotrajna. Na pritisk mariborskega meščanstva je cesarsko namestništvo v Gradcu kmalu izdalo lastniku neomejeno koncesijo.³ Temu kinematografu se je leta 1910 pridružil še kinematograf na Studencih, ki je imel predstave kar v leseni dvorani, zato so ga leta 1913 zaradi poostrenih požarnovarstvenih predpisov zaprli.⁴

¹ Vitko Musek, *Knjiga o filmu*, Ljubljana 1960, str. 3-4.

² Veliki splošni leksikon (II. knjiga), DZS 1997, str. 1095.

³ Bruno Harman, *Kratka zgodovina dramskega gledališča v Mariboru*. Gledališki list SNG Maribor 32, 1977/87, 4, str. 140-141.

⁴ Janko Traven, Lilijana Nedič, Stanko Šimenc, *Pregled razvoja kinematografije pri Slovencih (do 1918)*, Ljubljana 1992, str. 175.

Kinematografe pa so Mariborčani obiskovali tudi med prvo svetovno vojno. Tako je mestni kino mariborskega Gledališkega in kazinskega društva ("Stadt-kinoteater"), ko so bila vrata gledališča zaprta in je na frontah potekala vojna, nudil Mariborčanom zabavo s predvajanjem kinopredstav. Mariborčani pa so lahko obiskovali še Marburger Bioskop, ki je predvajal svoje kinopredstave v hotelu Stadt Wien. Program je bil kljub vojnim razmeram zelo pester, od dram do komedij ter detektivskih filmov Sherlocka Holmsa.⁵

Ustanovitev Kraljevine Srbov Hrvatov in Slovencev je pomenila bistveno prelomnico tudi za film na Slovenskem. Naša filmska pot med svetovnima vojnama je bila dokaj skromna in neprimerljiva z evropskim filmom, ker nova država za film ni namenjala denarja. Tako je vsa filmska dejavnost nastala iz zasebnih pobud, deloma iz gospodarsko-špekulativnih, deloma kulturnih, deloma ljubiteljskih.

Zvočni film

Gospodarski in politični položaj se je v svetu po letu 1918 kmalu umiril in v kulturnem življenju so se začela tako imenovana zlata dvajseta leta. Film postane najširšim plastem dosegljiva poceni zabava. Povsod gradijo velikanske kinematografske palače in hkrati zakotne kinodvorane. Pozimi preživljajo nešteti brezposelni vse dneve v kurjenih kinodvoranah, ker nimajo denarja za ogrevanje

Mariborski grad - Grajski kino leta 1929.

⁵ Vlasta Stavhar, Maribor med prvo svetovno vojno - Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1914-1918 (magistrska naloga), Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1996, str. 89-94.

stanovanj. Popularnost filma pa se je še povečala po letu 1927, ko je bil 23. oktobra predvajan prvi zvočni film z naslovom Jazzovski pevec (The Jazz Singer, Sonny Boy), posnet v ZDA s pevcem Alom Jolsonom. Naslednji korak v popularizaciji filma je bila podelitev nagrad za najvidnejše umetniške dosežke v domačih in tujih filmih. Tako je Akademija za filmsko umetnost in znanost 16. maja 1929 v Hollywoodu blizu Los Angelesa podelila prve oskarje,⁶ ki so kmalu postali najbolj zaželena nagrada v kinematografiji in med filmskimi umetniki.⁷ Že čez tri leta pa se je v Benetkah začel prvi mednarodni filmski festival.

Prvi zvočni film so v Mariboru predvajali leta 1930. 30. avgusta tega leta so namreč v Grajskem kinu pričeli predvajati zvočni film Jazzovski pevec, v kinu Union pa istega dne zvočno opereto Rio Rita.⁸ Oba mariborska kinematografa sta novo sezono otvorila z zvočnim filmom. Zaradi investicije ob nabavi zvočnih aparatov je bila vstopnina nekoliko zvišana. Predstave so bile ob delavnikih ob sedemnajsti, devetnajsti in enainvajseti uri, v nedeljo in ob praznikih pa je bila še popoldanska predstava ob petnajsti uri, tako da so si lahko film ogledali tudi obiskovalci iz okolice.⁹ Prvotnemu navdušenju nad zvočnim filmom so kmalu sledile tudi prve kritike, ki so se usmerjale predvsem na slabo kvaliteto zvočnih filmov in cenenost njihovih zgodb. To je potrjeval tudi dober obisk kina Apollo, ki je predvajal neme filme. Kljub temu pa so dobo po uvedbi zvočnega filma označevali prav zvočni filmi - zlasti glasbeni - filmske upodobitve operet, katerih glavni igralci so postali znane in priljubljene filmske osebnosti, pravi idoli. Med glasbenimi filmi so prevladovali nemški.

Lastnik kina Union Gjuro Valjak je skrbel tudi za nabavo najsodobnejših aparatov. Tako je leta 1936 nabavil aparaturo, s pomočjo katere so Mariborčani slišali zvok "jasno, čisto, odmevno. Vsi najmanjši odtenki govora in fineše pevskih in godbenih akordov se oblikujejo in čujejo tako, kakor da bi bili poslušalci neposredna priča živega neposrednega podajanja," je zapisal poročevalec v Mariborskem večerniku Jutra.¹⁰

Kinematografi v Mariboru po prvi svetovni vojni

V letu 1919 je bilo v Sloveniji le 18 stalnih kinematografov, leta 1939 pa že 63. Na sporedu so prevladovali ameriški filmi, ki so jih kupovali ves čas pri zagrebških distributerjih: Ufa film, Bosna film, Fox film corp., Star film in Pan film. Zaradi velike konkurence, ki je tedaj vladala med distribucijskimi hišami in kinematografi, so filmske novosti kmalu po nastanku prišle na platna kinematografov.

Pravega filmskega podjetja Slovenci tedaj nismo imeli. Maja leta 1939 je Milan Kham, lastnik kina Union v Ljubljani, sicer ustanovil skupaj s Prosvetno zvezo filmsko in distribucijsko podjetje Emona film, opremljeno z napravami za snemanje tona, montažo in filmsko besedilo, a se zaradi bližajoče vojne nikoli ni

⁶ Pozlačeni kipci, imenovani oskarji, so dobili ime po Oscarju, stricu ene od sodelavk akademije.

⁷ Kronika človeštva, Mladinska knjiga, Ljubljana 1996, str. 909.

⁸ Že leta 1921 poroča Tabor (št. 244) o iznajdbi švedskega učenjaka Svena Alsona Berglanda. Iznajdba so poimenovali filmfotofon, ki "istočasno kakor slika fotografira tudi glas igralca in se potem filmu, ki teče sporedno s filmom za slike projicira na poseben aparat, ki ponavlja vse fotografirane glasneve istočasno, kakor npr. igralec odpira usta". Do prvega zvočnega filma so morali obiskovalci kinematografov počakati vse do leta 1927.

⁹ Velika senzacija v Mariboru, MVJ 4(1930)195, 30. VIII.

¹⁰ V kraljestvu filma, MVJ 10(1936) 239, 19. X.

Kino Union v Cafovi ulici leta 1940.

prav razvilo. V proizvodnji Prosvetne zveze pa je nastal tudi prvi slovenski zvočni film *Mladinski dnevi*. To se je zgodilo približno deset let po uveljavitvi zvoka v filmu. Isto leto pa je za slovensko filmsko zgodovino pomembno tudi po tem, da je Božidar Jakac posnel prvi slovenski barvni film *Železarna Jesenice*.

Po prvi svetovni vojni je bil Mariborčanom na voljo kino Mariborski bioskop na Aleksandrovi cesti. V začetku dvajsetih let se je pojavil še Mestni kino, od leta 1925 imenovan kino Apolo, v stavbi današnjega gledališča.¹¹ Po letu 1927 so bili njegovi zakupniki Gjuro Valjak, takratni lastnik kina Union, in lastniki Grajskega kina Guštinovi. Novembra 1929 pa je mariborska mestna občina kinodvorano oddala v najem Ljudski univerzi, ki je v njej do okupacije prirejala svoja predavanja.¹²

22. aprila 1924 je lastnica Mariborskega bioskopa Lina Gustin odprla novi moderni kinematograf v Viteški dvorani mariborskega gradu. Dvorana, v kateri je bila do takrat shramba za različno ropotijo, je po prenovi imela prostora za 299 oseb.¹³ Novi kinematograf je postal kmalu prvovrstna atrakcija. Poročevalec v *Taboru* je zapisal, da hoče k vsaki predstavi toliko ljudi, da se morajo mnogi vračati, ker je žal premalo prostora.¹⁴

Leta 1935 se je Grajski kino preselil v novo stavbo na Grajskem trgu (današnji kino Udarnik).

Deloval pa je tudi kino Union v Cafovi ulici (na mestu, kjer stoji danes stavba davčne uprave).

¹¹ *Tabor* 6(1925)198, 2. IX.

¹² Veliki adresar samoupravnih mest Maribor, Celje, Ptuj, Maribor 1925. Tudi v: Adresar za mesto Maribor, Maribor 1931. Tudi v: Franjo Baš, *Vodnik po Mariboru*, Maribor 1932.

¹³ *Grajski kino*, *Tabor* 5(1924)93, 22. IV.

¹⁴ *Tabor* 5(1924)98, 27. IV.

Ob starem mestnem stolpu v Grajski ulici, v nadaljevanju vrta kavarne Astorija je Maribor leta 1938 dobil še en sodoben kinematograf - kino Esplanade (današnji kino Partizan). Poročevalec v Mariborskem večerniku Jutra je ob tej novosti za Maribor zapisal: "Gjuro Valjak, ki se mu ima Maribor zahvaliti za marsikatero velikopotezno zamisel, bo zgradil novo najmodernejše urejeno, večnadstropno palačo, ki bo med najdonosnejšimi stavbami sodobnega Maribora v središču mesta. V pritličju bodo čakalnice, zadaj velika, moderna kinogledališčna dvorana s posebnimi stranskimi prostori".¹⁵ Otvoritev kina Esplanade je bila 3. decembra s filmom Ana Favetti z Brigito Horney in Matiasom Wiemannom v glavnih vlogah.¹⁶

Kmalu po prvi svetovni vojni so odprli tudi studenški kino, in sicer najprej v gostilni Trofenik. 8. maja 1926 so na Studencih odprli še kino Diana,¹⁷ ob koncu leta 1931 pa so montirali tudi zvočni kino v Sokolskem domu. Poročevalec v Mariborskem večerniku Jutra je ob tem dogodku zapisal: "Prva predstava bo na Silvestrov večer, ko nastopi tudi sijajni kabaret, balet in celo kozaki s svojimi plesi".¹⁸

Leta 1938 so otvorili kino tudi na Pobrežju. Tam je vrtnar in starosta pobreškega sokola Anton Požar odprl v dvorani pri Renčlju novi pobreški kino.¹⁹

Med samimi kinematografi ni bilo takih razlik. Po dograditvi sta veljala za elitnejša kino Esplanade in Grajski kino, kar je bilo glede na njuno sodobno urejenost tudi razumljivo.

V obravnavanem obdobju je obstajala tudi cenzurna komisija, ki je bila sestavljena iz predstavnikov mestne oblasti in lastnikov kinematografov. Komisija si je ogledala vsak film, preden se je le-ta začel predvajati v kinodvorani. Včasih je določila tudi rezanje določenih filmskih kadrov ali pa se odločila, da ogled filma prepove mladini.

Vpliv filmov različne produkcije na kulturno zavest Mariborčanov

Spored v mariborskih kinematografih se ni dosti razlikoval od sporeda v drugih slovenskih mestih. Zelo blizu je bil tudi sporedom v avstrijskih mestih, saj so imele v Mariboru najboljše obisk lahkotne komedije. Vzrok temu je bila gotovo sama sestava prebivalstva, pa tudi vpliv Nemcev na oblikovanje filmskega okusa in znanje obeh jezikov večine prebivalcev v takratnem Mariboru. Napisi med predstavo, plakati in reklame so bili v nemščini, hrvaščini in slovenščini. To, da napisi niso bili v jeziku večine, je Mariborčane seveda motilo. Tako kmalu po prvi svetovni vojni zasledimo v Taboru kritike na račun Mestnega kina, češ da je popolnoma nemški, saj se v njem pojavljajo napisi, letaki in filmska pojasnila le v nemškem jeziku.²⁰ Na prvi otroški kinopredstavi po letu 1918 so bili podnapisi nemški. Poročevalec je o dogodku med drugim zapisal: "Našim otrokom je treba naših narodnih, domačih stvari v našem jeziku in ne tujega nemškega šunda."²¹ Še posebej se je nemški film razmahnil po letu 1930, ko so v Mariboru začeli vrteti zvočne filme. Lastniki kinematografov so bili prisiljeni predvajati skoraj izključno filme nemške produkcije zaradi tega, ker filmov v slovenskem jeziku

¹⁵ Maribor dobi nov kino, novo večnadstropno palačo, MVJ 12(1938)69, 28. III.

¹⁶ MVJ 12(1938)274, 3. XII.

¹⁷ Tabor 7(1926)103, 8. V.

¹⁸ MVJ 5(1931)294, 30. XII.

¹⁹ MVJ 12(1938)228, 8. X.

²⁰ Tabor 2(1921)63, 17. III.

²¹ Tabor 2(1921)240, 22. X.

Reklamni steher za Grajski kino.

ni bilo (izjema V kraljestvu Zlatoroga in Triglavske strmine, ki pa sta bila slabo obiskana). Razlog je bil seveda tudi dejstvo, da je večina obiskovalcev razumela nemški jezik.

Poleg številnih nemških filmov so si obiskovalci lahko ogledali še filme drugih narodov. Pogosti so bili ameriški, angleški in francoski filmi. Kljub temu da je imela večina teh filmov hrvaške podnapise (oziroma bolj točno pojasnila), so bili ti filmi slabo obiskani, ker obiskovalci angleščine in francoščine večinoma niso razumeli.

Močan vpliv na ljubitelje filma na Slovenskem pa je imel v tridesetih letih še posebej ruski film. Slovenski kinematografi so predvajali prvi ruski film 1911 (Ana Karenina režiserja A. Maïtra). Zaradi cenzurnih prepovedi v Kraljevini SHS in pozneje Kraljevini Jugoslaviji dela avantgarde sovjetskega nemega filma niso prišla v Slovenijo. O njih so pisali levo usmerjeni slovenski izobraženci v revijah Svoboda, Hustracija in Književnost. V tridesetih letih je bilo na programu več sovjetskih zvočnih filmov, tako npr. Kozaki,²² Volga, Volga,²³ Pot v življenje,²⁴ Bucja (Nevilhta),²⁵ komedija Pastir Kostja.²⁶ Nenadni vdor sovjetskih filmov na slovenska platna zasledimo po letu 1935. Komediji Pastir Kostja je sledil film Celjuskinci, ki prikazuje reševanje znanstvene ekspedicije, uklenjene v led

²² MVJ 3(1929)238, 18. X.

²³ MVJ 8(1934)191, 23. VIII.

²⁴ MVJ 8(1934)204, 7. IX. V programu je bilo zapisano, da je to originalni ruski govoreči film. Simfonija ruske glasbe, balalajk in petja.

²⁵ MVJ 8(1934)249, 2. XI. V programu je bilo zapisano, da je to prvi najnovejši originalni sovjetski film.

²⁶ Komedija Grigorija Aleksandrova Pastir Kostja je doživela premiero v Maribor februarja 1935. Temu filmu so sledili še drugi sovjetski filmi. Povzeto po France Brenk, Slovenski film, Ljubljana 1980, str. 17-18.

Arktike.²⁷ Temu filmu je sledil film *Žena za tisoč rubljev*, komedija *Cirkus in tik pred napadom nacistične Nemčije na Jugoslavijo* še film *Vladimira Petrova Peter Veliki*. Žal filma Sergeja Mihajloviča Eisensteina *Oklepnica Potemkin* na Slovenskem pred drugo svetovno vojno niso predstavili.²⁸

Zanimanje za sovjetski film je bilo tolikšno, da so lahko z uspehom predvajali tudi lažne ruske filme, izdelane na zahodu, npr. *Rasputin*, *Bratje Karamazovi*, *Donski Kozaki*, *Moskovske noči*, *Valček na Nevi*, *Ana Karenina* in druge.

Januarja leta 1932 pa je bila tudi premiera slovenskega filma *V kraljestvu zlatoroga*. Nema igrana filma "alpinističnega žanra" *V kraljestvu zlatoroga* (1931) in *Triglavske strmine* (1932) sta nastala ob koncu obdobja "velike neme umetnosti" in v prvih letih vzpona zvočnega filma. Svečana premiera filma *V kraljestvu zlatoroga* v Mariboru je bila 15. januarja 1932 v Grajskem kinu. Film, ki je bil na sporedu tudi trikrat dnevno in so ga zaradi velikega povpraševanja vrteli tudi po potrebi, je predvajala Prosvetna zveza.²⁹ V istem kinu so 20. februarja leta 1932 prikazali še film iz življenja kraljevske rodbine z naslovom *Živel kralj*. Film, ki ga je posnelo podjetje za Jugoslovanski prosvetni film v Beogradu, je prikazoval dogodke iz življenja kralja Aleksandra in njegove družine in je bil še posebej namenjen mladini.³⁰ V Kinu Apolo je bil 20. januarja 1934 predvajan še slovenski gorski film *Klic narave*.³¹

Na sporedu so bili tudi filmi drugih narodov. Tako je bil prvi češki film v Mariboru na sporedu 14. februarja 1934, to je bila češka komedija *Revizorji iz Petrograda*.³² Odmeven je bil tudi film *Pater Vojteh*, ki je dobil na mednarodnem filmskem festivalu v Benetkah prvo nagrado.³³

Omenim naj še japonski film *V senci Josivare*³⁴ in nizozemski film *Otroci trpljenja ali Ne ubijaj*³⁵

Za ilustracijo navajam okvirni spored za obdobje od začetka maja do konca decembra v letu 1921.

Mariborski bioskop:

- 7. maj - drama *Hiša grozote* – prvi del.
- 8. do 12. maja - drama *Hiša grozote* – drugi del.
- 12. do 16. maja - drama *Hiša grozote* – tretji del.
- 16. in 17. maja - drama *Hiša grozote* – četrti del.
- 20. do 25. maja - drama *Hiša grozote* – peti del.
- 25. do 27. maja - drama *Pustolovščine markize Königsmarilke*.
- 28. maj do 1. junija – drama *Prošjaško veličanstvo*.
- 4. do 7. junija – drama *Prokletstvo človeštva* – prvi del.

²⁷ MVJ 10(1936)36, 13. II.

²⁸ Ko je vsa Evropa zašla v iskanje novih filmskih oblik in ko je v tem iskanju za lep čas prevladal nemški ekspresionizem, je presenetil svet sovjetski mojster Sergej M. Eisenstein s svojim filmom *Oklepnica Potemkin* (1925) in utrl pot sovjetskemu revolucijskemu filmu. Povzeto po: Vitko Musek, *Knjiga o filmu*, Ljubljana 1960, str. 33.

²⁹ Stanko Šimenc, *Panorama slovenskega filma*, Ljubljana 1996, str. 41.

³⁰ MVJ 6(1932)41, 20. II.

³¹ MVJ 8(1934)24, 20. I.

³² MVJ 8(1934)36, 14. II.

³³ MVJ 12(1938)182, 12. VIII.

³⁴ MVJ 3(1929)282, 10. XII.

³⁵ Tabor 5(1924)45, 23. II.

Grajski stolp pred rušenjem. Na tem mestu je bil po letu 1938 kino Esplanade.

- 8. do 11. junija – drama Pozna osveta.
- 11. do 15. junija – drama Prokletstvo človeštva – drugi del.
- 16. in 17. junija – drama Macista s podnaslovom Spletke pustolovščine baronice Flavije, da uniči ljubezensko srečo lepe Lucije in Olbertija.
- 18. do 21. junija – veseloigra Dekle z valuto v štirih delih.
- 25. do 28. junija – drama Nantas.
- 28. junija do 1. julija – drama Cirkuški princ.
- 2. do 6. julija – drama One, ki živijo od ljubezni.
- 9. do 13. julija – drama One, ki živijo od ljubezni.
- 13. do 16. julija – dramo Naemi in Strašna noč.
- 16. do 20. julija – drama Strah na gradu Kitay.
- 23. do 27. julija – drama Li Hang, grozni.
- 30. julija do 2. avgusta – drama Smrtna arena.
- 3. do 6. avgusta – drama Drama ene noči.
- 6. do 10. avgusta – drama Revna Violetta.
- 10. do 13. avgusta – kolosalni film Soba št. 29.
- 13. do 17. avgusta – veseloigra Mala kavarna.
- 17. do 20. avgusta – drama Kralj propada.
- 26. do 31. avgusta – drama Ljubav velikog čovjeka.
- 31. avgusta do 3. septembra – drama Špijonka.
- 3. do 6. septembra – Fužinar.
- 7. do 10. septembra – drama V vrtu radosti.
- 8. do 12. septembra – Pogrebne svečanosti Njegovega Veličanstva kralja Petra I.
- 10. do 14. septembra – drama Cherchez la femme.
- 14. september – drama Thora van Deeken.
- 17. do 21. septembra – drama Salonska apašinja.

24. do 27. septembra – drama Doživljaji pravdnika Brianda – prva epoha Neveljaven zakon.

28. septembra do 1. oktobra – drama Doživljaji pravdnika Brianda – druga epoha Rešitev iz morskih valov.

1. do 5. oktobra – drama Moč krvi.

8. do 12. oktobra – drama Gospodarica sveta – prva epoha.

8. do 12. oktobra – drama Vražja arena.

12. do 15. oktobra – drama Gospodarica sveta – prva epoha.

15. do 16. oktobra – drama Gospodarica sveta – druga epoha z naslovom Življenjska zgodba Moud Gregardove.

17. do 20. oktobra – drama Gospodarica sveta – tretja epoha z naslovom Modri rabi iz Kuanfu.

21. do 22. oktobra – drama Gospodarica sveta – četrta epoha z naslovom Kralj Makomba.

22. do 26. oktobra – drama Gospodarica sveta – peta epoha z naslovom Ofir, mesto prošlosti.

27. do 28. oktobra – drama Gospodarica sveta – šesta epoha z naslovom Žene z milijardami.

29. do 30. oktobra – drama Gospodarica sveta – sedma epoha z naslovom Dobrotnica človeštva.

2. do 5. novembra – film Rumen vstop.

5. do 9. novembra – drama Bratje Karamazovi.

9. do 12. novembra – drama Tajnost Rombaya, pustolovščine ene noči.

12. do 16. novembra – film Med zverinami ali Pariškega potepuha pot okoli sveta.

16. do 19. novembra – drama Smeh Columbine ali Siromašna princezinja.

19. do 23. novembra – drama Atlas – prve epoha.

20. do 23. novembra – drama Atlas – druga epoha.

24. do 27. novembra – dogodbica Solnčni žarek in film Moderna kovačnica – za mladino.

26. do 30. novembra – drama Orel.

26. november – dogodbica Solnčni žarek in drama Atlas – druga epoha.

30. novembra do 1. decembra – Naslednica grofa Monte Christo.

2. do 7. decembra – film Misteriji New Yorka – prva epoha.

7. do 10. decembra – film Misteriji New Yorka – druga epoha.

10. decembra – film Misteriji New Yorka – tretja epoha.

14. do 17. decembra – film Misteriji New Yorka – četrta epoha.

17. december – film Misteriji New Yorka – peta epoha.

21. do 23. decembra – film Misteriji New Yorka – šesta epoha.

25. do 28. decembra – Božični program – Zračni ropar.

28. do 31. decembra – boksarska tekma – Boxmatch Dempsey – Carpentier, Veseloigra Jedna noč v raju.

28. do 29. decembra – film Misteriji New Yorka – šesta epoha.

31. december – drama Oboževalci vraga.

Mestni kino

22. junij – film Stradajoči milijonarji.

9. do 12. julija – film V trenutku smrti.

27. septembra – Ples na Vulkanu – prvi del.

28. septembra do 1. oktobra – Ples na Vulkanu.

5. do 8. oktobra – film Pred solčnim vzhodom.

Kino Esplanade v gradnji leta 1938

- 8. do 11. oktobra – drama Gradhotel Babylon.
- 23. do 17. oktobra – drama Pogled v prepad.
- 17. do 21. oktobra – drama Davitelj sveta.
- 20. oktober – otroška predstava.
- 21. do 25. oktobra – drama Glumači.
- 28. oktobra do 1. novembra – drama Smrtna spirala v cirkusu Brown.
- 4. do 8. novembra – film Znamenje tajne zveze.
- 11. do 15. novembra – drama Črna nočna nevilta.
- 18. do 22. novembra – film Dediščina devetih milijonov – prvi del z naslovom Črni domino.
- 22. do 25. novembra – film dediščina devetih milijonov – drugi del z naslovom Mlin grozote.

24. do 29. novembra – film Divja gonja za hudodelci.

29. novembra do 2. decembra – film Temna stran preteklosti – prvi del Ljubeznega zmaga.

5. do 9. decembra – film Temna preteklost - drugi del Ponesrečen vlom.

9. do 12. decembra – drama Podzemeljski klub.

20. do 23. decembra – drama Dogovorjena tajnost.

23. do 27. decembra – drama Boj z razbojniki.

27. do 30. decembra – drama Trdosrčen mož.³⁶

Obiskovalci kinematografov so si radi ogledovali filme, ki so se navezovali na klasično literaturo, tako Quo vadis, Tisoč in ena noč, Sodoma in Gomora, Matjuška Katarina, Ana Karenina, Peter Veliki, Messalina, Marija Antonietta, Othello, Most vzdihljajev, Povratak Odiseja, Maria Tudor, Helena (Padeč Troje), Sen kresne noči, Tartuffe, Ben Hur, Dantejev Pekel, Devica Orleanska, Stric Tomova koča, Ivan Grozni, Noetova barka, Don Quihotte, V znamenju križa, Romeo in Julija itd.³⁷

Zelo razširjene so bile lahkotne komedije in operete, tako Buster Keaton kot boksar, Tango ljubezni, V carstvu valčka, Prodana nevesta itd.³⁸ Leta 1934 je Maribor doživel tudi premiero filma Dobri vojak Švejk.³⁹ V letu 1936 sta nasmejela mariborsko občinstvo Oliver Hardy in Stan Laurel. Istega leta pa tudi Charlie Chaplin v filmu Moderni časi.

Prve kavbojke segajo v obdobje kmalu po prvi svetovni vojni. Tako je bil leta 1924 v Mariborskem bioskopu predvajan film Osvajalci zahoda.⁴⁰ Zelo gledane kavbojke so bile še Umirajoče pleme, Zapad krvavi, Na meji Texasa.⁴¹ Po letu 1936 zasledimo v programu največ filmov te zvrsti (Pod težkim sumom, Dva nasprotnika, Zakon prerije itd.). Značaj "revolverskega" kina je imel kino Union. V njem so predvajali predvsem kavbojke in avanturistične filme, katere je gledalstvo spremljalo z glasnim komentiranjem.

Filmi pa niso skrbeli le za zabavo, ampak so obiskovalce tudi izobraževali in jih obveščali o dogodkih doma in v svetu. Tako so si lahko med dokumentarnimi filmi ogledali Izbruh ognjenika Etne, Visoko v skalah in ledu itd.⁴² Med pustolovskimi filmi naj omenim filme Tarzan, Cagliostro, Divja Afrika, Pot po Indiji, Strela, Let okoli sveta, Pot okrog Evrope, Byrdova ekspedicija na južni tečaj itd.⁴³ Med vojnimi pa med drugim francoski film Verdun.⁴⁴

³⁶ Podatki so iz: Tabor 2(1921) od št. 103 do 295.

³⁷ Sporedi mariborskih kinematografav so iz časnikov Tabor, Mariborski večernik Jutra in Večernik. Po vrsti sledijo: Tabor 3(1922)174, 4.VIII.; 3(1922)214, 22. IX.; 3(1922)373, 1. XII.; 4(1923)283, 15. XII.; 4(1923)285, 18. XII.; 5(1924)5, 5. I.; 5(1924)12, 19. I.; 5(1924)16, 24. I.; 5(1924)52, 2. III.; 5(1924)57, 8. III.; 5(1924)83, 10. IV.; 5(1924)120, 20. V.; 6(1925)1, 1. I.; 6(1925)211, 18. IX.; 7(1926)176, 7. VIII. MVJ 1(1927)15, 18. V.; 1(1927)37, 15. VI.; 3(1929)98, 30. IV.; 3(1929)262, 16. XI.; 4(1930)19, 24. I.; 4(1930)233, 11. X.; 7(1933)108, 12. V.; 8(1934)208, 13. IX.; 11(1937)113, 21. V.

³⁸ MVJ 1(1927)27, 2. VI.; 4(1930)253, 6. XI.; 4(1930)268, 24. XI.; 5(1931)112, 22. V.; 6(1932)264, 8. XI.

³⁹ MVJ 8(1934)278, 7. XII.

⁴⁰ Tabor 5(1924)23, 1. II.

⁴¹ Tabor 7(1926)228, 8. X.; MVJ 7(1933)136, 17. VI.; MVJ 8(1934)142, 23. VI.

⁴² Tabor 5(1924)48, 27. II.; MVJ 4(1930)38, 15. II.

⁴³ 3(1922)125, 2. VI.; 3(1922)83, 11. IV.; 3(1922)281, 13. XII.; 3(1922)284, 16. XII.; 6(1925)204, 10. IX.; 7(1926)91, 23. IV.; 7(1926)236, 17. X.; 5(1931)66, 23. III.

⁴⁴ MVJ 4(1930)24, 30. I.

V času pred cerkvenimi prazniki so vrteli filme primerne vsebine, tako so v velikonočnem času leta 1926 vrteli film Jezusovo rojstvo, življenje, trpljenje.⁴⁵ Organizirali pa so tudi razgiban božični spored.

Pripravljali so tudi otroške predstave, tako leta 1930 Miki miško.⁴⁶ Leta 1936 pa se je mladim Mariborčanom prvič predstavil tudi Popay.⁴⁷

Družinam je bil omogočen obisk popoldanskih družinskih predstav po znižanih cenah.

Za šolsko mladino pa so pripravili poučne predstave, tako npr. gostovanje prosvetnega potovalnega kina "Globus", ki je v Prvem mariborskem bioskopu pripravljalo poučne predstave. Predstave so kazale "lepe poučne slike iz raznih panog človeškega znanja, krasne pakrajinske slike in drugo".⁴⁸

Med igralci so navduševali zlasti Greta Garbo, ki je blestela v številnih filmih, med drugim v filmu Dama s kamelijami, ki je bil na sporedu v kinu Union 11. maja 1937. Naj omenim še Charlia Chaplina, Doris Keyton, Ala Jolsona, Busterja Keatona, Marlen Dietrich, Clarka Gable, Ramona Novara in številne druge.

Med slovenskimi igralci naj omenim Ido Kravanjo, ki je bila v filmskem svetu znana kot Ita Rina.⁴⁹ Posebej je zaslovela v filmu Erotikon, ki je bil predvajan v Mariboru 9. januarja 1930.⁵⁰ V filmu pa so se preizkusili tudi znani gledališki igralci, tako Hinko Nučič v filmu Fantom Durmitorja, ki je bil posnet delno v nemškem, delno pa tudi v srbskem in hrvaškem jeziku. Leta 1938 se je Mariborčanom predstavila v filmu Potepuhi tudi Erika Druzović.

Filme so predvajali razmeroma kratek čas - tri do štiri dni, nato so v filmski spored uvrstili novi film. Nekoliko dalj časa so igrali le tedaj priljubljene filme - "šlagerje", ki so "vlekli" publiko. Njihove kopije so bile drage. Zato so se morali lastniki kinematografov ob njihovem predvajanju lotiti posebnih propagandnih ukrepov. Če je šlo pri tem za nemi film, so lastniki kinematografa za njegovo spremljavo priskrbeli namesto običajnega pianista ali violinista celo ciganski orkester, vojaško godbo ali salonski orkester. Mnogokrat so pred predvajanjem filma pripravili tudi nastop različnih artistov: fakirjev, rokohitrcev, hipnotizerjev, plesalk ..., kar naj bi zagotovilo večji obisk kinematografa.⁵¹

Dobiček nekaterih predstav pa so namenili tudi v humanitarne namene, tako ubogim otrokom in mladini Maribora, Prostovoljni požarni brambi ter rešilnemu oddelku.

Občinstvo

Že pred prvo svetovno vojno se je začel boj za občinstvo med gledališčem in kinematografom. Mnogo jih je dolžilo kinematograf, češ da uničuje dolgoletno gledališko kulturo. Pod vplivom filma, ki je čedalje bolj pritegoval občinstvo, so

⁴⁵ Tabor 7(1926)80, 10. IV.

⁴⁶ MVJ 4(1930)220, 26. IX.

⁴⁷ MVJ 10(1936)230, 9. X.

⁴⁸ Maribor, Tabor 4(1923)272, 30. XI.

⁴⁹ Ita Rina, ki je zaslovela po Evropi in ZDA, je prišla k filmu po naključju. Kot ljubljansko lepoticco so jo opazili leta 1926 na tekmovanju lepotic v Zagrebu. Svetovno slavo ji je prinesel češko-nemški koprodukcijski film Erotikon. Namesto da bi odpotovala v Hollywood, kamor jo je vabila družba Metro-Goldwyn-Mayer, se je poročila z beograjskim inženirjem Djorjevičem, ki je študiral v Berlinu. Odšla je v Beograd in posnela v Jugoslaviji še nekaj nepomembnih filmov - potem jo je filmski svet pozabil. Povzetek po Stanko Šimene, Panorama slovenskega filma, Ljubljana 1996, str. 40.

⁵⁰ MVJ 4(1930)6, 9. I.

⁵¹ Še posebej od leta 1927 je pred filmi zabaval Mariborčane s čarovniškimi triki Svengali.

iz strahu za gledalce začeli v gledališču uvrščati v spored plehke komedije, da bi zadostili poplitenemu ljudskemu okusu in napolnili dvorane.⁵²

Boj med umetniško reproduktivnim življenjem na deskah in mehanično posnetim življenjem na platnu je potekal v obravnavanem obdobju tudi v Mariboru. Obisk kinopredstav je bila namreč zelo priljubljena oblika zabave med vsemi sloji mariborskega prebivalstva. Posebno navdušeni obiskovalci kinematografov so bili mladi, ki so opravljali tudi manjša dodatna dela, le da so si zaslužili denar za kino. Pogostost obiskovanja kina je bila od posameznika do posameznika zelo različna. Nekateri so obiskovali kino tudi večkrat tedensko, nekateri enkrat mesečno ali še redkeje. Pogostost obiskovanja kina pa je bila odvisna predvsem od materialnih zmožnosti posameznika in njegovega zanimanja za filmsko umetnost. Pri dijakih je bila še dodatna ovira šola in njeni disciplinski redi. Dijaki niso smeli obiskovati večernih kinopredstav, za druge pa so morali imeti dovoljenje razrednika.⁵³

Za popularizacijo filma na Slovenskem pa so v obdobju pred II. svetovno vojno izhajale tri filmske revije: Fotoamater (1932-1935), Kino revija (1938-39) in Film (1939-41). Medtem ko je Fotoamater skrbel za strokovno-tehnično izobraževanje ljubiteljev fotografije, sta imeli drugi dve informativno in popularno vsebino.

Zaključek

Ob koncu lahko povzamemo, da zgodovino filma delimo na dvoje večjih obdobij: na obdobje nemega in obdobje zvočnega filma. Pot nemega filma se začne s pariško predstavo hratrov Lumiere 28. decembra 1895 in traja do 23. oktobra 1927, ko se je v ameriškem filmu Pevec jazza prvič pojavil zvok. V začetku je bil kinematograf za javno mnenje atrakcija ali zanimiv tehnični izum, ki je prikazoval "oživljene fotografije". Občinstvo je osvojil šele po prvi svetovni vojni in postal najpopularnejša umetnost mestnega prebivalstva. Tudi v Mariboru je bila v obdobju med svetovnima vojnama priljubljena oblika zabave mariborskega prebivalstva obisk kinopredstav. Grajski kino, Mestni kino, kino Apolo, kino Union in Esplanade so navduševali obiskovalce s sporedom, kjer so prevladovala lahkotne komedije. Spored v mariborskih kinematografih je bil zelo blizu sporedom v avstrijskih mestih, saj so imele v Mariboru najboljši obisk lahkotne komedije. Vzrok temu je bila sestava prebivalstva, pa tudi vpliv Nemcev na oblikovanje filmskega okusa in znanje obeh jezikov večine prebivalcev v takratnem Mariboru.

Dragan Potočnik

KINOAUFFÜHRUNGEN IN MARIBOR IN DEN JAHREN 1918 - 1941

Zusammenfassung

Eine beliebte Unterhaltungsform der Bürger von Maribor war der Kinobesuch. Die Kinos Grajski kino, Mestni kino (ab 1925 Apolo), Kino Union und Esplanade begeisterten die Besucher mit ihrem Kinoprogramm, das überwiegend leichte Komödien brachte. Der Grund dafür lag in der

⁵² Stanko Šimenc, *Panorama slovenskega filma*, Ljubljana 1996, str. 31-53.

⁵³ Maja Godina, *Oris družabnega življenja - Maribor 1919-1941*, *Dialogi* 22(1986)10, str. 42-

Zusammensetzung der Bevölkerung, aber auch im Einfluß der Deutschen auf die Gestaltung des Filmgeschmacks sowie das Beherrschen zweier Sprachen, was damals bei den meisten Bürgern von Maribor eine Tatsache war. Neben zahlreichen deutschen Filmen konnten sich die Kinobesucher auch Filme anderer Nationen ansehen. Häufig wurden auch amerikanische, englische und französische Filme gezeigt.

Obwohl die meisten dieser Filme mit serbokroatischen Untertiteln (oder genauer Erläuterungen) versehen waren, wurden sie schlecht besucht, da die meisten Besucher weder Englisch noch Französisch konnten. Einen starken Einfluß übte aber in den dreißiger Jahren vor allem der russische Film auf die slowenischen Filmfreunde aus. Aus der Geschichte der Mariborer Kinematographie möchte ich den 30. August 1930 hervorheben, als im Grajski kino zum ersten mal ein Tonfilm vorgeführt wurde, und den 15. Jänner 1932, als in dem selben Kino die Premiere des ersten slowenischen Films im Königreich des Goldhorns stattfand.

REFLEKSIJA TREH NAJVEČJIH JUGOSLOVANSKIH POVOJNIH ZNOTRAJPARTIJSKIH OBRAČUNOV ("INFORMBIROJA", "DILASOVŠČINE" IN PARTIJSKEGA "LIBERALIZMA") V SLOVENIJI

Božo Repe *

UDK 327.323.32(497.4)

Repe Božo: Refleksija treh največjih jugoslovanskih povojnih znotrajpartijskih obračunov ("informburoja", "dilasovščine" in partijskega "liberalizma") v Sloveniji. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 239-253, 38 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Pisec v prispevku obravnava refleksije treh največjih jugoslovanskih znotrajpartijskih obračunov v Sloveniji: "informburoja" v štiridesetih letih, "dilasovščine" v petdesetih in partijskega "liberalizma" v šestdesetih oz. v začetku sedemdesetih let. Vsi trije so imeli večje ali manjše posledice tudi v širših družbenih razmerah in so ustvarjali stalno vzdrušje nemirnih razmer oz. t. i. permanentne revolucije.

UDC 327.323.32(497.4)

Repe Božo: Reflections of the three major Yugoslav post world war II inter-party power struggles ("informbureau", "dilasism" and party "liberalism") in Slovenia. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, pp. 239-253, 38 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

In this contribution, the author considers the reflection of the three most major Yugoslav inter-party power-struggles in Slovenia: "Informbureau" in the forties, "Dilasism" in the fifties and of Party "liberalism" in the sixties, i.e. in the beginning of the seventies. All the three power struggles had major or minor consequences to a wider social extent, thus they created an atmosphere of inquietude, i.e. of the so called "permanent revolution."

Potem ko je komunistična partija (formalno Osvobodilna fronta) prevzela oblast in po obračunu z izvenpartijsko opozicijo ob koncu druge svetovne vojne,

* Dr. Božo Repe, izredni profesor, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI - 1000 Ljubljana.

se je težišče političnih trenj preneslo v samo komunistično partijo (leta 1952 preimenovano v zvezo komunistov). Do sredine osemdesetih let v Sloveniji ni bilo organizirane opozicije. Izjemi sta katoliška cerkev, s katero je oblast skupni jezik začela iskati v drugi polovici petdesetih let, znosen modus vivendi pa je bil dosežen v šestdesetih, in pa intelektualna opozicija, zbrana okrog posameznih revij, ki pa ji je prostor svobode določalo trenutno razpoloženje in razmerje sil v oblastnih vrhovih. Med vsejugoslovanskimi kampanjami in čistkami večjih razsežnosti, ki so posegle tudi v Slovenijo in hkrati segle tudi čez rob znotrajpartijskih obračunov, so bili od konca štiridesetih do začetka osemdesetih let zlasti trije veliki obračuni: informburo, dilasovščina in partijski "liberalizem."

V Sloveniji se je le malo ljudi odkrito izjasnilo za informburo,¹ tako da o organizirani informburojevski opoziciji ne moremo govoriti. Bojazni, da bi, tako kot v tradicionalno rusofilskih predelih Jugoslavije, lahko obstajala nevarnost "pete kolone" v primeru sovjetskega napada, v Sloveniji ni bilo. Bilo pa je na spiskih Uprave državne varnosti (Udbe) veliko ljudi, ki so iz različnih razlogov kritizirali oblast. Ker je izraz informburojavec postal sinonim za notranjega državnega sovražnika, so take kritike oblasti proglasili za "informburojevce". Večina je bila zaprta brez sodnega postopka, doživljali so, tako kot "pravi" informburojevci, fizična in psihična mučenja, mnogi so jih tudi popisali (Janez Jazeršek, Martin Mencej, Radovan Hrast, Cene Logar, Jože Jurančič, Igor Torkar). V letu 1948 aretacij še ni bilo veliko. Še pred sporom je bil aretiran Dragotin Gustinčič, ki so mu nato v zaporu prisodili informburojevstvo.² Političnim nasprotnikom je bila svoboda lahko odvzeta na dva načina. T. i. upravno kazen je neposredno izrekala Uprava državne varnosti (UDV) brez sodelovanja sodstva. Pooblastila UDV so bila velika, saj je lahko posameznika poslala na družbeno koristno delo (DKD) do dveh let, ta postopek pa so lahko ponavljali (zapornika

¹ Informburo (Informacijski biro komunističnih partij) je bil ustanovljen 30. septembra 1947 v Sklarski Porembi na Poljskem. Udeležile so se ga komunistične partije Sovjetske zveze, Romunije, Bolgarije, Madžarske, Češkoslovaške, Poljske, Albanije, Francije, Italije in Jugoslavije. Po zasedanju je bil objavljen komunike, v katerem piše, da so naloge informburoja organiziranje izmenjave izkušenj med komunističnimi partijami in v primeru potrebe koordinacija njihove dejavnosti na osnovi vzajemne soglasnosti in da je bilo na zasedanju odločeno, da bo Informacijski biro izdajal svoj list, sedež redakcije pa bo v Beogradu. Dejanski namen posvetovanja je bil utrditi vpliv Sovjetske zveze v vzhodnoevropskih državah in v Jugoslaviji, obenem pa preko največjih zahodnih komunističnih partij (italijanske in francoske) vplivati na nemirne, skorajda revolucionarne razmere v teh dveh državah. Taká usmeritev je zelo hitro prišla v konflikt z usmeritvijo KPJ, ki je bila - poleg VKP (b) najmočnejša komunistična partija v socialističnem taboru in ki je imela za sabo izkušnjo avtentične revolucije v bistveno drugačnih razmerah in okolju, kot je bilo v času ruske revolucije leta 1917. V sporu, ki je Jugoslavijo pripeljal v skoraj popolno mednarodno izolacijo in na rob vojne, je jugoslovansko vodstvo opredeljevanje komunistov za informburo okvalificiralo kot narodno izdajo. Proti informburoju se je borilo s stalinističnimi metodami. V obračunu z dejanskimi ali domnevnimi informburojevci je bilo v Jugoslaviji okrog 60.000 ljudi izključenih iz partije, 16.312 (tudi visokih kadrov - poslucevec ministrov, oficirjev ipd.) obsojenih ali na osnovi administrativnih ukrepov zaprtih v posebna izolacijska taborišča na otokih Goli otok, Grgur in drugod. Zaporniki so bili (pod pretvezo "prevzgoje") podvrženi raznim oblikam fizičnega in psihičnega mučenja, številni so mu tudi podlegli. V državi so se še dodatno okrepli represivni aparat in razne oblike pritiska, vodstvo pa je s pospešeno kolektivizacijo na vasi hotelo dokazati, da kljub kritikam Sovjetske zveze "izgrajuje" socializem in da je na "pravi poti". Okrog 5000 jugoslovanskih državljanov, ki so pobegnili iz Jugoslavije, je v raznih propagandnih centrih v vzhodnoevropskih socialističnih državah delovalo proti Jugoslaviji.

² Gostinčič je bil predvojni komunist, član politburoja KPJ, udeleženec razprave o nacionalnem vprašanju v KPJ v dvajsetih letih in zagovornik federalizma. Bil je tudi španski borec, v tridesetih letih pa je večinoma živel v Moskvi. Po vojni je bil univerzitetni profesor, v partijskem vrhu ni imel pomembnejše besede, aretiran je bil aprila 1948, nato pa letu 1951 izpuščen zaradi bolezni (kazen je prestajal na Golem otoku).

so za kratek čas izpustili in ga nato ponovno aretirali). Drug način je bila obsodba pred civilnimi in vojaškimi sodišči. V celoti je bilo aretiranih 731 ljudi (tako članov kot nečlanov in pripadnikov vseh slojev), upravnno kaznovanih (kazen do dveh let z možnostjo ponovitve je določila Uprava državne varnosti) 334, sodno pa 157. Nekateri se s prestajanja kazni niso vrnili. V celoti so ocenjevali, da je v Sloveniji okrog 1000 informbirojevcev, kar je bilo primerjalno precej manj kot v drugih delih Jugoslavije.³ Informbirojevce so oblasti iskale zlasti med intelektualci, saj so bili ti do napak oblasti najbolj kritični. Sredi petdesetih let so obsodbe zaradi informbiroja (z nekaj izjemami) ponehale, čeprav so bivše zapornike skrbno spremljali in jih po "stopnji nasprotovanja" kategorizirali v štiri skupine. Ta kategorizacija je bila predvsem posledica ponovne zaostritve jugoslovansko-sovjetskih odnosov leta 1956 (razpust informbiroja kot koordinacijskega organa komunističnih partij, nemiri na Poljskem, intervencija Rdeče armade na Madžarskem). Ker ta zaostritev po ostrini ni primerljiva s tisto iz leta 1948 in ker so se tudi razmere v Jugoslaviji medtem že postopoma demokratizirale, so oblasti hotele informbirojevce prevzgojiti. Zato so jih razdelili v kategorije, od katerih bi tiste iz prve skupine lahko takoj ponovno sprejeli v ZK, zadnji v četrti skupini pa so bili po mnenju oblasti odkrito sovražni (leta 1958 so za take šteli 58 oseb). Tedaj informbirojevstvo dejansko ni več obstajalo niti kot jugoslovanski niti kot slovenski politični problem, čeprav se je nadzor nad informbirojevci nadaljeval še do sredine osemdesetih let.

Informbiro kot družbeni problem je bil sicer pogosto obravnavan v publicistiki, literaturi in zgodovinopisju, vendar do začetka osemdesetih let dokaj enostransko. Osnovna teza je bila, da je spor le logično nadaljevanje prejšnjih konfliktov, ki naj bi jih povzročilo dejstvo, da je jugoslovanska partija že med vojno začela z izvirno potjo v socializem.⁴ "Tabu tema" so ostajali način obračuna,

³ Aleš Gabrič: Informbirojevstvo na Slovenskem, Prispevki za novejšo zgodovino XXXIII št. 1-2, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1993, str. 163-174.

⁴ V historiografiji so znani in obdelani primeri nesporazumov, ki so se že med vojno in takoj po njej pojavljali med obema partijama (kasneje pa tudi v sovjetsko-jugoslovanskih odnosih). Med vojno zato, ker je SZ svoje ravnanje podrejala odnosom z zavezniki in to zahtevala tudi od osvobodilnega gibanja v Jugoslaviji. Zato je zavračala vse "prezgodnje" revolucionarne ukrepe, pa tudi ukrepe, ki so bili uperjeni proti vladi v izgnanstvu in kralju Petru (npr. vprašanje proletarskih brigad oz. njihovih oznak - srpa in kladiava, vprašanje izvajanja t. i. druge faze revolucije, vprašanje ustanovitve Avnoja v Bihacu kot političnega, ne pa oblastnega telesa, podobno velja tudi za drugo zasedanje Avnoja, o katerem so SZ ohvestili šele tik pred začetkom). Jugoslovansko vodstvo je sovjetskemu pobemu tudi zamerilo, ker je bila sovjetska pomoč med vojno (do jeseni 1944, ko je SZ opremila dvajset pehotnih in dve letalski diviziji JA) neprimerno skromnejša kot zahodna, in da je Moskva do spomladi 1942 slavila Mihailoviča kot vodjo odpora v Jugoslaviji. Po vojni je proteste izzval Titov govor v Ljubljani maja 1945, v katerem je rekel, da Jugoslavija ne bo drobiž v kupčevanju med velikimi silami, povezan z že med vojno sklenjenim dogovorom med zavezniki, da se Avstrijo obnovi v mejah pred letom 1938, kar je prizadelo jugoslovanske zahteve po spremembi meja na Koroskem, potem vprašanje Trsta, kjer SZ ni hotela tvegati zaostritve odnosov (morebitne nove vojne), in vprašanje občasne nedosledne podpore jugoslovanskih zahtev s strani SZ na pariški mirovni konferenci. Konflikti so se pojavljali tudi zaradi ravnanja Rdeče armade med vojaškimi operacijami na jugoslovanskem ozemlju (posiljevanja, kraje, nasilno obnašanje do prebivalstva), vendar so to do spora z informbirojem prikrivali. Zlasti problematični so bili v prvih povojnih letih odnosi zaradi gospodarstva: neenakomerne trgovinske menjave, ustanavljanja mešanih družb, ki so bile bolj v korist Sovjetski zvezi, pritiskov, da bi ustanovili sovjetsko-jugoslovansko mešano banko, ipd. Kljub temu pa ti konflikti v celoti gledano niso načeli odnosov med obema partijama in državama, najtesnejši odnosi s prve deželo socializma nikoli niso bili postavljeni pod vprašaj in tudi na zahtodu je Jugoslavija še do začetka petdesetih let veljala za zvesto pripadnico socialističnega tabora in prvrženko SZ. Šele ko so v ZDA ugotovili, da je spor resen, so začeli s premišljeno politiko "obdržanja Tita nad vodo", torej omejene finančne, vojaške in druge pomoči, ki pa je postopoma naraščala in v celoti dosegla nekaj milijard dolarjev (nekateri zgodovinarji menijo, da je Jugoslavija dobila celo več, kot hi lahko, če hi bila vključena v Marshallov načrt).

vprašanje obsojenih po nedolžnem in trpljenje zapornikov. V začetku osemdesetih let so nastala prva odmevnejša literarna dela na to temo, pa tudi zgodovinopisje se je odmaknilo od prejšnjih trditev o drugačnosti jugoslovanskega komunizma v prvih povojnih letih in začelo zagovarjati tezo, da je dejansko šele spor povzročil opuščanje administrativnega socializma po sovjetskem vzoru in iskanje alternativne poti (samoupravljanja).⁵

Sporu z informbirojem je v začetku petdesetih let sledilo iskanje alternativne poti v socializem.

Postopoma je popuščala represija: po podatkih javnega tožilstva LRS je bilo leta 1952 v Sloveniji 207 političnih obsojencev, leta 1953 pa 91 (v letih 1948-1950 je bilo zaradi političnih deliktov letno obsojenih okrog 1000 oseb, v kar niso vštete t. i. administrativne kazni).⁶ Iz zaporov je bila izpuščena večina duhovnikov, oblasti so dovolile začetek izhajanja verskega lista Družina in ustanovitev semenišča v Vipavi (vendar so tudi izključile teološko fakulteto iz univerze). Opuščena je bila kolektivizacija (leta 1954 je bilo v Sloveniji le še 43 kmečkih delovnih zadrug, koje bila kolektivizacija na vrhuncu je bilo v 382 zadrug vključenih 8600 kmečkih gospodarstev z 32.000 družinskimi člani). Nov gospodarski sistem, uveden v začetku petdesetih let, je v slovenskih razmerah pomenil predvsem sprostitev notranje trgovine in posodobitev bančništva na modernejših osnovah (med drugim uvedba t. i. komunalnih bank, ki so začele v omejenem obsegu poslovati z občani, dajati stanovanjske kredite in nuditi druge usluge). Novi gospodarski sistem je prinesel tudi precejšnje spremembe v oskrbi prebivalstva. Oktobra 1951 je bil ukinjen sistem zagotovljene preskrbe, nakaznice so bile zamenjane z denarjem, v naslednjih mesecih pa so bile za racionirano blago uvedene tržne cene. Oskrba prebivalstva je postala odvisna od delovanja trgovskih podjetij in zaslužka kupca.⁷ Leta 1952 je bil ukinjen agitpropovski aparat (v blažji obliki ideološke komisije pri CK ZKS je bil obnovljen leta 1956). Ideološki nadzor je popustil, kar je povzročilo nastanek vrste ideološko neobremenjenih del na raznih kulturnih področjih (tipičen je npr. fim Vesna režiserja Františka

⁵ Zadnje odmevnejše delo, ki je izhajalo s stališča o jugoslovanski drugačnosti kot vzroku za spor s Stalinom je bila knjiga Vladimirja Dedijera iz leta 1969 z naslovom *Izgubljeni boj J. V. Stalina*. Kritično vrednotenje se je nato postopoma krepilo, pri čemer za vidnejšo prelomnico lahko štejemo obdobje po Titovi smrti, čeprav so še v prvi polovici osemdesetih let v Jugoslaviji in tudi v Sloveniji nekateri zgodovinarji dokazovali, da se samoupravljanje ni začelo po sporu z informbirojem in kot alternativa sovjetskemu modelu, pač pa (kot je trdil Edvard Kardelj) že med vojno (glej npr. Jera Vodušek Starič, *Začetki samoupravljanja v Sloveniji*, Obzorja, Maribor 1983, poglavje Nekaj o samoupravi med narodnoosvobodilno vojno in o razvoju leta 1945 v Sloveniji). Med knjigami, ki so (poleg vrste člankov v znanstvenem časopisu) v drugi polovici osemdesetih let vzpostavile kritično distanco, so bile Pirjeveva Tito, Stalin in zahod (1985 italijanska in 1987 slovenska izdaja), Bilandžićeva Istorija SFRJ (1985) in Bekićeva Jugoslavija u hladnom ratu (1988). Konec osemdesetih let je tudi tedanji najvidnejši strokovnjak za sodobno jugoslovansko zgodovino Branko Petranović zapisal, da je "Jugoslavija tudi po letu 1948 ostala komunistična država" (Istorija Jugoslavije 1918-1988, Nolit Beograd 1989, str. 240) in da se je jugoslovanska teoretična misel ("do tedaj omrtvčena s stalnističnim ideološkim totalitarizmom") šele po sporu z informbirojem usmerila k "odkrivanju novih poti revolucije" (prav tam, str. 288). Za drugo polovico osemdesetih let so hkrati tudi značilne analize tedanjih vidnih jugoslovanskih politologov in sociologov (Zagorka Golubović, László Sekelj, Vojislav Kostunica in drugi), ki so na teoretični ravni z dokajšnjo natančnostjo dokazovali, v čem je jugoslovanski model tudi po sporu z informburojem ostal zvest sovjetski (bolševiški) inatci socializma in kje so bile poglavitne razlike.

⁶ Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955, znanstveno poročilo, Institut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1995, str. 104.

⁷ Jože Princič: V začaranem krogu. Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955-1970, str. 17, Cankarjeva založba, Ljubljana 1999.

Čapa). K bolj sproščenim odnosom je prispevala ureditev mejnih vprašanj po hudi zaostritvi jugoslovansko-italijanskih odnosov leta 1953 (podpis t. i. drugega londonskega memoranduma leta 1954 in državne pogodbe o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije leta 1955). Leta 1955 sta Jugoslavija in Italija podpisali sporazum o obmejnem prometu. T. i. videmski sporazum je bil nedvomno prvi tovrstni sporazum med dvema sosedama tik po hladni vojni. Odprtost meje je prinesla možnost primerjave in slovenske oblasti so bile - bolj kot oblasti v drugih delih Jugoslavije - prisiljene osebni in družbeni standard skušati približati sosednjima državama. Tudi slovenska industrija je - sicer počasi in okorno - sledila željam kupcev in sredi petdesetih let začela proizvajati hladilnike, pralne stroje in druge gospodinske aparate, razvijati privlačnejšo tekstilno in drugo industrijo. Vpliv zahoda v postinformbirojevskem obdobju je treba upoštevati v širšem kontekstu, skupaj z zahodnimi filmi in glasbo, ki so začeli prihajati v začetku petdesetih let, razvojem televizije konec petdesetih, naraščanjem motorizacije in tujskega turizma. Posledice procesa zgodnje liberalizacije so se kazale v postopnem zviševanju standarda in hitrejši usmerjenosti k potrošništvu. Kljub tem spremembam se stvari niso spremenile pri dominantni vlogi zveze komunistov v družbi, prevladujoči ideologiji na vseh področjih družbenega življenja in prevladi političnih elit nad ekonomskimi in drugimi centri moči.

To se je nazorno pokazalo že ob prvem poskusu liberalizacije jugoslovanske družbe, katere glavni nosilec je bil črnogorski politik Milovan Đilas.⁸ Liberalizacija se je začela v začetku petdesetih let, končala pa leta 1954, ker se je Tito zbal, da bo partija izgubila kontrolo v družbi, hkrati pa je po Stalinovi smrti zaznal možnost ponovnega zblizanja s Sovjetsko zvezo, zaradi česar ni hotel tvegati ponovnega ideološkega in političnega spora.⁹ Zaostritev je segla predvsem na ideološko področje in se zavlekla v pozna petdeseta leta. V začetku petdesetih let so bile ideje o tem, kakšna naj bi bila v nadaljevanju jugoslovanska inačica socializma, še zelo nedorečene tako na ekonomskem kot na političnem področju (razen relativnega soglasja o nujnosti destalinizacije in zavrnitve sovjetskega modela državnega socializma). Đilasov model - čeprav v tedanjih razmerah najbolj radikalen - v času, ko je bil še član oblastno-partijske strukture, čez kritiko leninističnega tipa partije in dokaj nedefinirano zavzemanje za demokratizacijo

⁸ Milovan Đilas je bil eden od štirih najmočnejših povojnih jugoslovanskih politikov (poleg Tita, Rankovića in Kardelja). Med vojno je bil izvajalec revolucionarnega terorja v Črni gori (t. i. druge faze revolucije) in še v prvih povojnih letih prepričan stalinist. V začetku petdesetih let pa je bil glavni pisec resolucij za 6. kongres KPJ, na katerem se je le ta, deklarativno odrekla vlogi državne partije in se premenovala v zvezo komunistov. Konec leta 1953 je napisal vrsto člankov in Borbi in Novi misli, v katerih je kritiziral birokratizem v partiji in družbi, boljšeški model partije in spremenjeno revolucionarno moralo. Njegova sicer dokaj konfuzna in protislovna razmišljanja so šla v smer dvostrankarskega socialističnega sistema (zvezi komunistov naj bi bila "opozicijska" organizacija socialistična zveza). Na tretjem plenumu CK KPJ januarja 1954 so njegove ideje označili za "anarboliberalistične" in "revizionistične", izključen je bil iz političnega življenja, kasneje pa tudi večkrat obsojen na dolgoletne zaporne kazni. Skupaj je v zaporih po vojni prebil devet let, od tega dve in pol v samici. Na svobodu je bil izpuščen decembra 1966, potem je emigriral, pisal in predaval v zahodnih državah, zlasti v ZDA. V osemdesetih letih se je vrnil v Jugoslavijo, kjer je tudi umrl.

⁹ V Zvezi komunistov Jugoslavije in posledično v jugoslovanski družbi sploh je bila "đilasovščina" od sredine petdesetih let do začetka šestdesetih najhujša negativna ideološka oznaka, ki je lahko doletela nasprotnike uradne linije, izraz pa se je v partijski terminologiji uporabljal še pozneje, čeprav zaradi ponovnega vzpona liberalizma v šestdesetih letih manj pogosto. Glede na to da Đilas ni skušal ustvariti svoje frakcije v ZKJ oz. ni imel organizirane mreže privrženecv, njegova javno objavljena razmišljanja pa so bila precej nedorečena in tudi protislovna (tista v tujini pa večini ljudi neznana), je obstajala precej široka možnost tako za določanje "đilasovcev" kot pa definiranje tistega, kar naj bi "đilasovščina" predstavljal.

družbe ni segel. Na gospodarskem področju je (prezgodaj umrli) Boris Kidrič sicer govoril o "tržišču", vendar ga je pojmoval predvsem kot večjo svobodo podjetij pri odločanju o proizvodnji in prodaji, ne pa kot zmanjševanje centraliziranih pristojnosti države pri usmerjanju gospodarske politike in naložb in še manj kot uvajanje trga kapitala in delovne sile ter privatne lastnine. Teoretično bi sočasnost Đilasovih političnih in Kidričevih gospodarskih pogledov (oba sta si bila po Đilasovem pričevanju v tem obdobju tudi sicer zelo blizu) lahko pripeljala do liberalizacije, kakršno je Jugoslavija doživljala dobro desetletje kasneje, vendar za kaj takega ni bilo realnih pogojev. Partija je bila še izrazito monolitna in pod vtisom konflikta s SZ. Notranji red, ki se je prenašal tudi na družbo kot celoto, je temeljil na strogi disciplini in kaznovanju drugače mislečih. Privrženci ortodoksne variante socializma so bili v večini, Tito je tedaj zagovarjal centralizirani model jugoslovanske države, republiške zahteve po večji samostojnosti pa so bile šele v začetni fazi oblikovanja ali pa še to ne.

Gledano v celoti, so Đilasove ideje vsaj posredno še največ odmeva našle v zasnovah partijskega programa (1958), čeprav je Đilas tedaj sedel v zaporu. Ta paradoksalnost seveda ni bila predvsem posledica prepričanja, da ima Đilas prav, pač pa dejstva, da v vrhu ni bil edini zagovornik sprememb, da so se ambicije Jugoslavije in Tita začele obračati v svet in se je po normalizaciji odnosov s SZ začelo zastavljati vprašanje avantgardnosti v krogu socialističnih držav (v smislu primerjave med državnim in alternativnim samoupravnim socializmom), pa tudi sprememb v državi (prva znamenja, da se centralizirani, težkoindustrijski koncept izčrpava, naraščanje nezadovoljstva pri narodnih manjšinah in opaznejši znaki odpora beograjskemu centralizmu po republikah.¹⁰ Šlo pa je tudi za to, da se indirektno pokaže, da Đilasove kritike niso točne in da je ZKJ napredna in demokratična organizacija, ki razvija socialistično demokracijo v samoupravnih jugoslovanskih družbi.

Dokler je bil Đilas še pomemben partijski in državni funkcionar, so ga upoštevali tudi slovenski politiki in ideologi, čeprav se vsi niso strinjali z njim. Tako je npr. med njegovim nastopom v Mariboru 31. oktobra 1953, pred prosvetnimi delavci, prišlo do opaznih razhajanj med njegovimi pogledi na kulturo in kritiko v kulturi in umetnosti (Đilas je glede umetniške svobode in estetike v glavnem ponovil to, za kar se je že zavzemal v svojih člankih) in pogledi tedanjega glavnega slovenskega partijskega ideologa Borisa Zihlerla (zagovornika "marksistične estetike" in socialnega realizma). Zihlerl sicer na posvetu Đilasu zaradi hierarhičnega odnosa ni javno nasprotoval.¹¹

Zihlerl je bil tudi določen za nosilca ideološkega obračuna po napovedanem Đilasovem padcu in je v ta namen že vnaprej napisal članek (razpravo Naši družbeni cilji in vloga komunistov v boju za njihovo uresničevanje), ki se je tudi sicer lepo vključeval v kontekst njegovega običajnega pisanja.¹² Z Zihlerlovimi stališči je na tretjem plenumu CK ZKJ novembra 1954 (na plenumu so z Đilasom

¹⁰ Đilas sam sicer nacionalnemu vprašanju ne tedaj in ne kasneje (vse dni krize v osemdesetih letih) ni posvečal pozornosti, imel ga je za rešenega z revolucijo.

¹¹ Aleš Gabrič: *Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953-1962*. Cankarjeva založba, Ljubljana, 1995 (dalje Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*).

¹² Partijska estetika, Zihlerlova še posebej, ni bila, kot pravi Kermauner, revolucionarna, ampak obratno: zelo tradicionalistična, konvencionalna in malomeščanska. Razgovori pisca s Tarasom Kermaunerjem, december 1993-februar 1994, neavtoriziran magnetogram, str. 9, arhiv Znanstvenega in publicističnega središča (dalje: Razgovori).

politično obračunali) polemiziral Vladimir Dedijer.¹³ Tudi Đilas sam je Zihlerla imel za prisposodbo partijske ortodoksosti in je to na posmehljiv način večkrat izrazil.

Neposredno po Dilasovem političnem padcu razen Zihlerlovih ideoloških kritik in obravnav sklepov plenuma na partijskih sestankih sprva ni bilo večje kampanje. Domnevne Dilasove privrženice so partijski ideologi iskali predvsem med bolj liberalno usmerjenimi pisci Naših razgledov. V celoti gledano pa je bil za kulturniško sfero "Dilasov padec pomemben toliko, da so bile za nekaj časa poražene tudi njegove ideje o razbijanju partijskega ideološkega monopola v kulturi, o enakovrednejšem uveljavljanju marksistični filozofiji nasprotnih umetniških in znanstvenih tokov in o nujnosti kritike, ki enakovredno upošteva umetniške in ideološke ocene".¹⁵

Zapoznelo, a dokaj močno refleksijo pa je "dilasovščina" v očeh partijskih ideologov in analitikov Uprave državne varnosti dobila v drugi polovici petdesetih let, ko so bili kot glavni "dilasovci" označeni sodelavci Revije 57.

Osnovno vprašanje, ki se zastavlja pri iskanju korelacij med Đilasovimi idejami in pisanjem Revije 57, je, koliko je Đilas na pisce Revije 57 dejansko vplival oz. koliko so zares črpali iz njegovih idej. Kolikor je mogoče sklepati po dosedanjih pričevanjih, je bil vpliv velik, saj je npr. Taras Kermauner spomladi 1945 v Parizu kupil francoski prevod Novega razreda. Z njegovo vsebino se je v veliki meri strinjal. Knjigo je prinesel v Ljubljano in jo dal brati nekaterim prijateljem, o njej pa si je zapisal tudi precej strani navdušenih opomb. Po istem viru so sodelavci sprejemali tudi večino tedanjih Đilasovih člankov, čeprav se nanj niso sklicevali, ker bi bilo to "politično in sploh nespametno". Đilas torej ni bil le splošen okvir neke politike ("disidentstva"), ampak eden od direktnih vplivov na sodelavce obeh revij.¹⁶

Po Kermaunerjevem mnenju je - shematično gledano - znotraj kroga Revije 57 in Pespektiv obstajalo več "frakcij": leva, radikalna, desna ("najbolj razumna... posledica razumnosti pa je bila ta, da ni bila za radikalen konflikt") in sredinska (ki je hotela sintetizirati, vendar to ni vedno šlo, zato se je opredeljevala za eno ali drugo stran, odvisno od situacije).¹⁷

Kar zadeva usodo posameznikov, je bila Đilasovi gotovo najbližja Pučnikova. Za oba brez pridržka velja, da sta doživljala tako usodo kot "klasični" vzhodno-evropski disidenti. Oba sta bila v prepričanju in ravnanju tudi skrajno dosledna, brezkompromisna in revolucionarna, kljub temu da se je Dilas v svojih člankih opredeljeval za reformizem, Pučnik pa je sprva tudi skušal stvari spremeniti s "pohodom skozi institucije" in je zato vstopil v ZK.

Tudi sicer v Pučnikovih člankih lahko zasledimo kar precej sorodnosti z Dilasovimi idejami ali vsaj ukvarjanje z istimi problemi na podoben način. Te

¹³ Gabrič: Socialistična kulturna revolucija. O obračunu sicer glej. Vasilije Kalezić: Đilas. Miljenik i otpadnik komunizma, Zodne, Beograd 1988.¹⁴ Momčilo Đorgović: Đilas vernik i jeretik, Akvarijus, Beograd 1986, str. 346.

¹⁵ Gabrič: Socialistična kulturna revolucija, str. 35.

¹⁶ Pismo Tarasa Kermaunerja piscu, 14. 12. 1994. Kermauner je, kot pravi, tik pred Dilasovim padcem za Naše razglede napisal - sicer splošen - članek o nekaterih Đilasovih idejah. O njih se je pogovarjal s sodelavci Naših razgledov (Urošem Kraigherjem, Vladom Vodopivcem, Bojanom Štihom, Ljubom Bavconom). Po Dilasovem padcu je tovrstno pisanje seveda zamrlo.

¹⁷ Razgovori, str. 2 in 28. Kermauner za radikalno levega označuje Jožeta Pučnika, za desna Janka Kosa in Primoža Kuzaka, za sredinska pa Veljka Rusa in sebe. Politična delitev na "frakcije" je v bistvu izšla iz ocen uslužbencev državne varnosti, ki so se z revijama ukvarjali.

zadevajo, npr. kritiko kulta osebnosti, skorumpiranost in birokratizem, nezadostnost politične revolucije (zgolj formalno, ne pa dejansko priznavanje pravic) in odnos med pravom in moralo.¹⁸

Na podoben način so razmišljali tudi drugi sodelavci revije, le da so se pri njih ideje izražale manj na direktno političen način, bolj pa skozi filozofske prispevke Tarasa Kermaunerja in Veljka Rusa, drame Primoža Kozaka in Dominika Smoleta (*Afera*, *Dialogi*, *Antigona*), seveda pa tudi skozi prispevke drugih sodelavcev revije.

V članku *Naša družbena stvarnost in naše iluzije*, ki je bil druga najpomembnejša točka obtožnice proti Pučniku marca 1959 (poleg obtožbe o ustanavljanju skupine oseb, ki naj bi po protiustavni poti zrušila oblast delovnega ljudstva in spodkopala temelj socialistične graditve), ima Pučnik podobne poglede na razkorak med končnim ciljem revolucije in prakso kot Dilas. Oba vidita bistvo v praksi, ne pa daljnosežnih ciljih, praksa pa se bistveno razlikuje od deklariranih načel. Ali kot pravi Pučnik: "Protislovje med osnovnimi socialističnimi načeli naše povojne graditve in neenotne, v procesu privatizacije ljudi in birokratizacije oblasti razkrajajoče se fronte subjektivnih družbenih sil je danes temeljni problem naše marksistične ideologije in s tem našega ustvarjanja nove ljudske skupnosti".¹⁹

Pučnik je kritiziral tudi identičnost pojmov partije in oblasti. Te ocene so tudi najbolj zbudile oblast in so bile navedene v obtožnici in obsodbi.²⁰ Kritičnih ocen je bil poleg članka *Naša družbena stvarnost in naše iluzije* sicer deležen tudi Pučnikov članek *Uradniki uradniških ustanov* v zadnji številki Revije 57, ki je kritiziral kulturno politiko in je bil eden od povodov za zaplembo številke.²¹

Pri drugih piscih Revije 57 je sorodnost idej z Dilasovimi tezami težje priimerljiva, saj so besedila bolj filozofska in literarna, ob tem pa so bili Primož Kozak, Veljko Rus in Taras Kermauner v šolskem letu 1957/58 v Franciji in so bili manj udeleženi pri dejavnosti revije, njihov miselni tok pa je bil usmerjen k zahodnim filozofskim in sociološkim virom, s katerimi so se tedaj spoznavali.

Kljub temu pa je obstajala prvotna namera, da vseh pet "ideologov" pri reviji (kot jih označuje Kermauner): Janko Kos, Primož Kozak, Jože Pučnik, Veljko

¹⁸ V članku *Moralne korenine kulta osebnosti*, objavljenem v prvi številki Revije 57 leta 1957. Pučnik med drugim piše: "Od same partije, od samih revolucionarjev je odvisen plod revolucije. Če je partija korumpirana in če "revolucionarji" le še branijo svoje položaje, potem je iluzorno pričakovati kakršnihkoli pozitivnih pridobitev". V članku *K svobodi ugotavlja*, da je vsaka politična revolucija sama zase nezadostna in da ji mora slediti družbena revolucija, ki v dolgem in težavnem procesu uresničuje novo moralno vsebino ne več s "prevzemom" oblasti, ampak z delovanjem in oblikovanjem družbenega življenja, pri čemer "uresničuje in spreminja pravne pravice v upravičenost življenja, formalne svoboščine v svobodo". - Jože Pučnik, *Članki in spomini 1957-1958*, zbirka *Znamenja*, Založba Obzorja Maribor, 1986, str. 12 in 39 (dalje *Znamenja*).

¹⁹ *Znamenja*, str. 69.

²⁰ V obsodbi piše, da je Pučnik z namenom, da bi "izpodkopal oblast delovnega ljudstva, s pisano besedo delal propagando proti državni in družbeni ureditvi ter političnim ukrepom ljudske oblasti". Po oceni sodišča je Pučnik trdil, da obstaja "...razkol med ljudstvom in državo, med ljudstvom in oblastjo, med ustavnim zakonodajalcem in dejanskim zakonodajalcem v državnem življenju, da je odtujenost družbenih koristi od življenjskih koristi ljudi, odtujenost osnov naše skupnosti od našega vsakdanjega življenja, da je oblast za veliko večino naših ljudi še vedno nekaj tujega...". (Sodba okrožnega sodišča v Ljubljani v kazenski zadevi zoper Pučnika Jožeta in Močnika Jožeta z dne 30. 3. 1959. str. 2, Arhiv Ministrstva za notranje zadeve).

²¹ Zaplenjena številka Revije 5/6 57 1958, Arhiv Republike Slovenije, fond CK ZKS III.

Rus in Taras Kermauner, napiše filozofsko-moralno-politični program "slovenske usode" in hkrati kritiko partijskega programa.²²

Stik z zahodno filozofsko miselnostjo se je nekaj pozneje izrazito pokazal pri Perspektivah, tako v prevodih kot lastnih besedilih piscev, vendar je občuten že tudi v zadnji fazi Revije 57 (npr. Rusov članek Svoboda in čas, v katerem problematizira pojma individualne svobode in lastnine ter korelacije med njima).

Pri Dilasu je opazen nekoliko drugačen pogled, saj je v osnovi vztrajal pri socialistični misli in je tudi v političnih ocenah Jugoslavijo videl kot del socialistične Evrope. Nasprotniki so mu v času obračuna očitali tudi "bernštajščino", čeprav Eduarda Bernsteina v tistem času po lastni izjavi ni bral.²³

Na splošno je tako pri slovenski kulturniški opoziciji kot pri Dilasu identična zahteva po javnem kroženju idej, ki bi se izrazila skozi izdajanje časopisa in tiskanje knjig z bolj svobodno uredniško politiko. Dilasu namreč po lastnih interpretacijah ni šlo za oblast, pač pa za kroženje ideje, vsaj tako se je zagovarjal tudi na prvem sojenju, čeprav seveda ne zveni posebej verjetno, da bi se četrti človek politbiroja in poklicni revolucionar zadovoljil "samo" z izdajanjem revije.

Sodelavci Revije 57 so se sicer na določen način imeli za zavestne politične sile, ki obstajajo mimo uradnih (komunističnih) organizacij, vendar je večini revija zadoščala kot prostor za diskusijo. Izjema je bil Jože Pučnik, ki je hotel določnejšo organizacijo in direktnjši poseg v politiko.

Prve analize so Reviji 57 pripisovale negatorsko, nekonstruktivno in neustvarjalno vlogo²⁴, ideološka komisija CK ZKS pa si je prizadevala, da bi v revijo spravila svoje ljudi. Sledile so Ziherlove ocene o "deziluzionizmu, ki konkretno zavrača vsako živo problematiko in se zapira vase", in o "tujih, negativnih elementih"²⁵, dokler na podlagi politične ocene o nesprejemljivosti revije ni prišlo do administrativnih ukrepov, preiskav, aretacij in nazadnje Pučnikove obsodbe.

²² Razgovori, str. 32-34. To naj bi se dogovorili v "Kozakovi uti" poleti 1958, za pisanje pa naj bi si vzeli nekaj mesecev časa, tako da naj bi bilo to temeljito znanstveno-filozofsko delo. Pučnik naj bi bil nato svoje besedila (članek Naša družbena stvarnost in naše iluzije) napisal v kratkem času. Po oceni drugih to ni bila te vrste analiza, kot so se zmenili, in Pučnik tudi ni počakal, da bi drugi pripravili svoje tekste in potem morda iz tega skupaj zasnovali program.

Ob Pučnikovem tekstu (natezanju, ali naj članek objavijo ali ne) se je skupina okrog Revije 57 razdelila. Kozak in Rus, "bolj ali manj" pa tudi Kos, naj bi ga bili zavrnili, ker niso hoteli direktno v politiko. Kermauner je nanj tudi imel pripombe, vendar naj bi ga bil iz želje, da ne bi ostali zgolj pri besedah ("penasti gohci", kot su temu rekli slikovito), podprl.

Kljub pripombam sicer - kar zadeva osnovne ideje - ni bilo velikih razhajanj, šlo pa je za to, ali članek objaviti kot politični program ali kot eno od razprav v medsebojni diskusiji. Dilema je bila, kot pravi Kermauner, ali "kulturno-dialoška ali politično-programska" predstavitev razmišljanj. Pučnik se je bal, da bo skupina zapadla zgolj v kulturništvo, drugi, da bodo zašli v politizem.

Po ocenah sekretariata za notranje zadeve naj bi hilit tudi Rus za objavo članka, proti objavi pa Vital Klabus, Primož Kazak in nekateri drugi (Zadeva: Revija 57, 8. 11. 1958, Arhiv Republike Slovenije, fond CK ZKS).

Oh tam velja omeniti, da je bila celotna skupina - in ne zgolj Jože Pučnik - precej pod vplivom izkušaj revolucionarne generacije, saj so po Pučnikovi aretaciji oz. obsodbi razglasili "kulturni molk", ki so se ga po Kermaunerjevem pričevanju držali leto in pol oz. "do konca, tako dolgo, kolikor smu si zadali za cilj, to je do ustanovitve Perspektiv". (Pismo Tarasa Kermaunerja piscu, 14. 12. 1994).

²⁴ Eduard Bernstein (1850-1932), nemški politik, je bil vodja oportunističnega krila nemške socialne demokracije in 2. internacionale, zavzemal se je za revizionizem in zavračal revolucionarno pot v socializem, prepričan, da ga bo moč doseči z reformami. V revolucionarnih delavskih strankah je "bernštajščina" veljala za eno najbolj negativnih oznak.

²⁵ Govor Vladimirja Kavčiča na VI. kongresu Ljudske mladine Slovenije septembra 1957, citirano po diplomski nalogi Mateje Režek "O reviji 57", str. 11, Filozofska fakulteta Ljubljana, Oddelek za zgodovino.

²⁶ Prav tam, str. 19 in 20.

V analizah se izraz "dilasovščina" v zvezi z Revijo 57 uporablja bodisi direktno (tako sta bili npr. na seji predsedstva SZDL 6. novembra 1958 reviji Beseda in Revija 57 označeni za dilasovski) bodisi indirektno. Kadar gre za indirektno interpretacijo, se govori in piše o "anarhoindividualističnih" težnjah, kar pa je pomensko v glavnem identično, saj je bil "anarholiberalizem" glavni očitek na Dilasov račun, to pa so potem "kombinirali" že z različnimi drugimi, za partijske ideologe nesprejemljivimi pojavi.²⁶

Dejavnost Revije 57 je bila na 4. kongresu ZKS v poročilu centralnega komiteja označena za sovražno, vendar na mestu, kjer je omenjena, brez podrobnejše opredelitve, kaj naj bi to pomenilo.²⁷ Iz drugih delov besedila (pa tudi iz siceršnjih tedanjih razprav v organih ZKS) pa je jasno razvidno, da so s tem mišljeni predvsem članki v zadnji številki, saj poročilo na več mestih kritizira idejno in politično omahovanje pri inteligenci, ki ji očita uveljavljanje zapadnjaških, meščanskih, liberalističnih in anarhističnih nazorov in prizadevanja za povsem samostojno vlogo posameznih družbenih slojev. Kritizirano je tudi pojmovanje, da je birokratizem poglavitna in edina nevarnost za nadaljnji razvoj socialistične družbe, kar je sicer glavna Dilasova teza. V zadnji številki Revije 57, natisnjeni oktobra 1957, pa ta teza reflektira zlasti v kritiki birokratizma v kulturni politiki.²⁸

Bolj konkretni kot partijski ideologi so bili analitiki Državnega sekretariata za notranje zadeve. V gradivih, ki jih je državni podsekretar za notranje zadeve Janez Japelj 10. 11. 1958 poslal organizacijskemu sekretarju CK ZKS Ivanu Mačku, so v pisanju Revije 57 (pa tudi v dejavnosti Janeza Vrhunca, takratnega sekretarja Univerzitetne konference ZKS) jasno prepoznali dilasovske koncepte.²⁹ Izražali naj bi se predvsem v kritiki jugoslovanske socialistične demokracije, različnih ukrepov oblasti in političnih forumov, zlasti na kulturnem področju, v odporu proti vmešavanju ZK v kulturno problematiko ipd. V analizah seveda niso bili upoštevani zgolj objavljeni članki, pač pa celotno "ozadje" delovanja skupine, ki so ga v državnem sekretariatu skrbno spremljali (javni ali poljavni nastopi, razgovori v uradništvu, na katerih so osnovne ideje prilagajali trenutni situaciji oz. možnosti objave ipd.).

²⁶ Na četrtem kongresu ZKS junija 1959 so jih v poročilu, npr., povezali z dejavnostjo Cerkve: "Vpliv tistih cerkvenih krogov, ki skušajo osebno religiozno čustvo še izkoriščati v politične namene, je vse šibkejši, čeprav izrabljajo vsako objektivno težavo, zlasti v zunanjih odnosih Jugoslavije. Ti krogi se povezujejo z nosilci anarho-individualističnih teženj, četudi se njihovi nazori načelno razlikujejo. Organizacije Zveze komunistov so se izkazale za dovolj močne, da so bistveno omejile politični prostor delovanja teh elementov" (Četrty kongres Zveze komunistov Slovenije, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1959, str. 26). Domnevamo lahko, da so bila s tem "povezovanjem" mišljena skupna srečevanja Kocbeka, Janžekoviča, Cajnkarija, Mraka in še koga v Naši poti, možno pa je tudi, da je Udba zabeležila kakšen pogovor o morebitnem sodelovanju Revije 57 in Naše poti.

²⁷ "V splošnih kulturnih revijah (Naša sodobnost, Obzorja, Sodobna pota idr.) se vse premalo uveljavljajo marksistični pogledi na sodobne družbene pojave. Tudi po III. kongresu še nismo dosegli večjih uspehov. Zaradi sovražnega delovanja nekaterih sodelavcev je bila ena številka Revije 57 celo zaplenjena in jo je njen izdajatelj, to je Zveza študentov, ukinil". (Prav tam, str. 49).

²⁸ V uvodniku je kritizirana odločitev Sklada za pospeševanje založništva, da ukine subvencije Reviji 57. Ta odločitev je označena za neodgovorno in uradniško. V že omenjenem Pučnikovem članku Uradništvo uradniških ustanov pa je kritizirana politika kulturnih ustanov. Pisec jo je označil za cehovsko, uradniško in demagoško.

²⁹ Dokumentacija obsega tri dokumente. "Zadeva: Revija 57" (8.11. 1958; "Naši nadaljnji ukrepi in rezultati preiskave proti skupini revije 57" (13.11. 1958) in "Jože Pučnik: Naša družbena stvarnost in naše iluzije - razmišljanje o ideologiji" (gre za analizo Pučnikovega članka, op. p.) - Arhiv Republike Slovenije, fond CK ZKS III

Po oceni Državnega sekretariata za notranje zadeve je reviji dajalo "posebno negativen koncept" sodelovanje "negativnih elementov" Veljka Rusa, Jožeta Pučnika in Tarasa Kermaunerja", "dilasovski koncepti" pa naj bi se sicer poznali že pri reviji Beseda in naj bi se pri Reviji 57 zgolj nadaljevali in poglobljali, tudi zato, ker so nekateri stari uredniki (Janko Kos) še vedno stali v ozadju.

Stališča sodelavcev Revije 57 naj bi bila, da so se zmaličile ideje in pridobitve osvobodilnega boja in revolucije, da program revolucije ni bil uresničen, da je zaradi tega prišlo do razočaranja vseh tistih, ki so se za njen program borili, potem pa uvideli, da se je oblast od ljudstva popolnoma oddvojila in postala birokratski aparat brez posluha za njegove težnje, in da so volitve nedemokratske. Zaradi tega bi bilo treba iz institucij izdvojiti vse poštene in razočarane ljudi ter začeti z intenzivno konsolidacijo revolucionarnega kapitala.³⁰ Kot najbolj "dilasovski" je bil seveda ocenjen Pučnikov članek Naša družbena stvarnost in naše iluzije (besedilo je bilo označeno za "sovražno propagando")³¹.

Z zaplembo Revije 57 in Pučnikovo obsodbo ter z izvajanjem "diferenciacije" znotraj skupine je bilo po mnenju oblasti nasprotovanje skupine v glavnem nevtralizirano. Organi za notranje zadeve so ocenjevali, da so ukrepi proti reviji izzvali sorazmerno majhen odmev javnosti.³² Tudi politična ocena (sicer nekoliko zlikana in postavljena v širši kontekst ocenjevanja dogajanja v družbi) je bila podobna, kar je med drugim razvidno iz poročila na 4. kongresu ZKS.³³

Usmeritev Revije 57 se je nadaljevala v t. i. perspektivovskem (perspektivskem) gibanju v začetku šestdesetih let, s katerim je oblast obračunala leta 1964.³⁴ V nasprotju z Revijo 57, ki je dosegla le majhno pozornost v javnosti, so Perspektive uspele razgibati širši krog intelektualcev in spodbuditi študentsko gibanje, tako da lahko govorimo o zametkih prve civilne družbe po drugi svetovni vojni (protesti ob ukinitvi revije, javne polemike po časopisih). Perspektivovstvo je kritiko družbe izražalo pretežno skozi kritiko kulturne politike in skozi esejistična ter literarna, tudi gledališka dela (delovanje Odra 57, še zlasti pa igra Marjana Rožanca Topla greda). Na polje "čiste" političnosti so Perspektive posegle, podobno kot Revija 57, predvsem s članki Jožeta Pučnika. V osnovi so bile Perspektive zunajpartijska opozicija, čeprav so seveda zadirale tudi v znotrajpartijske odnose (oboje pač v tedanjih razmerah ni mogoče povsem ločiti), še zlasti ker je bil glavni nosilec obračuna z njimi predsednik ideološke komisije CK ZKS in kasneje "liberalno" usmerjeni politik ter predsednik slovenskega

³⁰ Kot negativno v oceni ocenjujejo dejavnost Odra 57, razne razgovore, literarne večere in predavanja v Ljubljani in drugod po Sloveniji, ustanovitev debatnega kluba Revije 57 in priprave za ustanovitev lastne založbe.

³¹ "Naša družbena stvarnost in naše iluzije - razmišljanje o ideologiji". Arhiv Republike Slovenije, fond CK ZKS III.

³² Naši nadaljni ukrepi in rezultati preiskave proti skupini Revije 57.

³³ "ZK je bila dovolj močna, da je bistveno omejila vpliv takih pojmovanj (anarhaliberalističnih in zapadnjaških, op. pisca), čeprav je bilo edino delo komunistov še prešibko, da bi jih že vnaprej onemogočilo". (Četrty kongres ZKS, Cankarjeva založba, Ljubljana 1959, str. 51).

³⁴ O perspektivovcih obstaja relativno obsežna literatura, Znanstveno in publicistično središče iz Ljubljane pa je o gibanju izvedlo interdisciplinarno (zgodovinsko-filozofsko-literarno) raziskavo, vključno z nekaj posveti, na katerih so poleg raziskovalcev sodelovali tudi tedanji udeleženci dogajanja. Med pomembnejšimi preglednimi deli so: Andrej Inkret: Vroča pomlad 1964, Karantanija, ŠKUC-FORUM, Ljubljana 1990; Božo Repe, Obračun s Perspektivami, Znanstveno in politično središče, Ljubljana 1990, Slovensko perspektivovstvo kot kulturno dejanje in intelektualno gibanje, Borec 535-537, 1994, str. 917-1085 (prispevki več avtorjev), Lev Kreft: Zjeban od absolutnega, Perspektivovci in perspektivši: portret skupine, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1998. O Perspektivah so precej pisali tudi nekateri sodelavci revije, največ Taras Kermauner.

izvršnega sveta (1967-1972) Stane Kavčič. Perspektivci tudi niso imeli (tako kot npr. praxisovci) jugoslovanske dimenzije. V slovenskih notranjih odnosih pa je bil pa je bil njihov vpliv pomembnejši kot pa "dilasovščina". Od močnejših gibanj je v šestdesetih letih politično in vsejugoslovansko dimenzijo imelo tudi študentsko gibanje, vendar v Sloveniji leta 1968 ni pustilo večjih posledic, v sedemdesetih letih pa je razpadlo. Študenti v Sloveniji in Jugoslaviji tudi sicer niso bili izrazito opozicijsko gibanje, saj so sprejemali vrednote samoupravnega socializma, bili so izrazito levičarsko naravnani, njihova osnovna zahteva pa je bila usmerjena proti razslojevanju, ki ga je prinašala gospodarska reforma, in za egalitarizem.

Tretji veliki povojni znotrajpartijski obračun je zajel privrženec t. i. partijskega liberalizma v začetku sedemdesetih let.³⁵ Ni potekal sočasno, saj se je "liberalizem" razvijal heterogeno in je imel različne dimenzije (na Hrvaškem tudi nacionalistično). Na Hrvaškem in v Srbiji so obračun lahko izvedli le s pomočjo centralnih oblasti in Titove avtoritete. Še posebej v Srbiji je Titu - zanj je hila to zadnja velika politična kampanja - to uspelo le s skrajnimi napor, po neformalnih poteh (srbski "liberalci" so namreč imeli večinsko podporo v vodilnih organih). V Sloveniji (tudi Makedoniji in Bosni in Hercegovini) centralnim organom v obračun ni bilo treba posegati, saj so ga izpeljali republiški nasprotniki "liberalizma" sami.

Skupni jugoslovanski obračun se je začel s pismom predsednika Zveze komunistov Jugoslavije in izvršnega biroja predsedstva ZKJ, ki je imelo naslov Vsem organizacijam in članom Zveze komunistov Jugoslavije. Pismo je bilo datirano z 29. septembrom 1972. Čistka je bila v njem napovedana z ugotovitvijo, da bo tedanja "etapa revolucije odločilna za usodo socializma v Jugoslaviji", od njenega uspeha pa bo odvisno, "ali bo delavski razred zagospodaril s celotno družbeno reprodukcijo in zagotovil odločilno vlogo pri političnem in družbenem odločanju ali pa se bodo okrepili tisti odnosi in sile, ki nasprotujejo interesom delavskega razreda, socializma in samoupravljanja".³⁶

Alternativna struja se je konec petdesetih in v začetku šestdesetih let zlagoma začela prepoznavati v delih Zveze komunistov Jugoslavije, še posebej pa tudi Zveze komunistov Slovenije, predvsem ob vprašanju gospodarskega koncepta in reševanja praktičnih gospodarskih problemov. V Sloveniji je bil njen glavni nosilec Stane Kavčič (predsednik vlade med letoma 1967 in 1972). "Liberalistični" koncept je ostajal znotraj socializma, zagovarjal pa je več pluralizma v obstoječih družbenopolitičnih organizacijah (socialistična zveza delovnega ljudstva, naslednica OF, naj bi se tudi vrnila h koalicijski zasnovi), resnično odločanje v skupščini in drugih voljenih organih. Na gospodarskem področju naj bi razvijali predvsem turizem, trgovino, bančništvo, promet, storitvene dejavnosti, svetovanje in inženirstvo. Slovenija naj bi se razvijala policentrično in izkoristila ugodno geografsko lego ter položaj med vzhodom in zahodom, severom in jugom, razvitim in nerazvitim delom Evrope. V odnosu do Jugoslavije naj bi bila čim bolj samostojna, z možnostjo razvijanja neposrednih

³⁵ Partijski "liberalizem" je bil v zgodovinske literaturi že podrobno obdelan, zato v tem prispevku navajam le osnovne elemente (glej npr. Božo Repe: "Liberalizem" v Sloveniji, Borec, Ljubljana 1992, Slovenska kronika XX. stoletja, Nova revija 1996, Jože Prinčič: V začaranem krogu Slovenskega gospodarstva od nove ekonomske politike do velike reforme 1955-1970, Cankarjeva založba, Ljubljana 1999).

³⁶ Pismo predsednika Zveze komunistov Jugoslavije in izvršnega biroja predsedstva ZKJ, Beograd 29. september 1972, hrani pisec (pismo je bilo sicer objavljeno v vseh večjih časopisih).

gospodarskih in drugih stikov z drugimi, zlasti sosednjimi državami, in tudi delno z lastno obrambno politiko (ustanovitev teritorialne obrambe leta 1969).

Konflikt se je najprej odvijal skozi razne afere (t. i. cestna afera leta 1969 zaradi razdelitve mednarodnih cestnih kreditov, akcija 25. poslancev leta 1971, v kateri so nekateri poslanci ob volitvah člana zveznega predsedstva zahtevali, da dobijo pravico kandidirati po lastni presoji, s čimer bi bilo konec kadrovskega monopola zveze komunistov). Leta 1972 je bil Kavčič prisiljen odstopiti, sledila pa je politična čistka med njegovimi privrženci, ki je po približnih ocenah v Sloveniji zajela okrog tristo ljudi na različnih vodilnih položajih v politiki, gospodarstvu, v izobraževanju in znanosti, na univerzi in drugih področjih. Staropartijska nomenklatura z Edvardom Kardeljem na čelu se je utrdila, njeno politiko pa je jasno izrazil vplivni slovenski politik Stane Dolanc na razgovoru s komunisti Dalmacije (na njem je napovedal notranje čistke) z besedami: "Predvsem nam mora biti popolnoma jasno, da smo komunisti v tej državi na oblasti. Ko ne bi bili, bi to pomenilo, da je kdo drug, vendar to ni in nikoli tudi ne bo."³⁷

Po porazu "liberalizma" je bila z ustavo leta 1974 uvedena nova politična ureditev, ki je temeljila na delegatskem sistemu (namesto neposredno voljenih poslancev so bile uvedene delegacije z več člani, s čimer se je osebna odgovornost za odločitve zameglila, prikriti pa so bili dejanski centri odločanja). Delegatski sistem je v odločanje navidežno vključil najširše množice (leta 1977 je skoraj 300.000 ljudi imelo kakšno funkcijo, skoraj vsi zaposleni so bili člani sindikata in SZDL). Z zakonom o združenem delu iz leta 1976 je bila tudi formalno opuščena tržna usmeritev in uvedena t. i. "dogovorna ekonomija" (podjetja naj med sabo ne bi tekmovala, ampak se dogovarjala, samoupravi organi znotraj njih pa naj bi določali, kaj in koliko bodo podjetja proizvajala in kako bodo porabila denar). Kljub uspeli kampanji proti "liberalizmu" pa njegovih posledic za vsakdanje življenje ni bilo mogoče odpraviti.³⁸ Politika je poudarjala socialno enakost in omejevala zasebno pobudo, zveza komunistov pa si je legitimnost skušala utrditi tudi z množicami proslav in s sklicevanjem na vrednote revolucije, katerih zaščitnik naj bi bila. Ob Titovi smrti in v prvih letih po njej je vsaj navzven še uspela homogenizirati članstvo, tako da do nove kampanje, ki bi zajela celoten jugoslovanski prostor, ni prišlo. Velik napor je bil vložen v to, da bi se članstvo poenotilo ob vprašanju "Titove dediščine", to je kontinuitete titoizma (izraženo v geslu Tudi po Titu -Tito), kar pa je v razmerah naraščajoče krize postalo nemogoče.

³⁷ Stane Dolanc, Zveza komunistov Jugoslavije in socialistično samoupravljanje, Komunist, Ljubljana 1975, str. 40.

³⁸ Čas "liberalizma" je sicer za Slovence pomenil eno največjih kulturnih in političnih prelomnic v povojnem obdobju, morda pa celo v dvajsetem stoletju sploh. Začela je nastajati civilna družba, prišlo je do generacijskega konflikta, ki se je izrazil v študentskih protestih konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let, v seksualni revoluciji ter spremenjenem načinu oblačenja in vedenja. Slovenija je zajela množično motorizacija, ta je s sabo prinesla spremenjeno preživljanje prostega časa in vračanje k individualizmu. Odprtje meja (sredi šestdesetih let je brez posebnih administrativnih omejitev potni list lahko dobila večina državljanov, mejo pa so prestopali milijoni Jugoslovancev) in ekonomske migracije (v letih 1964-1969 je samo v Nemčijo organizirano odšlo delat več kot 62.000 Slovencev, neorganizirano pa vsaj še toliko) so spodbujale posnemanje zahodnih vzorcev pri stanovanjski oprepi, gospodinjstskih aparatih, oblačenju, poslušanju glasbe, filmski in drugi kulturni produkciji. Mentaliteto in navade Slovencev je začela spreminjati televizija. Mešanica socialističnega sistema in posnemanja zahodnih kapitalističnih vplivov sta v Sloveniji ustvarila nenavadno kulturno ozračje, v katerem so se mešale socialistične vrednote egalitarosti (majhne socialne razlike, visoka socialna ter zdravstvena zaščita) z vrednotami zahodne družbe (elementi trga in tekmovalnosti, potrošništvo).

V osemdesetih letih je nekajkrat prišlo do poskusov, da bi z ideološkimi in političnimi kampanjami, na podoben način kot "informbirojevce", "dilasovce" ali "liberalce" iz političnega oz. javnega življenja izločili vse številnejše kritike jugoslovanskega socialističnega sistema. Nobeden od teh poskusov ni uspel, iz več razlogov: Jugoslavija je postajala vse manj privlačna, skupne vizije ni zmozel koncipirati nihče, ideološki naboj komunizma je bil izpraznjen, ni bilo avtoritete, ki bi dosegla, da bi čistka zajela vse dele Jugoslavije, zveza komunistov je dejansko postala klub nacionalnih partij, ki so jih navzven formalno povezovali skupni statut, načelo demokratičnega centralizma in mogočna skupna stavba v Beogradu. Razredno komponento je zamenjala nacionalna, ta pa je lahko homogenizirala zgolj posamezne dele (velik obračun se je zgodil v srbski partiji, v kateri je na oblast prišel Slobodan Milošević, si pridobil množično podporo ob vprašanju Kosova oz. Velike Srbije in izvedel temeljito čistko svojih nasprotnikov).

Velike politične čistke, ki so imele jugoslovansko razsežnost, so se tako v povojni zgodovini zgodile trikrat (posebno poglavje je seveda prevzem oblasti ob koncu vojne in izvedba revolucionarnih ukrepov): v štiridesetih letih "informbiro", v petdesetih "djilasovščina" in v šestdesetih oz. začetku sedemdesetih obračun s partijskimi "liberalci". Pogoja za njihovo izvedbo sta bila močna in (še dovolj) homogena partija ter velika avtoriteta (Tito), ki je to lahko dosegla. Vse tri velike kampanje so bile izvedene tudi v Sloveniji. V prvih dveh primerih njihova refleksija na političnem področju (v nasprotju z drugimi deli Jugoslavije) ni bila močna in za sabo ni pustila večjih političnih pretresov (izjema je kolektivizacija na podeželju v času spora z informbirojem, s katero so oblasti tudi v Sloveniji hotele dokazati, da je Jugoslavija na "pravi" poti). V tretjem primeru so bile družbene posledice dolgoročne, saj je kampanja zavrla proces liberalizacije družbe in preusmerila gospodarsko vizijo, zaradi česar je Slovenija razvojno začela zaostajati. Kljub temu pa po nobeni od velikih kampanj vrnitev na prejšnje stanje ni bila mogoča. Vse tri kampanje pa so, skupaj z največjo po vojni (uvredba komunizma in v tem kontekstu obračun z ideološkimi in političnimi nasprotniki) in nekaterimi vmesnimi (kampanja proti nepravilnostim v gospodarstvu v začetku šestdesetih let, obračuni z nacionalizmom po posameznih republikah in z izvenpartijskimi opozicijskimi skupinami, konflikt s študenti), ustvarjale stalno vzdušje nemirnih razmer. K temu so včasih pripomogle tudi zunanje politične okoliščine (npr. intervencija sil varšavskega pakta na Madžarskem leta 1956 ali na Češko-slovaškem leta 1968 - slednja je imela tudi večje jugoslovanske notranje politične posledice). Čeprav je Jugoslavija v bipolarni razdeljenosti sveta in nemirnem svetu, polnem konfliktov, državljskih in lokalnih vojn, navzven ustvarjala videz mirne in stabilne države pod čvrstim vodstvom avtokratskega voditelja, ki z lahkoto obvladuje spore, pa jo je navznoter v vseh povojnih desetletjih pretresalo stanje permanentne revolucije oz. "revolucije, ki teče", kot je to označil črnogorski revolucionar Svetozar Vukmanović - Tempo. In v končni posledici je to vodstvu ustrezalo, saj je na tem utemeljevalo oblast in potrebo po vodilni vlogi komunistične partije oz. zveze komunistov.

Božo Repe

DIE REFLEXION DER DREI GRÖßTEN JUGOSLAWISCHEN INNERPARTEILICHEN AUSEINANDERSETZUNGEN NACH DEM KRIEG (DES "INFORMBIRO", DER "DJILASOVŠČINA UND DES "PARTEILIBERALISMUS") IN SLOWENIEN

Zusammenfassung

Der Autor setzt sich im vorliegenden Aufsatz mit der Reflexion der drei größten jugoslawischen innerparteilichen Auseinandersetzungen in Slowenien "dem Informbiro in den vierziger Jahren, der "Djilasovščina" in den fünfziger Jahren und "dem Parteiliberalismus" in den sechziger bzw. Anfang der siebziger Jahre auseinander. Alle drei hinterließen größere oder kleinere Auswirkungen auf einer breiteren gesellschaftlichen Basis. Die Bedingung für ihre Durchführung war eine starke und homogene Partei und eine große Autorität (Tito), die dies durchsetzen konnte. In Slowenien war in den ersten beiden Fällen (im Gegensatz zu anderen Gebieten Jugoslawiens) die Reflexion nicht stark und hinterließ keine größeren gesellschaftlichen Erschütterungen. Im dritten Fall waren die gesellschaftlichen Auswirkungen langfristig, denn der Liberalisierungsprozess der Gesellschaft wurde durch die Kampagne gehemmt, die Wirtschaftsvision aber verlagert, wodurch die entwicklungsäßige Retardierung Sloweniens einsetzte. Nichtsdestotrotz war aber nach keiner der großen Kampagnen eine Rückkehr in den früheren Zustand möglich. Alle drei Kampagnen haben, zusammen mit der größten seit dem Kriegsende (Einführung der Kommunismus und in diesem Kontext Abrechnung mit ideologischen und politischen Gegnern) und einigen Zwischenkampagnen (die Kampagne gegen die Mißstände in der Wirtschaft Anfang der sechziger Jahre, Auseinandersetzungen mit dem Nationalismus in einzelnen Teilrepubliken und mit außerparteilichen Oppositionsgruppen, Abrechnung mit der Studentenbewegung) eine nachhaltig unruhige Atmosphäre geschaffen. Bisweilen haben auch außenpolitische Umstände einen Beitrag dazu geleistet (z. B. die Intervention der Mächte des Warschauer Paktes 1956 in Ungarn oder 1968 in der Tschechoslowakei - die letztere verursachte auch tiefere innenpolitische Auswirkungen in Jugoslawien). Obwohl Jugoslawien in der bipolaren Aufteilung der Welt und in einer ruhelosen Welt, voller Konflikte, Bürger- und Lokalkriege, unter der harten Leitung eines autokratischen Führers, welcher problemlos Auseinandersetzungen bewältigt, nach außen hin den Schein eines friedlichen und stabilen Staates vermittelte, wurde es im Inneren in allen Nachkriegsjahrzehnten von einem Zustand der permanenten Revolution, bzw. wie der montenegrinische Revolutionär Svetozar Vukmanović - Tempo meinte "einer laufenden Revolution", erschüttert. Und in letzter Konsequenz kam dies der Führung sogar entgegen, denn auf diese Weise konnte die Macht und die führende Rolle der kommunistischen Partei bzw. des Bundes der Kommunisten begründet werden.

MIKLAVŽ V ČASU NACISTIČNE OKUPACIJE IN OSVOBODILNEGA BOJA (1941-1945)

Marjan Žnidarič*

UDK 940.531(497.4 Miklavž)"1941/1945"

Marjan Žnidarič: Miklavž v času nacistične okupacije in osvobodilnega boja (1941 - 1945). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 255-271, 38 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor ohranjava nacistično okupacijo in odporiško gibanje v primestnem naselju Miklavž na Dravskem polju v času druge svetovne vojne. Značilno za dogajanja v Miklavžu v tistih letih je bilo, da je okupator imel slabo oporo v domačem prebivalstvu, da je večina krajanov simpatizirala ali sodelovala z OF, precej pa se jih je tudi aktivno vključilo v osvobodilno gibanje.

UDC 940.531(497.4 Miklavž)"1941/1945"

Marjan Žnidarič: Miklavž during the time of the Nazi occupation and the liberation struggle (1941-1945). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, pp. 255-271, 38 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author presents the Nazi occupation and the resistance movement in the suburban settlement Miklavž na Dravskem polju (Miklavž on the Drava plain) during the time of the second world war. The events in Miklavž during these years were characterized by the fact that the occupant had but a poor support from the local population and that the majority of the inhabitants sympathised and collaborated with the Freedom Front (OF), while a lot of them were even actively involved in the liberation movement.

V prispevku pišem o kraju Miklavž, ki je pred nacistično okupacijo spadal v občino Hoče v okrajnem načelstvu Maribor - desni breg. Tik pred vojno, leta 1940, je bilo v Miklavžu 117 hiš s 614 prebivalci in 114 šoloobveznimi otroki. Iz drobcev ohranjenega arhivskega gradiva sem lahko izluščil, da Miklavž ni spadal med tiste slovenske kraje, kjer je pred drugo svetovno vojno delovala močna

* Dr. Marjan Žnidarič, direktor Muzeja narodne osvoboditve, Ul. heroja Tomšiča 5, SI - 2000 Maribor

skupina Švabsko nemške kulturne zveze (Kulturbund). Miklavž tudi ni imel svoje krajevne skupine Kulturbunda. Vemo samo, da je bilo sredi aprila 1939 v Miklavžu pet folksdojčerjev, ki so se jeseni istega leta vključili v Kulturbund (Brus, Ilgo, Gselman, Vrbič), da so se redno sestajali pri gostilničarju Brusu in pridno zbirali podatke o sovaščanih za potrebe nacističnega Deželnega obmejnega urada v Gradcu, čeprav nihče od njih ni bil tudi uradno nacistični zaupnik.¹

Miklavški folksdojčerji in nemčurji so aprila 1941 nove oblastnike slovesno sprejeli pred gostilno Brus, v kateri so tudi pozneje potekale skoraj vse ponemčevalne aktivnosti v Miklavžu. V prvih mesecih okupacije so nacisti pustili jugoslovansko upravno razdelitev, zamenjali so le uradnike. Vodstvo okrajnega načelstva je prevzel politični komisar, vodstva občin pa so prevzeli novi župani. Že 1. julija 1941 je nemški okupator združil okrajna načelstva v pet podeželskih okrožij in v okrožje Maribor mesto, ljutomersko okrožje pa je vključil v okrožje Radgona. Čeprav je Miklavž tik pred vojno že imel značaj primestnega naselja, ga nacisti, za razliko na primer od Hoč, Limbuša in Kamnice, niso vključili v mestno, ampak v podeželsko okrožje Maribor.

Tako je Miklavž postal del okupatorjeve upravne občine Slivnica, kamor so spadala naselja Slivnica, Orehova vas, Hotinja vas, Radizel, Čreta, Skoke, Dravski dvor, Dobrovce in Miklavž. Občina Slivnica je imela po podatkih nacističnega Inštituta za jugovzhodno nemštvo iz Gradca leta 1940 3.031 prebivalcev, po okupatorjevem štetju prebivalstva z dne 29. novembra 1942 pa 3.504. Ker iz okupatorjevih statistik niso razvidni podatki za posamezne kraje, navajam podatke za celo občino, ki pa so, glede na približno enako strukturo prebivalstva, primerljivi pri prikazovanju stanja v posameznih naseljih. S kmetijstvom se je ukvarjalo 50,5 odstotkov prebivalstva, z industrijo in obrtjo 27,3 odstotkov, s trgovino in prometom 12,7 odstotkov, v javnih službah je bilo 2,9 odstotkov, ostalih je bilo 6,6 odstotkov. Večino prebivalstva - 59,9 odstotkov - so predstavljali delavci, 29,2 odstotkov je bilo samostojnih poklicev (gospodarji), 1,2 odstotkov uradnikov, 5,9 odstotkov uslužbencev in nameščencev.²

Nemške okupacijske oblasti so takoj poskrbele tudi za ponemčenje naših krajev. Pri tem niso imele težav, saj je Inštitut za jugovzhodno nemštvo v Gradcu že leta 1940 pripravil krajevni imenik, ki so ga nato nacisti uporabljali v času okupacije do jeseni 1943, ko so kraje še dosledneje ponemčili. Kraje v občini Slivnica so ponemčili takole: Slivnica - Schleinitz, Čreta - Tschretten, Hotinja vas - Ottendorf, Orehova vas - Nussdorf, Radizel - Radisell, Skoke - Skoggen, Dravski dvor - Drauhof, Dobrovce - Dobroffen in Miklavž - Sankt Nikolai. Leta 1943 so v občini Slivnica preimenovali Radizel iz Radisell v Radels, Čreto iz Tschretten v Schretten, Slivnico iz Schleinitz v Schleinitz bei Marburg, Dobrovce iz Dobroffen v Gutendorf in Miklavž iz Sankt Nikolai v Sankt Nikolai am Draufelde. Pri ponemčevanju krajev so nacisti večinoma prevzeli nemška krajevna imena iz časov Avstro-Ogrske.³

¹ Ortsverzeichnis zur Gemeindegrenzkarte von Untersteiermark, Miestal und Übermurgebiet, Graz 1940 (navajam: Ortsverzeichnis); Rudolf Holzer, Die statische Stelle des SDKB, Gau: Draubannschaft samt Beilagen, priloga 8, oboje v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor (AMNOM); Julijana Lipovec, Izjava, pri avtorju; Šolska kronika osnovne šole Miklavž (navajam: Šolska kronika).

² Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 113; Vladimir Bračič, Prostorski razvoj upravne in samoupravne razdelitve na območju severovzhodne Slovenije, I., ČZN 1978, št. 2, str. 295-296; Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark, 10. 6. 1941, št. 20 (navajam: VAZSt.); Ortsverzeichnis; Ergebnisse der Bevölkerungsbestandsaufnahme in der Untersteiermark von 29. November 1942, str. 49 (navajam: Ergebnisse), vse v AMNOM.

³ Ortsverzeichnis, str. 21-22; VAZSt., 26. 8. 1943, št. 34.

Eden glavnih okupatorjevih raznarodovalnih ukrepov je bilo čimprejšnje ponemčenje slovenskega prebivalstva na slovenskem Štajerskem. Pri tem ga je čakalo veliko dela, saj je ob začetku okupacije le malo ljudi znalo nemško. Po podatkih Štajerske domovinske zveze iz novembra 1942 je v občini Slivnica znalo govoriti in pisati nemško le 16,3 odstotka prebivalstva. Delno je nemščino obvladalo 29,1 odstotka ljudi, 54,6 odstotka prebivalstva pa nemščine ni obvladalo. Po okupatorjevih načrtih bi se moralo prebivalstvo na slovenskem Štajerskem ponemčiti v treh do petih letih, potem pa se slovenska beseda ne bi smela več slišati. V ponemčevanje so okupacijske oblasti usmerile vse sile. Uvedli so posebne jezikovne tečaje za odrasle, vendar z uspehom niso bili zadovoljni. Slovenščino so zatirali tudi z odvzemom in uničevanjem slovenskih knjig ter prepovedjo slovenskega bogoslužja. Aretirali in izgnali so hoškega nadžupnika Alojza Sagaja, pod katerega je spadala tudi miklavška podružnična cerkev. Aprila 1942 je prišel na hoško župnijo kot župnijski vikar avstrijski duhovnik Raimund Hofer iz Eggenberga, ki je večkrat maševal tudi v miklavški cerkvi.⁴

Glavno vlogo ponemčevanja Slovencev na slovenskem Štajerskem so nacisti namenili Štajerski domovinski zvezi (Steirischer Heimatbund), ki je bila ustanovljena kot društvo s posebno odredbo šefa civilne uprave dr. Sigfrieda Uiebereitherja 10. maja 1941. Bila je edina dovoljena politična organizacija na slovenskem Štajerskem v času nacistične okupacije. Organizacijsko je bila Štajerska domovinska zveza povsem podobna nacional socialistični stranki v rajhu (NSDAP). V okrožjih Štajerske domovinske zveze so bile ustanovljene krajevne skupine, ki so se teritorialno večinoma pokrivale z občinami. Krajevne skupine so se delile v celice, te pa v bloke. Krajevna skupina Štajerske domovinske zveze Slivnica je bila v okrožju Maribor podeželje. Sestavljale so jo štiri celice in 24 blokov. Celice se niso pokrivale s katastrskimi občinami, kot je bilo to v večini krajevnih skupin. V začetku okupacije je bil vodja krajevne skupine Štajerske domovinske zveze Slivnica Hans Plakoln, nato do 8. aprila 1943 Alfred Lunschnigg, ko ga je nasledil Josef Möstl. Lunschnigg je aprila 1943 namreč postal vodja krajevne skupine Štajerske domovinske zveze v Framu, 23. julija 1944 pa je padel v boju s partizani. Miklavško celico krajevne skupine Štajerske domovinske zveze Slivnica je vodil gostilničar Brus. Bil je krajevni pooblaščenec nacistične oblasti in je bil odgovoren za politični položaj v kraju.⁵

Prijave za vstop v Štajersko domovinsko zvezo so sprejemali med 17. in 25. majem 1941. Močna nacistična propaganda in strah pred represalijami sta prispevala k temu, da se je velika večina prebivalstva prijavila v to organizacijo. Za sprejem v Štajersko domovinsko zvezo sta bili pomembni politična in rasna ocena prijavljenega. Poleti 1941 so posebne komisije pregledovale in ocenjevale ljudi. Folksdojčerji in bivši člani Kulturbunda so takoj postali dokončni člani Štajerske domovinske zveze in so dobili rdeče članske izkaznice. Teh je bilo v občini Slivnica 58 oziroma 1,7% prebivalstva. Začasnih članov, ki so dobili zelene izkaznice, je bilo 1.703 ali 48,6%. Posebna potrdila (Dienstausweis A) je dobila mladina, rojena

⁴ Lojze Penič, Hoče 1941-1945, str. 406, (navajam: Penič, Hoče); Marjan Jezernik, Mati mnogih hčera, str. 322, oboje v: Hoče - 850, Hoče 1996.

⁵ VAZSt. 10. 5. 1941, št. 9; več o Štajerski domovinski zvezi glej v: Tone Ferenc, Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Štajerskem pod nemško okupacijo, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1960, št. 2, str. 69-124 in Marjan Žnidarič, Okupacija in okupatorjevi ukrepi v Mariboru leta 1941, magistrsko delo, Maribor 1975, str. 78-118, Befehlsblatt der Bundesführung des Steirischen Heimatbundes, 1942, Folge 1, 1943, Folge 6 in 1945, Folge 1-2 (navajam: Befehlsblatt); Vorläufiges Kreis- und Ortsguppenverzeichnis des Steirischen Heimatbundes, 10. junij 1941, oboje v AMNOM.

med 1. januarjem 1925 in 31. marcem 1927. Teh je bilo v občini 103, to je 2,9% (Deutsche Jugend). V občini Slivnica je bilo 428 ali 12,2% ljudi, ki niso bili sprejeti v Štajersko domovinsko zvezo. Zunaj Štajerske domovinske zveze je bilo še 7 nemških državljanov (Reichsdeutsche) in pet članov NSDAP.

Članstvo v Štajerski domovinski zvezi pa je spomladi 1942 odločalo tudi o nemškem državljanstvu. Dokončni člani Štajerske domovinske zveze so dobili stalno nemško državljanstvo, začasni pa državljanstvo na preklic. Nečlani Štajerske domovinske zveze so postali zaščitenci nemškega rajha (Schutzangehörige). V občini Slivnica je dobilo stalno nemško državljanstvo 79 ljudi ali 2,2 odstotka, državljanstvo na preklic 2.754 ljudi ali 78,6 odstotka, zaščitencev nemškega rajha pa je postalo 588 oziroma 16,8 odstotka ljudi. Tujcev je bilo 79 ali 2,3 odstotka (največ je bilo Hrvatov - 69), brez državljanstva pa so ostali štirje ljudje (0,1 odstotka).

Na državljanstvo so bile vezane tudi pravice in dolžnosti. Največ pravic in dolžnosti so imeli stalni nemški državljani. Med drugim so takoj postali vojaški obvezniki in so morali v nemško vojsko. Dravljani na preklic so morali opravljati državno delovno službo (Reichsarbeitsdienst), moške letnikov 1908-1928 pa so od julija 1942 dalje postopoma mobilizirali v nemško vojsko. Moški med 18 in 45 letom starosti so postali tudi obvezniki vermanshafta, mladina pa se je morala vključiti v razne, predvsem raznarodovalne, dejavnosti mladinske organizacije.⁶

Obvezniki vermanshafta, ki je bil organiziran po teritorialnem načelu v okviru Štajerske domovinske zveze, so spadali v šturmban (Sturmabteilung) VII, ki je zajemal krajevne skupine Slivnica, Fram in Polskava. Šturmban VII je sestavljalo šest šturmov, od katerih sta krajevno skupino Slivnica pokrivala šturma št. 63 in 64. Tudi mladinska organizacija je delovala po teritorialnem načelu. Okrožju je ustrezal ban (Bann). V banu Maribor podeželje je bilo 13 štamov (Stamm) in 40 gefolkschaftov (Gefolkschaft). Mladina iz Miklavža je spadala v gefolkschaft št. 16 (Slivnica), ki je skupaj s Framom (št. 17) in Polskavo (št. 18) tvoril štam IV.⁷

Od številnih raznarodovalnih ukrepov, zaradi katerih je trpelo slovensko prebivalstvo, si je okupator veliko obetal od množičnih deportacij. Na ta način so se nacisti želeli znebiti svojih možnih nasprotnikov, ki so jih videli predvsem v duhovnikih, učiteljih, pripadnikih nekaterih političnih strank, društev (predvsem Sokola) ter v primorskih Slovencih, ki so se priselili na slovensko Štajersko po letu 1914. Po že prej pripravljenih seznamih so prijeli in aretirali tudi nekaj miklavških družin, večino v aretacijah za drugi val deportacij med 14. in 18. julijem 1941. Aretacije so izvajale rezervna policijska četa "Wien" ter 1., 2. in 3. četa 72. policijskega bataljona. Po nemških seznamih so bili iz Miklavža izgnani naslednji ljudje:

Ime in priimek	Rojen	Poklic	Bivališče	Št.tran.
Ivan Fon	1923	pek	Miklavž 57	20
Sonja Fon	1925	vajenka	Miklavž 57	20
Ivan Herga	1882	kmet	Miklavž 57	20
Stanislava Herga	1900	gospodinja	Miklavž 57	20
Julijana Herga	1927	učenka	Miklavž 57	20
Marija Herga	1929	učenka	Miklavž 57	20

⁶ Penič, Hoče, str. 407; Ergebnisse, str. 37.

⁷ Marjan Žnidarič, Do pekla in nazaj, Maribor 1997, str. 94 (navajam: Žnidarič, Do pekla); Befehlsblatt, 1943, Folge 7.

Ivan Jarc	1895	kretničar	Rogoza 28	20
Jože Jarc	1935	otrok	Rogoza 28	20
Lucija Jarc	1896	gospodinja	Rogoza 28	20
Ivan Jarc	1940	otrok	Rogoza 28	20
Ana Krašna	1910	gospodinja	Miklavž 56	20
Franc Krašna	1902	delavec	Miklavž 56	20
Ivan Krašna	1940	otrok	Miklavž 56	20
Franc Krašna	1938	otrok	Miklavž 56	20
Greta Premzl	1931	učenka	Miklavž 56	20
Anton Rakušček	1892	kmet	Miklavž 16	2
Rozalija Rakušček	1900	gospodinja	Miklavž 16	2
Bernarda Rakušček	1935	otrok	Miklavž 16	2
Jože Rakušček	1933	otrok	Miklavž 16	2
Rada Rakušček	1932	otrok	Miklavž 16	2
Alfonz Rakušček	1937	otrok	Miklavž 16	2
Vida Rakušček	1927	učenka	Miklavž 16	2
Anton Rakušček	1925	dijak	Miklavž 16	2
Jože Skočir	1877	kmet	Rogoza 22	20
Marija Skočir	1878	gospodinja	Rogoza 22	20
Hilda Šoštarič	1925	zasebnica	Miklavž 4	5

Skupno je bilo iz današnjega Miklavža (vključno s takratno Novo Rogozo) izgnanih 26 ljudi. Že z 2. transportom je bila poslana v Arandjelovac v Srbijo družina Rakušček, nato s 5. transportom ravno tako v Arandjelovac Hilda Šoštarič, vsi ostali pa z 20. transportom 18. julija 1941 v Slavonsko Požego. Anton Rakušček je pozneje postal partizan. Med deportiranci iz Miklavža so bili Primorci zakonca Rakušček, Franc Krašna, Stanislava Herga in Lucija Jarc.*

Pri ponemčevanju slovenskega prebivalstva so nacisti največ pričakovali od šolstva, ki mu je veljala tudi posebna skrb šefa civilne uprave. Vse šole na mariborskem območju so prenehale s poukom že 1. aprila 1941. Kmalu po izbruhu vojne, 9. aprila, pa je banska uprava v Ljubljani za svoje območje odredila, da se na vseh šolah zaradi izjemnih razmer izdajo učencem letna spričevala, datirana s 1. aprilom 1941.

Tudi ravnatelj šole v Miklavžu Bogomir Ferk je 1. aprila zaključil šolsko leto. Okupator je takoj po prihodu ukinil vse slovenske šole in jih pozneje odprl kot izključno nemške. V občini Slivnica je okupator s šolskim letom 1941/42 odprl šole v Slivnici, Dobrovcah in v Miklavžu. Slovenski učitelji so bili odpušteni.

Na miklavški trirazredni osnovni šoli so tik pred vojno za 114 šoloobveznih otrok skrbeli Bogomir Ferk, kot dolgoletni ravnatelj, ter učiteljici Ana Krunič - Kozar in Berta Juršič. Ferk, ki je bil doma iz Brezja, je nato do konca aprila 1943 bil občinski tajnik v Dupleku, zatem štiri mesece učitelj v St. Kreuzu v Avstriji, od septembra 1943 do 31. marca 1945 pa je učiteljeval pri St. Nikolau v Sansalu pri Lipnici. Ana Krunič - Kozar iz Razvanja je ostala brez službe in je s sinovoma, šestletnim Izidorjem in štiriletnim Ilijo, živela pri starših v Razvanju. Ker so bili

* Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945, Maribor 1968, str. 252-255 (navajam. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika); Verzeichnis der aus der Untersteiermark ausgesiedelten Personen und der Betriebe, welche durch die Dienststelle deutschen Volkstums beschlagnahmt wurden, fond Državnega komisarja za utrjevanje nemštva (DDV), v AMNOM.

Anin mož Luka ter brata Avgust in Stanko v partizanih, so nacisti v času poostrenih ukrepov proti svojcem partizanov v začetku septembra 1944 prišli tudi po Kozarjeve v Razvanje. Zaprli so Ano z otrokoma, sestro Frančiško in mater Ano. Sestro in mater so poslali v kazensko taborišče za posebne delovne obveznike v Strnišču pri Ptuj, Ano z otrokoma pa najprej v prehodno taborišče St. Michael pri Leobnu, od tam v Kobenz pri Knittelfeldu in nazadnje v Hüttenbach pri Nürnbergu, od koder se je s fantoma vrnila 20. julija 1945.⁹

Učitelji, ki jih je na miklavški šoli nastavil okupator, so bili iz Avstrije, nekateri med njimi so znali tudi slovensko. S šolskim letom 1941/42 so bili nastavljeni: Ida Kisl iz Lučan, Herta Werk iz St. Erharda, Friedrich Boldin iz Gleisdorfa in Marta Klingenstein iz Hartberga, pozneje pa se omenja tudi Fritz Gebhard iz Hartberga. Okupatorjevi učitelji so bili do učencev in slovenskega prebivalstva korektni in celo naklonjeni, vendar učnega uspeha niso imeli, ker učenci nemškega jezika niso obvladali, učiti pa se ga tudi niso marali. Prva leta vojne je pouk potekal nemoteno, od leta 1944 pa pogosto moteno, največkrat zaradi bombnih napadov. V tem času je šolske prostore večkrat zasedla tudi nemška vojska, ki je februarja 1945 povzročila celo požar. Šolsko poslopje je bilo močno poškodovano. Ena učilnica, zbornica in učiteljska stanovanja so bila neuporabna, nepoškodovani sta ostali le dve učilnici.¹⁰

Nacistična oblast je zaplenila cerkveno in društveno posest ter posest izgnancev in jo predala v upravljanje pooblaščenцу državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Mariboru. Za zaplenjeno posest je skrbel glavni oddelek V. - poljedelstvo in gozdarstvo. Ta oddelek je za začasno upravljanje ustanovil višje kmetijske in višje gozdarske uprave. Zaplenjena posest v Miklavžu je spadala pod Višjo upravo Betnava (Oberverwaltung Windenau), ki je skrbela tudi za zaplenjeno posest v Hočah, Radvanju, na Studencih, na Teznem, na Pobrežju in v Brezju. Vodil jo je višji upravnik Ludwig Kreuch. V Miklavžu je višja uprava skrbela za zaplenjeno posest izgnancev, podružnične cerkve, vključno z njenim vinogradom in viničarijo v Terčovi. Med zaplembami iz leta 1944 pa najdemo še premoženje Franca Mahniča, Franca Mariniča, Franca Pala in nekdajne Scherbaumovo posestvo, ki je bilo med obema vojnami v lasti mariborske moške kaznilnice.¹¹

Dva dni po prihodu v Maribor je šef civilne uprave dr. Uiberreither s posebno odločbo določil, da morajo vsa društva, organizacije in združenja na slovenskem Štajerskem takoj prenehati z delom. S premoženjem razpuščenih društev je razpolagal ukinitveni komisar, ki je društva razpustil že aprila in maja 1941, čeprav je ukinitvene odločbe izdajal do konca leta 1942. Med 17 ukinjenimi društvi v občini Slivnica sta bili tudi Prostovoljno gasilsko društvo Miklavž in Fantovski odsek Miklavž, poleg teh pa še Strelsko društvo Skoke, Bralno društvo Dobrovce, Podružnica sadjarskega in vrtnarskega društva za Slovenijo Dobrovce in Tujsko-prometno in olupševalno društvo Dobrovce.¹²

V Miklavžu se je že leta 1941 zelo poznal vpliv mariborske organizacije odporne gibanja. Zato so se nekateri Miklavžani že v jeseni 1941 uprli okupatorju. Prva postojanka simpatizerjev in sodelavcev OF je bila pri kmetu Francu Lešniku. Sem so prihajali Ivan Zagernik, Franc Poropat, Jože Brglez, Marija Falež, Rafael Štauber in drugi. V aktivistično delo za OF se je kmalu vključilo

⁹ Šolska kronika, str. 27, 31-32, 38-39; Žnidarič, Do pekla, str. 304; Milica Ostrovska, Kljub vsemu odpor 3, Maribor 1981, str. 227 (navajam: Ostrovska, Kljub vsemu).

¹⁰ Der Aufbau des Schulwesens in der Untersteiermark, Graz 1941, str. 102-104; Šolska kronika, str. 29 in 31.

¹¹ Penič, Hoče, str. 412; Fond DDV, v AMNOM.

¹² Žnidarič, Do pekla, str. 112, Bekanntmachungen, št. 1-12, v AMNOM.

nekaj miklavških družin, med njimi Lešnikovi, Antoličičevi, Kukovičevi, Korenovi, Premzlovi in Ridlovi. Aktivisti in simpatizerji OF so skrbeli predvsem za zbiranje hrane, obleke in orožja za partizane na Pohorju, hkrati pa je potekala široka akcija za mobilizacijo novih partizanov.¹³

Na odpor je okupator takoj odgovoril z nasiljem. Ena najhujših oblik njegovega nasilja je bilo streljanje tistih Slovencev, ki so se uprli nacistični ponemčevalni politiki. Za sodelavce in organizatorje narodnoosvobodilnega boja, ki jih je nacistični okupator usmrtil na okupacijskem območju Spodnje Štajerske in njihovo smrt objavil z razglasi, se je v času narodnoosvobodilnega boja uveljavil naziv talci. Na osnovi odredb z dne 17. maja in 16. avgusta 1941 ter pooblastil, ki mu jih je dal šef civilne uprave dr. Sigfried Uiberreither, je vse do odhoda iz Spodnje Štajerske marca 1943 o usmrčitvah talcev odločal komandant varnostne policije in varnostne službe Otto Lurker. Pozneje pa je bil višji vodja SS in policije v 18. vojaškem okrožju Erwin Rösener tisti, ki je dokončno odločal o usmrčitvah talcev. Podobno kot pošiljanje v koncentracijska taborišča, so nacisti tudi streljanja talcev označevali zgolj za "varnostno policijski ukrep", ki pa sta ga pred eksekucijo spremljala strašno mučenje in izsiljevanje.¹⁴

Od 30. julija 1941 do 3. aprila 1945 je okupator ustrelil 66 skupin talcev, eno skupino pa so obesili na Stranicah pri Frankolovem. V objavljenih usmrčitvah je okupator ustrelil 1.590 talcev, največ leta 1942. Prvo skupino so nacisti ustrelili v gozdu Dobrava pri Brežicah 30. julija 1941. Tedaj je bilo ustreljenih devet pripadnikov krške uporniške skupine in Ivanka Uranjek, ki je skupini prinesla propagandno gradivo.¹⁵

Drugo streljanje na Štajerskem, in prvo na mariborskem območju, je bilo 10. avgusta 1941. Na okupatorjevem razglasu o tem streljanju, kot tudi na razglasu o prvem streljanju v Dobravi, ni bil naveden kraj streljanja. Še precej časa po vojni je vladalo prepričanje, da je bilo tudi streljanje 10. avgusta že na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru, zato so na spominsko ploščo vklesali tudi imena žrtev, ki so bile ustreljene 10. avgusta 1941.

Leta 1961 je bilo dokončno ugotovljeno, da je bilo prvo streljanje na mariborskem območju v gozdu ob cesti Miklavž - Dobrovce, ki je bil last Ivana Tamšeta. Ledinsko ime tega območja je "v Ilovcah". Zakaj se je okupator odločil za streljanje ravno v gozdu pri Miklavžu, ni ugotovljeno. Tudi prvo streljanje na Štajerskem je bilo v gozdu. Dne 10. avgusta 1941 zjutraj, so nacisti pri Miklavžu ustrelili šest talcev, in sicer: delavce Ivana Plaskana iz Šentruperta in Alojza Jereba iz Griž v Savinjski dolini ter Franca Planinca iz Celja, tehnika Jožeta Božiča iz Celja, študenta Marjana Nemca iz Radeč ter trgovskega pomočnika Jožeta Trška iz Ptuja.¹⁶

Kdo so bili ustreljeni? Jože Božič je bil rojen leta 1917 v Trstu in je pred vojno živel v Celju. Med šolanjem v Ljubljani je postal skojevec, leta 1939 pa je bil sprejet v Komunistično partijo. Med služenjem vojaščine je postal pilot. Po razsulu jugoslovanske vojske aprila 1941 se je vrnil v Celje in začel takoj aktivno sodelovati pri organiziranju odpora. Gestapovci so ga aretirali 1. avgusta 1941.

¹³ Miklavž, 30. 6. 1979, brošura ob odkritju spomenika (navajam: Miklavž).

¹⁴ Marjan Žnidarič, Streljanja na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru, Borec 1973, št. 5, str. 269-284.

¹⁵ Milan Ževart, Prvo streljanje talcev na mariborskem območju, v: Miklavž 83, Miklavž 1983, str. 11 (navajam: Ževart, Prvo streljanje).

¹⁶ Zbornik spominskih oheležij narodnoosvobodilnega boja v občini Maribor - Tezno, Maribor 1987, str. 36 (navajam: Zbornik); Ževart, Prvo streljanje, str. 11; isti, Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju, Maribor 1962, str. 176 (navajam: Ževart, Po sledovih).

Alojz Jereb je bil rojen leta 1908 v Idriji v rudarski družini. Izučil se je za brivca, živel pa je pri sestri v Migojnicah pri Celju. Med sodelavce odporniškega gibanja se je vključil že v prvih mesecih okupacije. Po akciji na nemške kažipote 15. julija 1941 je prišla nemška policija na njegovo stanovanje ter ga skupaj z Vladom Letonjo aretirala. Letonja je uspel pobegniti, Jereba pa so zaprli najprej v celjske in pozneje v mariborske zapore.

Marjan Nemec se je rodil leta 1921 v železničarski družini v Radečah. Ob prihodu okupatorja je bil študent v Zagrebu, vendar se je takoj vrnil domov. Kot skojevec je začel organizirati mladino za akcije proti okupatorju. Julija 1941 so ga orožniki s skupino še sedmih radeških aktivistov OF aretirali. Med zaslišanji in mučenji na celjskem gestapu se je junaško držal. Dne 8. avgusta 1941 so ga premestili v mariborske zapore in že čez dva dni ustrelili.

Franc Planinc je bil rojen leta 1917 v Dortmundu v Nemčiji, živel pa je v Celju, kjer se je izučil za krojača. Po prihodu okupatorja se je takoj vključil v mladinsko gibanje proti okupatorju. Organiziral je manjše mladinske skupine in jih oskrboval s propagandnim gradivom. Gestapovci so ga aretirali 30. julija 1941.

Franc Plaskan se je rodil leta 1914 v Šentrupertu v Savinjski dolini. Že pred vojno je postal komunista. Od leta 1940 je deloval v ilegali. Bil je med prvimi organizatorji vstaje v Savinjski dolini. Nacisti so ga aretirali v začetku avgusta 1941 v Celju.

Jože Tršek se je rodil leta 1920 v Hrastniku, v rudarski družini. S 14. leti je odšel na Ptuj, kjer se je izučil za trgovca. Vojno je dočakal v jugoslovanski vojski. Po kapitulaciji Jugoslavije se je vrnil na Ptuj in začel takoj sodelovati v odpor-niskem gibanju. Nacisti so ga aretirali ravno takrat, ko je hotel zapustiti Ptuj.¹⁷

Leta 1946 so posmrtni ostanke ustreljenih talcev izkopali in jih položili v grobnico sredi vasi v Dobrovcah. Vendar tedaj še ni bilo povsem ugotovljeno za katere žrtve gre. Pri skupnem grobu žrtev, ustreljenih pri Miklavžu in drugih žrtev, so septembra 1961 odkrili spomenik. Imena šestih talcev, ki so bili ustreljeni "v Ilovcah", so tudi na spomeniku v Miklavžu, ki je bil postavljen leta 1979. Dne 20. junija 1982 pa je bil odkrit spomenik tudi na kraju prvega streljanja talcev na mariborskem območju. Na spomeniku je poleg stvarnega opisa in imen ustreljenih tudi verz pesnika Mirana Jarca: "O, posvečena zemlja ta, kjer kri je napojila tla."¹⁸

Streljanju v Miklavžu so sledila nova in nova. Proti koncu vojne, ko je oku-pator praznil zapore vseh streljanj ni več objavljal z razglasi. Eno takih je bilo spomladi 1945 v Smukovem gozdu pri Skokah, ko so nacisti ustrelili 20 talcev. Gozd je bil last posestnika Kaca, domače ledinsko ime tega gozda pa je "Češine". Datuma streljanja ni bilo mogoče ugotoviti. Po vojni so talce prekopali in njihove ostanke položili v skupni grob v Dobrovcah.

V gozdu med Miklavžem in Rogozo sta pred koncem aprila 1945 nastali dve grobišči. Tam je bil po vojni postavljen spomenik z napisom "stodvajsetim žrtvam fašizma". Še do danes ni bilo točno ugotovljeno, koliko in katere ljudi so Nemci pobili na tej lokaciji. Vse kaže, da je v pretežni meri šlo za njihove dezertarje.¹⁹

Leta 1942 so se stiki sodelavcev OF v Miklavžu z odporniško organizacijo v Mariboru okrepili. Aktivisti OF so se začeli zbirati tudi pri Mariji Falež, kjer je

¹⁷ Življenjepisni padlih; Razglas o streljanju talcev z dne 10. 8. 1941; Vpisna knjiga sodnih zaporov v Mariboru, vse v AMNOM, Zbornik, str. 37.

¹⁸ Zbornik, str. 37.

¹⁹ Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski, Maribor 1978, str. 14; Ževart, Po sledovih, str. 272.

bila v letih 1943 in v prvi polovici leta 1944 glavna postojanka odporniškega gibanja v Miklavžu. Marija Falež, ki je stanovala na drugem koncu vasi (v tedanji Novi Rogozi), na vogalu med današnjo Ekartovo ulico in Ptujsko cesto, je bila povezana predvsem z Francem Poropatom v Brezju in Jožetom Brglezom na Teznu, zahajala pa je tudi k Francu Lešniku. Miklavški sodelavci OF so se leta 1942 povezali z odporniškim gibanjem med mariborskimi železničarji. Spomladi 1942 se je za nekaj časa na tezenski železniški postaji, kot kretničarka, zaposlila Marija Falež, ki je skupaj z Janezom Varogo začela vzpostavljati stike z nekaterimi sodelavci osvobodilnega gibanja na terenu. Med temi je bil tudi Jože Antoličič iz Miklavža, ki je delal v železniških delavnicah in je bil tesno povezan s svojim bratom Lojzetom, ki je bil že pred vojno član Komunistične partije Slovenije in ves čas okupacije zelo aktiven v železniških delavnicah ter na terenu v koroškem predmestju v Mariboru. Že leta 1942 se je v osvobodilno gibanje aktivno vključil tudi Franc Vidovič, pri katerem je bila postojanka OF in zveza za odhod v partizane. Leta 1944 je Vidovič odšel v Lackov odred. Varno zatočišče pa so imeli aktivisti OF in partizani v tem času tudi pri zakoncih Mariji in Avgustu Korenu.²⁰

Leta 1943 se je v odporniško gibanje vključila cela družina Antoličič. Oče Jože, ki je bil že med obema vojnama član naprednih delavskih organizacij v železniških delavnicah, je ljubezen do domovine prenašal tudi na svoje otroke. Mati Ljudmila je od začetka leta 1943 opravljala za OF obveščevalne naloge, zbirala hrano, obleke in nudila pomoč ter zatočišče aktivistom OF. Največ je sodelovala s Francem Lešnikom, Marijo Falež in z družino Kuković ter z Ludvikom Plombergerjem na Teznu. Januarja 1944 so jo nacisti aretirali. Pet mesecev je bila zaprta v mariborskih sodnih zaporih, nato pa so jo poslali v koncentracijsko taborišče Ravensbrück, od koder se je vrnila avgusta 1945. Hčerka Anica je do jeseni 1943 materi pri njenem delu vneto pomagala, nato pa se je morala umakniti v ilegalo. Približno v istem času je postala ilegalka tudi Zora Terpin iz Miklavža. Anica Antoličič je postala uspešna kurirka med Pohorjem in dolino. Z njo se je povezovalo tudi novo okrožno vodstvo odporniškega gibanja v Mariboru. V začetku leta 1944 je bila med prvimi borci Lackove čete na območju Rač. Njena najzanesljivejša postojanka v domači vasi je bila pri Mariji Falež, kjer se je zadrževala tudi v času bolezni spomladi 1944.²¹

Anica Antoličič je pozneje postala borka Lackovega odreda na Kozjaku, v začetku leta 1945 pa sekretarka okrajnega odbora SPŽŽ (Slovenske protifašistične ženske zveze) Maribor - levi breg. Januarja 1945 se je poročila s Štefanom Bukšekom, članom okrajnega odbora OF Maribor - levi breg. Poročil ju je znani partizan Franc Zalaznik. Po poroki sta Bukšek in Antoličičeva, kljub številnim Zalaznikovim opozorilom, dostikrat prenočila kar v hiši na domačiji Karla Dobaja, po domače Terbižarja, pri Sv. Križu na Kozjaku, namesto v zemljanki, ki je bila blizu domačije. Dne 3. maja 1945 je neka nemška enota zgodaj zjutraj obkolila Terbižarjevo domačijo in ustrelila Štefana Bukšeka, njegovo ženo Anico ter gosposdarja Karla Dobaja. Aktivisti OF in borci Lackovega odreda so pripravili velik pogreb, ki ga je vodil župnik pri Sv. Križu (Gaj) Holzman.²²

²⁰ Marjan Žnidarič, *Železničarji in železnice v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1990, str. 188, 221-222 (navajam: Žnidarič, *Železničarji*); Jože Kac, *Izjava*, mapa 140/IV-21, v AMNOM.

²¹ Marija Falež, *Izjava*, mapa 532/III-42, v AMNOM.

²² Milan Ževart, *Lackov odred*, Maribor 1988, str. 413 (navajam: Ževart, *Lackov odred*); Franc Zalaznik - Leon, *Dolga in težka pot 1941-1945*, Maribor 1963, str. 446-447; Ževart, *Po sledovih*, str. 49-50, Franc Zalaznik, *Izjava*, mapa 532/III-112, v AMNOM.

Že 8. avgusta 1943 se je umaknil v partizane Antoličičev starejši sin Jože, ki je bil leta 1942 mobiliziran v nemško vojsko, od koder je spomladi 1943 pobegnil. Najprej je bil v Pohorskem odredu, nato leta 1944 v Zidanškovi brigadi. Tudi mlajši sin Rudi je bil kot pilot mobiliziran v nemško vojsko. Ko je leta 1944 prišel na dopust, se je takoj povezal z osvobodilnim gibanjem. Pozneje je postal partizan v Lackovem odredu. Zaradi slabega zdravja je konec leta 1944 zapustil Kozjak in se vrnil na Dravsko polje. Največ se je zadrževal na območju Miklavža. Zlasti po očetovi smrti je izvajal drzne samostojne akcije proti nacistom. Tudi 17. aprila 1945 se je v gozdu pri Miklavžu sam spopadel z nemško patruljo. V spopadu je bil hudo ranjen. Nemci so ga ujeli, naložili na voziček in ga razkazovali po Miklavžu in v Dobrovcah, kjer je poškodbam podlegel. Pokopali so ga pri hiši Petra Klemna.²³

Odporniško gibanje na območju Miklavža je doseglo enega vrhov jeseni 1943, ko je pognala močne korenine OF. Na pobudo aktivista OF in partizana Jožeta Brgleza je sredi oktobra 1943 v gozdu pri Miklavžu prišlo do širšega sestanka OF, ki so se ga med drugimi udeležili Marija Krasnik iz Razvanja, Marija, Olga in Simon Dvornik, Avgust in Marija Gajšt ter Ivan Ranfl s Tezna, Martin Polšak z ženo iz Dohrovc in Jože Kac iz Miklavža. Na sestanku so se dogovorili za organizirano delovanje OF, za pridobivanje novih članov in zbiranje oblačil, obutve, denarja ter drugih potrebščin za partizane. Olga Dvornik je prevzela odgovornost za delovanje OF na območju Tezna, Miklavža in Dobrovc.

Rezultat delovanja omenjene skupine je bila tudi ustanovitev vaškega odbora OF v Miklavžu. Do ustanovnega sestanka je prišlo 20. oktobra 1943 pod lipo na polju jugovzhodno od današnje šole. Odbor, ki ga je vodil Franc Lešnik, je skrbel za materialno podporo partizanom na Pohorju ter za povezavo med miklavškimi družinami, ki so bile že vključene v osvobodilno gibanje.

Naslednji sestanek zgoraj omenjene skupine OF je bil v začetku novembra 1943 v Dobrovcah v stanovanju Martina Polšaka, kjer so se dogovorili za zbiranje orožja in spravljane novincev v partizane na Pohorje. Od novembra 1943 do januarja 1944 je s pomočjo te skupine res odšlo nekaj novincev v partizane, med njimi tudi Jože in Anica Antoličič. Dne 22. marca 1944 pa je z aretacijo Avgusta Gajšta in Marije Krasnik okupator skupino razbil. Za njima so gestapovci prijeli še nekaj drugih sodelavcev te organizacije, medtem ko je Jože Kac pravočasno zbežal v partizane.

Jeseni 1943 in v začetku leta 1944 sta bili v Miklavžu, poleg Antoličičeve, Lešnikove in Faleževe, važni postojanki OF še pri Premzljih in Ridlovih. Najbolj aktivni sta bili sestrični Marija Premzl in Amalija Ridl. V času najuspešnejšega delovanja sodelavcev OF jeseni 1943 je prišlo do izdaje v mariborski odporniški organizaciji. Sledile so številne aretacije, med njimi 17. novembra tudi Franca Lešnika, ki je bil eden od organizatorjev OF v Miklavžu. Že 25. januarja 1944 so nacisti Lešnika v Velenju ustrelili kot talca.²⁴

Maja 1944 je postal komandant varnostne policije in varnostne službe za okupirano Spadnjo Štajersko Kurt Stage. Ker se je v tem obdobju v Mariboru in okolici močno in nevarno razraslo osvobodilno gibanje, se je Stage odločil, da bo pri odstranjevanju sodelavcev OF poleg metod, ki sta jih uporabljala že njegova predhodnika Lurker in Vogt, vključil še "črno roko", kar naj bi pomenilo, da

²³ Miklavž.

²⁴ Mirko Fajdiga, Pohorski partizani, Maribor 1985, str. 296, 315-316 (navajam: Fajdiga, Pohorski partizani); Znidarič, Do pekla, str. 272-273; Zbornik, str. 34-35; Marija Tomažič, Izjava, mapa 168/II-16, v AMNOM.

pristaše OF ubija slovenska, OF sovražna organizacija. Ker na Štajerskem take organizacije ni bilo, je okupator uporabil "črno roko" samo kot krinko, v resnici pa so usmrtnitve izvajali gestapovci, na žrtvah pa puščali listek z oznako "črna roka". Med žrtvami "črne roke" na mariborskem območju je bil tudi železničar Jože Antoličič iz Miklavža 104, ki so ga gestapovci ubili na njegovem domu 15. julija 1944.²⁵

Z območja Miklavža je v začetku leta 1944 povezano tudi delovanje Lackove čete in pozneje Lackovega bataljona. Ker je Pohorski odred zaradi zmotnih in pretiranih ocen o domnevni nevarnosti širjenja plave garde decembra 1943 pretrgal zvezo za dotok novincev, pa tudi stike z mariborskim okrožjem, je bilo okrožno vodstvo osvobodilnega gibanja prisiljeno najti svojo rešitev za novince. Obstajala je namreč nevarnost, da bodo ti skupaj z dezertjerji iz nemške vojske postali skrivači. Okrožni komite KPS Maribor se je zato na sestankih pri Mariji Falež v Miklavžu in pri dupleškem mostu v prvi polovici januarja 1944 odločil ustanoviti svojo partizansko enoto. Do ustanovitve enote je prišlo v drugi polovici januarja 1944, imenovala pa se je Lackova četa in je delovala na ravninskem območju med Račami in Mariborom.²⁶

Posebnost Lackove čete je bil njen način zadrževanja na območju, kjer je delovala. Četa se je namreč naslanjala na zemljanke, v katerih so se borci zadrževali čez dan, ponoči pa so odhajali iz njih na teren in v razne akcije. Prve zemljanke Lackove čete so bile na območju Rač. Pomembno oporišče pa je imela četa v hiši Marije Falež na vogalu Ptujске ceste in Ekartove ulice v Miklavžu (takrat Rogoza 43), kjer sta bila dva bunkerja. Tu je bila javka za Lackovo četo in za sprejem novih borcev, ki so se v četo vključevali, pa tudi pomembna baza za njeno oskrbovanje.²⁷

V času ustanovitve Lackove čete je bilo zadrževanje članov okrožnega vodstva osvobodilnega gibanja v mestu zelo nevarno. Poleg tega pa je štab čete za uspešno delovanje moral imeti stalne stike z okrožnim komitejem KPS oziroma z odborom OF. Zato je bilo treba najti stalen in varen prostor, kamor bi hkrati lahko preselili okrožno tehniko, ki ji je na Rupenovi domačiji na Meljskem hribu že grozilo, da jo bo okupator odkril. Februarja 1944 so se odločili za gradnjo dveh večjih zemljank za svojo enoto in za tehniko. Zemljanki so zgradili v ravninskem, močno poraščenem gozdu blizu domačije Marije Falež. Njo so tudi zadolžili, da nalogo izpelje.²⁸

Lokaciji za zemljanki so našli na desni strani ceste Maribor - Ptuj. Približno 500 metrov od ceste (danes približno 50 metrov od Ulice miru) so najprej zgradili zemljanko Triglav, nato pa približno 1,5 km južneje (danes 20 metrov od desnega brega reguliranega Hoškega potoka, nasproti akumulacijskega jezera) še zemljanko Sevastopol. Material za gradnjo zemljank je priskrbel Marija Falež. Približno 10 m³ lesa je kupila od avtoprevoznika Oskarja Laha iz Maribora, strešno lepenko pa od neke bivše kulturbundovke. Oboje je plačala s slanino in mastjo, ki ju je takrat v mestu močno primanjkovalo. Sodelavci OF, ki so pomagali pri gradnji obeh zemljank, so bili oblečeni v drvarje. Za kritje so tu in tam podrli kakšno drevo. Precejšnje težave jim je povzročala izkopana zemlja, ki so jo morali previdno raztresti in pokriti z rušo. Z delom so morali hiteti, kajti po prvem

²⁵ Žnidarič, Do pekla, str. 302; isti, Železničarji, str. 311.

²⁶ Žnidarič, Do pekla, str. 269-270; Zapisnik posvetovalnega o ustanovitvi Lackove čete, 20. 12. 1968, Marija Falež, Izjava, mapa 13, oboje v AMNOM.

²⁷ Ževart, Lackov odred, str. 38; Marija Falež, Izjava, mapa 13, v AMNOM.

²⁸ Žnidarič, Do pekla, str. 275; Ževart, Lackov odred, str. 38-39.

bombardiranju Maribora januarja 1944 so ljudje ob vsakem letalskem alarmu bežali v bližnje gozdove in bi jih lahko pri njihovem delu odkrili. Poleg tega je bila Tovarna letalskih delov na Teznem, ki je zaposlovala veliko ljudi, oddaljena le 2 km.

Pri gradnji obeh zemljank so pomagali ilegalec Ivan Pigner iz Prepolj na Dravskem polju, Alojz Plečko iz Rač, Mirko Holc iz Hoč, Rudi Maglica iz Skok, Ivan Zagernik in Jožc Jevšnikar iz Maribora ter Marija Falež s sinovi Julijem, Brunom in Milanom. Zemljanki sta bili dobro grajeni in precej prostorni, Triglav je meril 3 x 4,5 x 2 m, Sevastopol pa 3,5 x 5 x 2 m. Stene so bile obložene s tramovi in obite z deskami, na tleh je bil posipan gramoz, čezenj položeni tramovi in preko teh deske. Strop je bil rahlo nagnjen, da je voda lažje odtekala. Bil je iz močnih tramov in desk, preko katerih je bila pritrjena strešna lepenka, prek vsega pa še 30 cm zemlje z mahovino, resjem in majhnim grmičjem. Tudi za ventilacijo je bilo poskrbljeno. V ta namen sta služili dve koleni dimnih cevi za peč, ki sta bili pokriti z rušo in mahom, vendar tako, da je sveži zrak prihajal v zemljanko. Obe zemljanki sta bili dobro prikriti in ju nacisti do konca vojne niso odkrili, čeprav so včasih hajkali po tezenskem gozdu nekaj dni zapored. Poleg Marije Falež je za hrano partizanov v zemljankah skrbela družina Kovačič iz Skok, kjer je bila do avgusta 1944 postojanka osvobodilnega gibanja.

Zemljanka Sevastopol, ki je služila okrožni tehniki, je bila samo 5 m oddaljena od gozdne steze. Vhod v zemljanko je bil iz jugozahodne strani. Od vhodne odprtine je vodila v zemljanko lestev. Notranjost zemljanke je izgledala takole. V prednjem delu je bila mizica s pisalnim strojem, police za papir, tiskarsko črnilo, matrice in za že izdelano propagandno gradivo. V srednjem delu je bila miza za razmnoževalni stroj, ob zadnji steni pa so bili v dveh nadstropjih pogradi, na katerih je lahko spalo tudi do 12 ljudi. V zemljanki je bila tudi peč, v kateri so iz varnostnih razlogov kurili samo ponači. Zraven je bilo še vedro z vodo.

V začetku marca 1944 so zemljanko Sevastopol opremili za delo tehnike. Po ukinitvi tehnike na Meljskem hribu so prenesli sem ves preostali papir. Večino potrebnega materiala in razmnoževalni stroj, ki je bil spravljen v neki železničarski hiši na Tržaški cesti v Mariboru, je z vozom pripeljal k Mariji Falež pečar Karner. Kakor prej gradbeni material so sedaj tudi tehnični material ponoči znosili v zemljanko. Začasno pa je bil skrit v obeh manjših bunkerjih pri Mariji Falež. Nekako v istem času so z vozom pripeljali k Faleževi tudi velik zaboj papirja, matric in drugega tiskarskega materiala iz bivše učiteljske knjižarne v Tyrševi ulici v Mariboru. Ta material je priskrbela sodelavka OF Zora Lovše, ki je bila v tej knjižarni zaposlena. Pozneje je material za tehniko nabavljala Marija Falež.

Tehniko Sevastopol je vodil študent medicine Vinko Gregorc, pomagali pa so mu njegova sestra Mira, 17-letna Čehinja Vlasta Vanje in predvojni komunist, Hrvat Boban. Dekleti sta tipkali matrice, moška pa sta razmnoževala. Članke in drugo gradivo za delo tehnike so sestavljali in tipkali v zemljanki Triglav. Dostop v zemljanko Sevastopol so imeli samo člani okrožnega vodstva osvobodilnega gibanja in članica okrožnega komiteja SKOJ Milena Bokša. Tehnika je bila v stalnem stiku s kurirji. Prihajali so vsak drugi dan, vendar ne k zemljanki, ker bi bilo prenevarno, temveč k določenemu kamnu v gozdu. Tam so prejemale literaturo in navodila. Kurirji so prihajali iz Haloz, Ptujkega in Dravskega polja, iz Slovenskih goric in iz Maribora. Sredi maja 1944 se je pred odhodom na Dolenjsko nekaj dni zdrževal v tehniki Sevastopol tudi sekretar okrožnega odbora OF Maribor Dušan Špindler, ki je sam razmnožil veliko ilegalne literature. Sam je tudi pisal proglase, letake in članke. V času od marca do junija 1944 je tehnika

Sevastopol izdelala na stotine letakov, brošur, proglasov in drugega propagandnega gradiva.²⁹

Pokazala se je potreba, da poleg štirih bunkerjev, dva sta bila v hiši Marije Falež, dva pa v bližnjem gozdu, zgradijo še enega. Spet je bilo treba v največji tajnosti nabaviti material in skopati globoko in široko jamo ter jo urediti v za bivanje primerno zemljanko. V začetku aprila 1944 so se poleg Marije Falež dela lotili še Otmar Rataj, poznejši sekretar mestnega komiteja KPS Maribor, Ivanka Ratej in Jože Duh. Ratejeva in Duh sta pozneje iz te zemljanke odšla v partizane na Kozjak. Zemljanka, imenovana Trbovlje, je bila tokrat severno od Ptujске ceste, približno sto metrov od takratne konjačije (danes v gozdu na levi strani pred cestnim odcepom za pokopališče Dobrava), velika pa je bila 3 x 4,5 x 2 m. Zemljanka Trbovlje je bila namenjena za zvezo med zemljankama Triglav in Sevastopol, hkrati pa je bila pribežališče aktivistov OF in javka, kamor so prihajali novinci, namenjeni v partizane.³⁰

Domačija Marije Falež in zemljanke v njeni bližini so veliko pripomogli k zelo razgibanemu odporniškem delovanju proti okupatorju na območju Maribora spomladi 1944. Aktivnost v zemljanki Sevastopol je pomenila enega od vrhuncev v delovanju ilegalnih tehnik na širšem mariborskem območju v letih 1941-1945. Nove izdaje in aretacije v Mariboru spomladi 1944, pa so bile povod, da je štab Lackovega bataljona 6. junija 1944 zapustil zemljanko Triglav v Miklavžu in odšel na Planico nad Framom. Iz zemljanke Sevastopol se je k Čretnikovim v Fram preselila tudi okrožna tehnika. Samo nekaj dni pozneje so nacisti odkrili najprej zemljanko Trbovlje, nato pa minirali in porušili tudi hišo Marije Falež. Zemljank Triglav in Sevastopol okupator do konca vojne ni odkril, zato so ju kurirji in obveščevalci občasno še uporabljali.³¹

V zvezi z zemljankami in postojanko osvobodilnega gibanja pri Mariji Falež moramo posebej omeniti tako imenovani "kurirčkov kamen". Ko je v začetku marca 1944 imela Marija Falež v svoji hiši hkrati na okrevanju tri ilegalce, težke bolnike (Marjana Bantana, Franca Preloga in Anico Antoličič), se je zaradi konspiracije odločila, da začasno kurirsko javko, ki je bila v njeni hiši, prestavi drugam. Izbrala je velik mejni kamen v nekaj sto metrov oddaljenem gozdu. Poleg velikega mejnika, katerega pretežni del je bil v zemlji, je bil še manjši kamen, ki je bil na spodnji strani izdolben. Vanj so kurirji spravljali pošto. Nekoliko pozneje, ko sta začeli delovati še zemljanki Triglav in Sevastopol, je "kurirčkov kamen" dobil še dodatni pomen. Postal je dogovorjena kurirska javka za štab Lackovega bataljona in za okrožno tehniko, ki je bila v stalnem stiku s kurirji. Prihajali so vsak drugi dan do kurirčkovega kamna, kjer so prejeli pošto in navodila. Vsak četrtek so imeli kurirji pri kurirčkovem kamnu sestanek. To je trajalo do poletja 1944, ko so se morali sodelavci OF in partizani iz zemljank in bunkerjev v Miklavžu umakniti. Pred dvajsetimi leti so "kurirčkov kamen" prenesli iz gozda in ga kot spominsko obeležje postavili na vogalu Kurirčkove ulice in Ulice Zlatke Karer (nasproti samopostrežne trgovine). Z Marijo Falež je sodelovala tudi sosedka Amalija Krobot, ki je za partizane prala, pri njej pa so hranili tudi živila, ki so jih zbrali pri ljudeh.³²

²⁹ Milica Ostrovska, Dopolnilo k bunkerjem na Teznu, mapa 620-6; Marija Falež, Izjava, mapa 13; Dušan Spindler, Izjava, mapa 52/I, vse v AMNOM; Poročilo okrožnega komiteja KPS Maribor oblastnemu komiteju KPS za Štajersko z dne 28. 4. 1944, v Arhivu Slovenije, dislocirana enota II, fasc. 654/IV.

³⁰ Žnidarič, Do pekla, str. 276 z opombo 36; Ževart, Lackov odred, str. 39 z opombo 51; Ostrovska, Kljub vsemu 2, str. 237-238; Marija Falež, Izjava, mapa 620-6, v AMNOM.

³¹ Žnidarič, Do pekla, str. 275 z opombo 75; Zbornik, str. 39; Marija Falež, Izjava, mapa 620-6, v AMNOM.

³² Zbornik str. 40; Amalija Krobot, Izjava, mapa 532/IX-163, v AMNOM.

Čeprav je bila zaradi izdaj sekretarja okrožnega komiteja KPS Maribor Karla Kladnika v drugi polovici leta 1944 organizacija OF v mestu skoraj popolnoma razbita, je bilo v okolici Maribora drugače. Tako OF, kot mladinska organizacija in Slovenska protifašistična ženska zveza (SPŽZ) so krepile svojo mrežo in vanjo vključile precejšen del prebivalstva. Takratni sekretar okrajnega odbora OF Maribor desni breg Janko Ževart, doma iz Šaleške doline, se je odločil, da bo organiziral odbore OF tudi v vaseh v bližini Maribora (Orehova vas, Dobrovce, Skoke in Miklavž). Najprej jim je uspelo sklicati nekaj ljudi v Orehovi vasi, nato pa so 18. decembra 1944 prišli tudi v Miklavž. S sekretarjem Jančkom Ževartom so bili še partizan Ludvik Skrbič iz Frama, okrajna sekretarka SPŽZ Anica Zorko iz Lovrenca na Pohorju, partizanski kurir Alojz Povh iz Pake pri Velenju in še ena partizanka.

Ustavili so se pri mlinarju in kmetu Antonu Kukoviču. Hiša je stala ob ribniku na koncu vasi in blizu Drave ter je že od jeseni 1941 nudila varno zatočišče sodelavcem OF in partizanom. Kukovičeva družina je bila velika. Očetu Janezu, ki je umrl leto pred tem, in materi Mariji se je rodilo 14 otrok, devet je bilo še živih. Po očetovi smrti je postal gospodar na domačiji sin Anton. Od leta 1943 sta bila v partizanih sin Jože, ki je bil poročen na Dupleškem vrhu in mož hčere Ane, Lešnik iz Korene, ki je bil prej zaposlen v železniških delavnicah v Mariboru, najmlajša hči Zofija pa je bila kurirka.

Kukovičevi so dali partizanom na voljo podstrešno sobo. Ob pol treh popoldne jih je prišla domača hči obvestiti, da se bližajo Nemci. Ti so se v strelcih približevali mlinu. Postojanka je bila izdana. Partizani so hitro pobrali nahrbtnike in propagandni material ter planili iz hiše prek dvorišča proti Dravi. Tam so se razkropili. Dekleti sta stekli ob Dravi proti Loki ter se rešili, ravno tako je uspel zasledovalcem, po nekaj kratkih spopadih, pobegniti Janko Ževart, ki je bežal proti Dogašam. Prenočil je pri Mohorkovih v Brezju in se nato naslednjo noč vrnil v Fram, kjer so se zadrževali člani okrožnega vodstva osvobodilnega gibanja. Manj sreče sta imela Ludvik Skrbič in Alojz Povh, ki sta nameravala pobegniti prek Drave. Skrila sta se v grmovje ob Dravi, toda Nemci so ju odkrili in ujeli. Pri tem je bil Povh smrtno ranjen, Skrbiča pa so vsega krvavega in obtolčenega odpeljali najprej na Ptuj, nato pa v mariborsko kaznilnico, od koder so ga 25. februarja 1945 poslali v koncentracijsko taborišče, a jim je blizu Pesnice ušel s transporta in pozneje odšel v Bračičevo brigado.

Gospodarju Antonu Kukoviču in družinskim članom se tokrat ni zgodilo nič hudega. Hčer Ano so sicer zaprli, a so jo kmalu izpustili. Hišna preiskava in zaslišanje domačih namreč ni potrdilo domneve, da bi se pri Kukovičevih zadrževali partizani.³³

Veliko gorje je doletelo Kukovičovo družino v zadnjih dveh mesecih vojne. Dne 21. marca 1945 so umikajoči se Nemci ubili gospodarjevo sestro Zofijo, ki je bila partizanska kurirka. Pod pretvezo, da jim bo pokazala pot do Lešnikove gostilne pri dupleškem mostu, so jo odpeljali od doma, kamor se ni več vrnila. Čez nekaj dni jo je naplavila Drava, ustreljeno v tilnik. Na obrežju Drave so jo tudi pokopali, ker je nacisti niso pustili pokopati na miklavškem pokopališču. To so svoji storili takoj po končani vojni, 21. maja 1945.

Dne 21. aprila 1945 so štirje gestapovci obkolili hišo Antonovega brata Jožeta Kukoviča na Dupleškem vrhu. V hiši so našli Jožetovo ženo Rozo in njeno mater ter 14-letnega Franca Klinarja iz Grajene. Gestapovci so vse tri pretepli in zahte-

³³ Ostrovška, Kljub vsemu 3, str. 274-277; Ževart, Po sledovih, str. 178; Zbornik, str. 38; Rodbina Kukovič, mapa 541/VIII-27, Janko Ževart, Izjava o medvojnem delu, mapa 655-1, oboje v AMNOM.

vali od njih naj povedo, kje so partizani. Še posebej so se zanimali za gospodarja Jožeta Kukoviča. Besni, ker niso zvedeli ničesar so jih naposled blizu hiše na robu gozda postrelili.³⁴

Miklavž je pretresel še drugi podoben zločin, ki so jih pobesneli nacisti storili na mariborskem območju v zadnjih dneh vojne še veliko. Dne 26. aprila 1945 so pridrveli k 66-letni kmetici Julijani Kirbiš v Miklavžu 60. Njen sin Jože, ki je bil mobiliziran v nemško vojsko, po dopustu ni hotel več nazaj na vzhodno fronto. Nekaj časa se je skrival, nato pa odšel v partizane. Gestapovci so od matere zahtevali, naj jim pove, kje se skriva sin. Ker Julijane Kirbiš nobeni udarci niso mogli pripraviti do tega, da bi spregovorila, jo je eden od gestapovcev s puškinim kopitom tako močno udaril po glavi, da se je zgrudila mrtva. Gestapovci so jo v naglici pokopali kar na domačem dvorišču in hitro izginili. Že naslednji dan so prišli v Pekre k Francu Vidoviču, ki je bil Kirbišev svak. Nekdo jim je izdal, da se Kirbiš skriva pri njem. Ker se Kirbiš ni hotel predati, so senik zažgali. Ko je Jože planil ven, so ga ustrelili in vrgli nazaj v ogenj. Isto so storili z gospodarjem Francem Vidovičem.³⁵

Čeprav je bilo med vojno veliko reorganizacij partizanskih, političnih in upravnih organizacij, je Miklavž ves čas spadal v okrožje Maribor. Le-to je bilo konec julija 1944 razdeljeno na tri, poleg mariborskega sta nastali še okrožji Pohorje in Slovenske gorice. Miklavž je takrat ostal v okrožju Maribor, območje Hoč, Slivnice in Rač pa je prišlo v okrožje Pohorje. Miklavž je bil tudi eden od okrajev novonastalega okrožja Maribor. S septembersko reorganizacijo okrožij na slovenskem Štajerskem leta 1944 pa je Miklavž prišel v okraj Maribor desni breg v okrožju Maribor. Tako je ostalo do konca vojne.³⁶

V gozdu med Miklavžem in Teznom so bile med vojno velike lesene barake, v katerih so stanovali delavci, ki so za nemškega okupatorja gradili Tovarno letalskih motorjev. Po vojni je bilo v teh barakah nekaj časa taborišče za vojne ujetnike. Ravno tako v gozdu med Miklavžem in Teznom je bilo takoj po končani vojni ustreljenih večje število hrvaških ustašev in domobranov ter črnogorskih četnikov, ki so ob koncu vojne skupaj z umikajočo se nemško vojsko pobegnili v Avstrijo, a so jih zavezniki (Angleži) po nekaj tednih vrnili Jugoslaviji. Med njimi je bilo tudi precej nedolžnih ljudi. Ustreljene so zakopali v tankovskem jarku levo od Ptujске ceste ter v neposredni bližini današnjega pokopališča na Dobravi. Število ustreljenih ni znano.³⁷

Krajan Miklavža, ki je bil med drugo svetovno vojno veliko manjši kot danes, so za zmago nad nacizmom plačali velik krvni davek. Med vojno je izgubilo življenje 11 krajanov, in sicer: Anica in Rudi Antoličič, Ivan Premzl, Franc Trstenjak, Branko Praprotnik, Ivan Vuk, Jože Kirbiš (padli partizani), Julijana Kirbiš, Jože Antoličič, Zofka Kukovič (ubiti od okupatorja) in Franc Lešnik (ustreljen kot talec). V partizanih je bilo 23 Miklavžanov, deportiranih pa 26, od katerih se jih je nekaj vključilo v osvobodilno gibanje v izgnanstvu (npr. Ivan Fon, Vida Šimunovič, Sonja Švajger, Julka Lipovec...). Več kot deset vaščanov je bilo prisilno mobiliziranih v nemško vojsko.³⁸

³⁴ Ostrovska, Kljub vsemu 3, str. 277; Rodbina Kukovič, mapa 541/VIII-27, v AMNOM; Šolska kronika, str. 30.

³⁵ Ževart, Po sledovih, str. 178; Življenjepisi padlih (Julijana in Jože Kirbiš), v AMNOM.

³⁶ Lojze Penič, Pregled razvoja partizanskih političnih organizacij v mariborskem okrožju v letih 1941-1945, Borec 1973, št. 4, str. 210.

³⁷ Podatki v AMNOM.

³⁸ Življenjepisi padlih v AMNOM; Arhiv krajevne organizacije ZZB in udeležencev NOB Miklavž; Miklavž.

Padli partizani:

1. Anica Antoličič - Zvonka (1921-1945), delavka. V odporniško gibanje se je vključila že leta 1941. Jeseni 1943 je postala ilegalka - kurirka, v začetku leta 1944 pa partizanka Lackove čete in nato Lackovega odreda. Padla je 3. maja 1945 na Terbižarjevi domačiji pri Sv. Križu na Kozjaku.

2. Rudi Antoličič - Halef (1924-1945), klepar, mobiliziran v nemško vojsko, med dopustom se je povezal s partizani, bil je borec Lackovega odreda. Padel je 17. aprila 1945 v spopadu z nemško patroljo v gozdu blizu domačega kraja.

3. Jože Kirbiš (1916-1945), delavec, prisilno mobiliziran v nemško vojsko. Po prihodu na dopust se je priključil borcem Pohorskega odreda. Nacisti so ga ubili 27. aprila 1945 pri svaku v Pekrah.

4. Branko Praprotnik (1922-1945), dijak, vpoklican v nemško vojsko, iz katere je pobegnil in se vključil v Kozjanski odred. Padel je 7. februarja 1945 v spopadu z Nemci na Boču.

5. Ivan Premzl (1914-1945), delavec, borec Pohorskega odreda in Zidanškove brigade. Padel je 18. aprila 1945, ko ga je po nesrečnem (?) naključju ustrelil njegov soborec.

6. Franc Trstenjak (1923-1944), dijak, mobiliziran v nemško vojsko, od koder je decembra 1943 pobegnil in se pridružil hrvaškim partizanom. Padel je v boju z Nemci 6. julija 1944 pri Varaždinskih Toplicah.

7. Ivan Vuk (1913-1944), pleskar, do leta 1944 zaposlen, avgusta 1944 odšel v partizane, bil je borec IX. brigade. Padel je 10. septembra 1944 v vasi Dame pri Starem trgu na Notranjskem.

Ubiti od okupatorja:

1. Jože Antoličič (1889-1944), železničar in kmet, njegova domačija je bila ena najpomembnejših postojank odporniškega gibanja v Miklavžu. Po aretaciji žene Ljudmile in odhodu otrok v partizane je nadaljeval s podpiranjem odpora do 15. julija 1944, ko je postal žrtev "črne roke".

2. Julijana Kirbiš (1878-1945), kmetica, z osvobodilnim gibanjem začela sodelovati po sinovem odhodu v partizane jeseni 1944. Nacisti so jo zverinsko ubili na domačem dvorišču 26. aprila 1945.

3. Zofka Kukovič (1925-1945), kmečka hči, od leta 1944 bila vključena v odporniško gibanje kot kurirka. Dne 21. aprila 1945 so jo nacisti na domu aretirali ter jo ob Dravi ustrelili in vrgli v vodo.

Talec:

1. Franc Lešnik (1898-1944), kmet, eden pobudnikov odporniškega gibanja na območju Miklavža. Njegov dom je bil do jeseni 1943 postojanka sodelavcev odporniškega gibanja in partizanov. Nacisti so ga aretirali 17. novembra 1943 in ga 25. januarja 1944 v Velenju ustrelili kot talca.

Marjan Žnidarič

**MIKLAŹ IN DER ZEIT DER NAZISTISCHEN OKKUPATION UND DES
BEFREIUNGSKAMPFES (1941-1945)**

Zusammenfassung

Mit der Durchsetzung der Okkupationsgewalt im Frühjahr 1941 wurde Miklavž zum Bestandteil der von der Besatzungsmacht beherrschten Verwaltungsgemeinde Slivnica, wozu auch die Ortschaften Slivnica, Orehovna vas, Hotinja vas, Radizel, Čreta, Skoke, Dravski dvor, Dobrovec und Miklavž gehörten. Die Nazis haben die Ortschaft in Sankt Nikolai am Draufelde umbenannt.

Sie vertriehen 26 Slowenen, schafften slowenische Vereine ab, stellten deutsche Lehrer ein, beschlagnahmten das Eigentum der Kirche, der Vereine und der Vertriebenen. Zwar pflegten die von der Besatzung aufgezwungenen Lehrer zu den Schülern von Miklavž eine korrekte Beziehung, jedoch blieb der Lernerfolg aus, da die Schüler der deutschen Sprache nicht mächtig waren, sie zu lernen aber ablehnten.

In Miklavž war der Einfluß der Mariborer Widerstandsorganisation deutlich spürbar. Der erste Stützpunkt der Sympathisanten und Mitarbeiter der Befreiungsfront (OF) war beim Bauern Franc Lešnik. Später wuchs die Zahl der Stützpunkte der Befreiungsbewegung. In den Jahren 1943 und 1944 waren die beiden wichtigsten Stützpunkte bei Marya Falež und bei der Familie Antoličič. Im Herbst 1943 wurde der erste von Franc Lešnik geleitete Ortsausschuß der Befreiungsfront gegründet. Im Jahre 1944 hielt sich eine Zeit lang das Lacko-Bataillon im Wald bei Miklavž auf, das im westlichen Teil des Dravsko polje (Draufeld) tätig war, wo in einem unterirdischen Bunker einige Monate lang auch eine Bezirksdruckerei wirkte. Im letzten Kriegsjahr befand sich ein wichtiger Stützpunkt der Befreiungsbewegung beim Müller Anton Kukovič am Teich von Miklavž.

Im zweiten Weltkrieg mußten in Miklavž, der viel kleiner war wie heute, 11 Dorfbewohner ihre Leben lassen, 23 waren bei den Partisanen, 26 wurden deportiert, über 10 aber in die Wehrmacht zwangsmobilisiert.

DELOVANJE SLOVENSКИH IZSELJENCEV V KANADI ZA NEODVISNO SLOVENIJO

Matjaž Klemenčič*

UDK 325 2(71=163.6):323.1(1497.4)"1991"

Klemenčič Matjaž: Delovanje slovenskih izseljencev v Kanadi za neodvisno Slovenijo. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 273-284, 36 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v angl., izvleček v slov. in angl.

Prispevek obravnava aktivnosti slovenskih izseljencev v Kanadi za neodvisno Slovenijo. Slovenski izseljenci so se po vsem svetu razen v ZDA organizirali v Svetovnem slovenskem kongresu leta 1991. Ena od najpomembnejših aktivnosti Slovenskega kongresa je bila kampanja za priznanje Slovenije kot neodvisne in samostojne države. Konferenca Slovenskega kongresa za Kanado je izšla iz Odbora za pomoč žrtvam poplav v Sloveniji. Večina kanadsko-slovenskih organizacij je bila pri tem sodelujoča. Slovenci so v okviru konference Slovenskega kongresa za Kanado sami ali pa skupaj s Hrvati organizirali vrsto zborovanj v podporo slovenske neodvisnosti. Stane Kranjc, predsednik kanadske konference Svetovnega slovenskega kongresa, in drugi kanadski Slovenci so pisali veliko pisem kanadski ministrici za zunanje zadeve Barbari McDougall in kanadskemu ministrskemu predsedniku Brianu Mulroneyu, v katerih so ju seznanjali s situacijo v Sloveniji in zahtevali kanadsko priznanje slovenske neodvisnosti. Kanadski Slovenci so zbirali tudi materialno pomoč in do konca julija 1991 zbrali preko 300.000 USD pomoči. Deloma tudi kot rezultat prizadevanj Slovencev v Kanadi je Kanada Slovenijo priznala kot neodvisno in samostojno državo skupaj z državami Evropske unije že 15. januarja 1992.

UDC 325 2(71=163.6):323.1(1497.4)"1991"

Klemenčič Matjaž: The Activities of the Slovene Emigrants in Canada for the Independent Slovenia. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, pp. 273-284, 36 notes

Orig. in Slovene, summary in English, synopsis in Slovene and Engl.

* Dr. Matjaž Klemenčič, redni profesor, Pedagoška fakulteta, Koroška cesta 160, SI - 2000 Maribor.

The article treats the activities of the Slovene Emigrants in Canada for the Independent Slovenia. The Slovene emigrants from all over the world (except from the USA), especially those from Canada, Australia and western European countries were organized into the World Slovene Congress in 1991. One of the most important actions of the Slovene Congress was the campaign for the recognition of the independence of Slovenia. The Conference of the Slovene Congress for Canada grew out of the Committee to help the victims of floods in Slovenia. The majority of the Canadian-Slovene organizations took part in it. Within the framework of this conference the Slovenes alone, or together with the Croatian emigrants, organized several meetings in support of Slovene independence in the summer and autumn of 1991. Stane Kranc, the president of the Canadian conference of the World Slovene Congress and the other Canadian Slovenes wrote a lot of letters to Barbara McDougall, the Canadian Secretary of State for External Affairs, and Brian Mulroney, the Canadian Prime Minister, in which he acquainted them with the situation in Slovenia and demanded that Canada recognize the independence of Slovenia. Canadian Slovenes gathered material aid. Until the end of July about \$ 300,000 were raised. In part also as a result of the efforts of the Canadian Slovenes Canada recognized Slovenia together with the countries of the European Union as early as January 15, 1992.

Ideja o samostojni Sloveniji se je po drugi svetovni vojni – podobno kot v ZDA, Argentini ter ostalih državah, kamor so se izseljevali pripadniki slovenske politične emigracije – pričela širiti tudi med slovenskimi izseljenci v Kanadi.¹ Politični emigranti iz Slovenije so se pričeli v večjem številu v Kanado naseljevati že kmalu po koncu druge svetovne vojne. Ob prihodu so morali podpisati delovne pogodbe za 10 mesecev kot gozdni delavci. Tako je že oktobra 1947 odšla na delo prva skupina slovenskih gozdarjev. Ti so s trdim delom, kakršnega do tedaj niso bili vajeni, kmalu prihranili 1000 in več dolarjev. Januarja 1948 pa je prišla v Kanado tudi prva skupina deklet, ki so jih razporedili na delo poravninah Ontarija.²

V teh prvih mesecih se zaradi "dela" slovenski izseljenci niso veliko ukvarjali s politiko. Tako se je ideja o samostojni Sloveniji med kanadskimi Slovenci pričela hitreje širiti po juniju 1948, ko se je v to državo priselilo večje število "Stražarjev" in članov Slovenske dijaške zveze, ključni osebnosti pa sta bili dr. Janko Pajk ter dr. Rudolf Čuješ. Tudi v Kanadi so organizirali Slovensko narodno zavezo, ki je v Torontu od leta 1954 izdajala časopis *Slovenska država*.³

Politična aktivnost slovenske politične emigracije je po letu 1954, podobno kot v ZDA in Argentini, tudi v Kanadi pričela počasi zamirati. Tako vse do konca

¹ Matjaž Klemenčič, "Izseljenske skupnosti in ustanavljanje novih držav v vzhodni srednji Evropi: primer Slovencev (2. del)". *Zgodovinski časopis*, leto 50, št. 4 (105). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1997, str. 573.

² "Slovenci v svetu" *Koledar Svobodna Slovenija*, leto 1 (1949). Buenos Aires, 1949, str. 173-178.

³ Bogdan Novak, "Geneza slovenske državne ideje med emigracijo". *Razprave 17: Slovenci in država – Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)* Ljubljana, 1995, str. 302.

Časopis *Slovenska država* je v začetku maja 1946 pričel izdajati "Akcijski odbor za zedinjeno in suvereno slovensko državo" oziroma skupina slovenskih političnih emigrantov v evropskih državah pod vodstvom dr. Cirila Žebota. Ta skupina je v letih 1946 in 1947 poslala zahodnim zaveznikom več spomenic z zahtevami po ustanovitvi slovenske države, ki naj bi obsegala celotno slovensko etično ozemlje. Na pobudo patra Kazimirja Zakrajška je 25. julija 1950 izšla prva številka *Slovenske države* v Chicagu. Leta 1954 so časopis preselili v Toronto v Kanadi, kjer ga je do leta 1961 urejal dr. Rudolf Čuješ, med letoma 1961 in 1987 Vladimir Mauko, po letu 1987 pa Luka Jamnik.

80-ih let med slovenskimi izseljenci ne naletimo na nove pobude ali poglede glede nadaljnjega razvoja Slovenije kot države.⁴

Tako je vse do sredine 80-ih let 20. stoletja slovenska politična emigracija združena okrog slovenskih strank iz obdobja pred II. svetovno vojno menila, da so vsa dogajanja v domovini – vključno z vsemi spremembami v 60-ih pa tudi v 80-ih letih 20. stoletja – pravzaprav le del nekakšne komunistične zarote zoper slovenski narod. Le politiki v emigraciji naj bi bili vedeli, kaj je dobro za slovenski narod in kakšna naj bi bila nadaljnja pot slovenskega naroda. Ob tem je potrebno še poudariti, da so si bili ti politiki enotni le v kritiki komunističnega sistema, ne pa tudi v zagovarjanju določene stopnje samostojnosti slovenske države. Tako so se nad idejo samostojne slovenske države navduševali le redki posamezniki ter gibanja okrog časopisa *Slovenska država*, ostali pa so še dopuščali možnost konfederativne povezave slovenske države z ostalimi državnimi tvorbami južno-slovenskih narodov.

Do korenitejših sprememb v odnosu do stare domovine je med slovenskimi priseljenci v Kanadi in drugod po svetu prišlo po smrti Josipa Broza Tita leta 1980, oziroma na prelomu iz 80. v 90. leta ob političnih spremembah v državah vzhodne srednje Evrope in v povezavi s tem tudi v tedanji Jugoslaviji in Sloveniji. Slovenski izseljenci iz Kanade ter drugod po svetu sveta so se (z izjemo Slovencev v ZDA) organizirali v Svetovnem slovenskem kongresu – v organizaciji, ki so jo po zgledu Judov organizirali kot ustanovo civilne družbe z namenom združitve slovenskih organizacij po vsem svetu, ne glede na njihovo politično prepričanje. Po posameznih državah, kjer živijo Slovenci kot manjšine, zdomci ali kot izseljenci, so kmalu organizirali posebne konference Kongresa.⁵

Zaradi "... potrebe po razumevanju kanadskih Slovencev in njihovega položaja kot del kanadskega mozaika narodov, sedanjega položaja kanadskih Slovencev vis-a-vis Slovenije kot centra Slovenstva, in perspektive slovenskega naroda pri uveljavljanju slovenske suverenosti ...",⁶ je bil 25. maja 1990 ustanovljen tudi Kanadski Slovenski Kongres (v nadaljevanju KSK), ki je nastal iz odbora za pomoč žrtvam poplav v Sloveniji. Ustanovna seja je potekala v prostorih slovenskega starostnega doma Lipa (52 Nelson Drive) v Torontu. Na seji so izvolili 15 članov kongresnega sveta,⁷ ki je nato 2. junija na skupni seji izvolil organe (glavni, nadzorni in svetovalni odbor) in vodstvo KSK: dr. France Habjan (predsednik), prof. dr. Srečko Pregelj (podpredsednik), Stane Kranjc (podpredsednik), Leander V. Skof (tajnik), Jožica Vogel (blagajnik) itd.⁸ KSK, katere glavni namen je bil "... povezovanje vsch Slovencev dobre volje ter ohranjanje slovenskih izročil, ... pripadnost slovenstvu in demokratičnim načelom ...",⁹ je pod svojim okriljem kmalu združil večino kanadsko-slovenskih organizacij.

V obdobju ustanavljanja KSK je zanimanje za staro domovino med kanadskimi Slovenci močno naraščalo – še zlasti, ko so slovenski izseljenski časopisi objavili dokumente o plebiscitu, ki jih je izdala slovenska vlada v domovini: *Raz-*

⁴ Novak, "Geneza slovenske državne ideje ...", 303.

⁵ Klemenčič, "Izseljenske skupnosti in ustanavljanje novih držav ...", 574.

⁶ Pristopna izjava Kanadsko Slovenskemu kongresu. Arhiv Kanadsko slovenskega kongresa (v nadaljevanju: Arhiv KSK).

⁷ Obvestilo in vabilo na ustanovni občni zbor Kanadsko Slovenskega Kongresa, 28. aprila 1990. Arhiv KSK.

⁸ Poročilo z ustanovnega občnega zbora Kanadsko Slovenskega Kongresa, 4. junija 1990. Arhiv KSK.

⁹ Obvestilo in vabilo na ustanovni občni zbor Kanadsko Slovenskega Kongresa, 28. aprila 1990. Arhiv KSK.

glas državljanom Republike Slovenije in vsem volilcem v Republiki Sloveniji,¹⁰ Zakon o plebiscitu, o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije,¹¹ Izjavo predsedstva RS¹² in Sporazum med slovenskimi političnimi strankami glede plebiscita.¹³ Kljub temu, da obstoječa zakonodaja v Republiki Sloveniji ni predvidevala udeležbe slovenskih izseljencev na plebiscitu, pa sta minister za Slovence po svetu dr. Janez Dular in Spomenka Hribar, predsednica skupščinske komisije za Svetovni slovenski kongres ter tajnica iniciativnega odbora konference Republike Slovenije za Svetovni slovenski kongres, objavila pismo, v katerem sta pozivala slovenska društva, organizacije in verska središča po svetu k zbiranju podpisov za osamosvojitve Slovenije. V njem sta navedla:

"Spoštovani!

Skupščina Republike Slovenije je na svojem zasedanju 6. 12. 1990 sprejela Zakon o plebiscitu, o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije. Besedilo zakona vam pošiljamo v prilogi, posebej pa vas pri tem opozarjamo na 5. in 6. člen: plebiscit bo dne 23. 12. 1990, to je v dneh, ko se bo veliko naših ljudi iz tujine vrnilo na božično-novoletne počitnice v domovino, vendar po veljavni zakonodaji žal ne bodo imeli pravice neposredno glasovati na plebiscitu. Vzrok za to omejitev je časovna stiska (plebiscit moramo izpeljati čim prej, dokler so za to razmeroma ugodne okoliščine), tako da ne utegnemo pripraviti novih volilnih inenikov, ki bi upoštevali vse osebe z državljanstvom Republike Slovenije, temveč smo vezani na volilne inenike, pripravljene za letošnje spomladanske volitve – ti ineniki pa so sestavljeni po načelu stalnega prebivališča na območju Republike Slovenije.

Vemo, da številni Slovenci po svetu zelo zavzeto spremljajo dogajanje v domovini in da bi radi neposredneje vplivali nanj. Ker njihovo glasovanje pri plebiscitu iz prej omenjenih razlogov ne bo mogoče, jih želimo opozoriti usaj na možnost bolj posrednega, političnega vplivanja na plebiscit in njihove izide. Pozivamo vas – kolikor vam to dopuščajo pravni predpisi države, v kateri sedaj živite – k zbiranju podpisov za osamosvojitve Slovenije, in sicer v obliki, kakršno predvideva 2. člen Zakona o plebiscitu: podpise bi zbirali na polah, na katerem bi bil pod plebiscitnim vprašanjem (Ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?) obkrožen odgovor DA. Tako 'glasovanje' pri plebiscitu sicer ne bo imelo pravnega učinka, bo pa, če boste podatke o zbranih podpisih pravočasno poslali v domovino, zelo ugodno vplivalo na tukajšnje javno mnenje in ustvarjalo ugodno atmosfero za pozitivno odločanje slovenskih volilcev na plebiscitu oziroma za čim večjo volilno udeležbo ...

Nakazana možnost je mogoče bolj slaba tolažba za tiste posameznike, ki si želijo neposredne in pravno veljavne pravice do sodelovanja na plebiscitu, vendar tudi te možnosti ne bi kazalo zanemariti. Če se boste odločili za organizirano akcijo po opisanem vzorcu, vas vljudno prosimo, da podatke pošiljate na Izvršni svet Republike Slovenije – Resor za Slovence po svetu, Gregorčičeva 27, Ljubljana.

¹⁰ "Razglas državljanom Republike Slovenije vsem volilec v Republiki Sloveniji". *Swobodna Slovenija*, leto 49 (43), št. 49-50. Buenos Aires, 13. decembra 1990, str. 1.

¹¹ "Zakon o plebiscitu o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije". *Swobodna Slovenija*, leto 49 (43), št. 49-50. Buenos Aires, 13. decembra 1990, str. 2.

¹² "Izjava predsedstva Republike Slovenije". *Swobodna Slovenija*, leto 49 (43), št. 49-50. Buenos Aires, 13. decembra 1990, str. 2.

¹³ "Sporazum v skupščini RS". *Swobodna Slovenija*, leto 49 (43), št. 51. Buenos Aires, 20. decembra 1990, str. 2.

Učinek bo tem ugodnejši, čim prej bodo podatki prišli k nam in čim prej bomo z njim lahko seznanili slovensko javnost. Zelo dobrodošli so tudi članki o plebiscitu v tiskajskih občilih: časopisih in radijskih postajah.

Računamo na vašo solidarnost in vas lepo pozdravljamo".¹⁴

Ko so bili kanadski Slovenci seznanjeni z dokumenti o plebiscitu v Sloveniji, so se tudi sami – podobno kot Slovenci drugod po svetu – lotili zbiranja podpisov z izrazi podpore slovenski neodvisnosti. Tako so 18. decembra 1991 sporočili dr. Janezu Dularju, ministru za Slovence po svetu, da z veseljem sprejemajo odločitev, "... da se 23. decembra t. l. izvede glasovanje vseh Slovencev in Slovenk ..." in da: "... vam slovenska skupnost v Kanadi pošilja MORALNO PODPORO s podpisi, ki smo jih zbrali z željo, da bi se z isto vneto ljudje v domovini izjavili za SUVERENO SLOVENIJO.

V nekaj dneh nam je uspelo nabrati 1200 (do 19. dec. 1990) pozitivnih glasov. Vsi uprašani so podpisali z navdušenjem ..."¹⁵

Za to dejanje se jim je 7. januarja 1991 dr. Janez Dular v pismu, ki ga je poslal vsem slovenskim izseljenskim skupnostim po svetu, posebej zahvalil. V njem je med drugim zapisal: "V času priprav na plebiscit o osamosvojitvi države Slovenije sta v imeu izvršnega sveta Republike Slovenije in v imenu iniciativnega odbora konference Republike Slovenije za Svetovni slovenski kongres dala pobudo za zbiranje podpisov v podporo plebiscitni odločitvi. Odziv Slovencev po svetu je bil izredno velik in je ugodno vplival na politično ozračje v plebiscitnih dneh: okrepil se je občutek, da gre res za zgodovinsko odločitev vsega slovenskega naroda.

V dneh od 10. do 23. decembra 1990 je prispelo na naslov slovenskega izvršnega sveta čez 6.000 podpisov (zaradi težav s pošto jih je še nekaj sto prišlo tudi pozneje). Zganili so se Slovenci in Slovenke od ZDA do Avstralije, od Švedske do Madagaskarja ter nam pošiljali posamično podpisane 'glasovnice' ali pa cele pole po več deset, s po več sto ali celo s po več tisoč podpisi ... S tem smo seznanili slovensko javnost, gradivo pa je bilo na dan plebiscita izročeno predsedniku slovenskega parlamenta dr. Francetu Bučarju. Ta je 26. decembra 1990 sporočil uradni izid plebiscita ... ter oznanil: 'Slovesno razglasam pred tem visokim zborom, slovensko in jugoslovansko ter vso svetovno javnostjo, da se je slovenski narod na temelju trajne in neodtujljive pravice do samoodločbe odločil, da Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država'.

V dneh, ko se že lotevamo neposrednega uresničevanja te plebiscitne odločitve, se želimo tudi zahvaliti vsem, ki ste s svojim podpisom pripomogli k prepričljivosti tega dejanja, posebno pa tistim, ki ste pomagali podpisno akcijo izpeljati: predsednikom društev, vodjem dušnopastirskih središč ter številnim iniciativnim posameznikom, ki ste z veliko požrtvovalnostjo in iznajdljivostjo v tako kratkem času dosegli, da se je podpisovanje udeležilo toliko ljudi.

Vaša zavzetost nas zavezuje, da bomo z vsemi močmi izpolnjevali naloge, ki izhajajo iz odločitve za samostojno in neodvisno državo Slovenijo, našo in vašo domovino."¹⁶

¹⁴ "Slovenci po svetu: zbirajte podpise za osamosvojitve!" *Svobodna Slovenija*, leto 49 (43), št. 49-50. Buenos Aires, 13. decembra 1990, str. 1.

¹⁵ Pismo predstavnikov slovenskih društev in organizacij v Kanadi članu IS RS za Slovence po svetu in narodnosti v Sloveniji dr. Janezu Dularju, 18. dec. 1990. *Ameriška domovina*, leto 93, št. 1. Cleveland (3. januarja 1991), str. 5.

¹⁶ "Zahvala za sodelovanje pri podpisni akciji ob slovenskem plebiscitu". *Svobodna Slovenija*, leto 50 (44), št. 2. Buenos Aires, 10. januarja 1991, str. 1.

Kljub velikemu zanimanju slovenskih izseljencev v Kanadi za dogajanja v domovini, pa jih je vojna v Sloveniji presenetila, saj niso imeli nobenega sredstva za obveščanje kanadske javnosti o dogodkih v Sloveniji. Poleg tega je bila večina članov Vseslovenskega odbora, ki je v južnem Ontariju skrbel za meddruštveno koordinacijo, takrat v Sloveniji. Tako je večji del organizacijskega bremena padlo na Jožeta Slobodnika, predsednika Slovenske gospodarske zbornice v Kanadi, ki je poskrbel, da so se Slovenci v južnem Ontariu kar najhitreje organizirali. Pomembno vlogo pri obveščanju vse kanadske javnosti in organiziranju Slovencev iz Kanade za pomoč domovini so odigrali tudi slovenski duhovniki iz Toronta in Hamiltona.¹⁷ Tako je torontski nadškof, ki je slovenskega porekla, Alojzij Ambrožič (kasneje je postal kardinal) le tri dni (28. junija 1991) po začetku agresije jugoslovanske vojske na Slovenijo pisal predsedniku kanadske vlade, Brianu Mulroneju. Zahteval je, naj vlada zastavi ves svoj vpliv, in od oblasti v Beogradu zahteva ustavitev spopadov ter začetek pogajanj s Slovenijo in Hrvaško o njuni neodvisnosti.¹⁸

Duhovniki slovenskega porekla so dali na razpolago tudi svoje prostore, kjer je od 2. junija dalje deloval Slovenski informacijski center, ki je bil ustanovljen kot pododbor Vseslovenskega odbora. Slovenski podjetniki so pisarno opremili s telefonom, telefaksom in računalnikom, za tekoče vsakodnevno delovanje pa je skrbela ekipa prostovoljcev. Vodstvo informacijskega centra je prevzel Leander V. Skof, za obveščanje kanadskih medijev pa je bila zadolžena Dorothy Lenarčič.¹⁹

Z ozirom na veliko materialno škodo, ki jo je Slovenija utrpela v prvih julijskih dneh, so kanadski Slovenci menili, da samo moralna podpora domovini ne zadostuje. Tako so že 2. julija v okviru Vseslovenskega odbora ustanovili poseben odbor za zbiranje finančne pomoči domovini – Odbor za slovenski sklad (Slovenian Relief Fund). Vodstvo odbora je prevzel podjetnik Viktor Zenkovič, pomagala pa mu je vrsta rojakov ter slovenska društva in organizacije iz vse Kanade. Tako so zbrali za okrog 330.000 kanadskih dolarjev pomoči, kar dokazuje, da so bili tudi kanadski Slovenci pripravljeni marsikaj žrtvovati za svobodno in neodvisno Slovenijo.²⁰

Kljub vsem težavam v zvezi z obveščanjem kanadske javnosti o dogodkih v Sloveniji, pa so se člani KSK skupaj z ostalimi slovenskimi izseljenci že nekaj dni po agresiji na Slovenijo lotili številnih aktivnosti v podporo slovenski neodvisnosti. Tako so že 28. junija 1991 skupaj s pripadniki hrvaške ter makedonske izseljenske skupnosti organizirali zborovanje v Torontu pred parlamentom province Ontario, na katerem se je zbralo okrog 3.000 ljudi.²¹ Na zborovanju je spregovoril tudi predstavnik Kanadsko-slovenskega sveta, dr. Peter Klopčič, ki je zbranim v angleškem jeziku (da bi ga razumeli tudi ostali prebivalci Toronta) dejal:

¹⁷ "Kanadski Slovenci pomagajo domovini". *Nedeljski dnevnik*, števil. 223. Ljubljana, 8. avgusta 1991, str. 7.

¹⁸ Pismo torontskega nadškofa Alojzija Ambrožiča kanadskemu premieru Brianu Mulroneju, 28. julija 1991. Pismo je bilo objavljeno tudi v: *Ameriška domovina*, leto 93, št. 27. Cleveland, 1. julija 1991, str. 5.

¹⁹ "Kanadski Slovenci pomagajo domovini ...", 7.

²⁰ "Canadian Slovenians report activities". *Ameriška domovina*, leto 93, št. 29. Cleveland, 18. julija 1991, str. 4; "Pomoč žrtvam vojne v Sloveniji". *Ameriška domovina*, leto 93, št. 40 – priloga: *Kanadska domovina*. Cleveland, 3. oktobra 1991, str. 11; "Pomoč žrtvam vojne v Sloveniji". *Ameriška domovina*, leto 93, št. 41 – priloga: *Kanadska domovina*. Cleveland, 10. oktobra 1991, str. 11.

"Dragi prijatelji!

Lepo vas pozdravljam in se vam zahvaljujem za vaše zanimanje za Slovenijo. Danes je dan različnih občutkov. Po eni strani imamo zadostne razloge, da smo srečni, po drugi strani pa smo žalostni.

Veseli nas, da si je Slovenija izbrala svobodno demokratično vlado aprila 1990 ... Srečni smo, da je Slovenija, pred tednom dni, svojo samostojnost tudi uresničila. Ponosni smo na slovensko vojsko. Če upoštevamo, da je imela Slovenija zelo malo časa, da je organizirala svojo teritorialno obrambo, lahko šele zdaj pravilno ocenimo kako odlično so se izkazali.

Znano nam je, kako se je Zahod izrazil glede Jugoslavije, njena totalitarna vlada pa si je, še po teh izjavah, vzela pravico, in s svojo vojsko brezobzirno napadla Slovenijo.

Ko se je pričel napad na Slovenijo, je mlado slovensko dekle v Ljubljani izjavilo tujemu časnikarju: 'Te žrtve je povzročil Zahod s tem, da je podprl beograjsko vlado, katera ni bila demokratično izvoljena in je še vedno komunistična.'

Na žalost je šele po teh tragičnih dogodkih Zahod začel spreminjati svoje mnenje.

Zdaj pa se obračam na srbski narod:

Poznamo vašo zgodovino, vemo koliko je Srbija pretrpela skozi 600 let pod turškimi napadi in okupacijo. Želel bi vas opozoriti, da zdaj vaša vojska postopa s Slovenci in Hrvti tako kot so nekoč Turki z vami. Vaša zgodovina nas utrjuje v prepričanju, da nimate namena uničevati bratskih narodov, ki iščejo le svojo svobodo. Vi se niste vdali pred nasiljem, ne pričakujte od nas, da bi ljubili svobodo manj kot vi.

Zatrjujem vam, da Slovenci ne bomo odstopili od svojih pravic. Če želite z nami bratskega sožitja, ne boste tega dosegli s tem, da pošiljate na nas tanke in da bombardirate našo zemljo. To, kar se dogaja ni bratstvo, to je sovraštvo in pekel.

Če hočete ravnati človekoljubno in modro, prenehajte z napadi na Slovenijo in Hrvaško, ter pokličite vojsko nazaj domov, istočasno pa priznajte odločitve tako slovenske kakor hrvaške demokratično izvoljene vlade."²²

Podobna zborovanja Slovencev v podporo demokraciji in neodvisnosti Slovenije so v nedeljo, 30. junija potekala tudi v ontarijskih mestih London in Hamilton. V ponedeljek, 1. julija je zvečer v cerkvi Brezmadežne v Torontu potekala posebna maša za domovino, ki jo je daroval torontski nadškof, ki je slovenskega porekla, dr. Alojzij Ambrožič, na kateri se je zbralo okrog dva tisoč slovenskih in hrvaških izseljencev. V svojem nagovoru je nadškof poudaril, da bi moral svet podpreti neodvisni državi Slovenijo ter Hrvaško in izjavil, da:

"... kadar se taki narodi odločajo, da bodo v svoji hiši sam svoj gospodar in pokažejo sposobnosti politične suverenosti, bi morale biti njihove odločitve sprejete in spoštovane ..."²³

Po maši je bil razglašen novoustanovljeni sklad za pomoč Sloveniji. Člani KSK in Slovensko-kanadskega sveta so pobirali podpise k peticiji kanadski vladi

²² "Manifestacija v Kanadi". *Svobodna Slovenija*, leto 44, št. 31. Buenos Aires, 15. avgusta 1991, str. 2; "Množične demonstracije zdamskih Slovencev". *Slovenska država*, leto 42, št. 6-7. Toronto, junij-julij 1991, str. 4. Anica Resnik, "Zdrava bodi, moja lepa domovina". *Ameriška domovina*, leto 93, št. 33. Cleveland, 15. avgusta 1991, str. 7 in 11.

²³ "Manifestacija v Kanadi". *Svobodna Slovenija*, leto 50 (44), št. 31. Buenos Aires, 15. avgusta 1991, str. 2.

²⁴ "Kanadski Slovenci pomagajo domovini ...", 7.

za priznanje republike Slovenije. Maše za domovino so se od tega dne vršile v cerkvi Brezmadežne vsak večer.²¹

Podobno izjavo v podporo neodvisni Sloveniji, kot jo je izrekel med mašo za domovino 1. julija, je nadškof Ambrožič dal v naslednjih dneh tudi časopisu *Toronto Star*. V tej izjavi je med drugim povedal, da:

*"... Slovenci ne škodujejo nikomur, če hočejo biti ne samo avtonomni, pač pa tudi samostojni. Menim, da je omejitve osebne svobode zaradi bojazni, da bi prišlo do etničnih izbruhov, kontraproduktivna. Etnična homogenost Slovenije je poročstvo, da v samostojni Sloveniji ne bo spopadov med manjšino in večino ..."*²²

Dne 6. julija se je v središču Torontu ponovno zbralo okrog 1000 Slovencev. Po poročilih slovenskega izseljenskega časopisja, so se Slovenci *"... pred torontskim parlamentom ... s plakati, narodnimi nošami in novimi zastavami ... ušjudno predstavili kanadski javnosti. Časopisi in TV (kanadski – op. M. K.) so začeli redno poročati o novi Sloveniji ..."*²³ Podobno zborovanje je mesec dni po razglasitvi slovenske samostojnosti (24. julija) organizirala tudi Slovenska mladina (Slovenian Youth Council). Na tem mirovnem shodu so z govori, petjem in z molitvami počastili spomin na žrtve jugoslovanske agresije na Slovenijo. Mirovni shod je močno odineval tako med slovenskimi izseljenci v Kanadi kakor tudi med ostalo kanadsko javnostjo. Tako je *Ameriška domovina* v svojem poročilu zapisala, da so:

*"... V poletni večer, med moderne mestne stavbe velikega Toronta ... hiteli glasovi tisoč Slovencev in oznanjali svetu stisko Slovenije. Petje Marijinih pesmi in pesem 'K tebi želim, moj Bog', priložnostne besede č. g. Franca Slobodnika, nagovori mladih (gdč. Zupančič, Mili Kus, Tomaž Podobnik, dr. Tone Dimnik), recitator dr. Tone Kačinič (Prešernova Vrba), pevec Blaž Potočnik (odlomek iz Traviate) so spet predstavili kanadski javnosti značaj vernega kulturnega naroda. Še en prizor iz tega večera nam bo ostal globoko v spominu ... Video o vojni v Sloveniji ..."*²⁴

Slovenski izseljenci iz Toronta ter bližnje in daljne okolice so se ponovno zbrali 28. julija 1991, ko se je na 32. Slovenskemu dnevu v slovenskem letovišču v Boltonu zbralo več kot dva tisoč ljudi. Praznovanje je bilo posvečeno razglasitvi slovenske državne samostojnosti, o čemer je pri jutranji maši spregovoril tudi župnik cerkve Brezmadežne, Ivan Plazar. Poudaril je predvsem, da so *"... zadnji dogodki v Sloveniji ... združili ljudi različnih prepričanj in nazorov ..."* Popoldanski program, ki ga je v sodelovanju s Slovensko-kanadskim svetom pripravil KSK, je povezovala Marta Jamnik. V kulturnem programu so nastopali mladi iz folklornih skupin "Nagelj" (Toronto, Ciril Soršak) in "Soča" (Hamilton, Tone Horvat), zbor Slovenski fantje (Lojze Oražem) ter otroci STZ (Franc Grmek).²⁵

Po pozdravih federalne vlade, ki jih je prencel poslanec Jesse Flis (iz okraja Toronto-Parkdale), so sledili pozdravni nagovori dr. Petera Klopčiča (Slovensko-kanadski svet), dr. Franca Habjana (KSK) ter Tomaža Podobnika (Slovenska mladina). Sledil je še govor ministra za Slovence po svetu, dr. Janeza Dularja, ki se je v imenu slovenske vlade zahvalil za vso pomoč domovini. Tako se je zahvalil Slovenskemu informacijskemu centru za poročanje slovenski in kanadski javnosti o dogodkih v Sloveniji ter Slovincem iz Toronta, Hamiltona in drugih krajev

²¹ Resnik, "Zdrava bodi, moja lepa domovina ...", 7.

²² "Kanadski Slovenci pomagajo domovini ...", 7.

²³ Resnik, "Zdrava bodi, moja lepa domovina ...", 7.

²⁴ Resnik, "Zdrava bodi, moja lepa domovina ...", 7 in 11.

²⁵ Prav tam, 7 in 11.

Ontaria za denarno pomoč, ki jo je prejela slovenska vlada.²⁹ Na koncu je dr. Dular prebral še pismo, ki so ga vsem udeležencem srečanja v Boltonu namenili in člani vodstva Republike Slovenije (Milan Kučan, dr. France Bučar, Lojze Peterle in dr. Dimitrij Rupel). V pismu so poleg zabval za pomoč Republiki Sloveniji izrazili tudi zadovoljstvo:

"... da ste se tudi Slovenci v Kanadi, kljub svojim različnim politično nazorskim, generacijskim in drugim interesom povezali in uskladili pri organiziranju ... pomoči Sloveniji. Upamo, da bo pozitivna izkušnja te povezanosti učinkovala na nadaljnje ravnanje vseh udeležencev še dolgo po tem, ko bosta neposredna nevarnost in stiska minili. Želimo, da bi v tem duhu izzvenelo tudi letošnje slovensko srečanje pri Boltonu ... in vas pristrčno pozdravljamo ..."³⁰

Slovenski dan v Boltonu je pomenil tudi nekakšen pregled dejavnosti v obdobju agresije na Slovenijo in to tako s strani slovenskih izseljencev v Kanadi kakor tudi s strani Slovencev v domovini. Čeprav je bila agresija na Slovenijo zaustavljena, pa končni cilj – mednarodno priznanje Slovenije kot neodvisne države – še ni bil dosežen. Zato so Slovenci svoje nadaljnje aktivnosti podredili temu cilju.

Številni kanadski Slovenci ter njihove organizacije so v pismih pozivali ministrskega predsednika Briana Mulroneyja ter ministrico za zunanje zadeve Barbaro McDougall, naj Kanada uradno prizna neodvisnost Republike Slovenije. Kanadska vlada je tako prejela na stotine pisem z zahtevo po priznanju Slovenije, ki so jih podpisali tako duhovniki, politiki ali gospodarstveniki, kakor tudi navadni ljudje. Pri tem velja še omeniti, da so se za rešitev slovenske krize zavzeli tudi nekateri kanadski vladni poslanci.³¹

Konec novembra 1991 sta v prizadevanjih za priznanje slovenske neodvisnosti Kanado (oziroma Ottawa) obiskala zunanji minister Republike Slovenije, dr. Dimitrij Rupel in vodja kabineta slovenske vlade Andrej Logar. Na tem obisku, ki so ga organizirali predstavniki slovenske izseljenske skupnosti, sta se najprej sestala s predstavniki političnega, gospodarskega in duhovnega življenja slovenske skupnosti v Kanadi, nato pa obiskala zunanje ministrstvo Kanade. Čeprav je šlo v razgovorih z ministrico McDougallovo le za izmenjavo mnenj glede jugoslovanske krize, ne pa tudi za sprejetje kakršnih koli obvezujočih listin glede priznanja Slovenije, je obisk dosegel svoj namen (zlasti v diplomatskem smislu, saj je bil vzpostavljen neposreden stik med zunanjima ministrstvoma Kanade in Slovenije). Dr. Rupel se je sestel še s predstavniki parlamentarne opozicije ter člani Odbora za zunanje zadeve in mednarodno trgovino, bil pa je tudi gost kanadskega parlamenta. Obisk dr. Dimitrija Rupla in Andreja Logarja v Ottawi so spremljali številni mediji (TV postaje CBS ter MultiMedia International, časopis *Globe and Mail* in seveda mediji slovenske izseljenske skupnosti).³² Ob vrnitvi v domovino se je dr. Rupel s posebnim pismom zahvalil vsem slovenskim rojakom,

²⁹ "Janez Dular speaks in 'Toronto'. *Ameriška domovina*, leto 93, št. 32. Cleveland, 8. avgusta 1991, str. 2.; "Dr. Janez Dular na Slovenskem dnevu v Kanadi 28. julija". *Ameriška domovina*, leto 93, št. 32. Cleveland, 8. avgusta 1991, str. 5.

³⁰ Pismo predstavnikov slovenske vlade, namenjeno udeležencem Slovenskega dneva. Pismo, ki so ga podpisali Milan Kučan (predsednik predsedstva RS), dr. France Bučar (predsednik skupščine RS), Lojze Peterle (predsednik Izvršnega sveta RS) in dr. Dimitrij Rupel (minister RS za zunanje zadeve) je bilo 8. avgusta 1991 objavljeno na strani 5 v clevelandskem časopisu *Ameriška domovina*, leto 93, št. 32.

³¹ "Kanadski Slovenci pomagajo domovini". *Nedeljski dnevnik*, števo. 223. Ljubljana, 8. avgusta 1991, str. 7.

³² Dr. Zlatko A. Verbič, "Uradni obisk dr. Dimitrija Rupla v Ottawa, Kanada 27. novembra". *Ameriška domovina*, leto 93, št. 50. Cleveland, 12. decembra 1991, str. 5.

ki so pomagali pri izvedbi obiska, in še enkrat poudaril "... pomen zvez ... rojakov po svetu s političnimi in vladnimi predstavniki držav in njihove pomoči pri navezovanju naših stikov z njimi ... kar se je pokazalo tudi ob mojem obisku v Kanadi ..."³³

Ker se je bližal čas božičnih in novoletnih praznikov, se je Slovencem v Kanadi (in Združenih državah Amerike) s pismom zahvalil tudi minister za Slovence po svetu in narodnosti, dr. Janez Dular. V pismu je med drugim zapisal:

"... Ko vam sporočam praznična voščila ... vam hkrati v imenu vlade Republike Slovenije in v svojem osebnem imenu izrekam zahvalo in priznanje za vašo izredno veliko in učinkovito politično, moralno in materialno podporo, ki ste jo v tem usodnem letu izkazovali svoji stari domovini in brez katere v teh dneh gotovo šč ne bi bili tako blizu mednarodnemu priznanju, kakor smo."

Ko bomo ... obhajali božične praznike in pričakovali prihod leta 1992, si priključimo v zavest spoznanje, da slovenski narod ... zmore zgodovinska dejanja, če se njegovi pripadniki enotno lotijo uresničevanja skupnih načrtov. Takih načrtov in take enotnosti, ki pa ne pomeni popolne miselne uniformiranosti, želim vam in sebi tudi v prihodnje, posebno v zvezi z gospodarskim dvigom naše mlade države in njeno odprtostjo za povzemanje s Slovenci po vsem svetu ..."³⁴

Omenjene zahvale s strani vladnih predstavnikov iz domovine so kanadskim Slovencem potrjevale pravilnost njihovih prizadevanj v borbi za priznanje slovenske neodvisnosti s strani kanadske vlade. Med mnogimi, ki so s takimi zahtevami obračali na kanadsko vlado, moramo omeniti predvsem podpredsednika KSK Staneta Kranjca, tajnika KSK Leanderja V. Skofa ter Williama S. in Stephena S. Pavliča iz Slovenskega informacijskega centra. Ti so v svojih pismih kanadsko zunanjo ministrico Barbaro McDougall, kanadskega ministrskega predsednika Briana Mulroneya ter druge kanadske politike seznanjali s položajem v Sloveniji ter od njih zahtevali priznanje slovenske neodvisnosti s strani Kanade.³⁵ Korrespondenca med njimi je potekala od junija 1991 do 15. januarja leta 1992, torej do kanadskega priznanja Slovenije kot neodvisne države.

Ko danes prebiramo ta pisma, lahko ugotovimo, da so jih visoki kanadski uradniki vključno z ministrico Dougallovo jemali zelo resno, morda celo resneje od svojih ameriških kolegov, saj so njihovi odgovori kazali veliko zanimanje za dogajanja v Sloveniji.³⁶ Ta je nenazadnje razvidno tudi iz dejstva, da je Kanada priznala Slovenijo skupaj z državami Evropske Unije že 15. januarja 1992.

S tem je bilo zaključeno tudi eno najpomembnejših zgodovinskih obdobj slovenske izseljenske skupnosti v Kanadi, v katerem so njeni člani po dolgi de-

³³ Pismo zunanjega ministra Republike Slovenije dr. Dimitrija Rupla dr. Zlatku A. Verbiču. Ljubljana, 5. decembra 1991. Pismo je v članku z naslovom "Dr. Rupel se zahvalil kanadskim rojakom" 12. decembra 1991 objavil časopis *Ameriška domovina* (leto 93, št. 50) na peti strani.

³⁴ "Voščilo in zahvala Slovencem v ZDA in Kanadi". *Ameriška domovina*, leto 53, št. 51. Cleveland, 19. decembra 1991, str. 3.

³⁵ Pismo Leanderja V. Skofa Barbari McDougall, 3. julija 1991; Pismo Stanu Kranjcu Brianu Mulroneyu z dne, 3. septembra 1991; Pismo Leanderja V. Skofa Barbari McDougall, 3. septembra 1991; Pismo Leanderja V. Skofa Brianu Mulroneyu, 21. septembra 1991; Pismo Leanderja V. Skofa Barbari McDougall, 27. septembra 1991; Pismo Leanderja V. Skofa Barbari McDougall, 4. oktobra 1991; Pismo Leanderja V. Skofa Barbari McDougall, 19. oktobra 1991; Pismo Stana Kranjca Barbari McDougall z dne, 18. novembra 1991; Pismo Williama S. Pavliča Barbari McDougall z dne, 4. decembra 1991; Pismo Stana Kranjca Barbari McDougall z dne, 9. decembra 1991; Pismo Williama S. Pavliča in Stephena S. Pavliča Yvesu, ambasadorju stalne kanadske misije pri Združenih narodih, Yvesu Fortieru z dne, 14. decembra 1991. Vsa pisma so iz Arhiva KSK.

³⁶ Pismo Barbare McDougall Leanderju V. Skofu z dne, 20. avgusta 1991, "McDougall underlines support for CSCE position on Yugoslavia". Komunique Barbare McDougall, 3. julija 1991; Pismo Barbare McDougall Stanu Kranjcu, 17. februarja 1992.

setletjih ponovno pokazali visoko stopnjo enotnosti. Številni Slovenci so vsak na svoj način in vsak po svojih zmožnostih v propagandnem boju pripomogli k priznanju Slovenije s strani kanadske vlade. Mnogi so sodelovali v demonstracijah, ki jih je slovenska izseljenska skupnost organizirala ob pomoči nekaterih drugih jugoslovanskih izseljenskih skupnosti (hrvaške, makedonske) ali sama, mnogi pa so sodelovali v telefonskih klicih ali pri množičnem podpisovanju in pošiljanju peticij z zahtevami po neodvisnosti Slovenije.

Kljub temu da priznanje Slovenije s strani Kanade (pa tudi vseh ostalih držav) primarno ni bilo rezultat pritiskov tamkajšnje slovenske izseljenske skupnosti, pa moramo vseeno priznati in priznavati dosežke te skupnosti, ki so vplivali na politiko Kanade do njihove stare domovine.

Na koncu je potrebno še poudariti, da je v tem prispevku predstavljen le delček prizadevanj slovenskih izseljencev iz Kanade po priznanju slovenske neodvisnosti in da bo za popolnejšo sliko tega delovanja potrebno še veliko raziskovalnega dela.

Matjaž Klemenčič

THE ACTIVITIES OF THE SLOVENE EMIGRANTS IN CANADA FOR THE INDEPENDENT SLOVENIA

Summary

In Canada the idea of an independent Slovenia began to spread after 1948. The Slovene National Union was organized in Canada, as well, and published the *Slovenska država* (The Slovene State) newspaper in Toronto.

The Slovene emigrants from all over the world (except from the USA), especially those from Canada, Australia and western European countries were organized into the World Slovene Congress in 1991, an organization modeled on the Jewish World Congress as the institution of civil society with the aim of uniting the Slovene organizations throughout the world irrespective of their political beliefs. One of the most important actions in that period was the campaign for the recognition of the independence of Slovenia that was organized by the Congress, or more precisely by its conferences, in all the countries, except in the USA, in the period between June 26 and October 8, 1991, and January 15, 1992.

The Conference of the Slovene Congress for Canada grew out of the Committee to help the victims of floods in Slovenia. The majority of the Canadian-Slovene organizations took part in it. Within the framework of this conference the Slovenes alone, or together with the Croatian emigrants, organized several meetings in support of Slovene independence in the summer and autumn of 1991. In June, 1991 a meeting was organized in Toronto in front of the Ontario Provincial Parliament that was attended by about 3,000 people. A month after the declaration of Slovene independence on July 24, 1991, the Slovenes gathered in the center of Toronto again, in front of the City Hall where the Slovene youth organized a peaceful meeting. Here the memory of the victims of Yugoslav aggression on Slovenia was honored by speeches, singing and prayers. In July a special mass for the homeland was celebrated in Toronto by Dr. Alojzij Ambrožič, the Archbishop of Toronto, who is of Slovene descent. It was attended by about 2,000 Slovenes and Croats. In his speech the Archbishop pointed out that the world should support the independent countries of Slovenia and Croatia. Slovene priests headed by the Archbishop of Toronto also sent a written protest to the Canadian government and called upon Prime Minister Brian Mulroney and the Secretary of State for External Affairs Barbara McDougall to officially recognize the independence of Slovenia. Thousands of Slovene emigrants also sent similar letters of protest to the Canadian government.

The organizational burden fell on Jože Slobodnik, the president of the Canadian-Slovene Chamber of Commerce, who made it possible for the Slovenes in southern Ontario to organize as quickly as possible. Slovene priests from Toronto and Hamilton who were the initiators of the establishment of the "Fund for the help to Slovenia" and various other activities, played an important role in informing and organizing the Canadian Slovenes to help their homeland. Leander V. Skof took over the leadership of the information center, whereas Dorothy Lenarčič was in charge of informing the Canadian mass media. The entrepreneur Viktor Zenkovič took over the leadership of

a Committee that was in charge of raising financial support for the old homeland and a number of fellow countrymen and various Slovene societies and organizations from the whole of Canada helped him. Until the end of July about \$ 300,000 were raised.

Stane Krašnc, the president of the Canadian conference of the World Slovene Congress wrote a lot of letters to Barbara McDougall, the Canadian Secretary of State for External Affairs, and Brian Mulroney, the Canadian Prime Minister, in which he acquainted them with the situation in Slovenia and demanded that Canada recognize the independence of Slovenia. In part also as a result of these efforts of the Canadian Slovenes Canada recognized Slovenia together with the countries of the European Union as early as January 15, 1992.

RAZVOJ SLOVENSKE OSNOVNE ŠOLE IN OTROKOVE PRAVICE

Milan Divjak *

UDK 37.018(497.4):342.7

Divjak Milan: Razvoj slovenske osnovne šole in otrokove pravice. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 285-302, 62 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor je kratko orisal razvoj slovenske šole in otrokovih pravic pred prvo vojno, med vojnami in po drugi vojni. Opozoril je na pomen deklaracije in konvencije otrokovih pravic, na njihovo varovanje in spoštovanje v šoli. Napredni učitelji in drugi so skozi stoletja tudi pri nas poskušali ustvariti za otroke prijazno šolo. S sprejetjem listin otrokovih pravic so nastali pravni pogoji, uresničiti pa jih je treba s prizadevanji celotne družbe in tako pripraviti prehod v nove čase, ki naj bi temeljili na kulturi miru in človekovih pravic.

UDC 37.018(497.4):342.7

Divjak Milan: The development of Slovene primary school and children's rights. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, pp. 285-302, 62 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author presents a short outline of the development of Slovene school and children's rights before the first world war, between the world wars and after the second world war. He draws attention to the importance of the declaration and convention on children's rights and of the observance of these rights in school. Also in our parts progressive teachers and others have through centuries tried to make schools friendly to children. The declarations on children's rights provide the legal framework, however these rights can only be realised through the involvement of the whole society. In this way we can prepare a passage to a new time, a time which ought to be based on the culture of peace and human rights.

Uvod

Zadnja leta tudi pri nas razmišljamo o človekovih in zlasti o otrokovih pravicah. Ob 50-letnici OZN smo dobili obsežno zbirko univerzalnih dokumentov

* Dr. Milan Divjak, izredni profesor v pokoju, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 168, SI - 2000 Maribor

o človekovih pravicah tudi v slovenskem jeziku. Leto 1998 je bilo posvečeno človekovim pravicam, slavili smo tudi 50-letnico splošne deklaracije človekovih pravic. V letu 1999 se bomo spomnili 74-letnice deklaracije otrokovih pravic in 10-letnice konvencije o otrokovih pravicah. Ti datumi in mejniki nas opozarjajo, da bi morali človekovim pravicam posvetiti več pozornosti tudi v šoli – pri zgodovini.

Razvoj človekovih pravic (in zlasti otrokovih) je spodbudil poleg sociologov, psihologov, pravnikov in pedagogov tudi zgodovinarje, da so začeli proučevati zgodovino otroštva in šolstva z vidikov otrokovih pravic. Vedno več imamo raziskav in študij otroštva, ki upoštevajo otrokove pravice. Zato bi v našem prispevku kratko orisali razvoj slovenske osnovne šole z vidika varovanja otrokovih pravic. Ker je prispevek le del obširne raziskave, bomo lahko omenili le nekatere slovenske učitelje in pedagoge, ki so si prizadevali za boljšo šolo in ob tem za varovanje in spoštovanje otrokovih pravic in dostojanstva. Podrobno zgodovino teh dogajanj je treba še raziskati in jo napisati.

Z našim prispevkom bi radi opozorili na pomen človekovih in zlasti otrokovih pravic v šoli, obenem pa se spomnili visokega jubileja našega odličnega pedagoga in zgodovinarja dr. J. Koropca.

Razvoj pred prvo vojno

Piše se nova zgodovina otroštva, ki vedno bolj izhaja tudi iz otrokovih pravic, zato lahko tudi slovensko šolo in njen razvoj motrimo z vidika spoštovanja otrokovih pravic. To pomeni, da se moramo vprašati, kako so bile v naši šoli v njenih razvojnih obdobjih zavarovane otrokove pravice in ali so otroke že tudi poučili o njihovih pravicah. Iz dosedanjih raziskovanj smo spoznali, da niso upoštevali otrokovih pravic, ko so uvajali take ali drugačne ustanove za varstvo in šolanje otrok, temveč so mislili na koristi in potrebe vsakokratne družbe, zlasti družbenih razredov, ki so bili na oblasti. Šele z priznavanjem in razvojem demokratičnih pravic, z razvojem znanosti o otroku so začeli upoštevati tudi otrokove potrebe, zmožnosti in končno tudi pravice. Kajti vzgojne in izobraževalne cilje so postavljali v imenu družbe, politike, gospodarstva, vere in Cerkve, redko pa v imenu otrok, njihovih potreb, koristi in svobode. Tako je v glavnem tudi danes, čeprav poskušajo vedno bolj uskladiti družbene potrebe in koristi otrok, ki jih definirajo v novejših časih in tudi v obliki otrokovih pravic.¹

Slovenska šola je naredila podobno razvojno pot kot šolstvo v drugih evropskih deželah, le da je bila v precejšnjem zaostanku. Zgodovina slovenskega šolstva je v bistvu tudi boj za otrokove in učiteljeve pravice in dostojanstvo. Vendar tudi vemo, da so se po svetu in tudi pri nas učitelji upirali odpravi telesne kazni. **Naši otroci in mladostniki so v stoletjih zaostalosti bili žrtve družbenih razmer, zlasti nezdravih navad odraslih, njihovih predsodkov, nevednosti, verovanj, krutosti, stisk in nehumanosti.** O tem pričajo naše ljudske pesmi, lepa književnost, spomini, kronike, pričevanja in tudi raziskovanja. O zaostalosti in počasnem razvoju slovenske družbe in človeka pričajo zgodovina zdravstva, higijene, nege in vzgoje otrok. Kako smo se počasi motali iz zaostalosti, pa kažejo odnosi v družini, podrejanje žensk in otrok, diskriminacija deklic pri prehranjevanju in stroga pravila vedenja. Še posebej je bilo značilno strogo, kruto, poniževalno in škodljivo kaznovanje otrok, njihovo popolno podrejanje avtoriteti staršev in pozneje učiteljev ter posvetnim in cerkvenim oblastem.

¹ Michael W. Apple: Šola, učitelj in oblast. Znanstveno publicistično središče, Ljubljana 1992 (158).

Med bistvenimi značilnostmi bitja in žitja našega človeka v preteklosti in tudi v sedanjosti so strah, nesproščenost, nezaupanje, pretirana potreba po razkazovanju moči, oblasti in hlapčevstvu. Vse to kaže, kako malo so se ljudje zavedali svojih pravic in človekovega dostojanstva. Tega odrasli niso priznavali otrokom ne v družini in dolgo tudi ne v šoli. Vse so gradili na strahu. To je veljalo tudi v svetu odraslih, kajti tudi ti so morali kar **naprej dokazovati ponižnost, pokornost in strahospoštovanje nadrejenim, zlasti cerkveni in posvetni gosposki in delodajalcem, ki so bili predvsem tujci.** Zgodnje umiranje otrok, številne bolezni odraslih, naravne ujme in družbene stiske so ohranjale nizko raven samozavesti in zaupanja vase, zlasti pa v otroke in mladino. Starši in učitelji so od otrok zahtevali pretirano spoštovanje, ubogljivost, hvaležnost in ljubezen, čeprav si je niso zaslužili, čeprav so z njimi ravnali nečloveško. Od njih so pričakovali in zahtevali, da zanje molijo, da se odločajo za duhovniški poklic, čeprav ga niso želeli. O tem pričajo številna literarna dela, spomini.²

V šoli in družini so imeli za zglednega otroka, če se je popolnoma podrejal staršem, učiteljem in drugim. Otrok torej kot osebnost ni imel nobenih pravic, njegovo dostojanstvo ni bilo upoštevano. Kot kažejo izrazi za otroke v raznih deželah, zlasti pa v slovanskih jezikih, je otrok neke vrste suženj, hlapec brez pravic. Imel je celo vrsto dolžnosti, ki so presegle njegove zmožnosti in razvoj. Strogo so pazili na njegovo spolno moralo, čeprav so bili odrasli razpuščeni, gojili so tercijalstvo in pobožnjakarstvo. Otrok praviloma v družini in šoli niso poučili o spolnosti. Strogo pa so preganjali onanijo in skupno poučevanje dečkov in deklic. Niso izvajali le nasilja nad otroki, tudi spolno so jih izrabljali. **Otroci so praviloma morali delati, zato mnogi niso obiskovali šole.** Industrijsko, rudarsko in podobno delo je ogrožalo otroke, da so ostajali nerazviti, prehitro so umirali, ostajali so nepismeni. Nezavidljivo usodo so doživljali pastirji, hlapci, dekleta, pestrne, služabniki in posli pri raznih gospodarjih. Mnogo deklet je moralo opravljati vlogo dojilje doma ali v tujini. Revni fantje in dekleta se niso mogli poročiti, zato je bilo veliko nezakonskih otrok, ki so doživljali trpko in bedno usodo zasmehovanih, odrinjenih, zaznamovanih in kaznovanih.

Naši zgodovinopisci so pogosto pozabili na revščino otrok in stiske mladih. To velja tudi za zgodovino našega šolstva, ki je posvečala le skromno pozornost gospodarskim, socialnim in kulturnim okoliščinam, ki so vplivale na življenje učencev in učiteljev. Če bi podrobno poznali resnično življenje kmečkih, delavskih in srednjih plasti, bi laže razumeli navade, verovanja, izročila, predsodke in ravnanja ter odnose, ki so vplivali na življenje otrok v družinah in v šoli. Tedaj bi tudi razumeli, zakaj **krut, nemaren, površen in brezdušen odnos do otrok, pomanjkanje posluha za njihove potrebe, za pravice in dostojanstvo.** Vprašati bi se tudi morali, kako so vzgajali prejšnje rodove, kdo je vplival na njihovo miselnost, socialnost, moralnost in kulturo. Vedeti bi morali, kaj so jih učili v redkih, slabih in zanemarjenih šolah in v cekvi, kako so jih disciplinirale posvetna in cerkvena gosposka, zakaj so se vzgajali za hlapce nadrejenim in krute gospodarje podrejenim, zlasti otrokom, nemočnim in zapostavljenim.³

Razvoj obveznega šolanja je za otroke nedvomno pomenil na eni strani osvobajanje od težkega dela, od domačih socialnih razmer in možnost za pot v svet. Na drugi strani pa v celotnem razvoju šolstva opazamo boj za svobodo in pravice ter dostojanstvo otroka v šoli. Zgodovina šolstva in šolanja kaže ne le napredek in nove možnosti za mlade rodove, temveč tudi **mračno podobo trpljen-**

² Alenka Puhar: Osnovno besedilo življenja, Globus, Zagreb 1982. (430).

³ Vlado Schmidt: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. DZS Ljubljana I. del 1963, II. Del 1965, III. Del 1966.

ja otrok. Skozi stoletja smo lahko v razvoju šolstva opazovali zanemarjanje potreb, želja in pričakovanj otrok, vklepanje v togo disciplino in red, teptanje njihovih čustev in človekovega dostojanstva. Boj za otrokove pravice v šoli je bil dolgotrajen, trpek in neuspešen zlasti v zaostalih avstrijskih deželah, kjer so plemstvo, duhovščina in zaostali krogi ovirali napredek in se vztrajno upirali osvobajanju ljudstva in otrok. Zatiranje je bilo še toliko bolj boleče, saj je šlo tudi za narodne in ne le za državljanske in človekove pravice.

Razvoj slovenske šole je moral premagovati materialne, pravne, politične, ideološke in tudi nacionalne ovire. Boj za šolo je bil na Slovenskem tudi boj za slovenski jezik, za narodove pravice. Vedno je šlo za pravico do izobraževanja nasploh in za slovensko šolo posebej. Od vseh začetkov so oblasti mislile predvsem na koristi Cerkve, države, plemstva, buržoazije in zaostalih kmetov, a zelo malo na otroke, na njihove **resnične potrebe, zmožnosti, interese in pravice.** Protestantska osnovna in srednja šola sta pomenili napredek, ki je prinesel tudi prve slovenske knjige in začetke nacionalne ideje. Toda v ospredju so bile koristi Cerkve, vere, otroci so bili le sredstvo. Na drugi strani pa so protestantski pedagogi kljub fevdalnemu značaju šole le pokazali več zaupanja v otroke, več pedagoškega optimizma in več spoštovanja človekove osebnosti. Otrokom so dovolili, da so tudi sami razmišljali in spoznavali, upoštevali so nekoliko tudi njihove posebnosti. Počasi so v šolo prodirale ideje humanizma in zaupanja v otroke.⁴

Z bojem proti protestantizmu so na Slovenskem uničili ne le začetke osnovne šole, temveč tudi slovenske književnosti. Skoraj dvesto let so bili slovenski otroci prikrajšani za možnosti in pravico do izobraževanja. Vladali so nepismenost, zaostalost, revščina, nevednost in podrejenost tujemu plemstvu in tuji cerkveni gospodari. Ko je absolutna avstrijska država uvajala obvezno osnovno šolo, je nalletela na močan odpor plemstva, Cerkve in drugih, ki so potrebovali nepismene podanike in otroško delovno silo. Vsi so se bali tudi bolj izobraženih podanikov, saj bi ti zase terjali več pravic. Razmerja med stanovi bi se lahko porušila, privilegirani sloji bi bili ogroženi in z njimi večno veljaven red. Močno so se tudi bali, da bi bolj razgledani podaniki odpadli od vere, da ne bi več verjeli naukom, ki so delili družbo na tlačane, podanike in vladajoče. Tudi zaupanje v verske nauke bi se lahko zamajalo, kajti močno so se začele razvijati naravoslovne vede, prihajalo je do odkritij, ki niso potrjevala verskih resnic. Pismeni in izobraženi bi lahko prišli pod vpliv **svobodomiselnih idej**, ki so se širile iz velikih središč znanosti in kulture, kjer so meščanski sloji že zahtevali več svobode in več vpliva v družbi. Slovenska zaostalost in tuji ter domači gospodarji so močno ovirali boj za človekove pravice in posebej za pravice do izobraževanja.⁵

Ko je leta 1774 Marija Terezija uvedla za revne trivialke, za meščane pa glavne šole in normalke, so mnogi starši čutili ta ukrep kot prisilo, kot poseganje v njihove pravice, kot zoprno dolžnost, kajti s tem so izgubili poceni delovno silo. Zato je morala oblast prisiliti ne le lokalne dejavnike, cerkve in plemiče, da so šole odprli, temveč tudi starše, da so otroke pošiljali vanjo. Tudi otroci pogosto niso bili navdušeni nad šolo, saj so prišli v tuji in včasih neprijazen svet, kjer sta vladala šiba, nasilje. Učiti so se morali pogosto nerazumljivih stvari. Zaradi tega so dosegli skromen porast števila šol, šibak obisk, velik osip in skromno izobrazbo, ki je temeljila predvsem na verouku in verski moralni vzgoji. Bili pa so otroci

⁴ Vlado Schmidt: Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. Stoletju. Pedagoški tisk zv. 6, DZS, Ljubljana 1952 (224).

⁵ Ivan Lah. Uvod v jožefinsko šolstvo. POPOTNIK 1912, str. 45-47, 81-86, 115-117, 206-211, 242-246, 276-283.

vsaj v neki meri zaščiteni pred prezgodnjim zaposlovanjem in delovnim izkoriščanjem.⁶

V starih šolah, zlasti pa v jezuitskih, ki so bile namenjene predvsem vodilnim slojem, cerkveni in posvetni gospodi, so privzgajali vztrajnost, zvižanost, častihlepje. Uvajali so razne oblike in sisteme kazni in nagrad, medsebojno špijonažo in tožarjenje. Vzgajali so v slepi pokorščini Cerkvi in predstojnikom, dogmatičnost, asketstvo. Gojenci jezuitskih kolegijev so bili v svetu in pri nas pod **stalno kontrolo, imeli so pravila, ki se skozi čas niso spreminjala**. Gojence so si poskušali popolnoma podrediti, niso jim priznavali nobenih pravic, zlasti pa ne svobode mišljenja, verovanja, odločanja. V času šolskih in družbenih reform so zaradi zaostalosti v mnogih deželah jezuitom vzeli šolstvo in ga podržavili. Vendar pa tudi državne srednje šole in gimnazije učencem niso dajale veliko več svobode. Ostal je kasarniški in napol vojaški duh, ker je duhovščina ohranila vpliv v šolah in ker so vse do marčne revolucije ohranili zaostale odnose.⁷ Z različnimi ukrepi so ovirali izobraževanje na gimnazijah revnim, predvsem slovenskim otrokom. Ohranili so **sramotne oblike in postopke kaznovanja**. Na vse mogoče načine je plemstvo skupaj z duhovščino zaviralo razvoj množične osnovne šole, prav tako pa tudi resnično napredno reformo gimnazij in strokovnih šol. Ohranila se je diskriminacija na podlagi socialnih, stanovskih, idejnih, nacionalnih in spolnih razlik.

Šolski zakon leta 1774 in reforma gimnazij nista imela večjih uspehov, zato je šolstvo ostalo do marčne revolucije vseskozi zanemarjeno in se je le počasi razvijalo. Osnovna šola je ostala vzgojni zavod, ki je pripravljala podložnike in vernike, gimnazije pa so izobraževale predvsem privilegirane sloje za državne in cerkvene službe. Gospoda se je bala izobraženega ljudstva, vzpona nižjih slojev, razvoja znanosti in tehnike. Na drugi strani pa je **razvoj zgodnjega kapitalizma in meščanstva** zahteval nove šole, vrsto novih strokovnjakov. Vendar so se strokovne šole razvijale zelo skromno, počasi in z velikimi težavami, saj so strokovne, naravoslovne in podobne predmete poučevali redovniki. V gimnazijah so dajali prednost latinščini, saj so redovniki in duhovniki druga področja slabo obvladali, posvetnih profesorjev pa ni bilo ali jih niso pustili v srednje šole.⁸ Učitelje, dijake in profesorje so strogo kontrolirali, kajti bali so se prevratnih idej, ki so se širile iz bolj razvitih zahodnih dežel.

S politično šolsko ustavo iz leta 1805 se razmere niso izboljšale, temveč poslabšale. Cerkev je dobila popolno nadzorstvo nad osnovno šolo. Učitelji so ostali mežnarji in niso imeli nobenih državljanskih in človekovih pravic. Šole so ostale redke in zanemarjene, učitelji slabo izobraženi in plačani. Učenci so bili popolnoma podrejeni duhovščini z njimi pa tudi njihovi učitelji - mežnarji. Eni in drugi so morali kazati **pobožnost, delavnost in vdanost, strogo je bilo prepovedano, da bi mislili po svoje**. Šola je obiskovala le sedmina otrok, učence so zaposlovali, pravice in možnosti za izobraževanje revnih slojev so bile omejene, imeli so jih le privilegirani. Redne šole so nadomeščali z nedeljskimi. Navodila učiteljem in **disciplinski predpisi iz leta 1804** kažejo, da so gojili nezaupanje v mladino, zlasti revno. V šoli in v družinah so prevladovala prepovedi in kazni. V šoli in zunaj nje so otroke strogo nadzirali, uvažali so številne verske vaje.⁹

⁶ Milan Divjak: Šola-morala-Cerkev na Slovenskem 1969-1941, DE, Ljubljana 1995 (str. 17-18).

⁷ Vlado Schmidt: Pedagoško delo jezuitov. Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. I. del. Delavska enotnost, Ljubljana 1988 (326), str. 119-150.

⁸ Schmidt, I. Reforma gimnazij in višjih študij, str. 262-290.

⁹ Schmidt: II. str. 36-37.

Tudi francoska okupacija ni imela večjega vpliva na šolstvo, čeprav so uvedli enotno osnovno šolo in dali več pravic slovenščini. Vendar so šolstvo centralizirali in s tem omejili pravice učencev in učiteljev. Posebno pozornost so posvetile in cerkvene oblasti posvečale ideološki vzgoji, ki je bila v bistvu verska vzgoja. Katehet je lahko posegal v druge predmete, odločal je o napredovanju učencev, o pohvalah in kaznih. **Učitelji in učenci so bili pod cerkvenim nadzorstvom**, zato ni bilo mogoče govoriti o kakršnihkoli pravicah, še manj o pravicah otrok. Podobno kot učenci tudi učitelji niso imeli zavarovanih osnovnih človekovih pravic in dostojanstva, saj so bili skromno izobraženi, odvisni od vaških veljakov in celo revežev. Do cerkvene ter posvetne gosposke so morali biti ponižni, vdani in kazati pobožnost, skromnost, spoštljivost. Učitelji niso smeli brati prepovedanih in drugih knjig, ki niso bile predpisane. Meternichov režim je omejil izdajanje časopisov, knjig, združevanje, svobodo govora, tiska, vere in mišljenja.¹⁰

Marčna revolucija je vnesla novega duha tudi v šolo. Vsaj začasno je nastal napreden načrt za prenovu šolstva. Omogočil naj bi odpravo dualizma, zagotovil več pravic učiteljem, zlati boljše izobrazbo, več gospodarske, socialne in strokovne varnosti in samostojnosti, manj odvisnosti od Cerkev in duhovščine. Toda na te napredne načrte so ostro reagirali reakcionarni krogi, ki so takoj po revoluciji ukinili ustavo in uvedli absolutizem. Cerkev in duhovščini so zopet omogočili nadzor nad šolo in učitelji, preprečili so demokratizacijo šolstva in družbe. **Leta 1855 so sprejeli konkordat, ki je v celoti podredil šolo in učiteljstvo Cerkvi in duhovščini.** Uvedli so dosledno konfesionalnost šole, verouk je bil najvažnejši predmet, z njim so se morali ujemati vsi drugi predmeti. Za svobodo mišljenja, vesti in verovanja, združevanja, govora in tiska ni bilo prostora. Omejevali so učiteljska zborovanja ali pa jih nadzirali z duhovščino, ki je imela nadzor nad šolo. Učitelji so stradali, vendar niso smeli zahtevati boljših plač, šole so bile v slabem stanju, veliko otrok jih ni obiskovalo. **Bachov absolutizem** je avstrijske narode tlačil podobno kot Metternichov sistem. Šolstvo je zato ohranilo reakcionarni značaj, ki ni priznaval nobenih pravic učencem in ne učiteljem. Le redki so zahtevali "vzgojo za svobodo", ločitev Cerkev od države in svobodno šolo.¹¹ Prišlo pa je do reforme gimnazij, ki pa ni prinesla mladim večjih pravic in nižjim slojem več možnosti šolanja.

Kot kaže zgodovina **konkordatske šole**, so se osnovne šole zelo počasi razvijale, bile so redke in revno opremljene, z neizobraženimi učitelji, ki so bili večinoma tudi cerkovniki in organisti. Zato niso imeli dovolj časa in posluha za boljšo šolo in učence. V šoli je pela šiba, bila je glavno vzgojno sredstvo, ki so ga priporočali zlasti duhovniki in cerkveni dostojanstveniki. Znano je Slomškovo stališče do telesne kazni, do uporabe šibe. Številna pričevanja, spomini, leposlovna in druga dela kažejo, kako strogo in brezdušno so kaznovali otroke, kako stroga so bila šolska pravila. Otroci so šolo sovražili, bali so se je, in se ji poskušali izogniti. Polno sovraštva je bila tudi med učenci, ki so drug drugega tožarili. Revnejše učence so poniževali in dajali prednost bogatim, meščanskim otrokom.

Otroci so v šoli doživljali veliko krivic, nasilja in ponižanj. O tem pričajo številne izjave naših kulturnih delavcev. Učitelji so pogosto bili brez čuta za človečnost, poštenost, pravičnost. Podobne izjave najdemo v svetovni zgodovini šolstva in v leposlovju. Zelo ostro so otroke kaznovali kateheti, če niso obvladali nerazumljivih verskih resnic in dogem ali pa so se pregrešili proti kakim pravilom,

¹⁰ Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895. DZS, Ljubljana I. del 1955, str. 40 in 122-125.

¹¹ Anton Fuster. Vzgoja v duhu svobode. Izbrani spisi II. Knjiga, Ljubljana DZS 1988 (198).

ki so otroke močno omejevala. Otrokom so s **šibo** in na vse načine vtepali strah pred šolo, avtoritetami, pred bogom, pred življenjem in smrtjo. Vzgajali so kar najbolj vdane podanike in zveste vernike. Zagrenjeni, nesvobodni, pogosto bolni in tudi nevedni, versko fanatični ali nemškutarsko naduti učitelji so se znašali nad otroki, jim kratili osnovne človeške pravice in dostojanstvo. Učence so uporabljali za eksekutorje, nadzornike, denunciante, med njimi so vzbujali sovraštvo, da so jih laže obvladali.¹²

Res pa je, da so učitelji delali v skrajno neugodnih, v nehigienskih, prenatrpanih in slabo opremljenih učilnicah z zanemarjenimi in nevzgojenimi otroki, ki niso bili motivirani za učenje in so šolo sovražili. Tudi v družinah so otroke pogosto pretepali, poniževali, zanemarjali in jih vzgajali v hlapčevskih manirah. Učitelji so morali cerkveni in posvetni gospodi kazati hlapčevsko ponižnost, zato so podobne odnose uvažali tudi v šoli. **Ko so učitelji v naslednjih desetletjih dobili več samostojnosti in ugleda, so lahko tudi bolj upoštevali osebnost, dostojanstvo in pravice otrok.** Ustavna doba je prinesla svobodo tiska, govora in združevanja. Temeljni državni zakon iz leta 1867 je zadal konkordatu udarec, še bolj pa konfesionalni zakoni iz leta 1868 in šolski zakon (1869). Bistveno je, da so uvedli osemletno šolsko obveznost, ljudske in meščanske šole, reformirali so gimnazije, napredovale so tudi strokovne šole. Učne načrte so razširili z naravoslovjem in zgodovino. Ohranili so konfesionalni verouk, vendar Cerkev ni smela posegati v druge učne predmete, učitelji so se polagoma osvobajali mežnarstva. Upoštevali so tudi varstvo otrok in jih pozneje v šoli zaščitili tudi z zakoni in raznimi pravilniki o redu in vedenju.¹³

Velikega pomena je hilo, da sta državni zakon 1867. in 1869. šolski zakon učiteljem omogočila ustanavljanje učiteljskih društev, knjižnic, sklicevanje zborovanj in izdajanje pedagoških glasil. Učiteljski prejemki so se povečali, niso bili več odvisni od lokalnih razmer. Izboljšali so učiteljsko izobraževanje, uvedli štiri-letna učiteljišča. Samozavest učiteljstva se je povečala, vedno bolj strokovno so urejali šolski pouk in življenje v šoli. Boljša pedagoška, psihološka in splošna izobrazba ter večja osebnostna zrelost so omogočile nove poglede na otroka, vzgojo in družbo. Leta 1861 so začeli izdajati učiteljsko glasilo **Učiteljski tovariš**. V začetku je prinašalo prispevke predvsem o verski vzgoji, pozneje pa je pri njem začelo poleg katehetov sodelovati več učiteljev. **Ti so z večjim posluhom za otroke, njihove potrebe, probleme in pravice pisali o šoli, pouku in vzgoji.** Pozneje je postajal list vedno bolj laičen, strokoven in se je lahko bojeval za učiteljske pravice in s tem tudi za pravice otrok. Od leta 1869 pa vse do prve svetovne vojne je moralo to učiteljsko glasilo braniti liberalni šolski zakon, pravice učiteljev in učencev. Napredni učitelji so ga morali braniti pred nazadnjaškimi učitelji, klerikalci, plemiško gospodo in kmeti, ki so bili pod vplivom duhovščine. Spremeniti so ga poskušali, da bi bili učitelji in šola zopet pod kontrolo Cerkve in duhovščine, skržiti so hoteli izobrazbo otrok in skrajšati šolsko obveznost. To so v nekaterih pokrajinah, npr. na Kranjskem, uresničili kljub šolskemu zakonu.¹⁴

V drugi polovici ali ob koncu XIX. in v začetku XX. stoletja so se razmere v šolstvu izboljšale. Vedno več otrok je obiskovalo šolo, nepismenost je upadala, učitelji so v strokovnih glasilih veliko pisali o izboljšavah pouka in vzgoje. Bolj

¹² Alenka Puhar: Prvotno besedilo življenja. Globus, Zagreb 1982, str. 368-428.

¹³ Milan Divjak: Otrokovе pravice v naši šoli nekoč in danes. Maribor 1997 (1-32) rok.

¹⁴ Vlado Schmidt: Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti. V: Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969. Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1970, str. 9-29. Glej še: Vasilij Melik: Slovenci in "nova šola". V. gl. zgoraj, str. 31-63!

so upoštevali spoznanja razvojne psihologije, saj so dobivali **boljšo izobrazbo**, odklanjali so zaostale fevdalne in cerkvene teorije o pokvarjenosti otrok zaradi izvirnega greha. Učitelji so vedno pogostejše pisali o škodljivosti telesnih kazni, o humanem ravnanju z otroki, o upoštevanju njihovih potreb ter interesov. Podrobneje so spoznavali okolje, socialne razmere, družinsko življenje, socialne stiske in vzroke za podivjanost in nevzgojenost otrok.

Ob koncu stoletja in v začetku novega so v svetu in tudi pri nas uvajali zakonodajo za varstvo otrok. Fran Milčinski je učiteljem predaval o zanemarjenih otrocih, o socialnih razmerah, ki vodijo v prestopništvo.¹⁵ Učitelji, pravniki in zlasti zdravniki so imeli boljši posluš za potrebe otrok, pojavili so se celo pojmi in izrazi za otrokove pravice, seveda pod vplivom "stoletja otroka", razvoja psihologije in družbenih ved. Vplivala so tudi delavska, socialna in socialistična gibanja, ki so zahtevala novo, demokratično, laično in bolj svobodno šolo, ki bi bila dostopna vsem in vsakomur. Torej so zahtevali pravico do izobraževanja, ki je otrokova najosnovnejša pravica. Učitelji so začeli uporabljati izraz otrokove pravice, ki je k nam prihajal iz tujine, zlasti iz ZDA, Francije, Anglije.¹⁶ Naši učitelji so veliko pisali o nacionalnem zatiranju otrok v šoli, zlasti po letu 1900, ko se je krepila germanizacija.¹⁷ Iz ZDA so poročali, kako naj bi spoštovali otrokove pravice. Veliko so že tudi pisali o izkoriščanju otrok pri delu.¹⁸

Naši učitelji so bili tik pred vojno in med njo že dokaj razgledani. Zahtevali so pravice za otroke, boljše šole, opremo, trudili so se za boljše učne metode in odnose v šoli. Uvajali so že šolske in učne rede in bolj humane disciplinske predpise, ki niso več izhajali iz verskih osnov, temveč iz realnega življenja šole in družbe. Učitelji so v strokovnih in v drugih glasilih in v strokovni literaturi vedno bolj napredno in sodobno obravnavali pedagoška vprašanja; **zahtevali so svobodno, demokratično in laično ter na znanosti utemeljeno šolo**. Uvajali so že prve oblike dijaške samouprave, bili so tudi pod vplivom gibanja za delovno in enotno šolo. Zlasti pa so pod vplivom tujine zahtevali **laični moralni in družbeni pouk, državljansko vzgojo in pouk**, nacionalno vzgojo in vzgojo za humanost. Vse to je bil bistveni prispevek, podlaga, izhodišče in izziv tudi za spoštovanje otrokovih pravic in dostojanstva v šoli. Napredni učitelji so vedno glasneje zahtevali **svobodno šolo**, širile so se ideje svobodne misli, etične kulture, odklanjali so poseganje Cerkve in duhovščine v šolo. Sklicevali so se na ustavo, ki je jamčila svobodo mišljenja, verovanja, vesti, govora, tiska in združevanja, zahtevali pa so tudi narodne pravice. Govorili so že tudi o državljskih in človečanskih pravicah učiteljev. Klerikalno učiteljstvo se je podrejalo cerkveni hierarhiji ter svojim nadrejenim strankarskim in stanovskim voditeljem, ki so zahtevali poslušnost in spoštovanje dogem, ki niso bile v prid svobode vesti, mišljenja in otrokovim pravicam.¹⁹

¹⁵ Fran Milčinski: Stiki ljudske šole z varstvenim sodiščem v brigi za zanemarjeno mladino. POPOTNIK, 1912/XI, str. 335-339. Glej še: Kristina Brenkova: Fran Milčinski - vzgojnik. Ljubljana 1938 (96).

¹⁶ Pravice otrok. POPOTNIK 1902, str. 93-94. Pravice otrok. POPOTNIK 1900/12, str. 127-128.

¹⁷ Luka Sienčnik: Koroški Slovenci v boju za svojo šolo. Založba Obzorja in založba Drava, Celovec 1984 (279). Glej še: Slovenski učitelji na Koroškem pod terorizmom. UČIT. TOV. 1913/17 (2) in še: O goriskem šolstvu, UČIT. TOV., 1913/36-7 (7).

¹⁸ František Hauser: Vydelečné práce školních det. Praga 1907 (156). Glej oceno te knjige. Karel Svoboda. POPOTNIK 1908/VI, str. 145, 182, 185!

¹⁹ Milan Divjak: Šola-morala-Cerkev na Slovenskem. Pota in stranpota laičnega moralnega in družboslovnega pouka v osnovni šoli na Slovenskem 1869-1941. DE. Lj., (462).

Med vojnama

Prva vojna je prinesla učencem in učiteljem oziroma vsem državljanom omejitve njihovih pravic. Zato so učitelji poudarjali, kako potrebno bi bilo, da bi bili otroci in vsi državljani poučeni o ustavi in zakonih, da jih v njihovih pravicah ne bi mogli nezakonito prikrajšati. Žal pa so te vrste pouk vsa desetletja zanemarjali in se preveč posvečali strankarskim bojem za gnotne in druge pravice. Mladi rodovi in celotno prebivalstvo je bilo slabo pripravljeno na čase, ki so prihajali, na razpad monarhije, novo državo. Bili so politično, socialno, idejno, etično in pravno nerazgledani, zato so tudi v novi jugoslovanski državi nadaljevali s strankarskimi prepiri, ki so med drugo vojno vodili v bratomorno vojno.

Kljub neugodnim gospodarskim, socialnim, političnim in kulturnim okoliščinam so napredni jugoslovanski in slovenski učitelji med obema vojnama veliko storili za izboljšanje šole in za pravice učiteljev in učencev. Nadaljevali so predvojna gibanja in se ozirali po svetu, kjer so uvajali šolske reforme, ki naj bi v okviru "nove" šole dale otrokom več možnosti za razvoj, pa tudi za uresničevanje njihovih pravic in človekovega dostojanstva. Naslonili so se lahko na živahen razvoj otroške in mladinske psihologije, pedagoške sociologije in drugih ved o družbi, otroku in kulturi.²⁰

Slovenski učitelji in nekateri profesorji učiteljskih so v okviru reformnih prizadevanj sledili naprednim idejam in potrebam otrok, družbe in časa. Po vojni je bila ustanovljena **Mednarodna organizacija za varstvo otrok**, ki je pripravila prvo obsežnejšo **deklaracijo o pravicah otroka**. To so leta 1924 kodificirali v **Društvu narodov**. Naši učitelji so bili v pedagoškem tisku obveščeni o raznih mednarodnih konferencah o varstvu otrok, kjer so govorili tudi o **otrokovih pravicah**. Na ta način so spoznavali nove ideje o svobodni, demokratični in humanistični etični vzgoji, pa tudi o vzgoji za mir in razumevanje med narodi. Zato najdemo v slovenskem pedagoškem tisku med obema vojnama vrsto člankov, ki govorijo o problemih otrok, o njihovih potrebah, možnostih in pravicah.²¹ Učitelji so tudi opozarjali na velike težave in krivice, ki so jih bili deležni naši ljudje za mejami, kjer so jim odrekali vse narodne, manjšinske in druge pravice, zlasti pravice do slovenskih šol.²²

Ves naš medvojni pedagoški tisk, zlasti naprednih učiteljev, ki so se zbirali v Učiteljskem pokretu in Pedagoški centrali, je bil usmerjen k otroku, zato so govorili o **pedagogiji ali mladinoslovju**. V Ljubljani so pripravili mednarodno pedološko posvetovanje, skupaj s Čehi in drugimi. Sledili so gibanjem "nove šole" in delu **Mednarodnega delovnega kroga za obnovo vzgoje**, ki je uvajal aktivne oblike šolskega dela, varovanje otrokovih interesov in pravic, dijaško samoupravo. Sledili so delu mednarodnih učiteljskih organizacij, ki so tudi pripravljale dokumente o varstvu otrok in osnutke etičnih kodeksov pedagoških delavcev. Toda razmere v Jugoslaviji in v naši banovini so se z razvojem fašizma in klerikalizma slabšale. Velike in lepe ideje so usihale v revščini, brezpravnosti in preganjanju naprednih učiteljev, pa tudi v **revščini otrok**, ki je naraščala z bližanjem druge svetovne vojne. Tudi ideje o laični etični, humanistični, socialni in državljanski vzgoji so ostale neuresničene. Skorumpirana oblast je ovirala

²⁰ Bergant Milica: Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih 1918-1929. DZS, Ljubljana 1958. Glej še: Milan Divjak: Šola-morala-cerkev, str. 230-298.

²¹ Gustav Sihh: Gonilne sile in glavne smeri šolsko-reformnega gibanja. POPOTNIK, 1925/11-12, str. 225-231.

²² Neodrešena domovina. Poročilo iz Italije. UČITELJSKI TOVARIŠ 1922/43, str. 12. Glej še: K. S. Nakaj cvetk koroške pomemčevalne šole. SLOVENSKI UČITELJ 1931/12, str. 143-145.

razvoj resnično enotne, demokratične in laične šole. Kljub vsem preganjanjem, premeščanjem, revščini, draginji in šikaniranju so napredni učitelji delovali v korist otrok, zavedali so se njihovih potreb, njihove negotove prihodnosti. Razgledani učitelji so se zavedali, kakšne so naloge sodobne šole.²³

Kljub velikim oviram in neugodnim okoliščinam so slovenski napredni učitelji med vojnami, skupno z drugimi institucijami, pokazali razumevanje za probleme, potrebe in celo pravice otrok. Dokaj poglobljeno so proučevali gospodarske, socialne, kulturne, zdravstvene in druge razmere kmečkih in delavskih otrok v najbolj ogroženih in zaostalih okoljih. Rezultate raziskav so objavljali v javnem in pedagoškem tisku.²⁴

Že prej so naši pedagoški listi prinašali poročila iz sveta o zdravstveni zaščiti otrok, o kongresih, pa tudi o dejavnostih mednarodnih učiteljskih organizacij, ki so zahtevale varstvo otrokovih pravic. **Znamenita je bila konferenca leta 1930 v Beli hiši o pravicah otrok.**²⁵ Veliko so učitelji prispevali v boju proti alkoholizmu, ki je bil med odraslimi in celo med otroki močno razširjen. Poudarjali so, da ima otrok pravico do treznih in zdravih staršev, do normalnega in zdravega razvoja.²⁶

Ob koncu pregleda medvojnih prizadevanj za "novo šolo", ki naj bi bila po meri otroka, moramo omeniti še nekatere naše vodilne pedagoge, ki so delali na učiteljskih, nekateri pa tudi na univerzi. Prof. Gustav Šilih je veliko pisal o reformi osnovne šole in o izobraževanju učiteljev, zelo jasno je označil **pomen otrokovih pravic**, nove naloge, možnosti in potrebe šole. Pozornost je posvetil tudi učnim oblikam in pri tem zelo podrobno obdelal vprašanja razrednih skupnosti, samouprave učencev, moralne vzgoje in pouka.²⁷ Po drugi vojni se je posvetil specialnim didaktikam, družinski vzgoji, razvoju otroka.

Razredni skupnosti je posvetil pozornost tudi dr. Stanko Gogala, ki je v številnih delih razčlenil probleme socialne, etične, verske in kulturne vzgoje. Bil je **izrazit humanist**, ki je globoko dojel logiko, dinamiko in psihologijo vzgoje, avtoritete. Zelo sodobno je obdelal kazni. Pri kaznovanju naj bi spoštovali otrokovo dostojanstvo in njegove pravice.²⁸ Mladinsko gibanje je Gogala osvetlil z več strani, prispeval je h globljemu razumevanju mladostne dobe, verske in socialne vzgoje in k metodiki pouka. Univerzitetni profesor pedagogike dr. Karel Ozvald je med vojnami veliko pisal o reformi srednjih šol, o državljski in etični vzgoji, najbolj znana in upoštevana pa je bila njegova **Kulturna pedagogika**. Večkrat je kritiziral razna gibanja, zlasti naprednih učiteljev, ki so bila zanj premalo znanstvena.²⁹ Vsi omenjeni so se opirali predvsem na nemško pedagogiko, nekoliko na češko in francosko. V tej smeri so delovali pedagogi tudi v Zagrebu, Beogradu in drugod.³⁰

Čeprav je v Evropi že divjala druga svetovna vojna, so naši napredni učitelji razmišljali o boljši, sodobni in humani šoli. Klerikalni šolniki pa so pod vodstvom

²³ Martin Mencej: Slovenska šola in učitelj pred sodobnimi nalogami. Socialno-pedagoški pogledi. Ljubljana 1937 (60).

²⁴ Vencoslav Čopič: Okolje in življenje našega šolskega otroka. POPOTNIK, 1937/38, str. 34-39, str. 83-86, 130-135.

²⁵ Zdravstvena in socialna zaščita dece v Ameriki. POPOTNIK 1931/236-237.

²⁶ Rešimo mladino pred alkoholizmom. Izdanje Higienškega zavoda v Ljubljani, 1939 (79).

²⁷ G. Šilih: Učene oblike v šolskem delu. Slovenska šolska matica, Ljubljana 1939 (176).

²⁸ Gogala Stanko: Načelne misli o šolski zajednici. PEDAGOŠKI ZBORNIK, 1931, str. 67-105. Glej še Uvod v pedagogiko, ŠŠM, Ljubljana 1939 (127), str. 100-120.

²⁹ Karel Ozvald: Kulturna pedagogika, Ljubljana 1927.

³⁰ Antu Defrančeski: Načrta nove šole in teoriji i praksi. Zagreb 1934 (106).

hierarhije zahtevali predvsem konfesionalno šolo, podreditev učiteljev Cerkvi, zmanjšanje izobrazbe, idealistične in meglene cilje, podreditev otroka in učitelja. Učitelji, ki so zahtevali svobodo za otroke in vzgojitelje, so slutili, kaj nas čaka, zavedali so se časov, ki so prihajali, nevarnosti novega suženjstva, **teptanja človekovih pravic**. Zato so v "novi šoli" uvajali napredna načela vzgoje in pouka, zlasti delovno vzgojo, svobodo in samostojnost pri delu in učenju, povezanost z življenjem. Prizadevali so si za bogato duševno delo, spoštovanje otrokovih interesov in potreb, za oblikovanje delovnih in življenjskih skupnosti otrok, za dijaško samoupravo, moralno in socialno vzgojo ter pouk.³¹

Globoko so se zavedali, kakšne so naloge sodobne šole v času razpadanja starega sveta. Zato so se lotevali podrobnega proučevanja socialnih in drugih razmer otrok.³² **Boj za novo šolo, za boljšo šolo je bil v bistvu tudi boj za otrokove pravice in dostojanstvo, za osvoboditev otroka.** Toda še prej so morali priti časi, ko so človekove pravice v drugi vojni nečloveško teptali, ko so po vsej Evropi, v Aziji in Afriki fašistični okupatorji v imenu novega suženjstva in novega reda pobili množice otrok. Prizadevanja za novo šolo so se lahko nadaljevala, ko sta bila premagana fašizem in nacizem, ko je človeštvo drago plačalo svoje napake in stranpoti. To je veljalo tudi za nas.

Po drugi vojni

Po drugi vojni so v svetu, zlasti v demokratičnih deželah, ki so nadaljevale tradicije "nove šole", posvetili veliko pozornost možnostim in pogojem šolanja otrok. Tem tokovom so pri preoblikovanju naše šole sledili tudi naši učitelji in pedagogi. V prvih letih so se naslonili na sovjetsko pedagogiko, ki ni posvečala dovolj pozornosti otroku, temveč družbenim ciljem, govorili so o "vzgoji brez otroka". Toda na podlagi naše **pozitivne pedagoške tradicije**, ki so jo uradno oživili tudi na prvem slovenskem pedagoškem kongresu leta 1950, so veliko pozornost posvetili tudi otrokom. To je bilo čutiti iz kongresnih referatov.³³ Ob razpravah o življenju šole so tudi podrobno govorili o notranjih in zunanjih pogojih za uspešen in kvaliteten pouk. Pri tem so poudarili pomen **demokratičnih in humanih odnosov v šoli**. Podobno velja, ko so govorili o stilu dela s pionirji. Vedno bolj so upoštevali potrebe, koristi in interese otrok, čeprav o otrokovih pravicah niso govorili eksplicitno. Še vedno je ostal problem, kako voditi razredno skupnost ali kolektiv, kako uvajati samoupravo učencev in demokratično vzgojo, vzgojo za socialistično demokracijo.³⁴

Ker smo se pri reformi šole naslanjali tudi na Unesco in na izkušnje naprednih dežel, smo poleg ideoloških, gospodarskih in drugih vidikov upoštevali tudi otroke. Čeprav smo uvajali tudi dijaško samoupravljanje, je v šoli še prevladoval represivni stil dela. Boljše izobraževanja učiteljev, vplivi mednarodnih organizacij, priprave na nov etični kodeks pedagoških delavcev, uvajanje samoupravljanja, razprave o reformi šole, izgradnja novih šol, vse to je prineslo novega duha v naše šole, v življenje otrok. Tradicije partizanskega šolstva so otrokom in mladim omogočile več svobode, sproščenosti in možnosti za premagovanje razrednih in družbenih nasprotij.

³¹ Milan Divjak: Šola, morala, Cerkve, str. 230-298.

³² Fran Žgeč: Naloge sodobne vzgoje. POPOTNIK, 1939/40, str. 2-4.

³³ Iva Šegula: Pomen psihologije za vzgojno delo. V: Kongres pedagoških delavcev LRS na Bledu. Pedagoški tisk. Zvezek 2, DZS, Ljubljana 1951 I. del. Ur. V. Bračič, str. 99-141.

³⁴ Vlado Schmidt: Stil vzgojnega dela z učenci in pionirji. V: Kongres I., str. 143-146. Glej še: Ernst Vranec: Razredni kolektiv v osnovni šoli. V: Pedagoški kongres, str. 5-50. II. Del.

Ob sprejetju **Splošne deklaracije človekovih pravic leta 1948** so se pojavile prve razprave o človekovih in otrokovih pravicah. Listine OZN o človekovih pravicah, ki so našle pot v šolo preko klubov OZN, so vplivale na načrtovanje šolske politike v smislu večje svobode za učence. Odpiranje navzven, stiki z naprednimi šolniki in šolskimi sistemi so sproščali in utirali pot v večjo permisivnost in demokratičnost odnosov v šoli. Uvedba pouka etike leta 1952 je tudi odprla pot v drugačne odnose v šolah. Res je, da v južnih republikah niso poznali izrazov za vzgojo za razumevanje med narodi, za mir in človekove pravice, toda na Slovenskem so se te ideje od leta 1957 širile preko klubov OZN in pouka DMV. Zato so že leta 1962 nastajale metodike za delo klubov OZN, ki so vplivale tudi na pouk DMV, pozneje pa obsežna in sistematična dela, ki so upoštevala tudi človekove pravice.³⁵

Vedno pogostejše so se porajale ideje o pomenu človekovih in zlasti otrokovih pravic v šoli in vzgoji. Že leta 1951 so v **Mednarodni organizaciji učiteljev** sprejeli deklaracijo otrokovih pravic. Vplival je tudi mednarodni kongres o varstvu otrok 1954 v Zagrebu, kjer je predsednik Jugoslavije podpisal **Deklaracijo o pravicah otroka**, ki posveča veliko pozornost izobraževanju in vzgoji otrok. V jugoslovanskem pedagoškem tisku so redno poročali o dogajanjih v svetu, zato so naši učitelji že marsikaj vedeli o otrokovih pravicah. Velikega pomena je bila seveda **Deklaracija o otrokovih pravicah 1959**, ki so jo mladi preko klubov OZN razširjali po šolah. O tem so pisala tudi javna glasila. Pri načrtovanju šolstva nas je zavezovala tudi konvencija Unesca o diskriminaciji v šolstvu iz leta 1960. Skratka, naša šolska politika, teorija in praksa niso mogle mimo teh gibanj v svetu, zato so vsaj implicitno v šole uvajali več sproščenih in otroku bolj naklonjenih odnosov. Ideje, ki so zadevale človekove in zlasti otrokove pravice, niso hile eksplicitno prisotne v uradni pedagogiki in šolski politiki, zato o njih ne najdemo kakšnih podatkov v učbenikih pedagogike. Zelo malo pa so o tem pisali v jugoslovanskem pedagoškem tisku.³⁶

Že na prvem kongresu slovenskih pedagoških delavcev leta 1950 so posvetili večjo pozornost otroku. Načrtovali so že proučevanje okolja slovenskega otroka. S tem so nadaljevali tradicijo naprednih pedagogov, ki so med vojnami opravili obsežne raziskave o življenjskih razmerah otrok. Vedno bolj so upoštevali otrokove potrebe. Za te namene so ustanovili lepo število varstvenih, vzgojnih, rekreativnih in drugih institucij in organizacij. Od vseh začetkov je **delovalo DPM**, ki je vključevalo številne pedagoške delavce, ki so skrbeli tudi za prosti čas otrok. Tudi otroške in mladinske organizacije, športna, kulturna in druga društva v šolah in zunaj njih so zajemala množico otrok in mladih in jim omogočala ustvarjalnost in zdrav razvoj. Skrb za otroke in mladino je bila prisotna, ta gibanja so vplivala tudi na delo in življenje šol. Vedno večjo pozornost so posvečali tudi problemom načrtovanja družine, pripravi zakoncev za družinsko življenje, vzgojo otrok in enakopravnosti med spoloma. Pri tem smo sledili mednarodnim gibanjem in akcijam v okviru OZN. Tu je močno vplivalo tudi na šolo, zlasti na pedagoške šole, ki so učitelje pripravljale za varovanje otrokovih pravic.³⁷ Te ideje so prišle do

³⁵ Milan Divjak: Vzgoja mladine za razumevanje med narodi. DZS. Ljubljana 1978 (404). Isti: Mladi in sodobni svet. NOVI VIDIKI. Ljubljana 1984 (218).

³⁶ Dobrila Letić: Ujedinjene nacije i škola. V: Nastava o Ujedinjenim nacijama i pitanjima međunarodnih odnosa u osnovnim i srednjim školama. Savez udruženja za Ujedinjene nacije Jugoslavije, Beograd 1980, str. 33-51.

³⁷ Milan Divjak: Učitelj DMV in humanizacija odnosov med spoloma. Sarajevo. Savjetovanje: Humanizacija odnosa polova u programima za obrazovanje pedagoga, psihologa i profesora srednjih škola 1977, str. 84-96.

veljave zlasti pri pouku DMV, kjer smo posebej poudarjali pomen enakopravnosti med spoloma.

Ideje o varovanju otrokovih pravic so se polagoma uveljavljale tudi v tisku, na strokovnih posvetih in pedagoških kongresih v Sloveniji in zunaj nje. Že leta 1971 je bil na drugem posvetu ali kongresu slovenskih pedagogov prebran referat o sodobni vzgoji in problemu človekovih pravic. **Referent je poudaril pomen pouka in vzgoje za človekove pravice in zlasti, kako naj bi jih uresničevali pri vzgoji in pouku v razrednih skupnostih in drugod.** Povedano je bilo tudi, kako lahko mladina sodeluje pri oblikovanju in uresničevanju ter varstvu človekovih pravic.³⁸ K spoštovanju otrokovih pravic je prispeval tudi referat dr. Milice Bergant o permissivni in represivni vzgoji.³⁹

V času drugega posveta slovenskih pedagoških delavcev leta 1971 se je zaostril boj za marksistično vzgojo in pouk; po vsej državi so posvetili večjo pozornost ideološki vzgoji. Začeli so z uvajanjem marksizma in samoupravljanja v srednje šole, prenovili so tudi učni načrt za DMV in predlagali izobraževanje učiteljev za to področje. Poleg idejnosti so zahtevali večji delež odgovornosti otrok in mladih v šolah, večji vpliv na medsebojne odnose, na dijaško samopravo in vodenje mladinskih skupin. Istočasno pa so na Zavodu za šolstvo RS prevedli obsežno poročilo **Unesca o izobraževanju**. Tam najdemo sveže, napredne in nove ideje o modernem izobraževanju in vzgoji. Priporočajo demokratizacijo šole, humanizacijo odnosov v šoli, manj represije, večjo udeležbo otrok in mladine pri samoupravljanju šole, vzgojo za razumevanje med narodi in spoštovanje človekovih pravic. V tem duhu smo zato oblikovali učne načrte in učbenike. Te novosti smo upoštevali zlasti pri izobraževanju učiteljev.⁴⁰

Družbena kriza in tranzicija

Mednarodne konference o pouku o človekovih pravicah, ki so bile posvečene tudi vzgoji za človekove pravice, recimo 1978 na Dunaju in 1982 v Strasburgu, v Parizu 1983 in drugod, so žal spodbudile le redke pri nas, da so razmišljali o spoštovanju človekovih in posebno otrokovih pravic v šoli. Nove pobude so učitelji, pa tudi pedagoški teoretiki dobili že ob mednarodnem letu otroka 1979., ko so v dnevnem časopisju redno poročali o položaju otrok v svetu in pri nas. Takrat smo prvič v našem južnem pedagoškem tisku ob **20-letnici deklaracije o pravicah otrok** zasledili članek o pomenu te deklaracije in o tem, kako v naši državi upoštevamo, uresničujemo in varujemo otrokove pravice. Objavili so program ob mednarodnem letu otroka.⁴¹ Leta 1979 so v Mariboru pripravili republiški posvet za učitelje DMV "o učencu kot subjektu vzgoje", ki je bil utemeljen na obsežni raziskavi. Zanimanje za otrokove pravice nasploh in v šoli posebej se je povečalo.⁴² Leta 1980 je sledil posvet za učitelje DMV, ki je bil posvečen vzgoji za razumevanje med narodi. Govorili so tudi o pouku in vzgoji za človekove pravice in o spoštovanju otrokovih pravic v šoli.⁴³

³⁸ Milan Divjak: Sodobna vzgoja in problem človekovih pravic. V: Drugi posvet slovenskih pedagogov. Zbornik. Ljubljana 1972 (622), str. 223-236.

³⁹ Milica Bergant: Permissivna in represivna vzgoja. Zbornik. Drugi posvet, str. 53-66.

⁴⁰ Mednarodna komisija za razvoj in izobraževanje. Poročilo. Vzgoja in izobraževanje danes in jutri. (Edgar Faure - vodja raziskave) UNESCO 1972. Prevedel Zavod za šolstvo RS, Ljubljana 1972 (309).

⁴¹ Emil Paravina: Mednarodna godina djeteta. PEDAGOŠKI RAD, Zagreb 1979/1-2, str. 3-9.

⁴² Milan Divjak: Učenci in DMV. V: Družbenomoralna vzgoja v osnovni šoli. Maribor 1980 (253), str. 51-116.

⁴³ Milan Divjak: Stanje in problemi pouka o mednarodnih pojavih v osnovni šoli in vloga DMV. V: Družbenomoralna vzgoja v osnovni šoli. Maribor 1983 (242), str. 25-80.

Družbena, politična in gospodarska kriza po letu 1980, ki je zajela tudi našo državo, je vplivala tudi na naše šolstvo. Še zadnji poskusi so bili, da bi okrepili ideološko vzgojo in da bi šolstvo poenotili. Nastajala so tako imenovana skupna jedra, bilo je tudi več posvetov o patriotični vzgoji, kjer se je pokazalo, da med narodi nastajajo razpoke, ki jih bo težko zakrpati. Pedagogi so zahtevali **več pravic in samostojnosti za otroke in mlade in za učitelje, manj indoktrinacije, boljšo udeležbo v samoupravi, demokratizacijo odnosov.**⁴⁴ Družbena kriza pri nas je zadela tudi šolstvo, vzgojo in izobraževanje. Naši srednješolci so odklanjali usmerjeno izobraževanje in druge posege v šolstvo, čeprav naj bi z njim mladim nudili več svobode, soodgovornosti in tudi dolžnosti. Na posvetu ob 30-letnici reforme osnovne šole, leta 1988 so ocenili dosedanje pot v razvoju osnovne šole, zlasti so poskušali znova utemeljiti enotnost in demokratičnost osnovne šole. V glavnem referatu so poudarili pomen socialne, etične, ekološke vzgoje in pouka, notranje odnose v šoli.⁴⁵ Vseskozi se je čutilo, da tudi pri nas nastopajo sile, ki želijo razkrojiti družbeni sistem in odpraviti enotno osnovno šolo. Zlasti so ostro napadali DMV, idejno vzgojo, enotno šolo.

V spopadu z vzeznimi organi in oblastmi so se kritiki skupne države sklicevali predvsem na človekove pravice. V krogu družboslovcev so pripravili obsežen **zbornik o varstvu človekovih pravic**, kjer so obdelali zgodovino, osnovne pojme in druge vidike človekovih pravic, zlasti pravne, so pa popolnoma pozabili na pedagoška vprašanja človekovih pravic.⁴⁶ Prišlo je do ostre kritike socialističnega sistema pri nas. Isto leto smo dobili tudi ožji izbor dokumentov OZN o človekovih pravicah, ki je bil namenjen predvsem učiteljem osnovnih in srednjih šol.⁴⁷

Znotraj teh prizadevanj so otrokovim pravicam posvetili le malo pozornosti. Kritike osnovne šole se niso sklicevale na pravice otrok, na mednarodne dokumente. Kritiki so poudarjali, kako je narobe, če učencem vsiljujemo marksistično miselnost, ker s tem kršimo svobodo mišljenja, verovanja in prepričanja. Pozabili pa so, kako so stoletja vtepali v glave verske dogme in kako so preganjali svobodno misel. V imenu človekovih in zlasti otrokovih pravic in pravic staršev so zahtevali odpravo idejnosti v šoli, istočasno pa uvedbo verouka.⁴⁸ Ob družbenem preobratu je prišlo do številnih strokovnih posvetov o šoli, vzgoji in izobraževanju, kjer je bil glavni problem uvajanje verouka v šole. Pogosto so se sklicevali na otrokove pravice, v bistvu pa je šlo za ideološki, politični ali strakarski prestiž.⁴⁹

Zanimanje za otrokove pravice se je v svetu povečalo leta 1979, ko so sklenili, da bodo pripravili konvencijo, ki naj bi podrobno, sistematično in poglobljeno obravnavala otrokove pravice. V tem desetletju so mnogi strokovnjaki temeljito proučevali zgodovino otroštva in sodobno stanje otrok. Ko smo leta 1989 dobili Konvencijo o pravicah otroka, smo pri nas prehajali tudi k državni samostojnosti, pripravljali smo novo ustavo, začeli razmišljati o nacionalnem šolskem programu

⁴⁴ Razvijanje in negovanje jugoslovenskega socialističkega patriotizma. Zbornik, Kumrovec, 1983. Beograd 1984 (258).

⁴⁵ France Strmènik. Socializacijske, personifikacijske in kvalifikacijske dileme naše osnovne šole. V: Posvet ob 30-letnici enotne osnovne šole. Osnovna šola včeraj, danes in jutri. Ljubljana 27. In 28. X. 1988.

⁴⁶ Varstvo človekovih pravic. MK, Ljubljana 1988 (549).

⁴⁷ Človekove pravice. Zbirka dokumentov OZN o človekovih pravicah. Društvo za združene narode Slovenije 1988 (172).

⁴⁸ Anton Štres: Novi časi - nova šola. Koncilna izjava o krščanski vzgoji. Družina, Ljubljana 1990.

⁴⁹ Slavko Gaber-Zdenko Kodelja (Ur.). Verouk v šole? Šolsko polje 4, Ljubljana - Škofja Loka 1990 (142).

in o novi šolski zakonodaji. Leta 1989 smo pri ZPMS ustanovili Komisijo za otrokove pravice, ki je pripravila obsežen program dela, med drugim tudi za varovanje otrokovih pravic v šoli in za pouk in vzgojo za otrokove pravice. S tem se je pričelo živahno gibanje za otrokove pravice. Že dalj časa smo pri nas proučevali zlorabe otrok, nasilje nad otroki in med njimi. Povečala se je skrb za to, da bi otroke poučili o človekovih pravicah, zato so leta 1991 v okviru svetovne kampanje za informiranje o človekovih pravicah izdali pri Društvu za OZN knjigo o pouku o človekovih pravicah v osnovnih in srednjih šolah.⁵⁰

Na miselnost vodilnih, ki so odgovarjali za razvoj šolstva po osamosvojitvi in za varovanje otrokovih pravic v šoli, so verjetno močno vplivale politične razmere v svetu in doma. Hitro in dokaj nedomišljeno so želeli spremeniti šolstvo, zlasti pa izločiti tako imenovane ideološke predmete. Zato so se lotili zgodovine, zemljepisa, odpravili so samoupravljanje in DMV. Na hitrico je nastal nov učni načrt za etiko in družbo, ob njem pa tudi skromen učbenik za otroke. V šolah so odpravili pionirsko in mladinsko organizacijo, zreducirali so mnoge dobro razvite dejavnosti v prostem času. Že prej so posvečali premalo pozornosti razrednim skupnostim, sedaj pa so jih pojmovali kot ostanek samoupravljanja. Časopisi so tekmovali, da bi dokazali, kako so napredni in v duhu časa tudi v kritiki šole. Iz enega enoumja so zahajali v drugo. Pod pretvezo človekovih pravic so te kršili, saj so jih slabo razumeli ali pa so imeli za to politične ekonomske ali kake druge interese.

Zato pač ni čudno, če je bilo veliko razprav okoli nove šolske zakonodaje. Zlasti so se prepirali zaradi verouka v šoli. Tudi ob tem so se sklicevali na človekove pravice. Žal pa so jih razlagali enostransko, pozabljali pa na potrebe in koristi otrok. Pokazale so se težnje, da bi šolstvo gradili na preteklosti, da bi ga zopet podredili na verski podlagi. Zaradi ločenosti države in Cerkve ni zakonskih podlag, da bi v šolo uvajali verouk in versko etiko. Zato so uvedli predmet etika in družba, ki naj bi bil temelj za nauk o družbi in etiki. Omogočili pa so izbirni predmet etika in verstva. Ob prenovi učnih načrtov za osnovne in srednje šole poskušajo zmanjšati vsebine, da bi se lahko posvetili tudi vzgoji, zlasti pa bolj poglobljenim medčloveškim odnosom. Žal je v tem načrtu manj govora o človekovih, zelo malo pa tudi o otrokovih pravicah.⁵¹

V letih tranzicije, zlasti pa ob sprejemanju nove šolske zakonodaje ter ob pripravah novih učnih načrtov, je prihajalo do razprav o vlogi in pomenu vzgoje za vrednote v naši šoli. Konservativna stran je očitala in očita, da je naša šola vrednostno prazna predvsem zato, ker ne upošteva verske morale in etike. Kot v svetu so zato tudi pri nas liberalni in zlasti levičarski krogi očitali verskim skupnostim in konservativnim krogom, da propagirajo versko vzgojo pod plaščem svobodne vzgoje ali vzgoje za svobodo. Ob tem je bilo tudi opozorjeno, kako in zakaj naj bi zakon o osnovni šoli varoval otrokove pravice, zlasti demokratičnost, laičnost, enotnost in humanost, pluralnost. Vedno glasnejše so bile zahteve, da je treba šolske zakone utemeljiti tudi na splošnih dokumentih OZN o človekovih pravicah in posebej na Konvenciji o pravicah otroka. Ob ustanovitvi Komisije za otrokove pravice 1989 so poleg Pravne fakultete povabili tudi Pedagoški inštitut, da bi dal predloge za uresničevanje konvencije o otrokovih pravicah. Strokovnjaki so predlagali vrsto ukrepov, da bi zlasti v šoli uresničevali pravice otrok do izobraževanja, razvoja, da bi upoštevali potrebe in možnosti otrok. Za vsak člen so

⁵⁰ ABC Pouk o človekovih pravicah. Praktični napotki in gradivo za učitelje osnovnih in srednjih šol. Izdalo Društvo za Združene narode za Republiko Slovenijo, Ljubljana 1991 (170).

⁵¹ Učni načrt. Osnutek, september 1997. Etika in družba. 7. In 8. razred. Nacionalni kurikulum svet. Predmetna kurikularna komisija za etiko in družbo. Ljubljana 1997 (14).

poskušali nakazati, kako naj bi ga uresničevali. Nakazali so bolj ali manj znana področja vzgoje, ki naj hi jih razvijali v osnovni šoli, in zahtevali tudi, da bi otroke poučili o človekovih pravicah.⁵²

V okviru Komisije za otrokove pravice je bila v teh letih organizirana cela vrsta okroglih miz, forumov in posvetov, ki so bili vsi posvečeni tudi šoli, tudi šolnike in javnost so ozaveščali o pravicah otrok v vzgoji in izobraževanju. Ob zaključku vsakega leta so pripravili otroški parlament, kjer so praviloma obravnavali teme in probleme, ki so zajemale pravice otrok ne le v družini, v javnosti, ampak predvsem v šoli. Tako so leta 1990 obravnavali teme o zdravem in varnem okolju, 1991 o prostem času, 1992 o prijazni šoli, 1993 o prijateljstvu brez nasilja, 1994 o komunikaciji med učenci in učitelji ali o moči prijazne besede, 1995 o alkoholu, cigaretah in drugih in 1996 o temi "Imam pravico - imaš pravico".⁵³ Med pripravo in sprejemanjem šolske zakonodaje so morali tudi v javnosti razmišljati o otrokovih pravicah. Konvencijo so najprej objavili v reviji *Otrok in družina*, nato v raznih zbornikih dokumentov OZN o človekovih pravicah⁵⁴ in v letu 1997 tudi v slovenskem Unicefu⁵⁵. Leta 1996 so razmišljali tudi o Pravilniku o pravicah in dolžnostih učenca, ki je nekaj višek in zaključek prizadevanj oblasti in javnosti za afirmacijo otrokovih pravic v šoli. Poleg priložnostnih zapisov v časopisju⁵⁶ smo dobili tudi podrobno študijo o šolskih pravilih, seveda predvsem s pravnega vidika, manj pozornosti pa je bilo posvečene psihološkim, pedagoškim in drugim vprašanjem.⁵⁷

V teh letih so se pojavili zapisi o pouku in vzgoji za človekove pravice.⁵⁸ Zelo malo pozornosti pa so tej temi posvetili razni strokovni posveti, ki jih je hilo v teh letih obilo, zlasti kongres pedagoških delavcev Slovenije 1997, posvet o izobraževanju učiteljev za vstop v tretje tisočletje 1997. in drugi. Očitno smo pogrešali dela, ki bi osvetlila uresničevanje otrokovih pravic v šoli, čeprav so tu in tam le posvečali pozornost vzgoji in izobraževanju za človekove pravice. Ob pripravi novih učnih načrtov so nekateri opozorili tudi na to, da naj bi cilje, vsebine in metode v šolah oblikovali tudi z vidika človekovih pravic. V življenju šole pa naj bi uresničevali pravice otrok, zlasti pri izvajanju Pravilnika o pravicah in dolžnostih učenca. Ta pravilnik, ki smo ga oblikovali na podlagi nove šolske zakonodaje in listin o človekovih in zlasti otrokovih pravicah, pomeni tudi višek v razvoju šolskih pravil, ki jih v tem prispevku nismo obravnavali. Je pravna podlaga za uvajanje in uresničevanje otrokovih pravic v šoli.⁵⁹

⁵² Pedagoški inštitut: Predlogi k uveljavljanju konvencije o otrokovih pravicah. Ljubljana 1989, str. 1-6.

⁵³ Milan Divjak: Otrokove pravice v šoli. VEČER, sob. priloga 25. Januaria 1997, str. 44. Glej še: Zbornik. Otrokom prijazna šola. ZPMS 1993 (102). 4. Otroški parlament: Proti nasilju za prijateljstvo. 5. Otroški parlament: Moč prijazne besede. Zb. 1995 (153). 6. Otroški parlament: Da bi mogli reči: ne - alkoholu, cigaretam, drogam in vsem oblikam nestrpnosti. 7. Otroški parlament. Inam pravico - imaš pravico. ZPMS 1996 (80).

⁵⁴ Konvencija o otrokovih pravicah. V: Človekove pravice. Zbirka mednarodnih dokumentov. 1. del Univerzalni dokumenti. Izdalo Društvo za Združene narode za Republiko Slovenijo. Ljubljana 1995 (434), str. 145-166.

⁵⁵ Konvencija o otrokovih pravicah. Slovenski odbor za UNICEF. Ljubljana 1997 (18).

⁵⁶ Milan Divjak: Za vzgojo za človekove pravice. VEČER, sobota, 29. Junija 1996, str. 45. Glej še isti: človekove pravice in slovenska šola prihodnosti. Ob dnevu človekovih pravic, ŠOLSKI RAZGLEDI, 9. Decembar 1996, str. 19.

⁵⁷ Otrokove pravice, šolska pravila in nasilje v šoli. Zbornik. Uredila Alenka Šelih. Ljubljana 1993 (183).

⁵⁸ Milan Divjak. Pouk o človekovih pravicah v osnovni šoli. PEDAGOŠKA OBZORJA 1997/1-2, str. 3-19.

⁵⁹ PRAVILNIK o pravicah in dolžnostih učenca. MŠŠ. 1967.

V posebni razpravi bi bilo potrebno proučiti tudi razvoj mednarodnih listin o pravicah otrok, s tem pa tudi pravni položaj otrok v različnih dobah in družbenih sistemih. Vse kaže, da glavnih svetovnih dosežkov zadnjega desetletja nismo dovolj upoštevali in uporabili. To velja za večino novih učnih načrtov, ki smo jih sprejeli, nekatere celo v letu človekovih pravic 1998 in ob 50-letnici splošne deklaracije človekovih pravic. V posebni študiji je bilo pojasnjeno, kako bi lahko to storili in zlasti, kako bi etiko in družbo utemeljili s spoznanji o človekovih pravicah in dostojanstvu.⁶⁰

Premalo prizadevanj je čutiti tudi ob 10-letnici Konvencije o pravicah otrok, ki je po svetu spodbudila živahno gibanje v korist otrok. Med drugim je spodbudila tudi številne dejavnosti v Svetu Evrope, zlasti proučevanja, nove listine in novo politiko do otrok.⁶¹

Novi pogledi na otroka in mladostnika, ki jih omogočajo listine o pravicah otrok, omogočajo in zahtevajo višje oblike dela in sožitja v družinah in šolah in v javnem življenju. Družbeno življenje bi lahko bilo bolj smiselno, humano, bogato in ustvarjalno, če bi vanj vključili mlade rodove. Omogočiti bi jim morali, da si oblikujejo nove vizije naše skupne prihodnosti. Ta bo lahko temeljila le na kulturi miru in človekovih pravic ali pa je ne bo.⁶² Zato bi morali prvo leto novega stoletja in tisočletja, ki je posvečeno kulturi miru, posvetiti človekovim in zlasti pravicam otrok več pozornosti. Kajti pravico imajo do otroštva, da bi lahko odrasli v humane in ustvarjalne ljudi za našo in njihovo prihodnost.

Milan Divjak

DIE ENTWICKLUNG DER SLOWENISCHEN GRUNDSCHULE UND DIE KINDERRECHTE

Zusammenfassung

Die Einführung und Durchsetzung der Kinderrechte in der Schule, auch der slowenischen, war ein äußerst langsamer und Jahrhunderte andauernder Prozeß. Nach dem zweiten Weltkrieg, als wir unkundlich festgehaltene Kinderrechte erhalten haben, vergrößerte sich das Interesse der Historiker, Soziologen und anderer auch für die Geschichte der Kindheit, für die Rechte der Kinder im Allgemeinen und in der Schule. Parallel mit dem Einsatz für eine bessere und freundlichere Schule verliefen die Bestrebungen für die Durchsetzung der Kinderrechte in der Schule. Der Aufsatz bringt eine kurze Schilderung der Entwicklung der Kinderrechte in der slowenischen Schule vor dem ersten Weltkrieg, in der Zwischenkriegszeit und nach dem zweiten Weltkrieg. Die ganze Zeit hindurch stießen die Anreger, vor allem Lehrer, auf den Widerstand aller, die sich gegen gesellschaftliche Veränderungen, vor allem die Demokratisierung, die Befreiung des Menschen, die Meinungs-, Unterrichts- und Forschungsfreiheit widersetzen. In der slowenischen Schule, die den Anstandern, dem Adel und der Geistlichkeit untergeordnet war, verstieß man oft gegen die Kinderrechte. Nach

⁶⁰ Milan Divjak: *Etika in družba in pouk o človekovih pravicah*. Maribor 1996 (280) projekt PHARE. Isti: *Človekove pravice in šola. Vzgoja in pouk za človekove pravice v osnovni šoli*. Izdal Informacijsko-dokumentacijski center Sveta Evrope. NUK, Ljubljana 1998 (275). Isti: *Osnovna šola in uresničevanje otrokovih pravic*. (S posebnim ozirom na Pravilnik o pravicah in dolžnostih učencev. Projekt, Maribor 1999 (200).

⁶¹ *Children's rights and childhood policies in Europe*. Proceedings. Closing conference of the Childhood Policies Project. Leipzig, 30 May-1 June 1996 (204). Glej še: *Parliamentary Assembly: The child as citizen. Debates*. Council of Europe Publishing, Strasbourg 1996 (155).

⁶² UNESCO: *Culture of Peace*. (What? Objectives, Preparation, UN Resolutions) General Assembly Resolution adopted by the General Assembly 1998. Proclamation of the Year 2000 as the International Year for the Culture of Peace.

dem zweiten Weltkrieg kam es zu gravierenden Veränderungen unter dem Einfluß der Urkunden über Menschen- und vor allem auch Kinderrechte, von denen die Schulgesetze beeinflusst wurden. Von großer Bedeutung waren die gesellschaftlichen Veränderungen in der Welt und bei uns im letzten Jahrzehnt, vor allem die Verabschiedung der Konvention über die Kinderrechte und die vielen Aktionen des Europarates für eine neue Kinderpolitik. Diese Veränderungen beeinflussten auch die neuen Lehrpläne und die Beziehungen in der Schule. Leider wurden jedoch bei uns nicht alle Möglichkeiten wahrgenommen, um zu Beginn des neuen Jahrhunderts und Jahrtausends den Menschenrechten und vor allem den Rechten der Kinder mehr Aufmerksamkeit zuzuwenden. Es ist von wesentlicher Bedeutung, auch in den Schulen die Kultur des Friedens und der Menschenrechte zu pflegen, um dem Geist der Zeit zu folgen und die jungen Generationen gut für das Leben in der nationalen, europäischen und weltweiten Gemeinschaft vorzubereiten. Die wesentliche Grundlage und der Ausgangspunkt für eine derartige Erziehung und Bildung sind die gemeinsamen Werte des freien Menschen enthaltenden Menschenrechte.

NIT, ŠIVANKA, PRESLIČNO VRETENO IN RIMSKI GROBOVI V SLOVENIJI

Iva Mikl Curk*

UDK 903.5(497.4)

Mikl Curk Iva: Nit, šivanka, preslično vreteno in rimski grobovi v Sloveniji. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 303-316.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

V naslovu našeti predmeti so razmeroma malekrat grobni pridelek v rimskih grobovih v Sloveniji. Tudi opredelitev funkcije je težavna. Vendar smo jih v sestavku preskusili, ali morejo kaj prispevati k vprašanju o magičnem in simbolnem pomenu niti, preje (kot opravila · ne izdelka) in šivanja v kultu mrtvih. Predmeti za nas to pot zanimive funkcije se pojavljajo pribl. v 2 % znanih grobov v Emoni in Praetovionii, 3-4 % grobov v Trebnjem · Praetoriu Latobitorum, a v 8 % novomeških grobov. Od obravnavanih predmetov so grobni pridelek najpogostejše šivanke, vendar jih zasledimo le v obeh mestih, gumbe tipa Kempton pa so npr. zaheležili v grobovih v Emoni, Trebnjem in Globodolu, na Ptuj pa so ti predmeti sicer zabeleženi, a nikoli dosedaj kot grobni pridelek. Tako analiziramo nadalje oblike, pojave glede na čas in razprostranjenost. Večina predstavljenega gradiva sodi v čas principata. Ugotavljamo določeno povezanost s tradicijo, npr. pogostnost vijčkov v novomeških grobovih. Ti so pogost pridelek v Novem mestu že v prazgodovinskih grobovih. Po drugi strani pa so dele preslice kot tudi šivanke in igle v Emoni našli tudi v grobovih, pokopanih na način, ki se je razvil predvsem pod italiskim vplivom. Predmetov nikakor ne srečamo samo v t. i. ženskih grobovih, edino jantarno vreteno je pogostejše v ženskih, tudi skeletnih grobovih. Na osnovi analize domnevamo, da igrajo ti predmeti predvsem vlogo simbolov, npr. niti življenja in park. O tem nas more prepričati tudi jantar kot snov za opazno skupino predmetov, povezanih s simboliko niti in prediva. Nasploje je namreč moral igrati pomembno vlogo v magiji, kultu in posebej kultu mrtvih.

UDC 903.5(497.4)

Mikl Curk Iva: The Thread, the Sewing needle, the Distaff spindle and Roman graves in Slovenia Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, pp. 303-316.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

Items enumerated in the title are to be found relatively rarely as a grave supplement at Roman graves in Slovenia. The definition of the function is

* Dr. Iva Curk, arheologinja, konservatorica v pokoju, Cimpermanova 5, SI · 1000 Ljubljana.

also difficult. Nevertheless, in this paper we have tested, whether they can contribute to answering the question of the magical and symbolic meaning of the thread, the spinning as an activity (not as a product) and sewing in the cult of the dead. The objects of the functions that are of interest for us appear at approximately 2% of the known graves in Emona and Poetovio, 3-4% of the graves in Trebnje - Praetorio Latobicorum and at 8% of the Novo Mesto graves. The sewing needles are the most often the grave supplements among these objects, though they are to be found only in the two cities, Kempten type buttons were e.g. found at graves in Emona, Trebnje and Globodol, whereas in Ptuj these objects were noted, but thus far never as a grave supplement. Thus we analyse further these forms and phenomena as to periodisation and as to extent. Most of the presented material belongs to the Principate period. We find a certain link with tradition, e.g. the frequency of small screws at the Novo mesto graves. They are a frequent supplement in Novo Mesto, already by the prehistoric time. On the other hand, parts of spindles, as well as sewing and other needles have also been found in Emona at graves, where burials were undertaken under Italic influence. Objects are never to be found only in the so called female graves, but the amber distaff spindle is to be found more often in female, including skeletal graves. On the basis of analysis, we may suppose that these objects primarily play the role of symbols, e.g. threads of life and Parcae. Amber can persuade us in this direction, as it is that material for the observable group of objects, linked to the symbolics of threads and spindles. In general, it must have played a significant role in magic, particularly in the cult of the dead.

V rimskih grobovih na Slovenskem že od začetkov zavestnega raziskovanja zaznavajo nekaj vsakdanjih pripomočkov, ki jih je mogoče povezati tudi s tisto platjo življenja, o kateri pisni viri (pre)malo povedo in je zato morda še posebej zanimiva. Pri tem gre za šivanko, iglo z ušescem ali uhato iglo, bronasto, železno, a še največkrat koščeno. Zaradi specifične oblike jo tudi objave in inventarne knjige nedvoumno poimenujejo. Potem gre za vretence ali vijček, stožčasto ali svitkasto obliko iz keramike, kamna, jantarja ali kosti, obliko dolge zgodovine, ki je lahko ali utež za posamezne niti osnove na statvah ali samo glavič pravega vretena preproste dvodelne preslice, prav tako orodja s silno dolgo zgodovino. (Vijčki so mnogokrat najdba v rimskih in poznorimskih naselbinskih pasteh pri nas, celotno vreteno se je pa ohranilo v cisterni na Vranju.) Taka preslica, še v rabi nam geografsko najhliže v dinarskem svetu, deluje tako, da kodeljo ali povesimo prediva nataknejo na vilice ali rogovilo, večkrat tudi umetelno oblikovano v preslico v ožjem pomenu besede, preslico potem zataknejo za pas, da lahko s smukanjem in svaljkanjem med prsti predejo nit in jo navijajo na paličasto vreteno. Glavič preprečuje niti, da bi zdrsnila z vretena, vreteno pa služi, glede na to, kako je oblikovano, neposredno kot nosilec niti za različno delo, pri šivanju, še večkrat pa na statvah. Med predmeti, ki jih imam v mislih, gre naposled tudi za celotno vreteno tega tipa preslic, za člen, ki smo ga površno imenovali kar preslica, dasi je le njen del. Tu gre za podolgasto, v rimskih grobovih navadno jantarno prečko, večkrat sestavljeno iz več biserov, z večjim ploščkom v sredi in na koncih.

Ti členi so nam dosedaj pomagali določiti spol pokojnika v grobu (Petru S. 1972), vsaj v delovnih hipotezah pa tudi slediti starejšemu izročilu ali določenim predstavam iz kulta mrtvih. Tako kot npr. govore o predivu park ob velikih jantarnih vretenih, tipološki analogiji našim miniaturom, raziskovalci ob spodnjem Renu. Toda namenila sem se govoriti le o okoliščinah, v katerih našeto skupino predmetov zaznavamo pri nas; analogije iz drugih dežel izhajajo mnogokrat iz drugačnih kulturnih okolij. Pomen predmetov vsakdanje rabe kot grobnih pri-
datkov v rimskih grobovih pri nas me namreč že dokaj dolgo zanima, dodatno

me je pritegnil pomen jantarnih vreten. Jasno mi je, da je treba posebej obdelati posamezne skupine. Za prvimi poskusi z nekaj oblikami posode se mi zdi vredno podrobneje analizirati naštete člene, ki pomagajo oblikovati nit in z njo mnoge pomembne potrebščine vsakdanjika, hkrati pa tudi razne simbolne miselne povezave.

Pri podrobnejšem pregledu takoj zadenemo, dasi je na prvi pogled rimskih grobnih celot na Slovenskem znanih že dokaj, na pomanjkljivost vira, ki nam je na razpolago. Celotno število zadevnih predmetov je majhno. Tudi mnogi predmeti, ki na prvi pogled sodijo v obravnavano skupino, zbuja ob podrobnejšem pregledu nelagodje: na več ptujskih jantarnih "vreten" tako rekoč ni mogoče naviti niti, ne da bi se nepopravljivo zavozlala. Nekateri "vijčki", "vretenca" - glaviči vreten imajo zelo široko, drugi zelo ozko luknjo, da prav tako zbuja pomisleke o uporabnosti. A. Dular (Dular 1979) je tudi opazila, da so mogli še danes za tako delo znane koščene igle z več ušesci rabiti pri vezenju. Kamnito vretence Pl (Plesničar Gec 1972) grob 337 bi moralo zaradi žlebiča, ki mu teče po obodu, služiti ali kot pravo vretence za majhno količino posebne niti ali pa na kaki drugi stopnji proizvodnega procesa, zdaj kot vodoravno vodilo za nit. Po obliki je pa na prvi pogled spoznanim in opredeljenim predmetom zelo blizu še več drugih, dosedaj glede funkcije drugače ali sploh neopredeljenih. Pri tem gre za več košččnih in steklenih ploščkov in svitkastih gumbov, tudi za gumbe tipa Kempton (Haevernick 1972). Ker jih je moč vsaj tako kot jantarne nize s Ptuja kljub drugačnim razlagam rabe povezati tudi s pojmom glaviča na vretenu, jih bom v poskusu upoštevala in tako nekoliko pomnožila vrsto predmetov, s katerimi je moč začeti analizo. Zdi se mi namreč, da so morali gumbi te oblike zaradi svoje ravne spodnje ploskve in navpične luknje brez dvoma fiksirati ali nit ali tkanino, pa naj je to že ali nabor blaga ali svitek. Iglo (ali nit), ki jih je nosila in ki o njej govori tudi E. Haevernick, je bilo moč med drugim pritrditi tudi na (iglo na celo in nit skozi prevrtano) leseno vretence, kakršnih je bilo na statvah pri tkanju tanjših tkanin treba zelo veliko in jih je bilo med prejo zato treba hitro menjavati. O taki obliki rabe, da je na vretenu tudi konica in da se je bilo moč na vretenu tudi usodno zbsti, smo pa še v našem svetu slišali tudi v pravljici o Trnjulčici. Tedaj smo hkrati zvečine prvič srečali tudi motiv sojenic, ki predejo nit usode, mnogo prej kot smo se seznanili z antičnimi parkami.

Pregled gradiva

V ta pregled najprej uvrščam gradivo, ki je bilo za šivanko ali del preslice opredeljeno že prej. V drugi skupini pa predstavljam še tiste predmete, ki jih morem videti na opisani način kot šivanke, kot vreteno ali kot glavico verjetno lesenega vretena. Na prvi pogled je videti, da uporabljam gradivo, objavljeno do leta 1996, in gradivo s Ptuja na podlagi inventarnih knjig obeh muzejev (na Ptuju - tudi Mikl Curk 1976 - in v Gradcu - pred inventarno številko navajam kratiko imena graškega deželnega muzeja Joaneja LMJG), kjer so zabeležene grobne enote in sem si jih pred leti izpisala. S Ptuja sem pa pritegnila tudi dve, samo okvirno objavljeni grobni enoti (Šubic 1974, Jevremov 1985), ker nudita tudi že v dosedaj predstavljeni obliki nekaj za sklepe nepogrešljivih podatkov.

1. Opredeljeno:

brez konteksta: Poetovio: jantarna preslica Mikl Curk 1976 inv. štev 980 in 981, tab.27, sl 21 in 24. vretence prav tam tab. 13, sl. 23 in 24 inv. štev. 962 v večji skupini vretenc ali vijčkov, enaki predmeti LMJG 3622 - 3624, Drnovo: Neviodunum S. P. Petru 1977 tab 22, sl.21 in 22 koščeno in keramično vretence - vijček

grobnji pridatki:

Poetovio:

Tušek 1993 grob 7, dve jantarni preslici v žganem grobu z mnaga pridatki, tudi jantarnimi, celota datirana v zgodnje 2. stoletje (Vomer Gojkovič 1996 42)

Šubic 1972 Y 137, jantarna preslica - vreteno ob sarkofagu s steklenicami, kadilnicami, krožniki, delom pozne škatlice (Vomer Gojkovič 1996 31)

Šubic 1974 žgan grob 24 na Hajdini (Vomer Gojkovič 1996 33, Vomer Gojkovič, Kolar 1993 str.57), poleg več oblikovanih jantarnih predmetov in igralnih kock tudi dva vijčka in lečast gumb iz jantarja, ploščat polkrožni člen iz iste snovi ter poškodovan niz valjastih in dveh lečastih biserov.

Jevremov 1985 v žganem grobu v grobnici v vzhodnem delu mesta med množico jantarnih in drugih pridatkov (oljenke, posode, deli skrinjice, steklenički, Klavdijev in Trajanov novce) tudi dve preslici iz jantarnih rahlo lečastih biserov. (Vomer Gajkovič 1996 37)

Skrabar 1904 str.199 jantarni preslici - vreteni dvakrat pri skeletu (isto kot Mikl Curk 1976 št. 980 in 981) (Vomer Gojkovič 1996 20)

LMJG 3662 jantarna preslica, brez podatkov, a v vrsti z grobnimi pridatki s Premiersteinovih izkopavanj (Vomer Gojkovič 1996 8)

LMJG 3675 odlomki jantarne preslice in prečka iz jantarja, Štrafelova njiva 20 (kontekst gladius, več posod, črnilnik - pušica za šminko, drobci koščenih predmetov)

LMJG 3677 preslica iz jantarja, 1892 na Marušekovi njivi izkopal Vnuk (Vomer Gojkovič 1996 11)

LMJG 3964 šivanka iz kosti z več luknjami, Marušekova njiva grob 22 (tudi fragmenti drugih igel, 2 zrcali, steklena čaša, 2 oljenki z žigom)

LMJG 3976 šivanka ? na Galunovi njivi grob 13, poleg noriško-panonske fibule in koščene ploščice

LMJG 7033 železna šivanka v grobu 1 na Cebekovi njivi, zraven stilus iz brona in balzamarij

LMJG 7034, 7035 drobci bronastih igel v grobu 5 na Cebekovi njivi

LMJG 7154 bronasta šivanka z oljenko na njivi Fridl Tonike v grobu 2

LMJG 7694 železna šivanka brez drugih predmetov v grobu 13 na Pleterškovi njivi

LMJG 7727 železna šivanka brez drugih predmetov v grobu 31 na Marušekovi njivi

LMJG 7783 železna šivanka in dve kadilnici v grobu 164 na njivi Alojza Fridla

LMJG 7820 železna šivanka, vrč in fibula v grobu 31 na Štoleovi njivi

LMJG 9306 bronasta šivanka in oljenka v žganem grobu 4 pri Rihtariču

LMJG 11062 2 šivanki z omega fibulo v grobu 1 na Kacovi njivi

Emona:

Plesničar Gec 1972 grob 301, žgan tegulni grob z novcem iz zač. 2. stol., glinasto vretenec, sicer le fragmenti posode zraven

grob Pl 337 kamnito vretenec, dve skodelici in krožnik iz TS (klavdijski čas), dve dišavnici

Bobovk:

Petru - Valič 1958 groh 2, keramično vretenec z zgodnjim keramičnim vrčem in nožem

Novo mesto:

Knez 1992 grob 27, 3 vretenca s 4 fibulami, novcem, velikimi lanci in vrčem ter sigilatnim pogrinjkom

grob 114, keramična vretenca s sigilatnim pogrinjkom, amforo, pinceto, ploščico, lanci, drobci fibul in fibulo tipa Jezerine

grob 116, keramično vretenec z znaki, vozlasta fibula in 2 lanca

grob 117, keramično vretenec z znaki, noriško-panonski fibuli, velik lonec, latvica, sigilatni krožnik

grob 119, keramično vretenec in sigilatni pogrinjek iz tiberijsko klavdijskega časa

grob 130, dve vretenici, dve fibuli, vazasta posoda še latenske oblike

grob 136, vretence, fibula tipa Jezerine in odlomki posode še latenske oblike
grob 138, vretence in grafitirana posoda
grob 153, vretence, grafitirana lonca, 2 čaši in fibula
grob 158, 2 vretenci, latenska žara in latvica, dve sigillatni posodi GELL in dve dvojnovoziasti fibuli
grob 179, dve vretenci, enkrat okrašeno s pikami, fibula in latenska posoda
grob 188, vretenci, fibula in latenska posoda
grob 200, vretence, žara in nož
grob 201, vretence, nož, latenske posode in velik pisan steklen biser s široko luknjo
grob 213, okrašeno vretence z odtisi, vazasta posoda že nekako flavijskega tipa

Praetorium Latobiorum - Pristava pri Trebnjem:

Slabe 1993 grob 65, keramičen vijček z višjo nogo fibule z lokom, torej antoninski
- poznoantoninski čas

2. Neopredeljeno oz. drugače opredeljeno:

Možna pa je vendar interpretacija, da gre za del preslice, saj gre za gumb v obliki vretence, za možno koščeno prečko vretena ali za predmet, ki je v drugem kontekstu že opredeljen za del preslice oz. vretena

Brez konteksta:

Poetovio: Mikl Curk 1976 šte. 961, ploščat biser iz jantarja, tudi šila, Neviodunum:
S.P. Petru 1977 tab. 11, sl.43 označeno kot koščena lasnica, a bi mogla biti tudi vreteno, prav tam tab. 22

grobni pridatki:

Emona:

Plesničar Gec 1972 grob 101, koščena igla s profilacijo na obeh koncih, tudi dišavnice
Pl grob 149, koščena igla in Tiberijev novce, sicer črepinje posod
Pl grob 196 z novcem Al. Severa, koščeno vretence - opisano kot preluknjana ploščica
Pl grob 274, dolgo šilo s konico, sicer v grobu in Vespazijanov in Severov novce,
posodi pa prej iz časa Severov

Pl grob 366, šilo in šivanka, ploščata bisera z ogrlice, vrč, dišavnica, pod amforo, Trajanov čas?

Pl grob 395, poškodovana koščena igla z glavico (in verjetno konico), vrči, oljenke, dišavnica pod amforo, še 1.stol.

Pl grob 396, poškodovana profilirana koščena igla, skeletni grob verjetno motil starejši grob, iz starejšega le posode (tiberijsko-klavdijski TS krožnik)

Pl grob 557, steklena jagoda je gumb tipa Kempton in koščena igla, ki je mogoče šilo, zraven posode in nož, poškodovan grob

Pl grob 564, koščena profilirana igla, klavdijski čas

Pl grob 653, igla - koščeno šilo (in deli okovja skrinjice) tudi nož , zgodnji

Pl grob 656, Vespazijanov novce, simpulum, posode, dišavnice, gumb tipa Kempton, opredeljen kot perla, tudi zrcalo - odlomek

Pl grob 659, pod amforo, dve steklenici, steklena žara, dišavnice, oljenka, nekaj železa, zelena ploščata steklena jagoda, klavdijski čas

Pl grob 663, modrobela steklena jagoda je gumb tipa Kempton, sicer tudi zrcalo, posode, oljenke in koščena šivanka z ušescem, flavijski čas?

Pl grob 896, temnozelenka steklena perla, sicer tegulni grob, steklena žara, več posod, flavijski sigilatna posoda, reliefna volutna oljenka

Pl grob 960, modrobela sploščena jagoda iz steklene paste, sicer steklenica in steklena žara

Petru S. 1972 grob 11 - 1098, dve bronasti predrti igli (torej šivanki), jagoda iz zelenega stekla, po obliki taka kot gumb tipa Kempton, poleg še koščeni toaletni žlički, reliefna oljenka, združena steklenica in steklena žara

Pe grob 29 - 1116, koščena profilirana igla, dišavnice, več posod, tudi Gellijeve skodelice, drobec steklene žare

Pe grob 41 – 1128, koščena igla s kanelirano stožčasto glavico, zrcalo, več posod, tudi sigilata, nož, keramična žara, bronasta zapestnica, pod odrezano amforo

Pe grob 239, šilo - lasnica

Pe grob 430, koščena igla (z ušescem), zraven reliefne oljenke, več stekla, železen nož, rdeč vrč in steklena žara

Pe grob 487, polkrožna steklena prevrtana jagoda iz modre paste z belo nitjo (gumbi tipa Kempton), zraven reliefne oljenke, balzamarij, zlat uhan in železen nož

Pe grob 551, del koščene igle okroglega preseka, več posod, tudi sigilata, enoročajni vrč, dve fihuli, steklena žara

Pe grob 654, okrogla koščena igla z odprtino, več balzamarijev, skodelica vrč in žara, Tiberijev as (tudi ostalo dovolj zgodnje)

Pe 813, dve s kamnitimi ploščami predeljeni skrinji, notri bronasta igla, obložena z jantarnimi jagodami, več krožnikov, reliefnih oljenk in balzamarijev, pečatna oljenka, bronast ročaj in zrcalo, skodelica, a inventar je videti mešan, pečatna oljenka se ne ujema z ostalim, tudi balzamariji so od zelo stare do oblike 2. stol.

Pe 824, koščena igla z ušescem, deli skodelice, reliefna oljenka, zvonček, balzamarij, vse za zgodnjerski čas

Pe 908, koščena igla s profilirano konico - a važno je, da se ne tanjša, stekleni simpuli, starejša reliefna oljenka, še več steklenih posod

Pe grob 1020 (15), bronasta šivanka, nož, vrč, čaša, nedoločljiv novc, skodelica tenkih sten, vse nekako flavijsko ali klavdijsko

Pe grob 1023 (2b), dve koščeni igli, ena na koncu profilirana, ker sta odlomljeni, se ne vidi točna oblika, dva balzamarija zgodnjerske oblike

Pe grob 1028 (23), koščena igla z ušescem, nož, enoročajan vrč, steklena žara, steklen vrč, balzamarij, še en vrč in skodelica, ki ni narisana, vse zgodnjerskih oblik

Pe grob 1029 (24), del koščene igle, dva (zelen in zelenkast) steklena gumba kot tipa Kempton, pol modrobelgna gumba tipa Kempton, celota nekako že za 2. stol. zaradi lonca z rebri na vratu in stekla

Pe grob 1053 (48), bronasta igla, predrta, deli zrcala, drobci pečatne oljenke in odlomki balzamarijev

Pe 1068 (63), dvoručajan lonček z zelenkastim premazom, del brunaste šivanke, odlomki posod in stekla

Pe 1456, skeletni grob, koščeno šilo, široko, steklenička in oljenka ni narisana

Poetovio:

LMJG 3668, jantarni tulčki in ožji biseri na ploščati bronasti prečki neenakomerne debeline in večje dolžine v grobu 24 s Cvetkove njive, zraven več drugih predmetov, tudi fibula in noriško panonsko pasno okovje, gradivo verjetno za zgodnje 2. stoletje (Vomer Gojkovič 1996 9)

LMJG 3669, prečka iz kosti v grobu 20 s Cvetkove njive

LMJG 3688, okrogla ploščica iz jantarja, zraven balzamarij in srebrn prstan ter Tiberijev novc v grobu 53 z Žlahtičeve njive

LMJG 3841, koščena ploščica na Marušekovi njivi v grobu 23

LMJG 3858, prečka iz jantarja v grobu 6 na Pleterškovi njivi, poleg še več predmetov, tudi nož in novc srednjega cesarstva, a v zapisu govor tudi o skeletu

LMJG 3960, 22 jantarnih biserov na bronasti žici s steklenim in lončnim vrčem, oljenko, kadilnico, koščeno lasnico s profiliranim koncem ter novcem Klavdija II v žganem grobu 3 na njivi Jere Grahar

LMJG 3974, koščena ploščica, dve oljenki in okrogla fibula v grobu 7 na Siturjevi njivi

LMJG 3977, palička iz jantarja in Vespazijanov novc v grobu 6 na Kraljevi njivi

LMJG 8302, okrogla keramična ploščica z novcem Ant. Pija v grobu 2 na njivi Jere Grahar

Kujundžić 1982 grob 338, obroček iz črne steklovine z rumenimi pegami, 2. stoletje grob 360, bronasta igla v poškodovanem žganem grobu

Globodol:

S. Petru 1969 grob 6, zelenkast steklen gumb kot tipa Kempton poleg slabše oblikovane oljenke in železnega obroča

Pristava pri Trebnjem - Praetorium Latobicorum:

Knez 1969 grob 3, steklen zelenkast gumb kot tipa Kempten in dve skodelici

Slabe 1993 grobnica 113, koščeno profilirano vreteno, zraven tudi igli, biseri, Titov novec, balzamarij s sploščenim trupom - zgodnje 2. stol.? in gumb Kempten. V tekstu str. 61, da je to koščena igla (preslica?)

Novo mesto:

Knez 1992 grob 192, velik pisan steklen biser s široko luknjo ob latenski posodi

V Šempetru ni nobenega takega elementa, tako tudi ne v Cerknici, Starem trgu pri Slovenjem Gradcu, Dobovi, Forminu, Miklavžu, Rosalnicah, Borštku.

Zapažanja

Zbrali smo zelo raznorodno gradivo, ki izhaja tudi iz zelo raznorodnih, tudi samo delno znanih sklopov. Samo del gradiva izvira iz sodobnih izkopavanj, kjer so zabeležene vse najdiščne okoliščine. Procentualno je število grobov, ki so v njih našli predmete, uporabne ob preji, tkanju ali šivanju, zelo majhno, dasiravno je razmeroma majhno seve tudi število grobnih enot, ki jih poznamo. Med emonskimi grobovi jih vsebuje za nas zanimive dodatke približno 2 %, podobna je situacija v Poetovionii, če ni odstotek še nižji, malce višji je odstotek (3-4 %) v Trebnjem, pač pa je število vijčkov v več kot 8 % novomeških grobov kar opazna količina. Zanimivo je, da predmetov, ki bi mogli biti v rabi z nitjo ali predivom, v vrsti malih grobišč po deželi ne zasledimo, res pa je, da je število grobov v teh nekropolah navadno tako majhno, da bi mogel samo en predmet v enem uničenem grobu podoben povsem spremeniti. Vredno se mi zdi poudariti, da so gumb tipa Kempten našli tako v Emoni kot tudi v Trebnjem in Globodolu, na Ptujju so pa taki predmeti sicer ohranjeni, niso pa dosedaj nikoli iz zabeležene grobne enote. Od vseh predmetov, ki jih tu obravnavamo, so šivanke najbolj številne, kot vidimo na prvi pogled, vendar so šivanke grobni pridelek le v obeh mestih. V pregledu najdemo tudi nekaj posebnih tipov koščenih šil in igel, sicer (Dular 1979) dokaj upravičeno prišteti med lasnice. Dejstvo, da je nekatere nize na prvi pogled težko šteti med vretena (LMJG 3668, 3960, tudi Tušek 1993 grob 7, Šubic Y 137 ali Pe 1337 - Petru S. 1972, str. 122), sem že omenila. Vendar so po obliki pravih vretenom tako blizu, da jim moramo posvetiti nekaj pozornosti. K njim se še povrnemo. Tudi o iglah homo še govorili. Za vse to raznorodno gradivo, ki je včasih opredeljenemu le podobno, pa se mi zdi važno preveriti, ali more kaj pojasniti glede predstave o predivu ali niti v pogrebnem kultu. Zanima nas vendar predvsem, ali morejo imeti predmeti iz trajnih materialov, ki so lahko v rabi pri preji ali šivanju, skupno simbolno vrednost in ali morejo kot grobni dodatki vsaj pričati o trajni prisotnosti neke predstave v pogrebnem kultu. Prav tako nas zanima ali v določenem obdobju in civilizacijskem okolju sodijo predmeti, ki smo jih izbrali za to obravnavo, morda k noši ali vsaj med nepogrešljive pripomočke iz vsakdanjika, ki so jih vsaj nekateri člani skupnosti nosili vedno s seboj in so jih zato dobili tudi v groh.

Takoj pa moramo ugotoviti, da smo našete predmete našli zvečinoma v žganih in le v majhni meri tudi v skeletnih grobovih. Organski material, torej jantar ali kost, pridelek v žganem grobu, je v resnici pravi pridelek, saj je prišel v grob lahko šele na ohlajen pepel pokojnika. Tudi vsi našeti gumbi iz stekla niso deformirani v ognju. Ti primeri torej ne morejo biti ostanek obleke ali noše: lahko pa je pokojnik imel že za živa pri sebi kovinsko šivanko ali vreteno s keramičnim glavičkom. Ta dva tipa moremo torej šteti za pridelek le pogojno in to moramo potem pri interpretaciji tudi upoštevati.

Oblike

Nesporno opredeljeni vijčki - uteži s statev ali presličnega vretena se oblikovno v datiranih grobovih med seboj komaj toliko razlikujejo, da bi mogli govoriti o kakršnem koli oblikovnem razvoju. Isto velja tudi za šivanke, dasi je, kot vemo tudi iz današnje izkušnje, od debeline niti in tkanine odvisna velikost šivanke in obseg ter oblika ušesca. Šivanke in vijčki so torej uporabni predmeti, katerih vloga in oblika je bila domišljena. Morebitne razlike so bile verjetno tudi v času nastanka bolj nasledek želje ceneni, preprosto oblikovani predmet kar najbolj prilagoditi trenutni potrebi in manj sprememba v tehnologiji ali celo okusu. Za nalogo, ki nas zanima, so te malenkostne razlike tudi povsem zanemarljive. Po pregledu gradiva in tem, kako je obravnavano v inventarnih knjigah in objavah, vidimo, da oblike drugega sodobnemu človeku še zdaleč niso enopomenske. Enkrat, v grobu Pe 1456 v Emoni, srečamo tudi čolničasto šivanko iz kosti, namenjeno šivanju mrež. Večina vijčkov, "vretenc", manj verjetno uteži za debelo osnovo tkanine v najpreprostejših statvah, v resnici verjetno že navadno vretenskih glavičev, ima tudi v rimskem času arheologu dobro spoznavno obliko. Toda tem sledi več biserov, skupno z gumbi tipa Kempton, in ploščic, ki jim namena ne poznamo povsem nesporno, a jih je vredno uporabiti v našem preskusu. Zato, kot sem omenila, navajam tudi nekaj "lasnic", ker so enakomerno debele po vsej dolžini in imajo oba konca profilirana. Tudi kot lasnica so torej služili lahko le za oporo svitku, ne pa za zatikanje in pritrjevanje kit, saj jih ni moč potisniti skozi tesno spleteno lase. Od take rabe pa je kratek korak do rabe za svitek niti ali kite iz druge snovi. Tu ne moremo slediti magiji las, ki je - sodeč po laseh kot gradivu za zaobljubne vezene ali blazinice iz las v krstah v mlajših stoletjih evropske kulturne zgodovine - magiji niti lahko blizu, moramo se pa take možnosti razlage zavedati.

Brez dvoma je za svitek niti služila "preslica", pravilneje preslično vreteno, ki je sestavljena iz na kovinsko prečko nataknenih prisekano stožčastih koščenih ali jantarnih valjastih biserov tako, da se proti sredi vreteno debeli in tanjša proti obema koncema. Navadno so sredina in oba konca še poudarjeni z večjim lečastim biserom. Med našim gradivom je takih le nekaj predmetov, npr. LMJG 3662 ali 3677 ter Šubic 1974 s Ptujja ali koščeni predmet iz grobnice 113 v Trebnjem. Sicer so pa, kot že omenjeno, navadno za "preslice" opredeljene prečke podobnih mer, materiala in videza, ki so pa sestavljene iz različno oblikovanih, največkrat lečastih biserov. Prečke so večkrat fragmentirane, kar otežuje ločiti preslico od navadnega niza biserov. Na prečko LMJG 3668 iz groba 24/1890 z Graharjeve njive na Hajdini bi bilo težko naviti karkoli drugega razen zelo debele volne ali traku. Raje bi zato mislila, da je bilo njeno mesto kje na opremi ali obleki in s prejo nima nič skupnega. Če bi ji pa vendarle iskali mesto med orodjem za prejo, potem kvečjemu na sani preslici, nad kodeljo. Toda to je le misel; na potrditev je treba še počakati. Mogoče smemo videti glavič prave preslice, krono nad povescmom - kodeljo, tudi v polkrožnem členu iz groba Šubic 1974. A tudi to misel morajo analogije ali drugi podatki še potrditi. V to smer tipam zgolj zaradi dejstva, ker so v sodobnih folklornih analogijah same preslice, nosilke kodelje, bolj okrašene in iz trajnejšega gradiva, saj so v delovnem procesu trajni element, medtem ko se vretena pogosto menjavajo. Drugih elementov za svoj poskus razlage seve nimam. Za naše sklepe pomembneje pa se mi zdi, ko govorimo o obliki presličnih vreten, opozoriti, da so jantarna vretena iz mlajših grobov vedno iz lečastih, torej za praktično uporabo in za tanjšo nit manj uporabnih biserov.

Časovni fenomeni, razprostranjenost

Ker je grobove moč vendarle dosti dobro datirati s pomočjo drugega v njih najdenega gradiva, moremo iz zbranega ugotoviti naslednje: večina naštetega gradiva sodi v obdobje principata in še od tega večji del v predmarkomanski čas. Seveda pa zdaj vsako trditev močno obremenjuje dejstvo, da poznamo v celoti le majhne odstotke gradiva, ki so ga v naših krajih v resnici rabili. Če je mogoče karkoli trditi, bi zdaj mogoče smeli z vso potrebno previdnostjo opozoriti na dejstvo, da so v Novem mestu prišli vsi vijčki v grobove pred koncem 1. stoletja, da pa je eden v Trebnjem najden v grobu poznega 2. stoletja (Slabe 1993 grob 65). V Emoni so gumbi tipa Kempten predvsem v flavijskih grobovih (iz klavdijskega konteksta je v grobu Pl 659 in grobu Pe 487, iz 2. stol. pa bi mogel biti tisti iz groba Pe 1029-24, dasiravno ta grob ne vsebuje enotnega gradiva). Jantarne preslice - vretena pa se zde predmet, ki je bil na Ptuj pogostejše v rabi kot drugje. Predmet te vrste LMJG 3960 je ležal baje v žganem grobu in prav tako bi mogel biti grob 20 s Štrafelove njive na Hajdini iz zgodnjega ali srede 2. stoletja, seveda oh predpostavki, da sta ohranjeni grobni celoti prav in v celoti zabeleženi. Jasno v začetek 2. stol. sodita preslici iz groba Jevremov 1985. Dobro sta datirana tudi grob Tušek 1993/7 (v zgodnje 2.) in Šubic Y 137 (v 3. stol.) s Ptuja in v konec 3. stol. datirani grob s Karlovske ceste v Ljubljani (Pe 1337). Preslice, ki jih objavlja Skrabar (in so za navijanje niti slabo primerne), so iz skeletnih grobov v mestni četrti na Ptuj (Zg. Breg), kjer so znani predvsem grobovi iz 3. in mlajših stoletij, a podrobno ju ne moremo več datirati. Pri šivankah pa ne opažamo, da bi bile posebej pogoste v katerem obdobju, so tudi v grobovih Pe 654, Pe 551 iz klavdijskega časa ali v skeletnem grobu Pe 1456 vsaj iz poznega 3. stoletja.

Kulturna pripadnost

Zelo drzno je skupine rimskih žganih grobov na osnovi pridatkov oz. predmetov, ki jih vsebujejo, pripisovati posameznemu kulturnemu krogu. Rimski čas je v taki meri poenotil stvarno kulturo prebivalstva v imperiju, da glede na kraj nastanka posameznih predmetov pač komaj sklepamo kaj zanesljivega. Daleč pomembnejši vir se mi zdi način rabe, priljubljenost tega ali onega izdelka, kar je posledek običajev in navad. Seveda pa je vprašanje kulturne in celo etnične pripadnosti pokojnikov, tudi kot o morebitnem vzroku za priljubljenost opisanih predmetov v pogrebnem kultu, tako izzivalno in zanimivo, da je vredno poskusa, pa čeprav s pomočjo opisanega, tako pomanjkljivega vira. Določene poglede na to, kaj verjetno vsebuje grob italškega kolonista in v čem se kaže predrimsko izročilo, smo že objavili. Kakor koli so dosedanja sklepi krhki, vendarle kaže preveriti s pomočjo dosedaj domnevanega tudi, ali so posebna okolja, na katera bi mogli biti vezani predmeti, ki jih obravnavamo. Takoj opazimo pogostnost - in izključnost - vijčkov v novomeških grobovih. To okolje v grobu ni poznalo drugega tipa iz skupine, ki o njej govorimo. Še bolj vznemirja dejstvo, da so vijčki pogost pridatek tudi v prazgodovinskih grobovih v Novem mestu. Zanimivo je, da pozna tudi Trebnje v grobu od vseh obravnavanih tipov le vijček (Slabe 1993 grob 65), preslično vreteno (grob Slabe 1993 113), vijčku bližnji biser (Knez 1969 192) in gumba tipa Kenipten (Slabe 1993 113, Knez 1966 3). Vijček je bil tudi v grobu 2 v Bohovku, verjetno prav tako kot v Trebnjem ali Novem mestu v poslednji popotnici človeku, ki je bil pod močnim vplivom tradicije krajevnega okolja, gumb tipa Kempten pa v Globodolu, v okolju, ki ga npr. keramični pridatki tudi označujejo za dokaj vase zaprto in s tradicijo povezano. (Tudi pri obdelavi naselbinskih najdb vijčkov s poznoantičnega Mte. Barra v Lombardiji se zdi avtorici - M. Bolla 1988 - pomembno poudariti, da "si riscontrano inoltre in necropoli di

ambito barbarico".) Vsekakor so pa v Novem mestu ležali vijčki tudi v grobovih, kjer je bila sigillata, sicer najnovejša civilizacijska pridobitev, ki pa, kot sem že pisala (Mikl Curk 1987), nikakor ne pomeni tudi kulturne in celo etnične opredelitve uporabnika. Verjetno dejstvo, da so v Emoni našli v žganih grobovih s stekleno žaro in pod amforo večino predmetov, ki so v našem pregledu, pokojnike v teh grobovih le navidezno etnično opredeljuje po kriterijih, ki jih je dosedanje raziskovanje že poskusilo uporabiti (Plesničar Gec 1985, Mikl Curk 1985). Kulturno so bili prebivalci Emone brez dvoma pod močnim italjskim vplivom. Zato mislim, da nam situacija v Emoni, pa popolna odsotnost takih predmetov npr. v razmeroma obsežnem grobišču v Šempetru, vendarle dokazuje, da so bile igle, pa tudi gumbi tipa Kempten in posamezni ploščati glaviči vreten, pridani v grob, element poenotene kulture rimskega imperija ali vsaj, če gledamo razprostranjenost gumbov tipa Kempten, teritorija več provinc. Vendar zaznamo tudi med našim materialom, kakor ga je že za veljavnejše sklepe daleč premalo, poleg opisane teritorialne posebnosti Dolenjske še eno lokalno ali vsaj regionalno posebnost: šivanke s Ptujja so pogostejše železne kot bronaste.

"Ženski" pridelek?

Opredeljevanje spola pokojnika pri analizi že pred leti ali celo stoletjem izkopanih grobov je seve nadvse tvegano početje. Okostja so analizirana le v zanemarljivo majhnem številu primerkov. Že dokaj dolgo pa raziskovalci pripisujejo določene predmete v grobu moškim, druge ženskam. Pri nas je metodo za analizo kot rečeno dosedaj najjasneje predstavila S. Petru (Petru S 1972, tudi Mikl Curk 1996). Prve poskusne analize kosti iz žganih grobov (Wierczynska 1978) so sicer vnesle nekaj dvoma v tovrstno opredeljevanje, vendar veljajo določeni predmeti (noriško panonski nakit, uhani, pravo orožje, tudi ogledalo) še vedno za toliko analizirane, da jih štejemo za dokaj zanesljiv znak pokojnikovega in pokojničinega spola. Pregled grobov, ki smo jih našli, takoj pokaže, da jih lahko le nekaj (11-15?) na tak način opredelimo po spolu. Pa vendar naših predmetov nikakor ne srečamo samo v jasno opredeljenih ženskih grobovih. Vsekakor pa število ženskih grobov prevladuje. Te izrazite grobove velja pogledati nekaj podrobneje. Ženske: Šubic Y 137, preslica pri sarkofagu s škatlico, LMJG 3964, šivanka z zrcalom, LMJG 3976, igla ob noriško-panonski fibuli. Novo mesto 117, noriško panonski par fibul in vretence, Novo mesto 130, dve fibuli in dve vretenci, Pl 656, simpulum, dišavnica, gumb Kempten, zrcalo, Pl 663, zrcalo, šivanka, gumb Kempten, Pe 11-1098, šivanka, gumb Kempten, toaletni žlički, zrcalo, steklena žara, Pe 487, zlat uhan, gumb tipa Kempten, Pe 1053, šivanka, zrcalo, Pe Karlovška, vretence z nakitom Moški: LMJG 3675 v omenjenem grobu 20 na Štrafelovi njivi, LMJG 7033, šivanka ob stilusu. Na tak način bi smeli trditi, da je morda le jantarno vreteno nekaj izraziteje ženski pridelek, da so v Emoni stekleni gumbi tipa Kempten pogostejši v ženskih grobovih, vijčki - glaviči za vretenca so pridelek tako v ženskih kot moških grobovih, šivanke pa služijo tudi v ženskih enako kot moških grobovih. Koščene igle so pa verjetno res predvsem lasnice, ker so večkrat s predmeti, značilnejšimi za ženske kot moške grobove. Seveda pa moremo malone vsakega od naštetih grobov tudi drugače razlagati.

Vloga naštetih predmetov v pogrebni kulturi

V okviru študija poznorimske materialne kulture sem skušala najti tudi v naših krajih morebitne znake za starejše korenine predstave, ki je narekovala dati jantarno vreteno v grob. Ob jantarnem vretenu v žganih grobovih iz srednjega

cesarstva so, kot sem že omenila npr. ob spodnjem Renu, govorili o simbolu park in preji dolgotrajnega življenja. Pri nas ni kontinuitete pri grobnih rabi posameznih skupin predmetov, ki smo jim, nekaterim verjetno tudi na silo, našli mesto pri pripravi in obdelavi niti. Toda če jih pogledamo skupaj, potem vidimo, da je vrsta od vijčkov v zgodnjorimskih grobovih s poudarjenim predrimskim izročilom na Dolenjskem, prek šivanek, koščenih igel in vretenc zgodnjega cesarstva in vijčkov ter igel in vretenc predmarkomanskega in pomarkomanskega časa vse do časa prve tetrarhije sicer izredno maloštevilna, a v bistvu neprekinjena. To bi pričalo, da določena verska ali obredna predstava sicer trajno živi, le občasno pa močnejše pusti materialno trajno sled in še to zdaj v taki, zdaj drugačni obliki. Sledi klopčiča niti ali povsma prediva, ki bi večkrat in še v drugih grobovih moglo biti grobni pridatek ob naših predmetih, se pač ne moremo pogosto nadejati v običajnih razmerah v naših arheoloških sklopih.

Med naštetimi predmeti je seve še vedno moč gumbom tipa Kempton poiskati mesto na obleki, v posebni noši. Drugim bi pa tako mesto težko našli. Vijček kot edini del iz trajnega materiala na celotni dvodelni preslici bi mogel v določenih kulturnih krogih res opozoriti na navado, da je žena nosila povsma vedno s seboj in predla vsak prost trenutek, a potem hi tak predmet sodil res le v ženske grobove. Te domneve pa situacija v grobiščih pri nas ne potrjuje, še toliko bolj, ker moramo vedeti, kot smo že opozorili, da so v vseh naštetih primerih, razen morda v grobu s Karlovške ceste v Ljubljani, jantarne preslice in gumbi tipa Kempton pravi pridatki, keramični vijčki pa pridatek tako v ženskih kot v moških grobovih.

Za zdaj bi si torej upala trditi, da so vijčki v dolenjskih grobovih simboli določene kultne predstave, in bi si upala tako razlagati tudi jantarna vretena vse do konca 3. stoletja. Pri poslednjih pojavih tega pridatka bi moglo iti tudi za željo poudariti zaslužnost pokojne žene, nekako v smislu svetopisemske (s krščanstvom znane tudi tedanjim prebivalcem naših krajev) hvale vrle žene, ki ni brezdelna, pač pa seže po preslici, kadar le more. Tudi jantar bi mogel opozarjati na dejstvo, da gre za magični kulturni predmet. Pri nas so v grobovih iz jantarja izdelki, ki imajo praktične vzore, pa tudi miniature, ki bi mogle biti ponazorilo siceršnjih grobnih pridatkov. Ne želim več kot je potrebno posegati v razpravo o vlogi jantarja v rimskih grobovih. Vsekakor se mi zdi, da je zelo verjetno pridatke iz jantarja v grobovih razložiti s preprostim veseljem nad lepim in dragim (prim. tudi Vomer Gojkovič 1996, ali od mnogih drugih, npr. Bogaers, Haalebos 1985). V kolikor je pa za določeno skupino ljudi ta lepa snov pomenila ponazoritev ambrozije in s tem večnosti in nesmrtnosti, pa je moč tudi igrive putte razložiti z geniji, pasje mladičke s smrtjo, pečeno gos, ribo in meh s pijačo (tudi Tušek 1993 grob 7 ali LMJG 3615, 3673) z miniaturo pravega obeda, pridanega v grob, školjko (Tušek 1993) s simboliko življenja, ki se je v kamnu - školjki prav tako kot v grobu le pritajilo. Preslične člene, igralne kocke, maske ali gladiatorsko čelado (LMJG 3615) je moč videti kot simbol usode, lahкотnost lepih oblik pa kot umetnostno smer, ki je mogla z nasmeškom govoriti o večnostnih vprašanjih.

Tudi za šivanke lahko mogoče domnevamo, da so služile, najbrž skupaj z nitjo, za simbol (odtrgane, odrezane) niti življenja, toda arheološko gradivo pri nas nam ne daje za tako domnevo nič več opore kot za mnogo bolj prazaične razlage. Ena bi mogla biti, da so šivanke preprosto držale v grobu mrtvaški prt, tisto tkanino, ki je mogla tudi v žganem grobu pokrivati ali zvezati pepel in pridatke. Menim, da se z interpretacijo vloge šivanke v grobu zelo približamo nerazvozlanemu klobčiču razlag pomena žebļev v rimskih grobovih. Gotovo gre mnogokrat pri tem za ostanek krste ali skrinjice, a prav lahko gre res tudi za magijo železa. Dejstvo, da so šivanke na Ptujju pogostejše železne, je moč tudi

povsem preprosto razložiti s tem, da so tam pač pogosteje uporabili trdnješe šivanke. Lahko pa pomislimo, da je morda še živela pradačna vera v magično moč železne kovine.

Ob teh poskusih se jasno zavemo, kako krhek most k razumevanju preteklosti je arheološko gradivo, četudi je zabeleženo v grobišču, na torišču transcendentnih predstav. Mnoga vrata k umovanju in čutenju preteklosti so nam pač zaprta. Gotovo je moč tudi naše gradivo s skrbnim branjem antične literature, s študijem arheoloških in etnoloških analogij prisiliti k večji gostobesednosti. Vendar je za začetek vedno treba pogledati dejstva. Mislim, da sem jih pošteno predstavila. Za vse ostalo, za vse poskuse razlage, pa se, kot rečeno, sama prav dobro zavedam, pa še drugi so mi prizadevno povedali, da so nadvse nezanesljivi. A ko hočemo kaj več povedati o zgodovini in narodopisju naših krajev v rimski dobi, se velja po moje podati tudi na tvegano pot za tako nitjo, kot smo ji sledili v našem sestavku. Nič hudega, če nam utegnejo nova raziskovanja kmalu pokazati, kako smo se motili!

Literatura

- Bertoncelj Kučar V. 1979, Nakit iz stekla in jantarja, *Arheol. vestnik* 30, 254-277
- Bogaers J.E., Haalebos J.K. 1985, Na de dood in Noviomagus, *Spiegel Historiae* 20, 124-132
- Bolla M. 1988 v Scavi di Monte Barro, *Archeologia medievale* XV, 218
- Dular A. 1979, Rimske koščene igle iz Slovenije, *Arheol. vestnik* 30, 278-293
- Haevernick T.E. 1972, Nadelkoepfe vom Typ Kempten, *Germania* 50, 136-148
- Jevremov B. 1985, Novosti o obrtniških dejavnostih in nekaj drobcev z arheoloških izkopavanj v letih 1970 - 1980, *Ptujski zbornik* 5, 419-430, zlasti 422, 423 in tab. 4,5 str. 427,428
- Kolar N. glej Vomer Gojkovič
- Knez T. 1969, Novi rimski grobovi na Dolenjskem, *Razprave 1. razr. SAZU* 6, 107-160
- Knez T. 1992, Novo mesto II Beletov vrt - keltsko rimsko grobišče, *Carniola archaeologica* 2
- Kujundžić Z. 1982, Poetovijske nekropole, *Katal. in monografije* 20
- Mikl Curk I. 1976, Poetovio I, *Katal. in monografije* 13
- Mikl Curk I. 1985, Iz deleža Ljubljane pri spoznavanju rimskodobne civilizacije pri nas, *Zgodovina Ljubljane Gradivo, Kronika, Ljubljana*
- Mikl Curk I. 1987, Rimska lončena posoda na Slovenskem, *ZIFF* 36 s
- Mikl Curk I. 1996, Arheološki viri k vlogi žene v rimskem Ptuj, *Ptujski zbornik* 6, 157-188
- Petru P., Valič A. 1958, Drugo začasno poročilo o izkopavanjih v Bobovku pri Kranju, *Arheol. vestnik* 9 - 10, 133
- Petru S. 1969, Rimski grobovi iz Globodola, *Razprave 1. razr. SAZU* 6, 83-106
- Petru S. 1972, Emonske nekropole, *Katal. in monografije* 7
- Petru S. in P. 1977, Neviodunum, *Katal. in monografije* 15
- Plesničar Gec L. 1972, Severno emonsko grobišče, *Katal. in monografije* 8
- Plesničar Gec L. 1985, Emonske nekropole, etnični in družbeno ekonomski aspekti na podlagi pokopa in pridatkov, *Materiali* 20, 151-160
- Skrabar V. 1904, poročila, *Jahrbuch der Zentralkommission NF* 2 str.199

Slabe M. 1993, Antična nekropola na Pristavi pri Trebnjem - The Roman Cemetery, Vestnik ZRSVNKD XII

Šubic Z. 1972, La necropole romaine a Poetovio, Inventaria archaeol. 14, Y 129-138

Šubic Z. 1974, poročila, Varstvo spomenikov 17/ 19 - 1, 216

Voimer Gojkovič M., Kolar N. 1993, Archaeologia poetoviensis, Ptuj

Voimer Gojkovič M. 1996, Rimski jantarni predmeti s Ptuja, Arheol. vestnik 47, 307-322

Tušek I. 1993, Rimsko grobišče na novi obvoznici ob Potrčevi cesti v Ptuj, Ptujski arheološki zbornik, Ptuj, 385-448

Wierczynska A. 1978, Some Anthropol. Remarks on Human Remains at Dravljje and Emona Necropolis, Arheol. vestnik 29, 324-332

Iva Mikl Curk

DER NÄHFADEn, DIE NADEL, DER SPINNWIRTEL UND DIE RÖMERZEITLICHEN GRÄBER SLOWENIENS

Die aufgezählten Gegenstände kommen in römischen Gräbern verhältnismäßig selten vor. Der Faden kann als Grabbeigabe nur mittels anderer Gegenstände angenommen werden. Die Nähnadel, der Form nach allen Zeiten und Zivilisationen bekannt, wurde als solche in der Forschung fast immer problemlos erkannt und benannt, dagegen hat man für die Elemente der Handspindel, besonders für den Spinnwirtel verschiedene Namen verwendet. Man war auch in der Deutung unsicher. Von solchen Schwierigkeiten wird auch die Bezeichnung der osenlosen Nadel, auch als Pfriem oder Haarnadel gedeutet, geprägt. Unsicher ist weiter die Deutung der großen flachen "Perlen", welche aber durchaus gelegentlich auch in der Funktion des Kopfendes, des Beschwernes der Spinnwirtel betrachtet werden können. Unter dem betrachteten Material ist sogar zwei zahlreichste die Gruppe solcher "Perlen" und Knöpfe vom Typus Kempton. Wir nehmen im Grunde zwar die Deutung T. E. Haevernick für diesen Knopftypus gerne an, doch wir haben die Gegenstandsgruppe in die Reihe der Unterlagen für unseren Versuch, den Grabbeigaben der Römerzeit eine ev. Aussage über eine Magie des Spinnens und Nähens in der Totenkult abzugewinnen, mit eingeschlossen. Die Materialbeschreibung wird geteilt; zuerst findet man Gegenstände, welche schon bis jetzt als für unsere heutige Analyse interessant, also als Nähnadel oder Spindel oder Spinnwirtel, bezeichnet gewesen sind. In der zweiten Gruppe werden ähnliche oder identische, aber in der Literatur anders benannte Gegenstände angeführt.

Man wird einem sehr verschiedenartigen und aus verschiedenen Fundumständen stammenden Material entgegen gestellt. Eine gewisse Zahl der Gräberfelder, z. B. Cerknica, Stari trg bei Slovenj Gradec, Dobova, Formin, Miklavž bei Maribor, Rosalnica oder Borštek bei Metlika, hat uns keine Gegenstände dieser Art vermittelt. Weiter muß betont werden, daß schon alle erhaltenen Grabbeigaben aus der Römerzeit nur einen Bruchteil des Ganzen darstellen. Für unsere heutige Interesse aussagende Gegenstände waren aber dazu noch in einem geringen Teil von diesem Bruchteil gefunden worden: in 2% der bekannten Gräber von Emona oder Poetovio, 3-4 % in Praetorium Latobivum, jedoch in 8% der Gräber von Novo mesto. Am öftesten begegnet man der Nähnadel, jedoch treten sie nur in heiligen Stätten (Emona, Poetovio) vor. Der Knopf vom Typus Kempton kommt in Gräbern von Emona, Praetorium Latobivum und Glahopol vor, unter dem Fundgut von Poetovio ist er zwar bekannt, doch bis jetzt nicht als Grabbeigabe. Der Großteil der angeführten Gegenstände stammt aus Brandgräbern. Das organische Material (Knochen, Bernstein) weist selten Brandspuren auf. Auf diese Weise darf behauptet werden, daß die Gegenstände tatsächlich Beigaben und nicht nur Trachtzugehör oder als in der Tasche Mitgetragenes gewesen sind, was allerdings für Spinnwirtel von Keramik durchaus möglich gewesen wäre.

Formen: Die Gewichte, welche zum Beschwern der Fäden am Webstuhl verwendet werden, sind von denen, welche als Beschwern am Kopfende von der Spindel, vom Wirtel, an welchen der gespinnene Faden aufgewickelt wird, kaum zu unterscheiden. Auch kann von einer typologischen Entwicklung keine Rede sein. Das gilt auch für die Nähnadel. Als Gegenstände, für welche wir nicht ganz sicher sind, daß sie tatsächlich in unseren Materialüberblick gehören, sollen die an beiden Enden profilierten osenlosen Knochnadeln, deren Rampf der ganzen Länge durch gleich bleibt, angeführt werden. Sie waren durchaus in der Rolle eines Wirtels zum Aufrollen von Faden oder Band glänzend. In einer Frisur waren sie nämlich auch nur zum Aufrollen einer Haarlocke, nicht aber zum Feststecken der Haare zu gebrauchen gewesen. Der Weg der Vorstellung von einer Haarnähe zum Fadenknäuel ist kurz, das soll auch hier beachtet werden, auch wenn wir nicht in die Details der möglichen Magie des Haars und der Opferlocke in der Totenkult eingehen wollen. Gut

verständlich wäre die Bestimmung einiger Wirtel aus zylinderförmigen Bernsteinperlen (Grabeinheiten Šubic 1974, Slabe 113, ohne Grabeinheit weiter LMJG Landesmuseum Graz 3662 oder 3677), welche auch als Spindeln bezeichnet werden. (Sie sind jedoch wahre Wirteln, zum aufwinden vom gesponnenen Faden, und können nicht als Spindel im engem Sinne, beim Gerät der Handspindel nur der Träger - das Zier davon ev. in Poetovio, Grab 24 Cvetko, LMJG 3668 - von den zum Spinnen bestimmten Fasern, gebraucht werden.) Dagegen wird aber die Reihe von diesem Typus der Bernsteinwirteln am häufigsten von linsenförmigen Perlen, besonders in den Gräbern der Spätzeit, gebildet. Solche Wirteln können nur zum Aufrullen von einem Band - oder als Symbol - verwendet werden.

Die Zeitstellung, die Verbreitung des Vorkommens: Der Großteil von Dargestellten gehört der Zeit des Principats an, meistens in die vorkaraimäische Zeitperiode. Mit aller Vorsicht, es ist uns ja sehr wenig Material bekannt, soll erwähnt werden, daß in Novo mesto alle Spinnwirteln den Gräbern des 1. Jhdts. entstammen, in Praetorium Latobicorum wurde ein solches auch in einem Grab des ausgehenden 2. Jhdts. (Slabe 65) festgestellt. In Emona hat man die Knöpfe vom Typus Kempton vorwiegend in der flavischen Zeit in die Gräber gelegt. Die Bernsteinwirteln scheinen besonders in Poetovio beliebt gewesen zu sein. Die älteste Grabeinheit mit solch einer Beigabe scheint aus dem frühen 2. Jhdts. (Tušek 1993), die jüngste aber wenigstens vom Ende des 3. Jhdts. (Šubic Y 137, auch Petru S Grab 1337) zu sein. Für die Nähnadeln kann man keine bestimmte Zeit der Anwendung feststellen, sie kommen genauso in Gräbern der klaudischen Zeit (Petru S. 1972, Grab 654, 551) wie in den Skelettgräbern der späteren Jahrhunderte (Petru S. 1972 Grab 1456) vor.

Zugehörigkeit zum Kulturkreis: Den Kulturraum aufgrund des Entstehungsterritoriums von Bestandteilen der materiellen Kultur zu bestimmen ist ein sehr gewagtes Unternehmen. Doch können Besonderheiten in der Gebrauchsart, territoriumsgebundene Vorliebe für gewisse Formen, zu gewissen Schlüssen verhelfen. Weil in Novo mesto ausschließlich Wirteln von Keramik und Stein vorkommen und das noch zahlreicher als an anderen Orten, dürfte dies schon als ein Zeichen der lokalen Tradition gedeutet werden, besonders da in Novo mesto Wirteln auch oft in eisenzeitlichen Gräbern auftreten. Auch in territorial nahesten Praetorium Latobicorum hat man nur Elemente, welche mit der Handspindel in Verbindung gebracht werden können, aber keine Nähnadel gefunden. Ein Wirtel wurde auch in Babovk festgestellt, in Globodol ein Knopf vom Typus Kempton. Beide Gräberfelder bezeichnen auch andere Grabbeigaben als totum traditionsgeliebten. Aber in Emona fand man solche mit dem Spinnen verbundene Elemente sowie viele Nadeln von Metall und Knochen auch in Gräbern mit der runden Steinsurbe, mit Glasurbe oder unter abgeschnittener Amphure, in Gräbern also, welche man eher als der italischen Kolonisierung als einheimischer Tradition verbunden betrachtet. Die Tatsache, daß in Poetovio die Nähnadeln vorwiegend aus Eisen gefertigt waren, dürfte ev. wieder auf eine besondere territoriale Einheit weisen.

Gegenstände im Frauengebrauch?: Die bis jetzt verwendete Art Frauen- und Männergräber den Beigaben nach zu bestimmen, ist im Detail fraglich. Doch sie bleibt noch immer eine bedeutende Stütze bei der Arbeit. Da soll betont werden, daß man der bearbeiteten Gegenstände keinesfalls nur in auf diese Art bestimmten Frauengräbern begegnet, sie kommen oft auch in Männergräbern vor. Die einzige Ausnahme bildet der Bernsteinwirtel: dieser wurde öfters in sicheren Gräbern der Frauen festgestellt.

Die Rolle im Totenkult: Die Reihe der bearbeiteten Gegenstände ist gering an der Zahl und verschiedenartig. Betrachtet man sie jedoch als Ganzes, dann scheint sie vom Anfang der Römerzeit im frühen 1. und bis ans ausgehende 3. Jhdts. zu reichen. Das dürfte ev. auch zeigen - wenn wir so eine Deutung annehmen -, daß eine gewisse mit dem Lebensfaden und dem Spinnen seiner Länge verbundene Vorstellung aus dem Glaubens- und Kultwesen durch eine lange Periode fest am Leben geblieben ist, daß sie sich aber territorial und zeitlich verschieden ausgedrückt hat. In der Vermutung, zu welcher wir aufgrund unserer Analyse möglicherweise auch kommen könnten, daß diese mit dem Spinnen und Nadeln verbundene Gegenstände im Begräbniskult eine symbolische Rolle gespielt haben, fühlen wir uns durch die Gruppe der Bernsteinwirteln unterstützt. Der Bernstein hat zweifellos eine bedeutende magische Rolle in verschiedenen Kulturen des Altertums gespielt. Auch die Gegenstände aus römischen Gräbern Sloweniens würden uns eher eine Deutung in der Richtung des Symbolgutes als in der Richtung einer puren Freude am Schönen weisen: Putten dürfen als Genien des Todes, schlafende Hündchen als die Tiere des Todesschlafes, die gebratene Gans, der Fisch und der Wemschlauch (Beigaben des Grabes 7 Tušek 1993 und Gegenstände LMJG 3615, 3673) dürfen die Miniature von einem wahren Todesmahl darstellen, die Muschel das ewige Leben, welches in der steinartigen Schale schlummert, der Spielwürfel und das Gladiatorenhelm (LMJG 3615) die Unverwundbarkeit des Schicksales. Auf solche Art stellt der Wirtel das Gerät der Parken, um den der abgeschnittene Lebensfaden gewickelt wird. Auch die Nähnadel dürfte als Träger von einem Faden einer gewissen Länge (Kürze) gedient haben. Natürlich können alle Gegenstände auch auf die prähistorische Art gedeutet werden: die Nähnadel ist durchaus glaubhaft auch beim Zurückhalten des Todesknotens oder der Kleidung der Verstorbener. Die Autorin behauptet zuletzt, sie sei sich von selbst bewußt, auch wenn sie nicht von Anderen in dieser Richtung gemahnt wäre, daß solche Versuche in Kürze durch neue Funde vollkommen geändert werden können. Sie meint aber jedoch, daß man auch möglicherweise irre führenden Fäden nachgehen muß, will man was weiteres zur Geschichte und Volkskunde der Römerzeit von diesem Land heistueren.

PESMI KOT ZRCALJENJA ZGODOVINSKIH DOGODKOV ALI KOT LITERARNI VPLIVI

Mirko Križman*

UDK 821.112.2:821.163.6

Križman Mirko: Pesmi kot zrcaljenja zgodovinskih dogodkov ali kot literarni vplivi. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 317-342, 53 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Mnogi književniki jemljejo za svoje pesmi, drame ali svoja prozna dela zgodovinsko snov. Eksaktnost zgodovinopisja in zrenje književnikov se dopolnjujeta. Tako nastane kompleksnejše doživljanje zgodovine.

Mariborski zgodovinar Jože Koropec je vključil v svojo knjigo *Mi smo tu* (1985) štiri pesmi o slovenskih kmečkih uporih. Dve je prevedel avtor tega prispevka iz nemščine v slovenščino, eno iz latinščine v nemščino. Ohranjava je tod dopolnil z več vidiki in povezavami.

Vse opevajo bridke beje, moralne sodbe in strašne fizične kazni za nezveste kmote. Nezvestebo povezujejo z brezbožnostjo. Na slovenski jezik pokaže ena pesem z ironijo in s strahom. V pesmih so omenjene slovenske dežele.

Vpliv *Pesmi o Nibelungih* se vidi v pesmi *Warhaffte geschicht...* Avtor prispevka je tu večkrat ohdelal in zrlaj zelo razširil. Bistvene vsebinske in formalne značilnosti kažejo podobnosti. Transponiranje usodnega dogajanja in moralnih drž akterjev ne zabriše vzora. Formalna plat ga jasne kaže. Zarčenje velikega epa je bile v literarni zgodovini zelo široke.

Vplive *Pesmi o Nibelungih* (nibelunške ali Kurenhergerjeve kitice) in *Pesmi o Kudrun* najdemo tudi pri drugih motivih v književnosti. Vedno se pri tem odvija nekaj usodnega v notranjem in zunanem, tudi samo v fiktivnem dogajanju, v silnem čustvovanju, v kultu ženske in pesnika. Primerjave med pesmimi v nibelunški kitici pri Uhlandu, Prešernu in Korytku to dokazujejo. V prispevku je ob izvirniku, ob prevodih ter vplivih v več povezavah podrobneje obdelana tudi *Pesem o Nibelungih*.

UDC 821.112.2:821.163.6

Križman Mirko: Poems as the mirror images of historical events or as literary influences. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, pp. 317-342, 53 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

A lot of writers take as the source of inspiration for their poems, dramas and prose works historical themes. The exactness of historiography and the writers' vision complement each other. A more complex experience of history can thus come to life.

The Maribor historian Jože Koropec included in his book *We are here* (Mi smo tu) (1985) four poems on Slovene peasant uprisings. Two of them have been translated by the author of the present article from German into Slovene and one from Latin into German. The study throws light on the poems from several angles.

They all describe fierce fights, moral judgements and horrible physical punishment for the disloyal peasants. They associate disloyalty with faithlessness. One of the poems points to the Slovene language with irony and fear. The poems also mention Slovene countries.

The influence of *Das Nibelungenlied* is shown in the poem *Warhafft geschicht...* The author of the article has studied this previously and now presents it widely elaborated. Essential thematic and formal characteristics show similarities. The transposition of the fatal happening and moral posture of the protagonists does not conceal its model, which is clearly shown through the formal characteristics. The influence of the great epic has been far-reaching through history.

The influences of *Das Nibelungenlied* (the Nibelung or Kuerenberg stanzas) and *Das Kudrunlied* can be found also in other literary motifs. They always involve something fateful in the interior and exterior happening, if only just fictive, in intense emotional life, in the cult of the woman and the poet. This is proved by the comparison among poems in the Nibelung stanza by Uhland, Preßeren and Korytko. In addition to the original, translations and influences with different associations the article presents a detailed study of *Das Nibelungenlied*.

Uvod

Dandanes dostikrat slišimo izraz *eksaktne vede*. Vse, kar je v zvezi z računanjem, merjenjem, tehtanjem itd., naj bi bilo eksaktno. Humanistike nekateri ne prištevajo med eksaktne znanosti. V jezikoslovju in v literarnih vedah, npr., pa so pokazatelji, ki slone na stvarnih podatkih iz bioloških ved, iz zemljepisno-sociokulturnih okolij, iz zgodovine. Nahajamo kdaj prikaze v obliki števil ali drugih grafemov; dostikrat so potrebni vizualni ali slušni posnetki z analizami, potrebne so transkripcije itd. Poznamo pa seveda še posebne duhovne eksaktnosti. Popolnosti ali dokončnosti pa človeški duh ne more doseči.

Zgodovino nekateri prištevajo med humanistične, drugi med družboslovne vede. Slonela naj bi na strogi objektivnosti. Dobro pa vemo, da človek v odnosu do dogajanj v svetu nikoli ne more biti docela objektiv. Iz preprostega razloga, ker se do čisto vseh podatkov ne more dokopati, dalje tudi zato, ker so mu skrita ali nedoumljiva premnoga psihološka dogajanja pri posameznikih in skupinah, ki določajo zgodovino. Še v vsakokratni sodobnosti znanstveniki ne morejo spremljati, dojemati in ovrednotiti vseh dogajanj zunaj in znotraj človeka. Zato tudi nikoli ni popolne objektivnosti in eksaktnosti. Res se jima lahko precej približamo, zlasti na osnovi pisnih in drugih virov, tako ali drugače najdenih ali rekonstruiranih dokumentov. A to še zdaleč ne pomeni, da smo zajeli vso resnico.

Tudi posamezni neposredni udeleženci je ne morejo zajeti; zaradi osebnih interesov mnoge stvari zamolčijo ali modificirajo. Ljudje v določenem času morajo tudi marsikaj pod pritiskom posebej obarvati ali zamolčati.

To nič ne zmanjša potrebe po različnih raziskavah, ne ukinja pomembnosti zgodovinske znanosti. Vendar se podatki v tej znanosti spreminjajo tudi zaradi vedno novih odkritij. Gre torej za različnost virov, za različnost njihove uporabe in interpretacij, kar vse navrže časovna distanca, tok časa torej. Ker pa časa ob-

jektivno ni, ampak je le človekova predstava o času, gre za spremembe v človekovih izkušnjah, v njegovi miselnosti.

Včasih ljudsko pravimo, da se zgodovina ponavlja. Seveda popolnega ponavljanja ne more biti, so pa podobnosti, hkrati obstajajo temeljni medčloveški in širši družbeni ter materialni odnosi, ob katerih se pojavijo v novih osnovah in relacijah podobne stvari.

Jasno merljivih dejstev sicer ni mogoče tako preprosto ovreči, lahko pa postanejo ob dosežkih drugih družboslovnih in humanističnih, a tudi naravoslovnih znanosti, vprašljiva. Dostikrat znanost zavrže (upravičeno ali neupravičeno - kar je prav tako treba dokazati) najbolj opevane dosežke in opozori na nova spoznanja. In tako gre to naprej. Zato noben znanstveni dosežek ni trajen v celoti, lahko pa je trajnost v prvih.

V humanistiki in še zlasti v umetnosti si lahko zastavimo vprašanje, zakaj še danes z velikim uspehom igramo stare grške drame, Shakespeara, Moliera, Čehova itd. Zakaj še danes z velikim užitkom beremo Homerja, Seneko, Rabelaisa, Balzaca idr.

Res je tudi v umetnosti marsikaj pozabljeno, zavrženo, ker že ob nastanku ni imelo moči za trajno vrednost. Shranjeno je na robu v umetnostni zgodovini ali pa še tam ne, zanimivo je morda za ožje specialiste, prave žive vrednosti pa niti v umetnosti niti v znanosti, a tudi v življenju nima več. Včasih kako literarno delo nenadoma zaživi, ker so prišla nova odkritja ali je prišel nov okus, toda to ni pravilo. Glede receptije za innoga umetniška dela ne moremo zanesljivo napovedati stalnosti ali dokončnosti, čeprav se nam sproti zdi, da to lahko storimo.

Skoraj vse, kar je iskala in našla znanost, je imelo odmev v širši človekovi duhovnosti. Umetniške stvaritve pa so zajemale vse, tudi tisto, kar za povprečnega človeka šteje kot banalno in škodljivo. To ne velja samo za kakšne dogodke, temveč tudi za človeka in njegov značaj, za duševne hibe v njem, za socialne deformiranosti.

Sem lahko štejemo tudi vojne. Čeprav tako radi govorimo o krivičnih in pravičnih in še kakšnih (npr. domovinskih) vojnah, je vse, kar se dogaja v vojnah, kruto, grozljivo. Res se najdejo v književnosti, upodabljajoči umetnosti ali glasbi slavonspevi kaki vojni ali bitki, posameznim vojskovedjem, vladarjem in narodom, tudi posameznim bojevnikom (herojem). Po drugi strani pa so kdaj zaradi različnih manipulacijskih upodobitev osovraženi posamezniki ali skupine, celi narodi, rase. Nerazumljene so včasih davne in sodobne kulture. Druge se ocvetličeno ali pa samoljubno barvajo, nekatere se prikazujejo lažnivo, z obiljem predsodkov, z obiljem očitnih ali prikritih tendenc.

Vsekakor ne najdemo niti v znanosti niti v umetnosti vseh detajlov in docela točnih prikazov, docela pravičnih razsojevalnih kriterijev. Umetnosti sicer dopustimo več subjektivnosti, t. i. umetniške svobode, od znanosti pa pričakujemo objektivnost. Le-te pa, kot je bilo že omenjeno, prav tako pri zgodovini v popolnosti ne more biti, ker bodo vedno ostale skrivnost mnoge čustvene ter intelektualne reakcije glavnih akterjev in stranskih oseb. Manjka tudi zapletena psihologija množice, dojetje težko dokazljivih in težko umljivih naključij.

Vsega tega seveda tudi umetnik ne more vedeti in ne more najti vseh zvez. Toda znana umetniška intuicija, iz katere zraste prefinjena domišljija, odkriva, zlasti če je oprta tudi na faktografsko znanje, stvari, ki ostajajo suhemu faktografskemu nizanju neznane. Le-to res lahko najde na osnovah logičnih povezav nekatere gotovosti, kdaj precejšnje verjetnosti. Toda popolnosti ni. To je kratko malo nemogoče doseči.

Zato je dobro, da se vsakdo, ki se ukvarja z zgodovino, vsaj nekoliko ukvarja tudi s književnostjo, z upodabljajočo umetnostjo, s filozofijo v ožjem in širšem smislu.

Subjektivni toni, torej, doživljanje in reflektiranje dogajanja in osebnosti ter mnogih odnosov med slednjimi in dogajanji, pri dobrem umetniku tudi niso samo fiktivnosti ali leporečje, ampak dostikrat detajli, ki niso registrirani z zgodovinskimi dokumenti. Dajo pa se uganiti ali slutiti in tudi prepričljivo omeniti, če že ne popolnoma dokazati. Mnogi umetniki so z vsestranskim preučevanjem in intuicijo prikazali zgodovinske dogodke tako, da delujejo sugestivno, odkrivajoče, prepričljivo. Včasih še bolj, ker gre poleg analitičnega razuma še za zrenje, ki prodre globlje v stvari. Posebno velja to za ljudi velikih predstavnih in izraznih zmogljivosti. Svoja izražanja oslanjajo na večstranska doživetja in na poseben spomin. Kar umetnine kažejo, opisujejo ali opevajo (pri tem ne mislimo na panegirike), lahko vznemiri in pomaga pri iskanju drugih podatkov. Oh tem, da je umetniški užitek celovitejši od golega intelektualnega užitka.

Mnogokrat lahko iz umetnine dobimo nekatere podatke, ki jih drugod nismo našli. Dopolnjevanja v obe smeri so zato nujna in dragocena. Veliko celovitosti in detajlov lahko dobimo za zgodovino npr. iz Gilgameša, iz Iliade in Odiseje, iz Eneide, iz epa Jeruzalem, iz Pesmi o Nibelungih, iz srbskih narodnih pesmi, iz dram Shakespeara, Racina, iz del Beaumachaisa, Balzaca, Hugoja, Tolstoja, Puškina, Schillerja, Goetheja, Grillparzerja, Zweiga, Prežih, I. Preglja, Hemingwaya, Krleže, Menarta, C. Kosmača in mnogih drugih. To velja tudi za liriko (npr. Heine, Herwegh, Fallersleben, Jesenin, Blok, Kosovel, Lorca, Kajuh, Bor in drugi). Seveda moramo pri tem računati z umetniško obdelavo. Umetnina pač ni faktografija. Če je samo to, ne gre za umetnost. Različne vrste, stopnje in kakovosti umetnine merimo z močjo sporočilnosti. Le-ta pa gotovo ni le v faktografiji, ampak v posebnih asvotljivah in posebnih doživljanjih. Za celovitost človeškega duha pa je to pomembno.

V nekaterih ljudskih in umetnih pesmih imamo sicer ohranjene izpovedi o težkem polazaju kmetov, o stanovskem skupinskem pa intimnem trpljenju, o obupih, o zgražanju, obsojanju in upiranju ali pa o neslutnem nasilju ter o resignaciji. Tudi posamezni priznani pesniki so pisali o tem, bodisi lirično ali z več epike.

Ohranjenih pa je tudi precej anonimnih pesmi o kmečkih uporih. Nekatere so mešanica lirike in epike; včasih imajo sicer le malo umetniške vrednosti, a precej udslikovalne, v nekem smislu dokumentarne vrednosti, ne da bi jih gledali izključno in zoženo kot dokumente.

Seveda ne gre vedno za veličastne epe, kot sta npr. Iliada ali Pesem o Nibelungih, ampak včasih samo za odsevanje lokalnih dogodkov, za individualno doživljanje. Nemalokrat pa najdemo, glede na doživljanje stvari, intenzivno nizanje dogodkov, muralno poantiranje, v prenekateri pesmi marsikaj dragocenega za umetnost in zgodovino. Živo slikanje ima vedno vsaj nekaj umetniških prvin, četudi ne gre za velike umetnine.

Obstajajo produkti kakšnega pripadnika ali privrženca vladajočega razreda, takega, ki je bil sposoben sestaviti pesem. Včasih je bil to kakšen klerik, posamezen lanckneht ali kdo drug, ki je obsojal upor proti gospodi. Oglašali so se tudi uporniki in obsojali gospodo, povečevali upor. Zato imajo take pesmi večstransko dokumentarno vrednost, zlasti če jih povežemo z znanimi in dokazanimi zgodovinskimi dogodki. Nemalokrat pesem dopolni, potrdi ali niansira dogodka. Zaradi vsega tega jih tudi najdemo (v celoti ali delno) v zgodovinskih knjigah. Kot duhovni produkti so vsekakor zanimive in dragocene za zgodovinarja in nezgodovinarja. Zgodovino pisje pa seveda svoje znanstvene izsledke daje še na osnovi drugih temeljnih virov in miselnih razčlemb.

Vse, kar kdo ustvari in je kje ohranjeno (morda samo v spominu), je zgodovinsko v širšem smislu, ne glede na kakovost. Kratko malo je nekoč nekje nastalo

in je tu. Priča o nekem človeku in o ljudeh, o nekem času, dogajanju, o mišljenju, čustvih ali o čem drugem.

Zgodovinar Jože Koropec in pesmi o slovenskih kmečkih uporih

Nujno je bilo, da je zgodovinar Jože Koropec, katerega znanstveno delo je v veliki meri posvečeno slovenskim kmečkim uporom, vključeval v svoja znanstvena dela tudi pesmi, ki so odsev teh uporov in torej na poseben način pričajo o njih. Večina teh pesmi, zlasti najbolj bogatih s snovjo, pa je napisana v nemščini ali latinščini. Zato je razumljivo, da je Koropec prepustil prevode in eventualne interpretacije filologom.

Ker sem bil ob nastajanju mnogih Koropčevih člankov, zlasti knjige *Mi smo tu*¹, habilitiran germanist in ker sem diplomiral tudi iz slovenskega jezika ter književnosti, predvsem pa zato, ker sem imel v bibliografiji že precej prevodov različnih pesmi, me je kolega Koropec pritegnil k sodelovanju. Za njegovo knjigo *Mi smo tu* sem prevedel tri pesmi, dve iz nemščine v slovenščino in eno iz latinščine v nemščino (slovenski prevod je že obstajal). Za interpretacije in povezave med pesmimi in dogodki, za povezave znotraj pesmi in, zlasti pri najdaljši pesmi, za pesniške povezave širših dimenzij v Koropčevi knjigi ni bilo prostora.

Najprej dodatne karakterizacije teh pesmi:

Prva nemška pesem ima naslov *Anno 1516. Windisch Pauernpunt Warumb ein ersame Lantschaft um die Stat Clagenfurt geworwen*² (Slovenska kmečka zveza Zakaj se je častita deželna gospoda potegovala za Celovec). Pesem nima kakšnega izdelanega metruma, pač pa ima rime, večinoma parne. To ustvari vsaj nekaj melodičnosti in daje poleg verznega zapisa vtis pesmi. Vendar pa ne daje vtisa kitične organiziranosti in organiziranega metruma, pač pa ima močan ritem. Ne takega po metričnih shemah, ne takega, ki bi bil grajen na somernih iktusih, da bi le-ti skupaj z nepoudarjenimi zlogi ustvarili slušne in vsebinske poudarke ter bi taka pesem izraziteje zajela uho, predstave in misli.

Zlasti ker so v pesmi parne in menjajoče se moške in ženske rime, se v njej vendarle ustvari zvok. Tako tudi nimamo docela vtisa, da gre za čisto neorganizirano verzifikacijo ali zgolj za nizanje stvarnih podatkov. Teh je sicer razmerna veliko, a ne pustijo nas hladne, saj zvenijo rime tudi v nas kot zvonjenje, klicanje, nemirno, usodno gibanje. Pozvanjanje duševnih in zunanjih dogajanj preveva podatke. Nizanje dogodkov, imen krajev, posledic upora in moraliziranj izzveneva v jezikovnem in vsebinskem mračnem tonu. Sile ljudi, orožij, oblastiških ukrepov in početij upornikov, posledice teh početij v socialnih in psiholoških ter političnih premikih, vse to se kaže stvarno in melodično. Že naslov nakaže vzroke za spremembe.³

Druga nemška pesem je izredno obsežna (19 štirivrstičnih kitic nibelunškega verza) in ima zelo dolg naslov, ki je že sam dovolj poveden. Ima podatke o času in kraju upora, o udeležencih in o razpletu dogodkov; na to naj bi bil ob porazu kmetov vplival tudi Bog. Tako je absolutna pravica na strani fevdalne gospode še bolj poudarjena. Naslov ima tudi že stvarni in moralni poduk, svarilo kmetom, kaj se jim zgodi, če se uprejo gosposki. Nazadnje je v naslovu omenjena še druga pesem, po zgledu katere naj bi nastala ta dolga epska pesnitev. Ker je pri tem na-

¹ Jože Koropec. *Mi smo tu*. Maribor, Založba Obzorja 1985.

² Naslovi in pesmi v Koropčevi knjigi so zapisani po pravopisu izvirnika ali pa je le-ta fotokopiran. Le črkopis je nekoliko prirejen. Prevodi so v sodobni slovenščini, vendar so tudi tako skušali ohraniti patino, zlasti s stavčno strukturo in ločili

³ Prav tam, str. 40 in dalje

veden samo pojem *ton*, ki naj bi ga slednja posnemala, ne pa tudi verzna oblika, mi je bilo kot prevajalcu že takrat jasno, da gre še za druge vplive. Kasneje sem jih raziskal in objavil v drugih publikacijah, ki se ukvarjajo z zgodovinskimi temami, zajetimi v umetniška besedila. To je zahtevalo veliko časa in je bilo filološkega značaja, zato ni povsem sodilo v Koropčevo knjigo s faktografsko zgodovinsko tematiko.

Naslov omenjene pesmi o kmečkem uporu je *Warhaffte geschicht unnd Neue Zeitung von Auffrürischen Pauren, so sich dieses 1573. Jar, in der Windischen Mark in der Graffschaft Zilla, wider ire Oberkeit und Landsfürsten empöret hatten, doch letztlich von der Gnade Gottes inen wider gesteuert unnd gestürtzt worden sind, allen unterthanen zur warnung unnd Exempel in ein gesang verfast, etc. Im Thon Lobt Gott ihr frommen Christen, etc.*

Takole sem zapisal svoj prevod: *Resnična zgodba in sporočilo, o uporniških kmetih, kot so se tega 1573. leta v slovenski krajini v grofiji Celje zoper svojo gospodo in deželnega kneza uprli, naposled po milosti božji bili obvladani in zmagani, usem podložnikom za svarilo in eksempl v pesem zloženo, etc. V tonu Hvalite Boga pobožni kristjani, etc.*⁴

Jezik in pisava sta iz druge polovice 16. stoletja ali začetka 17. stoletja. Nemški pravopis takrat še ni bil ustaljen, nihanja poznamo tudi pri slovniških pojavih. V prevodu popolnega stiliziranja nisem mogel uporabiti, saj je knjiga namenjena širšemu krogu bralcev. Patina pa seveda seva iz semantične zgradbe dolgega naslova in iz poudarkov na nekaterih semantemih ter v strukturi stavkov. Besedišče sem posodobil, obdržal pa sem ločila, kot so v izvirniku, čeprav ne ustrezajo današnjim pravopisnim normam. Vendar ustvarjajo poantiran ritem. Natančneje o pesmi, ki je tudi središče pričujočega prispevka in bo tod zajeta v širše primerjave, nekoliko kasneje.

Pesem v latinščini, ki jo je sprejel Koropec v svojo knjigo in sem jo prevedel v nemščino, nima posebnega naslova. Prvi verz je takšen: *O nimium steuris tunc angitur undique vulgus...* V nemščini: *Zu jener Zeit war all das Volk überlastet durch Steuern...*⁵ Slovenski prevod, ki ga je Koropec vključil v knjigi, je takšen: *Tisti čas ljudstvo povsod so stiskale štibre neznosne.* Ker živimo v stičnem prostoru in ker je bila fevdalna gospoda tod predvsem nemškega rodu in jezika, je bil v Koropčevi knjigi nujen tudi prevod pesmi v nemščino.

Pesem nima ne metruma ne rim. Pač pa ima besedišče izredno težo in ustvarja ritem. Kot kakšen antični ep je polna dramatičnosti, usodnih početij skupin ljudi in tragičnih posledic za tiste, ki so se pregrešili zoper takratne postave gospode in Boga. Silna čustvovanja, prehajajoča v strasti, in neusmiljena početja, vse to je prikazano z intenziteto besedišča in sintagem, kjer ne manjka krutih prizorov in krutih obsodb, prihajajočih od branilcev reda ("reda"), določenega od posvetnih in božjih moči, ter razsodb, ki prihajajo od teh moči. Posledice duhovnega in fizičnega upora so grozljive. Meči in sulice, kri in ogenj, stoki in smrt, vse v silnem sovraštvu, v silni kazni, ki je v luči močnejšega pravična. Takole se glasita zadnja verza v mojem prevodu:

...bitteren Herzens ertrug der Fröner die Strafe.
Es ist gerecht so, er wollte die Herrschaft vernichten.⁶

⁴ Prav tam, str. 51 in dalje.

⁵ Prav tam, str. 38 in dalje.

⁶ Prav tam, str. 39.

...Grenkega srca prenašal tlačan je to kazen.

Prav je tako - pogubo je hotel gospodi.

(Prevedel z nekaterimi rahlimi spremembami Mirko Križman)

Besedišče ustreza izvirniku, ustvarjenih pa je nekaj ritmičnih detajlov, ki napravijo pesem bolj točko, da je dosežen sporočilni učinek ritma in zvoka. Oboje močno učinkuje na miselno-sporočilno dojetje. Sicer pa je vse odvisno od eventualnega prednašalca. Če jih je več, ima gotovo tudi vsak svoj način prednašanja, kakor je bilo to značilno za javne recitatorje od nekdaj in je značilno tudi danes. Nekoč je bilo več prirodnega čuta, dandanes je več šolanja. Naučiti pa se recitiranja ni mogoče z drilom, tako da moramo razumeti izrek *...orator fit* v smislu, da je pri govorniku vaja velikega pomena. Seveda igra vaja veliko vlogo tudi pri recitatorju, toda slednji gotovo potrebuje več daru.

Še ena pesem o naših kmečkih uporih je v Koropčevi knjigi: EIN NEWES LIED VON DEN KRAYNNERISCHEN BAUREN - NOVA PESEM O KRANJSKIH KMETIH⁷ (Prevedel Jože Mlinarič). Pesem sodi med tiste o punktu 1515. Zanj je značilen vložek slovenskih vzklikov *Le vkup, le vkup, le vkup, le vkup, uboga gmajna!* in *Stara prava* (V izvirniku *Leukhup leukhup leukhup leukhup woga gmaina... Stara praua*) Mlinarič je pri ponavljanju vzklika *le vkup*, ki je eliptični velelni stavek, postavljaj vejice. To sem storil tudi sam pri prevodu teh vzklikov v nemščino: *nur auf...* Možno bi bilo tudi *herzu*, kakor je predlagal dr. Ludvik. Oboje sem razčlenjeval skupaj s sintagmama *ihr armen Bauern* ali *ihr armen G'meinen*.⁸ Postavljanje vejic je sicer po današnjem nemškem in slovenskem pravopisu pravilno, vendar se s tem izgubi nekaj glasno in obupno vpijočega, ki se v vsej intenziteti hitro prelija kot en sam silen zvok. Res so ponavljajoče se sintagme kasneje napravili kot koračnico, vendar je to že priredba; v resnici pa gre bolj za odmev sintagme kot obupnega klika. Naj bi odmeval po vaseh in dolinah, od hriba do hriba, med gorami in po poljih.

Bogo Grafenauer je imel oba ponavljajoča se slovenska vzklika v nemški pesmi kot ironijo na račun slovenskih kmetov in s tem tudi na račun slovenščine. Morda je nekaj ironije v citatih. Sam menim, da gre bolj za zavest, da ta jezik obstaja, da je v ustih upornikov in da vse skupaj pomeni moč ter nevarnost, ki jo je treba zatreti. Zato lahko čutimo ob navajanju tudi priznanje obstoja slovenščine; vendar ne v kulturnem, lingvističnem ali političnem smislu, temveč da je ta jezik kratko malo tu in da je treba z njim računati, četudi v strahu in odporu. Tudi slovenske dežele so v pesmih večkrat omenjene.

Tega nisem zapisal zaradi kakšne patetične ali romantične ljubezni do svojega jezika, temveč zaradi analize celotne pesmi in še drugih pesmi. Bes in velike sile zoper slovenske puntarje, veliko angažiranje gospode in lancknehtov ter strahotno maščevanje, uporaba trde, nadvse avtoritarne posvetne in božje (cerkvene) moči, vse to potrjuje misel o pomenu, ki so ga takratni vladajoči ljudje videli v slovenskih kmečkih množicah, pa čeprav samo v negativnem smislu. Ravno v tem smislu pa se pravzaprav krije tudi priznanje, da so tu ljudje, ki govorijo, a tudi mislijo in delajo drugače, kot želi gospoda. Tudi ironija nastane dostikrat iz strahu in nervoze, zato je dodatna sila v obe smeri.

Pesem vsebuje opise velike materialne, vojaške in politične mobilizacije zaradi uničenja uporniškega gibanja. Velike postojanke so se stresle, zbudile,

⁷ Prav tam, str. 35.

⁸ Mirko Križman. Pesmi o slovenskih kmečkih uporih med znanostjo, umetnostjo in ideologijo. ČZN, letnik 60, Nova vrsta 25, str. 67 in dalje.

organizirale in so krenile z vso močjo v boj zoper kmete. Maščevanje je bilo načrtovano in tudi izvedeno z vso krutostjo.

Res je v pesmi veliko jezc nad kmeti, tudi trpke ironije do njih, a hkrati je očitno idejno in vojaško treznjenje gosposke, da kmetje obstajajo kot sila. Neposredno in posredno veje iz semantične in oblikovne zgradbe pesmi, da se fevdalna gospoda in njihova vojska zavedajo pozicij in sposobnosti, mentalitete in tudi jezika slovenskih upornikov. Eksplicitno izraža to pesem najbolj z omenjenimi sintagmami, pa najsi je v tem morda tudi nekaj ironije. Implicitno pa hkrati čutimo v vsej pesmi zavest (ali podzavest), da gre za staro avtohtono ljudstvo.

Kot germanista in prevajalca nemške književnosti, zlasti poezije, me je presenetilo odkritje, da je pesem *Warhaffte geschicht...* zapisana v nibelunški kitici. To je bilo sprva težko ugotoviti, saj pesem, ki je bila zapisana na letaku (objavljal ga je Peter von Radics v posebni brošuri in v samozaložbi leta 1904 pri tiskarni D. Hribar v Ljubljani), nima prvobitne in kasnejše razvrstitve verzov, kakor jih ima *Pesem o Nibelungih*. Seveda so prepisi te pesmi tudi različni. Pesem *Warhaffte geschicht...* pa ima v osnovi enak metrum in enake rime (čeprav ne čisto dosledno) kot *Pesem o Nibelungih*. Ker sem imel ves čas pri prvem prevodu močno v zavesti, da ho pesem objavljena v zgodovinski znanstveni knjigi, sem uporabil metodo prevoda, kjer morajo biti oblika kitic, besedišče, metrum in rime kar se da adekvatni prikazi izvirnika. Torej ne more iti za prepesnjenje, pri katerem je treba upoštevati kar največji umetniški učinek, ampak mora biti prevod nekakšen veren posnetek izvirnika. To velja že za obliko. Nekaj drugačnosti pa nastane nadalje zaradi zvoka in duha jezika, ki v dveh jezikih ne more biti popolnoma enak.

Vemo sicer, da je bila pri takih pesmih bolj v ospredju stvarnost, se pravi tisto, kar najbolj dá natančen in izčrpen opis dogodkov. Poetičnost je bila včasih pomembna, vendar ni bila v ospredju. Toda vendarle je vedno šlo tudi za svojevrstno poetičnost.

Pripovedne pesmi, tudi o kmečkih uporih, imajo gotovo tudi nekaj takšnih ali drugačnih mitizacij, čeprav ne gre za čisto mitologijo. Več slednje najdemo v znanih klasičnih epih.

A tudi za čiste mitološke tekste lahko rečemo, da so v njih pravi ali izmišljeni dogodki, tudi dejanski ali izmišljeni nastopi resničnih ali mitoloških bitij pa takih oseb, ki jih je mogoče zgodovinsko dokazati, a so mitologizirane. Vse je dostikrat prikazano tako, kot da bi se stvarno dogajalo.

Za pesmi o kmečkih uporih lahko vendarle rečemo, da je šlo ustvarjalcem v njih za kar se da bogat stvarni opis dogodkov z navedbo datumov, lokacij, zapovrstnih ali kako drugače vzročno potekajočih, po božjih silah ali po "usodi" določenih dogajanj. Nenavadna dogajanja so bila dostikrat iz ozadij vodena ali zaradi tajinstvenih vzrokov začeta in končana. A v tem je tudi nekaj mitološkega; predvsem pa slednje najdemo ob navajanju "zaslužene" kazni za kmete, kar je izvršeno tudi po božji volji.

Pomembne pa so vsekakor predvsem akcije in reakcije skupin, posameznih akterjev, vojskovodij ali kolovodij, voditeljev - od nižjih do najvišjih. Nadalje je nedvomno pomembno sprotno moralno in etično, tudi idejno, versko vrednotenje početij skupin ali posameznikov.

Ker gre za prevod komplicirane davne pesmi, je treba spregovoriti nekaj o prevajanju takih pesmi in pripovednih pesmi nasploh.

V prevajalski teoriji lahko govorimo o t. i. učenih ali pa o pesniških prevodih. Sploh pa je pri prevodih, še zlasti pesmi, vprašanje, po kakšnem principu opravljamo prevod. Če želimo, da bi pesem tudi v prevodu na poslušalca ali bralca učinkovala tako kot izvirnik, se ne moremo docela ali celo slepo držati besedi-

šča, ki je v izvirniku, ampak moramo najti izraze, ki najbolj ustrezajo besedišču izvirnika in tehtnosti vsebine in miselnih, čustvenih ter eventualno moralnih poudarkov v njej. Za liriko velja to še posebej, saj poznamo izpovedi z različnimi čustvenimi in miselnimi otenki. A tudi pri epiki velja skrb za izraze po gornjem principu. Ob tod obravnavanih pesmih je odnos med dobesednostjo in prepesnjevanjem zelo občutljiv. Obe skrajnosti pa tudi sicer škodujeta.

Pri starejših pesmih včasih seveda ne vemo, kako je učinkovala v preteklosti, ko je bila objavljena ali recitirana, saj ne moremo docela vedeti za miselne in čustvene, skratka za vse duhovne in psihične, socialne in estetske značilnosti ljudi nekoč. Ne vemo, kako je učinkovalo besedišče in kako so učinkovale stavčne strukture ter poetološke prvine. Včasih dobimo nekaj podatkov o tem bodisi od ustvarjalca ali iz zapisov sodobnikov - analitikov ali celostnih receptorjev.

Eden izmed principov pri prevajanju pesmi je, da mora biti pesem kot taka prepoznavna, da mora biti upoštevano vse besedišče in mora prevajalec upoštevati besedno točnost. Toda kaj je ta točnost?

Vsak jezik ima svoj način izražanja, svojo kulturo, zato je treba biti pri takih pogledih na točnost previden. Gre namreč za kontekstualno, socialno, zgodovinsko (tudi glede na zgodovino ustvarjalca) in estetsko ustreznost izraza v povezavi s temo. Seveda tudi glede povezave s časom, ko je bila pesem prezentirana. Patino dosežemo v različnih časih različno. Že zaradi razvoja jezika, a tudi zaradi razvoja prevajalca. Ta pa izvirnika ne sme zanemariti, razen ko gre za posebno umetniško hotenje. Nekaj slednjega je gotovo v vsakem prevodu, četudi govorimo o učenem prevodu. Vlogo igrata semantična in vizualna posebnost. Pri prevajanju še slušna. Vse je odvisno od hotenja ustvarjalca, od njegovih izkušenj v individualnem empiričnem svetu in od njegovega duhovnega ustroja, ki je pod vplivom okolja.

Nadalje je treba upoštevati, da ima vsako literarno delo značilnosti celote, da je torej spoznavno že po zunanosti. Gre za posebno organizacijo, za členjenje, za odvisnosti daljših in krajših segmentov. Glasovi, oblike, besede, stavki, odstavki itd. ne fungirajo neodvisno od celote besedila, ampak vedno v odnosu do sporočila oz. smisla, ki ga hoče avtor priklicati.⁹

Četudi pri prevajanju takih pesmi ne more igrati prav velike vloge osebni navdih prevajalca (več ga je pri liriki), pa je vendarle res, da je vsak prevod nekakšen spopad med človekom in literarnim predmetom. Že s tem se začne taka ali drugačna sprememba, ne pa šele pri jezikovnem prevajanju. Pogled, ki ga dobi prevajalec ob celoti besedila, že določa, kako bo postopal ob podrobnostih. Četudi prevod ne more hiti čisto osebno obarvan, je vendarle res, da nobeno besedilo ne gre skozi glavo prevajalca tako, da pri njem ne bi zapustilo posebnega vtisa.¹⁰ Iz tega vtisa nastanejo že posebni poudarki, posebna barvanja, ki določajo povedi (izpovedi) in njih semantični ter slovniški ritem in s tem pesniški učinek. Nikoli pa seveda ne sme priti do prevelikega ali sploh bistvenega odstopanja od izvirnika. Dobro poznamo izrek *prevajalec, izdajalec* (ital. *traduttore, traditore*).

Čim večja je umetniška vrednost besedila, tem bolj moramo misliti na to. Vsak princip prevajanja mora kar najbolj upoštevati učinek na bralca ali poslušalca. Z učinkom namreč računa tudi vsaka izvirna stvaritev.

Ker omenjene pesmi o kmečkih uporih nimajo velike umetniške vrednosti, je treba bolj upoštevati stvarno sporočilo, ki ga nosijo v sebi in ki ga izražajo, in

⁹ Gottfried Lerchner: *Sprachform und Dichtung. Linguistische Untersuchungen zur Funktion und Wirkung literarischer Texte*. Berlin und Weimar. Aufbau Verlag 1986, str. 37.

¹⁰ Fritz Güttinger: *Zielsprache. Theorie und Technik des Übersetzens*. Manesse Verlag. Konzett + Huber. Zürich 1963, str. 42.

seveda v zvezi s tem temeljno željo po posebnem (zunajumetniškem) učinku. Tako pa seveda naletimo na nove težave: poimenovanja različnih predmetov, njihovih funkcij, hierarhija ljudi in njihovega početja glede na socialni, politični in moralni položaj in pravne ter politične norme; vse to se zaradi zgodovinske odmaknjenosti močno razlikuje od vsakokratnih sodobnih predstav in norm. Dandanes nimamo samo drugačnega gledanja na takratne norme, ampak tudi drugačno besedišče. Materialni, družbeni in duhovni svet je drugačen. Vendar je treba s študijem ugotoviti, kakšen je bil svet nekoč. Toda tudi tu ne moremo doseči popolne adekvatnosti, vsesplošne natančnosti. To nam kaže tudi razvoj jezika s semantičnimi in slovniškimi spremembami kot odsevu razvoja sveta.

Zaradi vsega omenjenega je pri prevajanju pesmi, ki jih obravnava ta prispevek, težko slediti vsem podrobnejšim prevajalskim principom. Vendar je treba doseči tole: vtis, četudi s spremenjenim besediščem, ne da bi vsebinske prvine spremenjali, ali pa najti besedišče in izrazne enote, ki so točno take, kot jih ima izvirnik, s tem da organizacijo verzov nekoliko spremenimo, a obdržimo metrum in rime ter kitično obliko. Jezikovno posodabljanje sme kdaj posodobiti tudi kitično obliko.

Pravzaprav smo primorani v veliko pozornost in trdo delo. Če se namreč preveč oziramo na neki (abstraktni) vtis, marsikaj ne ustreza resničnosti, lahko nastanejo tudi besedna ali arhitekturna popačenja glede na detajle in celoto pesmi. Če pa vtisa ne ustvarimo, je pesem brezizrazna.

Nekoliko lažje delo imamo, če pesem nima stroge formalne zgradbe z izrazitim ritmom, metrumom in rimami. Takrat se lahko bolj gibljemo v izbiri ustreznega besedišča, da dobimo kar najustreznejši vsebinski adekvat, osnovni sporočilni ritem, zgodovinsko osnovo stvarnosti, ki jo opeva pesem. Držati pa se nekega arhitektonskega reda (ki tudi ni popoln) in biti docela zgodovinsko in poetološko točen pa je v vsakem oziru in pri vseh tovrstnih pesmih težko. Vendar se lahko približamo izvirnikom, ki imajo svojo zunanjo in notranjo organizacijo. Če ni formalnega ritma in rim, pa je semantični ritem z vsebinsko poudarjenim izrazjem, ki kaže ritem že pri izboru, tudi pri frekvenci in stavi besed. Vsak prevod tovrstnih starih pesmi je gotovo hkrati tudi študija zgodovine, študija jezika, je rezultat poetoloških in prevajalskih znanj ter izkušenj. Vse se tudi pri istem dejavnem človeku v detajlih spreminja, razvija, v njem dozoreva.

Širši in pestri vsebinski ter oblikovni vplivi velikega epa

Pesem *Warhaffe geschicht...* je zapisana, kot smo omenili, na letaku in po njem je fotokopija v Koropčevi knjigi. Pesem sem obravnaval v več naših publikacijah, namen tokratnega prispevka je interpretacijsko razširiti analizo in prikazati nekaj širših zgodovinskih in literarnozgodovinskih ter poetoloških povezav in vplivov. V Koropčevi knjigi za to ni bilo prostora, a tudi ostali moji prispevki so že daleč nazaj. Odnosi do pesmi so med tem časom v meni zoreli, zanimivost in pomembnost pesmi sta nenehno sprožali vznemirjanje in spodbude, da sem ob njej in ob drugih pesmih razmišljal, prihajal ob novih neposrednih in posrednih virih do ugotovitev, katerih dobršen del zdaj tod objavljam. Besedila si to vsekakor zaslužijo.

Leta znanstvenega in umetniškega zorenja prinesejo tudi spremembe. To dobro poznamo v umetnosti, a prav tako v znanosti. Novosti ponavadi ne podrejo docela preteklih spoznanj. Vsakršno preseganje ali dopolnjevanje ugotovljenega pomeni novo obogatitev. Tudi zmote pa so del iskanja. Pričajo o stadijih in iskanju v znanstvenem ter umetniškem razvoju. Če je delo opravljeno studiozno, ne more biti vse preteklo zavrženo. Končnih ugotovitev in popolnih dovršenosti pa

ni, saj so pojavi v preteklosti in sedanjosti tako komplicirani, da ne dopuščajo dokončnega spoznanja.

Tod ni bilo mogoče navesti vseh kitic (to je bilo že opravljeno), ampak naj bo uporabljen samo naslov in naj bosta zaradi ilustracije navedeni le dve kitici. Gre za izvirnik in moj prevod ter za nekatere nove povezave.

Naslov in prvi kitici vsebujejo že vse bistvene vsebinske in jezikovno-slogovne prvine, ki so osnova za analizo celotne pesmi. Pesem ima seveda drugačno organizacijo in širino, kot jo ima naslov. Celotna pesem je dostopna v omenjeni Koropčevi knjigi, v knjižnicah in arhivih.

Nekatere oblikovne in vsebinske analitične dopolnitve ter interpretacije so objavljene že v drugih mojih prispevkih.¹¹ V pričujočem se zaradi že omenjenih razširitev vračam zlasti k daleč najobsežnejši, a tudi oblikovno ter vsebinsko najzanimivejši pesmi. V meni je sprožala nenehni raziskovalni nemir.

Ker torej že prva kitica napove v bistvu vsebino celotne pesnitve, vodi s tem tudi nekako logično v obliko, ki je vseskozi uporabljena. Pri tem je prav tako že možno slutiti, na katero veliko pesnitev se pesem zavestno ali podzavestno oslanja. Vzrok za to bom skušal z analizo tod razložiti. Razumljivo je, da ostane zaradi pomanjkanja popolnoma neovrgljivih dokazov v dovolj hogatih virih kakšna trditve le hipoteza. Ob konkretnih vzporeditvah materialov in ob dodatnih iskanjih ter razmišljanjih pa trditve ne morejo biti docela ovržene. Njih sprejetje dobi ob stvarnih pokazateljih v pesmi, v literarni in splošni zgodovini ter v idejnih ozadjih veliko možnosti.

Pisave izvirne pesmi v Koropčevi knjigi nisem prilagodil latinici in ničesar nisem spreminjal pri obliki. Seveda pa sem moral uporabiti sodobno besedišče, razen pri nekaterih zgodovinsko močno vezanih izrazih. Večina besedja pa se je dala prenesti v sodobni jezik. Ostale pa so nekatere bistvene pravopisne in skladenske značilnosti izvirnika. Ker je zapis pesmi takšen, da deluje metrično tekoče, le deloma netekoče, vedno pa ritmično poudarjeno, in ker rime niso po vrsticah, ampak večinoma med njimi, sem skušal te značilnosti v Koropčevi znanstveni knjigi obdržati tudi v prevodu. Zato v knjigi ni dobro razvidna nibelunška kitica z značilnim vrstičnim metrumom in z rimami na koncu polovičnih in celih vrstic. V kiticah izvirnika so tudi tako zaznavne značilnosti nibelunške kitice. To kaže tudi moj prvi prevod.

Manj shematsko urejena oblika je bila značilnost takih in podobnih pesmi, zlasti kadar ne gre za velike in izdelane umetnine, ampak v dobršni meri za verzifikacije. Čisto brez umetniške vrednosti pa mnoge vendarle niso. Gre gotovo za posebno doživljanje dogodkov. To velja tudi za pričujočo pesem *Warhaffte geschicht...* Poglavitni namen je v njej sicer nizanje dejstev in opominov, drastično prikazovanje realnosti, tudi v dejanskih ali domnevnih povezavah. Vendar je vse pesniško poudarjeno. Realistično in s pesniškimi poudarki so prikazane tudi posledice in pravične kazni. A čustveno valovanje in miselno aktivnost v pesmi dobro zaznamo in čutimo.

Za širšo javnost in zaradi poetoloških hotenj ter potreb sem obe kitici in celotno pesem ponovno prevedel in zapisal v bolj razvidni verzni obliki. Tako je pesem zapisana v *Dialogih* št. 11-12 1985. leta.

1.

*Zdaj čujte, kaj vam pojem, kaj se zgodilo je,
sporočam še o pravadah, zdaj v kratkem času le,*

¹¹ Mirko Križman. Pesmi o slovenskih kmečkih uporih med znanostjo, umetnostjo in ideologijo. Maribor: Časopis za zgodovino in narodopisje. Letnik 60-Nova vrsta 25, 1. zvezek 1989, str. 65-82.

*o teh stvarih v uporu navadnih kmetov tod,
o vojni njih in zboru: štel tisoče je shod.*

2.

*Petnajsto triinsedemdeset bilo je let,
ko kmetov velik trop je poslušal tuj nasvet,
pustil se zapeljati, a mnogi so nato
se morali kesati, hudo jim je bilo.*

Kitici sta bili nespremenjeni ob objavi celotne pesmi in dodatne študije o njej ter o nekaterih prvinah v drugih pesmih s tematiko kmečkih uporov v *Časopisu za zgodovino in narodopisje* 1. zvezek 1989.

Danes bi spremenil drugi verz v prvi kitici takole:

...o pravadah naj še pôjem, zdaj v kratkem času le,...

Tako bi dobili v dveh zaporednih verzih sicer isto besedo: *pôjem*. To je v takih pesmih kdaj najti. V pričujoči pesmi pa s tem dobimo v prvem delu druge kitice žensko rimo, ki je značilna za nibelunško kitico. Take kitice pa so uporabljene v celotni pesmi, čeprav z nekaterimi nedoslednostmi. Ponovitev besede v kakem verz, še posebej v tem, ne moti, ampak ustvari še večji poudarek, da gre za epsko pesem in prednašanje (najverjetneje je šlo tudi za petje).

Drugi kitici bi zaradi enakih vzrokov - ohranitve metruma ter rim do kar največje mere - spremenil dva verza takole:

*Je prvé petnajststo triiusedemdeset let,
ko kmetov silno trumo je zmamil tuj nasvet...*

Seveda s tako spremembo v prvem delu prve vrstice prav tako ne bi imeli ženske rime, a bolj bi se približali ritmu, principu nibelunške kitice. Gre za metrum, ki ustvari tudi zvočni in zlasti vsebinski ritem.

Spremembe bi opravil še v nekaterih drugih kiticah. To je pač posledica ukvarjanja s pesmijo vse do danes in zorenja pri tem. Takšni pojavi so znani pri avtorjih samih in pri prevajalcih. Vendar v pričujočem prispevku ni namen kazanje sprememb prevajalskih detajlov, ampak gre tod za osvetlitve položaja pesmi in vplivov nanjo pa njenih vplivov na druge pesmi; hkrati gre za literarne, literarno-zgodovinske in poetološke osvetlitve pesmi na teoretični in praktični ravni. Opravljenih bo več povezav po formalni in vsebinski plati.

Za *Pesem o Nibelungih* obstaja nekaj različnih teorij o ozadju, razvoju in avtorju. Vse je še danes v večji meri ugibanje, vendar je mogoče iz pesmi spoznati, da je obstajalo pred tem ogromnim epom več pripovedi v prozni in verzni obliki. To so bile neke vrste sage. Gotovo pa je *Pesem o Hildebrandu* iz 9. stoletja iz langobardskega prostora in razširjena tudi na Bavarskem dajala poleg drugih sag osnove in pobude za epsko tradicijo, ki se je v tem širšem prostoru vlekla od antičnih časov. V bavarsko-alemanskem prostoru in še višje na severu so seveda tradicija in nove mentalne ter kulturne razmere vplivale na izročilo in na ustvarjanje novih epskih sestavin. Že prvotno so vsebovale pesmi, v katerih so nastopali vitezi, mnogo ljubezenske tematike; seveda brez viteškega bleska, brez junaštva ni šlo. Za začetnika takega pesništva imajo literarni zgodovinarji Kurenbergerja (der Kurenberger), pripadnika nižjega plemstva iz Avstrije. Okrog l. 1160 so nastale prve njegove tovrstne pesmi. Pri njem gre za dokaj naravno ljubezensko liriko, ki še ni imela tiste poduhovljenosti, kakršno najdemo v mnogih pesmih

kasnejšega minnesanga.¹² Tod omenjam tega pesnika, ker je pravzaprav on oblikoval kitično in verzno obliko, ki jo najdemo v kasnejši *Pesmi o Nibelungih*. Zato govorimo včasih o *Kürenbergerjevi kitici* ali pa zaradi večjega obsega in tehtnosti velikega epa o *Nibelunški kitici*. Dvoumnost nastane v nekaterih literarnih zgodovinah včasih ob nerodni formulaciji. Takole beremo tako nerodno formulacijo: "Kürenberger pesni v isti kitici, v kateri je napisana Pesem o Nibelungih."¹³

V *Pesmi o Nibelungih* je zaznati razlike med posameznimi deli, zato obstaja teorija, da celotne pesni ni ustvaril en sam avtor, verjetno pa je obstajal kakšen urejevalec. Čeprav so v pesmi prvine nordijskih sag, obstaja pri vseh dozdajšnjih raziskavah mnenje, da je pesem ustvaril ali uredil avtor iz bavarsko-avstrijskega prostora v začetku 13. stoletja. Pesem je bila v tem prostoru tudi najbolj razširjena.

Za obširno navajanje, kdo vse je razčlenjeval to pesem in njeno ozadje, kakšne so trditve ali hipoteze o avtorju (avtorjih) in od kod vse prihajajo domnevni vplivi na vsebino in obliko pesmi, tod tudi ni prostora. Vendar pa je treba nekatere pomembne ugotovitve in teze kljub temu navesti.

Franček Bohanec meni v spremni besedi slovenskega izbora pomembnejših delov pesmi,¹⁴ da so v *Pesmi o Nibelungih* bajni motivi predvsem v prvem delu; vezani so na tragično usodo Siegfrida in na Brunhildo. Nadalje pa pravi Bohanec, da ob primerjavi starih junaških epov (v Eddi in drugih) opazimo bistvene spremembe. Avtor naj bi opustil najbolj meglene in fantastične pripovedi in spreminjal tudi zgodovinske motive ter naj bi pustil le tisto, kar je bilo verjetno in dražljivo. Seveda mora pisec spremne besede pristaviti, da je ostalo še mnogo bajnega.¹⁵ Bohanec se pridružuje mnenju, da je *Pesem o Nibelungih* delo neznanega avstrijskega avtorja. Glede vzdevka (pripisa), da gre za "ljudski ep", Bohanec meni, da takih epov ljudstvo ni ustvarilo in razširjalo, da gre torej za pesem gornje plasti.¹⁶ Neuko in nepismeno ljudstvo je gotovo pesnilo drugače. Tudi pripovedi ljudstva so bile drugačne, a snov sag, bajeslovnost, veliki ljudje, božje sile, ljubezen in sovraštvo, krutosti, vse to je napajalo tudi ljudsko pripovednost.

Gotovo je v *Pesmi o Nibelungih* toliko blišča, silnega poguma in moralnih drž, da je razvidna dvorna atmosfera na raznih mestih. Pri tem sta poudarjena junaštvo in izdajstvo. Dogajanja in moralne sodbe v početjih akterjev presegajo tragiko zunanega bojnega vrveža in prehajajo v usode velikih posameznikov ter plemen, tako da vse preide že v zvezo z nevidnimi, a slutenimi božjimi silami.

Ali potemtakem smemo pesem *Warhaffte geschicht...* kakorkoli postaviti v zvezo s takim epom?

Gotovo ne poenostavljeno, saj je pri tem pomembno že dejstvo, da je pesem nastala skoraj štiristo let kasneje. Vendar je bil ep o Nibelungih zelo razširjen ravno v prostoru, kjer je nastala tudi omenjena pesem. Da se je v dolgem času v mnogih ozirih "obrusila", da vsi detajli niso bili vedno v spominu, je jasno.

Toda veliki ep je ostal v izročilu, tako po obliki kot tudi po vsebini. V celotnem južnem delu nemškega jezikovnega prostora imamo tudi največ prepisov *Pesmi o Nibelungih*.

¹² Georg Ried. *Wesen und Werden der deutschen Dichtung*. Verlag Martin Lutz München 1967, str. 27.

¹³ Prav tam, str. 27.

¹⁴ *Pesem o Nibelungih*. Verze je izbral, prevedel in povezal s povzetki izpuščenih mest Mirko Avsenak. Spremno besedo in opombe je napisal Franček Bohanec. Mladinska knjiga, Ljubljana, 1972.

¹⁵ Prav tam, str. 104.

¹⁶ Prav tam, str. 107.

Ker ime ustvarjalca *Pesmi o Nibelungih* ni znano in ker je pesem predelava mnogih sag in epov z delno ali podobno snovjo, obstaja tudi več razlag in domnev o vzorih, virih, krajih in o osebah, ki naj bi bili različne prvine in dele velikega epa že obdelali. Največ podatkov se nanaša na južni del nemškega jezikovnega prostora, čeprav so prihajali viri tudi s severa. Avstrijci še posebej poudarjajo svoj prostor, zato je *Pesem o Nibelungih* v njihovih literarnih zgodovinah obravnavana z več tako poudarjenimi podatki. Seveda je v teh podatkih veliko resnice, vendar nekatere specializirane knjige literarne zgodovine Avstrije napravijo vtis, da gre za prisvojitve. Gotovo pa je bil nemški jezikovni prostor v času nastanka *Pesmi o Nibelungih* brez kakšnih zelo ostrih državnih, jezikovnih in kulturnih meja. Vplivi so prihajali s severa in so segali proti jugu ter nasprotno.

Vsebinske zametke najdemo že v starejših junaških pesmih in sagah o Siegfriedu in Brünhildi, o propadu Burgundov (tudi v aliteracijskem verz - Stabreimu); iz Edde lahko sklepamo o *Pesmi o Atlju*.

Na tej je zgradil okoli l. 970 svojo latinsko pesem o propadu Burgundov neki bavarski potujoči pevec (zaznamo v notici Passauske latinske kronike). Ta pevec je povzročil tudi, da sta prišla v sago škof Pilgrim iz Passaua in mejni grof Rüdiger iz Pöchlarna na Nižjem Avstrijskem. Dve stoletji kasneje domnevajo nastanek renske *Pesmi o Siegfriedu*, istočasno naj bi ustvaril neki avstrijski potujoči pevec *Pesem o stiski Nibelungov*. Oboje je bilo izgubljeno, ker so bili na prelomu 12. in 13. stoletja epi potujočih pevcev že zastareli. Ampak vsebino naj bi bil prevzel okoli l. 1200 neki nepoznani pesnik iz Avstrije, verjetno z Dunaja, in ustvaril velik ep, *Pesem o Nibelungih*.¹⁷

Ker tudi avtor pesmi *Warhafftige geschicht...* ni znan, lahko domnevamo, da gre za dobrega poznavalca epa o Nibelungih. Ta ep je morda uporabil, da bi poudaril usodnost kmečkih uporov (v tistih časih so bili res usodni, saj bi lahko sprememili družbeni in pravni red), a tudi veličino in moč fevdalne gospode. Ni verjetno, da bi šlo za kakšno parodijo. V pesmi je gospoda vojaško trdna, pravno in politično (s tem pa tudi versko) samozavestna in prepričana v svoj prav. Moralne sodbe in s tem tudi neusmiljene izvršitve fizičnih sodb (brez uradne ustanove, kot je sodstvo) so na njeni strani. Kmetje so nepridipravi, izdajalci resnične (oblastniške) pravde, zato jih doleti zla usoda po volji posvetne in božje oblasti.

Tudi nekaj implicitne ironije je samo sestavni del vzvišene oblasti.

Ljudje vsakega časa so našli v *Pesmi o Nibelungih* nekaj tega, kar je narekoval njihov časovni duh, kar so dobili v izobrazbi in vzgoji in seveda nekaj tega, kar je zahtevala vladajoča ideologija. Usoda literature, a do neke mere tudi znanosti, je pač taka. Seveda pa moramo razlikovati dirigirano in nadzorovano mnenje in resnično nova občutja ter spoznavanja v odnosu do literature.

Že zaradi neke značilne letnice ene izmed novejših izdaj *Pesmi o Nibelungih* (1939) v knjižni obliki ni težko uganiti, kaj je v ozadju stavkov iz *Predgovora*: "...Veliki srednjeveški epise nam kažejo kot svete knjige našega naroda. V njihovih simbolih kot najdragocenejših dokumentih so ohranjene naše najvišje vrednote germansko-nemškega bistva. Poleg tega slutimo, da je šlo ustvarjalcem velikih dvornih epov za več kot samo za mogočne like in veličastna dogajanja. Vedeli so za bistvo skupnosti, ki je določena posamezniku kot višji življenjski red, vedeli so za nevarnosti, do katerih pride v sporu med posameznikom in skupnostjo..."¹⁸

¹⁷ Die österreichische Dichtung im Rahmen der Weltliteratur. Von Dr. Werner Tschulik. Wien 1949. Hölder - Pichler - Tempsky Österreichischer Bundesverlag, str. 14.

¹⁸ Das Nibelungenlied. Nach dem Urtext erneuert von Hermann Stodte. Hohenstaufen - Verlag Stuttgart 1939. Vorwort (nepaginirano, prva stran).

Nacionalistična ideologija je iz tega zapisa jasno razvidna.

Pesem o Nibelungih je bila po nastanku dolgo zelo popularna, v dobi humanizma je izgubila precej veljave, tako da je za nekaj časa skoraj zatonila. Le v nekaterih krajih so jo poznali posamezniki. Tako je lahko vplivala tudi na druge pesmi. Zato pesem *Warhafft geschicht...* omenja ton pesmi *Lobt Gott ir frommen Christen* (Hvalite Boga, pobožni kristjani). Pesem s takim naslovom res najdemo v Wackernaglovi zbirki *Das deutsche Kirchenlied* (Leipzig 1841-1847), kjer gre za obsežen izbor starejših pesmi. Zato je lahko obstajala v izročilu takšna pesem, ki je nekoč vplivala na pesem *Warhafft geschicht...* Vendar je zapisano v naslovu, da gre samo za ton. Mišljen je najbrž vsebinski ritem, predvsem pa svarilni ton, ki ustvari razmišljanje o bogaboječnosti. To pa ima tudi *Pesem o Nibelungih*. Nekateri pesmi iz 16. in 17. stoletja v Wackernaglovi zbirki gotovo kažejo nekaj metričnih podobnosti s *Pesmijo o Nibelungih* (npr. pesmi Martina Behma).¹⁹

Sicer pa je bilo ponovno pravo odkritje *Pesmi o Nibelungih* v letu 1755, ko je raziskovalec Obereit v gradu Hohenems na Vorarlberškem odkril t. i. rokopis *C Pesmi o Nibelungih*. Dal ga je Bodmerju, ta pa ga je objavil l. 1757 pod naslovom *Chriemhildens Rache und die Klage* v Zürichu. Počasi se je zopet obujalo zanimanje za pesem. Naraslo je zlasti v času romantike in v Napoleonovi dobi, ko je domovinska ljubezen močneje zagorela.²⁰

Omenjena doba v 19. stoletju res kaže precej pesnikov, ki so, če že niso kazali v pesmih patriotskega duha, uporabljali vsaj nibelunški verz ali nibelunško snov. V nemški literaturi najdemo take književnike do najnovejših časov: Fouqué, Raupach, Hebbel, Uhland, R. Wagner, Geibel, Jordan, P. Ernst, Max Mell, Roman Schneider idr.

Naj tod omenim, in sicer zaradi sovpadanja njune življenjske dobe, pesnika dveh jezikovno stičnih narodov: Ludwiga Uhlanda in Franceta Prešerna. Najdemo pa vplive pri nekaterih naših in nemških avtorjih tudi kasneje, vse do danes.

Nibelunško kitico z le nekoliko modificiranim verzom je uporabil Prešeren v pesmih *Neiztrohnjeno srce* in *Prekop*. V nemščino pa je tudi prevedel poljsko Korytkovo pesem o lepoticah Ljubljane: *Den Schönen Lailachs*²¹ (Lepoticam Ljubljane), ki je napisana v nibelunški kitici. Ta Prešernov prevod je hranil M. Kastelic. Prvič je bil objavljen v nemškem časniku *Triglav*, I. letnik 1865, št. 9.²² Slovenski prevod (tudi v verzih, ki spominjajo na kürenberško-nibelunško kitico) najdemo v opombah Slodnjakove izdaje Prešernovih pesmi in pisem.²³

Kürenbergerjeve pesmi in *Pesem o Nibelungih* vsebujejo mnogo verzov o lepih ženskah, o kultu žensk, o njihovi moči. Zato ni čudno, da so pesniki uporabljali nibelunško kitico tudi za opevanje žensk ali čustev do njih pa usode, ki so se razvile v zvezi s tem.

Stara nibelunška kitica ima štiri parno rimajoče se dolge verze; vsak dolgi verz je z zarezo razdeljen v dva dela, prvi deli imajo praviloma tri poudarke (iktuse), jamske stopice in na koncu žensko (zvencečo) rimo. Drugi deli dolgih verzov imajo tri poudarke, moško rimo in tudi jamske stopice, le zadnja polovica dolgega verza ima štiri poudarke, verzi ohranjajo jamsko stopico in se končajo z moško rimo.

¹⁹ Gl. 11, str. 133 in dalje. Tam so cerkvene pesmi širše osvetljene.

²⁰ Das Nibelungenlied. Übersetzt von Karl Simrock. Herausgegeben von Georg Holz. Bibliographisches Institut Leipzig und Wien 1909. Uvod izdajatelja, str. 10.

²¹ France Prešeren: Pesmi in pisma. Uredil Anton Slodnjak. Mladinska knjiga Ljubljana 1960, str. 113.

²² Prav tam, gl. opombe k strani 113 (str. 293).

²³ Prav tam, str. 294.

Seveda vsa ta verzna organizacija ni toga shema, ki bi vodila v dolgočasno skandiranje, čeprav so take pesmi nekoč zahtevale razločno in ritmično izdelano prednašanje. Z jezikovnim ritmom in rimami so gradili tudi vsebinske poudarke in posebna izzvenevanja. Že izvirna pesem (*Pesem o Nibelungih*) ima v besedišču različno močne poudarke. Nepoudarjeni zlogi lahko kdaj manjkajo. Na začetku katerega od delov dolgega verza je to večkrat, redkeje v notranjosti dela verza; če tam trčita drug ob drugega poudarjena zloga, je prvi vendarle nekoliko močnejše poudarjen in daljši. To ustvari posebne retardacije, zvočne in vsebinske poudarke, ritem se še bolj členi in dopušča več intenzivnega doživljanja glede na vsebino. Zveneca končna rima je nastala historično, zaradi izpada enega nepoudarjenega zloga, zato zveni, kot bi imela dva poudarka, od katerih je prvi nekoliko močnejši in daljši. Tako nastane vtis, da imajo prvi deli verzov v resnici štiri poudarke; zdi se, kot da imajo prvi trije dolgi verzi en poudarek premalo, a ta je dejansko nado-meščen s kratko pavzo.²⁴

Tudi Franček Bohanec ugotavlja, da je nemški pesnik izvirnika *Pesmi o Nibelungih* zavestno uporabil retardacijo, ker je hotel doseči elegični ton. Zato je ustvarjalec pesniški jezik podredil vsebini. Za slovenski prevod Mirka Avsenaka pravi Bohanec, da je ohranil kontrastnost s tekočim ritmom v prvih dveh verzih, da je prelomil ta ritem s prvo polovico tretjega verza in nam napovedal tragično usodo z zadržanim ritmom proti koncu. Po Bohancu v Avsenakovem prevodu nič ne moti, če se ni slepo držal nibelunškega verza in če kdaj nima rime tam, kjer v izvirniku je. Pač pa šteje Bohanec prevajalcu v dobro, da je poudaril konec kitice, ki je v pesmi pomemben, saj je v njem podčrtana še melodija; to potrjuje tudi mnenje, da so pesem peli.²⁵

Kdor je prevajal *Pesem o Nibelungih* ali prevzel kitično in verzno obliko te pesmi zato, ker je bila popularna ali zato, da bi se v njej preizkusil, pa tudi zato, ker sta mu tematika pesmi in posebno hotenje, da bi to tematiko upesnil, narekovala nibelunško kitico, je izbiral med različnimi možnostmi. Zato najdemo odstopanja od oblike izvirnika, vendar le-ta nikoli niso prevelika, sicer to ne bi bil več nibelunški verz. Če ga je pesnik zaradi vseh zgoraj naštetih vzrokov hotel uporabiti, se je držal razpoznavnih bistev. Modifikacije, ki jih je zahteval novi čas zaradi drugačnega občutka za pesništvo, niso podrle nekaterih bistvenih osnov stare pesnitve, tako da jih lahko razpoznamo tudi v modernejši obliki.

Sicer pa so razni prepisovalci že od nekdaj vnašali v nibelunško kitico svoje odtenke, tudi nekatere vsebinske. O tem pričajo stari rokopisi.

Vse je bilo tudi odvisno od druge snovi, ki jo je zajel kak pesnik, od namena pesmi, od občutka, zakaj je potrebna tako ali drugače izvirna ali modificirana oblika. Snov pri tem gotovo ni igrala nepomembne vloge.

V tod obravnavani pesmi *Warhafftige geschicht...* je najbrž bil namen, da se ob takem bojnem dogajanju, kjer gre tudi za moralna, etična in pravno-oblastniška vprašanja, uporabi znana ohlika, ki izraža težo. Dogodki so bili gotovo usodni. Za kmete najbolj, a tudi ohlast se je zavedala, da se lahko kaj velikega poruši. Posegala je v boje z veliko plemiško močjo. Le-ta se je pokazala v dogovorih na najvišji ravni in v regionalnih centrih, kazala se je z bojno opremo ter bojno organizacijo plemiške vojske. Prav v detajle gre prikazovanje boja. Omenjeni so pohodi, srđiti spopadi, na koncu so poudarjeni porazi in so poudarjene zmage ter krute kazni.

²⁴ Obravnava Simrockovega previda v moderno nemščino v Uvodni knjige *Das Nibelungenlied*, ki jo je izdal Georg Holz pri Bibliografskem inštitutu v Leipzigu 1909, str. 43.

²⁵ Gl. 14, Franček Bohanec: *Spremna heseda*, str. 109

Vse je tako silovito, kruto in usodno, da spominja poleg oblike tudi na vsebino *Pesmi o Nibelungih*. Pesniku je ta pesem ustrezala, seveda v drugačnih okoliščinah in z manj mitološkimi primesmi. V tem delu Avstrije je bila *Pesem o Nibelungih* tudi zelo znana. Avtorja nekateri domnevajo v okolici Passaua, na Dunaju ali na Tirolskem, kjer se je našlo največ prepisov. Literarne zgodovine so izbirale.

Oglejmo si prvo kitico izvirnika v dveh različicah, nato Simrockov prevod v moderno nemščino in Aysenakov prevod v slovenščino ter nato še prvo kitico izvirne pesmi *Warhafftige geschicht...* pa moj prevod v slovenščino, in to v nibelunški kitični ter verzni obliki.

*Uns ist in alten maeren wunders vil geseit
von helden lobebaeren, von grözer kuonheit,
von fröuden, hōchgeziten, von weinen und von klagen,
von kñener recken striten muget ir nu wunder hoeren sagen...*²⁶

*Uns ist in alten mæren wunders vil gesêit
Von hêleden lôbebarên von grôßer ârebeit (Mûhsal)
Von frôniden, hōchgezîten (Festlichkeiten), von weînen und von klâgen
Von kñîener rêcken striten muget ir nu wûnder hâren sâgen...*²⁷

Zaradi zgodovinskega razvoja jezika in zaradi nekaterih razlik v prvotnih zapisih pesmi (teh je bilo veliko), prav tako zaradi socialne in нравstvene vezanosti besedišča na neki čas, naj bosta tod kratko osvetljeni vsaj dve besedi v etimološkem razvoju.

Beseda *küene*, *küen* v srednjevisokonemškem jeziku (starovisokonemško *chuoni*, star. *chûni*) je imela tudi pomen novovisokonemške besede *kühn*, *tapfer*; slov. pogumno, pogumen, smel, drzen); samostalnik ženskega spola *küene* je pomenil hrahrost, pogum, drznost; enako besede *küenecheit*, *küenheit*, *kuonheit*; izpeljanka *kuonzorn* je pomenila pogumen in jezen. V živi rabi pa so imele te in podobne beseda izredno veliko pomenskih odtenkov, ki so navedeni po mnogih virih.²⁸

Samostalnik *arbeit*, *arebeit*, *erebeit*, *erbeit* je imel po eni strani pomen današnje besede *Arbeit*, a je bila pri tem vendarle nekoč нравstveno in socialno drugačna predstava. Tako je beseda pomenila predvsem *napor*, *trud*, *muka*.²⁹ Beseda se je najbrž razvila iz nekega v germanskih jezikih izginulega glagola s pomenom *osirotel* (idg. *orbho-, germ. *arb). Se pravi, da se je dolgo ohranil v samostalniku tale pomen: biti kot sirota primoran v trdo, nečastno, mučno delo. Ampak že v viteških časih se je ta kruti pomen izgubljal; obstajala pa je še predstava o trpljenju, mukah v fizičnem, нравstvenem in socialnem smislu, čeprav ne v razvrednotenju. Tako tudi pri mistikih. Delo kot vrednoto v današnjem smislu je šele Luther jasno poudarjal; besedo pa je še kdaj uporabil za pomen *napor*, *trud*, *muka*.³⁰

²⁶ Iz knjige: *Geschichte der deutschen Litteratur* von Otto Leixner. Leipzig. Verlag Otto Spamer. 1894. str. 97.

²⁷ *Deutsche Literaturgeschichte* von Dr. Leo Krell und Dr. Leonhard Fiedler. C.C. Buchners Verlag Bamberg 1960, str. 45, na str. 46 original rokopisa A, kjer imamo namesto *ârebeit* besedo *kuonheit*. V različnih rokopisih je več variant, vendar bistvo vsebine in oblike pesmi ostane.

²⁸ *Deutsches Wörterbuch* von Jacob und Wilhelm Grimm. Band 11. Deutscher Taschenbuch Verlag 1991, str. 2573-2581.

²⁹ *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch* von Mathias Lexer. Verlag von S. Hirzel in Leipzig 1926.

³⁰ Duden. *Das Herkunftswörterbuch*. Bibliographisches institut Mannheim 1963.

Germanski glagol *arbējō (sem osirotel in zato prisiljen v trdo delo) najdemo še naveden.³¹ Različni morebitni narečni viri tudi pričajo o pomenskem razvoju: starosaško *arbēd* in *arbēdi*, nizozemsko *arbeid*, anglosaško *earfoð*, staronordijsko *erfiði*, švedsko *arbete*, dansko *arbeide*, *arbeid*...³² Povsod se pomen besede *arbeit* giblje v pomenih napor, muka, stiska, trda nujnost v delu, vse do častnega početja.

Novodobni prevodi *Pesmi o Nibelungih* so izbirali različice. Pesem je ohranjena na veliko prepisih. Pri omenjenih dveh besedah in seveda še pri drugih, tudi pri nekaterih vsebinskih sestavinah, obstajajo manjše ali celo večje razlike. Poglavitni okvir, urejevalni namen, je zaznaven, toda ep je vendarle nastal iz več osnov. Kasnejši prepisi pa so kdaj dodajali še svoje prvine.

*Viel Wunderdinge melden die Mären alter Zeit
Von preiswerten Helden, von großer Kühnheit,
Von Freud' und Festlichkeiten, von Weinen und von Klagen,
Von kühner Recken Streiten mögt ihr nun Wunder hören sagen...*³³

*Čudes premnoge zgodbe vedo nam starih dni
o velikih junakih, trpljenju, hlabrosti.
O radostih in slavi, o joku in solzah,
o vitezov junaštvih naj zdaj poslušaj vsak.*³⁴

V izvirniku in v različicah kasnejših zapisov (prepisov) seveda nimamo vedno takih kitičnih oblik, kot so jih izbrali nekateri starejši, zlasti pa moderni zapisovalci in prevajalci.

Tudi pesem *Warhaffte geschicht*... nima takega kitičnega in verznege zapisa, kot je prikazan tod. Le ta pa se da prav tako oblikovati, saj ga je mogoče izluščiti iz zapisane pesmi, kakor jo najdemo na fotokopiji v Koropčevi knjigi. Sodobno oblikovan zapis te pesmi, vendar z izvirnim pravopisom (ne črkopisom), pa je takle:

*Nun hört was ich will singen, und was gesehehen ist,
Auch meldung thun hierinnen, jetzund in kurzer Frist.
Von den Auffrührisehen sachen, des gemeinen Pawersman,
ein Krieg thatten sie machen, viel tausend kamen zusam.*³⁵

V prevodu se je dal pravopis zaradi struktur posodobiti (razen v tretji vrstici), vendar patiniranega ritma in metruma ne dajo samo ločila. Patino je čutiti zaradi izbora in ritma besedišča in zaradi ritmičnega toka stavčnih struktur. Tako smo dobili tudi metrum in rime izvirnika pesmi *Warhaffte geschicht*..., kakor je to značilno za *Pesem o Nibelungih*. Gre za t. i. *nibelunško kitico*.

*Zdaj čujte, kaj vam pojem, kaj se zgodilo je,
Še javljam tod vam zraven, čeprav na kratko le.
O teh stvarih pri upor, navadnih kmetov tod,
o vojnah njih in zboru, več tisoč šlo jih je na shod.*³⁶

³¹ Friedrich Kluge: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache Walter de Gruyter & CO. ... Berlin. 1963.

³² Weigand: Deutsches Wörterbuch. Verlag von Alfred Töpelmann 1909.

³³ Gl. 20, str. 49. (1).

³⁴ Gl. 14, str. 5.

³⁵ Gl. 1, vendar predelava v pregledno nibelunško kitico.

³⁶ Gl. 11, str. 137.

Vidimo, da gre v prvi kitici pesmi *Warhaffte geschicht...* za nadaljnje uvajanje v pesem, pri tem pa že spoznamo, kaj le-ta opeva. Nekatere bistvene najave dogodkov in akterjev so nakazane. Taki daljši uvodi so značilni za mnoge epske pesmi, saj aktivirajo pozornost poslušalcev in sprožijo napeto pričakovanje. Podobnost med uvodom v *Pesni o Nibelungih* in v tej pesmi je nesporna. Nekatere nadaljnje vsebinske in oblikovne podobnosti, tudi podobnosti v tonu in namenu pesmi, sem že omenil.

Seveda gre za mnogo manjši obseg, za mnogo manjše razsežnosti dogodkov, a tudi za dosti skromnejšo umetniško vrednost pesmi, če jo primerjamo s *Pesmijo o Nibelungih*. A vpliv slednje je razviden. To pa sproža zanimive misli o poznavanju le-te in o prenosih vplivov na druge zgodovinske dogodke, ki nimajo toliko mitoloških ozadij in tolikšnega spektra. Vsekakor pa so s tem tudi taki dogodki poudarjeni in drugače dojeti.

Omenil sem že, da je uporaba nibelunške kitice tudi sicer znana pri mnogih pesnikih. Včasih gre za teme in motive, ki ne kažejo nobene epske širine, včasih niti ne kakšnih pomembnih zunanjih dogodkov. Dostikrat gre predvsem za doživljanje, za lirski ton, ki ga je avtor prelinil v nibelunške kitice. A vendar nekateri pesniki včasih pri tem uporabljajo umišljene dogodke, kdaj celo prave, tako da nastane vtis lirsko intonirane pripovedi v pesniški obliki.

Nekaj takih pesnikov je bilo tod že navedenih. Omenjeno je bilo tudi, da so v dobi romantike mnogi pesniki radi segali po zgodovinskih motivih, a tudi po starejših oblikah pesmi. Uporabljali so jih dosledno ali modificirano.

Oglejmo si značilno kitico nemškega pesnika Ludwiga Uhlanda (1787-1862) v pesmi *Des Sängers Fluch* (Pevčevo prekletstvo). Pesem je napisana v nibelunških kiticah, ima pa tudi vsebinsko melanholičen ton blišča in strahu, sile in lepote vladarske rezidence, viteškega življenja, popotnih pevcev in njih pretresljivo lepih pesmi. V Uhlandovi pesmi je veliko silnega čustvovanja in propadanja. Pesem je Uhland uvrstil v cikel *Baladen und Romanzen* (Balade in romance).

Druga kitica je taka:

*Dort saß ein stolzer König, an Land und Siegen reich,
Er saß auf seinem Throne so finster und so bleich;
Denn was er sinnt, ist Schrecken, und was er blickt, ist Wut,
Und was er spricht, ist Geißel, und was er schreibt, ist Blut.*¹⁷

*Sedel je kralj ponosen, v bogastvo, zmage odet,
Sedel je tam na tronu, ves temen in pa bled.
In kar on misli, strah je, v pogledu se srdi,
In kar poreče, bič je, in kar zapiše, kri.*

(Prevedel Mirko Križman)

Prevod je seveda prepesnitev, vendar so vsa povedna in oblikovna bistva ostala.

Prav tako pa je Uhland uporabil nekoliko spremenjeno obliko nibelunške kitice v drugi pesmi, ki govori o usodi pesnika, o njegovi bedi in prezgodnji smrti.

Oglejmo si prve štiri verze, ki bi jih lahko razvrstili v dva dolga verza nibelunške kitice. Pesem ima naslov *Auf einen verlungerten Dichter* (Od lakote umrlemu pesniku):

¹⁷ Gedichte von Ludwig Uhland. S. Fischer Verlag, Berlin 1907, str. 351. Po kritični izdaji Uhlandovih pesmi. Izdala Erich Schmidt in Julius Hartmann v Stuttgartu 1898.

*So war es dir bescheret,
du lebstest kummervol,
Du hast dich aufgezehret,
Recht wie ein Dichter soll.³⁸*

*Tako bilo ti dano,
Si živel poln skrbi,
Si se iztrošil rano,
Kot naj poet živi.*

(Prevedel Mirko Krizman)

V lirsko-epskem tonu, kjer je uporabljena nibelunška kitica, sta tudi dve že omenjeni Prešernovi pesmi. Seveda je epika samo navidezna, ni realno osnovana, vendar pesem teče kot pripoved. Celo nekakšen uvod v to pripoved imata obe pesmi. Tako bi tudi glede tega našli globlje vplive *Pesmi o Nibelungih*, čeprav na drugi pesniški in sploh umetniški ravni. A vendar spominja vsaj od daleč prva kitica Prešernovih pesmi na prve kitice, ki sem jih navedel ob že prej obravnavanih epskih pesmih. Prav tako pa obe Prešernovi pesmi nekoliko spominjata tudi na prej navedeni Uhlandovi pesmi. Oblikovno gre pri Prešernu vsekakor jasno za nibelunško kitico.

Prekop

*Bil nekdaj je mlad pevec, ne bôgat, al' slopeč,
je zložil dokaj pesmi, od ljubice največ,
od ljubice Severe, prevzetne deklice,
ki niso je omeč'le njegove pesmi vse.³⁹*

Neiztrohnjeno srce

*Grob kopljejo, da zadnji mrlič bo vanjga d'jan,
obraz bled'ga mladen'ča prikaže se na dan.
Kopači ostrmijo, da 'z ust njih sape ni,
manj ustrašeni pogrebci vanj upirajo oči.⁴⁰*

V obeh kiticah gre torej za neko vrsto napovedi, da se bo nekaj zgodilo. Od daleč to spominja na *Pesem o Nibelungih*. Omenjene so prve, pomembne stvari pri dogajanju. To prav tako sproži pričakovanje, nekaj napetosti. Tudi sicer je vsebina pesmi obložena z dokajšnjo težo usode, čeprav ne gre za take razsežnosti, kot so v veliki epiki.

Prešernov prevod prve kitice Korytkove pesmi v nemščino (*An die Schönen Laibachs*) je takle:

*Wohl herrlich ist die Gegend ringsum, wohin ich schau,
bezaubernd strahlt, o Laibach! ob dir des Himmels Blau,
doch schöner als der Himmel ist deiner Mädchen Gesicht
und heller als die Sterne glänzt ihrer Augen Licht.⁴¹*

³⁸ Prav tam, str. 40.

³⁹ France Prešeren. Poezije. Uredil dr. Anton Slodnjak. Mladinska knjiga, Ljubljana 1958, str.

⁴⁰ Prav tam, str. 63.

⁴¹ Gl. 21, str. 113.

Prevod te kitice med opombami Slodnjakove izdaje Prešernovih *Pesmi in pisem* pa je takle:

*Prelepa je dežela, doklej mi gre oko,
čarobno, o Ljubljana, se ti modri nebo;
mladenk pa tvojih lice od neba bolj žari,
svetleje kakor zvezde bleste se njih oči.*⁴²

Vsa pesem pa zveni lirično. V Slodnjakovih *Opombah* je seveda prevedena celotna pesem, s pripombo, da gre za "skromni slovenski prevod".

Ton v Korytkovi pesmi je tudi ton nekaterih Prešernovih pesmi. Sodilo je v romantični slog. A iz *Pesmi o Nibelungih* prav tako zvenijo viteška galantnost, očaranost od ženske lepote in čustvena razvnetost zaradi žensk.

Usodnost ljubezni do žensk pri Prešernu dobro poznamo. V *Pesmi o Nibelungih* je ženska lepota prav tako povezana s silnim čustvovanjem, ki vodi v psihološke in fizične boje med posamezniki in skupinami, celimi plemeni.

Zgrešeno pa bi bilo, ko bi oblikovne in vsebinske prvine v prispevku navedenih pesmi pretirano navezovali na Kurenbergerja ali na *Pesem o Nibelungih*. Jambski verz in podobne rime najdemo tudi v nekaterih ljudskih pesmih, velikokrat so jih uporabili najrazličnejši pesniki v umetnem slovstvu, ne da bi pri tem mislili na vzor. Nema lokrat pa je vzor v nekaterih odtenkih ali pa izrazito vendarle obstajal. Glede na Kurenbergerja in glede *Pesmi o Nibelungih* lahko mirno pritrdimo, da je nibelunška kitica pojav lirike in je šele iz slednje prešla na epiko.⁴³

Omenimo še en obsežen ep: *Kudrun* (*Gudrun*), lahko tudi *Pesem o Kudrun*.

Pesnitev je nastala kasneje kot *Pesem o Nibelungih*, uporablja pa prav tako v osnovi nibelunško (Kurenbergerjevo) kitico.

Nastanek domnevajo okoli leta 1240, in sicer na podlagi več poprejšnjih pesmi ali pripovedi, tako da je v njej jasno zaznati starejše junaške pesmi, sage in balade, in to iz severnega in južnega nemškega jezikovnega prostora. Avtorja domnevajo prav tako na Bavarskem. Razlika med obema epoma pa je očitna. To kažeta zlasti osrednja ženska lika.

Kriemhilda v *Pesmi o Nibelungih* je sicer nežna, vendar silno maščevalna, tako da se spremeni v pravo demonsko bitje. Kudrun je junakinja trpljenja in potrpežljivosti, ki prosi celo za svoje sovražnike. Zato se *Pesem o Nibelungih* konča v kaosu in trpljenju, pesem *Kudrun* v veselju in porokah.⁴⁴

V tem epu se tudi vidi sprememba časa; opazen je večji prodor krščanske etike. Že med Kudrun in njeno materjo je zaznati razliko. Mati je še vezana na občutke za npravstveno trdoto, kjer vladajo neomajna načela, medtem ko hčerka že holj sledi pristnemu, odprtemu občutju srca in kaže več blage predanosti svetu. Ali je res, da "se je pesnik hotel vnaprej izogniti tragičnosti, ki daje *Pesmi o Nibelungih* tako mračno veličino..."⁴⁵, ne vemo.

Za primerjavo nekakšnega sevanja iz obeh epov gotovo velja lakonska ugotovitev: "...na tleh strogosti raste bojazen in nezvestoba; na tleh blagosti uspevata ljubezen in zvestoba."⁴⁶

⁴² Gl. 21, str. 294.

⁴³ Gl. 27, str. 46.

⁴⁴ Gl. 12, str. 35 in dalje.

⁴⁵ Gl. 17, str. 16.

⁴⁶ Geschichte der deutschen Literatur von Wilhelm Scherer. Berlin. Weidmannsche Buchhandlung 1887, str. 132.

Da pripada ženski v pesnitvi *Kudrun* tako velika vloga, kaže še vedno viteški svet. Pesnik ga je hotel opjevati. Lahko rečemo, da gre za lep primer, kako se lahko v plasteh velike srednjeveške pripovedi kažejo prefinjene dražljivosti srečanj.⁴⁷

Tudi avtorja te pesni domnevajo na ozemlju današnje Avstrije, nekateri celo konkretneje – na Štajerskem.⁴⁸

Morda je vse omenjeno vplivalo na dejstvo, da poznamo v pesništvu vse do današnjih časov vpliv nibelunške kitice, ki jo je uporabljal tudi avtor pesnitve *Kudrun*. V *Pesmi o Nibelungih* se kaže s to kitico vsa silnost ljubezenskih in maščevalnih čustev, ubojev (tudi zahrbtnih), kaže se tragično uničujoči boj. Že pri Kurenbergerju in nato v pesnitvi *Kudrun* in v nekaterih manjših pesnitvah pa gre za več nežnosti, v ljubezni in tudi sicer v odnosih med ljudmi. Nekaj bolečin, trpljenja, tudi baladnih odtenkov pa najdemo prav tako še v pesmi *Kudrun* in drugod.

Možnosti za inspiracijo so dobili mnogi pesniki v vseh časih od obeh navedenih pa od drugih umetnin in detajlov v njih.

Pesem o Nibelungih sodi v vseh svetovnih literarnih zgodovinah in leksikonih med pomembne epe, čeprav ji mnogi literarni zgodovinarji ne pripisujejo take veličine in moči kot npr. antičnim, staroindijskim ali babilonskim epom.

V svetovnih merilih morda velja ugotovitev, da "pripada *Pesmi o Nibelungih* tematsko svetovno mesto – ni pa imela svetovnega učinka".⁴⁹

Vendar je to v nemškem stičnem prostoru nekoliko drugače. *Pesem* kot taka je bila pri izobrazbi v tem prostoru nepogrešljiva. Vplivov tega epa poznamo mnogo, tako po vsebinski kot po formalni plati. Nekaj teh vplivov je zajel pričujoči prispevek in jih je skušal večstransko osvetliti.

Da je imela *Pesem o Nibelungih* v nemškem stičnem prostoru toliko vplivov na različne vrste pesništva in v različnih zgodovinskih dobah, si morda razlagamo tudi iz pripomne, da je nibelunška kitica pravzaprav oblika balade, ne pa epa. Ob tem so ep ob petju različni potujoči pevci nekoliko prilagajali, včasih tudi popačili, tako da je dobil celoten epevropski odmev šele z Wagnerjevo tetralogijo.⁵⁰

Tudi nekoliko drugačno mnenje o epu je morda dokaz, zakaj je imel ep takšen vpliv. V prvem delu je namreč veliko blišča dvornega življenja, takega živopisnega dogajanja, ki so ga radi prikazovali potujoči pevci. Drugi del pa je ohranil patos s poudarjanjem junaškega. To je pritegovalo poslušalce. Vendar je bil cilj dvornih epov poudarjati nraevstveno popolnost, ki se doseže s samovzgojo in mero na osnovi krščansko-viteške humanitete ali z visoko poduhovljenostjo ljubezni. Vzvišeno-tragične usode so bile v dobršni meri vsebina junaških epov. Izoblikovali so strasti in dogodke nadčloveških silovitosti, tako da nobena kasnejša prepesnitev ni dosegla veličine nosilnih oseb.⁵¹

V bistvu pa izhajajo iz vsega temeljna moralna občutja sveta, vezana na skupnost in na individualnost v njej, ne glede na čas in stan. Prvine tega se pojavljajo na različnih ravneh in ozadjih v vseh zgodovinskih dobah. Človek se mora odločati, to pa spričo mnogih silnic, ki delujejo v njem in zunaj njega kot izročilo, kot moralna norma in izkušnja, kot ideal in resničnost, ni vedno lahko.

⁴⁷ Kudrun. Herausgegeben von B. Symons. Vierte Auflage, bearbeitet von Bruno Boesch. Max Niemeyer Verlag Tübingen 1964, str. 63.

⁴⁸ Gl. 17, str. 17.

⁴⁹ Erwin Laaths: Geschichte der Weltliteratur. Godrom Verlag, Bindlach 1988, str. 222.

⁵⁰ Prav tam, str. 222.

⁵¹ Deutsche Literaturgeschichte von Fritz Martini. Alfred Kroner Verlag Stuttgart 1965, str. 81 in dalje.

Tudi v davnih epih se nemirno pojavlja boj med idealnostjo in resničnostjo, med zvestobo in nezvestobo, izdajstvom; vse daje blišč, vzpon in propad. Gonilna sila je čustvovanje, nenehno moralno tehtanje, odločanje za idejno, čustveno in fizično akcijo. To vodi do pogube ali do plemenitosti. Lepota, blagost in krutost spodbujajo umetniško upodabljanje ali vsaj voljo po prikazovanju ali izpovedovanju.

Odsev vsega omenjenega najdemo tudi v različnih odtenkih in na različnih ravneh v pesmih, obravnavanih v pričujočem prispevku.

Za Prešernovo pesem *Prekop* pravi Slodnjak, da jo lahko označimo kot Prešernov drugi poskus najti za ljubezensko izpoved ne le novo vsebino, temveč tudi nov izrazni ekvivalent.⁵² Slodnjak vidi v tem vpliv nemške poezije, zlasti omenja Uhlanda in Chamissa.⁵³

Od teh dveh, pa še od marsikaterega nemškega pesnika ali od pesnikov nekaterih drugih narodov, vendarle vodi nekaj takih ali drugačnih niti do *Pesmi o Nibelungih*, včasih neposredno, včasih pa le posredno.

Na umetnost so torej vplivali zgodovinski dogodki, materialni in duhovni. Iz umetnosti pa tudi sevajo po svoje, včasih v spremenjenih ali celo globljih, predvsem pa intenzivnejših videnjih. Vplivi so lahko vsebinski ali formalni, pričajo pa o zgodovinskih občutenjih, o zgodovinskem spominu. Gre za materialno, družbeno, gospodarsko, politično, idejno in estetsko življenje, ki ni zanimivo samo zaradi preteklosti, temveč tudi zato, ker vidimo, kako se ta zgodovina v ožjem in širšem smislu, po področjih in po detajlih, ohranja kot sporočilo, kot pobuda za razmišljanje in tudi kot pobuda za ustvarjanje. Pri tem lahko gre za umetniška dela ali za znanstvene izsledke in nove vidike ob čutenju sveta, ob razmišljanju o svetu.

Sklep

Vsebinski motivi srednjeveških viteških epov niso nastali samo v zvezi z določenimi dogodki, ki bi jih bilo mogoče podrobno dokazati s pomočjo zgodovinskega. Včasih je možno osebe in dogodke jasno ugotoviti ali vsaj domnevati. Po eni strani gre za umetniško sporočilno hotenje, ki mu je lastna in dovoljena tudi domišljija, po drugi strani pa so bile znane iz izročila mnoge pripovedi, pesmi, sage, ki so vsebovale kot odsev dogodkov in oseb dražljive vsebinske prvine. Le-te so po različnih barvanjih dohile različne dele in celote zgodb v novi preobleki, privlačni za kak čas in za kakšno okolje. Dostikrat so take stvaritve ohranile trajno vrednost, nemalokrat pa so tudi zatonile. Včasih so živele v različnih prenosih, ko je bila npr. oblika prenesena na novo vsebino. V tem pa se kaže tudi zgodovinskost ohlike. Nova vsebina dobi s tem tudi posebno barvitost in privlačnost.

Prevzete vsebinske prvine iz starejših pripovedi, tudi prevzete osebe ali prenosi podob in dejanj ostajajo na nove osebe, vse to je seveda dalo tudi spremembe. Čeprav se je marsikaj od izvirnika zabrisalo, drugo zopet potenciralo in so nastale nove vsebinske povezave, drugačne drže, drugačne moralne sodbe, so prenosi zanimivi. Vendar povezave spoznamo včasih le po detajlih, včasih po celoti, dostikrat po posebnem toku pripovedi, a kdaj ob poudarjanju nekaterih dejanj in gledišč. Posebej je vplivala na ljudi širina zajetja dogajanja, poetološka in socialna teža, ki je pripisana kakemu dogajanju, tudi čustveno obeležje je imelo velik učinek.

⁵² Anton Slodnjak: Prešernovo življenje. Mladinska knjiga, Ljubljana 1964, str. 203.

⁵³ Prav tam, str. 204.

Vedno je dragoceno, če iščemo povezave s preteklostjo, v našem primeru s starejšimi pesnitvami, epskimi in lirskimi, tudi s pripovedmi. Povezave s preteklostjo so tudi povezave s prihodnostjo, z nenehnim nastajanjem velikih umetnin ali drugih, umetniško manj uspešnih stvaritev, ne da bi jih takšne ali drugačne pričakovali. Posamezni avtorji si pač vedno sami določijo vsebino in obliko. Ne morejo pa živeti in delati v praznem prostoru, ne telesno in ne duhovno. Zgodovinski spomin ni samo faktografski, ampak je širše duhovni, predvsem tudi umetniški.

Čeprav se v umetnosti prav tako oblikuje snov po neki volji in disciplini, je vendarle umetniška stvaritev nekaj drugega, kot je zgodovinopisje. V globinah duha pa se vsi pojavi in vsa ustvarjanja dotikajo; čeprav se kdaj v prvinah ali v celotah razhajajo, pa se vedno zopet stikajo. To je nemir, je bogastvo človekovega duha.

Dasiravno so vrste umetniških stvaritev po vsebini in kdaj po obliki tudi docela drugačne ali imajo tudi tako ali drugače spremenjene osnovne prvine, lahko ugotovimo pri mnogih neposredne ali posredne, zavestne ali podzavestne (manj zavestne) vplive. Lahko so kombinirano vsebinski in oblikovni, lahko samo eno ali drugo. Vplive lahko vidimo jasno tudi v parodijah ali travestijah.

Umetniško spoštljivo sprejeto oblikovno ali vsebinsko obeležje ali samo delno obeležje ne govori vedno o pomankanju izvirnosti. Mnoge literarne zvrsti in mnogi dosežki v njih imajo takšno trajno vrednost in takšno moč, da so ustvarjalci hote zašli v različne vrste posnemanja. To ob dovoljšnji lastni umetniških moči ni neobgljenost ali manirizem v slabem pomenu hesede. Tudi t. i. literarne šole ali mnogi posamezniki z očitnimi vzorniki ne pomenijo vedno nadomestka lastnega umetniškega daru. Včasih ga celo očitno kažejo na drugačen način. V izrazu, ki je sicer oblikovno ali motivno po nekem vzoru, a je v njem toliko samosvojega v izboru in zvoku besed, v izgradnji povedi, kjer se kaže čutenje in poznavanje nekega jezika, sebe in okolja, tako da je v delu razpoznavna izvirnost. Način povezave z opevanim predmetom ali subjektom (lastnim ali drugim) in jezikom pokaže individualnost (npr. Prešeren in Petrarca, uporaba nibelunške kitice pri Prešernu, na nižji umetniški ravni v pesmi *Warhafftige geschicht...*). Seveda so to tudi slogovni pojavi. Slog določa osebnostna struktura pisca, njegova sposobnost, da izrazi svoja doživljanja in razmišljanja. Vse pa je odvisno tudi od znanja (ki ga pa nihče ne dobiva samo v šolah), od dejavnega in občutljivega odnosa do umetniških del različne vrste in kakovosti. Vplivi so lahko mehanični, nekritični, epigonski, lahko pa razvnamejo nove občutke, nova videnja, tudi tisto, kar je v kakem pesniku ali pisatelju v zametkih ali v globljih bistvih že delno obstajalo.

Če govorimo, da gre za vsebino in obliko, je treba vedeti, da slednja ni samo okvirna grafična podoba. Oblike gledamo predvsem v klasični literaturi, zlasti v pesništvu, preveč kot sheme. Te pa same po sebi še niso umetnina, čeprav so, dobro uporabljene, kdaj pomemben del umetnine. Oblika je vedno organizacija jezika. Vsaka organizacija jezika pa ima ritem, ima zvok, ima organske dele pripovedi ali izpovedi. To izhaja iz psihološkega občutka za jezik, tudi iz poznavanja prvin jezika in iz sporočilnih zakonitosti. Seveda tudi iz nekaterih pesniških zakonitosti. Vešč uporabnik jezika pozna mnogo možnosti njegove organizacije tudi v pragmatiki, a še zlasti v umetnosti. Vsaka dobra organizacija ima sugestivno moč. To še veliko bolj velja za umetnost. Tam poznamo mnogo vrst inovativnosti, tudi ob naslonitvi na vzore.

Teoretično in praktično je treba gledati na jezik kot na pojav, ki ima semantični sistem in tudi semantični ritem in jezikovno-formalni sistem ter ritem. Vse pa je vezano na osebnostni izbor in na sporočilni namen. To ni vedno utilitarnost. Izhaja pa vedno iz določenega sociokulturnega okolja in iz človeškega

občestva ter je nečemu ali nekemu namenjeno. Nimamo abstraktne individualnosti. Ločene, docela izolirane individualnosti ni. Najde, izoblikuje se šele v okolju in gre zopet vase. Dinamika tega je izrazita pri umetnikih.

V prevodih ne moremo gledati samo na mehanične slovniške in glasoslovne sestavine jezika, če hočemo doseči adekvatnost, ampak je treba najti tudi povezave s sodobnim, pri starejših delih z zgodovinskim sociokulturnim in umetniškim okoljem, z lastnim položajem v takem okolju ali s tujim položajem v njegovem okolju. Vživetja v zgodovinski razvoj in v specifičnost okolij ter človeških grupacij so pri tem nujna. Tako tudi najdemo povezave s svojo sodobnostjo in s prihodnostjo s svojim bistvom in z bistvom drugih ljudi.

V semantiki imamo še poseben ritem, miselni ritem. Povezan je z izpovednim ritmom, kjer igra posebno vlogo tudi zvok. Miselni ritem ene vrste in ene vsebine v jezikovni umetnini ni direktno prenosen v miselni ritem druge vrste in vsebine, ampak samo prek oblikovalnih procesov jezika, saj gre za jezikovno umetnino. Nasprotno pa je jezikovni ritem ene vsebine prenosen na jezikovni ritem druge vsebine. To je lahko posebna igra ali pa posebno umetniško hotenje, predvsem pa gre za posebne zmožnosti.

Imamo globalnejše, včasih bolj grobe, nemalokrat pa stanjšane, prefinjeno občutene in pozvanjajoče vplive ter prav take predelave literarnih vzorov.

Kadar govorimo o literarnih vplivih, so pri tem zajete tudi splošna in literarna ter širša duhovna zgodovina, hkrati osebna zgodovina posameznih avtorjev. Vse to je vredno raziskovati, čeprav za vse silnice nikoli ne bomo vedeli. Moč in omejitve, prodor in zastanek, bližnje in daljno kroženje človeškega duha, njegovo raznovrstno sporočilo, hotenje, vse to je tudi dragoceni del tega, kar v širšem smislu imenujemo zgodovina.

Mirko Križman

LIEDER ALS SPIEGELUNGEN DER HISTORISCHEN EREIGNISSE UND ALS LITERARISCHE EINFLÜSSE

Zusammenfassung

Man weiß, daß es ganz fern Spiegelungen der Geschichte in der belletristischen Literatur gibt. Diese muß auch der Historiker berücksichtigen. Oft ist er stark auf sie angewiesen. Die Ilias oder die Edda, das Epos Gilgamesch, auch die mittelalterlichen Epen sowie viele andere literarische Werke haben nicht nur eine ästhetische, sondern auch eine historische Bedeutung. So erleben wir noch heute die alten griechischen Dramen, die Dramen von Shakespeare. Das gilt auch für Rabelais, Molière, Balzac, St. Zweig, Remarque und viele andere. Gewiß ist vor allem das Ästhetische, was uns anzieht. Aber auch die Bearbeitung der historischen Stoffe bereichert in vielen Hinsichten unsere Erlebnisse und Kenntnisse.

Ein komplexes Erlebnis ist immer reicher als eine trockene Faktographie. Aber diese muß auch berücksichtigt werden. Das taten auch die Dichter und Schriftsteller. Eine höchst mögliche Exaktheit gibt jedenfalls die disziplinierte Historiographie. Zusätzliche Erhellungen entstehen oft im Schanen der Künstler.

Für das Buch des Mariburer Historikers Jože Koropec *Mi smo tu* (1985), das den großen slowenischen Bauernaufstand im Jahr 1635 behandelt, hat der Autor dieses Beitrages drei Lieder in Versen. Zwei aus dem Deutschen ins Slowenische, eins aus dem Lateinischen ins Deutsche.

Die Lieder schildern den Verlauf dreier verschiedener Bauernkriege in zeitlichen Abständen mit etlichen geographischen und historischen Details, auch mit kriegerischen Vorbereitungen und Gefahren im Verlauf der Kämpfe. Vor allem werden die drastischen Folgen der Aufstände für das Bauernvolk geschildert. Daß dieses für die herrschende Schicht wirklich eine große Gefahr bedeutete, beweisen auch die indirekten politischen Betonungen, die ins einseitige moralische und rechtliche Bild eingebaut sind. Die von Gott und Kaiser erhaltenen Rechte der Fendalherren sind verletzt worden. Die Bauern sind als treulose und gottlose Menschen charakterisiert, so sind die schrecklichen Strafen für sie verdient.

Bildhafte Schilderungen der jeweiligen Unruhe, der beiderseitigen kriegerischen Anstalten und der Verlauf der Kämpfe, ebenso die Ansagen und Durchführungen der Strafen, all das zieht mit einer Intensität des semantischen und klanglichen Rhythmus den Leser oder den Zuhörer an. Es sollte eine starke moralische Wirkung haben. Diese soll die ästhetische Wirkung ersetzen. Jedoch sind die Lieder nicht ohne ästhetischen Wert. Sie entstanden ja auch durch einen Anklang an die alten Epen.

Es war vielleicht hier und da etwas Ironie dabei, aber man kann nicht von Parodien sprechen. Auch der Einbau der slowenischen Syntagmen ins deutsche Lied wird von einigen Historikern als Ironie betrachtet. Eine genauere Analyse des Liedes zeigt jedoch, daß damit die Gefahr einer anderssprachigen Menschengruppe hervorgehoben wird. Das sind nicht nur spielerische Rinschießel, sondern sie haben ihr Gewicht schon in der Auswahl. Es handelt sich um die wichtigsten Ausrufe, mit welchen die slowenischen Bauern zum Aufstand mobilisiert wurden.

Slowenische Landschaften sind in den Liedern mehrmals erwähnt.

Eine ausführlichere Analyse und eine breitere Verbindung mit etlichen historisch und kulturhistorisch bekannten Liedern zeigt der Autor des Beitrages für das Lied *Wahrhafte geschicht...* Aus diesem Lied ist nämlich die Nibelungenstrophe herauszulösen. Die Gründe für den Gebrauch dieser Strophe sieht der Übersetzer und Autor des Beitrages darin, daß sie im südlichen deutschen Sprachraum entstanden ist und dort sehr bekannt war (*Kürenberger, Das Nibelungenlied, Kudrun*). Das ritterliche äußerliche und innerliche Gepräge ist zwar im Lied *Wahrhafte geschicht...* transponiert, jedoch sind im gewissen Sinne Treue, Stolz, Tapferkeit einerseits, Verrat, Treulosigkeit, auch der unerbitterliche Kampf anderseits, als Elemente geblieben.

Die Herrschaft beruft sich in den individuellen und kollektiven Haltungen und Handlungen, in der Entscheidung für den Kampf auf Gott und ihre heiligen Rechte.

Schon die erste Strophe (wie auch alle anderen Strophen) zeigt mit nur wenig Modifizierungen im Metrum, Reim und Ton den Einfluß des Nibelungenliedes. Die breite Schilderung eines schicksalhaften Geschehens mit furchtbaren Kämpfen, mit greulichen Strafen wegen Verletzung der weltlichen und kirchlichen moralischen Normen, all das zeugt weiter vom Vorbild. Auf der formalen Ebene ist der Einfluß deutlich.

Man weiß, daß das Nibelungenlied inhaltlich und formal in allen Zeit einen großen Einfluß ausübte. Im Beitrag werden einige Beispiele angeführt. Es werden auch der Bau und das Wesen des Liedes im Vergleich mit dem Kudrunlied genauer besprochen. Dabei wird die Nibelungenstrophe (*Kürenberger Strophe*) als eine interessante Strophe in der Literaturgeschichte gezeigt.

Wie der Einfluß dieses Liedes mittelbar oder unmittelbar noch in die neuere Zeit reicht, wird im Beitrag an zwei Gedichten von Ludwig Uhland und an zwei Gedichten des größten slowenischen Dichters France Prešeren sowie an einem Gedicht von Emil Kurytko (dieser lebte zur Zeit Prešerens eine Zeitlang in Ljubljana) illustriert. Es gehen bei diesen drei Dichtern zwar die wahren oder fiktiven Motive mehr in die lyrische Stimmung über, es ist aber auch etwas Erzählerisches dabei, obwohl nur als Allegorie. Ein Ausdruck des persönlichen Empfindens war zur Zeit der Romantik (damals lebten die drei Dichter) üblich, jedoch gebrauchten viele Dichter oft exotische Bilder oder exotische Formen. So herrschte zu jener Zeit auch für das Nibelungenlied ein größeres Interesse. Leidenschaften, große serbische Regungen in der Liebe, auch in patriotischen Gefühlen (Napoleonische Kriege), im Frauenkult, auch im Dichterkult, moralische Haltungen, balladenhafte Elemente, all das fand ebenso seinen dichterischen Ausdruck. Dazu war die Nibelungenstrophe geeignet.

Die historischen Ereignisse gaben immer Anlässe fürs Dichten und für Vorbilder für Anlehnungen und für Umarbeitungen. So kann die Dichtkunst eine Spiegelung der Geschichte sein und kann als literarischer Einfluß wirken. Es gibt vielartige Einflüsse und verschiedene Gründe dafür. Danach ist nicht die Qualität zu beurteilen, sondern nach der neuen Eigenartigkeit. Historische und ästhetische Forschungen müssen sich ergänzen.

PRISPEVKI K ZGODOVINI VZHODNOŠTAJERSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA

Bernard Rajh *

UDK 808.63-087

Rajh Bernard: Prispevki k zgodovini vzhodnoštajerskega knjižnega jezika. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 343-353, 18 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Prispevek strnjeno predstavlja najznačilnejše prvine v vzhodnoštajerskem knjižnem jeziku, ki se je konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja izoblikoval na vzhodnoštajerskem ozemlju med rekama Dravo in Muro. Avtor primerjalno opozarja na glasoslovne, oblikoslovne in leksikalne posebnosti v besedilih štirih pomembnih piscev v tem jeziku: prevajalca Parhammerjevega katekizma, Leopolda Volkmerja, Leopolda Šmigoca in Petra Dajnka.

UDC 808 63-087

Rajh Bernard: Contribution to the History of the East-Styrian literary language. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, pp. 343-353, 18 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The contribution presents, in a summary manner, the most characteristic dialectological primary elements in the East-Styrian literary language, which was formed in the period between the end of the 18th and the first half of the 19th century on Eastern Slovenian territory between the rivers of Drava and Mura. The author conducts a comparative analysis and draws attention to phonetic, morphological and lexical particularities in the writings of four significant writers in this language: the translator of the Parhammer Catechism, Leopold Volkmer, Leopold Šmigoc and Peter Dajnko.

O Za razvoj slovenskega knjižnega jezika, ki se je začel v drugi polovici 16. stoletja in torej traja več kot štiri stoletja, so zlasti v prejšnjih stoletjih poleg intenzivnih in nadvse razgibanih dogajanj značilna tudi prizadevanja za njegovo

* Dr. Bernard Rajh, univerzitetni docent, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor.

osnovno naravnost, ki so nihala med konceptom avtonomnega in enotnega splošnoсловenskega knjižnega jezika ter ekstremnimi odkloni v smeri različnih slovanizacij in delitev na t. i. pokrajinske knjižne jezike. V času slovanskega protestantskega gibanja in njegovega zavzetega slovstvenega udejstvovanja se je slovanski knjižni jezik sicer izoblikoval kot vseslovensko večfunkcijsko sporočanje sredstvo, ki pa ga je protireformacijsko gibanje (tudi nehote) povsem ogrozilo, predvsem pa omogočilo razkroj njegovih kohezivnih moči in njegove enovitosti. Nadvse neugodna za razvoj enotnega slovanskega knjižnega jezika je bila krepitev zavesti o pripadnosti k posameznim slovanskim zgodovinskim pokrajinam, pa tudi sicer zelo pozitiven odnos razsvetljenske miselnosti do nacionalnega jezika se je pogosto izrodil v pragmatični jezikovni partikularizem. Šele novo obdobje narodnega preporoda oz. ideja Zedinjene Slovenije sredi 19. stoletja sta prizadevanjem za skupni slovanski knjižni jezik dala nov zagon in končno omogočila oblikovanje sodobnega splošnoсловenskega knjižnega jezika.

V času nakazanih knjižnojezičnih iskanj so obrobne slovanske pokrajine - tu mislimo predvsem na severni in severovzhodni del slovanskega narodnostnega ozemlja - doživljale največje pretrse in se odločale za najbolj nenavadne rešitve. Omenimo samo prizadevanja Matije Majarja na Koroškem, kajkavizacijo in ilirizem na vzhodnem Štajerskem ali odločitve za poseben prekmurski knjižni jezik na skrajnem slovanskem vzhodu.¹ Sem so imela osrednjeslovenska dogajanja že od reformacije naprej majhen vpliv, razlika med "kranjskim" knjižnim jezikom in obrobni narečji je bila nadvse velika, prepotrebni stiki med intelektualci in jezikovnimi ustvarjalci so bili povsem prekinjeni; predlogi, da bi osrednji knjižni jezik redigirali v korist nesrediščnih Slovencev, pa so bili vedno zavrjeni.²

1 Če na kratko skiciramo zgodovino odločanj za slovanski knjižni jezik na vzhodnem Štajerskem (gre pravzaprav za pokrajino med Dravo in Muro), takoj postanemo pozorni na nekatere posebnosti tukajšnjih dogajanj, ki so očitno imela širše in globlje zgodovinske in duhovne razloge.³

1.1 Ruralna in stoletja pretežno s slovanskim življenjem naseljena pokrajina je z geografskimi danostmi dokaj izrazito ločena od svoje slovanske sosesčine proti vzhodu in zahodu. V času okrepljene industrializacije, ki se pokrajine sploh ni opazna dotaknila, so se na njeni zahodni naravni meji razbohotili trgi oz. mesta z večinskim nemškim prebivalstvom in dodatno onemogočali intenzivno komunikacijo z nacionalnim zaledjem.

Vsekakor pa so ozemlju izolirani položaj stoletja vsiljevale tudi različne upravne meje, ki so ta del slovanskega prostora prav tako odtegovali od naravne celote: z zahodnim robom Slovenskih goric se je namreč končala že Kocljeva Spodnja Panonija; po reki Dravi je potekala nekoč pomembna meja med salzburško nadškofijo in oglejskim cerkvenim ozemljem; do Slomškovega prenosa lavantinskega škofijskega sedeža v Maribor je pretežni del Slovenskih goric spadal v sekovsko škofijo itd.

Od najstarejših obdobj naprej se je tod, skladno z zgodovinskim razvojem, oblikoval samostoj kulturni prostor. Tega je najprej določala pripadnost panonski duhovno-kulturni usmeritvi, kasneje pa sta ga zaznamovala majhna kulturna

¹ Prim. France Tomšič, *Razvoj slovanskega knjižnega jezika. Zgodovina slovanskega slovstva*, 1, Ljubljana 1956, str. 7-28.

² O teh prizadevanjih gl. France Kidrič, *Korespondenca Janeza Nepomuka Primica 1803-1813*, Ljubljana 1934.

³ Prim. uvodno poglavje v doktorskem delu Bernard Rajh, *Knjižnojezično delo Petra Dajnka kot poskus standardizacije vzhodnoslovenskega narečja*, Ljubljana 1998.

odzivnost in precejšnje zamudništvo. Še vedno namreč ni nespornih dokazov, da je sem pomembno vplival slovenski protestantizem, saj so se na ozemlju le občasno izživiljale posamezne heretične in slovstveno nedejavne sekte; celotna Štajerska ni bila deležna razcveta baročnega pridigarstva, kot ga npr. poznamo na Kranjskem; na vzhod pa so prodrli le posamezni drobci razsvetljskega gibanja, ki niso predstavljali izrazitega duhovnega preporoda in tudi ne imeli pomembnih kulturnih posledic.

Kot del Štajerske je bila pokrajina povsem vezana na nemško deželno središče v Gradcu. Maribor s svojim provincialnim duhovnim dometom v slovensko zaledje ni vplival, saj je npr. s svojo znamenito gimnazijo začel izžarevati tudi za Slovence pomembno duhovno moč šele z 19. stoletjem. Tako so se zlasti južni predeli Slovenskih goric iz povsem praktičnih razlogov neovirano usmerjali v kajkavska duhovna središča v neposredni sosesčini.

1.2 Opisani položaj v pokrajini vprašanja slovenskega knjižnega jezika dolgo sploh ni postavljaj v ospredje. Za pogovorni jezik je zadostovalo narečje, kot uradni jezik se je uveljavljala nemščina, le duhovniki so si pri pastoralnem delu s slovenskimi verniki pomagali s posebno obliko nadnarečnega jezika, ki pa je najverjetneje v pretežni meri upoštevala narečne jezikovne posebnosti.⁴ Kot nam izpričujejo redki ohranjeni zapisi besedil tja do konca 18. stoletja, so se zametki slovenskega knjižnega jezika, odvisno od vsakokratne naravnosti svojega avtorja, v pokrajini ohlikovali v treh smereh: južno obrobje je zlasti v zgodnejšem obdobju prevzemalo kajkavske jezikovne elemente in kajkavski črkopis, predvsem mariborski in ptujski zapisi so nastajali pod neposrednim vplivom osrednjeslovenske knjižnojezikovne tradicije, kar precejšen del besedil pa se je zavestno zgledoval pri govorjenem narečnem jeziku.⁵ Kako zakoreninjene in tudi različne so bile posamezne usmeritve, o tem nam priča neuspeh t. i. svetourbanske akademije, ki naj bi predstavljala konec knjižnojezikovne anarhije v pokrajini.⁶

Dejstvo je, da se je struja, ki je zagovarjala koncept knjižnega jezika na narečni osnovi, konec 18. stoletja zelo okrepila. Zanj je bil odločilen uspeh tretje izdaje Parhammerjevega katekizma, dokončno pa jo je uveljavil Leopold Volkmer s svojim popularnim pesniškim in pridigarskim delom. Novi knjižni jezik sta popisali dve slovnici,⁷ dokončno uveljavitev vzhodnoštajerskega knjižnega jezika pa je z obsežnim slovstvenim delom in uvajanjem nove jezikovne norme v šole skušal dobojevati Peter Dajnko s kar številnimi somišljeniki.

Za celoten slovenski prostor dokaj nevarno dogajanje so nato zaustavili duhovi, ki so zaslutili vse razsežnosti predmarčnega vrenja in se takoj zavzeli za politično in knjižnojezikovno enotnost Slovencev. Onemogočena je bila legalizacija novega jezika (in črkopisa) v šoli, Anton Murko pa je s konkretnim jezikoslovnim delom nakazoval edino možnost knjižnojezikovnega razvoja na vzhodnem Štajerskem: približati se je potrebno osrednjeslovenski različici, vanjo pa smiselno vključiti izrazite pokrajinske jezikovne posebnosti. T. i. reforma z novimi oblikami je pravilnost njegovih prizadevanj samo potrdila.

⁴ O tem nekaj podatkov navaja tudi Vinko Škafar v prispevku *Nabožno slovstvo Petra Dajnka*. Dajnkov zbornik, Maribor 1998, str. 275-295.

⁵ Prim. Jakob Rigler, *Jezikovnokulturna orientacija Štajercev v starejših obdobjih*. Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 661-681.

⁶ Več o tem gl. Franc Kidrič, *Dobrovský in slovenski preporod njegove dobe*, V Ljubljani 1930.

⁷ Gre za deli: Johann Leopold Schmigoz, *Theoretisch-praktische Windische Sprachlehre*, Grätz 1812, in Peter Dajnko, *Lehrbuch der Windischen Sprache*, Grätz 1824.

1.3 V nadaljevanju nas bodo zanimala tiste narečne posebnosti, ki so jih posamezni slovstveni ustvarjalci v posebnem slovenskem knjižnem jeziku prevzemali iz narečnih govorov ter jim v svojih knjižnojezikovnih prizadevanjih dodelili normativno vrednost, s tem pa (ob drugih novostih) oblikovali posebno pokrajinsko različico slovenskega knjižnega jezika. Pozornosti bodo deležni omenjeni jezikovni pojavi, ki jih srečujemo v ključnih opusih v vzhodnoštajerskem knjižnem jeziku.⁸

Ker dosedanja avtorjeva jezikoslovna analiza še ni enakovredno zajela vseh jezikovnih ravnin v omenjenih vzhodnoslovenskih besedilih, bodo v predstavitev vključeni le glasoslovje, oblikoslovje in besedje s svojimi besedotvornimi oz. pomenskimi posebnostmi.⁹

2 Prevzemanje narečnih glasoslovnih prvin v vzhodnoštajerski knjižni jezik najprej prepoznamo iz zapisov posameznih fonemov in njihovih različic v posameznih besedilih ter iz glasoslovne obravnave v obeh navedenih normativnih opisih tega jezika.

2.1 Prva opazna od teh prvin je uvajanje ejevskega odraza za stari polglasnik. Rešitev poznamo že iz zgoraj omenjene tretje izdaje katekizma (**den, meſha**), najdemo jo tudi pri Volkmerju (**veſ, sdehna, lehko**), Šmigoc je v svoji slovnici dopuščal dvojnice (**dan / den, lan / len**), Dajnko pa je dosledno upošteval le narečni odraz (**sneha, spotekujemo, den, seſati** itd.).¹⁰

Podobno je bil v pokrajinski knjižni jezik prevzet narečni zaokroženi ž, ki sicer v zgodnejših besedilih ni dosledno označen, posebno črko zanj pa je v drugi redakciji svojega črkopisa opustil tudi Dajnko. Prevzemanje tega fonema dokazujejo zapisi v katekizmu (**navük, vüzhiti, odpüſtimo** ipd., vendar tudi **Duha, vura, luzkega**), pri Volkmerju (**Düſhe, Lüſhtov vüzhiö**, a tudi **Kruch, Duha, tudi**) ter Dajnkova doslednost pred uvedbo novega črkopisa in v prvi redakciji dajničice (**lüzh, fühi, vük; ty, vyha, sykati, plyqa** itd.).

Vzporedno z njim se pojavlja zapis narečnega u-ja za stari samoglasniški i, npr. v hesedah **guzh, dushnikom, füse** v katekizmu, **puni nedushni, shuti, Gut** itd. pri Volkmerju, pri Šmigocu v nekranjski besedi **guzhati**, dosledno pa spet pri Dajniku: **vuk, neduxno, xuna, kuſti** 'tolči', **dug** ipd.

Narečni vpliv bi lahko pripisali tudi nekaterim zapisom nenaglašenim samoglasnikov (**ſpovid** v katekizmu, **Zhlovik, ſpiſtita, varih** pri Volkmerju, **vediti, leſiza** v Šmigočevi slovnici, **viditi, zvediti, pazdiha, klabyk, navizhimo** v Dajnkovih besedilih) in realiziranim upadom nenaglašenega i-ja (**velka, ma** v izdaji katekizma, **meti, vefelteſe, telko** pri Volkmerju, **palza** pri Šmigocu ter predvsem v velelniških oblikah **proste, bodmo, lybte** itd. ter primerih **vidli, obéſti, si kypiti, motka** pri Dajniku).

⁸ Pri jezikovni analizi so bili upoštevani izpisi iz tretje izdaje že omenjenega katekizma (Knishiza spitavanya teh pet glavnih ſhtukov kershanskoga navuka, V 'Gratzi 1777), del Leopolda Volkmerja (Peſme k-tem opravil teſvete meſhe, V 'Grazi 1783; Hvala kmetizhkega ſlana ino tobazhie trave v-dveh peſmah ſapojena, V Marburgi 1807; rokopisna zapuſčina v Univerzitetni knjižnici Maribor), zgoraj navedene Šmigočeve slovnice ter slovnice Petra Dajnika in njegovega slovstvenega opusa (Sazhetek vuzhenja Slavenſkega po nedelah, V 'Radgoni 1816; Kmet Izidor s' svojimi otroki ino lydni, V 'Radgoni 1824; Svetega pisma zgodbe iz starega ino novega zakona, V 'Radgoni 1826; Helarstvo, V 'Radgoni 1832).

⁹ Doslej sta bila deležna avtorjeve natančnejše jezikovne obravnave Leopold Volkmer (Nekatere značilnosti Volkmerjevega knjižnega jezika, Volkmerjev zbornik, Maribor 1998, str. 35-44) in Peter Dajnko (v omenjeni disertaciji).

¹⁰ Pri zapisih jezikovnega gradiva so upoštevani originalni črkopisi, torej bohoričica in dajničica v obeh redakcijah (slednja z grafemi ѣ, x, s, y in ѣ za č, ž, š, ſ in nj).

Zanimiva so nekatera naglasna označevanja, ki kažejo na upoštevanje narečne samoglasniške kakovosti oz. kolikosti (npr. v katekizmu **imé, svétek, zélega**, rod. **materé** itd.).¹¹

2.2 V zvezi s soglasniki obravnavanega vzhodnoštajerskega jezika lahko govorimo o nespornem narečnem vplivu vsaj pri upoštevanju predstavnega *u* (**vúra, vúfta** v katekizmu, **Vuha, Vuzhenik, Savez, voski, Voglov** v Volkmerjevih besedilih, **vura, vupam, pavok** ipd. pri Šmigocu, **navyqiti, výs, vujti** 'uiti', **vujpane, vyúitel** ipd. pri Dajniku).

Podobno velja za uvajanje drugotnega *j*: **huido, huidizh** je zapisano v katekizmu, **hujdega, vuiho, savuipajo** najdemo pri Volkmerju, **vujxge, hujdoša, vujti** piše Peter Dajno.¹²

Narečni vpliv lahko prepoznamo v različnih zapisih nosnjenega *z* za izvorni mehčani *h*: **nyegovega, proshnya** imamo v katekizmu, **shuje** 'žanje', **Niva, Kojn, vsdigjeno** piše Volkmer, **jiva, voshja** Šmigoc, **ŋiva, moŋa, seŋe, polovŋak** '300-litrski sod', **blaŋa** 'deska', **meŋe, xŋeti** 'žeti' itd. pa Dajno.

Tudi narečne otrditve *l* in *r* so v vzhodnoštajerskih besedilih realizirane: **vola, kraletvo, poglavari** najdemo v izdaji katekizma, **Zefari, Paŋtiri, Vola, Semla** itd. je pisal Volkmer, **priateloma, misara** Šmigoc, **mravla, lybti, pastirov, cesara** ipd. pa Dajno.

Bolj nedosledno je bila v vzhodnoštajerskih besedilih upoštevana vokalizacija narečnega izglasnega *-l-*; katekizem deležniške oblike piše na dva načina (**ŋlano, priho, rashalo** oz. **polŋau, ŋlau**), Volkmer celo na štiri (**bio, hteo, raslomo - vŋtau, ŋlau, ŋpau - bia, rodia, reka, verga, vida - ŋta** 'stal', **kla, da** itd., Šmigoc in Dajno sta v svojih slovnica h omenjala govorno vokalizacijo, v zapisu pa ohranjala tradicionalni *-l-*.

Večina značilnih narečnih soglasniških premen in ohranitev starih soglasniških sklopov je bila prav tako prevzeta v vzhodnoštajerski knjižni jezik, zlasti je pri tem skušal biti dosleden Peter Dajno. Tako imamo zapise **niŋhe, kuzhemo** v katekizmu, **iŋhesh, klazhli** 'tlačili', **gubim** 'dolbem', **zhrevel, Poŋodva, Kvokla** pri Volkmerju, **maŋha** 'maščoba', **gnes, grufhka** 'hruška', **zhrefhija, ŋhkvorz** 'škorec' pri Šmigocu, **tisali, pregublen, firma** 'birma', **gletvo** 'dlet', **svora** 'sora', **stvoril, zhrevli** 'čevlji, škornji', **zaglozda** 'zagozda' itd. pri Dajniku.

3 V oblikoslovju najdemo naslednje značilnosti, ki jih lahko pripišemo narečju.

3.1 V I. žensko sklanjatev so bili v vzhodnoštajerskem jeziku, podobno kot je to v narečju, vključeni tudi damostalniki na *-ev* (**molitva, poŋodva** v katekizmu, **Zirkva, Tikva, Kofitva, Britva** itd. pri Volkmerju ter **setva, retkva, bykva, betva** 'steblo', **bratva** 'trgatev' ipd. v Dajnkovih besedilih). V orodniški končnici ednine se dokaj pogosto pojavlja alternativna končnica *-oj* (**pod podoboi, s-düşhoi** v izdaji katekizma, **s-Pokoroj, s-Glavoj, s-Lubesnoj** ipd. pri Volkmerju, **s-drushinoj, s-branoj, sa shenoj** pri Šmigocu). Kar nekaj zapisov v vzhodnoštajerskih besedilih priča o upoštevanju mešanega naglasnega vzorca iz narečja. Primere najdemo že v katekizmu (**nyegove materé, pres shené, dezé**), kasneje pri Volkmerju (**is Meglé, v-Shkodó, koŋó nabruŋim**) in Dajniku (**osé razdirati, oué hram** itd.).

¹¹ Dajno je v svoji slovnici natančno predstavil tudi (narečna) sestava dolgega in kratkega vokalizma, opustil pa je dvoglasnika svojega rojstnega slovenskogoriškega govora.

¹² Pri zapisovanju drugotnega *j* je bil Dajno nedosleden, saj je pisal tudi **hudo, vuxgati** itd.

Tudi II. ženska sklanjatev ima v vzhodnoštajerskih besedilih alternativno orodniško končnico *-oj* (npr. pri Volkmerju **s-Mozhjoi**, **s-Kervjoj**). Nekateri samostalniki razodevajo svojo tipično narečno podobo že v imenovalniku: **kerv** najdemo v katekizmu in pri Dajniku (Volkmer alternativno piše tudi **Kry**), **qi** / **qer** 'hči' piše Dajnko, množinske **dveri** / **dvera** imamo pri Volkmerju in Dajniku, **klesi**, **jablan**, **veqer**, **prepad**, **dvojuet** 'dvojčki' itd. so vključeni v Dajnkova besedila. Posmezne oblike kažejo na progresivno prevzemanje ajevskih končnic v needninskih sklonih: **po perlah** v katekizmu, **v-Pelmah**, **k-Jaslam**, **v-Mi-ŋlah** itd. pri Volkmerju, **klesami**, **vratah**, **dverah**, **v'jaslah**, **rečama**, pri moqah, **dvema klopama** ipd. v Dajnkovih besedilih.

Pri moški samostalniški sklanjavi se kot regularna končnica v dajalniku oz. mestniku ednine uveljavi *-i* (npr. **Bogi**, **v-Eyangelji** v katekizmu, **Ozheti**, **na-Krishi** pri Volkmerju, **v'lefi**, **k'plugi** v Šmigočevi slovnici, **boteri**, **vu ploti**, **po dexti** itd. pri Dajniku). Rodilniki imajo le končnico *-a* (**Sina** v katekizmu, **bres Straha** pri Volkmerju, **od straha**, **dosta sada**, **veq meda** pri Dajniku). Nepodaljšane osnove in tipične narečne končnice se pojavljajo v množinskih oblikah: **brati**, **duge** 'dolgoce' v katekizmu, **toti Dari**, **Duhi**, **Tati**, **Nofe** 'nosove' v Volkmerjevi verzifikaciji, **kmeti** pri Šmigocu, **vetri**, **v'grobih**, **moxi**, **gradi**, **dva sina**, **brati** itd. pri Dajniku; podobno velja za druge nepodaljšane oblike (**gošpodari** v katekizmu, **Mefara**, **Zefara**, **Svelizhara** pri Volkmerju, **paštira**, **misara** v Šmigočevih konverzacijskih besedilih, **fara**, **qelara**, **dexa** itd. pri Dajniku). Povsem po narečnem zgledu se ravna še samostalnika **pes** (**pšovi** pri Šmigocu in Dajniku) in **oča** (**ozhé**, **ozhi**, **ozhó** že v katekizmu, **per ozhi** v Šmigočevih besedilih, **oča**, **z'óço** pri Dajniku).¹³ Takih narečnih vplivov je v vzhodnoštajerskem knjižnem jeziku še nekaj, npr. rodilnik množine **penes** v vseh besedilih, podaljšane oblike samostalnika **den** (**dnevov** v katekizmu, **po dnevi** pri Volkmerju, **dva dneva**, **pet dnevov** v Dajnkovih besedilih), sklanjatve samostalnikov **lūdje** / **lydje**, **lašje**, **zobje** ter nekatere posebne končnice kot v orodniku množine (**s-Tovaršmi**, **s-Otrokmi**, **s-Grehmi** pri Volkmerju, **s'prafzmi**, **s'šerpmi** pri Šmigocu in **s'perstmi** pri Dajniku).

Pri pregibanju samostalnikov srednjega spola je vzhodnoštajerski knjižni jezik upošteval narečno distribucijo podaljšanih osnov (**s-telom** beremo v katekizmu, **na Drevi** piše Volkmer, **dreva**, **pišteta** najdemo pri Šmigocu, **bres oka**, **k'drevi**, **na teli** itd. pa pri Dajniku). V besedilih je pogosta narečna feminizacija teh samostalnikov (**v-nebefah**, **s-delami** v katekizmu, **na Vuho**, **v-Kralešvah** pri Volkmerju, **dve jaboce**, **v'letah** v Šmigočevi slovnici, **z'gletvo**, **na kolah** 'vozovih', **z'jajcami**, **z'okami**, **brez kolene** v Dajnkovih besedilih), pri Dajniku pa ni nenavadna tudi maskulinizacija (**keri plemen**, **moj bremen**, **vseh semenov** ipd.).

3.2 Tudi večina samostalniških zaimkov in njihovih oblik, ki jih najdemo v obravnavanih besedilih oz. obeh slovnicih, kaže na nesporno provenienco; v katekizmu so uporabljene oblike **s-tobo**, **onedva**, **nyui**, **komj**, **nifhe**, **is nizhefa**, v Volkmerjevih besedilih **od mé**, **od nikoga**, **kai 'kar'**, v Šmigočevi slovnici **s'tobo**, **njoj**, **mija**, **vija**, **náji**, **s'foboj**, v Dajnkovih besedilih **ja**, **nega**, **med sobo**, **qega**, **kdo 'kdor'**.

3.3 Pri pridevniki zagotovo najprej opazimo posebno distribucijo določnih in nedoločnih oblik, ki se je zgledovala pri panonskih narečnih govorih, v katerih

¹³ Slednji samostalnik se v vseh besedilih pojavlja tudi s podaljšano osnovo, ki ni narečna: **Ozheta** je zapisano v katekizmu, **k-Ozheti** pri Volkmerju, **ojeti**, **z'ojetom** tudi pri Dajniku.

posamezni pridevniki nastopajo praviloma le v eni od obeh oblik. Dokaj dosledno to upoštevata Volkmer (**debeli, vodeni, hladki** itd.) in Dajnko (**visoki, rahi, zaden, gosti, moker, votel, mrzel, topel** itd.).¹⁴

Pri pridevniških oblikah se že v katekizmu (ob kajkavskih in osrednjeslovenskih) pojavijo tipične vzhodnoslovenske sklanjatvene končnice (**lüzkega, pogüblenemi fveti, v-sakonfkem ftani**); take so tudi pri Volkmerju (**kmetizhkega, lepega, v-belem, s-tvojoj, f-keroy**) in v Šmigočevih konverzacijskih besedilih (**jarega, v'votlem drevji**), dosledno samo te pa piše Dajnko (**zvestega, v'svetemi pismi, po syhem** itd.). Po narečju so avtorji povzeli neujemalne končnice v množini srednjega spola (**skos dobre dela** v katekizmu, **nalhe** Serza, **pravizhne Dela** pri Volkmerju, **stare leta** v Dajnkovih tiskih).

Stopnjevane pridevniške oblike prav tako potrjujejo narečni vpliv (**ti nailepši, naivekši, naivifheshi** v katekizmu, **fvetleši, leshifho, ti Mozhi** pri Volkmerju, **vekši, nar nishelhih ludi** v Šmigočevi slovnici in **starsi, kračesi, visisi, k'lexesemi** itd. v Dajnkovih besedilih). To velja tudi za pregibanje stopnjevanih oblik, ki ga v nasprotju z osrednjeslovensko tradicijo priporoča že Šmigoc, dosledno pa uvede Dajnko (**naj višisa pomoy, so qistése ino lyblése, merzlésa** ipd.).

Po narečju so se zgledovale tudi oblike pridevniških zaimkov, kar potrjujejo oblike **mojega, s-tiltoi, takši, totima dvema** v katekizemskem besedilu, **kakši, ker, s-vfoi** pri Volkmerju, **f'fvojoj, najni, po takih krajih** pri Šmigocu, **totega, qñni, ovega, vsaki, keliki, taki, kaj za hasek 'kakšen'** ipd. pri Dajniku, in števniki (**ednajšt, dvajšt** celo pri Šmigocu, **po stireh, sterti** itd. pri Dajniku).¹⁵

3.4 Glagoli so v vzhodnostajerskem knjižnem jeziku ostali bolj ali manj zvesti svojim narečnim zgledom, kar dokazuje že njihova morfemska podoba, npr. enoten nedoločniški končaj na *-ti* (npr. **rezhti, fstrishti** pri Volkmerju, alternativne oblike **pezhti, rezhti** v Šmigočevi slovnici oz. **teqti, vleqti, verqti / verxti** ipd. v Dajnkovih besedilih) in posebne glagolske pripone (že v katekizmu **stanoti 'vstati', padnoti 'pasti', pokapati 'pokopavati', davati 'dajati'**; velelnik **segni 'sezi'**, oblike **padnemo, giblešh, kleplešh, gledilšh 'gledaš'** pri Volkmerju, **sdigava lh** pri Šmigocu ter zlasti tiste pri Dajniku: **skušavati 'poskušati', zmislavati 'izmišljati', okapati 'okopavati', staple 'stopa', lamle 'lomi', piplete 'pulite', napihývati, nakipyval, kradniti 'krasti', prekopicnuti 'prevrniti', obinuti 'objeti', vstanul 'vstal', kipne 'vzhaja'** itd. Na tako sorodnost opozarjajo tudi podvojene pripone pri Dajniku (**spoklaqilo 'potlačilo', spokápali 'popadali', zodsekal 'odsekal', zodrezal 'odrezal'** ipd.) in njegova distribucija prostih morfemov v primerih kot: **si spomagati 'opomoči si', se bogajo 'se marajo', jokati se, pejem si 'pojem', sliši se 'spodobi se', si skysi 'pretrpi', so si guqali 'govorili / pogovarjali so (se)'** itd.

Narečne so zagotovo osebne oblike kot **nešem, ne je 'ni', neso, mo 'bomo', ne bote 'ne boste', nemajo 'nimajo', nemresh 'ne moreš', nezhe 'noče'** in druge v katekizmu, **zhem 'hočem', vejo 'vedo', grema** (1. os. dv.), neosebno **nega 'ni', velelniki pi, pite, rezhmo, skozhte, segni** pri Volkmerju, **bojo 'bodo', data 'dasta', grema in lubima** v dvojini, velelnika **pima 'pijva', povete 'povejte'** pri Šmigocu oz. **vete 'veste', piše 'piha', ma¹⁶ 'bova', nega 'ni', velelniki**

¹⁴ Vendar pri obeh najdemo tudi (s stališča narečja) napačne oblike: *vifoh, fladeh, hifli* pri Volkmerju, *pokopan, mehek preslabi* pri Dajniku.

¹⁵ Izjeme so oblike edni, ednega v vseh besedilih in raba ločilnih števnikov (npr. *dvoje, qetéro, sedmerti* pri Dajniku), ki jih narečje ne pozna.

¹⁶ Ta oblika je pri Dajniku posebnost, saj (v nasprotju z narečjem) za 1. osebo dvojine praviloma piše osebilo -va.

'veliko leseno kladivo', **malína** 'murva', **meŭka** 'grobo mleto zrnje', **mekína** 'ovoj zrna', **mela** 'moka', **murka** 'kumara', **myzga** 'močvirje', **namŭ** 'niti', **nat** 'list pri okopavinah', **naton** 'tnalo, dvorišče', **navani** 'nepoln', **navoliti se** 'naveličati se', **nazert** 'vzvratno', **nevóla** 'nesreča', **obeŭati** 'obljubiti', **obed** 'kosilo', **obinuti** 'objeti', **ocel** 'jeklo', **odveŭara** 'popoldne', **ograd** 'vrt', **okol** 'ograjen prostor za živino', **ometih** 'omelo', **otika** 'orodje za čiščenje pluga', **paberek** 'ostanek pri obiranju oz. žetvi', **paliti** 'naplavljati', **pametiva** 'spomin nedolžnih otrok', **pariti se** 'veneti', **paxnoht** 'parkelj', **peh** 'kij', **pezdeti** 'tiho prdeti', **pilka** 'luknja oz. čep pri sodu', **pitati** 'vprašati', **plantav** 'šepast', **poden** 'dno', **podlanca** 'dlan (mera)', **podpas** 'pas pri vpregi', **podperda** 'prepelica', **pogybiti** 'pokvariti', **pojas** 'pas', **poscalo** 'sečevod', **postryga** 'postrv', **potáu** 'kolo', **prasati** 'hreščati', **pre** 'baje', **preci** 'kmalu', **predga** 'pridiga', **prekopiŭki** 'vznak', **prekupienuti** 'prevrniti', **presa** 'stiskalnica', **priklet** 'veža', **prirok** 'ročaj pri plugu', **protiletje** 'pomlad', **pyŭel** 'sod', **pyta** 'brenta', **pytra** 'večji vrč', **rabota** 'tlaka na cesti', **ranta** 'drog', **rasohe** 'lesene vile', **razgona** 'jarek med ogoni na njivi', **repnica** 'zasipnica', **resen** 'res', **riglica** 'pokrovka', **ril** 'hlod', **rouka** 'vrč', **rokovad** 'sveženj, otep', **rona** 'pesa', **rozga** 'mladika pri trti', **sara** 'zgornji del čevlja', **séri** 'osivel', **silje** 'žito, poljščine', **sklyŭek** 'zložljiv nož', **slepovox** 'slepec (žival)', **sovoj** 'grča', **sres** 'ivje', **stydenec** 'vodnjak', **stvarina** 'žival', **svaja** 'prepír', **svetek** 'praznik', **seget** 'žgetkanje', **sker** 'orodje', **slatati** 'tipati', **sopa** 'snap slame za pokrivanje', **stacŭn** 'trgovina', **talér** 'krožnik', **tena** 'senca', **terpeti** 'trajati', **thor** 'dihur', **tikva** 'buča', **tolige** 'vrsta samokolnice', **tyŭa** 'maščoba', **variti** 'kuhati', **verli** 'pošten', **vihta** 'nevihta', **vkaniti** 'prevarati', **vodér** 'oselnik', **voxe** 'vrv za voz', **vraŭtvo** 'zdravilo', **vyzem** 'velika noč', **zajeza** 'zbiralnik vode ob mlinu', **zaskernuti** 'zaviti', **xarkí** 'preslan', **xgeŭi** 'vroč', **xlapertek** 'klopotec (jajce)', **xmeten** 'težek', **xveġla** 'piščalka' itd.

4.2 Narečnost besedja v vzhodnoštajerskem knjižnem jeziku lahko določimo tudi na osnovi besedotvornih obrazil in njihove distribucije. Če npr. pregledamo osnovne skupine izpeljank pri posameznih obravnavanih avtorjih, kmalu ugotovimo naslednje značilne narečne tvorjenke:

1) pri samostalniških izglagolskih tvorjenkah vršilce dejanja (**troštar** 'tolažnik', **plazhnik** 'kdor plača' v katekizemskem besedilu, **Shkertavez** 'sko-puh', **Pokrivazh** 'kdor s slamo pokriva strehe', **Malar** 'slikar', **Petlar** 'berač', **Prelja** 'predica' pri Volkmerju, **mlatez** 'mlatič', **resazh** 'kdor obrezuje v vinogradu', **hubkazh** 'vodeb' pri Šmigocu in **syšáu** 'kdor suši seno', **grabláu** 'kdor grabi z grabljami', **smerdŭh** 'kdor smrdi', **perilja** 'perica', **terilja** 'terica', **krad-náŭa** 'tatica' ipd. pri Dajniku); predmete v zvezi z dejanjem (**burkla** v katekizmu, **klepazh**, **vejázha** 'lopata za vejanje', **kuhla** 'kuhalnica', **zhertalo** ipd. pri Volkmerju, **klopotez**, **šhtupa** 'posipalo', **otka** 'orodje za čiščenje pluga', **kuházh** 'kuhalnica', **štergálo**, **poveŭlo** 'vez pri snopu' pri Šmigocu in **pripres** 'predvprega', **kuŭ** 'tolkač', **zyvák** 'naprava za sezuvanje', **kyrex** 'kurjava', **stopa** 'naprava za phanje zrnja', **tepaua** 'sekira', **juhanca** 'gugalnica', **obyválo** 'obutev', **nosila** ipd. pri Dajniku ter poimenovanja dejanj in stvari v zvezi z dejanjem (**guzh** 'govor', **svaja** 'prepír', **spitavanye** 'izpraševanje', **predga** 'pridiga', **jeŭtina** 'jed' v katekizmu, **jag** 'lov', **jozh** 'jok', **kofitva**, **šhomotanje** 'šumenje' itd. pri Volkmerju, **kop** 'kopanje v vinogradu', **pobeg**, **shenitva**, **branje** 'trgatev', **perdez**, **resanzi** pri Šmigocu oz. **križh** 'kričanje', **pošŭm** 'šumenje', **vez** 'vezanje v vinogradu', **kyha**, **kletva**, **spouŭŭane** 'početje', **migetane**, **glest** 'imetje', **zjedi** 'ostanki hrane', **zdavane** 'poroka' itd. v Dajnkovi besedilih oz. slovnici;

pri izpridevniških samostalnikih značilna poimenovanja nosilcev oz. nosilnikov lastnosti (**švetez** 'svetnik', **švetek** 'praznik', **beteshnik** 'bolnik', **manyofšt** 'lenoba', **poŭštenye** 'poštenost' v katekizmu, **Štišhnenez** 'skopuh', **Mašh-**

ha 'maščoba' pri Volkmerju, **bogátez** 'bogatin', **študenez** 'vodnjak', **borovez** 'brinje', **zherniza** 'vrsta češnje', **štarína** 'večletni les pri rastlini', **lashlivošt** 'lažnivost' ipd. pri Šmigocu in **pravák** 'desničar', **jalovca** 'jalova krava', **kermleka** 'pitana svinja', **votlak** 'votlo drevo, panj', **belína** 'zunanji del debla pri trdem lesu', **boječnost** 'bojazljivost', **mladjé** 'poganjki', **gnilád** 'kar je gnilo' itd. pri Dajnku);

pri izsamostalniških tvorjenkah izpeljanke različnih pomenov (**foringalš** 'voznik, furman', **mefhnik** 'duhovnik' v katekizmu, **Shtazunar** 'trгоvec', **Metlar** 'izdelovalec metel', **Petlarza** 'beračica' ipd. v Volkmerjevih besedilih, **putar** 'brentar', **šholar** 'učenec', **mejaš** 'sosed', **mazhka** v Šmigočevi slovnici ter **qelár** 'čebelar', **gostyvaňsak** 'gost na svatbi', **bedáqqa** 'neumnica', **mejica** 'poraščen svet ob meji', **klyuqenca** 'ključavnica', **zidaría** 'zidarstvo', **botrina** 'botrstvo', **repíse** 'njiva z repo', **glavína** 'meso z glave' pri Dajnku), med katerimi so najbolj opazna narečna zbirna imena (**Dlzhzhe**, **Verbie** pri Volkmerju, **hojzhje**, **brésje** 'brezov gozd', **deshovje**, **bésgovje** 'bezeg' pri Šmigocu in **korene** 'korenine', **skalje** 'treske', **petliqje** 'stebila', **veje** 'vejevje', **setiŋe** 'ščetine', **bykovje**, **latovje** 'klasje' ipd. pri Dajnku) in pomanjševalnice (**Zhervek**, **Glashek**, **Zhelika** 'čebelica' v Volkmerjevih besedilih, **štolez**, **puzhelek** 'sodček', **dekliniza** 'deklica' pri Šmigocu in **klinec**, **konqek** 'delček', **pehek** 'batič', **versiq**, **dverca** 'vratca', **xivinqe** 'živinica', **tetíca** 'teta' itd. pri Dajnku);

2) pri pridevniških izglagolskih izpeljankah tvorjenke, ki so manj pogoste, vendar zelo značilne (**šhantav** 'kruljav', **štrašhliv** 'boječ', **kradliv** 'tak, ki rad krade' pri Šmigocu, **sperhneni** 'strohnel', **píkeqi** 'bodikav', **dojni** 'molzen', **jezlavi** 'jezikav', **laxlivi** 'lažniv', **znajdlivi** 'iznajdljiv' itd. pri Dajnku);

posebne izsamostalniške pridevnike (**mefhni** 'mašen', **nevolni** 'nesrečen' v katekizmu, **neshmahni** 'tak brez okusa', **kmetizhki** 'kmečki', **teshazhki** 'težaški, delavski', **gospofski** pri Volkmerju, **jezhméni** 'ječmenov' **otáven** pri Šmigocu ter največ pri Dajnku: **stydenqni** 'tak iz vodnjaka oz. z njim v zvezi', **sysni** 'sušen', **pesji** 'pasji', **gosíni** 'gosji', **vyzemski** 'velikonočni', **siromaqki**, **oljov** 'oljni', **verhovski** 'hrbovski', **peseqni** 'peščen', **gobavi** 'gobast', **zobqasti** 'nazobčan', **rosnati** 'orošen' itd.);

izpridevniške in izprislovne pridevnike po narečnih zgledih, ki jih imamo sicer le pri Dajnku (**svetení** 'prazničen', **drovniqki** 'droben', **maliqki** 'majčken', **mutasti** 'nem', **xuqkasti** 'rumenkast', **dnesni** 'današnji', **domaŋi** 'domač', **veqersni** 'večerni', **peski** 'peš').

Bernard Rayh

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER OSTSTEIRISCHEN SCHRIFTSPRACHE

Zusammenfassung

Die oststeirische Schriftsprache weist sich durch zahlreiche pannonische dialektale Elemente aus, die mehr oder minder von allen in dieser Sprache schreibenden Autoren berücksichtigt wurden.

Die Überlieferung einzelner Texte gibt darüber Zeugnis, dass die Autoren vordergründig alle wesentlichen lautlichen Besonderheiten der ostslowenischen Dialektsprachen berücksichtigten: die *e*-Ausprägung für den alten Halbvokal (*den*), die Rundung von *u* zu *u* (*sulu*), den Übergang des silabischen *l* zu *u* (*shuti*), den positionellen Schwund des unbetonten *i* (*velki*), das Auftreten des vorangestellten *v* und des nachgestellten *j* (*vufja*; *huidzh*), die Nasalisierung (*qiva*), die Vokalisierung des anlautenden *-l* (*prifho*, *vida*), die Erhaltung der alten Konsonantengefüge (*tisati*, *posolva*, *zaglozda*) usw.

Die Morphologie der behandelten Sprache übernahm die meisten dialektalen formbildenden Morphemstrukturen, z.B. den einheitlichen Infinitivsuffix *-ti* (*rezhti*), die typischen Verbsuffixe

(*okapati, piplete*), die morphologischen Paradigmen, die typischen Endungen (*zirkva, oja, kofoj, Bogi, pašura, psot, yega, s toboj, lüzkega, ti nailepši, veksi, nega, grema, mo, pite*) und anderes. Ein bedeutender Beweis für den dialektalen Einfluss ist die Aufnahme der spezifischen dialektalen Lexeme mit ihren Bedeutungen (*inda, beteg, pyjel, mela, sklyjek usw.*) sowie der Wortbildungssuffixe und ihrer Distribution (*mlatez, kühla, svaja, zjedi, svelek, gnatad, skalje, zhelika, jezlati, maluyki, donianj usw.*).

SLOVAROPISJE NA ŠTAJERSKEM DO KONCA 19. STOLETJA

Marko Jesenšek *

UDK 808.63-087

Jesenšek Marko: Slovaropisje na Štajerskem do konca 19. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, str. 355-372, 51 cit.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Članek prikazuje slovaropisno dejavnost na slovenskem Štajerskem do konca 19. stoletja, ki poteka po razvojno časovni premici Apostel (1780), Popovič (ok. 1760), Čebul (1789), Zagajšek (1773-1790/91), Harmann (ok. 1803), Murko (1833), Alič (ok. 1840), Penn (1854), Miklošič (1849-1855), Caf (1834-1874). Glavno razvojno smer štajerskega slovaropisja dopolnjuje še vzporedni razvoj, ki je ponudil še nekaj dodatnih slovarskih drobcev.

V štajerskih slovarjih se je pojavljalo kontakno sopomensko besedje osrednje- in vzhodnoslovenskega jezikovnega področja, ki so ga v svoje slovarje sprejemali tudi najpomembnejši osrednjeslovenski sestavljalci slovarjev (Pohlin, Vodnik, Cigale, Pleteršnik), kar je sredi 19. stoletja pospešilo oblikovanje novega skupnega besedja enotnega slovenskega knjižnega jezika, t. i. novoslovenščine.

UDC 808.63-087

Jesenšek Marko: The drafting of dictionaries in Styria until the end of the XIX. Century. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 70=35(1999)1-2, pp. 355-372, 51 notes

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The article depicts the activity of the drafting of dictionaries in Slovenian Styria until the end of the XIX century. It follows the developmental chronological line of Apostel (1780), Popovič (approximately 1760), Čebul (1789), Zagajšek (1773-1790/91), Harmann (approximately 1803), Mursko (1833), Alič (approximately 1840), Penn (1854), Miklošič (1849-1855), Caf (1834-1874). The main direction of Styrian dictionary drafting is supplemented also by parallel development, offering a few other minor dictionary contributions.

In Styrian dictionaries, synonym contact words belonging to the central and eastern Slovenian linguistic area appeared, which was accepted also by the

* Dr. Marko Jesenšek, univerzitetni docent, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, SI - 2000 Maribor.

most significant central Slovenian dictionary drafters (Pohlin, Vodnik, Cigale, Pleteršnik), which had, by the middle of the XIX century, speeded the formation of a new joint word composition within the Slovenian literary language, i.e. the new Slovenian language.

1 Vzhodnoštajerski knjižni jezik

1.1 Slovenski knjižni jezik je imel do sredine 19. stoletja dve knjižni normi, in sicer osrednje- in vzhodnoslovensko, ki sta se v tisočletnem razvoju po Brižinskih spomenikih razvijali v alpskem in panonskem jezikovnem prostoru. Osrednjeslovenski knjižni jezik se je potrdil v 16. stoletju, ko so Trubar, Dalmatin, Krelj in Bohorič izdali prve slovenske knjige in je s pokrajinskimi jezikovnimi različicami (primorska, koroška in osrednještajerska) pokrival skoraj dve tretjini celotnega slovenskega narodnostnega ozemlja. Tretjina je pripadala t. i. vzhodnoslovenskemu knjižnemu jeziku, ki je imel dve različici: prekmursko in vzhodnoštajersko – v sicer enotnem slovenskem panonskem jezikovnem prostoru sta se oblikovali zato, ker je bil prekmurski knjižni jezik dolga stoletja (od 1094 do 1919) ločen od matičnega ozemlja (močni kajkavski in madžarski jezikovni vplivi), vzhodnoštajerski prostor pa je bil že od začetka jezikovno-zgodovinsko in kulturno-geografsko pritegnjen v osrednjeslovenski prostor. V vzhodnoštajerskem panonskem jezikovnem prostoru sta bili zato ves čas prisotni dve nasprotujoči si jezikovni usmeritvi: (1) odkrita želja vztrajati pri svojih jezikovnih posebnostih in se oddaljevati od t. i. kranjščine, ali pa je prevladovala želja, (2) da bi Slovenci dobili enoten knjižni jezik, ki se ne bi naslanjal le na kranjsko podobo, še manj pa bi središčne oblike nadomeščal z vzhodnoštajerskimi – pri tem so se Štajerci ves čas zavedali, da se kljub skupnemu prostoru jezikovno razlikujejo od Slovencev v središču, saj so bile njihove jezikovne razmere bolj podobne prekmurskim; stoletja sta jih razločevali ostri meji (geografska in politična), kljub temu pa je njun panonski značaj ostal trden povezovalni element. Prav zaradi tega se je na severovzhodu Slovenije v prvi polovici 19. stoletja oblikoval poseben tip slovenskega jezika, ki ga moremo upravičeno imenovati za knjižnega – šlo je za t. i. vzhodnoštajersko različico vzhodnoslovenskega knjižnega jezika.

1.2 V zgodovinskem razvoju vzhodnoštajerskega jezika so se pojavili trije poskusi, kako normirati ta jezik kot knjižni. (1) Svetourbanski val, ki je vzhodnoštajerski jezik poskušal umestiti med kajkavsko in centralnoslovensko pot, ni bil uspešen, saj so bili Cvetkovi, Jaklinovi, Volkmerjevi ali Modrinjakovi literarni poskusi še prešibki (večinoma tudi še neobjavljeni), da bi za seboj lahko potegnili jezikovno reformo. Neuspešno je bilo tudi (2) Slovensko društvo in graški jezikovni načrti J. N. Primica, ki se zaradi nesrečne življenjske usode pobudnika niso uresničili. (3) Šele P. Dajnko je s premišljenim jezikovnim programom dosegel, kar ni uspelo njegovim predhodnikom – jeziku je določil normo in predpis v slovnici (1824), v njej je predstavil tudi svoj črkopis (dajničica), v katerem je izšlo skoraj 50 000 izvodov knjig, organiziral je šolstvo in pouk v vzhodnoštajerskem jeziku, s somišljeniki pa je natisnil bogat knjižni repertoar, ki je bil funkcijsko-zvrstno zelo razgiban (umetnostna in neumetnostna besedila; za ustanovitev časopisa je zmanjkalo časa).

1.3 Vzhodnoštajerski knjižni jezik se je oblikoval kot nadnarečna tvorba panonskih slovenjegoriških govorov med Dravo in Muro, osnova pa je bil radgonski govor z monoftongičnim vokalnim sistemom, iz katerega je izhajal Dajnko (Radgona je bila geografsko in jezikovno središče prostora, v katerem se je razvijal vzhodnoštajerski knjižni jezik).

2 Slovarji

2.1 V slovenskem prostoru se je skladno z jezikovnimi razmerami razvijalo tudi slovaropisje. T. i. osrednjeslovenska smer se začneja z Bohoričevimi poskusi¹ in Dalmatinovim Registrum,² uresniči se z Megiserjevim slovarjem³ (1592) in pred Pleteršnikom⁴ (1894/95) dosega vrhove z rokopisoma Kastelca⁵ (ok. 1680) in Hipolita⁶ (1711), Pohlinoim trijezičnim slovarčkom⁷ (1781) ter obsežnim in strokovno dobro zastavljenim Vodnikovim delom⁸ (1800–1817), ki ga je skoraj v celoti objavil Cigale⁹ (1860); pomembnejše slovarčke, tiskane ali rokopisne, so prispevali še Alasia (1607), Kranjsko besedišče pisano (17. stoletje – prvi slovenski rokopisni slovarček s slovenskimi iztočnicami), Miklaučev pomnoženi megiser (1744), Kumerdej (1787–1798), Gutsman (1798), Jarnik (1832), Janežič (1850, 1851), Drobnič (1858) in Zalokar (ok. 1870).¹⁰

2.2 Na Štajerskem je bilo slovaropisno delo prav tako obsežno in je, čeprav sta bila pred znamenitim pleteršnikom natisnjena le dva slovarja – Čebulovo Enu Mala Besedišče¹¹ (1789) in Murkov nemško-slovenski ter slovensko-nemški slovar¹² (1833) –, odločilno vplivalo na oblikovanje jezikovne norme. Najstarejši ohranjeni rokopisni slovar je Apostolov¹³ (1760), ki mu v 18. stoletju sledita še Popovičev¹⁴ poskus etimologiziranja (zbirka besed na listkih iz leta 1789) in Zagajškov slovar¹⁵ (1773–1790/91), v 19. stoletju pa Harmanov slovarski poskus¹⁶

¹ V mislih imam izgubljene BOHORIČEVE *Ljubljanske začetnice, Imenje* (1575–1582) in besedje v njegovi slovnici (1584); sem sodijo tudi seznami imen v TRUBARJEVIH izdajah *Abecednikue* (1550, 1555, 1566) in v njegovih koledarjih (1557, 1582 – koledar je vključen tudi v *Ta prvi del tga vonga testamenta*). Prim. FRANCE NOVAK, *Imena v starejših slovenskih slovarjih. Zbornik šeste jugoslovanske onomastične konferencije*. Beograd 1987, 607–619.

² *Registr*. V DALMATINOV *Bibliji* (1584) je prvi pravi ohranjeni slovenski slovarček, ki opozarja na slovensko narečno kontaktno sopomensko besedje. Prim. MARTINA OROŽEN, *Narečno kontaktni sinenimi v Dalmatinovem prevedu Bihlije. Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana 1996, 219–233.

³ HIERONIM MEGISER, *Dictionarium quatuor linguarum, videlicet Germanicae, Latinae, Illyricae (quae vulgo Sclavonica appellatur) et Italicae sive Hetruscae*. 1592.

⁴ MAKS PLETERŠNIK, *Slovensko-nemški slovar*. V Ljubljani 1894/95.

⁵ MATIJA KASTELEC, *Dictionarium latino-carniolicum*. Rokopis, 1680–1710. Gre za nekaj prepisov, med katerimi je najboljši VORENČEV (1703–1710) – prim. JOŽE STABEJ, *Slovensko-latinski slovar. Po: Matija Kastelec - Gregor Vorenc Dictionarium Latino-Carniolicum 1670–1710*. Ljubljana 1997.

⁶ Q. V. P. HIPOLIT [J. A. GEIGER], *Dictionarium trilingue Latino-germanico-sclavonicum et germanico-sclavonico-latvum*. Rokopis, 1711.

⁷ MARKO POJILIN, *Ta malu besedišče treh jezikov*. Ljubljana 1781.

⁸ VALENTIN VODNIK, *Sloven'ki Be'ednyak*. Rokopis, 1800–1817.

⁹ MATEJ CIGALE, *Deutsch-slovenisches Wörterbuch*. Laibach 1860.

¹⁰ WALTER LUKAN, *Die slevonischen Wörterbücher. Ein historischer Abriss. Österreichische Osthefte*, Dunaj 1978, 193–216; ANTON BREZNIK, *Slovenski slovarji. Razprave ZDHV III*, 1926, 110–174; ANTON BREZNIK, *Iz zgodovine novejših slovenskih slovarjev. ČZN* 1938, 17–32, 87–98, 147–165; JOŽE STABEJ, *Iz zgodovine slevenskih slovarjev. Jezik in slovstvo* 1963/64, 68–72, 1973/74, 249–255.

¹¹ ANDREJ ČEBUL, *Enu Mala Besedišče Nemrzh Slovinskiga inu Nemshkiga Jefika*. Graz 1789.

¹² ANTON J. MURKO, *Deutsch-Slovenisches und Slovenisch-Deutsches Handwörterbuch. [...]. Slovensko-Nemški in Nemško-Slovenski rožhni besednik. [...]. V Gradzi* 1833.

¹³ JOHAN A. APOSTEL, *Dictionarium Germanico-Slavonicum*. Rokopis, 1760.

¹⁴ IVAN Ž. POPOVIČ, *Spisimen vovabolaru Vindocarniolici*. Rokopis, ok. 1760.

¹⁵ MIHAEL ZAGAJŠEK, *Deutsch Slavisches Werterbuch*. Rokopis, 1773–1790/91.

¹⁶ GASPAR HARMAN, *Beylrag zur Verfertigung eines wendischen Werterbuches [...]. Buchstaben K, L, M, S*. Rokopis, ok. 1803.

(ok. 1803), Aličevi pripisi¹⁷ v adelunga (ok. 1840), Pennov slovar,¹⁸ pisan z grškim črkopisom (1854), Miklošičevo slovarsko gradivo¹⁹ (1849–1855) in obsežno vseslovensko (tudi veliko štajerskega) besedje, ki ga je od leta 1834 do 1874 zbiral Caf.²⁰ Tem slovarjem se je priključilo še veliko drobnega slovarskega gradiva, ki je v 19. stoletju zaokrožilo prizadevanje Štajercev za tovrstne dobre jezikovne priročnike. Med njimi je potrebno omeniti izgubljeno besedišče Petra Dajnka, ki je približno šest let pripravljal latinsko-nemško-slovenski slovar (1826–1832), pa je danes, žal, izgubljen; Fran Cvetko in Mihael Jaklin sta ok. leta 1811 prav tako zbrala nekaj nemško-slovenskega gradiva; večjezično gradivo je ok. leta 1830 pripravljala Jakob Košar; nekaj črk ilirskega slovarja (E, F, G, H) je bilo delo Jurija Matjašiča; Štefana Kočovarja je zanimal besedni zaklad Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki ga je raziskoval od leta 1843 do 1848; primerjalni slovar slovanskih jezikov je po letu 1820 pripravljala Alojz Perger; Stanko Vraz²¹ je vpisoval štajersko besedje v Murkov slovar.

Viri	Bohart ² 1584 Bohart ² 1575–1582 Meggiser 1603 Jambrecht ² 1742 Meggiser 1744		Polniti 1781	Jambrecht ² 1742 Meggiser 1744 Apostel 1760 Puhliu 1781 Gutsmann 1798	Jambrecht ² 1742 Apostel 1760 Puhliu 1781 Gutsmann 1798	Polniti 1781 Gutsmann 1798 Jambrecht 1832	Polniti 1781 Gutsmann 1798 Morko 1833	Polniti 1781 Gutsmann 1798 Morko 1833	Marko 1833 Penn 1845	Va slovenski slovarji
Način izdaje	R	R	T	R	R	T	R	R	R	R
Slovarnik	APDŠTEK, POPOVIČ	ČEHL	ZAJAJŠEK	HAIMMANN	MURKO	ALIČ	PENN	MIKLOŠIČ	CAF	
Čas nastanka	1760	ok. 1760	1789	1773–1790/91	ok. 1803	1833	ok. 1840	1845	1849–1855	1834–74
Število besed	ok. 55 000	461 tisk	1015 tisk	ok. 70 000 zvezek	ok. 4200 zvezka	dva knjigi	trije deli, pripravi v mlehangu	ok. 67 000 pole	polo	listki in ptile
Vplivi	Herman ok. 1803 Caf 1843–1874	Polniti 1781 Polniti 1792/93	Al. Khzmil ² 1790 Morko 1833 Caf 1843–1874	Vodnik 1812 Cigale 1860 Caf 1843–1874	Vodnik 1812 Caf 1843–1874	Janežič 1850 Cigale 1860 Caf 1843–74	Cigale 1860 Aldošič 1836 Caf 1843–74	Pleteršnik 1894/95	Pleteršnik 1894/95	

Preglednica slovarjev

Z velikimi tiskanimi črkami so zabeleženi slovarniki; R (rokopisni slovar) ali T (tiskan slovar); zgornj so navedeni tudi slovarski viri (po avtorjih in z letnicami), iz katerih so štajerski slovarniki največ (dokazano) prevzemali; pod štajerskim slovarnikom je letnica tiskanja ali nastajanja rokopisa; oblika slovarjev (npr. zapisi v zvezku, na listkih) in približno število besed v slovarju; na koncu so navedeni slovarji (po avtorjih in letnicah), ki so prevzemali iz posameznih štajerskih besedišč.

Iz preglednice je razvidno, da so glavni osrednjeslovenski slovarniki poznali tudi (vzhodno)štajersko besedje, ki so ga brez zadržkov sprejemali v svoje slovarje in tako soočali panonsko besedje z alpskim osrednjeslovenskim, kar je dolgoročno pripomoglo, da se je oblikoval prepoznaven skupni besedni zaklad v celotnem

¹⁷ JURIJ ALIČ, vpisi v: *J. Ch. Adelung, Wörterbueh der Orthographie und der deutschen Sprache*. Wien 1815. Rokopis, ok. 1840.

¹⁸ VID D. PENN, *Deutsch-lateinisch-windisches, dann windisch-deutsches Wörter-Buch zum allgemeinen Gebrauche* j...j. Rokopis, 1854.

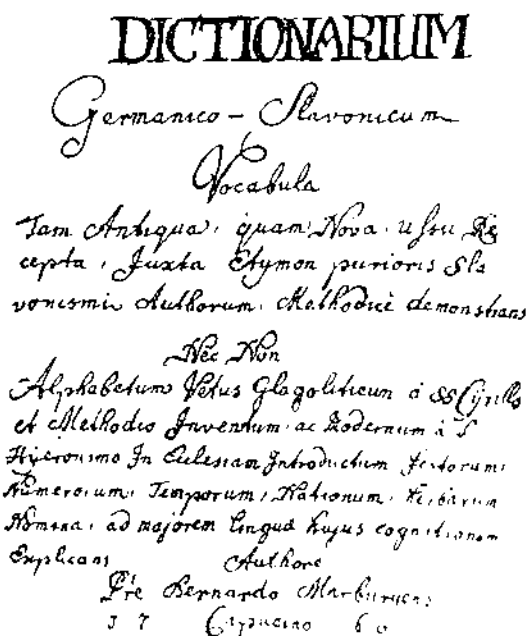
¹⁹ FRAN MIKLOŠIČ, [Slovensko-nemški slovar]. Rokopisno gradivo, 1849–1855.

²⁰ OROSLAV CAF, [Slovensko-nemški slovar]. Rokopisno gradivo, 1834–1874.

²¹ MARKO JESENŠEK, Vrazovi pripisi v Murkovem slovarju. *Murkov zbornik*. Maribor 1999, 379–390.

slovenskem narodnostnem oz. jezikovnem prostoru. Prvo polovico 19. stoletja je tudi po zaslugi slovaropisja zaznamovalo obdobje medsebojnega približevanja in vplivanja dveh slovenskih jezikovnih različic, ki sta v večstoletno ločenih in različnih upravno-političnih ter kulturno-jezikovnih prostorih razvili tudi zanimive besedne dvojnice z enakim pomenom in povsem drugačno glasovno podobo. Soočanje razlikovalnega osrednje- in vzhodnoslovenskega besednega zaklada so spodbujali tudi najpomembnejši osrednjeslovenski slovarniki Pohlin, Vodnik in Cigale. Praviloma so se sicer izogibali vzhodnoštajerskih ozko narečnih glasoslovnih prvin v besedju, vendar pa so jih nadomeščene in prilagojene svojemu narečju in predvsem knjižni normi pogosto uvrščali v svoje besedišče; na oblikoslovni ravni se je tako soočanje kazalo npr. v dvojnih končnicah in poudarjanju arhaičnejših vzhodnoštajerskih besed. Preko njihovih slovarjev so številne vzhodnoštajerske besede prišle tudi v pleteršnika.

2.3 Vsi naštetih slovarji so beležili knjižne in narečne izraze, ki so se na štajerskem koncu skoraj celo stoletje uporabljali v številnih tiskanih knjigah ali v živem govoru, od tam pa so prišli v Pleteršnikov slovar in tako pomnožili slovenski besedni zaklad. Pleteršnik seveda ni navajal vseh naštetih virov – izčrpal je Murkovo besedišče, obsežno Cafovo zbirko in Miklošičevo rokopisno slovarsko gradivo, navajal je tudi nekatere leposlovne vire (npr. Dajnkove Posvetne pesmi, Volkmerjeve Fabule in pesmi²² ali Pajkove Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev), sicer pa je štajersko besedje pogosto navajal kar z geografskimi kvalifikatorji (npr. Slovenske Gorice na Štajerskem, slovenski del Štajerskega,

Latinska naslovnica Apostlovega rokopisnega slovarja

²² MARKO JESENŠEK, Volkmerjeve besedje v Pleteršnikovem slovarju. Volkmerjev zbornik. Maribor 1998, 62–71.

vzhodni del slovenskega Štajerskega, kar ga je od Maribora na vzhodno stran, Haloze pod Ptujem ob hrvatski meji na Štajerskem), ki so označevali značilno štajersko besedje, zbrano v naštetih slovarjih in slovarkem gradivu.

3 Apostlov slovar

Ivan Anton Apostel je bil rojen leta 1711 v Mariboru, kjer so ga leta 1730, na dan sv. Bernarda, sprejeli v kapucinski red – njegovo redovniško ime je Bernard mariborski. Zanimivo je, da se je slovenščine šele priučil, ko je bil pridigar in lektor po samostanih na Slovenskem.²³ Leta 1760 je napisal nemško-slovenski slovar z latinskim naslovom, ki je ostal v rokopisu, obsegajoč približno petsto strani.²⁴

V slovarju je zbranih 55 524 slovenskih besed (ob približno 36 000 nemških iztočnicah, med njimi prevladujejo spodnještajerske in prekmurske). Zemljevid na začetku slovarja kaže, v katerem delu Slovenije je Apostel zbiral besede – gre za t. i. Vindijo in za takrat nastajajoči vzhodnoslovenski knjižni jezik, ki se je na severovzhodu Štajerske šele začel oblikovati,²⁵ v Prekmurju pa je že bilo izdanih nekaj knjig.²⁶ Apostel je vedel, da se v tem prostoru prepletajo osrednje-, vzhodno-slovenske in kajkavske jezikovne posebnosti ter temu primerno raznoliko besedje, zato je v slovar vnašal živo besedje s celotne Štajerske, dopolnjeval pa ga je z gradivom iz dostopnih osrednjeslovenskih slovarjev (Bohorič in Megiser) ter Jambrešičevega²⁷ hrvaško-kajkavskega slovarja.²⁸ Slovar je tako postajal nadnarečen in je najbrž nezavedno nakazoval smer jezikovnega razvoja na severovzhodu Štajerske, tj. medsebojno približevanje dveh slovenskih knjižnih norm in oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v celotnem slovenskem narodnostnem prostoru. Apostel se sedenideset let pred nastopom Antona Murka vprašanja zapletene preobrazbe slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju še ni mogel zavedati, je pa s soočanjem slovenske protestantske tradicije, štajerskih narečnih posebnosti in izbranih ter slovenščini prirejenih kajkavskih besed pokazal, kako lahko poteka preobrazba pokrajinsko narečnega besedja v knjižnega. Pri Apostlu še ne moremo govoriti o stabilnem knjižnem besedišču, je pa slutil pravo pot, podobno slovenski protestantski, ko je tudi Trubar iskal primerno mero med lastnim narečjem in deželnim kranjskim jezikom.²⁹

²³ FRAN ILEŠIČ, P. Bernard Mariborčan, slovenski pisatelj 18. stoletja. ČZN 1939, 39–97.

²⁴ Abecedno urejeni slovar obsega 481 strani, ki jim sledi še šest dodatkov: (1) o števniku, (2) o času, (3) o praznikih, (4) o deželah, (5) o rastlinah, (6) cirilska in nepopolna glagolska abeceda.

²⁵ APOSTEL je vedel, da so po slovenskih samostanih že v 18. stoletju zbirali slovensko besedje; najbrž je poznal Hipolitov in Vorenčev rokopis ter celovsko izdajo Megiserja (prim. F. ILEŠIČ, navedeno), mogoče je taka dejavnost obstajala tudi na Štajerskem – Apostolov slovar je prvi značilno ohranjeni poskus inventarizacije štajerskega besedja.

²⁶ TEMLJNOV *Malý Katechismus*, v Halli 1715; *Abecedarium slovencsko*, 1725; SEVERJEV *Red zvečesousztva*, v Halli 1747; KUŽMIČEVI tiski, npr. neohranjeni katekizem, abecednik in čitanka ter *Voeve křesťanské kvatky nauk*, v Halli 1754. O začetkih prekmurske književnosti prim. VILKO NOVAČ, *Izbor prekmurskega slovnictva*. Ljubljana 1976.

²⁷ ANDREJ JAMBRŠIČ, *Lexicon Latium Illyrica, Germanica et Hungaricalocuples*. Zagrabiae 1742.

²⁸ JOŽE STABEL, Janz Anton Apostel – pater Bernard: *Dictionarium Germanico-Slavonicum* 1760. ČZN 1972, 263–274.

²⁹ O vprašanjih, povezanih s stilno vrednostjo leksike v osrednjeslovenskem jezikovnem prostoru prim. MARTINA OROŽEN, Stilni problemi Trubarjevega jezika. *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana 1996, 130–147. Razprava poskuša odgovoriti tudi na vprašanje, katero Trubarjevo, Dalmatinsko ali Kreljevo besedje je pogovorno, narečna (gre za besedje, ki je prenešeno iz nižjega v višji govorni položaj – pri Apostolu so to tiste štajerske narečne besede, ki jih je pisno in glasovno prirejene sprejel v slovar, tj. normativni jezikovni priročnik, ki ga je izpisoval tudi Caf.

Besede je zbiral precej nedosledno,³⁰ največ v krajih, v katerih je živel in delal (Radgona, Maribor, Celje), slovar pa je dopolnjeval tudi s koroškimi, kranjskimi, kajkavskimi, češkimi in slovaškimi besedami.³¹ Iz njega sta črpala besedje Harman in Caf;³² slednji pa ni navajal vira, zato so v pleteršniku vse Apostlove besede pripisane Cafu.

3 Popovičeva zbirka besed

Ivan Žiga Janez Valentin Popovič se je rodil v Vojniku leta 1705, gradivo za slovar pa je začel zbirati že pred letom 1750,³³ ok. leta 1760 pa je misel, da bi delo uspešno zaključil, dokončno opustil. Zbrane besede so se ohranile na listkih; gre za približno 460 slovenskih besed,³⁴ ki jih je Popovič primerjal z različnimi narečnimi izrazi ter germanskimi in romanskimi jeziki, tudi z grščino, latinščino, madžarščino, hebrejščino in turščino. Breznik navaja,³⁵ da je narečne besede zbiral na širokem slovenskem govornem območju (Idrija, Radovljica, Škofja Loka, Celje, Žalec, Slovenj Gradec, Ptuj; po Gorenjskem, Goriškem, Kranjskem, Koroškem, Štajerskem; Savinjska dolina), čeprav je dobro poznal le domače celjsko narečje in okoliške govore; pri delu pa si je pomagal tudi s Habeličem in Belostencem.

Popovičeva slovarska zbirka je danes zanimiva predvsem zato, ker gre za prvi slovenski poskus, sestaviti etimološki slovar. Avtor svojega načrta ni uresničil, zbrano gradivo pa je bilo skoraj v celoti objavljeno v Pohlínovem etimološkem slovarju,³⁶ ki danes prav tako nima več strokovne vrednosti.

³⁰ JOŽE STABEJ, nav. d.

³¹ Slovensko gradivo je izčrпно predstavljeno v navedenih ILEŠIČEVI in STABEJEVI razpravi, na tem mestu opozarjam le na nekatere zanimivosti. Za celjski prostor npr. navaja: *Celjske gospodične se respirajo kakor en purman, Celjski vinu je ena dobra arčnja super beleg.*

Sočanje različnega besedja ponazarjajo npr. naslednji primeri: nemško iztočnico *Fremd* razlagajo slovenske besede *ptuj, neznan, lukič*; *Schwer* – težak, žmeten; *Vorher* – prej, poprej, perle; nemško *Butten* molun, žebra, modlin.

Apostel je opozarjal tudi na tujke in slabe besede (imenoval jih je *abuzivne besede*) – njihovo rabo je odsvetoval, ponujal pa je primernejše domače izraze, npr. *gušnu, žnidar, ničnar, škaf-deža, kaplan-mešni tovarš, padar-bradabravec, frava-žlahtna dvica, gospodična*.

Zanimive so tudi nekatere novotvorbe, npr. *odpadec* (*Abfall*), *navlejk* (*Anzug*), *popphorezka* (*Hebamme*), *zniklavec* (*Dichter*; pesmenik – ein reim Maher), *Moja brada tudi se odlasuje* (*Mausern*).

Bogato zastopana je tudi frazeologija, ki prinaša zanimive pregovore iz vsakdanjega življenja, npr. *Pijanci so nar vrgši svinjari. Stare babe so rad krvavjerne. Prej kvaba, potem pah dojha. Zamure ne potrebuje senčnika. On se ukiha h delu kakor hrava h plesu.* (prim. FRAN ILEŠIČ, nav. d.).

³² V apostela se je celo dvakrat podpisal, in sicer na strani 400 (24. 6. 1843) in na strani 481 (27. 6. 1843), prim. FRAN ILEŠIČ, nav. d.

³³ ANTON BREZNIK, Popovičev Specimen vocabularii Vindocarniolici ter Pohlínov Glossarium Slavicum. ČJKZ 1927, 91–99.

³⁴ Ohranjeni so besede z naslednjimi začetnicami: B = 40 besed, D = 33, F = 3, G = 16, H = 11, I = 19, K = 54, L = 28, M = 25, N = 10, O = 17, P = 57, R = 16, S = 36, Š = 20, T = 25, U = 5, W = 26, Z = 22.

³⁵ ANTON BREZNIK, nav. d.

³⁶ MARKO POHLIN, *Glossarium slavicum in supplementum ad primam partem Dictionarii Carniolici* Vienna 1792/93

4 Čebulovo Besedišče

4.1 Čebulovo Ena Mala Besedishe je prvi tiskani štajerski slovarček (1789), ki je izšel enajst let po prvi vzhodnoštajerski tiskani knjigi.³⁷ Avtor se je zavestno zgledoval (naslov!) po Pohlínu in primerjava obeh Besedišč kaže na močno odvisnost Čebulove zbirke besed od Pohlínovega slovarčka, vendar pa se v gradivu najde tudi nekaj dragocenega izvirnoštajerskega besedja, še zlasti v zadnjem delu, tj. pri izrazih za kmečki voz in orodje, predvsem pa pri rastlinskih imenih.³⁸ Ta popis je prišel v pleteršnika posredno preko Murkovega slovarja in Cafovega rokopisnega gradiva, žal pa je Murko izpustil nekaj izvirnih Čebulovih besed, na kar je opozoril že Stabej.³⁹ Tako npr. v murku ni besede *koshike* (*die hüfte; kolki*) – Murko jo zapiše v ednini kot *kvok, kuh* (Pleteršnik po Vodniku in Cigaletu *kolh, koh*, iz vzhodnoštajerskega področja po Cafu, Dajniku in Miklošiču navaja tudi *kolčet* in *kučet*, mn. *hučti*). Murko je tudi spregledal Čebulovo *kolarnzo* (*die Wagenschuppe*), ki jo je Pleteršnik navedel brez vira; za *hesanje, trpljenej* ima Čebul arhaizem *grevenga* (*Reue und Leid*), Murko je ni zapisal, Pleteršnik pa jo je prevzel iz Dalmatina; navajam še nekaj takih primerov iz pomenske skupine orodje: Čebul *krevcl*, Murko *krevclj* (značilna vzhodnoštajerska popačenka je *širhake* – Pleteršnik ponuja razlago iz Štreklja in po Cafu: *dvojna dvozoba nazobčana kopača*, Čebul *krevclizh*, Murko nima pomanjševalnice, navaja pa *praliza* (*pleti; Jäten*), izraz je prevzel tudi Pleteršnik, ki pa pozna tudi pomanjševalnico *krevcljica, krevcljec*, oboje po Cigaletu in Valjavcu. Podobno Čebul *mótka*, Murko *mótika*, Pleteršnik je prevzel Murkov izraz, ki ga je označil s kvalifikatorjema *štajersko* in *ogrsko*; Čebul *rebeshel* (*das Reibeisen*), v Pleteršnikov slovar pa sta prišla le Murkov *stregač* in Vodnikov ter Cigaletov *ribežnik*.

Druga možnost, kako so se Čebulove besede znašle v Pleteršnikovem slovarju, vodi preko Cafovega slovarskega gradiva, na kar je opozoril tudi Stabej.⁴⁰ Po njem navajam primere za dele kmečkega voza: Čebul *lunek*, enako Caf in Cigale, Murko *lunih, lunjek*; Čebul *vojjet*, Caf *vojka*; Čebul *berzd* (*der Zaum*), Murko *vujzda, usda*; Čebul *aplen, blasinka*, Caf *blasinka*, Pleteršnik po Cafu samo *blasiuka* (*das Jochpolster*).

4.2 Ob Murku in Cafu je iz Čebula najbrž črpal besedje tudi prekmurski katoliški pisec Mikloš Küzmič,⁴¹ ki je prevzemal (1) v celoti (*licze, brada, rebro, koleno, kost*), ali pa je (2) zapisal glasoslovno različico (*las-vlas, vuste-vüsta, šinek-šinyek, noht-nohet*), oz. je uporabil (3) sopomenko (*život-tejlo, čelust-laloka, kost-čonta*).

4.3 Sicer pa bi pri Čebulu težko govorili o pravem slovarju, saj je slovarsko urejenih besed zelo malo; gre bolj za zbirko slovensko-nemških besed, dvojnice pa niso abecedno razvrščene, temveč se družijo po posameznih tematskih skupinah, npr. Imena, Človek, Hiša, Obleka, Hrana, Bolezni, Domače in druge živali, Voz in orodje, Zdravilne rastline.

³⁷ Parchamerjev katekizem 1758 (Občinska knjižnica izpitavanja); tretja izdaja 1777 že brez kajkavskih jezikovnih vplivov.

³⁸ JOŽE STABEJ, *Ena Mala Besedishe*. *Slavistična revija* 1954, 304–331.

³⁹ JOŽE STABEJ, nav. d.

⁴⁰ JOŽE STABEJ, nav. d.

⁴¹ Na možne vplive sta opozorila FRAN ILEŠIČ (*ČZN* 1905) in JOŽE STABEJ (nav. d.), primerjalno analizo besedja je opravil MARKO JESENŠEK (*Pleteršnikov slovar in Čebulovo Besedišče ter Küzmičeva ABC Knjižica*. Referat na okrogli mizi Pleteršnikovi dnevi, Pišec 1996).

katerim bodo Slovenci lahko dopolnili Vodnikovo slovarsko zbirko, je bilo sprva še neenotno, kasneje, ko je Zagajšek začel sistematično izpisovati Gutsmanov, Pohlino, Apostlov, Megiserjev in Jambrešičev slovar, pa je njegovo delo dobilo resnejše poteze. Kot vir je služil Vodniku, Cigaletu in Cafu, zato je veliko besed prišlo tudi v Pleteršnikov slovar.

5.2 Nemške iztočnice so pisane v gotici, slovenske besede pa v bohoričici; Stabej je opozoril na zanimive pokrajinske (npr. *cirkva, galfar, hmet, taidol, pam-pir, mluk* ...) in lepe prvič zapisane slovenske besede (npr. *zdravnik, zdravniškar* = *apotekar*, *stiska* = *stiskalnica*, *žognik* = *teniški lopar* ...).

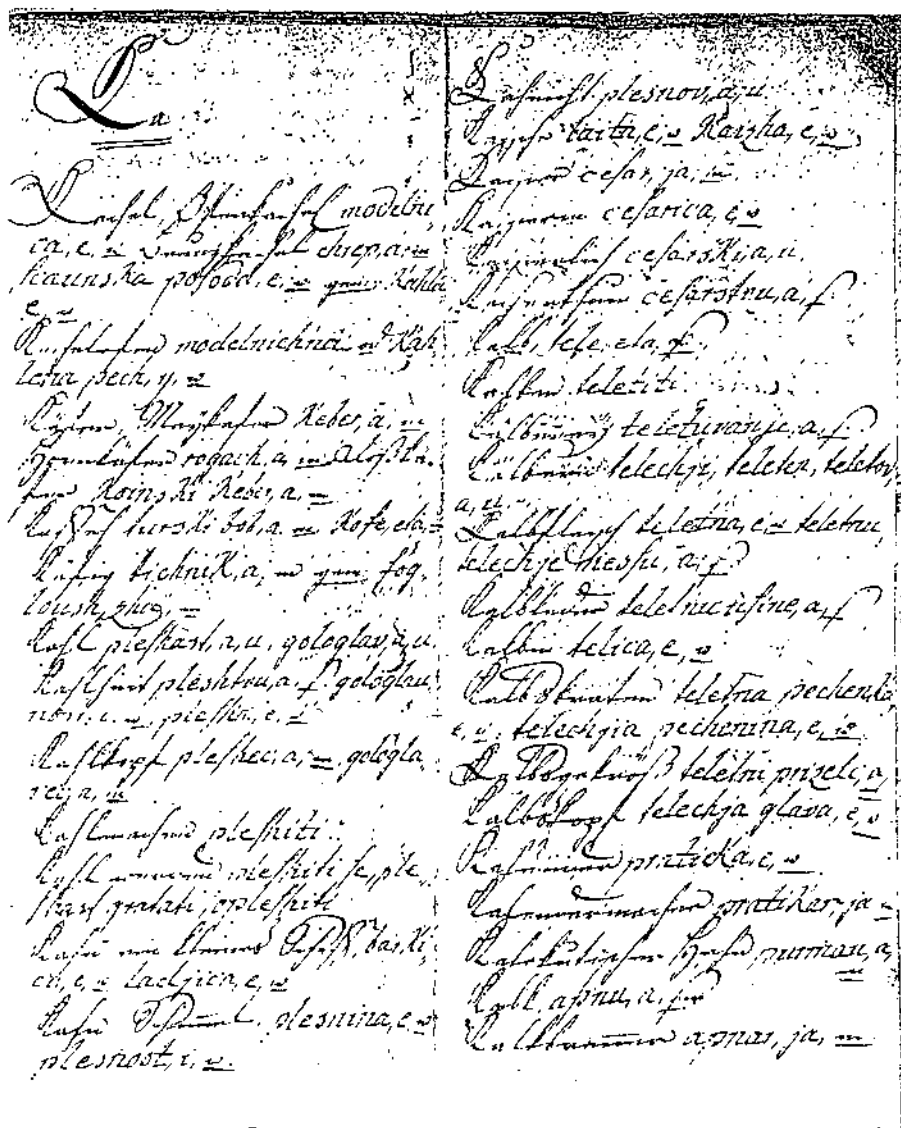
Posebnost slovarja je, da imajo posamezne besedne zveze svoje geslo – tako ima npr. slovenska iztočnica *praviza*, e naslednja samostojna gesla: *vsazhihrliva praviza, po pravizi inu kervizi, s pravizo, sa vol pravize; to pravizo sellati, po pravizi, po postavi, on govori pravizo, desheuska praviza, duhovska praviza, hudstliiva praviza, vsashiherna praviza, opzhinska praviza, meistna praviza, deshelna praviza, pestna praviza, dogovorliiva praviza, pashliiva praviza, parvo-roistljiva praviza, branliiva praviza, neistikliiva praviza, praviza tiga leshijozhiga premoshenja, od postave domishlena praviza, posledna praviza, boushzliiva praviza, podedliiva praviza, otrozhja praviza, porokliiva praviza, obglavliiva praviza, prekipliva praviza; ta praviza s sabo perrase, ta praviza ne dopusty, s onako praviza, svojo pravizo zhresdati, h pravizi derzhati, se pravdati; opravizhiti, -il, -iti, -en, opravizhavz, opravizhliiv, opravizhenje, z opravizhno; pravovirni, pravovernik; pravizhn, pravizhnu delati, po posrtavi, po pravizi, pravizhna sodba, po sodbi krivez, po pravizi soditi; sodliiva oblast, sodba, obsodeny; pravda, pravdna rezh, sodliv dan, pravidnu ovink.*

Izpis besedne družine iz Zagajškovega slovarja kaže, da se je avtor temeljito lotil naloge in kolikor sta mu takratni razvoj in spoznanja v besedotvorju dopuščala, je nanizal precej izvirnih rešitev iz besedotvornega gnezda.

5.3 Dodatek na koncu slovarja med drugim prinaša tudi nemško-slovensko-latinski imenik rastlin in zanimivo poglavje o krajevnih imenih, v katerem se je Zagajšek spoprijel tudi s slovensko lastnoimenskostjo – pri naselbinskih krajevnih imenih ponuja rešitve za izpeljavo moških in ženskih imen ter pridevnikov na -ski (npr. *Radignin* – *Radigninzhan, Radigninzhanka, radigninski*; *Rogatez* – *Rogatzhan, rogatzhanka, rogatzhiki*) in navaja številne krajevne zapise (*Marpurg, Podsreda, Podzhetrtek, Ormosh, Mozir, Sloveno gradez, Sloveno bistriza* ...), ki kažejo na zanimive besedotvorne vzorce pri izpeljavi besed.

6 Harmannova zbirka besed

Gašpar Harmann, rojen v Ljubljani, sicer pa kaplan v Selnici ob Dravi in pri Sv. Petru pri Mariboru, je bil eden izmed udeležencev znamenitega sestanka na Destrniku (svetourbanska akademija), ko so zbrani izobraženci poskušali normirati vzhodnoštajerski knjižni jezik. Med drugim so se dogovorili, da bodo po vzoru Kumerdejeve ljubljanske akademije pripravili slovnico in slovar slovenskega jezika, ki se je govoril in tudi že pisal ter tiskal na tem koncu Slovenije. Slovarskega dela so se lotili dokaj nenavadno, saj so se odločili, da bodo začeli zbirati gradivo po posameznih črkah, na koncu pa bodo tako nabrano besedje združili in izdali slovar. Dogovora se je držal le Harmann, ki je v dveh zvezkih zbral več kot štiri tisoč besed na K, L, M, N in S.

Stran iz Harmannovega rokopisnega slovarja

Težko čitljivo zbirko besed sta izpisala Vodnik in Caf, zato je tudi Harmanovo besedje našlo pot v Pleteršnikov slovar.

7 Murkov slovar

7.1 Najpomembnejše slovarsko delo pred Cigaletovim nemško-slovenskim in Pleteršnikovim slovensko-nemškim slovarjem je zagotovo slovensko-nemški in nemško-slovenski slovar, ki ga je Anton Janez Murko izdal leta 1833. Sodobniki, ki so zaman čakali na natis Vodnikovega gradiva, so ga navdušeno sprejeli in še ne petindvajsetletni avtor je bil deležen hvale, kakršne na Slovenskem še ni do-

živel noben slovarnik, kasneje pa le še Pleteršnik. Besedje za svoj slovar je črpal iz Gutsmanovega koroškega slovarja, izpisoval je osrednjeslovenske pisce Japljevega krožka, Vodnika, Ravnikarja, vzhodnoštajerske avtorje, npr. Volkmerja in Dajnka, upošteval pa je tudi prekmurski knjižni jezik. Tako razširjenemu slovenskemu besedišču je dodal še besede iz drugih slovanskih jezikov⁴⁵ in tako je zavestno pokazal pot razvoja slovenskega knjižnega jezika, ki mora opustiti pokrajinske knjižne različice, saj lahko učinkuje združevalno le z enotno knjižno normo, sprejeto na celotnem slovenskem narodnostnem ozemlju.

Slovenſko - Němfſki Němfſko - Slovenſki ROZHNI BESĚDNİK.

Kako:
fe Nověnbina govorſ na
Šhtájerskim, Korđſkim, Krájnskim
in
v sabednih stranih na Vógerſkim.

Anton Janes Murko

Slovenſko-Němfſki Děl.

V O R A D Z I.

V tselgi in na prodaj per Fránuz Feřtli.
JANES L. Z. G. G. G. G.

1838.

Naslovnica in stran iz znamenitega Murkovega slovarja (1833)

7.2 V raziskavah slovenskega slovaropisja je bil med vsemi štajerskimi slovarji Murkov najboljše predstavljen,⁴⁶ saj zavzema pomembno mesto v razvoju slovenskega slovaropisja in leksikologije. Najnovejše raziskave najpomembnejšega dosežka slovenskega slovaropisja pred Pleteršnikom so predstavljene v Murkovem zborniku,⁴⁷ kjer so med novostmi, ki jih je slovar prinesel, poudarjeni: (1) dosledno navajanje besednih vrst pri vseh iztočnicah in podiztočnicah, (2) pretehtana

⁴⁵ BRUNO HARTMAN, Ob simpoziju in obletnici Antona Murka. *Murkov zbornik*, Maribor 1999, 14–21.

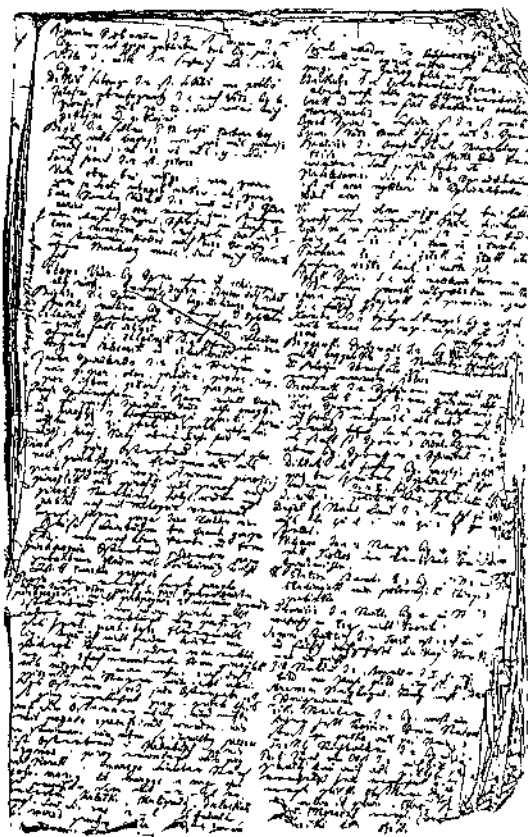
⁴⁶ Navajam le najpomembnejšo literaturo: ANTON BREZNIK, *Slovenski slovarji. Razprave ZDHV III*, Ljubljana 1926; FRANCE NOVAK, O razvoju slovenske leksikografije. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulturi*, Ljubljana 1970, 162–175; JANKO JURANČIČ, Naloge in dosežki panonske leksikologije. *Obdobje razsvetljenstva v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*, Ljubljana 1979, 267–289; MARJETA HUMAR, Murkov slovar in Kopitar. *Kopitarjev zbornik, Obdobje 15*, Ljubljana 1996, 155–169.

⁴⁷ *Murkov zbornik. Repertarij s simpozija Anton Murko in njegov čas*. Uredil MARKO JESENŠEK. Maribor 1999, prim. razprave v III. poglavju, 192–408.

Zanimiva je misel, ki jo je Penn zapisal v uvodu, da Slovenci še nimamo popolnega nemško-slovenskega slovarja, čeprav je prevzemal iz Pohlinovega, Gutsmanovega in Murkovega, v svojem slovarju pa je zapisal precej nemcizmov (*štala, faušija, šlatati, cagati, vagati, taušati, špil* . . .), vzhodnoštajerskih izrazov (*čun=čoln, voskina=ožina, nes=daues, toti=ta* . . .) in novotvorb (*cestni dvor=kolodvor, grounski zavor=strelovod, netubičnost=odsotnost, sopiharija=parui stvoj, zgovoruih=jezikoslovec, bukvarski kvar=tiskarska napaka* . . .).⁴⁹ Tudi njegovo besedje je prišlo v Pleteršnikov slovar posredno, saj so ga izpisovali Cigale, Miklošič in Caf.

10 Miklošičevo slovarsko gradivo

Gradivo za slovensko-nemški slovar je zbrano v štirih zvezkih, popisanih od leta 1849 do 1855. Največ je izpisoval iz Murkovega in tudi Pennovega slovarja, zbral pa je veliko število besed iz starejše slovenske literature in narečij – pri tem pa je dosledno zapisoval vire. Kasneje je Levstik v ta slovar pripisal še besede iz Pohlinovih Bukev za kmeta in nekaj narečnih izrazov iz Lašče na Dolenjskem in tako je to postal pomemben vir za Pleteršnikov slovar.⁵⁰

Cafuva slovarska delavnica

11 Cafov slovar

Cafovo zbrano slovarsko gradivo je najpopolnejša zbirka slovenskih besed, zato je bila osnova za Pleteršnikov slovar. Caf je od leta 1834 pa vse do svoje smrti 1874. leta sistematično izpisoval iz slovenske literature, pregledal pa je tudi vse rokopisne in tiskane slovarje razen Cigaletovega.

Izpisoval je na pole in listke, zapisano besedje pa je določal z natančnimi slovničnimi, pomenskimi, terminološkimi, stilno-ekspresivnimi in časovnimi kvalifikatorji ter jih še dodatno pomensko razlagal z bogatim ilustrativnim gradivom. Žal se je mnogo tega dela izgubilo, saj so bogoslovci med prepisovanjem gradiva za Pleteršnikov slovar listke uničili. O tem poroča tudi Pleteršnik, ki poudarja, da je bilo veliko Cafovih citatov izpuščenih, predvsem podatki o virih besed, o čemer je sklepal po slučajno ohranjenih listkih črke F s Cafovimi pripiski, ki jih na polah ni več.⁵¹ Pomembno vlogo je to gradivo imelo tudi pri sprejemanju prekmurskega knjižnega besedja v Pleteršnikov slovar, saj je Caf natančno izpisoval prekmurske pisce, zavedajoč se njihovega posebnega jezikovnega položaja in zanimivih panonizmov, ki so se ohranili v tej arhaični različici slovenskega knjižnega jezika.

12 Zaključek

Pregled slovaropisja na Štajerskem kaže, da sta bili leksikologija in leksikografija ves čas vpeti v aktualne jezikovne razmere, ki so nihale med dvema možnostima: (1) oblikovati samostojen knjižni jezik, izhajajoč iz zakonitosti, ki jih je narekoval slovenski panonski jezikovni prostor ali pa se (2) odpovedati ožje pokrajinskim posebnostim, se približati osrednjeslovenski knjižni podobi in se odločiti za enoten tip knjižnega jezika. Razlike med osrednje- in vzhodno-slovensko knjižno različico je poglobljajal tudi različen narečni in knjižni besedni sestav; vzhodnoslovenski je bil dokaj slabo raziskan in predstavljen, zato so štajerski slovarniki opravili pomembno vlogo pri soočanju t. i. panonskega besedja s splošnoslovenskim. Predstaviti je bilo potrebno narečno in knjižno jezikovno različnost na severovzhodu Slovenije in pokazati, da lahko to besedje učinkovito nadomesti nekatere neizvirne izraze, ki so se uveljavili v osrednjeslovenskem besedišču.

Štajersko slovaropisje je bilo v prizadevanjih za poenotenje knjižne norme na Slovenskem ves čas pozitivno usmerjeno, saj so slovarniki zagovarjali kontaktno sopomensko besedišče, ki je soočalo osrednje- in vzhodnoslovensko smer, izogibalo pa se je jezikovnih skrajnosti, na severovzhodu Štajerske tako prepoznavnih za Dajnkov krog. Poenotenje slovenske knjižne norme sredi 19. stoletja je bilo zato lažje tudi zaradi dela, ki so ga opravili štajerski slovarniki.

⁵⁰ MAKS PLETERŠNIK, Pripomnje. *Slovensko-nemški slovar. Prvi del*. V Ljubljani 1894.

⁵¹ MAKS PLETERŠNIK, nav. d.

Marko Jesensek

DIE LEXIKOGRAPHIE IN DER SLOWENISCHEN STEIERMARK BIS ZUM ENDE DER 19. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Allgemeinem Stand der sprachwissenschaftlichen Forschung im zentralslowenischen Sprachraum entsprechend lassen sich hier bereits seit dem 16. Jahrhundert auch lexikographische Versuche beobachten, während in östlichen Gebieten der Steiermark erst im 18. Jahrhundert erste Wörterbücher entstanden sind. Dieser fast 200-jährige Vorsprung der zentralslowenischen Lexikographen wurde jedoch schnell nachgeholt, zumal im Osten bis zum Ende des 19. Jahrhunderts bereits zahlreiche Wörterbücher und Wort-Sammlungen vorlagen. Allerdings wurden davon nur zwei Wörterbücher herausgegeben (Enu Mala Besediše von Andrej Čebul, 1789 und Deutsch-slowenisches bzw. slowenisch-deutsches Wörterbuch von Matija Murko, 1833), alle anderen blieben nämlich Manuskripte. Die älteste Niederschrift stammt von Apostel (1760). Im selben Jahrhundert folgten noch eine Wort-Sammlung auf Zetteln und mit etymologischen Erläuterungen zu einzelnen Stichwörtern von Ivan Z. Popović sowie das Wörterbuch von Mihael Zagajšek (1773-1790/91). Das 19. Jahrhundert brachte weitere lexikographische Werke hervor: Einen Versuch des Wörterbuches von Gaspar Harman (um 1803), Alič's Zusehriften im Wörterbuch von Adeling (um 1840), das in griechischer Schrift verfasste Wörterbuch von Vid D. Penn (1854), das lexikographische Material von Fran Miklošič (1849-1855) und eine umfangreiche Sammlung von hauptsächlich steirischer Lexik, die zwischen 1834 und 1874 Ornslav Caf angelegt hat. Darüber hinaus lassen sich zu dieser Zeit im ostslowenischen Sprachraum viele, aber bescheidenere lexikographische Versuche beobachten, was dafür spricht, dass sich die Steirer um gute und verlässliche Sprachhandbücher sehr bemühten. Insbesondere von Interesse ist die lexikalische Sammlung von Peter Dajko (1826-1832), die als Grundlage für ein lateinisch-deutsch-slowenisches Wörterbuch gedient haben sollte und später leider verloren gegangen ist. Weitere Material-Sammlungen stammen von Fran Cvetko und Mihael Jaklin (um 1811), Jakob Košar (um 1830), Jurij Matjašič, der die Buchstaben E, F, G und H eines illyrischen Wörterbuches bearbeitete, Štefan Kočever, der von 1843 bis 1848 das Lexikon der Slowenen, Kroaten und Serben untersuchte, Alojz Perger, der nach 1820 ein vergleichendes Wörterbuch der slawischen Sprachen vorbereitete sowie Stanko Vraz, der das Wörterbuch von Murko mit steirischen (ostslowenischen) lexikalischen Besonderheiten erweiterte.

Den bedeutendsten zentralslowenischen Lexikographen waren die besprochenen Bemühungen im ostslowenischen Sprachraum bekannt und manches davon wurde auch in ihre lexikographischen Werke eingetragen. So konfrontierte man die ostslowenische (pannonische) Lexik mit der zentral-slowenischen, was zur Folge hatte, dass allmählich auch der gemeinsame Wortschatz im gesamten slowenischen Sprachraum durchsichtig wurde.

Die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts ist somit, auch dank der Lexikographie, gekennzeichnet durch die wechselseitige Beeinflussung beider slowenischen Sprach-Varianten. Diese entwickelten sich mehrere Hundert Jahre in unterschiedlichen politischen sowie kultur-sprachlichen Gegebenheiten, was nicht selten zu interessanten lexikalischen Dubletten mit derselben Bedeutung und völlig unterschiedlicher Phonetik geführt hatte. Die Konfrontierung beider Wortschätze, die nicht nur von Pleteršnik sondern bereits früher von Pohlin, Vodnik und Cigale gefördert worden ist, erwies sich folglich als sehr fruchtbar. Obwohl angepasst an ihren Dialekt oder an die Schriftnorm, berücksichtigten die berühmten zentralslowenischen Lexikographen wesentlich auch ostslowenische lexikalische Besonderheiten, was zur Folge hatte, dass sehr viele davon im bekannten Wörterbuch von Pleteršnik kodifiziert sind.

BIBLIOGRAFIJA ZASLUŽNEGA PROFESORJA UNIVERZE V MARIBORU ZGODOVINARJA PROF. DR. JOŽETA KOROPCA

Poleg citiranih člankov in razprav je Jože KOROPEC objavil še vrsto prispevkov v dnevnem časopisu in revialnem tisku (Glasnik delovnih ljudi občine Slovenska Bistrica, Večer, 7 dni, Nova obzorja, Naša bolnišnica, ...) ter številnih drugih glasilih lokalnega značaja in pomena.

Vsebinsko in znanstveno najpomembnejše bibliografske enote J. Koropca je objavil v jubilejnem zapisu ob njegovi 70-letnici Jože CURK v ČZN 64 (n.v. 29), 1993. – str. 7-9. Posebej je potrebno omeniti njegova številna predavanja na terenu, prispevke v dnevnem časopisu in krajevnih glasilih ter nastope na radiu in televiziji. Zgodovinski spomin je prenašal med ljudi na podeželju in mu dodajal zanesljiva zgodovinska dejstva in v ljudi vcepljal zgodovinski način mišljenja in zgodovinsko zavest.

Kratice v bibliografiji:	DZS	–	Državna založba Slovenije
	ČZN	–	Časopis za zgodovino in narodopisje
			n.v. – nova vrsta
	PA	–	Pedagoška akademija
	ZČ	–	Zgodovinski časopis
	ZO	–	Založba Obzorja

1957

– **Slovenjebistriški svet v luči prvih deželnoknežjih urbarjev.** – Kronika 5, 1957, št. 1, str. 20 – 25.

1961

– **Zgodovina za II. razred gimnazije.** – Ljubljana: DZS, 1961, (soavtor).

1964

– **Nekoč je bil grad... Iz Gromberške preteklosti,** Glasnik, 15.VI.1964, št. 10.

– **O naših prednikih okoli leta 1600,** Glasnik, 10.03.1964, št. 3 – 4.

– **Slovenskobistriška občina v zgodovini,** 7 DN1, 03.II.1964, št. 4 in 24.II.1964, št. 7.

– **Zgodovina za II. razred gimnazije.** – Ljubljana: DZS, 1964 [ponatis], (soavtor).

1965

– **Ob spodnjepolskavskem urbarju iz leta 1663.** – ČZN, n.v., 1, 1965, str. 156 – 164.

– **Slovenjebistriški svet v 14. in 15. stoletju.** – Kronika XIII, 1965, št. 3, str. 165–174.

1965 → 1984

– **ČZN** – Časopis za zgodovino in narodopisje. – n. v., 1 – 20. – (urednik). – Maribor: Založba Obzorja, 1965 – 1984.

1966

– **Ob urbarju gosposčine Slivnica pri Mariboru iz leta 1608.** – ZČ 19/20, 1965/66, str. 235 – 241.

1967

– **Šentpavelska posest v vzhodni Sloveniji do začetka 17. stoletja.** – [Filozofska fakulteta, Ljubljana]: Samozaložba, Maribor 1967, (magistrsko delo), 117 strani.

1968

– **Slovenske gorice v luči mariborske mestne knjige.** – Svet med Muro in Dravo (zbornik). – Maribor 1968, – str. 311 – 320.

– **Srednjeveški Vurberg.** – ČZN, n.v., 4, 1968, – str. 117 – 136.

1969

– **Miklavž na Dravskem polju v srednjem veku.** – Poetovio – Ptuj 69 – 1969, – (Zbornik razprav). – Maribor 1969, – str. 92 – 94.

– **Srednjeveška deželnomaršalska framska gosposčina.** – ČZN, n.v., 5, 1969, – str. 236 – 241.

– **Srednjeveška gromberska gosposčina.** – ZČ 23, 1969, št. 3 – 4, – str. 275–282.

– **Zemljiške gosposčine v Dravski dolini do konca 16. stoletja.** – (doktorska disertacija). – [Filozofska fakulteta: Ljubljana 1969]. – Pedagoška akademija Maribor, 1969, – II. str. + 220 (Razmnoženo).

1970

– **Slovenskogoriška posest šentpavelskega samostana do začetka 17. stoletja.** – Zbornik Pedagoške akademije v Mariboru, 1960 – 1970. – Maribor 1970, – str. 239 – 253.

– **Srednjeveški Majšperk.** – ČZN, n.v., 6, 1970, – str. 14 – 21.

– **Srednjeveški Pohorski dvor.** – Kronika, 18, 1970, – str. 76 – 79.

1971

– **Krško bizeljsko gospodstvo.** – ČZN, n.v., 7, 1971, – str. 27 – 35.

– **Posebnosti iz starejše preteklosti slovenskobistriškega sveta (Slovenska Bistrica 1941 – 1971).** – [Publikacija], Slovenska Bistrica, 1971, – str. 17 – 21.

1972

– **Die christlichen Kirchen der Jugoslawen unter der Türkenherrschaft.** – Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf I., 1969, – Eisenstadt 1972, – str. 145 – 156.

– **Srednjeveško konjiško gospodstvo.** – ČZN, n.v., 8, 1972, – str. 1 – 13.

– **Štatenberg in kmečki upor.** – ČZN, n.v., 8, 1972, – str. 14 – 34. (Ponatis v: Aškerc Anton: Tahi na Štatenbergu. – Maribor: ZO, 1972, – str. 25 – 47.

– **Zemljiške gosposčine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja.** – Maribor: ZO, 1972, – 195 + I. stran.

1973

- **Kmečki upor na Slovenskem 1635.** - Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci. - Maribor, 1973. - str. 91 - 111.
- **Slovenski kmečki upor 1635.** - Večer 06.-15.06.1973 (v nadaljevanjih).
- **Srednjeveška Dobrna.** - ČZN, n.v., 9, 1973. - str. 215 - 224.
- **Srednjeveški Hrastovec.** - ČZN, n.v., 9, 1973. - str. 47 - 59.
- **Štatenberg i seljačka buna.** - Radovi Sveučilišta u Zagrebu 5. - Zagreb 1973. - str. 139 - 163.
- **Štatenberški kmečki upor.** - Pouk zgodovine 2. - Beograd 1973, št. 2. - str. 29 - 31.
- **Štatenberški kmečki upor.** - Večer, 06.02.1973, št. 30. - str. 4.

1974

- **Srednjeveško gospodstvo Rogatec.** - ČZN, n.v., 10, 1974. - str. 73 - 88.
- **Srednjeveško gospodstvo Vojnik.** - ČZN, n.v., 10, 1974. - str. 267 - 277.
- **Štatenberg i seljačka buna.** - Kaj VII / 3 - 4. - Zagreb 1974. - str. 26 - 31.

1975

- **Imenjska cenitev leta 1542 in Dravsko polje.** - Ptujski zbornik IV. - Maribor 1975. - str. 195 - 199.
- **Kmečki upor na Slovenskem 1635.** - Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij - Modinci 1973. - Maribor 1975. - str. 91 - 111.
- **Slovenski puntarji med 1573 in 1635.** - ČZN, n.v., 11, 1975. - str. 12 - 43.
- **Vransko v srednjem veku.** - ČZN, n.v., 11, 1975. - str. 217 - 234.

1976

- **Brežice v srednjem veku.** - ČZN, n.v., 12, 1976. - str. 93 - 116.
- **Laško gospodstvo v srednjem veku.** - ČZN, n.v., 12, 1976. - str. 244 - 275.

1977

- **Krško v obdobju velikih slovenskih kmečkih vstaj.** - Krško skozi čas 1477 - 1977 (Zbornik ob 500 - letnici mesta). - Krško 1977. - str. 45 - 58.
- **Ruše v srednjem veku.** - ČZN, n.v., 13, 1977. - str. 76 - 90.

1978

- **Hoče do srede 17. stoletja.** - ČZN, n.v., 14, 1978. - str. 187 - 203.
- **Srednjeveško gospodstvo Slovenj Gradec.** - ČZN, n.v., 14, 1978. - str. 16 - 32.

1979

- **Žebnik, Radeče in Svibno do 17. stoletja.** - ČZN, n.v., 15, 1979. - str. 51 - 77.

1980

- **Občina Slovenska Bistrica** (v sodelovanju z Jožetom ZUPANČIČEM).
- **Krajevni leksikon Slovenije IV.** - Ljubljana 1980. - str. 531 - 562.
- **Polskavska zemljiška gospodstva.** - ČZN, n.v., 16, 1980. - str. 7 - 70.
- **Zbelovo, Studenice, Pogled do srede 17. stoletja.** - ČZN, n.v., 15, 1980. - str. 239 - 283.

1981

– **Die gesellschaftliche Gliederung der Teilnehmer an den Kämpfen des Zweiten slovenischen Bauernaufstandes im Jahre 1635.** – Siedlung, Macht und Wirtschaft. – Graz 1981. – str. 381 – 386.

– **Študijska smer za učitelje zgodovine.** – Pedagoška akademija 1961 – 1981. – Maribor: PA, 1981. – str. 29 – 30.

– **Vitanjsko zemljiško gospostvo do srede 17. stoletja.** – ČZN, n.v., 17, 1981. – str. 5 – 22.

– **Zemljiško gospostvo Podsreda do 17. stoletja.** – ČZN, n.v., 17, 1981. – str. 204 – 218.

1982

– **Brestanica z okolico in Brestaniški do 17. stoletja.** – Brestanica (Zbornik člankov in razprav). – Brestanica 1982. – str. 45 – 77.

1983

– **Maribor in največji slovenski kmečki upori.** – ČZN, n.v., 19, 1983. – str. 84 – 92.

– **Pileatorjeve pritožbe zoper mariborski mestni svet.** – Kronika, 31, 1983. – str. 138 – 143.

– **Posestne razmere okoli Radelj do konca 17. stoletja.** – Radlje skozi čas (Zbornik občine Radlje). – Radlje 1983. – str. 21 – 27.

– **Svet okoli Slovenske Bistrice do leta 1700.** – (Zbornik občine Slovenska Bistrica I). – Slovenska Bistrica 1983. – str. 91 – 162.

1984

– **Der inner Österreichische Bauernkrieg im Jahre 1515.** – Burgenländische Forschungen / Sonderband VII. – Eisenstadt 1984. – str. 228 – 241.

– **Zemljiško gospostvo Novi Klošter do konca 17. stoletja.** – ČZN, n.v., 20, 1984. – str. 191 – 216.

– **Zemljiško gospostvo Žusem do 17. stoletja.** – ČZN, n.v., 20, 1984. – str. 1 – 22.

1985

– **Dravograjski svet do leta 1600.** – Dravograd 1185 – 1985 (zbornik). – Dravograd 1985. – str. 11 – 23.

– **Iz zgodovine Dolnjega slovenskega Posavja v prvi polovici 16. stoletja.** – ZČ, 39, 1985. – str. 13 – 17.

– **Iz zgodovine Razvanja/Razvanje skozi 1000 let.** – Razvanje 1985. – str. 10 – 11.

– **Med Dravo in Dravinjo v 16. stoletju.** – Ptujski zbornik V. – Ptuj 1985. – str. 345 – 358.

– **Mi smo tu/veliki punt na Slovenskem v letu 1635.** – Maribor: ZO, 1985. – 269 strani.

– **Nekaj iz zgodovine štatenerškega gospostva.** – Samoupravna skupnost občine: Društvo pisateljev Slovenije. – Maribor 1985. – 22 strani.

– **Po poteh spomenikov in obeležij NOB na framskem področju** (besedilo Oskar Štern, Tone Vrhovšek, Jože Koropec). – Fram 1985. – 31 strani.

– **Prve hišne številke na Spodnji Polskavi.** – Prve brazde IV/2. – Spodnja Polskava 1985. – str. 11 – 18.

– **Ruše v srednjem veku.** – Ruška kronika (zbornik). – Ruše 1985. – str. 68 – 81.

– **Zemljiško gospostvo Valdek do konca 17. stoletja.** – ČZN, n.v., 21, 1985. – str. 69 – 75.

- 1986
– **Iz starejše framske preteklosti in začetki Gasilskega društva Fram (1886 – 1986).** – Fram: Gasilsko društvo Fram, 1986. – 11 strani.
– **Iz zgodovine Razvanja do leta 1700.** – ČZN, n.v., 22, 1986. – str. 24 – 31.
- 1987
– **Mariborski grajski zemljiški gospostvi v 16. stoletju.** – ČZN, n.v., 23, 1987. – str. 252 – 306.
– **Začetno obdobje Gasilskega društva Spodnja Polskava/Sto let Gasilskega društva Spodnja Polskava.** – Spodnja Polskava 1987. – 8 strani.
- 1988
– **Iz svečinske preteklosti.** – **Svečina v preteklosti in danes.** – Maribor 1988. – str. 28 – 34.
– **Pavle BLAZNIK, Historična topografija slovenske Štajerske in južnega dela Koroške II.** – Maribor 1988. – (soavtor dopolnil na straneh 571 – 575).
– **Slovenski del Štajerske v davčnem seznamu glavarine leta 1527.** – ČZN, n.v., 24, 1988. – str. 216 – 277.
– **Svečinski svet do leta 1600.** – ČZN, n.v., 24, 1988. – str. 75 – 92.
– **Svečinski svet do leta 1600.** – **Svečina v preteklosti in danes.** – Maribor 1988. – str. 14 – 27.
- 1990
– **Maribor v drugi polovici 15. stoletja.** – ČZN, n.v., 26, 1990. – str. 107–114.
– **Matične knjige iz 17. stoletja za župnijo Slovenska Bistrica.** – Zbornik občine Slovenska Bistrica II. – Slovenska Bistrica 1990. – str. 33 – 66.
– **Mesto Slovenska Bistrica v 18. stoletju.** – Zbornik občine Slovenska Bistrica II. – Slovenska Bistrica 1990. – str. 67 – 84.
- 1991
– **Mariborski grajski zemljiški gospostvi.** – Maribor skozi stoletja I. – Maribor 1991. – str. 73 – 146.
– **Ponikva do Slomška.** – 130 let visokega šolstva v Mariboru (zbornik). – Celje 1991. – str. 73 – 85.
– **Prebivalstvo v lovrenških matičnih knjigah 17. in 18. stoletja.** – Lovrenc na Pohorju skozi stoletja 1091 – 1991. – Lovrenc na Pohorju 1991. – str. 31 – 36.
– **Svečinski svet do dr. Andreja Perlacha.** – ČZN, n.v., 27, 1991. – str. 186 – 189.
- 1992
– **Zemljiško gospostvo polskavski Bukovec.** – ČZN, n.v. 28, 1992, str. 73 – 143.
- 1993
– **Imenjska cenitev leta 1542 za zemljiško gospostvo Rače.** – Rače in okolica skozi stoletja I. – Rače 1993. – str. 14 – 35.
- 1994
– **Iz rančke preteklosti.** – Ranče skozi pet stoletij. – Ranče: Društvo krajanov Ranče, 1994. – str. 4 – 9.

– **Vpisi v slivniške in framske župnijske matične knjige med 21. 04. 1686 in 1829 (–1841).** – Ranče skozi pet stoletij. – Ranče: Društvo krajanov Ranče, 1994. – str. 9 – 20.

1995

– **Framsko Morje skozi čas (do leta 1800).** – ČZN, n.v., 31, 1995, str. 33 – 69.

1996

– **Krstna knjiga 1604 – 1611.** – Konjiško - 850 let prazupnije. – Slovenske Konjice: nadžupnijski urad Slovenske Konjice, 1996. – str. 161 – 164.

– **Ob naši meji med Dravogradom in Svečino v prvi polovici 16. stoletja.** – GRAFENAUERJEV zbornik/uredil Vincenc Rajšp; souredniki: Ferdo Gestrin...[et al.]; [prevodi Doris Debenjak... et al.]. – Ljubljana: Znanstveno-raziskovalni center SAZU [et al.], 1996. – str. 421 – 429.

– **Slomškove rojstne Uniše.** – Večer 11. 05. 1996. – str. 46.

– **Svetna zemljiška gospodstva na Konjiškem do 1600.** – Konjiško - 850 let prazupnije. – Slovenske Konjice: Nadžupnijski urad Slovenske Konjice, 1996. – str. 98 – 160.

1997

– **Posebnosti iz Koprivniške preteklosti do sredine 19. stoletja.** – Koprivnik skozi čas. – Koprivnik: Društvo krajanov Koprivnik, 1997. – str. 4 – 26.

1998

– **Framsko Morje skozi čas (1801 – 1854).** – Morje – Zbornik ob 470 – letnici. – Morje: Društvo krajanov Morje, 1998. – str. 6 – 38.

– **Pomoč soljudem na Konjiškem skozi stoletja.** – Lambrechtov dom. – Slovenske Konjice, 1998. – str. 8 – 25.

– **Ustanovitev zavoda Franca Lambrechta.** – Lambrechtov dom. – Slovenske Konjice, 1998. – str. 26 – 54.

1999

– **Šentpavelski Remšnik do 15. stoletja.** – GESTRINOV zbornik/uredila Darja Mihelič; [prevodi Doris Debenjak... et al.]. – Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999. – str. 125 – 146.

– **Spodnja Polskava v obdobju 1550-1800.** – 750 let župnije sveti Štefan na Spodnji Polskavi. – Spodnja Polskava: Župnijski urad Spodnja Polskava, 1999. – str. 13 – 76.

Veliko razprav ima dr. Jože KOROPEC v tisku ali pa pripravljenih za objavo kot npr.:

Davčni popis v letu 1527 po Ormoškem in na Ptujskem;

Dr. Pavel Turner, domačin framskega Pohorja;

Framsko vinogradništvo;

Framsko zemljiško gospodstvo;

Judje v Mariboru, Slovenj Gradcu in v Slovenski Bistrici.

Ptujski pogledi v Štajersko Slovenijo med Dravo in Savo do 16. stoletja;

Zemljiško gospodstvo Pragersko;

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA

(70/35) letnik, 1999, zvezek 1-2

S ureditvijo in urejitvijo oblikovno uredil Darko Fris - Izdajata Univerza v Mariboru
in Zgodovinsko društvo v Mariboru

Lektorirala: Boris Svetel in Vanessa Čukl - Prevodi: Sergej Flere (angleščina) - Katja Plemenitaš (angleščina)
- Karmen Teržan Kopecky (nemščina)

Računalniški prelom Ivanka Pučko, s.p., Maribor - Nastala Tiskarna Florjančič tisk, d.o.o.

ISSN 0590-5966

9 770590 596603